अर्जुन उवाच ॐ संन्यासस्य महाबाहो तत्त्वमि
च्छामि वेदितुं त्यागस्य च हृषीकेश पृथक्केशिनि
षूदन ॥१॥

शांकरभाष्यं १

सर्वस्यैव गीताशास्त्रस्यार्थोऽस्मिन्नध्याये उपसंहृत्य सर्वश्च वेदार्थो
वक्तव्य इत्येवमर्थोऽयमध्याय आरभ्यते सर्वेषु ह्यतीतेष्वध्यायेषु उक्तोऽर्थो
एप१ ऽस्मिन्नध्यायेऽवगम्यते। अर्जुनस्तु संन्यासत्यागशब्दार्थयोरेव विशेषं बु
भुत्सुरुवाच संन्यासस्येति संन्यासशब्दार्थस्य इत्येतत् हे महाबाहो तत्त्वं त
स्य भावस्तत्त्वं याथात्म्यमित्येतत् इच्छामि वेदितुं ज्ञातुं त्यागस्य च त्याग।
शब्दार्थस्येत्येतत् हृषीकेश पृथक् इतरेतरविभागतः केशिनिषूदन केशी
नामः कश्चित् असुरस्तं निषूदितवान् भगवान् वासुदेवस्तेन तन्नाम्ना सम्बो
ध्यतेऽर्जुनेन ॥१॥

आनंदगिरिकृतटीका २

सर्वैरध्यायैर्विस्तरेण यत्तत्त्वविविदिषतयोक्तमर्थं स्मरणसौकर्यार्थं संक्षे
पेणोपसंहृत्याभिधातुमध्यायान्तरमवतारयति सर्वस्यैवेति उपसंहृत्य व
क्तव्य इति संबन्धः किंचोपनिषदस्य यत्तत्त्वविस्तरतस्यार्थस्य बहिर्लोक
धार्थमस्मिन्नध्याये संक्षिप्याभिधानं कर्तव्यमुपनिषदो गीतानां चैकार्थ्यात्।
तदिदमाह सर्वश्चेति कथं सर्वोऽपि शास्त्रार्थोऽस्मिन्नध्याये संक्षिप्योपसंह्रि
यते तत्राह सर्वेषु हीति नन्व वेदार्थैकदेशविषयोऽत्र संदिह्यते तर्हि
किमिति त्यागेनैके संन्यासयोगादिति च वेदार्थैकदेशविषयं प्रश्नं प्रति
वचनं कथमाह अर्जुन इति पृथगनयोस्तत्त्वं वेदितुमिच्छामीति विशेष
णादपृथगर्थत्वयोरस्तीति गम्यते बुभुत्सितस्य प्रश्नस्यादेकदेशे तदभा
वादुक्तप्रश्नोपपत्तिरिति भावः ॥१॥

स्वामिकृतटीका ३

त्यागसंन्यासविभागेन सर्वगीतार्थसंग्रहं स्पष्टमष्टादशे प्राह परमार्थवि
निर्णये अत्र सर्वकर्माणि मनसा संन्यस्यास्ते सुखं वशी संन्यासयोगयुक्ता
त्मेत्यादिषु कर्मसंन्यास उपदिष्टः तथा त्यक्त्वा कर्मफलासंगं नित्यतृप्तो नि
राश्रयः सर्वकर्मफलत्यागं ततः कुरु यतात्मवानित्यादिषु फलमात्रत्यागो

श्री॰
गी॰ टी॰
अ॰

१८

नकर्मानुष्ठानमुपदिष्टं नचपरस्परंविरुद्धं सर्वज्ञः परमकारुणिकोभग
वानुपदिशेत् अतः कर्मसंन्यासस्यतदनुष्ठानस्यचाविरोधप्रकारंबुभुत्सु
रर्जुनउवाच संन्यासस्येति भोहृषीकेश सर्वेन्द्रियनियामकहेकेशिनिसू
दन केशिनाम्नोहिमहतोहयाकृतेर्दैत्यस्यमुखेस्वबाहुंप्रवेश्यदन्तैर्भक्षयितुमा
गच्छतः अत्यन्तेव्यात्तेमुखेस्वबाहुंप्रवेश्यक्षणमेवविवर्धितेनतेनैवबा
हुनाकर्कटिकाफलवत्तंविदार्यनिसूदितवानतएवहेमहाबाहो इति
संबोधने संन्यासस्यत्यागस्यचतत्त्वंयाथार्थ्यंविवेकेनवेदितुमिच्छामि १॥

वैष्णवभाषाटीका ॥ ४

सर्वेष्वध्यायेषुभगवताबहुशःसंन्यासः त्यागोनिर्दिष्टः अतोविवेकेनत
योःस्वरूपंबुभुत्सयाअर्जुनउवाच संन्यासलक्षणस्यार्थस्यतत्त्वंतद्भावंवे
दितुमिच्छामिपृथक्त्यागस्यस्वरूपंचापिहेत्यागस्यापिस्वरूपंवेदितुमिच्छा।
मिकेशिनामकाश्वरूपधरदैत्यमश्वरूपंकेशिनंसूदितवान्वासुदेवस्तस्यसंबो
धनं १॥

रामानुजभाष्यटीका ५

अतीतेनाध्यायद्वयेनाभ्युदयनिःश्रेयससाधनभूतंवैदिकमेवयज्ञतपोदाना
दिकर्मणामन्यैदिकस्यकर्मणोऽसाधारणलक्षणंप्रणवान्वयः तत्रमोक्षा।
१८ भ्युदयसाधनयोर्भेदस्तत्स्वरूपंनिर्दिश्यतेनमोक्षसाधनंचकर्मफलाभि
संधिरहितयज्ञादिकंतदारम्भःसर्वोद्देकाद्भवतिसत्त्वस्यवृद्धिश्चसात्त्विका
हारसेवयेत्युक्तं अनन्तरंमोक्षसाधनतयानिर्दिष्टयोस्त्यागसंन्यासयोरै
क्यंत्यागस्वरूपंभगवतिसर्वेश्वरेचसर्वकर्मणांकर्तृत्वानुसंधानं
सत्त्वरजस्तमसांकार्यवर्णनेनसत्त्वगुणवश्यतायोग्यत्वंस्ववर्णोचितानां
कर्मणांपरमपुरुषाराधनभूतानांपरमपुरुषप्राप्तिनिर्वर्तनप्रकारंकृ
त्स्नस्यगीताशास्त्रस्यसारार्थोभक्तियोगः इत्येतेःप्रतिपाद्यन्तेतत्रतावत्त्या
गसंन्यासयोःपृथक्त्वैकत्वेनस्वरूपनिर्णयायचार्जुनःपृच्छति अ
र्जुनउवाच संन्यासस्येति त्यागसंन्यासौहिमोक्षसाधनतयाविहितौ नक
र्मणानप्रजयाधनेनत्यागेनैकेनामृतत्वमानशुः वेदान्तविज्ञानसुनिश्चिता
र्थाः संन्यासयोगाद्यतयःशुद्धसत्त्वाः तेब्रह्मलोकेतुपरान्तकालेपरामृता
त्परिमुच्यन्तिसर्वेइत्यादिषु संन्यासस्यत्यागस्यचतत्त्वंयाथात्म्यंपृथक् (मा१)
वेदितुमिच्छामिअयमभिप्रायः किमेतौसंन्यासत्यागशब्दौपृथगर्थौउत

पंकार्थे यद्यपृथग्गणितयापृथक्त्वेन स्वरूपं वेदितुमिच्छामि पृथक्त्वेपित
स्य स्वरूपं वक्तुमिति १ ॥ श्रीमत्वनमस्कृतटीका ६
सर्वमत्कर्मसन्यासी स च उद्दिष्टमानिति तथा स संन्यासी च योगी च न निरग्निर्न चा।
मादिषु तत्त्यागसंन्यासिनोर्द्वयोः श्रवणाद्विशेषजिज्ञासोर्यं प्रश्नः १ ॥

परमार्थप्रपाटीका ७ ॥

तेन योगीश्वररूपेण गुरुणा येन दर्शितं निजस्वरूपं तं वंदे गोविंदमजम
व्ययं पूर्वं पंचमाध्याये सर्वकर्माणि मनसा संन्यस्येति तथा सं
न्यासयोगयुक्तात्मा विमुक्तो मामुपैष्यसीत्यादिवाक्यैः कर्मसंन्यासः प्र
शंसितः अनंतरं सर्वकर्मफलत्यागं ततः कुरु यतात्मवानित्यादिना फलमात्रत्यागे
न कर्मानुष्ठानमुपदिष्टं तत्परस्परविरुद्धमिति संदेहेन योगांतं विजिज्ञा
सुरर्जुनः पुनः पृच्छति संन्यासस्येति भो हृषीकेश सर्वेंद्रियेश स्वा
मिन् संन्यासफलत्यागस्य च तत्त्वं रहस्यं पृथक् वेदितुं पृथक् प्रकारेण
ज्ञातुमिच्छामि केशिनाम्नो हयाकृतेर्दैत्यस्य वर्धमानवामबाहु मुखे
प्रसारप्रवेशनेनैव निष्टं दितवान् नाशितवान् अतएव महाबाहो इति सं
बुद्धिः केशवादिमहादैत्यदारणसमर्थस्य तव संदेहापाकरणे
कियानायास इत्यर्थः १ ॥

वनमाली टीका ८ ॥

पूर्वाध्यायैः प्रकीर्णानि ज्ञानादीन्यब्रवीद्धरिः कृपयाष्टादशे तानि
संगृह्याह समुच्चये पूर्वाध्यायेष्वष्टादिषु विद्या कर्मणां त्रैविध्यव
र्णे इदानीं संन्यासत्रैविध्यकथनेन संन्यासिनामपि त्रैविध्यं वाच्य
तत्तत्त्वबोधानपेक्षः फलभूतः सर्वकर्मसंन्यासः स च तद्देशे गुणा।
तीतत्वेन व्याख्यातत्वात् सात्त्विकयज्ञसंज्ञामसंभेदमर्हतीति योपि
तत्त्वबोधात्प्राक् दृष्टः सर्वकर्मसंन्यासस्तत्त्वबुभुत्सया वेदांतवाक्यविचा
राय भवति सोपि त्रैगुण्यविषया वेदा निस्त्रैगुण्यो भवार्जुनेत्यादि
ना गुणातीतत्वेन व्याख्यातः यस्त्वसन्नत्त्वबोधनामनसन् नत २
त्त्वबुभुत्सुः नाच कर्मसंन्यासः स संन्यासी च योगी चेत्यादिना गौणो व्याख्या
तस्तस्य त्रैविध्यसंभवाद्विशेषजिज्ञासुः पृच्छति संन्यासस्येति हृषि
केषां मनःप्रज्ञानविविदिषाणां च कर्माधिकतानामेव किंचित्कर्मप
रित्यागोयः संन्यासग्रहणयोगान्नसन्न्यासशब्देनोच्यते एतादृशस्यानः

कर्मणां श्रुतार्थमविदुः कर्माधिकारिकर्तृकस्य संन्यासस्य केवलं विरूपेण
कर्मत्यागस्य तत्त्वं स्वरूपं पृथक्साङ्ख्यकृतागजसन्नामसभेदेन वेदितुमिच्छा
मि त्यागस्य च तत्त्वं वेदितुमिच्छामि किं त्यागसंन्यासशब्दौ घटपटशब्दा
विव भिन्नजातीयार्थौ किंवा ब्राह्मणपरिव्राजकशब्दाविव एकजातीयार्था।
र्थौ यद्याद्यस्तर्हि त्यागस्य तत्त्वं संन्यासात्पृथग्वेदितुमिच्छामि यदि द्वि
तीयस्तर्ह्यवान्तरोपाधिभेदमात्रं वक्तव्यं पृथक्त्वाख्यानेनैवोभयं व्याख्या
तं भविष्यति महाबाहो केशिनिसूदनेति संबोधनाभ्यां बाह्योपद्रवनि
वारणस्वरूपयोग्यताफलोपधाने प्रदर्शिते हृषीकेशेत्यन्तरूपद्रवनि
वारणसामर्थ्यमिति भेदः अत्र त्यागसंबोधनद्वयं अर्जुनस्यै
प्रश्नो धर्माधिकारिकर्तृकत्वेन पूर्वोक्तयज्ञादिसाधर्म्येण संन्यासशब्द
प्रतिपाद्यत्वेन चतुर्णामिति संन्यासस्य पराधर्मेणाश्रमरूपेण संभवासंभवा
भ्यां संशयः प्रथमस्य बीजं द्वितीयस्य तु संन्यासत्यागशब्दयोः पर्याय
त्वात्कर्मतत्फलत्यागरूपेणा च वैलक्षण्यापाते संशयः १॥

अथ भवजयन्तीटीका १॥

अष्टादशेऽखिलानर्थान्गीतायास्संस्मरन्प्रभुः प्रपञ्चयति गोप्यत्वमत्र वी
न्यासंसारस्थितिः पदैनावत्रयोदशे प्रकृतिपुरुषयोर्व्याख्यायान्यस्वरूपज्ञा
ननिरूपणं च चतुर्दशे जीवानां सत्त्वादिप्रकृतिगुणयोगात्संसारश्चोक्त
स्तद्योगात्त्रिवृत्तिश्च पञ्चदशे प्रकृतिपुरुषात्मकस्य संसारवृक्षस्य मूल
ज्ञानात्त्रिवृत्तिर्भगवत्पुरुषोत्तमज्ञानं वैदिक्त्वेच षोडशे शास्त्रीयकर्मक
रणाद्दैवत्वेन स्वर्गादिफलमशास्त्रीयकर्मकरणादासुरत्वेन नरकादि
फलं सप्तदशे सात्विकश्रद्धावतां शास्त्रीय सात्विकयज्ञादिकर्मकरण
दैवत्वं रजस्तमोमयश्रद्धावतामशास्त्रीयराजसतामसयज्ञादिकर्म।
कुर्वतामसुरत्वं चेत्येतेऽर्था उक्ता इदानीमष्टादशाध्याये त्यागसंन्यास
योस्स्वरूपनिरूपणं सर्वेषां कर्मणां तत्फलस्य च भगवत्यर्पणं सत्त्वा
दिगुणकार्यवर्णनेन सत्त्वगुणस्योपादेयत्वं सर्वस्य गीताशास्त्रस्य भक्तिप्र
पत्तिरूपएव सारार्थः इत्येतेऽर्था नात्र भगवता प्रतिपाद्यन्ते तत्र सर्वकर्म।
२५ णां मनसा संन्यासस्तेषु सर्वेषामादावुक्तस्य संन्यासस्य सम्यक्त्वात्कर्मफलासं
गेतिस्मृतमोनिराश्रयः स्यादावुक्तस्य त्यागस्य च स्वरूपं ज्ञातुमिच्छुरर्जुनो भ
गवंतं पृच्छति संन्यासस्येति हे महाबाहो पुरुषोत्तम हे हृषीकेश इन्द्रियनियन्तः

हे केशिनिसूदन केशिनामासुरहंतः संन्यासस्य वेदांतविज्ञानसुनिश्चि
तार्थाः संन्यासयोगाद्यतयः शुद्धसत्वाः ते ब्रह्मलोके तु परांतकाले परामृ
ताः परिमुच्यंति सर्वे इत्यादिवाक्यप्रतिपाद्यस्य च त्यागस्य न कर्मणा
न प्रजया धनेन त्यागेनैके अमृतत्वमानशुरित्यादिप्रतिपाद्यस्य पृथ
ग्विवेकेन तत्वं याथात्म्यं स्वरूपं वेदितुं ज्ञातुमिच्छामि यदि त्यागसंन्यासौ
क्तरूपौ द्वावपि सजातीयौ तर्हि तयोरवांतरोपाधिमात्रेणैव भिन्न
वास्तवं तदभिन्नमेव रूपं तद्वेदितुमिच्छामि यदि वृक्षपर्वतवद्विजा
तीयौ तर्हि तयोः स्वाभाविकं भिन्नमेव रूपं तज्ज्ञापय वेदितुमिच्छामीत्य
भिप्रायः महाबाहो इत्यनेन सामर्थ्यातिशयलक्षणलिंगेनाज्ञानबाहुना।
तत्वशुश्रूषितन्मत्वात्सर्वतोऽस्यांतं तयोः स्वरूपं वदेति सूचितं हृषीके
शेत्यनेन तु सर्वेंद्रियप्रेरकत्वान्मम बुद्धिं सात्विके प्रवकर्मणि त्वं प्रेर
म^ यन तद्रजसतामसं कीर्णापिति द्योतितम् केशिनिसूदनेत्यनेन यथ
था त्वं केशिनं दैत्यं हत्वा देवमनुष्यादीनां सुखमहारुत्तथा संदेहरूपमसु
रं हत्वा मम सुखं विदेहीति सूचितम् १ ॥

मधुसूदनी टीका १ ॥

ॐ सप्तदशाध्याये श्रद्धात्रैविध्येनाहारयज्ञतपोदानत्रैविध्येन च कर्मणां
त्रैविध्यमुक्तं सात्विकानामादानाय राजसतामसानां च हानाय प्रद
र्शितं तेषां त्रैविध्यकथनेन संन्यासिनामपि त्रैविध्यं वक्तव्यं तत्र त
त्वबोधानंतरभावी फलभूतः सर्वकर्मसंन्यासः चतुर्दशाध्याये गुणाती
तत्वेन व्याख्यातत्वान्न सात्विकराजसतामसभेदमर्हति योपि तत्व
बोधात् प्राक् तदर्थं सर्वकर्मसंन्यासस्तत्वबुभुत्सया वेदांतवाक्यवि
चाराय भवति सोपि त्रैगुण्यविषया वेदा निस्त्रैगुण्यो भवार्जुनेत्या
दिना निर्गुणत्वेन च व्याख्यातः यस्त्वनुत्पन्नतत्वबोधानामनुत्पन्नत
त्वबुभुत्सानां च कर्मसंन्यासः स संन्यासी च योगी चेत्यादिना गौण्या
व्याख्यातः तत्र त्रैविध्यसंभवात् हि शेषं बुभुत्सुः ^ अविदुषामनुप। अर्जुन उवाच^
ज्ञानविविदिषाणां च कर्माधिकृतानामेव किंचित्कर्मपरिग्रहेण।
किंचित्कर्मपरिग्रहेण किंचित्कर्मपरित्यागोऽपः संन्यासांशगुणयो।
गात्संन्यासशब्देनोच्यते एतादृशस्यांतःकरणशुद्ध्यर्थमविहितकर्मा

श्री· गी·टी· ५·

धिकारिकत्वेकस्यसंन्यासस्यकेनचिद्रूपेणकर्मत्यागस्यतत्वंस्वरू
पेपृथक्तात्विकराजसतामसभेदेनवेदितुमिच्छामित्यागस्यचतत्वं
वेदितुमिच्छामि किंसंन्याससत्यागशब्दौघटपटशब्दाविवभिन्नजाती
यार्थौ किंवाब्राह्मणपरिव्राजकशब्दाविवैकजातीयार्थौ यदिद्या
स्तर्हित्यागस्यतत्वंसंन्यासात्पृथग्वेदितुमिच्छामि यदिद्वितीयस्त
र्हिद्रव्यांतरेणपार्थिभेदमात्रंवक्तव्यं एकव्याख्यानेनैवोभयव्याख्यानं
भविष्यति महाबाहो हे केशिनिषूदनेतिसंबोधनाभ्यांबाह्याभ्यंतरद्र
निवारणस्वरूपयोग्यताफलोपदानेप्रदर्शिते हृषीकेशेत्यनेनरूपद्र पा
वनिवारणसामर्थ्यमितिभेदः अत्रानुरागात्संबोधनत्रयं अत्राजे
नसर्वोत्रुप्नकर्माधिकारिकत्वेनसर्वाकर्मत्यागादिसाधर्म्येणसंन्या
सशब्दप्रतिपादितेनचगुणातीतसंन्यासद्वयसाधर्म्याणीत्रैगुण्यपसं
भवासंभवाभ्यांसंशयः प्रथमस्यप्रश्नस्यवीजं द्वितीयस्यतुसंन्यास
त्यागशब्दयोःपर्यायत्वाविशेषेणफलत्यागरूपेणवैलक्षण्योक्तेः
संशयोवीजं १ ॥ सदानंदीटीका ॥ ॥
अवेज्ञानेदंस्वनिगमशिरसांभावविषयेमन्नीदृशात्येपरमपद।
मीशानमकलं विशुद्धासज्ञ्यासमपदिश्यजनैःप्राप्यममलंस्व
कृंदेवंवंदेहंभ्रमतिमिरविध्वंसिचरणं॥१॥ शरणपर्यस्यासनक धं
मुखसंनिर्दिष्टे महायोगेशानेसुरनरजगद्धेतुममलं चिदा
नंदाकारंसकलरससारंहरिपदंसदास्मारंस्मारंभवजलधिपारंस्वक
लये २ प्रागविदितमनयाप्रोक्तंविस्तरेणयतस्ततः शास्त्रार्थमुपसं
हृत्याधुनासंक्षेपतोखिलं ३ अनायासेनबोधार्थमभिधानबुपक्र
मः गीताशास्त्रस्यसर्वस्याध्यायेस्मिंस्त्वर्थसंग्रहः ४ वेदार्थस्यचस
र्वस्यवक्तव्योस्तीत्यतोर्जुनः प्रश्नाद्वैविध्यतःपूर्वाध्यायेयज्ञादि।
कर्मणां ५ त्रैविध्यमुक्तमाकर्ण्यसंन्यासेप्यस्तिसंभवः त्रैविध्य
स्येतिजिज्ञासुरुवाचश्रीहरिंप्रति ६ कर्माधिकारिणामेवकिंचि
त्कर्मपरिग्रहात् किंचित्कर्मपरित्यागस्त्यागःशास्त्रयोगतः ७ सं
न्यासशब्दतःप्रोक्तस्यचित्तविशुद्धये अविहितकर्मकस्यापिसंन्या।
सस्यपृथगर्थतः ८ पृथक्स्वरूपमिच्छामिवेदितुंगुणभेदतः न्यास

स्यापि स्वरूपं च सम्यगिच्छामि वेदितुं ४ संन्यासत्यागशब्दौ किं भि
न्नार्थौ चैकवाचकौ आद्ये तर्हि संन्यासात्त्यागस्य च पृथक् १०
इच्छामि वेदितुमन्त्ये तु केनोभयनिर्णयं द्वाभ्यां संबोधनाभ्यां च वास्यो
पस्थवारणे ११ सामर्थ्यदर्शयित्वानगतदोषनिवारणे हृषीकेशेति
सामर्थ्यं भक्तानामिति दर्शितं १२ हरावस्य न रागाद्धात्ते यं संबोधनत्रयं
१३ ॥ १ ॥

नीलकंठी टीका १८ ॥

अस्याष्टादशाध्यायो प्रथमे तु पोद्घातितानां द्वितीये सूचितानां
शेषषट्कस्यादितानामर्थानां कान्स्न्र्येनोपसंहारार्थोयमंतिमाध्याय।
आरभ्यते तत्र पूर्वाध्यायोतेऽश्रद्धयाकृतं सर्वं व्यर्थमित्युक्तं तत्र फ।
लावशेषभावनिश्चयः श्रद्धा सा च फलवतां कर्मणामेवांगानतु क
र्मविरहरूपस्य संन्यासस्याभावरूपफलवर्जितस्य अभावाद्भावोत्प
त्तेरयोगात् तस्माच्छ्रद्धासापेक्षकर्मापेक्षया श्रद्धानपेक्षः संन्यासः
श्रेयान्न वास्यैवरूपस्य श्रद्धात्रैविध्ये च सात्विकादिभेदेन त्रैविध्यं
संभवति येन फलेतारतम्यं स्यात् न फलस्यादृष्टविहीनपनिहतिरू
पस्य सर्वत्र तुल्यत्वात् सर्व संन्यासोपरिकर्मत्यागएव नहीं सिद्धेतः
समीहितं यदि तु नाभिन्नौ तर्हि तयोर्विलक्षणं पविवार्यमिन्नाश
येनार्जुनउवाच संन्यासस्येति हेमहाबाहो हेहृषीकेश हेकेशि
निषूदने तिवहुकृत्वः संबोधयन् जिज्ञासितेर्थेऽत्यादरं दर्शयति
संन्यासस्य तत्त्वं याथात्म्यं त्यागस्य च पृथक् वेदितुमिच्छामि त्या
गस्य याथात्म्यं संन्यासात्पृथक् वेदितुमिच्छामीति चकारे
णानुवर्त्यते १ ॥

आनंदी टीका १८

अथैवं विदितवेद्यः स्वकर्मणामनुष्ठाने संशयविगमात्समुपजा
तोत्साहः प्राद्विभिन्नयोरपि संन्यासत्यागशब्दार्थयोरस्मिन्
गीतासर्वार्थसिद्धांतेध्याये परीक्षया याथात्म्यं वेदितुमिच्छन्नर्
जुनउवाच किं सर्वेषां कर्मणां न्यासः ब्रह्मणि समर्पणं वा क
स्यचिदेव किमु फलमात्रस्येति तथा त्यागोपि किं सर्वेषां कर्म

ग्गं किमकस्यचित् किंवा फलमात्रस्येति संशयानः तत्त्वः पृतत्त
त्वेयाथात्म्यं वेदितुमिच्छामि १॥

रामकंठीटीका १४

अथमाशुचः संपदं दैवीमभिजातोसि पाण्डवेति भगवतस्तदनुग्रह
३ लक्षणमासाद्यात्मकृतपरस्वपस्य परमगुरोः परमप्रमाणभूतात्तद्वचनाद
त्मनो यथोक्तदेवसर्गगुणसामग्रीसंपन्नत्वसंभावनया यथोपदिष्टा
र्थानुष्ठानपात्रतां प्रतिपाद्यावश्यकरणीयानां स्वकर्मणामनुष्ठानेस
मुपजातोत्साहस्तेषामपवर्गफलत्वेन कारणभूतयोः संन्यासत्याग
योः ज्ञेयः स नित्यसंन्यासी तथा यस्य सर्वे समारम्भा इत्यादिना च संदे
पतः पूर्वमवगतार्थयोरधुना विस्तरतः परमार्थजिज्ञासमानोऽर्ज्जु
न उवाच संन्यासस्तावत्संन्यसनं तस्य सद्भूपरिहाररूपवार्थः त्याग
स्य च हानमेवार्थ इत्यनयोरेकार्थत्वात् किं परस्परपर्यायत्वमुत भिन्ना
र्थता तत्कीदृशोऽर्थभेदोनयोरिति प्रश्नवीजं हृदि कृत्वा संन्यासस्य त्या
गस्य च तत्त्वं परमार्थं पृथग्विवेकेन वेदितुं ज्ञातुमिच्छामीत्यर्जुन
प्रश्नादनन्तरमनयोरेकार्थतां गर्भीकृत्योत्तरमाह भगवान् १॥

तारसिकी [illegible]टीका

अथ सर्वगीतार्थस्य संग्रहं कारयितुं संन्यासत्यागयोः पृथक्लक्षित
लक्षणयोरपि पार्थक्येन लक्षणं बुभुत्सा प्रस्तावनायामर्ज्जुन उवाच संन्यासेति
हे महाबाहो हे केशिनाशन अस्य संन्यासः सद्भुपरिहारः
त्यागो हानमित्यनयोरेकार्थत्वात् किं परस्परपर्यायत्वं उत भिन्ना त
र्थता तत्पृथग्विवेकेन संन्यासत्यागयोस्तत्त्वं याथात्म्यं ज्ञातुमि
च्छामि १

पञ्चोलीटीका

सकलवेदार्थपवर्गीतार्थः सप्तदशभिरध्यायैः निरूपितः स सर्वोपि
संक्षिप्यास्मिन्नष्टादशाध्याये निरूप्यते तत्र सर्वकर्माणि मनसा सं
न्यस्य योगयुक्तस्यादिषु कर्मसंन्यास उपदिष्टः तथा असक्तः कर्मफला
संगं सर्वकर्मफलत्यागं ततः कुरु इत्यादिषु च फलत्यागेन कर्मानुष्ठान

मुपदिष्टं तत्र संन्यासत्यागशब्दार्थयोः परस्परविरुद्धवदाभासमान
योः अविरुद्धतया अवबोद्धुं तयोर्विशेषबुभुत्सुरर्जुन उवाच संन्या
सस्येति हे महाबाहो हे हृषीकेश केशिनिसूदन संन्यासस्य संन्यासश
ब्दार्थस्य तत्त्वं याथात्म्यं च पृथक् त्यागस्य तत्त्वं याथात्म्यं पृथगन्योन्यवि
भागेन वेदितुमिच्छामि १॥

श्रीवीरसमिद्बोधिनी

श्रीकार्तवीर्यार्जुनाय नमः प्राग्विस्तरतो योऽग्रथितः समिद्धो योऽवि
कासयेत् अष्टादशोऽसौ संदीमारणवीरस्य मानन्दं । इत्थं पूर्वेणा
ध्यायेनाष्टानुरूपैर्यज्ञैः सर्वकर्मणां सिद्धिस्तत्रापि दैवसर्गाभिजाता
नां सात्विकी श्रद्धा तदनुरूपाण्येव च यज्ञदानतपः प्रभृतीनि प्रागुक्त
लक्षणं त्रिविधं फलं फलेति आसुरस्वभावानां राजसी तामसी चे
ति द्विविधया श्रद्धयावस्थितानि तान्यथो लोकपापप्रणेन दुःखाति
प्रायमेव जनयंतीति प्रतिपादितं तत्र च कस्मिन्सर्गे मम उद्भव इति जि
ज्ञासायां दैवीं संपद्विमोक्षाय निबंधायासुरी मता माशुचः संपदं
दैवीमभिजातोऽसि पांडवेत्येनेन भगवतः परमगुरोः प्रमाणभूतेन
वचनेन पूर्वमेव द्वयोरपि फलोद्भावनसहितं दैवसर्गगुण सामग्री
संपन्नत्वसंभावनोत्पादनाद्विषयीभूतायां तस्यां अवस्थितानाम
मवश्यकर्तव्यानां युद्धयज्ञादिकर्मणामनुष्ठाने समुपजातोत्साहो
पितेषां भगवत्सायुज्यप्राप्तौ संन्यासत्यागयोर्निमित्ततया श्रवणात्
सर्वकर्माणि मनसा संन्यस्यास्ते सुखं वशी संन्यासयोगयुक्तात्मेत्या
दिषु कर्मसंन्यासस्य त्यक्त्वा कर्मफलासंगं नित्यतृप्तो निराश्रयः स
र्वकर्मफलत्यागं ततः कुरु यतात्मवानित्यादिषु फलमात्रत्यागेन क
र्मानुष्ठानस्य प्रागुक्तस्य स्मृतिपथारूढस्य परस्परविरुद्धत्वमापातस
समनंतरमेव संस्मृतेऽपि ज्ञेयः स नित्यसंन्यासी तथा यस्य सर्वे समा
रंभा इत्यादिना च संन्यासत्यागयोः संक्षेपतो भगवताभिहितेऽस्वरू
पसमाधाने विस्तरतस्तयोः परमार्थं जिज्ञासमानोऽर्जुन उवाच
संन्यासस्येति सम्यग्न्यसनं सुष्ठु परित्यागः संन्यासः सर्वज्ञानार्थत्यागा

दभिन्न एवेति किं परस्पर पर्यायत्वमुत सर्वथा कर्मणां परिहारः सं
न्यासः अवश्यमनुष्ठान पर्यवसितः फलमात्र परिहारस्त्याग इति
भिन्नार्थत्वं आद्ये पृथगभिधानमनौचित्यान्नस्यादेव अन्त्ये प्रकाश
5 तमसोरिव कर्मानुष्ठान तत्त्यागयोरेक विषयतया युगपद्वासंभव
इत्यतः कीदृशोऽर्थभेदेनयोरिति प्रश्नाभिप्रायः भो हृषीकेश सर्वे
न्द्रियनियामक तथा महाबाहो केशिनिषूदन तादृशोऽपि ते महान्तो बा
हू ययोरेकतरेण मुखं व्यादाय धावमानस्य दुरात्मनः केशिनाम्नो
दैत्यस्य मुखे प्रवेशिते न तत्क्षणमेव विवृद्धेन तं विदार्य निषूदित
वानसीति भावनेवं सर्वेषामन्तःकरणं नियम्य तत्तत्कर्मणि प्र
वृत्तिमुत्पादयति लोकरक्षार्थं च तानुष्ठकर्मणो निवर्तयति अत्या
ग्रहश्चाम्बुद्धिर्नास्तीति स्वाक्षं यथा तो हासोऽयं तव क्रीडामात्रप्र
योजनस्ततो ममापि समुत्पादितः प्रहसि प्रतिबन्धकः संशयः स्व
यमेवोच्छेदितं संप्रति तनवेति संबोधनत्रयाभिप्रायः १॥

मधुभाष्य

पूर्वोक्तं साधनं संक्षिप्योपसंहरत्यनेनाध्यायेन फलाति
च्छया करणेन वा काम्यकर्मन्यासः संन्यासः त्यागस्तु
फलत्याग एव तथा हि प्राचीनपालस्मृतिः अनिच्छया
कर्मणा वापि काम्यन्यासो न्यासः फलत्यागस्तु त्याग इ
ति मनीषिण इति विशेषणात् सर्वपदोपि यास एव फ
लत्यागो विवक्षितो यत्तादेतस्यदेय तत्कर्मफलत्या
गीति च वक्ष्यति अतएवायं पक्षः तत्प्रकारं चाह १

भाषा अनुवाद

अब प्रथम समग्र अष्टादश अध्याय का तात्पर्य संक्षेप से श्रीधर स्वामी कहते हैं कि भगवान श्रीकृष्ण ने समग्र गीताशास्त्र का जो संग्रह अर्थ सोई परमार्थ है यह निर्णय करने के अर्थ अठारहें अध्याय में न्यास औ त्याग भिन्न भिन्न कर के स्पष्ट रूप से कहा है और सर्वकर्माणि मनसा संन्यस्यास्ते सुखं वशी यह ५ अध्याय का १३ श्लोक औ शुभाशुभ फलैरेवं मोक्ष्यसे कर्मबंधनैः संन्यासयोगयुक्तात्मा विमुक्तो मामुपैष्यसि यह ९ अध्याय का २८ श्लोक औ त्यक्त्वा कर्मफलासंगं नित्यतृप्तो निराश्रयः यह ४ अध्याय का २० श्लोक औ सर्वकर्मफलत्यागं ततः कुरु यतात्मवान् यह १२ अध्याय का ११ श्लोक इन सब श्लोकों से और और अध्याय में भी तीन तीन श्लोकों से फल मात्र त्याग करके निष्काम समस्त कर्म करने का उपदेश दिया है परन्तु परम करुणामय सर्वज्ञ जो भगवान श्रीकृष्ण सो परस्पर विरुद्ध वचन कभी भी उपदेश न करैंगे इसी से कर्मों के त्याग औ कर्मों के करने के विषय में जिस प्रकार से विरोध न पड़े सोई जानने की इच्छा करि अर्जुन कहते हैं कि हे हृषीकेश अर्थात् इंद्रियों के नियामक प्रवर्तक और हे केशिनिषूदन केशी नाम दैत्य हजली ला के समय अश्व रूप धर के आया तो भगवान उसके मुख में अपना हाथ डाल ककरी के समान चीर डाल के डाल दिया था सोई कहा कि हे महाबाहो श्रीकृष्ण संन्यास औ त्याग शब्द का तत्व अर्थ मैं भिन्न भिन्न करके जाना चहता हौं सो दया करके कहिये १ ॥

दोहा

महाबाहु सन्यास कह तत्व मै जान्यो चाहि त्याग हि को हृषीकेश भिन केशिसूदन याहि १ ॥

6

श्रीभगवानुवाच काम्यानां कर्म्मणां न्यासं संन्यासं कवयो विदुः सर्वकर्म्मफलत्यागं प्राहुस्त्यागं विचक्षणाः २॥

शाङ्करभाष्यटीका १

तत्र तत्र निर्दिष्टौ संन्यासत्यागशब्दौ तन्निर्ल्लुण्ठितार्थौ पूर्वेष्वध्यायेषु नोऽर्जुनाय पृष्टवते तन्निर्णयाय भगवानुवाच काम्येति काम्यानां अश्वमेधादीनां कर्म्मणां न्यासं संन्यासं संन्यासशब्दार्थमनुष्ठेयत्वेन प्राप्तस्याननुष्ठानं कवयः पण्डिताः केचिद्विदुर्विजानन्ति नित्यनैमित्तिकानामनुष्ठीयमानानां सर्व्वकर्म्मणामात्मसम्बन्धितया प्राप्तस्य फलस्य त्यागः सर्वकर्मफलत्यागः तमाहुः कथयन्ति त्यागं त्यागशब्दार्थं विचक्षणाः पण्डिताः २॥

आनंदगिरिकृतटीका २

तत्पूर्वेष्वध्यायेषु तत्र संन्यासत्यागयोरुक्तत्वात् किमिति पुनस्तौ पृष्टाविति तत्राह तद्योगात् तत्राह तत्र तत्रेति तन्निर्ल्लुण्ठितार्थौ नेति कृत्स्नार्थौ न विविक्तार्थौ इत्यर्थः बुभुत्सया प्रश्नस्य प्रवृत्तत्वात् प्रष्टुरभिप्रायं प्रश्नेन प्रतिपद्य भगवानुत्तरमुक्तवानित्याह प्रवृत्तेति पदद्वयोपन्यासेन संन्यासत्यागशब्दयोरर्थभेदं कथयति काम्यानामिति २

स्वामिकृतटीका ३

एवं पृष्टः श्रीभगवानुवाच काम्यानामिति पुत्रकामो यजेतेत्येवमादिकामोपबन्धेन विहितानां काम्यानां कर्मणां न्यासं परित्यागं संन्यासं कवयो विदुः सम्यक् फलैः सह सर्वकर्म्मणामपि न्यासं संन्यासं परित्यागं पण्डिता विदुः जानन्तीत्यर्थः सर्वेषां काम्यानां नित्यनैमित्तिकानां च कर्मणां फलमात्रत्यागं प्राहुस्त्यागं विचक्षणा निपुणाः ननु स्वरूपतः कर्मत्यागं न तु नित्यनैमित्तिकानां फलाश्रवणात् अविद्यमानस्य फलस्य कथं त्यागः स्यात् नहि वन्ध्यायाः पुत्रत्यागः संभवति उच्यते यद्यपि स्वर्गकामः पशुकाम इत्यादिवत् सन्ध्यामुपासीत यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहोतीत्यादिषु फलविशेषो न श्रूयते तथाप्यपुरुषार्थे व्यापारे प्रेक्षावन्तं प्रवर्तयितुमशक्नुवन् विधिर्विश्वजिता यजेतेत्यादिविवत् सामर्थ्यतः किमपि फलमाक्षिपत्येव न वा तौ वगम्यमतएवास्य

श्री॰
गी॰ टी॰
प्र॰

सिद्धिरेव विधेः प्रयोजनमिति मन्तव्यं प्रकृष्टप्रहर्म्यमुपपत्तेरीश्वरविरहत्वात्
श्रूयते च नित्यादिष्वपि फले सर्वं पते प्रत्यवायो भवतीति कर्मणा पितृ।
लोक इति धर्मेण पापमपनुदतीत्येवमादिश्रुतस्त्वापृक्तं तेषु सर्वकर्मफल
त्यागं प्राहुस्त्यागं विचक्षणा इति न च फलत्यागेन पुनरपि निष्फले
षु कर्मसु प्रवृत्तिरेव स्यात् न तु सर्वेषामपि कर्मणां संयोगपृथक्त्वेन विवि
दिषार्थतया विनियोगात् तथा च श्रुतिः तमेतमात्मानं वेदानुवचनेन ब्राह्म
णा विविदिषन्ति यज्ञेन दानेन तपसानाशकेनेति अत्र श्रुतिपदोक्तं सर्वक
लेवंधकत्वेन मत्वा विविदिषार्थं सर्वकर्मानुष्ठानेन चेदं तत्र एव विविदिषा च
नित्यानित्यवस्तुविवेकेन निवृत्तदेहाद्यभिमानतया बुद्धेः प्रत्यक्प्रवणता ता
वत्यर्थमेव सत्त्वशुद्ध्यर्थं ज्ञानाविरुद्धयोविनमावश्यकं कर्म कुर्वतः नम
त्यागात् एव कर्मयोगो नाम नत्स्वरूपेण तथा च श्रुतिः कुर्वन्नेवेह क
र्माणि जिजीविषेच्छतं समा इति ततः परं तु सर्वकर्मनिवृत्तिः स्वत एव भ
वतीत्युक्तं नैष्कर्म्यसिद्धौ प्रत्यक्प्रवणतां बुद्धेः कर्माण्युत्पाद्य शुद्धितः
कृतार्थान्यस्तमायान्ति प्रावृडन्ते घना इवेति तदुक्तं भगवता यस्त्वा।
त्मरतिरेव स्यादात्मतृप्तश्च मानवः आत्मन्येव च संतुष्टस्तस्य कार्यं न
विद्यते इति श्रीवसिष्ठमहर्षिणोक्तं न कर्माणि त्यजेद्योगी कर्मभिस्त्य
ज्यते ह्यसौ कर्मणां मूलभूतस्य संकल्पस्यैव नाशत इति ज्ञाननिष्ठावि
क्षेपकत्वमात्रेण त्याज्यत्वेन तदुक्तं श्रीभागवते तावत्कर्माणि
कुर्वीत न निर्विद्येत यावता मत्कथाश्रवणादौ वा श्रद्धा यावन्न जायते
ज्ञाननिष्ठो विरक्तो वा मद्भक्तो वानपेक्षकः सलिंगानाश्रमांस्त्यक्त्वा चरे
दविधिगोचर इत्यादिवचनप्रसंगेन प्रकृतमनुसरामः २ ॥

पैशाचभाष्यटीका ४

पूर्णेनेतद्भक्तितमर्थं यथावदुक्तकामः श्री॰ कामानां कर्मनी।
यफलानां कर्मणां कतेषनयाशामाक्रोशास्त्रेनोगानो वाम्यासे स
न्यासं विदुः विद्वांसे निकवयः पंडिताः नतु च काम्यानामिति विशे
षणमनर्थकं यावज्जीवमग्निहोत्रमित्यादिश्रुतिचोदितानां नित्यानामपि
मितिवमन्तेषामपि कमनीयफलत्वेन काम्यत्वावश्यंभावो लोका मैलोक्या
नां प्रश्नस्य तस्माद्विशेषणमिति निष्कृतेः तथा सर्वेषां तत्त्व।
यमेवं नमानानां पर्यमिति प्रकृतेत्यवमितिरूपनिषत्तथा इहैव वद
ति भगवान् अनिष्टमिष्टं मिश्रं च त्रिविधं कर्मणः फलमिति

स्वाकमनीयफलत्वाकर्तव्यतयाख्यातनित्यनैमित्तिककाम्यप्रति
षिद्धानिकर्माणिकाम्यान्यप्रतः कर्तव्यतयाप्राप्तानांकर्मणांकाम्यानां
स्वरूपत्यागः सर्वाणितानिकर्माणिनित्यनैमित्तिकसंज्ञितानितेषांफले
त्यागश्चेदंमेफलंस्यादितिसंकल्पत्यागस्त्यागमाहुः विचक्षणाः पंडिताः
सर्वग्रहणेनकाम्यकर्मग्रहणंकस्माच्चेत्काम्यकर्मत्यागेनतत्फलत्या
गस्यसिद्धत्वात्त्यागयोः सांकर्यप्रसंगात्तस्मान्नित्यनैमित्तिकफलत्यागः २

रामानुजभाष्यटीका ५

श्रीभगवानुवाच अथानयोरेकमेवस्वरूपंतन्निर्दिष्टेश्चेतिनिर्णेतुंवादि
विप्रतिपत्तिंदर्शयन् केचनविद्वांसः काम्यानांकर्मणांन्यासंसंन्यासंकव सं४
योविदुः सर्वकर्मफलत्यागएवमोक्षशास्त्रेषुत्यागशब्दार्थइतिप्राहुःत
त्रशास्त्रीयकाम्यकर्मस्वरूपविषयः संन्यासः सर्वकर्मफलविषयइति
विवादंप्रदर्शयन्नेकेसंन्यासशब्दमितरस्त्यागः त्यागशब्दंप्रयुक्तवान्
अतस्त्यागसंन्यासशब्दयोरेकार्थत्वादनन्यत्वकत्वइतिज्ञायते तथा
निश्चयंशृणुमेतत्रत्यागेभरतसत्तमेति २ ॥

अभिनवगुप्तकृतटीका ६

अथोत्तरंभगवानुवाच काम्यानामग्निष्टोमादीनि सर्वकर्मेतिसर्वेषांनित्यनैमित्तिककाम्या
नांकर्मणांक्रियमाणत्वेपिफलत्यागस्त्यागः अत्रचाध्यायेयद
वशिष्टंवक्तव्यमस्तितत्पूर्वैरेवतत्रभवद्भिर्भास्करादिभिर्वितत्य
विस्पष्टमिति किमस्माकंतद्रूपार्थप्रकाशनमात्रप्रतिज्ञानिर्वाह
णसाराणांपुनरुक्तप्रदर्शनप्रयासेन २ ॥

परमार्थप्रपाटीका ७

एतत्प्रश्नोत्तरंभगवानाह काम्यानामिति काम्यानीष्टसाधनानिज्यो
तिष्टोमादीनितेषांसम्यक्फलैः सहन्यासः परित्यागस्तंकवयः पंडिताः
संन्यासंविदुर्जानंति तथाकाम्यातिरिक्तानांसर्वेषांकर्मणांनित्यनैमि
त्तिकानांश्रुतानांफलत्यागंविचक्षणाः कुशलास्त्यागमाहुः अत्रैतदु
क्तंभवति नित्यानित्यकारणप्रत्यवायसाधनानि संध्यावंदनादीनिनै
मित्तिकानिपुत्रजन्माद्यनंतरभावीनिजातेष्ट्यादीनि प्रायश्चित्तानिपापक्षय

श्री
गी टी
अ
१०

साधनानिचार्हंयणादीनिउपासनानिसगुणब्रह्मविषयमानसव्यापाररूपा
णिशांडिल्यविद्यादीनि एतेषांनित्यादीनांबुद्धिशुद्धिः परमंप्रयोजनं
उपासनानांतुतदैकाग्र्यंविविदिषंतियज्ञेनेत्यादिश्रुतेः तपसाकल्मषंहं
तीत्यादिस्मृतेश्चनित्यनैमित्तिकयोरुपासनानांचावांतरफलेपितृलोकस
त्यलोकप्राप्तिः कर्मणापितृलोकोविद्ययादेवलोकोदेवलोकोवैलो।
कानां श्रेष्ठइतिश्रुतेः सर्वकर्मफलत्यागंप्राहुः २ ॥

वनमाली टीका २ ॥

तत्रोक्तिमप्यस्वीकर्तव्यापात्येननिराकरणायोत्तरमाह काम्यानामिति
काम्यानांफलकामनयाविहितानांचित्तशुद्धावनुपयुक्तानांकर्मणा
मिष्टिपशुसोमादीनांन्यासंत्यागंसंन्यासंविदुर्जानंतिकवयः सत्त्वशु
द्धिविविदिषोत्पत्तिपूर्वकंवेदनार्थिनानित्यान्येवकर्माणिभगवदर्पणबुद्ध्या
नुष्ठेयानितमेतंवेदानुवचनेनब्राह्मणाविविदिषंतियज्ञेनदानेनतपा।
सानाशकेनेतिश्रुतेः वेदानुवचनेनेत्यनेनब्रह्मचारिधर्माउक्ताः यज्ञे
नेत्यनेनगृहस्थधर्माउक्ताः तपसेत्यनेनवानप्रस्थधर्माउक्ताः अ
उं नाशकेनेत्यनेनसंन्यासधर्माउक्ताः यानिवैकल्पिककाम्यानिज्योतिष्टोमा
दीनियानिचकेवलकाम्यानिपुत्रकामेष्ट्यादीनिपरित्याज्यानीत्येकेमंते।
अपरेचसर्वेषांवैकल्पिककाम्यानांकेवलकाम्यानांनित्यानांचप्रतिपदो
क्तफलत्यागंसत्त्वशुद्ध्यर्थितयाविविदिषासंयोगेनानुष्ठानेविचक्षणावि
चारकुशलास्त्यागंप्राहुः खादिरोयूपोभवतिखादिरंवीर्यकामस्ययूपंकु
र्वीतीत्यत्रयथैकस्यखादिरकस्यक्रत्वर्थप्रकरणपाठात्फलसंयोगाच्चक्रत्वर्थ
त्वंपुरुषार्थत्वंचप्रमाणभेदात् तथाग्निहोत्रेष्टिपशुसोमानांसर्वेषामपि
स्वोत्पत्तिविधिसिद्धानांतत्फलसंयोगःप्रत्येकवाक्येन विविदिषासंयो
गश्चयज्ञादिवाक्येनक्रियतइत्युपपन्ने एकस्यतूभयत्वेसंयोगपृथक्त्वमि लो
तिन्यायात् तदेवसर्वकाम्यकर्मत्यागःसंन्यासशब्दार्थः सर्वेषामपिक
र्मणांफलाभिसंधित्यागस्त्यागशब्दार्थइतिनचघटपटशब्दयोरिवसंन्यास
त्यागशब्दयोर्भिन्नजातीयार्थत्वं किंतुचित्तशुद्ध्यर्थकर्मानुष्ठानेफलाभिसं
धित्यागइत्येकपदार्थउभयोरितिनिर्णीतएकःप्रश्नोर्जुनस्य २ ॥

उत्तमवैजयंतीटीका ९

एवमर्जुनेनपृष्टोभगवान्विप्रतिपत्तिदर्शयन्ननयोरीदृशंस्वरू
पमितिनिर्णायकमश्रीभगवानुवाच काम्यानामितिकेचित्कव
यः पण्डिताः काम्यानांकर्मणांपुत्रकामोयजेतस्वर्गकामोयजेते
त्येवंकामनिमित्तेनविहितानांपुत्रेष्टिज्योतिष्टोमादीनांकर्मणांन्या
संस्वरूपेणत्यागंविदुर्जानन्ति ननुनित्यानामग्निहोत्रादीनांपरित्या
गमित्यर्थः केचित्तुपंडिताःकविशब्दस्यार्थेविचक्षणाःशास्त्रार्थनिपुणा
स्तेसर्वकर्मफलत्यागंसर्वेषांनित्यानांनैमित्तिकानांकाम्यानांचकर्म
णांफलत्यागमाहुःशास्त्रेषुफलस्यैवत्यागस्तमेवत्यागंशास्त्रार्थी
ननुकर्मस्वरूपत्यागइतित्यागंत्यागशब्दार्थंप्राहुः काम्यकर्मणां
स्वरूपतोनित्यनैमित्तिकानांतुफलतस्त्यागः संन्यासशब्दार्थः सर्वेषां स
नित्यनैमित्तिककाम्यानांकर्मणांफलेच्छारहितानुष्ठानंत्यागश
ब्दार्थइतिभावः ननुकाम्यानांफलमस्तितत्त्यागःसंभवत्येवना
त्रसंदेहःपरंतुनित्यनैमित्तिकानांफलमेवनास्तितत्त्यागोवस्था
याःपुत्रत्यागइवकथंसंभवतीतिचेन्नयथाप्यहरहःसंध्यामुपासी
व तयावज्जीवमग्निहोत्रंजुहोतीत्यादिनित्यनैमित्तिककर्मप्रतिपादके
वाक्येपुत्रकामोयजेतपशुकामोयजेतस्वर्गकामोयजेतेत्यादावि
वफलेविशेषोनश्रुतस्तथापिविश्वजितायजेतेत्यादाविवविधिश्र
वणात्किंचिदंतःकरणशुद्धिरूपंज्ञानोदयरूपंचफलमस्त्येव श्रय
यानत्रफलवत्सूक्ष्मतमनुपपन्नेइष्यपरिहारतात्पर्यमेष २ ॥

मधुसूदनी टीका १० ॥

नत्रोतिमस्यस्वीकदाहम्यायेननिराकरणाययोगात् काम्यानांफल श्रीभगवानुवाच
कामनयाचोदितानामंतःकरणशुद्धावनुपयुक्तानांकर्मणामग्नि
ष्टिपशुसोमादीनांन्यासंत्यागंसंन्यासंविदुर्जानंतिकवयःसूक्ष्मद
र्शिनःकेचित् तमेतंवेदानुवचनेनब्राह्मणाविविदिषंतियज्ञेन।
दानेनतपसानाशकेनेतिवाक्येनवेदानुवचनशब्दोपलक्षितस्य
ब्रह्मचारिधर्मस्ययज्ञदानशब्दाभ्यामुपलक्षितस्यगृहस्थधर्मस्य
नपः तपोनाशकशब्देनोपलक्षितस्यवानप्रस्थधर्मस्यनित्यस्यनि

म्येन हि तेन पापक्षयेन द्वारेणात्मज्ञानोत्पत्तिं बोधयते न च विनि।
योगवैयर्थ्यं ज्ञानस्य सयतेऽसात्त्वयान्यापस्य कर्मण इत्यनेनैव ल
ब्धत्वादिति वाच्यं विनियोगाभावे हि सत्यपि नित्यकर्मानुष्ठाने
ज्ञानं स्याद्वा न स्यात् सति तु विनियोगे ज्ञानमवश्यं भवेदिति नि
यमार्थत्वात् तस्मान्नित्यकर्मणामेव वेदने विविदिषायां वा विनि
योगस्तत्र श्रुतिर्विविदिषन्तीति सर्वं केवेदनार्थे नानित्यानामेव क
र्मणां भगवदर्पणबुद्ध्यानुष्ठेयानि काम्यानि तु सर्वाणि सफला
नि परित्याज्यानीत्येके मन्यन्ते अपरे मन्यन्ते सर्वकर्मफलत्यागं प्राहुस्त्या
गं विचक्षणाः सर्वेषां काम्यानां नित्यानां च प्रतिपदोक्तफलभागस्त
त्व श्रुत्यर्थेन याविविदिषासंयोगेनानुष्ठानं विवक्षया विचारक्रमा
त्त्यागं प्राहुः खादिरो यूपो भवति खादिरं वीर्यकामस्य यूपं करो
तीत्यत्र यथैकस्य खादिरत्वस्य क्रतुप्रकरणपाठात्फलसंयोगाच्च क्र
त्वर्थत्वं पुरुषार्थत्वं च प्रमाणभेदात् तथाग्निहोत्रेष्टिपशुसोमानां सर्वे
षामपि शतपथपठितानां स्वास्वविधिसिद्धानां तत्तत्फलसंयोगः
प्रत्येकवाक्येन विविदिषासंयोगश्च यज्ञादिवाक्येन क्रियत इत्युपपन्ने
एकस्यानुभयत्वे संयोगपृथक्त्वमिति न्यायात् तदुक्तं संक्षेपशारीरके
यज्ञेनेत्यादिवाक्यं शतपथविहितं कर्मवृन्दं गृहीत्वा स्वोत्पत्त्याम्नाय।
सिद्धं पुरुषं विविदिषामात्रसाध्ये युनक्तीति तस्मात्काम्यान्यपि फला
भिसंधिमकृत्वान्तःकरणशुद्ध्यै कर्तव्यानि न ह्यग्निहोत्रादिकर्मणां स्व
तः काम्यत्वनित्यत्वरूपो विशेषोऽस्ति पुरुषाभिप्रायकृतस्तु विशेषः फ
लाभिसंधित्यागे कृतस्य नित्यकर्मणां च प्रातिस्विकफलसद्भावे प्र
निष्टमिष्टं मिश्रं च त्रिविधं कर्मणः फलमित्यत्र वक्ष्यति नित्यानामेव
विविदिषासंयोगेन काम्यानां कर्मणां फलेन सह स्वरूपतोऽपि परित्या
गः सर्वार्थस्यार्थः काम्यानां नित्यानां च संयोगपृथक्त्वेन विविदिषा।
संयोगात्तदर्थं स्वरूपतोऽनुष्ठानेऽपि प्रातिस्विकफलाभिसंधिमात्र।
परित्यागः इत्यन्तरार्थस्यार्थः तदेतदाहुर्वार्तिककृतः वेदानुवच
नादीनामैकात्म्यज्ञानजन्मने तमेतमिति वाक्येन नित्यानां वक्ष्यते वि
धिः यद्वा विविदिषार्थत्वं सर्वेषामपि कर्मणां तमेतमिति वाक्येन सं
योगपृथक्त्वतः इति तदेवं सफलकाम्यकर्मत्यागः संन्यासपदा

र्थः सर्वेषामेव कर्मणां फलाभिसंधित्यागस्त्यागशब्दार्थ इति न च घ
टपटशब्दयोरिव संन्यासत्यागशब्दयोर्भिन्नजातीयार्थत्वं किंत्वतः कव।
णस्त्रुत्यर्थकर्मानुष्ठाने फलाभिसंधित्याग इमेकपदार्थ उभयोरिति
निर्णीत एकः प्रश्नोऽर्जुनस्य द्वितीयमप्रतिवचनाय संन्यास
त्यागशब्दार्थसंदेहविषयानेकरूपविकल्पनवविप्रतिपत्तिमाह २ ॥

सदानंदी टीका ११ ॥

स्वीकराहनीत्यादेतद्रोत्यस्योत्तरं हरिः उवाच शृणु काम्यानां वे
दितानां फलेशया १ सदाचरन्पुत्रकामानां पश्वश्वमादिरूपिणां त्यागो
ज्ञानं निसंन्यासं कवयः सूक्ष्मदर्शिनः २ क्रियमाणानां सर्वे
षामेव कर्मणां धीशुद्ध्यर्थफलत्यागं त्यागं प्राहुर्विदां वराः ३ संयो
गस्य पृथक्त्वेन सर्वेषामपि कर्मणाम् तमेतमिति वाक्येन शुभस्याभा
नियोगतः ४ वेदानुवचनादीनां मैकाम्यज्ञानजन्मने तमेतमिति
वाक्येन नित्यानां वर्ततेविधिः ५ यद्वा विविदिषार्थत्वं सर्वेषामपिक
र्मणां तमेतमिति वाक्येन संयोगस्य पृथक्त्वतः ६ इत्युक्तवार्तिके
तस्मादेवं सिद्धविभागशः काम्यकर्मपरित्यागः संन्यास इति शब्दि
तः ७ फलाभिसंधिसंत्यागस्त्यागशब्दार्थकोमतः धीशुद्ध्यर्थ
मनुष्ठाने कर्मणां फलवर्जनं ८ उभयोरेकपदार्थः संन्यासत्याग
शब्दयोः ९॥ २ ॥ नीलकंठी टीका १२ ॥

अथोत्तरं श्रीभगवानुवाच काम्यानामिति काम्यानां रागतः प्राप्ता
नां पुत्रकामेष्ट्यादीनां ननु फलस्य कामनाविषयत्वात्सर्वस्य कर्मणः
फलवत्त्वनियमात्सर्वं कर्म काम्यमेवेति नित्यादीनामपि स्वरूपतो
त्यागः स्यादिति सिद्धांतः समीहितमित्याशंक्याह सर्वेति सर्वेषां
नित्यनैमित्तिककाम्यानां कर्मणां फलत्यागमेव त्यागं विचक्षणाः
प्राहुर्न स्वरूपतस्त्यागशब्दः अतोऽनन्तरादिष्टः संन्यासः सिध्यतीत्यर्थः
अयमाशयः यद्यपि संन्यासत्यागशब्दौ निहतिमेवरूपतः तथापि मा
वैराग्याद्वा कायक्लेशभयाद्वा मोहाद्वा भवतीति तत्कारणानां सात्त्वि
कादिभेदेन भिन्नत्वात्तस्यापि सात्त्विकराजसतामसभेदेन त्रैविध्यं

10

त्रिविधश्चाप्रधानत्वेचतुर्वीरे नवाविरक्तोश्रद्धयानुष्ठानस्यककर्मी
पिदृष्टविक्षेपहीनोदृश्यते यथोक्तंवार्तिकाचार्यैः प्रमादिनोवहिश्चि
त्ताःपिशुनाःकलहोन्मुकाः संन्यासिनोपिदृश्यंतेदैवसंदूषिताशया
इति तस्मादविरक्तकृतसंन्यासापेक्षयानिष्कामकर्माचरणमेवश्रेय
इत्याशयेनभगवताकाम्यकर्मणांन्यासः संन्यासत्वेननित्यादिकर्मणांफला
नभिसंधानेनत्यागत्वेनलक्ष्यतइति तस्मादश्रद्धयाकृतःसंन्यासोप्य
सत्त्वैवेतिसंन्यासाद्दुःखाणःस्यात्रूमितिस्मरतेस्वफलेदानेनसमर्थइति
सूक्ष्मवक्तृभगवताश्रद्धयाकृतंसर्वंव्यर्थमिति यत्तुनित्यानामेवविवि
विदिषायोगात्काम्यानांस्वरूपतोपित्यागःसर्वार्थस्यार्थः सर्वेषांकर्मणां
फलत्यागइत्यनयाहोर्थइतिव्याख्यानंपक्षद्वयप्रदर्शनपरंतदग्रिमेणा
श्लोकेनपौनरुक्त्यमावहतीत्युपेक्षितं २ ॥

आनंदीटीका १३

श्रोतोत्तरंभगवानुवाच काम्यानांकर्मणांसर्वथाननुष्ठानं सर्वेषां
कर्मणामनुष्ठेयानांनित्यनैमित्तिकानांफलस्यत्यागंविचक्ष
णाःज्ञानकर्मसमुच्चययुक्तिज्ञाः प्राहुः ॥२॥

रामकंटीटीका १४

कवयःपरावरद्रष्टारःसंन्यासंकाम्यानांकर्मणांत्यागंविदुःकाम्यन्तइ
तिकामाविषयभोगास्तेभ्योहितानितत्साधनभूतत्वात्तदनुकूलानि
यज्ञादिकर्माणिकाम्यान्युच्यन्तेतेषांत्यागंपरिहारंभोगरूपफलत्व
स्याभिसंधिनानुष्ठानस्यवर्जनंसंन्यासंकथयंति तेननित्यादीनिसर्वा
णिकर्माणिकामाभिसंधिनाऽनुष्ठीयमानानिकाम्यानिसंपद्यन्तेते
षांतथानुष्ठानवर्जनंमुमुक्षोःसंन्यासः एवंचव्याख्यानेपूर्वापरग्रं
थविरोधोनापद्यते यतःएवमर्जुनसंशयच्छेदायसंन्यासकर्मयोग
योःकैश्चिन्मतिपक्षाभिप्रायेण संन्यासात्कर्मयोगोविशिष्यतइति
संन्यासःकर्मयोगश्चनिःश्रेयसकरावुभावित्युपक्रम्य तयोस्तुकर्म
योगस्यनीरागद्वेषतयाकर्मानुष्ठानलक्षणविशेषप्रतिपादनेोप
क्रमेणसंन्यासस्यज्ञेयःसनित्यसंन्यासीयोनद्वेष्टिनकांक्षतीत्यादिना

लक्षणमुक्तं तेन विशिष्टरूपतया यथाविहितानां सर्वकर्मणामनुष्ठा
नमेव संन्यास इति स्थितं अथ त्यागं व्याचष्टे विचक्षणाः परमार्थविदः
सर्वेषां नित्यादिविभागेनाव्यवस्थितानां यज्ञादीनां वर्णाश्रमविहित
कर्मणां फलस्य स्वर्गादिभोगलक्षणस्य त्यागं परिहारमाहुर्न तु य
ज्ञादिस्वरूपस्य कर्मणः परिहारं तथैव च श्रुतं यस्य सर्वे समारंभा नि
राशीर्बंधनास्त्विह त्यागे यस्य हुतं सर्वं स त्यागी स च बुद्धिमानिति त्याग
स्यापि लक्षणमुक्तं एवं च कर्मफलस्यानभिसंधानं त्यागो न कर्मणः
परिहार इत्युक्तं भवति ततश्च संन्यासत्यागयोरेकार्थत्वेन सिद्धान्तः ॥२॥
[illegible]
[illegible] त्याज्यं दोषवदित्येके कर्म प्राहुर्मनी
षिणः यज्ञदानतपः कर्म न त्याज्यमिति चापरे इहैवेकेचनमनी
षिणो मतिमन्तः केवलज्ञानवादाभिनिविष्टाः सर्वनामकर्म सा
ऽपरिहार्यमिति कथयंति यतस्तत्सर्वकर्मानुष्ठानि [illegible]
दीपैरुक्तं मनेपुनर्मनीषिणो यथोक्तकर्मयोगवादिनो यज्ञदानत
पःप्रभृतिविहितं कर्म न त्याज्यं न परिहार्यमित्याहुः यथावयस्ता
द्वैविध्यस्य कर्मणः परिहार्यानुपपत्तिस्तथा वक्ष्यते प्रतिपादितं
प्राक् उक्तं च संन्यासत्यागयोः परमार्थतः एकार्थयोस्तत्स्वरूपाद
देहभिन्नं त्यागविषयमेव वक्तव्यमाह । [illegible] ॥

प॰ लासिकी बरउनीटीका १५

अत्रोत्तरं श्रीभगवानुवाच

काम्यानां पुत्रकामो यजेतेत्यादिना फलकामनया चोदितानां
कर्मणां न्यासं परिहारं कवयः सर्वज्ञाः संन्यासशब्दार्थं जानन्ति
काम्येष्वपि कर्मणि फलाभिसंधिरेव वर्ज्यो न त्वनुष्ठानमित्याह स
र्वेति सर्वेषां नित्यनैमित्तिककाम्यानां कर्मणां यज्ञादीनां क्रिय
माणत्वेपि फलस्य स्वर्गादिलक्षणस्य त्यागं वर्जनं विचक्षणा विवे
किनस्त्यागशब्दार्थमाहुः एतेन संन्यासत्यागयोरेकार्थता सि
द्धा [illegible]

पंचोलीटीका

ते निर्णयाय भगवानुवाच काम्यानामिति केचित्कवयः पंडिता।
काम्यानामश्वमेधादीनां कर्मणां संन्यासं कर्तव्यत्वेन प्राप्तानामप्यकर
णं संन्यासशब्दार्थं विदुर्विचक्षणाः केचित्पंडिताः सर्वकर्मफल।
त्यागं सर्वकर्मणां नित्यनैमित्तिकानां क्रियमाणानामात्मसंबंधित
या प्राप्तस्य फलस्य त्यागं त्यागशब्दार्थमाहुः २॥

रणवीरसमिद्धार्थिनी॥

अथोत्तरं भगवानुवाच काम्यानामिति कामेभ्यः स्त्र्यादिविषये
भ्यो हितानि यानि कर्माणि स्वधर्मयुद्धादित्यागरूपेण स्ववर्णोचि
तानि कृषिवाणिज्यादीनि कामादागतानि वा कर्माणि स्वधर्मप्र
व्यावर्तकप्रतिकूलमानसिकसंकल्पात्मकानि बहुशः पूर्वमभि
हितानि तेषां काम्यानां कर्मणां न्यासं परिहारं स्वधर्मानुष्ठानपर्य
वसितं संन्यासपदाभिधेयं कवयः परावरद्रष्टारो विदुः त्यागं
सर्वेषां कर्मणां स्ववर्णोचितानां युद्धादीनां यत्फलमैहिकामुष्मिकं दृष्टा
दृष्टरूपं तस्य त्यागोऽनभिसंधानं स्वधर्मानुष्ठानपर्यवसायिनं त्यागं
विचक्षणाः परमार्थविदः प्राहुः कथयंति अत्येवं विषयभेदाद्भि
न्नार्थतायामेकानुष्ठेयविषयप्रवृत्तिपर्यवसायिन्यनयोरविरुद्धेवे
ति प्रागपि व्याख्यातं एकार्थतापि समीचीनैव सा यथा काम्यते
सौ कामः प्रवृत्तिप्रयोजकं द्विविधं फलं तदभिसंधिनानुष्ठितानि
सर्वाणि कर्माणि स्वधर्मभूतान्यपि काम्यानि भवंति तेषां न्यासं परि
हारं तदितरेषामनुष्ठानव्यवस्थापनेन फलमात्रपरिहारपर्यवसि
तं संन्यासमाहुः तथैव कर्मफलत्यागं त्यागं कथयंतीति विशिष्ट
रूपतया यथाविहितानां सर्वकर्मणामनुष्ठानमेव संन्यासत्याग
शब्दाभिधेयं न पुनः कर्मणः परिहार इति भावः २॥

मधुभाष्य

२॥

भाषा अनुवाद

इस अर्जुन की प्रश्न के उत्तर मे भगवान कहते है कि देखो पु
त्र की कामना करि पुत्रइष्टि यज्ञ करे और स्वर्ग की कामना
करि अश्वमेध यज्ञ करे तथा और और कामना करि जोजो क
र्म विहित है ऐसे जो काम्यकर्म तिन सबके परित्याग करने को
ही पण्डित लोग संन्यास जानते है अर्थात फल सहित सक
ल कर्म के त्याग को संन्यास ज्ञान करते है और जितने कर्म
अकर्म कहे उन सब कर्म औ नित्य नैमितिक कर्मो के फल
मात्र त्याग को विचक्षण कहे निपुण लोग त्याग कहते है पर
विचारसे तो कर्म त्याग करने को तो त्याग नही कहते हैं फल
त्याग वल्कि त्याग हो सकै है क्यौ कि बहुतेरे कर्म ऐसे हैं कि
जिनका शरीर रहते त्याग नही हो सकता है तो शास्त्रोक्त कर्म
नित्य नैमितिक उपासना आदि जिन से बुद्धि की शुद्धि औ ज्ञा
न की योग्यता होती उनका त्याग लोकविरुद्ध संसार अवस्था मे
अनुचित है परन्तु जिस को तत्वज्ञान नहीं भया है उसको कर्म
फल के त्याग करने ही को त्याग जानो और जिसको तत्वज्ञान
है उसी को समस्त कर्म का सन्यास होसके है और उचित है य
ह भगवानने कहा २ ॥

दोहा

सकामकर्मकेत्यागकोसंन्यासहुंकविजान सर्वकर्मफल-
त्यागको कहहित्यागसुजान २ ॥

त्याज्यं दोषवदित्येके कर्म्म प्राहुर्म्मनीषिणः य
ज्ञदानतपःकर्म्म न त्याज्यमिति चापरे ३ ॥
शांकरभाष्यटीका १
यदि काम्यकर्म्मपरित्यागः फलपरित्यागो वार्थो वक्तव्यः सर्वथा
परित्यागमात्रं सन्न्यासत्यागशब्दयोरेकोऽर्थः स्यात् न घटपटशब्दा
विव जात्यन्तरभूतार्थौ ननु नित्यनैमित्तिकानां कर्म्मणां फलमेव
नास्तीत्याहुः कथमुच्यते तेषां फलत्यागः यथा वन्ध्यायाः पुत्रत्या
गो नैष दोषः नित्यानामपि कर्म्मणां भगवता फलवत्त्वस्येष्टत्वात् व
क्ष्यति भगवान् अनिष्टमिति न तु सन्न्यासिनामिति च सन्न्यासिनामे
व हि केवलं कर्म्मफलासंबंधं दर्शयन्नसन्न्यासिनां नित्यकर्म्मफलप्रा
प्तिं भवत्यत्यागिनां प्रेत्येति दर्शयति त्याज्यं दोषवदिति त्याज्यं त्यक्तव्यं दो
षवत् दोषोऽस्यास्तीति दोषवत् किं तत् कर्म्म बंधहेतुत्वात् सर्वमेव
अथवा दोषो यथा रागादिस्त्यज्यते तथा त्याज्यमित्येके कर्म्म प्राहु
र्म्मनीषिणः पण्डिताः सांख्यादिदृष्टिमाश्रिता अधिकृतानामपि कर्म्मि
णामपीति तत्रैव यज्ञदानतपःकर्म्म न त्याज्यमिति चापरे कर्म्मिण एव
अधिकृतानपेक्ष्यैते विकल्पाः न तु ज्ञाननिष्ठान् व्युत्थायिनः स
न्न्यासिनोऽपेक्ष्य ज्ञानयोगेन सांख्यानां निष्ठा मया प्रोक्ता इति क
र्म्माधिकारादपाहृता ये न तान् प्रति चिंता ननु कर्म्मयोगेन
योगिनामिति अधिकृताः पूर्वं विभक्तनिष्ठा अपीह सर्वशास्त्रोपसं
हारप्रकरणे यथा विचार्यन्ते तथा सांख्या अपि ज्ञाननिष्ठा विचार्यन्ता
मिति न तेषां मोहदुःखनिमित्तत्यागानुपपत्तेः न कायक्लेशनि
मित्तानि दुःखानि सांख्या आत्मनि पश्यन्ति इच्छादीनां क्षेत्रधर्म्मत्वेने
व दर्शितत्वात् अतस्ते न कायक्लेशदुःखभयात् कर्म्म परित्यजन्ति ना
पि ते कर्म्माण्यात्मनि पश्यन्ति येन नियतं कर्म्म मोहात् परित्यजेयुः गु
णानां कर्म्मैव किंचित्करोमीति हि ते सन्न्यस्यन्ति सर्वकर्म्माणि मन
सा सन्न्यस्येत्यादिभिर्हि तत्त्वविदः सन्न्यासप्रकार उक्तस्तस्माद्येऽन्येऽधिकृ
ताः कर्म्मण्यनात्मविदस्तेषामेव च मोहात् त्यागः संभवति कायक्लेश
भयाच्च तएव तामसास्त्यागिनो राजसाश्चेति निंद्यन्ते कर्म्मिणामनात्म

ज्ञानी कर्मफलत्यागस्तुत्यर्थं सर्वारम्भपरित्यागी मौनी सन्तुष्टो येन
केनचिदनिकेतः स्थिरमतिरिति परमार्थसन्न्यासिनो विशेषितत्वात्
वक्ष्यति च ज्ञानस्य या परा निष्ठेति तस्मात् ज्ञाननिष्ठः सन्न्यासिनो
नेह विवक्षिताः कर्मफलत्याग एव सात्विकत्वेन गुणेन तामसत्वाद्यपे
क्षया सन्न्यास उच्यते न मुख्यः सर्वकर्मसन्न्यासः सर्वकर्मसन्न्यासासम्भ
वे च न हि देहभृतेति हेतुवचनान्मुख्य एवेति चेन्न हेतुवचनस्य स्तुत्य
र्थत्वात् यथा त्यागाच्छान्तिरनन्तरमिति कर्मफलत्यागस्तुतिरेव पार्थो
क्तानेकपक्षानुष्ठानाशक्तिमन्तं अर्जुनं प्रति विधानात् तथेदमपि न हि
देहभृता शक्यमिति कर्मफलत्यागस्तुत्यर्थं न सर्वाणि कर्माणि मनसा
सन्न्यस्यैव कुर्वन्न कारयन्नास्ते इत्यस्य पक्षस्यापवादः केनचिद्दर्शयि
तुं शक्यस्तस्मात् कर्मण्यधिकृतानां अयमेष सन्न्यासत्यागविकल्पः
येन परमार्थदर्शिनः सांख्यास्तेषां ज्ञाननिष्ठायामेव सर्वकर्मसन्न्यास
लक्षणायामधिकारो नान्यत्रेति नैते विकल्पार्हास्तच्चोपपादितमस्माभि
र्वेदाविनाशिनमित्यस्मिन् प्रदेशे तृतीयादौ च २ ॥

आनन्दगिरिकृतटीका १

ननु किमिदानीं सन्न्यासत्यागशब्दयोरत्यन्तिके भिन्नार्थत्वं तथा च प्र
सिद्धिविरोधः स्यादित्याशंक्यावान्तरभेदेऽपि नात्यन्तिकभेदोऽस्तीत्याह य
दीति अज्ञाभावादन्यत्यागात्त्यागयोगवन्नित्यनैमित्तिककर्मणामफ
लानां फलत्यागानुपपत्तेः कृत्स्नत्यागशब्दार्थो न सिध्यतीति शङ्कते न
न्विति नित्यनैमित्तिककर्मफलस्य वन्ध्यापुत्रसदृशत्वाभावात्त्यागसम्भ
वात्कृत्स्नत्यागशब्दार्थः सम्भवतीति समाधत्ते नैष दोष इति भगवता तेषां
फलवत्त्वमिष्टमित्यत्र वाक्यशेषमनुकूलयति वक्ष्यतीति नहि सन्न्यासि
नामसन्न्यासिनां च नित्याद्यनुष्ठायिनामविशेषेण ननु फलं स्यादिति चे
त्तत्राह नत्विति वक्ष्यतीत्यनुकर्षणार्थश्चकारार्थः प्रस्तुत वचसोऽर्थं प्रकृ
तोपयोगित्वेन संगृह्य स्मारयति सन्न्यासिनामिति काम्यानि वर्जयित्वा नि
त्यनैमित्तिकानि फलाभिलाषादृते कर्तव्यानीत्युक्ते पक्षे प्रतिपक्षनिरासे
न दृढयितुं विप्रतिपत्तिमाह त्याज्यमिति कर्मणः सर्वस्य दोषवत्त्वे हेतु
माह बन्धेति दोषवदित्यत्र दृष्टान्तत्वेन व्याचष्टे यथेति कर्मण्यनधि
कृतानामकर्मिणामेव कर्म त्याज्यं कर्मिणां तु त्यागे प्रत्यवायादित्या

शंकाह अधिकृतानामिति नहि तेषामपि कर्म्मत्यजतो प्रत्यवायो हिं
सादिदुष्टस्य कर्म्मणोनुष्ठाने प्रत्यवायादितिभावः सांख्यादिपक्षसमा
प्ताविति शेषः मीमांसकपक्षमाह तैरेवेति कर्म्माधिकृतैरेवेति यावत्
कर्म्म नित्यं नैमित्तिकञ्च काम्यानां कर्म्मणामित्यारभ्य लोकाभ्यां कर्म्मि
णोधिकृतानामनधिकृतानामपेक्षया दर्शितविकल्पानां प्रवृत्तिरित्याशंक्याह
कर्म्मिणइति एवकारव्यवच्छेद्यमाह नत्विति तदेव स्फुटयति ज्ञानेति
कर्म्माधिकृतानां ज्ञाननिष्ठातो विभक्तनिष्ठावत्त्वेन सर्व्वोक्तानामपि शा
स्त्रार्थोपसंहारेण तु विचार्य्यत्ववज्ज्ञाननिष्ठानामपि विचार्य्यत्वमत्राविरु
द्धमिति शङ्कते नत्विति सांख्यानां परमार्थज्ञाननिष्ठानां नात्र विचार्य
तेत्युत्तरमाह न तेषामिति ननु तेषामपि स्वात्मनि क्लेशदुःखादिप
श्यतान्तरदर्शनेन राजसकर्म्मत्यागसिद्धेर्विचार्य्यत्वं तेत्याह नकायेति
तत्र देहाध्यायोक्तहेतुकरोति इच्छादीनामिति स्वात्मनि सांख्यादी
नां क्लेशाद्यप्रतिपत्तौ फलितमाह अतइति ननु तेषां क्लेशादर्शने
पि स्वात्मनि कर्म्माणि पश्यतां तत्त्यागोपपत्तेस्तेषां कायक्लेशादिक
र्त्वात्तेत्याह नापीति अज्ञानात्मोहमाहात्म्यात् नियतमपि कर्म्मत्यक्तु
शक्यं न तत्त्वविदां स्वात्मनि कर्म्मादर्शने तत्यागे हेत्वभावादिति मत्वाह
मोहादिति कथं तर्हि तेषामात्मनि कर्म्माण्यपश्यतां शास्त्रभावे तत्त्या
गः संन्यासस्तत्राह गुणानामिति अविवेकिनामात्मनि कर्म्मणां त्यागस्त
त्त्वविदामित्युक्तं स्यात् तत्र प्रतिषेधं प्रत्यादिशति सर्वेति तत्त्ववि
दत्राविचार्य्यत्वे फलितमाह तस्मादिति येनात्मविदस्तत्त्वेनैवमत्र स
म्बन्धः कर्म्मण्यधिकृतानामनात्मविदां कर्म्मत्यागसम्भावना दर्शयति
येषाञ्चेति तन्निन्दाकृतेप्रयुक्तेत्याशंक्याह कर्म्मिणामिति किञ्च पर
मार्थसंन्यासिनां प्रशस्यतोपलम्भाच्च निन्दाविषयत्वमित्याह सर्वेति
किंचात्रापि सिद्धिप्राप्तोयथेत्यादिना ज्ञाननिष्ठायावक्ष्यमाणत्वान्नतस्या
दृ^ अत्रत्वे विचार्य्यतेत्याह विचार्य्यतेत्याह वक्ष्यतीति कर्म्माधिकृतानामे
वात्र विवक्षितत्वात् नज्ञाननिष्ठानामित्युपसंहरति तस्मादिति ननु सं
न्यासशब्देन सर्वकर्म्मसंन्यासस्य गृहीतत्वात्तथाविधसंन्यासिनामिह विव
क्षितत्वं प्रतिभाति तत्राह कर्म्मेति संन्यासशब्देन गृह्यत एव संन्यासस्य

श्री
गी टी
ग्र

ग्रहणाच्चोपात्तत्यागो मिथो सम्भवयादन्यथा तदसम्भवे हेतुत्किंवेय
र्थ्यादप्राप्तप्रतिषेधादितिशंकते सर्वेति भेदे हेतुवचनं सर्वकर्मसंन्यासा
स्यभवसाधके कर्मफलत्यागस्तु निवर्तकत्वादिति परिहरति नेत्यादिना प्र
तदेव दृष्टान्तेन स्पष्टयति यथेति दृष्टान्तेपि यथा क्रत्वर्थत्वं किंन स्या
दित्याशंक्याह यथोक्तेति नहि फलत्यागादेव ज्ञानं विना मोक्षसिद्धिः का म
के ज्ञानेकार्थीत्वसाधकश्रुतिस्मृतिविरोधादहेत्यादिना ज्ञानान्तरमेव
ज्ञानसाधनविधानानर्थक्यात्त्यागस्तु निरेवात्र ग्राह्यस्तथैः दृष्टान्तगत
मर्थं दार्ष्टान्तिके योजयति तथेति प्राग्रूपज्ञापवादविवक्षया हेतुत्वे
मिथ्यार्थत्वमेव किं नस्यादित्याशंक्य तदपवादे हेतुभावान्मैवमित्याह
नसर्वेति नचैवमेव हेतुः किन्तु तदपवादिकान्यथा सिद्धेरुक्तत्वादिति भा
वः सत्यसंन्यासापवादासम्भवे संन्यासत्यागविकल्पस्य कथं साव
काशतेत्याशंक्याह तस्मादिति ज्ञाननिष्ठानुपपन्नकविकल्पानुपपत्तौ
क्वतेषामधिकारस्तत्राह येषामिति संन्यासिनो विकल्पानर्हत्वेन ज्ञान
निष्ठायामेवाधिकारस्य भूयःसु प्रदेशेषु साधितत्वात्र साधनीयत्वाप
त्तेरित्याह तथेति ३ ॥ स्वामिकृतटीका २
प्रविरुद्धः फलत्यागमात्रमेवत्यागशब्दार्थो नकर्मत्याग इत्युक्तं तदेवम
तांतरनिरासेन दृढीकर्तुं मतभेदं दर्शयति त्याज्यमिति दोषवत् हिंसा
दिदोषवत्त्वेन बंधकमिति हेतोः सर्वमपि कर्म त्याज्यमित्येके सांख्या
प्राहुर्मनीषिणः अयमर्थः नहिंस्यात् सर्वाभूतानीति हि निषे
धः पुरुषस्यानर्थहेतुर्हिंसेत्याह अग्नीषोमीयं पशुमालभेतेत्यादि
प्राकरणिको विधिस्तु हिंसायाः क्रतूपकारकत्वमाह अतो भिन्नवि
षयत्वेन सामान्यविशेषन्यायागोचरत्वात् इत्यसाध्योपच सर्वेषापि क
र्मसु हिंसादेः संभवात् सर्वमपि कर्म त्याज्यमिति तदुक्तं दृष्टवदानु
श्रविकः स ह्यविशुद्धिक्षयातिशययुक्तः तद्विपरीतः श्रेयान्व्या
क्ताव्यक्तज्ञविज्ञानात् इति अपरे तु मीमांसकाः यज्ञादिकर्म नत्या
ज्यमिति प्राहुः अयंभावः क्रत्वर्थापि सती हिंसा पुरुषेणावकर्तव्या
सावा क्रत्वर्थोद्देशेनाविहिता पुरुषस्य प्रत्यवायहेतुरेव अतोनविधि
निषेधयोः संसारफलताविरोधेन सामान्यविशेषन्यायं संपादयितुम्

यथाहि विधिर्विधेयस्य तदुद्देशेनानुष्ठानं विधत्ते नादृष्टलक्षणाना
ङ्केषत्वस्य नत्वेवं निषेधोपि निषेध्यस्याकरणं नादृष्टमपेक्षते तेनाप्तिमा
त्रापेक्षितत्वात् अन्यथाज्ञानप्रमादादिकृते दोषाभावप्रसंगात् नचै
वं समानविषयत्वेन सामान्यशास्त्रस्य विशेषेण बाधात् नास्ति दोषवत्वे
प्यतो नित्ययज्ञादि न त्याज्यमिति

३ ॥ पैशाचभाष्यटीका ४ ॥

त्याज्यं तत्फलं दोषवत्कर्म न स्यादेवं यद्देवत्वात्याज्यमित्येके मनीषिणः
प्राहुः अथवा दोषशब्देन रागद्वेषावुच्येते दोषवत् रागद्वेषवत्ताभ्यां त
त्यक्तमित्याज्यं भेदवैधकत्वादित्येके मनीषिणः प्राहुः नित्ययज्ञदानतपः
कर्म न त्याज्यमिति स्वकर्मणा तमभ्यर्च्य सिद्धिं विन्दति मानव इति वचना
त् मोक्षार्थिनामपि न त्याज्यमित्यर्थः ३ ॥

रामानुजभाष्यटीका ५ ॥

त्यागशब्देनैव निर्णयवचनात् नियतस्य तु संन्यासः कर्मणो नोपपद्य
ते मोहात्तस्य परित्यागस्तामसः परिकीर्तितः भवत्यत्यागिनां प्रेत्य न
तु संन्यासिनां क्वचित् इति च परस्परपर्यायतादर्शनाच्च तयोरेकत्वमी।
यत इति निश्चीयते त्याज्यं दोषवदित्येके कर्म प्राहुर्मनीषिणः एके मनीषि
णः कापिलाः केचन वैदिकाश्च तन्मतानुसारिणो रागादिदोषानुबंधकत्वात् स
र्वं यज्ञादिकं कर्म मुमुक्षुणा त्याज्यमित्याहुः यज्ञेति अपरे पंडिता यज्ञा
दिकं कर्म न त्याज्यमिति प्राहुः ३ ॥

अभिनवगुप्तकृतटीका ६ ॥

तदत्रैव विशेषनिर्णयाय मतान्तरमुपन्यस्यति त्याज्यं दोषवदित्येके कर्म
प्राहुर्मनीषिणः यज्ञदानतपःकर्म न त्याज्यमिति चापरे ३ ॥

परमार्थप्रपाटी ७ ॥

अथास्मिन्नर्थे मतान्तरमुपन्यस्यति त्याज्यमिति यज्ञे हिंसादिदोष
वत्कर्म बंधकं भवतीति त्याज्यमित्येके मनीषिणः सांख्या वदंति
तथाऽपरे मीमांसकाः अग्नीषोमीयं पशुमालभेत इत्यादिश्रु
तिबलात् यज्ञदानतपः कर्म न त्याज्यमिति वदंति ३ ॥

वनमालीटीका ८

इदानींद्वितीयप्रश्नप्रतिवचनायसंन्यासत्यागशब्दार्थयोरैक्यंनि
रूपयितुंतत्रविप्रतिपत्तिमाह त्याज्यमिति एकेमनीषिणःकपिला
नुयायिनःकर्मदोषवद्धिंसादिदोषकेतुत्वेबंधकेच सर्वकर्माधिकारि
भिरपित्याज्यमितिप्राहुः यद्वादोषवत् दोषइवयथादोषोरागादि
स्त्याज्यतेतद्वत्कर्मत्याज्यमत्रपक्षेविविदिषैःकर्माधिकारिभिरपीत
र्थः अपरेतुमीमांसकानुयायिनःकर्माधिकारिभिश्चित्तशुद्धिद्वारावि
विदिषोत्पत्त्यर्थंयज्ञदानतपःकर्मनत्याज्यमितिप्राहुः ३ ॥

कृसमवैजयंतीटीका ८ ॥

त्यागविषयेऽमोघिमतभेदोस्तीत्याह त्याज्यमितियत्हिंसायने।
कदोषयुक्तमतोमुमुक्षुणापुरुषेणात्याज्यंहरात्स्वरूपतोहेयमित्ये
वि^ वंप्रकारेणकेनहिंसात्सर्वाणिभूतानीत्यादिश्रुत्यर्थमेवांगीकु
र्वाणाः अग्निषोमीयंपशुमालभेतेत्यादिश्रुतिंपशोरालभनेवद
तिनतुहिंसात्मकेमारणमितिवदंतःसांख्याःकापिलमतानुसारि
णःप्राहुः यतस्तेमनीषिणःपापसूचायज्ञदानतपःकर्ममुमुक्षुणान
त्याज्यमित्येवमपरेऽग्निषोमीयंपशुमालभेतेत्यादिश्रुतिहिंसायाः
क्रतंगत्वंवदंतितच्चतस्याश्चार्थहेतुत्वेनिवारयंतितत्साध्यसाध्यत्वे दूर^
नहिंसायासंभवेऽपिसोवनहिंस्यादितिसामान्यतोनिषेधस्तुक्रतो
रन्यत्रतस्याःपापनामाहेतिनकिंचिदस्तद्यमितिप्रवदमानाजैमि
नमतसारिणःप्राहुः यद्यपिकर्मणोहिंसानुग्राहकत्वंनास्तितथापि
ना^ वेदेनयत्किंचिदभिधानंदोषवत्तमतःकार्यमेवेत्यभिप्रायः ३ ॥

मधुसूदनीटीका १० ॥

अधुनाद्वितीयप्रश्नप्रतिवचनायसंन्यासत्यागशब्दार्थयोरैक्यं
निरूपयितुंतत्रविप्रतिपत्तिमाह सर्वकर्मबंधहेतुत्वाद्दोषवद्
दुष्टं अतःकर्माधिकृतैरपिकर्मत्याज्यमेवेत्येकेमनीषिणःप्राहुः
दोषवत् दोषइव यथादोषोरागादिस्त्याज्यतेतद्वत्कर्मत्याज्यं अत्र
त्वत्रबोधेरन्नत्रविविदिषैःकर्माधिकारिभिरपीत्येकःपक्षःअ
यंद्वितीयःपक्षःकर्माधिकारिभिरेतःकरणशुद्धिद्वाराविविदिषोत् दि^

त्यंथं यज्ञदानतपःकर्मनत्याज्यमितिचापरेमनीषिणःप्राहुः ३ ॥

सदानंदी टीका ११ ॥

पृथग्वितीयत्प्रश्नस्यपरिहारायकेशवः संन्यासत्यागयोस्तत्त्वंवक्तुं
त्रैविध्यमेवहि १ विप्रतिपत्तिमाहादौत्याज्यमित्यादिनास्फुटं वेधदे
त्तत्पास्सर्वकर्मदुष्टमतोबुधैः २ त्याज्यमेकेबुधाःप्राहुःकर्मणोऽपि
कृतेऽपि इत्येकंमतमग्रोक्तंद्वितीयंप्राहकेशवः ३ कर्माधिकारि
भिःप्रभिर्यैर्भुक्त्याप्यलब्धये यज्ञदानतपःकर्मनत्याज्यमित्याप
रे ४॥३॥

नीलकंठी टीका १२ ॥

इदमेवपक्षद्वयमाह त्याज्यमिति एकेसांख्याःमनीषिणोमनो
निग्रहसमर्थाःपरमात्मनिष्ठत्वाविविदिषाणांपुरुषाणांदोषा
वत्रागादयोयथात्याज्यास्तद्वत्कर्मत्याज्यमितिप्राहुः अपरे
त्वविविदिषार्थिनायज्ञादिकंनत्याज्यमितिवाप्राहुरित्यनुवर्तते
तथाचद्विविधाःक्रतवउपलभ्यंते नकर्मणानप्रजयाधनेन
त्यागेनैकेअमृतत्वमानशुः कुर्वन्नेवेहकर्माणिजिजीविषेच्छतं
समाइत्याद्याः अविद्वद्विषयमेवेतत्पक्षद्वयं विदुषांतुकर्मस्वप्रवृ
त्तिकारणस्याज्ञानस्यनष्टत्वात्स्वतःसिद्धएवत्यागइतिनतान्प्रतिक
र्मविधिर्वात्यागविधिर्वाप्रवर्तते यथोक्तं नकर्माणित्यजेद्योगी
कर्मभिस्त्यज्यतेह्यसाविति ३ ॥

आनंदी टीका १३

संन्यासत्यागशब्दयोरेकार्थतयाविस्तारयति एकेकेवलज्ञाना
नुष्ठानवादिनःदोषवद्बन्धकमित्यतोहेतोः सर्वमेवकर्मत्याज्य
मित्याहुः अपरेकेवलकर्मिणः यज्ञादिकंहिनियतंकर्मनत्याज्य
मित्यर्थः ३ ॥

रामकंठी टीका १४ ॥

ननुतत्त्यागविधौसंन्यासादभिन्नार्थेत्यागेप्रोक्तलक्षणेविप्रतिपत्तिसत्वेननि
र्णयमश्रुत्वात्वमवधारयव्याख्यातलक्षणस्यकरदानींनिश्चयोवक्ष्य
ते यदर्थमेवमुच्यतेइत्याशंक्याह द्विशाहेतौ [illegible]

श्री· गी·टी· अ·

...स्युतयोभिन्नार्थतावादिनां ...तमुपन्यस्यतमेवसंन्यासे ...र्थत्यागंसम्यक्प्रतिपादयितुमाह॥

फलस्यागो विशेषेणोपवक्ष्यमाणहेयोपादेयरूपेणविभागेनविप्र
कारः पुरस्तात्संक्षेपप्रकटीकृतः इत्यस्यागविषयनिश्चयेवक्ष्ये
सतिकर्मणांत्यागस्यपराभिमतापवर्गलक्षणफलहेतुत्वादस
मर्थत्वंमनिभायपिंतुप्रदर्शितागमोपपत्तिगर्भीकारेणसर्व
कर्मणांसंत्यागत्वमेवनावदातु + इहकेकेचनमनीषिणोमति
मन्तः केवलज्ञानवादाभिनिविष्टाः सर्वनामकर्मत्याज्यपरिहा
र्यमितिकथयंतियतस्तत्सर्वंकर्माभ्युद्यतिशयत्वयादिभिर्दो
षैर्युक्तमन्येपुनर्मनीषिणोयथोक्तकर्मयोगवादिनोयज्ञतपा
रूपंशास्त्रविहितंकर्मनत्याज्यनपरिहार्यमित्याहुः यथाचय
ज्ञादेर्नियतस्यकर्मणः परिहार्यानुपपत्तिस्तथावक्ष्यशः प्रति
पादितंप्राक् उक्तंच ... ३ ॥

तदेवैवविशेषनिर्णयायमतान्तरप्रस्पति

लासिकी [illegible] टीका

एकेमनीषिणः सांख्याद्यादोषवदविशुद्धिक्षयातिशयादिदो
षयुक्तत्वात्कर्मसर्वंत्याज्यंपरिहार्यमित्याहुः यद्वादोषवत्
दोषइवमनीषिणइत्यस्यायमभिप्रायः नहिंस्यात्सर्वभूतानिइ
तिहिंनिषेधः पुरुषस्यानर्थहेतुर्हिंसेत्याह अग्निष्टोमीयंपशुमा
लभेतेत्यादिप्राकरणिकेविधिस्तुहिंसायाः क्रतूपकारत्वमाह
अतोभिन्नविषयत्वेनसामान्यविशेषन्यायागोचरत्वाद्वस्तुसाध्ये
ष्वसर्वेष्वपिकर्मसुहिंसादेः संभवात् सर्वमपिकर्मत्याज्यमेवे
तितदुक्तं दृष्टवदानुश्रविकः सह्यविशुद्धिक्षयातिशययुक्तइति
अपरेतुमीमांसकायज्ञादिकंकर्मनत्याज्यमित्येवमाहुः यथाच
यज्ञादेर्नियतस्यकर्मणः परिहारानुपपत्तिः तथावक्ष्यशः प्रति
पादितंप्राक् ...

पंचोलीटीका

अविदुषः फलत्यागमात्रमेवत्यागशब्देनकर्मत्यागः इत्येतदेवमतोत्र

इति रासेन स्पष्टीकर्तुं मतान्तरेण दर्शयति पूर्वार्द्धेन सांख्यमतमुत्तरार्द्धेन मीमांसकमतमाह त्याज्यमिति एके मनीषिणः सांख्याः सकलमपि कर्म दोषवत् दोषयुक्तमिति कारणात् त्याज्यमाहुः अथवा दोषवदिति दृष्टान्तः यथा दोषः त्याज्यः तथा सकलं कर्म त्याज्यं सांख्या एवमाहुः अपरे मीमांसका यज्ञदानतपःकर्म न त्याज्यमित्याहुः ३ ॥

रणवीरसमिद्बोधिनी

एतदेव द्रढयितुं भिन्नार्थतावादिनां मतमुपन्यस्य तमेव संन्यासाभिन्नार्थं त्यागं सम्यक् प्रतिपादयितुमाह त्याज्यमिति ३ एके केचन मनीषिणो बुद्ध्यभिमाननिरूपाः प्राकृतिपादितास्वरस्वभावास्तामसा जनाः कर्म यत् किंचित् त्याज्यं परिहार्यमित्येवमाहुः यतस्तत् दोषवत् बाधवादि वियोगस्वशरीरक्षतादिजननेन सदोषमिति अपरे तु नैवस्वभावाः कर्मयोगिनो यज्ञदानतपोरूपं त्रिविधं कर्म न त्याज्यं किं तत् अनुष्ठातव्यमेवेत्याहुः ३ ॥

मधुभाष्य

३ ॥

भाषा अथवा

मतान्तर को निषय करते हुये उक्त विषय को दृढ़ करने की इच्छा
से मतभेद दिखाते हैं कि हिंसादि कर्म दोषयुक्त औ अनर्थहेतु से
बन्धस्वरूप हैं इस लिये सब कर्म का त्याग करना उचित यह सांख्य
मतवाले विवेकी मा हिंस्यात्सर्वभूतानि इससे कहते हैं और अग्नी
षोमीये पशुमालभेत इस श्रुतिसे अग्निष्टोमयज्ञसे पशुहिंसा
को यज्ञक्रिया का अंगविधान किया है और सकल कर्मों के कर
ने मे जीवहिंसा ज्ञान अज्ञान पूर्वक होती ही है इस मे कर्म मा
त्र का त्याग कहा है और कर्मकाण्डी मीमांसा मतवाले अग्नीषोमी
ये पशुमालभेत इस विधि से कहते हैं कि यज्ञकर्म मे हिंसा हिं
सा नहीं है करनी ही चाये और यज्ञ छोड़ कर हिंसा करने से पुरु
ष को पाप होता है इस अभिप्राय पर भगवान कहते हैं कि कोई बु
द्धिमान तो कहते कि दोषवत कहे दोषयुक्त कर्म त्याग करना चा
हिये और कोई यज्ञ दान तप कर्म का त्याग नहीं कहते हैं क्यों
कि विधिकृत हिंसासे दोष नही होता है पर अहिंसा परम धर्म है
३ ॥

दोहा

कर्मत्याज्य है दोषयुत कहैं मुनि इक पद यज्ञ दान तप त्याज्य
नहि ऐसे और कहेह ३

18

निश्चयं शृणु मे तत्र त्यागे भरतसत्तम त्यागो हि पुरुषव्याघ्र त्रिविधः संप्रकीर्तितः ४

शांकरभाष्यटीका १

तत्रैतस्मिन्विकल्पभेदे निश्चयमिति निश्चयं शृणु अवधारय मे मम वचनात् तत्र त्यागे त्यागसंन्यासविकल्पे यथादर्शिते भरतसत्तम भरतानां साधुतम त्यागो हि त्यागसंन्यासशब्दवाच्यो हि योऽर्थः स एक एवेत्यभिप्रायमाह त्यागो हीति पुरुषव्याघ्र त्रिविधस्त्रिप्रकारस्तामसादिप्रकारैः संकीर्तितः शास्त्रेषु सम्यक्कथितः यस्मात्तामसादिभेदेन त्यागसंन्यासशब्दवाच्योऽर्थोऽधिकृतस्य कर्मिणोऽनात्मज्ञस्य त्रिविधः संभवति न परमार्थदर्शिन इत्ययमर्थो दुर्ज्ञानस्तस्मात् अत्र तत्त्वं नान्यो वक्ता समर्थस्तस्मान्निश्चयं परमार्थशास्त्रार्थविषयमध्यवसायमैश्वरं मम शृणु ॥

आनंदगिरी टीका २ ॥

कर्माधिकृतान् प्रत्येवोक्तविकल्पप्रसरावपि कुतो निर्धारणसिद्धिस्तत्राह तत्रेति तमेव निश्चयं दर्शयितुमादौ त्यागगतमवान्तरविभागमाह त्यागो हीति ननु त्यागसंन्यासयोरुभयोरपि प्रकृतत्वाविशेषे त्यागस्यैवावान्तरविभागाभिधाने संन्यासस्यापि तत्कल्पमापद्येतेत्याह त्यागो हीति सात्त्विको राजसस्तामसश्चेत्यर्थो त्रैविध्योपि स्वयमेव निश्चयसंभवात्किमत्र भागवतेन निश्चयेनेत्याशंक्याह यस्मादिति भगवतास्मेनोक्तविभागे तत्त्वानिश्चयाद्भागवतनिश्चयस्य श्रोतव्यतेति निगमयति तस्मादिति ४ ॥

+एवमतभेदं उपन्यस्य मतं कथयि | स्वामिकृत टीका ३

तमाह॥ +निश्चयमिति तत्रैवं विप्रतिपत्तौ त्यागे निश्चयं मे वचनाच्छृणु त्यागस्य लोकप्रसिद्धत्वात् किमत्र श्रोतव्यमिति मावमंस्था इत्याह हे पुरुषव्याघ्र पुरुषश्रेष्ठ त्यागोऽयं दुर्बोधः हि यस्मादयं कर्मत्यागस्तत्त्वविद्भिस्तामसादिभेदेन त्रिविधः सम्यग्विवेकेन प्रकीर्तितः ४ ॥

पैशाचभाष्य टीका ४ ॥ तत्र त्रिविधत्यागमतभेदाश्च तत्र त्यागे मत्तो निश्चयं शृणु ४

रामानुज टीका ५

निश्चयमिति तत्रैवंवादिविप्रतिपन्ने त्यागे त्यागविषये निश्चयं मत्तः
शृणु त्यागो हि पुरुषव्याघ्र त्रिविधः संप्रकीर्तितः त्यागं क्रिय
माणेष्वपि कर्मस्ववैदिकेषु फलविषयतया कर्तृत्वविषयतया च म
मताविषयतया च पूर्वमेव मया त्रिविधः संप्रकीर्तितः मयि सर्वा
णि कर्माणीति कर्जमेस्वर्गादिके फले मम न स्यादिति फलत्यागः फ
लविषयत्यागो मदीयफलसाधनतया मदीयमिदं कर्मेति कर्मनिम
तया परित्यागः ममताविषयत्यागः सर्वेश्वरे कर्तृत्वानुसंधानेना
त्मनः कर्तृत्वत्यागः कर्तृत्वविषयत्यागः ४ ॥

अभिनवगुप्त [illegible] टीका ६ ॥

स्पष्टार्थं ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

परमार्थप्रपा टीका ७

एवं मतभेदमुपन्यस्य स्वमतं कथयितुमाह निश्चयमिति तत्रैवं
विप्रतिपन्ने त्यागे मे वचनान्निश्चयं शृणु हि यस्मात्कारणात्ते पुरुष
व्याघ्र पुरुषार्थसाधनशीलत्वात् तिनिश्चयेन त्यागस्त्रिविधः संप्रकीर्ति
तः तामसादिभेदेन सम्यक्प्रकारेणाग्रे निरूपितोऽस्ति ४ ॥

वनमाली टीका ८ ॥

तत्र त्वयापृष्टे कर्माधिकारिकर्तृके संन्यासत्यागशब्दाभ्यां प्रतिपादि
ते त्यागे फलाभिसंधिपूर्वककर्मत्यागे मम वचनान्निश्चयं पूर्वाचार्यैः
कृतं शृणु किं तच्चतुर्थं मतमाह हे पुरुषव्याघ्र पुरुषश्रेष्ठ हि यतः
त्यागः कर्माधिकारिकर्तृकः फलाभिसंधिपूर्वककर्मत्यागः त्रिवि
धस्त्रिप्रकारः तामसादिभेदेन संप्रकीर्तितः यद्वा विशिष्टाभावरू
पत्यागो विशेषणाभावाद्विशेष्याभावादुभयाभावाच्च त्रिविधः सं
प्रकीर्तितः तथा हि फलाभिसंधिपूर्वककर्मत्यागः सत्यपि कर्मणि फ
लाभिसंधित्यागादेकः सत्यपि फलाभिसंधौ कर्मत्यागाद्द्वितीयः फला
भिसंधेः कर्मणश्च त्यागात्तृतीयः तत्र प्रथमः सात्त्विक उपादेयः द्वितीय
स्तु हेयो द्विविधः दुःखबुद्ध्या कृतो राजसो विपर्यासेन कृतस्तामसः ए
तावान्कर्माधिकारिकृतत्यागो ज्ञानप्रमविषयः तृतीयस्त्वकर्मणः ।

धिकारिकर्तृकोत्रैगुण्यरूपेणाज्ञानप्रभवविषयः सोऽपि साधनफ
लभेदेन द्विविधः तत्र सात्विकेन फलाभिसंधित्यागपूर्वककर्मानु
ष्ठानरूपेण त्यागेन शुद्धचित्तस्यात्मविविदिषस्यात्मज्ञानसाधनवेदा
न्तविचाराय फलेच्छारहितस्य चित्तशुद्धौ सत्यां तत्साधनस्य कर्मणो
वैधानामात्मना त्यागेन नैवद्दनतत्स्वरूपपरित्यागः स एकः साधनभूतो
विविदिषासंन्यासः नैःकर्म्यसिद्धिं परमामिति वक्ष्यति द्वितीय
स्तु जन्मान्तरसाधनाभ्यासपरिपाकादस्मिन् जन्मन्यादावेवोत्पन्ना
त्मबोधस्य तत एव फलेच्छायाः कर्मणश्च त्यागः स विद्वत्संन्यासः
स तु यस्त्वात्मरतिरेवेत्यत्रः ४ ॥

ज्ञानमैवजयंती टीका ४ ॥

एवं नानाविधमतभेदमुपन्यस्य स्वाभिमतमाह निश्चयमिति हे
भरतसत्तम भरतवंशोत्तम तत्रानेकवादिमतभेदापन्ने त्यागे त्यागवि
षये मे सर्वज्ञस्य सर्वेश्वरस्य मम निश्चयं त्यागविषयकं निर्णयं शृणु
ननु लोके त्यागस्य प्रसिद्धत्वात्तत्र विशेषश्रोतव्यं किमस्ति यत्त
त्वं शृण्विति प्रतिज्ञातं करोषीति चेत्तत्राह त्यागो हीति हे पुरुषव्या
घ्र पुरुषश्रेष्ठ हि यस्मात्त्यागस्त्रिविधस्तामसादिभेदेनसाँदित्रिवि
धः संप्रकीर्तितो विविच्योक्तस्तस्मात्सोऽयं त्यागः श्रोतव्योऽतिदुर्बो
धश्चार्थः नियतस्य तु संन्यास इत्यादिभिस्तैः स त्रैविध्यमपि
वाच्यम् यद्वा हीति निश्चयेन मयापि सर्वाणीत्यादिना पूर्वमेव त्याग
स्त्रिविधो मयैव संप्रकीर्तितः तत्रैहिकामुष्मिककर्मजन्यफलम
म तत्स्यादिति फलविषयकस्त्यागएकः भगवत्कारितेन मया
तत्कारितमिदं कार्यं कृतमतो ममेदं न स्यादिति ममतात्यागवि
षयो द्वितीयः भगवदत्र हि बलपौरुषादिनैवाहमिदं कर्माकर
वं करोमि करिष्ये ततः स एव स्वतन्त्रः कर्ताहं न त्वयोज्य इति क
र्तृत्वविषयस्त्यागस्तृतीयः भरतसत्तमेत्यनेन यत्त्वं भरतवंशाना
मुत्तमोऽसि तत्त्वेन त्यागविषये श्रवणाधिकारी त्वमतोऽहं वर्णयामी
ति सूचितम् पुरुषव्याघ्रेत्यनेन त्रिविधत्यागस्यापि कर्तुमशक्य

श्री॰
गी॰टी॰
अ॰

एवंविंतामाहुर्थ्याइतिसवितम् ४ ॥

मधुसूदनी टीका १॰ ॥

तत्रत्यागेद्वैधेकर्माधिकारिकर्तृकेसंन्यासत्यागशब्दाभ्यांप्रतिपादि
तेत्यागेफलाभिसंधिपूर्वकेकर्मत्यागेमेममवचनान्निश्चयंशृणुत्वं।
चार्थैःकृतंशृणुभरतसत्तम किंतत्तदुच्यतेयमस्मीमतनुष्याहहेपुरु
षव्याघ्रपुरुषश्रेष्ठहियस्मात् त्यागःकर्माधिकारिकर्तृकःफला
भिसंधिपूर्वककर्मत्यागोहिविधःत्रिप्रकारःतामसादिभेदेनसंप्र
कीर्तितः अथवाविहिताभावरूपस्त्यागोविशेषणाभावाद्विशे
ष्याभावादुभयाभावाच्चत्रिविधःसंप्रकीर्तितः तथाहि फला
भिसंधिपूर्वककर्मत्यागेसत्यपिकर्मणिफलाभिसंधित्यागादेकः
सत्यपिफलाभिसंधौकर्मत्यागात्द्वितीयःफलाभिसंधेःकर्मण
श्चत्यागात्तृतीयःतत्रप्रथमःसात्विकश्चादेयःद्वितीयस्तुहेयोद्वि
विधःदुःखबुद्ध्याकृतोराजसःविपर्यासेनकृतस्तामसः एतावान्क
र्माधिकारिकर्तृकस्त्यागोऽर्जुनस्यप्रश्नविषयः तृतीयस्तुकर्मान
धिकारिकर्तृकोनैर्गुण्यरूपोनार्जुनस्यप्रश्नविषयः सोपिसाधनफ
लभेदेनद्विविधःतत्रसात्विकेनफलाभिसंधित्यागपूर्वककर्मानुष्ठा
नरूपेणत्यागेनशुद्धांतःकरणस्योत्पन्नविविदिषस्यात्मज्ञानसाध
नश्रवणाद्युपवेदांतवाक्यविचारायफलाभिसंधिरहितस्यांतःकर
णशुद्ध्यासंपादितस्यसाधनस्यकर्मणोवैतृष्ण्यजनितरवावहननस्यपरि
त्यागः सएकःसाधनभूतोविविदिषासंन्यासउच्यते तमग्रेनै
ष्कर्म्यसिद्धिंपरमामितिवक्ष्यति द्वितीयस्तुजन्मांतरकृतसाध
नाभ्यासपरिपाकादस्मिन्जन्मन्यादावेवोत्पन्नात्मबोधस्यकृत
कृत्यस्यतस्यैवफलाभिसंधेःकर्मणश्चपरित्यागःफलभूतःस
विद्वत्संन्यासउच्यते सतुयस्त्वात्मरतिरेवस्यादित्यादिश्लोकाभ्यां
प्राग्व्याख्यातः स्थितप्रज्ञलक्षणादिभिश्चबहुधाप्रपंचितः यस्मा
देवंत्यागस्यतत्त्वंदुर्ज्ञेयंतथाचोक्तंतत्त्वंवेदितुमिच्छामीति अतोम
मसर्वज्ञस्यवचनाद्विशेषाभिप्रायःसंबोधनद्वयेनसूचितमिति।

त्कर्षः पौरुषनिमित्तोत्कर्षस्तयोरपतानिशयसूचनायोक्तः ।
योनिश्चयो विप्रतिपत्तिकोटिभूतयोः पक्षयोः द्वितीयपक्षस्य
सूचयति ॥ ४ ॥

सदानंदी टीका ११ ॥

तत्र त्यागे तयाप्येकर्माधिकृतकर्तृके संन्यासत्यागशब्दाभ्यामृ।
षिभिः प्रतिपादिते १ निश्चयं मद्वचोभिस्त्वं सर्वाचार्यैः कृतं शृणु
कर्माधिकारिणो यस्मात्त्यागः सफलकर्मणः २ तामसादिकभे
देन त्रिःप्रकारस्तूदाहृतः फलाभिसंधिसत्यागो विद्यमानोपिक
र्मणि ३ सात्विकोयं परित्यागउपादेयो मनस्विभिः फलाभिसं
धौसत्येवकर्मत्यागस्तु राजसः ४ अज्ञानतो द्वयोरेव प्रमादा
दिभिरेव यः त्यागः फलाभिसंधेश्च कर्मणश्च स तामसः ५
यदेन मतावेतौ त्यागौ राजसतामसौ त्याज्यो यः कर्मसंन्यासो
निश्चयः स तु हैव ६ अर्जुनप्रश्नविषयो न वा तस्य विवेचनं
यत्त्यागस्य तु वीर्यं तत्तेन साकमेरितः ७ वाक्याद्विदितं सामि
प्रायः संबोधनद्वयेन तु कौन्तेयात्त्वकोत्कर्षो योग्यते।
सूच्यते जिते ८ ॥ ४ ॥

नीलकंठी टीका १२ ॥

निश्चयमिति तत्र कर्मणां त्यागात्यागविषये विप्रतिपत्तौ स
त्यां यथा मोपात्तत्यागोविषयेमम द्वचनान्निश्चयं शृणु हि य
स्मात् हे पुरुषव्याघ्र त्यागः त्रिविधः सात्विकराजसतामस
भेदेन त्रिप्रकारः परिकीर्तितः शास्त्रे दृढवैराग्यपूर्वकः क
र्मसंन्यासः सात्विकः आयासभयात्त्यागो राजसः मोहात्त
त्यागस्तामस इति तस्मादिदं त्यागो निश्चयेन विचारणीय
इत्यर्थः ४ ॥

आनंदी टीका १२

तत्र तयोः पक्षयोर्मध्ये तावन्निश्चयमेवाह ॥ ४ ॥

+संन्यासत्यागयोःपरमार्थतपृकार्थयोस्तत्स्वरूपासन्देहनिर्वृत्तयेत्यागविषयमेववक्तव्यमाह ॥

श्री॰ गी॰टी॰ अ॰

रामकंठी टीका १४

+तत्रतथाविधेसंन्यासादभिन्नार्थेत्यागेप्रोक्तलक्षणविषयेनि
श्चयंनिर्णयंमन्मतमवधारयव्याख्यातलक्षणस्यकइदानींनिश्च
योवशिष्यते यदर्थमेवमुच्यतेइत्याशंक्याह हिशब्दोहेतौ यस्मात्सा
मान्येनोक्तलक्षणस्त्यागोविशेषतोवक्ष्यमाणहेयोपादेयरूपे
णविभागेनत्रिप्रकारःपुरस्तात्सम्यक्प्रकटीकृतः [illegible]
[illegible] ४ ॥

लासिकी [illegible]टीका

एवंविप्रतिपन्नेष्वमतंसर्वमतशिरोमणिभूतंनिश्चाययितुमाह ॥
तत्रैवंविप्रतिपन्नेत्यागेमद्वचनान्निश्चयंशृणु त्यागस्यलोकेप्र
सिद्धत्वात्किमत्रश्रोतव्यमितिमावमंस्थाइत्याह हियतेहेपुरु
षश्रेष्ठ अयंत्यागःसामान्यजनदुर्बोधस्तत्त्वविद्भिःसात्त्विका
दिभेदेनत्रिप्रकारःसम्यग्विवेकेनप्रकीर्तितः [illegible]

पंचोलीटीका

एवंमतभेदमोपन्यस्यस्वमतंकथयितुमाह निश्चयमिति हेभर
तसत्तमतत्रत्यागेत्यागसंन्यासविकल्पेममनिश्चयंमतंशृणु।
त्यागोहित्यागसंन्यासशब्दार्थोहिएकएवसन्हेपुरुषव्याघ्रसत्त्वा
दिभेदैस्त्रिविधःसंप्रकीर्तितःशास्त्रेप्रकथितः ४ ॥

रणवीरसमिद्बोधिनी ॥

अथस्वमतंदर्शयति निश्चयमिति तत्रतयोस्त्यागस्वीकारयो
मध्येत्यागेप्राक्प्रतिपादितस्वरूपेवक्ष्यमाणपर्यवसायिनिसंन्या
सैकार्थेममनिश्चयमवधार्यस्वीकार्यःस्वधर्मइत्येवंशृणुएवंव
धारय व्याख्यातलक्षणस्यकइदानींनिश्चयोवशिष्यतेयदर्थ
मेवमुच्यतेइत्यतआह हियस्मात्त्यागःसामान्येनोक्तलक्षणो।

पिवक्ष्यमानविभागेन त्रिविधः तिस्रस्तामसादयोविधाःप्रका
शयस्यसतादृशाःसम्यक्प्रदर्शितःपरमार्थविद्भिरितिशेषः अ
तोहेयोपादेयतावशिष्यते तज्ज्ञानार्थंश्रोतव्यमेवास्तीतिभावः
४॥

मधुभाष्य

निश्चयमित्यादिना यज्ञभेदउक्तोद्रव्ययज्ञइत्यादिना
दानेवभयदानमंतर्भवति एतेषामध्येयत्किंचिद्यथा
दिकंकर्तव्यमेवेत्यर्थः अन्यथा ब्रह्मचारीगृहस्थोवा
वानप्रस्थोयतिस्तथा यदीच्छन्मोक्षमास्थातुमुत्तमा
श्रममाश्रयेदित्यादिव्यासस्मृत्यादिविरोधः ज्ञानय
ज्ञविद्याभयदानब्रह्मचर्यादितपसोहिते अतोयद्वा
ऽन्यथाप्रतीयते अधिकारिभेदेनयोज्यं अन्यथेतरे
षांगत्यभावात् अन्यत्त्यागार्थेनउक्तइत्याह ४॥

भाषा अनुवाद

इस प्रकारसे अन्य मत कहि कर अब अपने मत कहनेकी इच्छासे भगवान कहते कि हे भरतसत्तम भरतवंशी अर्जुन इस पूर्वोक्त परस्पर विरुद्ध मतके विषय मे निश्चयरूप जो मेरे वचन सो सुनो और त्याग जो लोकमे प्रसिद्ध है तो उसके विषयमे और क्या सुने ऐसा अनादर न करना यही कहते है कि हे पुरुषव्याघ्र कहे पुरुषश्रेष्ठ अर्जुन त्याग पदार्थ बड़ा कठिन दुर्बोध है जिस हेतु इस काम्य कर्म्म का त्याग तत्त्वदर्शी लोगो ने अच्छी तरहसे विचार करके तामस आदि भेदसे त्रिविध कहे तीन प्रकार कहा है सो त्यागविषयक तीन प्रकार इसी अध्यायके इस सातये श्लोकसे कहेंगे कि नियतस्य तु सन्न्यासः इति ४ ॥

दोहा

ता में मो निश्चय है तहं तिनके सुनहुं भारत त्याग हि

माहि पुरुषश्रेष्ठ सो त्याग हि तीन प्रकार कहा हि ४

यज्ञदानतपःकर्मनत्याज्यंकार्यमेवतत् य
ज्ञोदानंतपश्चैवपावनानिमनीषिणां ५ ॥

शांकरभाष्यटीका १ ॥

कः पुनरसौ निश्चय इत्याह यज्ञ इति यज्ञो दानं तप इत्येतत्त्रिवि
धं कर्म न त्याज्यं न त्यक्तव्यं कार्यं करणीयमेव तत् कस्मात् य
ज्ञो दानं तपश्चैव पावनानि विशुद्धिकराणि मनीषिणां फला
नभिसन्धीनामित्येतत् ५ ॥

आनंदगिरिकृतटीका २

तमेव भगवतो निश्चयं विशेषतो निर्धारयितुं प्रश्नपूर्वकमन
न्तरश्लोकप्रवृत्तिं दर्शयति कः पुनरिति यज्ञादीनां कर्तव्यत्वे हेतु
माह यज्ञ इति न केवलं न त्याज्यं किंतु कर्तव्यमेवेत्याह कार्यमि
ति प्रतिज्ञामेवं विभज्य हेतुं विभजते कस्मादिति ५ ॥

स्वामिकृतटीका ३ ॥

त्रैविध्यं तु नियतस्य तु संन्यासः कर्मणः इत्यादिना वक्ष्यति प्रथमं ता
वन्निश्चयमाह यज्ञेति द्वाभ्यां मनीषिणां विवेकिनां पावनानि चि
त्तशुद्धिकराणि ५ ॥

पैशाचभाष्यटीका ४ ॥

यज्ञदानतपःकर्मनत्याज्यंनत्याज्यमेवतत्तुयथार्थंमोक्षदायकत्वार्थं
चकार्यमेवयत् यज्ञोदानंतपश्चैवपावनानि उपासकैरितितयार्थं
नि मनीषिणां ज्ञानिनां यस्मात्त्रियाणि यज्ञदानतपांसि उपासकैरि
ततयार्थं तस्मात्कार्याण्येवेत्यभिप्रायः ५ ॥

रामानन्दभाष्यटीका ५ ॥

यज्ञेति यज्ञदानतपः प्रभृति वैदिकं कर्म मुमुक्षुणा कदाचिदपि
न त्याज्यं अपि त्वा प्रयाणादहरहः कार्यमेव कुतः यज्ञदानतपः प्र
भृतीनि वर्णाश्रमसंबन्धीनि कर्माणि मनीषिणां मननशीलानां पा

वनाति मनने उपासने मनुष्याणां यज्ञदानतपः प्रभृतीनि पावनी
वेउपासनेउर्वेनास्वपासननिष्पत्तिविरोधिप्राचीनकर्मविनाशनानि
५ ॥

अभिनवशंकरकृत टीका ६

स्पष्टार्थं ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

परमार्थप्रपा टीका ७ ॥

नन्वादौ त्यागस्य स्वरूपं दर्शयति यज्ञदानतपइति द्वाभ्यां यज्ञदान
तपोरूपं कर्म न त्याज्यं किंतु तत्कार्यमेव कुतः यज्ञो दानं तपश्च
मनीषिणां ज्ञानवतां कर्तॄणां पावनानि चित्तशोधकानि ५ ॥

वनमाली टीका ८ ॥

कोसौ निश्चयो विप्रतिपत्तिकोटिमतयोः पक्षयोर्हितीय इत्याह
यज्ञइति द्वाभ्यां चोहेतौ यस्माद्यज्ञदानतपांसि मनीषिणामकृत।
फलाभिसंधीनां पावनानि चित्तस्य भगवदर्पणेन योग्यतासंपाद
कानि अकृतफलाभिसंधीनां यज्ञदानतपांसि चित्तशोधकानि
भवंत्येव तस्माच्चित्तशुद्ध्यर्थिभिः कर्माधिकृतैर्यज्ञो दानं तपइति
फलाभिसंधिरहितं कर्म तत्त्याज्यं किंतु कार्यमेव ततः अत्याज्यत्वे
न कार्यत्वेन चैष मया दर्शितः पुनः कार्यमेवमुक्तं ५ ॥

उत्तमवैजयंती टीका ९ ॥

त्यागविषये प्रतिज्ञातं स्वनिश्चयमाह द्वाभ्यां यज्ञदानेति चकारो
हेत्वर्थे तु अर्थकः हि यस्मात् मनीषिणां शास्त्रीयविवेकबुद्धिमतां
मननशीलानां वा यज्ञदानतपांसि वर्णाश्रमोचितानि एवकारा
दन्यान्यपि व्रताध्ययननियमनादीनि कर्माणि पावनानि विशुद्ध
न्तःकरणतः अभ्युदितात्मज्ञानद्वारा संसृतिहेतुभूतप्राचीनकर्मविना
शकानि भवंति तस्माद्यज्ञदानतपःप्रभृति सत्कर्म मनुष्याणां
पुरुषाणां त्याज्यं प्रमादालस्यादिना न हेयं भवति किन्तु तत्कर्म का
र्यमेव कर्तव्यमेव यदीदं कर्म पुरुषो न कुर्यात् तर्हि शुद्धिशुद्धाभा
वेन ज्ञानोदयाभावात् मुक्तिं न प्राप्नोति संसारी भवतीमेव कारणमभि
प्रायः ५ ॥

+ कोसौ निश्चयो विप्रतिपत्तिकोटिभूतयोः पक्षयोः द्वितीयः पक्ष इत्याह द्वाभ्यां ॥

मधुसूदनी टीका १० ॥

+ चो हेतौ यस्माद्यज्ञदानतपांसि मनीषिणामकृतफलाभिसंधीनां पा
वनानि ज्ञानप्रतिबंधकपापमलक्षालनेन ज्ञानोत्पत्तियोग्यतापादनाच्
पशुपुरोडाशाधानेनेव शोधकानि प्रकृतफलाभिसंधीनामेव य
ज्ञदानतपांस्येव शोधकानि भवंत्येव उपाधिभेदेनोपहितशुद्धिवि
भिप्रेता तस्मादेतैः कल्याणाभिलाषिभिः कर्माधिकृतैर्यज्ञो दानं तपश्
ति यत्फलाभिसंधिरहितं कर्म तत्त्याज्यं कार्यमेवेतत् [illegible]
[illegible] फलाभिसंधिना [illegible]
[illegible] फलाभिसंधिनां [illegible]
[illegible] ५ ॥

सदानंदी टीका ११ ॥

कस्मात्सौ निश्चयस्तत्र द्वाभ्यामाह स्माद्यतः फलाभिसंधिहीनानां
५॥ यज्ञदानतपांसि हि १ शोधकान्यात्मविज्ञानप्रतिबंधमलक्षयात् त
स्माच्चित्तविशुद्ध्यात्मविज्ञानाद्यधिकारिभिः २ फलाभिसंधिही
न॥ नैर्यत्कर्म त्याज्यं न तद्बुधैः यस्माद्यज्ञादिककर्म कर्तव्यत्वेन चोदितं
तस्मान्न त्याज्यमेवेति किंतु कार्यं प्रयत्नतः ४॥ ५ ॥

नीलकंठी टीका १२ ॥

स्वीकरोति स्मायेन त्यागस्वरूपकथनात्मकपरमतं ममत्यागपदेउ
पमस्यति यज्ञेति यज्ञादिकं कर्म न त्याज्यं किंतु कार्यमेव विशि।
गृहीतेनैव पुंसा श्रवणमननेष्टयमेवततत् प्रकरणप्रसवादपत्र।
णात् चकारो हेत्वर्थः यस्माद्यज्ञो दानं तपश्चैव मनीषिणां निष्कामा
नां दंभादिरहितानां पावनानि चित्तशोधकानि तथा च श्रुतिः त्र
यो धर्मस्कंधा यज्ञोऽध्ययनं दानमिति प्रथमस्तप एव द्वितीयो ब्रह्म
चर्याचार्यकुलवासी तृतीयः सर्व एते पुण्यलोका भवंतीत्यत्र यज्ञादी
नां गृहस्थधर्माणां तपसो वनस्थधर्मस्याचार्यकुलवासस्य ब्रह्मचारि
धर्मस्य च पावनत्वं दर्शयति अत्रापि यज्ञदानशब्देन गृहस्थधर्मा ले
याः तपश्शब्देन वनस्थधर्माः परिशेषात्कर्मेति ब्रह्मचारिधर्मा
स्त्वेयाः ५ ॥

आनंदी टीका १३

एवं न त्याज्यं कार्यमेवेति नियोगेन सर्वथैव केवलज्ञानानुष्ठायिम
ते निरस्तं परमेश्वरेण ॥५॥

रामकंठी टीका १४

इत्थं त्यागविषयनिश्चये वक्तव्ये सति कर्मणां त्यागस्य पराभिमतापवर्गलक्षण+ फलहेतुत्वादत्यागमेव प्रति+ पादयितुं प्रदर्शितागमोपपत्तिगर्भीकारेण सर्वकर्मणामत्यागत्वमेव तावदाह ॥

यज्ञादिरूपं कर्म सर्वैः शास्त्राधिकृतैः सर्वदा न त्याज्यं न तस्य त्या
ग उपपद्यते तस्मादवश्यं कर्तव्यमेतत् कुतो यज्ञादीनि कर्माणि
मनीषिणां पावनानि मनीषिणः पुरुषाः प्रज्ञायुक्ता देवसर्गभाजः
शास्त्रार्थानुष्ठानाधिकृता उच्यन्ते ते च द्वैधं संभवन्ति प्रवृत्तिध
र्मात्मकशास्त्रार्थानुष्ठानाधिकृता रजोलेशानुगतसत्वप्रधान
बुद्धयस्तथाविधश्रद्धाश्रेकेयान्प्रति तृतीयेऽध्याये सहयज्ञाः प्रजाः
सृष्ट्वा इत्यादिना चातुर्विंद्यारामो मोक्षपार्थं सजीवनीमंत्रेन ग्रंथे
नाऽऽगमेऽपपत्तिप्रतिपादकेन सर्वकर्मणाम् अत्याज्यत्वं पावनत्वं चो
क्तम् अपरे तु मनीषिणो निवृत्तिधर्मात्मकशास्त्रार्थानुष्ठाना
धिकृता गुणीभूतरजस्तमस्कत्वाद् उद्रिक्तसत्वात्मकबुद्धयस्त
थाभूतश्रद्धाश्रयान्प्रति तत्रैव तत्त्वज्ञानप्रतिपादितज्ञाननिष्ठ
तया यज्ञादिकर्मणो यथा स्वयथा स्वास्थवस्थासु यस्त्वात्मरतिः
स्यादित्यादिना तस्मादसक्तः सततं कार्यं कर्म समाचर असक्
तो ह्याचरन्कर्म परमाप्नोति पूरुष इत्यनेन ग्रंथेनाऽत्याज्यत्वमु
क्तम् इत्थम् उभयेषां मनीषिणां यज्ञादि कर्माणि पावनान्युक्ता
नि ५ ॥

लासिकी [illegible]टीका

निश्चयमेवाह — सर्वैर्जनैर्ज्ञानिभिरज्ञानिभिर्वा यज्ञदानतपोरूपं कर्म न त्याज्यं
न परिहार्यं किं तु तदवश्यं कर्तव्यमेव तत्र कर्मात्यागे प्रयोजन
माह यज्ञ इति मनीषिणां देवसर्गभाजां विवेकवर्जं यज्ञो दानं त
पश्चेत्येतानि पावनानि शोधकानि अज्ञानरूपमलनिर्णेजका
नीत्यज्ञानपक्षे ज्ञानिपक्षे तु पावनानि देहाहंभावात्मकमल
नाशकानि [illegible]
[illegible]माह ५

पंचोलीटीका

अथ स्वमतं निश्चयमाह यज्ञ इति यज्ञो दानं तपः कर्म न त्याज्यं तत्का र्यं करणीयमेव तस्मात् यज्ञो दानं तपः एतानि चीर्णानि मनीषिणां फ लकामनारहितानां पावनानि चित्तशुद्धिकराणि ५॥

रणवीरसमिद्धोधिनी

निश्चयस्वरूपमाह यज्ञ इति यज्ञादिरूपं कर्म न त्याज्यं वेदादिवि तैः सर्वदा परिहर्तुं नोपपद्यते तस्मादवश्यं कर्तव्यं तत् यतो म नीषिणां दैवीसंपदभिजातानां प्रशांतिपरायणानां धर्मानु ष्ठानाधिकृतानां पावनानि अनेकजन्मांतरार्जितदुष्कृतमलप रिमार्जकानि भवंति ५॥

मधुभाष्य

५॥

भाषा अनुवाद

अब प्रथम अपने निश्चित वचन को दो श्लोक से कहते हैं कि यज्ञ दान औ तपरूप कर्म त्याग करने योग नहीं है वरन अवश्य ही कर्तव्य है क्यों कि ये यज्ञ दान तप भजन आदि सत् कर्म विवेकी पुरुषो को पावन करते हैं अर्थात् चित्त के शुद्धि करनेवाले हैं ५ ॥

दोहा

यज्ञ दान तप त्याज्य नहि योग्य हि करणे सोय यज्ञ दान
तप तीन यह पुण्य मुनिन को होय ५॥

एतान्यपि तु कर्माणि संगं त्यक्त्वा फलानि च
कर्तव्यानीति मे पार्थ निश्चितं मतमुत्तमं ॥ ६ ॥

शांकरभाष्यटीका ॥ १ ॥

एतान्यपीति एतान्यपि तु कर्माणि यज्ञदानतपांसि पावनान्यु
क्तानि संगमासक्तिं तेषु त्यक्त्वा फलानि च तेषां परित्यज्य कर्त
व्यानीति अनुष्ठेयानीति मे मम निश्चितं मतमुत्तमं निश्चयं शृ
णु मे तत्रेति प्रतिज्ञाय पावनत्वं च हेतुमुक्त्वा एतान्यपि कर्माणि
कर्तव्यानीत्येतन्निश्चितं मतं उत्तममिति प्रतिज्ञातार्थोपसंहार एव
नापूर्वार्थं वचनमेतान्यपीति प्रकृतसन्निकृष्टार्थत्वोपपत्तेः सासंगस्य
फलार्थिनो बंधहेतवस्त्वेतान्यपि कर्माणि मुमुक्षोः कर्तव्यानीति अपिश
ब्दस्यार्थः न त्वन्यानि कर्माण्यपेक्ष्य एतान्यपीत्युच्यते अन्ये वर्णयन्ति नि
त्यानां कर्मणां फलाभावात् संगं त्यक्त्वा फलानि चेति नोपपद्यते एता
न्यपीति यानि काम्यानि कर्माणि नित्येभ्योऽन्यानि एतानि अपि कर्त
व्यानि किमुत यज्ञदानतपांसि नित्यानि इति तदसत् नित्यानामपि
कर्मणां फलवत्त्वस्योपपादितत्वात् यज्ञो दानं तपश्चैव पावनानीत्या
दि वचनेन नित्यान्यपि कर्माणि बंधहेतुत्वाशंकया जिहासोर्मुमु
क्षोः कुतः काम्येषु प्रसंगः दूरेण ह्यवरं कर्मेति च निंदितत्वात् यज्ञा
र्थात् कर्मणोऽन्यत्रेति च काम्यकर्मणां बंधहेतुत्वस्य निश्चितत्वात् त्रै
गुण्यविषया वेदास्त्रैविद्या मां सोमपाः क्षीणे पुण्ये मर्त्यलोकं विशंती
ति च दूरव्यवहितत्वाच्च न काम्येष्वेतान्यपीति व्यपदेशः ६ ॥

आनंदगिरिकृतटीका ॥ २ ॥

प्रतिज्ञातमर्थमुपसंहरति एतान्यपीति उपसंहारश्लोकाक्षराणि
व्याकरोति एतानीत्यादिना प्रकृतार्थमुक्त्वा तात्पर्यार्थमाह निश्चय
मिति प्रकृतार्थोपसंहारे गमकमाह एतान्यपीति अपिशब्दस्य विव
क्षितमर्थं दर्शयति सासंगस्येति व्याख्यां कीर्तयति न त्विति एतान्यपी
त्यादिवाक्यं न नित्यकर्मविषयमिति मतमुपन्यस्यति अन्य इति न
चेदं नित्यकर्मविषयं किंविषयं तर्हि इत्याशंक्य वाक्यमवतार्य

श्री॰ गी॰ टी॰ अ

२७

वकरोति एतानीत्यादिना नित्यानामफलत्वमपेत्य यच्चोपपन्नद
युक्तमिति दूषयति तदसदिति यज्ञकाम्यान्यपि कर्त्तव्यानीति न
त्विरस्यति नित्यान्यपीति किंच काम्यानां भगवता निंदितत्वात्तु तेष
मत्यंतोरनुष्ठानमित्याह हेतोरिति किंच ममतोरप्यहितमोक्षापेक्ष
या विरुद्धफलवत्वात् काम्यकर्म्मणां न तेष तस्यानुष्ठानमित्या।
ह यज्ञार्थादिति काम्यानां वन्धहेतुत्वं निश्चितमित्यत्रैव दर्शितत्वा
वात्तत्कृत्यं दर्शयतित्रैगुण्येति किंच पूर्वश्लोके यज्ञादिनित्यक
र्म्मणां प्रकृतत्वादेतच्छब्देन सन्निहितवाचिना परामर्शात् काम्यक
र्म्मणां च काम्यानां कर्म्मणामिति व्यवहितानां सन्निहितपरामर्शा।
केतच्छब्दाविषयत्वान्न काम्यकर्म्मण्येतान्यपीति व्यपदेशमर्हन्ती
त्याह हेतोरिति १ ॥

स्वामिकृतटीका ३ ॥

येनप्रकारेणकृतान्येतानिपावनानिभवंतितंप्रकारंदर्शयन्नाह
एतान्यपीति यानियज्ञादीनिकर्माणिमयापावनानीत्युक्तमेतान्येव
कर्तव्यानि कथं संगंकर्तृत्वाभिनिवेशंत्यक्त्वाकेवलमीश्वराराधन
तयाकर्तव्यानि फलानिचत्यक्त्वाकर्तव्यानि इतिचनिश्चितंमेमत
मत एवोत्तमं [illegible] १ ॥

पिशाचभाष्य टीका ४ ॥

एवंतुकर्तव्यानिकथमेतानिकर्माणियज्ञादीनिसंगंफलेस्पृहांफ
लानिचत्यक्त्वाकर्तव्यानीतिनिश्चितमसंदिग्धमुत्तमंश्रेष्ठं १ ॥

रामानुजभाष्य टीका ५ ॥

२ एतान्यपि यस्मान्मनीषिणांयज्ञदानतपः प्रभृतीनिपावनानि तस्मा
दुपासनवदेतान्यपियज्ञादीनिकर्माणिमदाराधनरूपाणिसंगंक
र्माणिममतांफलानिचत्यक्त्वाअहरहराप्रयाणादुपासननिर्वृत्तये
मुमुक्षुणाकर्तव्यानीतिममनिश्चितमुत्तमंमतं १ ॥

अभिनवगुप्तकृत टीका ६ ॥

स्पष्टार्थं ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

परमार्थप्रपा टीका ७ ॥

ता

केनप्रकारेणकृतानिपावनानिभवंतीत्याह एतान्यपीति एतानिय
ज्ञदानतपोरूपाणिकर्माणिसंगंत्यक्त्वाफलानिचेति कामनांत्यक्त्वा
नित्यक्त्वाकेवलमीश्वरार्पणतयाकर्तव्यानीतिमेमतंनिश्चितंप्रसंदि
ग्धंउत्तमम्वादेनदेवादरणीयमित्यर्थः ६ ॥

वनमाली टीका ६ ॥

ननुयदियज्ञादीनांचित्तशोधनसामर्थ्यमस्तितर्हिफलेच्छयाकृ
तान्यपिशोधकानिस्युरेवंकृतफलेच्छात्यागेनेत्यतआह एतानीति
काम्यान्यपिकर्माणिशोधकानिभवंत्येवपरंतुसाशुद्धिस्तत्फलभो
गायैवभवतिननुमुक्तये एतानियज्ञादीनियानिफलेच्छयाकृता
निचयद्वेतभूतान्यपिसत्वाभिः संगमहमिदंकर्मकरोमिमदीय
मिदंकर्मेतिकर्मसंगंएतत्कर्मणामानिफलानिभवेयुरित्यभि
संधायमानानिफलानिचत्यक्त्वाशुद्धयेकर्तव्यानीतिमेममत
मंनिश्चितं यद्वा केवलकाम्यानांफलानपेक्षयाकरणेफलान
र्हाभावादेवयथास्यादित्यतोयेनप्रकारेणकृतानिपावनानितमाह
एतानीति संगंस्वस्यकर्तृत्वाभिनिवेशमीश्वराराधनतयाफला
नित्यक्त्वाकर्तव्यानीतिनिश्चितंमतं अतस्त्यक्तफलेच्छानांकर्म
णांचित्तशुद्धिरेवफलमित्यर्थः ६ ॥

उत्तमवैजयंती टीका ६ ॥

ननुयज्ञादीनिकर्माणिकेनप्रकारेणपावनानीत्यपेक्षायांप्रका
रमाह एतान्यपीतिचकारोयथाशब्दार्थकः यथामदुपासनश्र
वणभक्तिज्ञानादीनिमुमुक्षुणाकर्तव्यानिभवंतितथाएता
न्यपि यज्ञदानतपः प्रभृतीनिमदाराधनलक्षणानिकर्माणि
कर्तव्यानिभवंति किंतुसंगंस्वकर्तृत्वाभिनिवेशंफलानिच
इहराज्यपशुपुत्रादिरूपाणि अमुत्रचदेवांगनाविहारास्वर्गादी
नादित्वणानिचत्यक्त्वातोनिषिद्धवर्ज्यंनित्यपार्थमेम
मैतन्मेत्यागविषयेसर्वेभ्योमतेभ्यउत्कृष्टंमतंत्यागरूपंनि
श्चितंपार्थमनेनयत्नस्त्वमतिरसः प्रशोस्यतोममैवतत्।

श्री
गी॰ टी॰
अ॰

+यदियज्ञदानतपसामंतःकरणशोधनेसामर्थ्यमस्तितर्हिफलाभिसंधिनाकृतान्यपि
तानितच्छोधकानिभविष्यंति कृतेफलाभिसंधित्यागेनेत्यतआह ॥

स्याश्चेनिश्चितमंमतीऊरूषनान्यपामिनिमृचिते ६ ॥

मधुसूदनी टीका ॥

+ननुशास्त्रशंकानिराकरणार्थः यद्यपिकाम्यान्यपिशुद्धिमादधतिय
मित्वाभावात्तथापिसानफलोपयोगिन्येवकाम्यंकर्मफलोपयो
गिन्येवविड्वराहादिदेहेननह्येनंभजतेफलमिति ज्ञानोपयोगिनी
तुशुद्धिमादधतियानियज्ञादीनिकर्माणिएतानिफलाभिसंधिपूर्व
कत्वेनबंधहेतुभूतान्यपिमुमुक्षुभिःसंगमहमेवकरोमीतिकर्तृ
त्वाभिनिवेशंफलानिचाभिसंधायमानानित्यक्त्वांतःकरणशुद्धये
कर्तव्यानीतिमेमनिश्चितं अतएवहेपार्थकर्माणिकृतेःकर्माणि
त्याज्यानिनत्याज्यानिवेतिद्वयोर्मतयोर्नत्याज्यानीतिममनिश्चितंम
तमुत्तमंश्रेष्ठं यदुक्तंनिश्चयंशृणुमेतत्रेतिसोऽयंनिश्चयउपसंहृतः
भगवत्पूज्यपादानामभिप्रायोयमीरितः श्रीनिवासनतयाभाष्यकृदा
पोमंदबुद्धिभिः तदेवंयज्ञदानतपःकर्मनत्याज्यमितिचापरेइति
स्वपक्षःस्थापितः [illegible]
[illegible]
६ ॥

महानंदी टीका ॥ ॥

धीशोधनेस्तिसामर्थ्यंयदियज्ञादिकर्मणां शोधकानेवतर्हिस्युः
कृतान्यपिफलेप्सुना १ कृतेफलाभिसंध्येकत्यागेनेत्येवचेत्स्फु
टं धर्मस्वभावतःशुद्धिःकाम्यानामपिसंभवेत् २ तथापिका
मिनांसानफलभोगोपयोगिनी ज्ञानोपयोगिनीनास्तितदुक्तं
वार्तिकेस्फुटं ३ काम्येपिशुद्धिरस्त्येवभोगसिद्ध्यर्थमेवसा विड्व
राहादिदेहेननैनंभजतेफलं ४ ज्ञानोपयोगिनीशुद्धिमादध
त्यतयानित यज्ञादीन्येवकर्माणिबंधकान्यपिकामिनां ५ मुमु
क्षुभिःपरित्यज्यकर्तृत्वाभिमतितथा अभिसंधीयमानानित्य
क्त्वाकर्मफलान्यपि ६ कर्तव्यानीतियःश्रेष्ठइतिमेनिश्चितंम
तं अतएवहिहेपार्थनत्याज्यानिमुमुक्षुभिः ७ कर्माणिका
मिभिःप्रेमिकर्माणित्यक्तमेमते ८ ॥ ६ ॥

नीलकंठी टीका १२ ॥

एवमत्यागपक्षमुक्त्वाश्रौतत्यक्त्वात्स्वयमेवाभिमतंत्यागात्यागमनु
च्चयपक्षंदर्शयति एतानीतितुशब्दः पूर्वोपन्यस्तपक्षद्वैलक्ष
ण्यंदर्शयति अपिशब्दएवशब्दार्थः एतान्येवकर्माणियज्ञदान
तपांसिसंगंत्यक्त्वाअहंमेतेषांकर्तामयावश्यमेतानिकर्तव्यानीत्य
भिमानेवयोवर्णाद्यध्यासनिमित्तंत्यक्त्वाएतैःकृतैरहंस्वर्गंवावि
त्तंपुत्रान्वाप्राप्स्यामीतिफलानिचत्यक्त्वाचकारादेषाम
करणेममप्रत्यवायोभविष्यतीत्येतमप्यभिसंधिंत्यक्त्वाआत्मनि
ष्ठेनेवासंगस्वभावेनपुरुषेणकर्तव्यानि इतिएवंप्रकारंमे
मममतंउत्तमंदृढंमतंवृद्धैरिष्टं तत्रहिकर्तृत्वाभिमानरूपेण
संगेनप्रत्यवायोत्पादभयाच्चकर्मानुष्ठानेविहितेश्चएतत्तद
भावादसंगत्वायोगेनकर्मणांत्यागःस्वरूपेणात्यागइतिभेदः ६

आनंदी टीका १३

आसंगंरागद्वेषादिहठेनप्रवृत्तिम् फलानिदृष्टार्थानि ६ ॥

रामकंठीटीका १४

एतान्यत्याज्यत्वेनेहप्रतिपादितानिपरस्मैदोषत्वात्याज्यत्वेनप्र
तिपन्नान्यपिसर्वाणिकर्तव्यान्यवश्यानुष्ठेयानीत्यत्रमेप्रकृ
ष्टंमदीयंचैतन्मतंनिश्चितंप्रदर्शितप्रकारेणपूर्वमेवनिर्णी
तं कथंकर्तव्यानीत्यत्रविशेषमाह संगंत्यक्त्वाफलानिचे
ति संगात्संजायतेकामःइत्यत्रव्याख्यातस्वरूपः संगएकः क
र्मस्थदोषस्तथातन्मूलरागद्वेषदोषयोगादिष्टानिष्टविषयप्रा
प्तिपरिहाररूपाणिफलानिद्वितीयोदोषः तत्वनुष्ठानमतः
संगफलानिचत्यक्त्वाकर्माणिकर्तव्यान्येव तेनकर्मस्थसंगफ
लाभिसंधित्यागस्त्यागउच्यतेनतुअनुष्ठानमेवत्यागस्तस्माद
क्त्वोपपन्ना ॥ ६ ॥

लासिकी [illegible] टीका १५

येनप्रकारेणकृतान्येतानिपावनानिभवंति तंप्रकारमाह ॥ ॥

अपित्विति किंत्वर्थे एतान्यत्याज्यतयोक्तानिकर्माणियज्ञदानादीनिकर्तव्यान्यवश्यकरणीयानिकिन्तुसंगंतत्रममत्वाभिनिवेशंफलानीष्टानिष्टरूपाणित्यक्त्वाकर्तव्यानीतिममेश्वरस्योत्तमंसर्वोत्कृष्टंनिश्चितंप्रमाणैरवधारितंमतम् ॥ ६ ॥

पैबोलीटीका

तेषांपावनत्वप्रकारमाह एतानीतितत्पुनःहेपार्थएतानियज्ञदानतपांसिकर्माणितेषुकर्मसुसंगंआसक्तिंप्रीतिंत्यक्त्वाचपुनःफलानित्यक्त्वाकर्तव्यानीतिएवंमेममनिश्चितंमतमुत्तमं ६ ॥

श्रीधरी सुबोधिनी

अनुष्ठानप्रकारमाह एतानियज्ञादीनिकर्माणिह्यत्याज्यत्वेन प्रतिपादितानि पदैःसदोषत्वात्त्याज्यत्वेनप्रतिपन्नान्यपि सर्वाणिकर्तव्यान्यवश्यानुष्ठेयानि विशेषमाह संगंत्यक्त्वा फलानिचेति ध्यायतोविषयान्पुंसःसंगस्तेषूपजायतेइत्यत्र प्रतिपादितलक्षणःसंगः फलानिचेष्टानिष्टप्राप्तिपरिहाररूपाणि तद्द्वयमपित्यक्त्वाइत्येतन्ममोत्तमंप्रकृष्टंमतंनिश्चितमस्तिकर्मसुकर्मफलाभिसंधित्यागएवत्यागोनपुनरननुष्ठानमेवस इतिभावः ६॥

मधुभाष्य

६॥

भाषा अनुवाद

जिस प्रकार से किये गये ये कर्म विवेकी जनो के चित को शुद्ध करतेहै सोई प्रकार से इन कर्मोका अनुष्ठान देखावते हुये कहते है कि हे पार्थ अर्जुन संग कहे कर्तव्याभिनिवेश अर्थात् हमकर्ता इस कर्म को करतेहै इस अहंकार को छोड़कर केवल ईश्वर के आधीन रूपसे कर्म का अनुष्ठान करना उचितहै और फल की कामना कोभी त्याग करके जो कर्मकाकरना है यही हमारा नित अभिमत सिद्धान्त है इसी से वह कर्म उत्तम है इय भगवान अर्जुन से कहाहै ६ ॥

दोहा

यहभिजो पुनकर्म हैं त्यागसंगफलकोय मोमत करणे योग्यहै पार्थनिश्चितसोय ६

नियतस्य तु संन्यासः कर्मणो नोपपद्यते मो
हात्तस्य परित्यागस्तामसः परिकीर्तितः ७

शाङ्करभाष्य टीका १ ॥

तस्मादज्ञस्याधिकृतस्य मुमुक्षोः नियतस्येति नियतस्य तु
नित्यस्य संन्यासः परित्यागः कर्मणोपपद्यते अज्ञस्य पावन
त्वस्येष्टत्वात् मोहादज्ञानात्तस्य नियतस्य परित्यागो नियतं चा
वश्यं कर्तव्यं त्यज्यते चेति विप्रतिषिद्धमतो मोहनिमित्तः परि
त्यागस्तामसः परिकीर्तितो मोहश्च तम इति ७ ॥

आनंदगिरिकृत टीका २ ॥

नित्यकर्मणामवश्यकर्तव्यत्वमुक्तमुपजीव्यापेक्षिते प्र
यत्नानन्तरश्लोकमवतारयति तस्मादिति ननु कश्चिन्नियतम
पि कर्म त्यजन्नुपलभ्यते तत्राह मोहादिति अज्ञाते पावन
त्वापरिज्ञाने अज्ञस्य नित्यकर्मत्यागो मोहादित्येतदुपपादय
ति नियतं चेति नित्यकर्मत्यागस्य मोहकृतत्वे जातस्तामस
त्वमित्याशंक्याह मोहश्चेति ७ ॥

प्रतिज्ञातं त्यागस्य त्रैविध्यमिदानीं दर्शयति — स्वामिकृतटीका ३

नियतस्येति त्रिभिः काम्यस्य कर्मणो बंधकत्वात्संन्यासो युक्तः
नियतस्य तु नित्यस्य पुनः कर्मणः संन्यासस्त्यागो नोपपद्यते सत्व
शुद्धिद्वारा मोक्षहेतुत्वात् अतस्तत्परित्याग उपादेयेपि माज्ञ
मित्येवं लक्षणान्मोहादेव भवेत् स च मोहस्य तामसत्वात्ता
मसः परिकीर्तितः ७ ॥

पिशाचभाष्य टीका ४ ॥

काम्यकर्मणस्त्यागोस्तु नित्यस्य नियतस्य कर्मणस्त्यागो नोपप
द्यते सत्वशुद्ध्यर्थं मत्त्रणाकर्तृत्वं मोहादज्ञानात्तस्य नियतस्य क
र्मणः त्यागस्तामसः परिकीर्तितः ७ ॥

श्री॰
गी॰टी॰
प्र॰

31

रामानुजभाष्य टीका ५

नियतस्येति नियतस्य नित्यस्य नैमित्तिकस्य च महायज्ञादेः कर्मणः
संन्यासस्त्यागो नोपपद्यते शरीरयात्रापि च तेन विना न सिध्येदकर्मणः इ
ति शरीरयात्राया अप्रसिद्धेः शरीरयात्रा हि यज्ञशिष्टाशनेन निर्व
र्त्यमाना सम्यक्ज्ञानाय प्रभवति अन्यथा भुंजते ते त्वघं पापा इत्य
यज्ञशिष्टाघप्राशनाप्यायनं मनसो विपरीतज्ञानाय भवति
अन्नमयं हि सोम्य मन इत्यन्नेन हि मन आप्यायते आहारशुद्धौ
सत्वशुद्धिरित्यादिना ब्रह्मसाक्षात्काररूपं ज्ञानं आहारशुद्ध्याय
त्तमिति श्रूयते तस्मान्महायज्ञादिनित्यनैमित्तिकं कर्म आप्रया
णात् ब्रह्मज्ञानायोपादेयमिति तत्त्यागो नोपपद्यते एवं ज्ञा
नोत्पादिनः कर्मणो बंधकत्वमोहात्परित्यागस्तामसः तमः का
र्यज्ञानमूलत्वेन त्यागस्य तमोमूलत्वं प्रमादमोहौ तमसो भवतो
ऽज्ञानमेव चेति प्रोक्तं अज्ञानं तु ज्ञानविरोधि विपरीतज्ञानं तथा च
वक्ष्यते अधर्मं धर्ममिति या मन्यते तमसावृता सर्वार्थान्वि
परीतांश्च बुद्धिः सा पार्थ तामसी इति अतो नित्यनैमित्तिकादेः
कर्मणस्त्यागो विपरीतज्ञानमूल इत्यर्थः ७ ॥

अभिनवगुप्ताचार्यकृतटीका ६ ॥

स्पष्टार्थं ॥७ ॥ ॥ ॥ ॥

परमार्थप्रपारी टीका ७ ॥

अथ त्यागत्रैविध्यमाह नियतस्येति काम्यस्य कर्मणो बंधकत्वा
त्तन्न्यासो युक्तः नियतस्य नित्यस्य तु कर्मणः संन्यासस्त्यागो नो
पपद्यते न युज्यते सत्वशुद्धिद्वारा मोक्षहेतुत्वात् मोहादज्ञानात्तस्य
त्या नित्यस्य कर्मणो यस्त्यागः स तामसः परिकीर्तितः ७ ॥

वनमाली टीका ८ ॥

तदेवं यज्ञदानतपः कर्म न त्याज्यमिति चापरे इति स्वपक्षं स्थापयि
त्वा त्याज्यं दोषवदित्येके इति परपक्षस्य त्रैविध्याख्यानेन निराकर
णमारभते नियतस्येति काम्यस्य कर्मणः फलेच्छया कृतस्य शुद्धिहे

नृ

त्तत्वाभावेनवैधहेतुत्वेनचदोषत्वंमृग्यंक्रियमाणस्याराउ
पपद्यतएव निषिद्धस्यनिमित्ततयास्ववर्णाश्रमोदितस्यकर्मणाश्चित्त
शुद्धिहेतुत्वेनादोषस्यसत्वात्तस्यागेनोपपद्यते नन्वकाम्यस्यैव।
नित्यस्यापिदर्शपूर्णमासज्योतिष्टोमादेःपश्वादिहिंसामिश्रितत्वेनस
दोषत्वे नवाग्नीषोमीयंपशुमालभेतइत्यादिविशेषविधिगोचरत्वा। नृ
त्क्रत्वंगहिंसायांनहिंस्यात्सर्वभूतानीतिसामान्यनिषेधस्यतदितरप
रत्वमितिवाच्यंभिन्नविषयत्वेनविधिनिषेधयोरबाधेनैवसमावेशात्
निषेधेनहिंसापुरुषस्यानर्थहेतुर्हिंसाभिहितेविधिनाचक्रत्वर्थोसेह
केनत्वनर्थहेतुत्वेनेति तथाचक्रतूपकारकत्वपुरुषानर्थहेतुत्वयो
रेकत्रसंभवात् क्रत्वर्थापिहिंसानिषिद्धेतिहिंसाप्रयुक्तदर्शपूर्णमास
ज्योतिष्टोमादिसर्वंदुष्टमेवेतिनित्यस्यापिनिषिद्धत्वेनिषिद्धस्यापिच
विहितत्वंश्येनादिवदुपपन्नमेवयथाहिश्येनेनाभिचरन्यजेतेत्या
भिचारविधिनाविहितोपिश्येनादिर्नहिंस्यात्सर्वभूतानीतिनिषेधवि स्या
षयत्वादनर्थहेतुरेवतद्दोषादिवशीकृतस्यतत्राधिकारः एवंज्यो
तिष्टोमादावपितथाचोक्तंमहाभारते जपस्तुसर्वधर्मेभ्यःपरमोधर्म
उच्यते अहिंसयाहिभूतानांजपयज्ञःप्रवर्त्तते इति मनुनापिज
प्येनैवतुसंसिद्ध्येद्ब्राह्मणोनात्रसंशयः कुर्यादन्यन्नवाकुर्यान्मैत्रो
ब्राह्मणउच्यतइतिवदतामैत्रीमहिंसाप्रशमनाहिंसायाउत्कृष्टत्वमेव
प्रतिपादितमतस्माज्जपमेवज्योतिष्टोमादिकमितिप्राप्ते नक्रत्वर्थ
हिंसानर्थहेतुःविधिविहितेनिषेधानवकाशात् लिङाद्यर्थोविधि
वाक्येप्रवर्तनाप्रेरणाविध्यपरपर्यायः निषेधवाक्येतुनिवर्तनानि
वारणानिषेधापरपर्यायः शाब्दीभावनाभाव्यतस्यायथायोग्यंप्रवृ
त्तिनिवृत्तीशाब्दभावनात्वनेकरणाकरणत्वेचशाब्दभावार्थभावना
निष्पादकत्वेइतिकर्तव्यतानांयथायोगस्त्वितिनिर्देशाब्दभावनाभा
व्यार्थभावनायास्तिद्रूपायाःप्रवृत्तेर्निवृत्तेश्चज्योतिष्टोमकलंज
भक्षणादाविष्टसाधनत्वानिष्टत्वज्ञानेविनानुपपत्तेस्तत्रेष्टसाधनत्वा
निष्टत्वज्ञानेविनानुपपत्तेस्तत्रेष्टसाधनत्वानिष्टसाधनत्वेप्रमीये
ते ज्योतिष्टोमादेरनिष्टहेतुत्वेविधिवाक्यात्पुरुषप्रवृत्तिर्नस्यात्
अनिष्टसाधनत्वज्ञानस्यप्रवृत्तिविरोधिनिवृत्तिजनकत्वेनप्रवृत्तिप्र

तिबंधकत्वात् लिङाद्यर्थप्रवर्त्तनाया प्रवृत्तिविषयंयावदर्थकरणं
प्रवर्त्तनावत्वेव तेसानन र्थहेतेन विषयीकरोतीतियागोपहिंसा
विधिबाधितेत्यामासां निषेधवाक्यंरागद्वेषादिमूलकंक्रत्वर्थभिन्न
लौकिकहिंसाविषयकं श्येनेवेष्टसाधनताया विधिबोधितत्वात्
स्यधर्मत्वमेव अनिष्टजनकत्वेन श्येनफलस्यवैरिमरणानुकूलश
स्त्रघातादिरूपहिंसात्मकाभिचारस्यवेदबोधितत्वात्तस्यधर्मत्व
मेव अनिष्टजनकत्वेन श्येनानिष्टसाधनताकत्वादधर्मत्वंफल।
स्यविधिजन्यप्रवृत्तिविषयताभावेनतत्रानिष्टसाधनत्वज्ञानेनप्र
वृत्तिप्रतिबंधकेयत्रतुवैरिवधकामोयजेतेतिश्रुतेतत्रवैरिमरणा
नुकूलकरैलौकिकव्यापाराभावेनवैरिमरणारूपपरानिष्टवि।
नतादेवपापं अभिचारार्थकारणस्तामसत्वाच्चनशिष्टानांनचप्रवृ
त्तिः परस्योत्सादनार्थमिति विहितस्यापिनिषेधविषयत्वेषां
उशिग्रहणस्यापिकलंजभक्षणवदनर्थहेतुत्वापत्तेः तस्यापि।
नातिरात्रेषोडशिनंगृह्णातीतिनिषेधात् उक्तंहिश्रीबादरायणेन
अशुद्धमितिचेन्नशब्दादिति ज्योतिष्टोमादिकंअग्नीषोमीयादिहिं
सायुक्तत्वेनअशुद्धमितिचेन्नअग्नीषोमीयंपशुमालभेतेत्यादिवि
धिशास्त्रादित्यस्यार्थः जपप्रशंसावाक्येतन्नैगीमोयहिंसायाअध बा॰
र्मत्वबोधकेतत्रैतात्पर्यात् तथाचसांख्यानांविहितेनिषिद्धत्व
ज्ञानमर्थहेतावनर्थहेतुत्वज्ञानेधर्मेचाधर्मत्वज्ञानमनर्थेर्थत्वज्ञा
नेविपर्यासरूपोमोहः तस्मान्नित्यस्यकर्मणोयःपरित्यागःसतामसः
परिकीर्तितः ७ ॥

ऊनमवैजयंतीटीका ८ ॥

त्यागस्यचत्रैविध्यंप्रतिज्ञातंत्रैविध्यंतदाहत्रिभिः नियतस्येति यद्यपि
स्वर्गकामोयजेतेत्यादिशास्त्रविहितंकाम्यंकर्मतथापितस्यबंध
कत्वात्त्यागोयुक्तएवनियतस्यतु अहरहःसंध्यामुपासीतयावज्जी
वमग्निहोत्रंजुहोतीत्यादिशास्त्रविहितनित्यनैमित्तिकस्यपंचयज्ञादेः
कर्मणस्तुसंन्यासोत्पादिवंदनगीतात्मज्ञानेनसंसारमोचकत्वा
द्देहयात्रासाधकत्वाच्चसंन्यासस्त्यागोनोपपद्यतेयुक्तोनभवतिय
दिमोहात् इदंसर्वमेककर्मबंधनहेतुर्भवतीत्येवंप्रकारेणशास्त्रवि

वैकर्त्तृत्वात्तस्य कर्मणः परित्यागः परित्यक्तस्वरूपेण त्यागः पुरुषेणाक्रि
यते तर्हि सत्यागस्तामसो मोहस्य तमोगुणधर्मत्वात्तामसः कीर्तितः निय
तं कुरु कर्म त्वं कर्म ज्यायो ह्यकर्मणः इत्यादिभिस्तृतीये भगवता मया
यत्नतो विस्तरेण कीर्तितः कथितः अयं भावः यज्ञादिकर्मत्यागे यज्ञशि
ष्टाशिनः सन्तो मुच्यन्ते यज्ञशिष्टामृतभुजो यान्ति ब्रह्म सनातनमित्यायुक्त
प्रकारेण यज्ञशिष्टान्नभक्षणाभावात्तत्त्वज्ञानहेतोः शरीरयात्राया असिद्धे
स्तदसिद्ध्या अन्नमयं हि सौम्य मन इत्यनेन हि मनस आप्यायनस्यासिद्धिस्तद
सिद्ध्या आहारशुद्धौ सत्त्वशुद्धिरित्यादिना ब्रह्मसाक्षात्कारज्ञानेनसिद्ध्य।
ति तदसिद्ध्या च विपरीतज्ञानान्मोक्षाभावो भवतीति ७ ॥

+ इदानीं त्याज्यं दोषवदित्येके कर्म प्राहुर्मनीषिणः इति परपक्षस्य पूर्वोक्तत्यागत्रैविध्यज्ञापनेन निराकरणमारभते ॥

मधुसूदनी टीका ९ ॥

+ काम्यस्य कर्मणः अन्तःकरणशुद्धिहेतुत्वाभावेन बन्धहेतुत्वेन च दोष
वत्त्वाद्धेयनिवृत्तिहेतुत्वान्मोक्षार्थिना क्रियमाणस्य त्याग उपपद्यत एव नित्य
नस्य तु नित्यस्य कर्मणः शुद्धिहेतुत्वेनादोषस्य संन्यासस्त्यागो मुमुक्षु
णान्तःकरणशुद्ध्यर्थिना नोपपद्यते शास्त्रयुक्तिभ्यां तस्यान्तःकरण
शुद्ध्यर्थमवश्यानुष्ठेयत्वात् तथा चोक्तं प्राक् आरुरुक्षोर्मुनेर्योगं
कर्म कारणमुच्यते इति ननु दोषवत्त्वं काम्यस्येव नित्यस्यापि दर्श
पूर्णमासज्योतिष्टोमादेः व्रीहिपश्वादिहिंसामिश्रितत्वेन सांख्यै
रभिहितं न च व्रीहीनवहन्ति अग्नीषोमीयं पशुमालभेत इत्यादिवि
शेषविधिगोचरत्वात् क्रत्वंगहिंसायाः न हिंस्यात्सर्वा भूतानीति सा
मान्यनिषेधस्य तदितरपरत्वमिति सांप्रतं भिन्नविषयत्वेन विधिनि
षेधयोर्बाधे नैव समावेशसंभवाद्विधेयेनापि पुरुषस्यानर्थहेतु
हिंसनमभिहितं न त्वक्रत्वर्थमिति विधिना च क्रत्वर्थत्वमभिहितं
न त्वनर्थहेतुत्वमिति तथा च क्रतूपकारकत्वपुरुषानर्थहेतुत्वयोरे
कत्र संभवात् क्रत्वर्थापि हिंसा निषिद्धैवेति हिंसायुक्ते दर्शपूर्णमा
सज्योतिष्टोमादिसर्वकर्म दुष्टमेव विहितस्यापि निषिद्धत्वेन नि
षिद्धस्यापि विहितत्वे श्येनादिवदुपपन्नमेव यथा श्येनेनाभिचरन् यजे
तेत्याद्यभिचारविधिना विहितोपि श्येनादिः न हिंस्यात्सर्वा भूतानीति
निषेधविषयत्वादनर्थहेतुरेव तद्दोषवत्हिंसादिरेवं च रागद्वेषादिवशी

श्रो॰
गी॰टी॰
प्र॰

33

कृतस्तत्राधिकारः पश्वेज्योतिष्टोमादावपि तथाचोक्तं महाभार
ते जपस्तु सर्वधर्मेभ्यः परमो धर्म उच्यते अहिंसया हि भूतानां ज
पयज्ञः प्रवर्तते इति मनुनापि जप्येनैव तु संसिध्येद्ब्राह्मणो नात्र सं
शयः कुर्यादन्यन्नवा कुर्यान्मैत्रो ब्राह्मण उच्यते इति वदता मैत्रो महि
सां प्रशंसता हिंसायाः दुष्टत्वमेव प्रतिपादितं अतः कारणशुद्धिद्वारे
ण गायत्रीजपादिनास्तत्राधिपत्यमत इति हिंसादिदोषदुष्टज्योति
ष्टोमादिनित्यकर्मदोषास्तहिंस्त्रतर्पणादिकमिव कर्माधिकारिणा
पि त्याज्यमिति प्राप्ते ब्रूमः नच क्रत्वर्थाहिंसानर्थहेतुः विधिस्पृष्टे नि
षेधानवकाशात् तथाहि विधिना बलवदिष्टविषयसाधनतावबो
धरूपा प्रवर्तना कुर्वता नानर्थसाधने नरतन्त्रपतेः स्वविषयस्य प्रवर्तना।
गोचरस्यानर्थसाधनत्वाभावोऽर्थादाक्षिप्यते तेन विधिविषयस्यान
र्थहेतुत्वं बाध्यते नहि क्रत्वर्थत्वं साक्षाद्धिंसार्थः येन विरोधो न स्यात् किं
तु प्रवर्तनैव प्रवर्तना कर्मभूतां तत्पुरुषप्रवृत्तिः पुरुषार्थमेव विषयीकु
र्वती कंचित् क्रतुमपि पुरुषार्थसाधनत्वेन पुरुषार्थभावमापन्नं विषयी
करोतीत्यतः पुरुषप्रवृत्तिश्च बलवदिष्टोपधानदृशा या जायमाना
नुभाव्यस्यार्थहेतुतामाक्षिपति नवाप्यनर्थहेतुतां प्रतिक्षिपति किं
तु पथ्यापानमेवावलंबते बलवदिष्टविषये स्वतः प्रवृत्ते स्वर्गा
दौ विध्यनपेक्षणात् अत एवाविहितस्येन फलस्यापि शत्रुवधरूपस्या
भिचारस्यानर्थहेतुत्वमुपपद्यत एव फलस्य विधिजन्यप्रवृत्तिविषय
त्वाभावात् विधिजन्यप्रवृत्तिविषयं तु धात्वर्थकरणं प्रवर्तनावलं
बते साचानर्थहेतुं न विषयीकरोतीति विशेषविधिबाधिते समान्यनि
षेधवाक्यं रागद्वेषादिमूलाः क्रत्वर्थलौकिकहिंसाविषयं तेन श्येना।
ग्नीषोमीययोर्वैषम्यमुपपन्नमतश्च ज्योतिष्टोमादेर्विधिस्पृष्टस्यापि
निषेधविषयत्वे षोडशिग्रहणस्याप्यनर्थहेतुतापत्तेर्नातिरात्रे षोडशि
नं गृह्णातीति निषेधात् तस्मान्न किंचिदेतदिति भाट्टदर्शने प्राभाक
रैस्तु दर्शने फलसाधने रागत एव प्रवृत्तिसिद्धेर्न नियोगस्य प्रवर्तकत्वं ते
न श्येनस्य रागजन्यप्रवृत्तिविषयत्वेन विधेरौदासीन्यात्तस्यानर्थहेतुत्वं
विधिनाप्रतिक्षिप्यते अग्नीषोमीयहिंसायास्तु क्रत्वंगभूताया फलसाधन

त्राभावेन रागाभावाद्विधिरेव प्रवर्तकः स च स्वविषयस्यानर्थहेतु
तां प्रतिक्षिपतीति प्रधानभूतां हिंसानर्थं जनयति न क्रत्वर्थेति न।
हिंसामिश्रत्वेन ज्योतिष्टोमादेर्दुष्टत्वमिति सममेव यत्तावन्मात्रे तु वि
शेषः चोदनालक्षणोर्थो धर्म इत्यत्रार्थपदस्यावर्तितेनाधर्मत्वेऽपि नादेः
प्रभाकरमते भाट्टमते तु श्येनफलस्याभिचारस्यानर्थहेतुत्वादधर्म
त्वे श्येनस्य तु विहितस्य समीहितसाधनस्य धर्मत्वमेव अर्थपदस्यावर्तितेन
तु फले जमतणादेर्निषिद्धस्यैवेति फलतोनर्थहेतुत्वेन तु शिष्टानां श्ये
नादीनधर्मत्वेन व्यवहारः तदुक्तं फलतोपि च यत्कर्म नानर्थेनानुबध्य
ते केवलप्रीतिहेतुत्वात्तद्धर्म इति कथ्यते तार्किकाणां तु दर्शने क्रतिसा
ध्यत्वमर्थहेतुत्वं चेति त्रयं विरुद्धं तेन क्रत्वर्थहिंसायाः साक्षान्निषेधा
भावात्सामान्यविशेषोपदेशाच्च क्रतिसाध्यत्वार्थहेतुत्ववदनर्थहेतुत्व
मपि विधिना बोध्यते इति न तस्याधर्मत्वं श्येनादेस्त्वभिचारस्य
साक्षादेव निषेधान्सामान्योपदेशाच्चानर्थहेतुत्वावगमाद्वचनाच्च न ताप
त्र विधिनानबोध्यते इत्युपपत्तेः श्येनाग्नीषोमीययोर्वैलक्षण्यं औपनिषदे
तु भाट्टमेव दर्शनं व्यवहारे प्रायेणावलंबितं तथा च भगवद्बादरायण
प्रणीतं सूत्रं अशुद्धमिति चेन्न शब्दात् इति ज्योतिष्टोमादिकर्मणोऽग्नीषो
मीयहिंसादिमिश्रितत्वेन दुष्टमिति चेन्न अग्नीषोमीयं पशुमालभेतेत्या
दिविधिशास्त्रादितरार्थः जपप्रशंसापरत्वात् न क्रत्वर्थहिंसाया अ
धर्मत्वबोधकं तत्र तस्यानर्थत्वात् तथा च सांख्यानां विहिते निषिद्धधर्म
चाधर्मत्व[illegible]तानमनर्थहेतुत्वं ज्ञानमत तु श्रेयो ज्ञाने श्रेयस्त्वं तज्ज्ञाने विप
र्यासरूपो मोहः तस्मान्मोहाद्विहिसाकर्मणो यः परित्यागः स तामसः
परिकीर्तितः मोहोहितमः ॐ [illegible] मोहाभावेपि ॥

सदानंदी टीका ११ ॥

तदेवं कर्मत्यागस्यात्मनः स्थापितमते त्याज्यं दोषवदित्यादिपरप
क्षनिराकृतिः १ कर्तव्यारंभे त्यागत्रैविध्यमधुनाह हरिः काम्यसदो
षवत्त्वात्यागः श्रुत्यर्थिनो रुचा २ नित्यसाकर्मणः शुद्धिहेतुत्वे
नानुवृत्तिः विस्रब्धार्थिनस्त्यागो मम दोषोनोपपद्यते ३ धीशुद्धो।
शास्त्रशक्तिभ्यामनुष्ठेयमनुत्तमं काम्यस्यैवास्मिन्नित्यसदोषवत्त्वेन सं

श्री॰ गी॰ टी॰ अ॰ भवेत् ४ पावनत्वापरिज्ञानत्यागोनित्यस्यकर्मणः अवश्यमेवकर्त्त
व्यत्वज्ञानाच्चनित्यमितीर्यते ५ अज्ञानाज्जन्यविपर्यासस्तामसः परिकीर्तितः
६॥ ७ ॥ नीलकंठी टीका १२ ॥

प्राक्प्रतिज्ञातंत्यागत्रैविध्यमाह नियतस्येति तुशब्दः पूर्वोक्तपक्ष
व्यावृत्त्यर्थः यस्मादधिकृतस्यममतोनियतस्यावश्यानुष्ठे
यस्यकर्मणः संन्यासः स्वरूपेणत्यागोनोपपद्यतेनयुज्यते अज्ञस्य
शुद्ध्यपेक्षत्वात् एवंसतियोमोहादज्ञानात्तस्य त्यागः नियतस्यकर्म
णः परित्यागः सतामसः परिकीर्तितः आवश्यकंचत्यज्यतेचेतिवि
प्रतिषेधात् ७ ॥

आनंदी टीका १३

त्यागस्यत्रैविध्येनहेयोपादेयतामाह मोहान्मिथ्याज्ञानात्तामसः
उक्तयोनिप्राप्तिहेतुर्नतुमोक्षहेतुरित्यर्थः ७ ॥

रामकंठी टीका १४

चशब्दोहेतौ यस्मान्नियतस्यवर्णाश्रमविभागेननित्याव्यभिचारि
णः कर्मणोयज्ञादेः संन्यासस्त्यागोननुष्ठानंनोपपद्यते यथा
नोपपद्यतेतथानहिदेहभृताशक्यंत्यक्तुंकर्माण्यशेषतः इत्या
दिनाचवक्ष्यमाणः प्रतिपादितमेव तस्यैवंविधस्यसर्वथैवात्याज्य
स्यकर्मणोमोहाद्विपर्ययलक्षणाद्धेतोर्यस्त्यागः परिहारस्ता
स॰ मस्तमोगुणसंभवउच्यते तमसोहिकार्यंमोहः यदुक्तं प्रमा
म॰ दमोहौतमसोभवतोऽज्ञानमेवचेति एवमयंतामसस्त्यागोविपरी
तफलपर्यवसायीयतोऽपवर्गंत्वप्रतिपन्नः संसारमेवफल
त्वेनोहेयएवासौ प्रकृतिजसंज्ञाभाह ७ ॥

लासिकी टीका

अत्रहेतुमाह कामंभवतु काम्यस्यकर्मणः संन्यासः नियतस्यतुवर्णाश्रम
विभागेननित्यस्याव्यभिचारिणः कर्मणोयज्ञादेः संन्यासस्त्या णः ८
गोननुष्ठानंनोपपद्यते शास्त्रयुक्तिभ्यांनघटते धीगतिहेतु
त्वात् तथाचशास्त्रं हृष्टैवयैः परित्यक्तंकर्मकांडमपंडितैः पा
खंडाः पंडितंमन्यास्तेयांतिनरकंप्रियेइति युक्तिश्चनहिदेहभृ

ताशार्कंत्यक्तुं कर्माण्यशेषत इत्यादिनोक्तश्च अथ प्रतिज्ञातं त्यागः
स्य त्रैविध्यं दर्शयति मोहादिति अद्वैतज्ञान परिनिष्ठितज्ञानिदृष्टान्ते
न मोहाद्विपर्यासरूपात्तस्यात्याज्यस्य नियतस्य कर्मणः परित्यागः
स्तामसः तमः कार्य मोहजन्यत्वादधोगतिहेतुत्वाच्चतामसः परिकी
र्तितः ([illegible] ७

पंचोलीटीका

प्रतिज्ञातं त्यागत्रैविध्यमधिकारिणस्तत्स्वरूपतो दर्शयित्वमाह नियत
स्येति त्रिभिः नतुनः नियतस्य नित्यस्य कर्मणः संन्याससमागो नोपपद्यते
न घटते तस्य पावनत्वेनेष्टत्वात्तस्य मोहात्परित्यागः तामसः परिकीर्तितः ७

रणवीरसमिद्धोधिनी॥

अधुना प्रतिज्ञातमेव त्यागस्य त्रैविध्यं दर्शयन्ननुष्ठानोपपत्तिप्रदर्श
नपुरस्सरं तावत्तामसं तं प्रतिपादयति नियतस्येत्यादि यो हेतो यः
स्मान्नियतस्य वर्णाश्रमविभागेन व्यवस्थापितस्यातएव नित्यं व्यभि
चारिणो यज्ञादेः कर्मणः संन्यासः परिहारो नोपपद्यते तत्रैव न हि
कश्चित्क्षणमपि जातु तिष्ठत्यकर्मकृदित्यादिना न हि देहभृता शक्यं
त्यक्तुं कर्माण्यशेषत इत्यादिना च हेतुः प्रागुक्तः यस्मादेवं तस्मात्तस्य
नियतधर्मस्य मोहाद्धेतोः परित्यागकर्तृत्व मोहस्य तामसत्वात्तामसः
तमोगुणसंभवः परिकीर्त्यते तामसश्चाधोगतिफलप्रवर्त्तकहेतु
रेवेत्यर्थः ७॥

मधुभाष्य

७॥

35

भाषा अनुवाद

अब इस स्लोक से देखावनेहै कि सकल काम्य कर्मो को बन्ध
कत्व है अर्थात् कामना करि किये कर्म बन्धन करते हैं इस
हेतु से उन का त्याग करनाही कर्तव्यहै परंतु नियत कहेनि
त्यकर्मो का त्यागकरना योग्य नही है क्यों कि नित्यकर्म स
त्वशुद्धिके द्वारा मोक्षके साधन स्वरूप हैं इससे यद्यपि का
म्य कापरित्याग करना ठीकहै तो भी नित्यकर्म का त्याग मो
हसे ही होता अर्थात् तामस है क्यों कि मोह तमोगुण सेहो
ताहै इससे उसत्यागको शिष्ट लोगोंने तामस ही कहाहै ७

दोहा

नित्यकर्मकात्यागहि कदा न करया होय ताकों त्यागहि
मोहसें तामसकहियत सोय ७ ॥

दुःखमित्येवयत्कर्मकायक्लेशभयात्त्यजे
त् सकृत्वाराजसंत्यागंनैवत्यागफलंलभे
त् ८ ॥ शाङ्करभाष्यटीका १ ॥
किंच दुःखमिति दुःखमित्येव यत् कर्म कायक्लेशभयात् श
रीरदुःखभयात्त्यजेत् सकृत्वा राजसंरजोनिर्वर्त्यं त्यागं नैवत्याग
फलं ज्ञानपूर्वकस्य सर्वकर्मत्यागस्य फलंमोक्षाख्यंनलभेन्नैव
लभते ८ ॥ आनंदगिरिकृतटीका २ ॥
इतश्च नित्यकर्मत्यागोनाज्ञस्य सम्भवतीत्याह किंचेति नन्वमो
हं विनैव दुःखात्मकं कर्म कायक्लेशभयात्त्यजति करणानि हि
कार्यं जनयन्ति श्राम्यन्ति तथाच न तत्त्यागस्तामसोभवेत्तत्राह
दुःखमित्येवेति यत् कर्म दुःखात्मकमशक्यसाध्यमित्येवालो
च्य तन्निर्वर्तने देहस्येन्द्रियाणांच क्लेशात्मनोभयात्त्यजति सत
त्यक्त्वा रजोनिमित्तं त्यागं कृत्वापि न तत्कृतं मोक्षं लभते किन्तु
कृतेनैवराजसेन त्यागेन तदनुरूपं नरकं प्रतिपद्यतेइत्याह दुःख
मित्येवेत्यादिना मर्मत्यागस्तामसोराजसश्च निषिद्धोदर्शितः ८ ॥
स्वामिकृतटीका ३ ॥
राजसंत्यागमाह दुःखमित्येवेति आत्मबोधंविनाकेवलंदुः
खमित्येवमत्वाशरीरायासभयात् नित्यकर्मत्यजेदितियत् तादृश
स्त्यागोराजसः दुःखस्यराजसत्वात् अतस्तंराजसंत्यागंकृत्वारा
जसःपुरुषस्त्यागस्यफलंज्ञाननिष्ठालक्षणंनैवलभेतेत्यर्थः [illegible]
[illegible] ८ ॥
पिशाचभाष्यटीका ४ ॥
कर्मकायक्लेशभयाद्दुःखंदुःखकरमितित्यजेत्सराजसःरजसिभ
वःत्यागंकृत्वानैवज्ञानपूर्वंत्यागफलंमोक्षंलभेत् ८ ॥
रामानुजभाष्यटीका ५ ॥

दुःखमिति यद्यपि परंपरयामोक्षसाधनमन्तंकर्मतथापिदुःखा
त्मकद्रव्यार्जनसाध्यत्वात् वार्धक्यासहरूपतयाकायक्लेशकरत्वा।
च्चमनसोवसादकरमितितद्धीमायोगानिष्पन्नयेत्तानाभ्यासपर्यव
सनीयइतियोमहायज्ञाद्याश्रमकर्मपरित्यजेत् सराजसस्त्यागोस्तु।
त्यागंकृत्वानद्रूपयावस्थितशास्त्रार्थरूपमितिज्ञानोपनिरूपत्यागा
फलंनलभेत् अयथावत्प्रजानातिबुद्धिःसापार्थराजसीतिवक्ष्यते
नहिकर्मदृष्टद्वारेणमनःप्रसादहेतुः अपितुभगवत्प्रसादद्वारेण ८

अभिनवगुप्तकृतटीका ६ ॥

स्पष्टार्थं ८ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

परमार्थप्रपाटीका ७ ॥

राजसंत्यागमाह दुःखमिति प्रयत्नकर्तृकर्मदुःखंदुःसाध्यमिति
मत्वाकायक्लेशभयात्त्यजेत् सराजसंत्यागंकृत्वाज्ञाननिष्ठा।
लक्षणंत्यागफलंनैवलभेत् ८ ॥

वनमाली टीका ८

अन्तस्तत्त्वचित्तशुद्धिजनकतयाकर्माधिकृतोपिदुःखमेवेतिमत्वाकाय।
क्लेशभयान्नित्यंकर्मत्यजेत्सत्यागोराजसः दुःखंहिरजःअतःस।
मोहरहितोपिराजसःपुरुषस्तादृशंराजसंत्यागंकृत्वानैवत्यागफ
लंसात्विकत्यागस्यफलंभगवज्ज्ञानंनैवलभेतनलभते ८ ॥

उत्तमवैजयंती टीका ९ ॥

राजसंत्यागमाहदुःखमित्येवेति यद्यपीदंयज्ञादिकंकर्मान्तःकर
णशुद्धिद्वाराज्ञानभक्त्यादिसाधनजनकतयानिष्कामतयावस्थि
तेसमर्थंपरयाभक्तिहेतुरूपंस्यादितिजानन् तथापिदुःखमतः
स्नानद्रव्योपार्जनादिदेहपरिश्रमेणदुःखरूपकमेवदुःखस्यरजो
गुणधर्मत्वात्नकिंचित्सुखमित्येवप्रकारेणकामक्लेशभयात् व
पुपरिश्रमतयादेहक्लेशकरमिदमितिभयात् यत्कर्ममहायज्ञा
दिरूपंत्यजेत् यःकश्चिद्रजोगुणान्वितःपुरुषोममगुलंभू
त्वानकुर्यात्सराजसंरजोगुणान्वितंत्यागंकृत्वात्यागफलंमोनदेहत

मूलेज्ञानोत्पत्तिरूपंत्यागस्यफलंनैवलभेत् नैवप्राप्नुयात् किंतु
संसारमेवपुनःपुनर्लभेदितिमेवकारेणाख्यातिनम् ८ ॥

मधुसूदनी टीका १० ॥

+पूर्वोक्तमोहाभावेपि॥

+अनुपजातांतःकरणशुद्धितयाकर्माधिकृतोपिदुःखमेवेदमिति
मत्वाकायक्लेशभयान्नित्यंकर्मत्यजेदितियत्सत्यागोराजसःदुःख
हिरजः अतःसमोहरहितोपिराजसएवहेयोदर्शितः सपुरुषःतादृशं
राजसंत्यागंकृत्वानैवत्यागफलंसात्विकत्यागस्यफलंज्ञाननिष्ठा
लक्षणंनैवलभेत् ८ ॥

सदानंदी टीका ११ ॥

चित्तशुद्धिंविनायस्तुकर्मण्यधिकृतःपुमान् दुःखमित्येवदेहादा
वभिरागितयाजडः १ मत्वाकर्मत्यजेत्कायक्लेशभीत्यागमोहि
ते पूर्वोक्तमोहशून्योपिराजसःसचपूरुषः २ तादृशंराजसंत्या
गंकृत्वात्मज्ञानयोग्यतां चित्तशुद्ध्यानचाप्नोतिसात्विकत्यागजे
फले ३ यस्तुत्यागीतोवश्यकर्तव्यस्यैवकर्मणः प्रत्यवैतितनतो
मृतःसंसरतिनरकंव्रजेत् ४ अतोमुमुक्षुभिर्नित्यंनत्याज्यंचित्तवि
शोधकं किंतुकार्यंस्वकर्मेतिश्रीहरेरयमाशयः ५॥८ ॥

नीलकंठी टीका १२ ॥

एवंतामसंत्यागमुक्त्वाराजसंत्यागमाह दुःखमिति यःदुःख
रूपमेवेदंकर्मेतिमत्वाकायक्लेशभयात् त्यजेत् सपुमांस्त
स्मादेवहेतोःराजसरजोगुणनिर्वृत्तत्यागंकृत्वात्यागफलंचित्तशुद्धि
द्वारामोक्षंनैवलभेत्नलभेत ८ ॥

आनंदीटीका १३

दुःखमित्येव इदंसर्वथादुष्करमितिज्ञानात् अत्रफलालाभ
मेवनकिंतुप्रत्यवायाप्तिरपीत्यर्थः ८ ॥

रामकंठीटीका १४॥

अथराजसंत्यागमाह ॥

श्री॰
गी॰ टी॰
अ॰
१८

यः पुरुषः शास्त्रचोदितं कर्म स्नानाग्निहोत्रादि दुःखं सत्यमप्रतिकू
लमिदमित्येतावन्मात्राद्धेतोः शरीरकदर्थनत्रासात्त्यजति ना
नुतिष्ठति राजसं रजोगुणनिमित्तकं त्यागं नियतकर्मपरिहारं
कृत्वा नस्य त्यागस्यापवर्गभोगसुखलक्षणमभिहितं फलं नैव
प्राप्नुयात् रजोगुणयुक्तत्वात्तत्फलं दुःखमेवाप्नोति लभते
ततो राजसोऽत्यागोऽपि हेय एव [illegible] सात्त्विकत्यागमाह ८

लासिकी [illegible]टीका १५ ॥

तामसं त्यागमुक्त्वा राजसं त्यागमाह ॥
यत्कर्म दुःखं दुःखावहमित्येवं मत्वा कायक्लेशभयाच्छरीर
कदर्थनात्रासान्नित्यं कर्म यस्त्यजेदिति यत् पुरुषस्तादृशं रा
जसं त्यागं कृत्वा त्यागस्याहितज्ञाननिष्ठायोग्यरूपस्य
फलं मोक्षफलं नैव लभेतेत्यर्थः [illegible]सात्त्विकं त्यागमाह ८

पंचोलीटीका

राजसं त्यागमाह दुःखमिति यत्कर्म दुःखं दुःखाकारमित्येव बु
द्ध्वा कायक्लेशभयात्त्यजेत् त्यागं करोति स राजसः त्यागः प्रमा
नं ते राजसं त्यागं कृत्वा त्यागफलं मोक्षाख्यं न लभेत् ८ ॥

रत्नावीर समिद्बोधिनी

राजसं त्यागमाह दुःखमेवेति यत् दुःखोत्पादकत्वात्सुख
प्रतिकूलमित्येतावन्मात्राद्धेतोः शरीरायासत्रासाद्धेतोः
कर्म शास्त्रचोदितं यज्ञादिलक्षणं स्वधर्मं यः पुमांस्त्यजेन्नानु
तिष्ठति स राजसः कारणस्य दुःखभयाद्राजसत्वाद्रजोगुणसंभ
वं त्यागं विहितधर्माननुष्ठानलक्षणं कृत्वा त्यागस्य फलाभि
संधिमात्रपरिहारेण स्वधर्मानुष्ठानलक्षणस्य फलं भोगापव
र्गलक्षणं न लभेत न प्राप्नुयात् आर्षं परस्मैपदित्वं अतः सोऽपि
हेय इति भावः ८ ॥

ਸਪੁਮਾਝ

੮॥

भाषा अनुवाद

राजस त्याग को कहते है कि जो मनुष्य आत्मज्ञान विना
केवल कर्म करना दुख मात्र विचारिके शरीर के क्लेशके भ
य से नित्यकर्म त्याग करता है सो त्याग राजस है क्यों कि दुख
रजोगुण का धर्म है इसीसे राजस त्यागकारी रजोगुणी पुरुष
को ज्ञान मे निष्टा जो त्याग का फल सो कभी नहीमिले है ८

दोहा

जान दुख जो कर्म को तजें देह कष्ट भय सोंच सो करि रा
जस त्याग हि नहि त्याग फल लहें सोय ८॥

39

कार्यमित्येव यत्कर्म नियतं क्रियतेर्जुन संगंत्यक्त्वाफलंचैव सत्यागःसात्वि
कोमतः ९॥ शांकरभाष्य टीका १॥

कः पुनः सात्विकस्त्यागः कार्यमिति कार्यं कर्तव्यमित्येव
यत् कर्म नियतं नित्यं क्रियते निर्वर्त्यते हेअर्जुन संगंफ
लंच एवनित्यानां कर्म्मणां फलवत्वे भगवद्वचनं प्रमाणमवोचा
माथ वा यद्यपि फलं नश्रूयते नित्यस्य कर्म्मणस्तथापि नित्यं क
र्म कृतमात्मसंस्कारं प्रत्यवायपरिहारं वा फलं करोत्यात्मनइ
ति कल्पयत्येवाज्ञस्तत्र तामपि कल्पनां निवारयति फलं त्यक्त्वे
त्यनेनातः साधूक्तं संगं त्यक्त्वाफलंचेति सत्यागोनित्यकर्म
सु संगफलपरित्यागः सात्विकः सत्वनिर्वृत्तोमतोऽभिमतः ९

आनंदगिरिकृत टीका २

सम्प्रति सात्विकं त्यागं प्रश्नपूर्वकं वर्णयति कः पुनरिति कर्त
व्यमित्येवेत्येवकारेण नित्यस्य भावार्थान्तरं निषिध्यते नित्यानां
विध्युद्देशे फलाश्रवणात् तेषां फलं त्यक्त्वेत्यत्र कथमित्याशं
क्याह नित्यानामिति फलं त्यक्त्वेत्यस्य विधान्तरेण तात्पर्यमा
ह अथवेति नहि विधिना कृतं कर्म अनर्थकं विधानर्थक्यात्
न श्रौतफलाभावेपि नित्यं कर्म विधितो न निष्फलमात्मानम
ज्ञानन्त्वपहतमनस्कोज्ञस्तस्मिन् कर्म्मण्यात्मसंस्कारं फलं
कल्पयति तदकरणे प्रत्यवायस्तत्करणे कर्तुरात्मनस्त
न्निवृत्तिं करोतीतिवा नित्ये कर्म्मण्यज्ञो कल्पनामतो निष्फलत्वादि
तफलकल्पनां च फलं त्यक्त्वेत्यनेन भगवान्निवारयतीत्यर्थः नित्य
कर्म्मसु फलत्यागोक्तेः संभवे फलितमाह अतइति ९ ॥

^सात्विकत्यागमाह कार्यमिति ॥ स्वामिकृतटीका ३ ॥

^कार्यमित्येवंबुद्ध्वा नियतमवश्यकर्तव्यतया विहितं कर्म संगं

श्री॰
गी॰टी॰
ग्र॰

540

फलेचसंत्यक्त्वाक्रियतइतिनियतत्वादेशस्त्यागःसात्विकोमतः
[illegible] ४ ॥

पिशाचभाष्य टीका ४ ॥

कार्यंकर्मकर्तव्यमित्येवयत्यज्ञादिनियतंनित्यंक्रियतेनिर्वर्त्य
ते संगंफलेचकर्तव्यविद्यमानसंगफलत्यागः सात्विकःसत्वनि
र्हतः नियतंनित्यंकर्मसंगंत्यक्त्वाफलानिचत्यक्त्वायदाक्रियतेइ
तिईश्वरवचनात्त्रिमकर्मणोसफलत्वेसिद्धे ४ ॥

रामानुजभाष्य टीका ५ ॥

कार्यमित्येवनित्यनैमित्तिकमहायज्ञादिवर्णाश्रमविहितंक
र्ममदाराधनरूपतयाकार्यंस्वयंप्रयोजनमितिमत्वासंगंक
र्मणिममतांफलंचत्यक्त्वायत्क्रियतेसत्यागःसात्विकोमतः तत्व
मूलः यथावस्थितशास्त्रार्थज्ञानमूलइत्यर्थः ननु सत्वंयथा
वस्थितज्ञानंउत्पादयतीत्युक्तं सत्वात्संजायतेज्ञानमितिवक्ष्यते
प्रवृत्तिंचकार्यंभयाभये बंधमोक्षंचयावेत्तिबुद्धिःसापार्थसात्वि
कीति ४ ॥

अभिनवगुप्तकृत टीका ६ ॥

स्पष्टार्थं ४ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

परमार्थप्रपाटी टीका ७

सात्विकंत्यागमाह कार्यमिति कार्यमवश्यकर्तव्यत्वेनशास्त्रमि
त्येवमत्वानियतंनित्यं कर्मसंगंफलंचत्यक्त्वायत् क्रियतेसत्यागः
सात्विकोमतः अत्रेदमुक्तंभवति वेदबोधितस्यकर्मणःप्रयोज
नद्वयंदर्शितमस्तिस्वर्गादिप्राप्तिः संसारानर्थपरिहारश्च त
त्रेष्टप्राप्तिर्मीनस्यवडिशामिषप्राप्तिरिवदुःखगर्भत्वेनावस्था
नेमेवानर्थपरिहारः तयोश्चोभयोर्मध्ये आवश्यकत्वेनकिमनुष्ठे
यमितिविचारेऽनर्थपरिहारएवानुष्ठानंश्रेयानित्यभिप्रायोभगवतोहृदि
४ ॥

वनमाली टीका ८ ॥

नियतंनित्यंकर्मविधिवाक्यफलाश्रवणात्कार्यंकर्तव्यमेवेतिबुद्ध्या
नित्यंनित्यकर्मसंगंकर्तृत्वाभिनिवेशंफलंचत्यक्त्वैवयत्क्रियतेस

त्यागः सात्त्विकः सत्त्वनिर्वृत्तो मतः ननु नित्यानां फलमेव नास्तीति
कथं फलं त्यक्त्वेति चेत् उच्यते यद्यपि भगवद्वाक्यादेव नित्यानां फल
मस्तीति गम्यते नित्यैः फलस्यानुष्ठानासंभवात् तथापि उपलम्भः त
आग्रे॰ प्रया॰ फलार्थे निमित्ते छायागंधेत्यनूत्पद्येते एवं धर्मं चर्यमाणमर्था घ॰
त्य॰ अनूत्पद्यन्ते इत्यापस्तंबो नित्यानां फले नित्यानां दर्शयति ९ ॥

ऊसमवैजयंती टीका ९ ॥

सात्त्विकं त्यागमाह कार्यमित्येवेति भगवदाराधनमित्येनेति निमित्तक
महायज्ञादिरूप[illegible]मिदं कर्म कार्यमेव मयावश्यं कर्तव्यमेवे
मेव नत्वानुमित्येवं प्रकारेणाहेः ज्ञेन नियतं वर्णाश्रमोचितं तथा
शास्त्रविहितं यत् कर्म अनुष्ठानात् कर्षेण क्रियते किं कृत्वा संगं कर्म
णि ममतां कर्तृत्वाभिनिवेशं च त्यक्त्वा तथैव फलमैहिकामुष्मिकभोग।
रूपं सर्वं त्यक्त्वा परित्यज्य एवं कारात्मस्यानात्माभिमाने कृतेऽत्र देवोपा
मने च त्यक्ता सर्वं हि एष त्यागः सात्त्विकः सत्त्वात् संजायते ज्ञानमिप्रकृत
प्रकारेण प्रवृत्तिं च निवृत्तिं च कार्याकार्ये भयाभये बन्धं मोक्षं च या वे
त्ति बुद्धिः सा पार्थ सात्त्विकी इति वक्ष्यमाणप्रकारेण च ज्ञानस्य सत्त्वज
म[illegible]त्वात् तज्जन्यत्यागोऽपि सात्त्विक इत्यर्थः मम निश्चितं मतं मतः
अर्जुन अयं सत्त्वगुणत्वात् वेदृशो त्यागो नास्ति प्रयासः इति मत् चिन्ते ९

मधुसूदनी टीका १० ॥

विधुदेशे फलाश्रवणेपि कार्यं कर्तव्यमेवेति बुद्ध्या नियतं नित्यं कर्म
संगं कर्तृत्वाभिनिवेशं फलं च त्यक्त्वैव यत्क्रियते तत्कारणशुद्धिप
र्यन्तं स त्यागः सात्त्विकः सत्त्वनिर्वृत्तो मत इत्यादि येन सम्मतः शिष्टा
नां ननु नित्यानां फलमेव नास्ति कथं फलं त्यक्त्वेति उच्यते श्रुत्या
देव भगवद्वचनाच्च नित्यानां फलमस्तीति गम्यते निष्फलस्यानुष्ठाना
संभवात् तथावापस्तंबः तद्यथाम्रे फलार्थे निमित्ते छायागं
धेत्यनूत्पद्येते एवं धर्मं चर्यमाणमर्था अनूत्पद्यन्ते इत्यापस्तंबो नित्यानां
के फले नित्यानां दर्शयति श्रुतिश्च करणेत्यवायस्मृतिश्च नित्यानां प्रत्य
वायपरिहारं फलं दर्शयति धर्मेण पापमपनुदतीति समाहं धर्मं पर
मं वदन्ति येन केन च यजेतापि वा दर्विहोमेनानुपहतमना एव भ

वति तदाहुर्देवयाजी श्रेयानात्मयाजी३ इत्यात्मयाजीति ह ब्रूयादात्म
ह वा आत्मयाजी यो वेदेदं मेऽनेनांगं संस्क्रियत इदं मेऽनेनांगमुपधी
यत इत्यादि श्रुतयश्च ज्ञानप्रतिबंधकपापक्षयफलत्वं ज्ञानयो
ग्यतारूपगुणोत्पत्तिलक्षणं वात्मसंस्कारं नित्यानां कर्मणां फ
लं दर्शयंति तदभिसंधिपूर्वकाणामनुष्ठेयानीत्यर्थः यत्तु कर्मत्या
गे संन्यासशब्दो घटपटशब्दाविव न भिन्नजातीयार्थौ किंतु फ।
लाभिसंधिपूर्वककर्मत्याग एव तयोरर्थ इति तन्न विस्मृतेषो तत्र
सत्यपि फलाभिसंधौ मोहाद्दा कायक्लेशभयाद्वा यः कर्मत्यागः
स विशेषणाभावकृतो विशिष्टाभावस्तामसत्वेन राजसत्वेन च निर्दि
ष्टः यस्तु सत्यपि कर्मणि फलाभिसंधित्यागः स विशेषणाभाव
कृतो विशिष्टाभावः सात्त्विकत्वेनोक्त इति विशेषणाभावकृते वि
शेषणाभावकृते च विशिष्टाभावत्वमस्य समानत्वान्न स्वरूपविरो
धः उभयाभावकृतस्तु निर्गुणत्वान्न त्रिविधमध्ये गणनीय इति
वाचोचाम एतेन त्यागो हि पुरुषव्याघ्र त्रिविधः संप्रकीर्तित इति
प्रतिज्ञाय कर्मत्यागलक्षणे द्वैविध्यं दर्शयित्वा प्रतिज्ञानुरूपं क
र्मानुष्ठानलक्षणं तृतीयं विधां दर्शयतो भगवतः प्रक्रमकौश
लमापतितेन हि भवति त्रयो ब्राह्मणा भोजयितव्याः कठकौ
ण्डिन्यौ तृतीयः क्षत्रिय इति तद्वदिति परास्तं निरस्तमपि विधानां
विशिष्टाभावरूपेण त्यागसामान्येनैकजातीयतया प्राग्व्या।
ख्यातत्वात् तस्माद्भगवदकौशलोद्भावनमेव मन्दकौशलमि
ति दिक् [illegible]
[illegible] ॥

सदानंदी टीका ११ ॥

तामसो राजसो द्वेयः कर्मत्यागश्च दर्शितः कीदृशः पुनरादेयः
सात्त्विकस्त्याग उच्यते १ अवश्यकार्यमेवेति बुद्ध्या शास्त्रविधे
र्वशात् न कर्तृत्वाभिनिवेशाद्व्यसंगं त्यक्त्वा फलं तथा २ नित्य
नैमित्तिकं कर्म क्रियते सत्त्वशुद्धये आदेयत्वेन शिष्टानां स त्यागः
सात्त्विको मतः ३ न तु नास्त्येव नित्यानां फलमित्येके ति तत्कथं तु

क्रमिमचचतुष्कं श्रीमद्भगवतो हरेः ४ वाक्यादेव फलं तेषां मतौ
त्यैव हि गम्यते यतो न निष्फलस्यास्ति वृद्धिरेव मनुष्टितिः ५ क
र्मणां पितृलोकः स्यादित्यादिश्रुतिवाक्यतः श्रवणं फलमन्त्येवा
न्तु नित्यादिचकर्मणां ६ नित्यानामननुष्ठाने प्रत्यवायश्रुतिस्तु
या प्रत्यवायवत्त्वे तेषां फलं संदर्शयत्यतः ७ धर्मेण पापमित्यादि
श्रुतयो दर्शयन्त्यपि साक्षात्फलं धियः शुद्धिर्नित्यानामानुषंगिक ८
पितृलोकादिसंप्राप्तिः प्रत्यवायस्तु यत्तथा मोहाद्वा क्लेशभीत्या वा।
फलासंगेच सत्यपि ९ नित्यकर्मपरित्यागः क्रियते योऽविपश्चिता स
त्यागस्तामसत्वेन राजसत्वेन निर्दिष्टः १० फलाभिसंधिसंत्यागो यस्तु
कर्मणामस्त्यपि स्वरूपेण सात्त्विकत्वेन सत्यागः सम्यक्शोधकः ११।९ ॥
नीलकंठी टीका १८ ॥
एवं द्वाभ्यां श्लोकाभ्यां तामसराजसौ मुख्यावेव त्यागावुक्तौ तामस।
राजसयोर्मुख्यत्यागयोरसंभवस्य परित्याग इति कायक्लेशभया।
त्यजेदिति च सूचनात् न ह्येवं संभवति न करोति चेति विप्रति
षेधात् यदि करोति तर्हि नैव मूढः यदि मूढस्तर्हि नैव करोति एवं यदि
कायक्लेशाद्बिभेति नैव करोति यदि करोति नैव कायक्लेशाद्बिभे।
ति न स्मात्करोति च कायक्लेशाद्बिभेति चेति विप्रतिषिद्धं यतस्ता
मसराजसयोर्मुख्यत्यागयोरसंभवात् गौणौ तावुक्तौ सात्त्विकस्तु मुख्य
त्यागः संभवति यथा स्फटिके जपाकुसुमाश्रिते लौहित्यं विवेकि
नां प्रतीतिमद्वास्ति न वस्तुत एवमात्मनि ईश्वराधीने विवेकिनां क।
र्तृत्वप्रतीतिमद्वास्ति न वस्तुत इति वक्ष्यते एवं च कर्तृत्वाभिनि
वेशशून्यः पुमान्प्रतीतितः करोत्येव न वस्तुत इति संभवन्मुख्यो
पि सात्त्विकस्त्याग इति तमेव मुख्यत्यागमधिकारवद्देहं प्रथममाह का
र्यमिति कार्यं कर्तव्यमित्येव यत्कर्म नियतं नित्यं क्रियते हे अर्जुन
संगं फलं च त्यक्त्वैव तथारणभागरूपस्त्यागस्त्याग पदन्तस्याव्याहत्यर्थे
स एव भूतस्त्यागः सात्त्विको मतः वेदेष्टः तथा च श्रुतिः ईशावा
स्यमिदं सर्वं यत्किंच जगत्यां जगत् तेन त्यक्तेन भुंजीथा मा गृधः क
स्यस्विद्धनमिति ईशा ईशेन परमेश्वरेण सर्वकार्यकारणकर्त्रा प्रवर्त

श्री॰
गी॰टी॰
अ॰

५७

केनइदंजगत्स्थावरजंगमेजगतोत्रलोकेस्थितेवासमाच्छादितं
यामे येनहेतुनासर्वंजगदयोनेतेनकारणेनसक्तिंत्यागेनकर्तृत्वभो
क्तृत्वाभिमानवर्जनेनभुंजीथाविषयान्भोक्तव्य मागृधः गृर्द्धमाकां
क्षीः कस्यस्विद्धनेनकस्यापितत्रस्वामित्वमस्तीतिहृदयेवतत्रगर्द्धस्य
ष्टेः एवंकर्माण्यपियज्ञादीनिकर्तृत्वाभिमानेसक्तोकुर्वतस्तवक
र्मलेपोनभविष्यति एतद्व्यतिरेकेणनवउपायांतरंचनास्तीमग्रिम
मंत्रेणप्रदर्श्यते कुर्वन्नेवेहकर्माणिजिजीविषेच्छतंसमाः एवंत्वयि
नान्यथेतोस्तिनकर्मलिप्यतेनरेइति इदमेवमत्वोक्तमनेभगवताप्र
दर्शितं एतान्यपितुकर्माणीतिश्लोके ननुनित्यानांफलमेवना
स्तिकिंत्यक्तव्यमितिचेत् इतएवभगवद्वचनात्तेषामपिफलमस्ती
तिजानीहि निष्फलस्यवेदेनानुष्ठापनासंभवात् तथाचापस्तंब
यथाम्रेफलार्थेनिर्मितेछायागंधइत्यनूत्पद्यते एवंधर्मंचर्यमाण
मर्थाअनूत्पद्यंतइतिआनुषंगिकंफलंनित्यानांदर्शयति अकरणे
प्रत्यवायस्मृतापितेषांप्रत्यवायपरिहारःफलमितिप्रदर्श्यते धर्मे
णपापमपनुदतीत्यादिनाचनित्यस्यापिकर्मणःफलंदर्श्यतेततदेव
वक्तव्यमितिनकोपिदोषः ९ ॥

आनंदीटीका १३

अथोपादेयमाह संगलाभइजायर्थाप्रहसिंहष्टम् फलमद
ष्टंस्वर्गादिकम् ९ ॥

+अथोपादेयंसात्विकंत्यागमाह॥

रामकंठीटीका १४

+ससात्विकोज्ञानफलसत्वगुणहेतुकस्त्यागोभिमतः कोसौ
यन्नियतंशास्त्रचोदितंकर्मक्रियतेनुष्ठीयते कर्मणःकरणमे
वत्यागेनपरिहारइत्यर्थः कथंक्रियतेयेनक्रियैवत्यागःसंप
द्यते इत्याह कार्यपरमगुरोःपरमेश्वरस्यनिरूपत्वप्रमाणभू
तशास्त्ररूपवचनचोदितत्वादवश्यकरणीयमित्यनेनहेतुना
क्रियतेतथएवसर्वव्याख्यातंसंगफलंचसक्त्वा किमनेनोक्तंभवति
अनुपपन्नत्यागस्यापिकर्मणोरजस्तमोभिभूतत्वादत्यागेपिसा
गप्रतिपत्तिः संगफलाभिसंध्यनुच्छेदात्कर्मचसंसारकारणं

संपद्यते विशुद्धसत्त्वगुणोद्रेकात्तद्यथोक्तज्ञाननैर्मल्ये सति संग
फलाभिसंधिशून्यत्वेन नियतस्य कर्मणोऽनुष्ठानमेव संसारोच्छे
दकारणं त्यागः संपद्यते इति सात्त्विक एव त्याग उपादेय [illegible]
[illegible] सात्त्विकस्य त्यागेन स्वरूपं प्रतिपादयितुमाह ९ ॥

लासिकी [illegible]टीका

सात्विकं त्याग
माह संगं तद्धीनचित्तत्वं फलं च त्यक्त्वा नित्यं स्वरूपप्रतिष्ठप्रज्ञातया
परिहार्यं कार्यमवश्यकर्तव्यमिति नियतं शास्त्रचोदितं नित्यं क नदि
र्म क्रियते इति यत् स तादृशस्त्यागः सात्त्विको मतः [illegible]
[illegible] ९

पंचोलीटीका

सात्विकत्यागमाह कार्यमिति हे अर्जुन यत्कर्म कर्मणि संगं प्री
तिं फलं च त्यक्त्वा कार्यं कर्तव्यमित्येव तु यानि यतं नित्यं कर्म क्रियते
स त्यागः नित्यकर्मणि फलसंगत्यागात्सात्विको मतः ९

रणवीर समिद्बोधिनी ॥
अथोपादेयं सात्विकं त्यागमाह कार्यमित्येवेति स त्यागः सा
त्विकः सत्वेन विशुद्धेन निर्दिष्टत्वादुपादेयो मतः कोसौ यन्नि
यतं शास्त्रचोदितं कर्म स्ववर्णाश्रमोचितं क्रियते नुष्ठीयेत को
र्थः नियतकर्मस्वीकार एव त्याग इति कथं स्वीकारस्य त्यागत्वं
तद्धि विरुद्धमुपपद्यते अत्यन्तोनुष्ठानं विधिना हि कार्यं परमेश्वरा
र्पणमेतदवश्यमाचरणीयमित्यनेनैव हेतुना पूर्वोक्तलक्षणं संगं
फलं च त्यक्त्वा यदनुष्ठीयते इति संगफलाभिसंधिराहित्येन नि
यतकर्मानुष्ठानमुक्तवक्ष्यमाणप्रकारस्य फलकत्वेनोपादेयः
सात्विकस्त्याग इति भावः ९ ॥

मधुभाष्य

९ ॥

भाषाअनुवाद ॥

अब सात्विकरूप त्याग कहतेहैं कि हे अर्जुन कर्म्म सब कर्त्तव्यहै ऐसे विचार से नियत कहे अवश्य कर्त्तव्यरूप विहित कर्मों को कर्त्तव्य अभिनिवेश कहे अहंकार औ फल की कामनारहितजो त्यागकरना सोसात्विकत्यागहै ९ ॥

दोहा

करण योग्य है कर्म यह नित्यकरहै नरजीय संगत्याग फलकोतयात्यागहुसात्विक होय ९॥

न द्वेष्ट्यकुशलं कर्म कुशले नानुषज्जते
त्यागी सत्त्वसमाविष्टो मेधावी छिन्नसंश
यः १०॥ शाङ्करभाष्यटीका १॥

ननु कर्मपरित्यागस्त्रिविधः संन्यास इति च प्रकृतस्तत्र ताम
सो राजसश्चोक्तस्त्यागः कथमिह संगफलत्यागस्तृतीयत्वेनो
च्यते यथात्र ब्राह्मणा आगतास्तत्र षडंगविदौ द्वौ क्षत्रियस्तृ
तीय इति तद्वत् नैष दोषस्त्यागसामान्येन स्तुत्यर्थत्वादस्तिहि
कर्मसंन्यासस्य फलाभिसन्धित्यागस्य च त्यागत्वसामान्यन्त
त्र राजसतामसत्वेन कर्मत्यागनिन्दया कर्मफलाभिसन्धित्या
गः सात्त्विकत्वेन स्तूयते स त्यागः सात्त्विको मत इति यस्त्वधिकृ
तः संगं त्यक्त्वा फलाभिसन्धिं च नित्यं कर्म करोति तस्य फलरा
गादिना कलुषीक्रियमाणमन्तःकरणं नित्यैश्च कर्मभिः सं
स्क्रियमाणं विशुध्यति तत् विशुद्धं प्रसन्नमात्मालोचनक्षमं भ
वति तस्यैव नित्यकर्मानुष्ठानेन विशुद्धान्तःकरणस्यात्मज्ञाना
भिमुखस्य क्रमेण यथा तन्निष्ठा स्यात्तद्वक्तव्यमित्याह न द्वेष्टि अकु
शले अशोभने काम्यं कर्म शरीरारम्भद्वारेण संसारकारणं किम
नेनेत्येवं कुशले शोभने नित्ये कर्मणि सत्त्वशुद्धिज्ञानोत्पत्तितन्निष्ठा
हेतुत्वेन मोक्षकारणमिदमित्येवं नानुषज्जते तत्रापि प्रयोजनम
प्रपश्यन्ननुसङ्गं प्रीतिं न करोतीत्येतत् कः पुनरसौ त्यागी पूर्वोक्तेन
संगफलपरित्यागेन तद्वांस्त्यागी यः कर्मणि संगं त्यक्त्वा तत्फलं च
नित्यकर्मानुष्ठायी स त्यागी कदा पुनरसावकुशलं कर्म न द्वेष्टि कु
शले च नानुषज्जत इत्युच्यते सत्त्वसमाविष्टो यदा सत्त्वेनात्मानात्म
विवेकविज्ञानहेतुना समाविष्टः संव्याप्तः संयुक्त इत्येतत् अत एव
च मेधावी मेधयात्मज्ञानलक्षणया प्रज्ञया संयुक्तस्तद्वान्मेधावी
मेधावित्वादेव छिन्नसंशयः छिन्नोऽविद्याकृतः संशयो यस्य आत्म

श्री
गी· टी·
अ·
45

स्वरूपावस्थानमेव परं निःश्रेयससाधनं नान्यत् किंचिदित्येवं
निश्चयेन छिन्नसंशयः १० ॥

आनंदगिरिकृतटीका २

कर्म्मतत्फलरागस्य त्यागसन्यासशब्दाभ्यां प्रकृतस्य त्यागो।
हीति त्रैविध्यं प्रतिज्ञाय प्रतिज्ञाविरोधेन द्विविधं व्युत्पाद्य तृती
यो विधान्तद्विरोधेन व्युत्पादयतो भगवतः कौशलमपगतमि
ति शंकते नन्विति प्रक्रमप्रतिकूलमुपसंहारवचनमनुचितमि
त्यत्र दृष्टान्तमाह यथेति पूर्वोत्तरविरोधेन शासनमकौशलं प्रत्या
दिशति नैष दोष इति कर्म्मत्यागफलत्यागयोस्त्यागत्वेन सादृश्या
त्या त् कर्म्मत्यागनिंदया तत्फलत्यागस्तुत्यर्थमिदं वचनमित्युपगमात्
न विरोधोस्तीत्युक्तमेव अक्रीडर्थत्वादौ त्यागसामान्यं विशद
यति अस्तीति सति समासे निर्दिष्टस्य स्तुत्यर्थत्वं समर्थयते ते
ति एवं पूर्वापरविरोधं परिहृत्य अनन्तरश्लोकतात्पर्यमाह य
स्त्विति फलरागादित्यादिशब्देन कर्म्मस्वरूपासङ्गग्रहणं अ
न्तःकरणमकल्मषीक्रियमाणमिति छेदः विशुद्धेऽन्तःकरणे किं
स्यादित्याशंक्याह विशुद्धमिति मलविकलत्वं विशुद्धत्वं संस्कारत्वं
प्रसन्नत्वमिति भेदः क्रमेण श्रवणाद्याहितदार्ढ्यापरोक्ष्यैः तन्निष्ठे
त्यात्मज्ञाननिष्ठोक्ता काम्यकर्म्माणि त्याज्यत्वेन द्वेषमभिनयति
किमिति उभयत्र द्वेषं प्रीतिं च न करोतीति सामान्येनोक्तकर्त्तारं
प्रश्नपूर्वकं विशेषतो निर्दिशति कः पुनरिति त्यागीत्युक्तं त्यागिन
मभिव्यनक्ति पूर्वोक्तेनेति कर्म्मणि संगस्य तत्फलस्य च त्यागेने
त्यावत् उक्तमेव त्यागिनं विवृणोति यः कर्म्मणीति तत्फले त्य
क्तेति सम्बन्धः काम्ये निषिद्धे च कर्म्मणि बन्धहेताविति न द्वेष्टि नि
त्ये नैमित्तिके च मोक्षहेताविति न प्रीयते तत्र कालविशेषं दर्शयति
यदेति नित्यादिकर्म्मणां फलाभिसन्धिवर्जितेनानुष्ठितेन कल्मष
स्यान्ते यथार्थग्रहणसमर्थमुत्पद्यते तेन समावेशादशायाम
कप्रीतिद्वेषयोरभावो भवतीत्याह उत्पन्न इति चतुर्थपादं व्याक

रोति अतएवेति सत्वगुणस्ययाथार्थ्यग्रहणसामर्थ्यं समाविष्टत्वादित्य
र्थः छिन्नसंशयत्वमेव विशदयति आत्मेति परनिःश्रेयसनस्यचसा
धने सम्यग्ज्ञानमेवेतियोजना १० ॥

+एवंभूतसात्विकत्यागपरिनिष्ठित स्वामिकृतटीका ३ ॥

स्यलक्षणं॥ +नद्वेष्टीति सत्वसमाविष्टः सत्वेनसंव्याप्तः सात्विकस्त्यागीअकुशले
दुःखावहे शिशिरेप्रातःस्नानादिकेकर्मणिनद्वेष्टि कुशलेचसुखकरे
कर्मणिनिदाघेमध्याह्नस्नानादौ नानुषज्जतेप्रीतिंनकरोतितत्रहेतुः
मेधावीस्थिरबुद्धिः यत्रपरमेश्वरादिमहदपिदुःखंसह्यते स्वर्गादि
सुखंचत्यज्यते तत्रकिमेतेनतात्कालिकेनदुःखेनसुखेनचेत्येवमनुसं
धानवानित्यर्थः अतएवछिन्नः संशयोमिथ्याज्ञानंदैहिकसुख
दुःखयोरुपादित्सापरिजिहीर्षालक्षणंयस्यसः १० ॥

पिशाचभाष्यटीका ४ ॥

नद्वेष्टिनकुप्यतिअकुशलेदुःखसाधनेकर्मणिहेमन्तेप्रातःस्नाने
सुखसाधनेपितस्मिन्नेवकालेअग्निसेवादौनानुषज्यतेत्यागीक
र्मफलानांसत्वसमाविष्टः सात्विकीमेधावीविवेकीअतएवछि
न्नसंशयः सत्वशुध्यर्थंनित्यानिकर्तव्यानीतिनिश्चयात् १० ॥

रामानुजभाष्यटीका ५ ॥

नद्वेष्टीति एवंसत्वसमाविष्टोमेधावीयथावस्थिततत्वज्ञानः ततए
वछिन्नसंशयः कर्मणिसंगफलकर्तृत्वत्यागीनद्वेष्टिअकुशलंकर्मकु
शलेचकर्मणिनानुषज्जति अकुशलंकर्मानिष्टफलंकुशलंचक
र्मेष्टरूपस्वर्गपुत्रपश्वन्ना[illegible]दिफलंसर्वस्मिन्कर्मणिममतारहि
तत्वमकर्तृत्वानिरिक्तसर्वफलत्वान्मकर्तृत्वाच्चतयोःक्रियमा
णयोःप्रीतिद्वेषौनकरोति अनिष्टफलेपापंकर्मात्रप्रमादिकमभि
प्रेतंनाचारतोदुश्चरितान्नाशांतोनासमाहितः नाशांतमनसोवापि
प्रज्ञानेनैनमाप्नुयादितिदुश्चरितात्अतेज्ञानोत्पत्तिविरोधित्वश्रवणात्
अतः कर्मणिकर्तृत्वसंगफलानांत्यागः शास्त्रीयत्यागः नकर्मस्वरू
पत्यागइत्याह: १० ॥ अभिनवगुप्तकृतटीका ६ ॥

स्पष्टार्थः १० ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥:

श्री·
गी·टी·
अ·

परमार्थप्रपा टीका ७ ॥

शृण्वेवं तत्सात्त्विकत्यागपरिनिष्ठितस्य लक्षणमाह न द्वेष्टीति
तमोरजस्तमस्कः सत्त्वेन समाविष्टः प्रविष्ट एवंविधस्त्यागी अकु
शलं दुःखदं पीडाकरं कर्म न द्वेष्टि एतत्कार्यमिति तन्मन्यते तथा कुशले
निर्दोषे मध्यान्हस्नाने वह्न्यादिसेवादिके कर्मणि नैव सज्जते एतन्मदुक
र्ममिति प्रीतिं न कुरुते सुनेन कायक्लेशभयात्सर्जेदित्यादिवदज्ञोदि
संदर्शितं यतो मेधावी बुद्धिमान् देहिकस्तब्धः विभ्रमममानः सु
तएवमन्यतावलंबेन न छिन्नसंशयः १० ॥

वनमाली टीका ८ ॥

त्यागी सात्त्विकत्यागयुक्तः संगफलेच्छारहितः काचित्तसुखार्थं कर्मा
नुष्ठानादरात्समाविष्टः सत्त्वेनात्मानात्मविवेकज्ञानहेतुना चित्तग
तेनातिशयेन ज्ञानप्रतिबंधकरजस्तमोमलराहित्येनासमंतात्फ
लाद्यभिचारेण विशिष्टयाप्तो भवति भगवदर्पितकर्मानुष्ठानान्नि
रस्तसमस्तज्ञानोत्पत्तिप्रतिबंधकरजस्तमाः तदा मेधावी श्रवणम
नननिदिध्यासनादिजन्या भगवद्विषयकापरोक्षधीर्मेधा तद्वाति
स एव को भवति तदा भगवत्तत्त्वे छिन्नसंशयः तदानीं स्वाकर्मत्वात्
न द्वेष्टि अकुशलं कर्म अशोभनं काम्यं निषिद्धं वात्मप्रतिकूलतया म
त्वा नैव कुशले शोभने नित्ये नानुषज्जते न प्रीतिं करोति यद्वा अकुश
लं दुःखदं शीते प्रातःस्नानादिकं कुशले सर्वजनसुखकर अ
ण फलेनुसज्जते शेषं प्राग्वत् १० ॥

कृस्नमैवजयंती टीका ९ ॥

ननु सात्त्विकत्यागी कीदृशो भवतीत्यपेक्षायां तस्य लक्षणमाह न
द्वेष्टीति सत्त्वसमाविष्टः सत्त्वगुणेन सम्यगाविष्टो व्याप्तः यद्वा सत्त्व
मंतःकरणं मनस्तेन सम्यगाविष्टो युक्तः स्थिरमनाः इत्यर्थः एवंयु
क्तो यतो मेधावी यथार्थविद् चिद्रूपस्वरूपज्ञानी अत एव छिन्नसंश
यः जीवेशयोर्भेदः पारमार्थिको वा स्वाभाविको वा मायामिथ्या वा
सत्या वा जगतो नित्यानित्यत्वं वा जगत्कारणं किं कालो वा परमाणुर्वा
प्रकृतिर्वा जीवो वेश्वरो वेत्याद्यनेकरूपाश्छिन्नाः संशया यस्मात्स
त्यागः ईदृशस्त्यागी अकुशलं दुःखदं शीतकाले प्रातःस्नानादिरूप

कर्मनद्वेष्टिकुशलेशोभनेमध्यान्हस्नानादिरूपेसत्वदेकर्मणिना
नुसज्जते आसक्तिंनकरोति १० ॥

+ सात्विकस्यत्यागस्यादानायसत्वशुद्धिद्वारेणज्ञाननिष्ठाफलमाह ॥

मधुसूदनी टीका १० ॥

+ यस्त्यागीसात्विकेनत्यागेनयुक्तः पूर्वोक्तेनप्रकारेणकर्तृत्वा।
भिनिवेशफलाभिसंधित्यागेनांतःकरणशुद्ध्यर्थंविहितकर्म
अनुष्ठायीसयदासत्वसमाविष्टःसत्वेनात्मानात्मविवेकज्ञान
हेतुनाचित्तगतेनातिशयेनसम्यग्ज्ञानप्रतिबंधकरजस्तमो
मलराहित्येनआसमंतात् फलाऽव्यभिचारेणआविष्टोव्या
प्तोभवतिभगवदर्पितनित्यकर्मानुष्ठानात्पापमलापकर्षणल
क्षणेनज्ञानोत्पत्तियोग्यतारूपगुणपरिणामलक्षणेनचसं।
स्कारेणसंस्कृतमंतःकरणंयदाभवतीत्यर्थः तदामेधावीश
मदमसर्वकर्मपरमगुरूपसदनादिसाधनवाधिकांगयुक्तेनम
नननिदिध्यासनाख्यफलोपकार्यंगयुक्तेनचश्रवणाख्येनवेदां
तवाक्यविचारेणपरिनिष्पन्नेवेदांतमहावाक्यकरणकेनिरस्त
समस्ताप्रामाण्यशंकाकलंकेचिदात्मविषयकमहंब्रह्मास्मी।
तिब्रह्मात्मैक्यज्ञानमेवमेधातद्यातितेयुक्तोमेधावीस्थितप्र
ज्ञोभवति तदाछिन्नसंशयः अहंब्रह्मास्मीतिविद्यारूपया
मेधयातदविद्योच्छेदेतत्कार्यसंशयविपर्ययशून्योभवतित
दाचक्षीणकर्मत्वान्नद्वेष्ट्यकुशलंकर्म अशोभनंकाम्यंनिषि
द्धंवाकर्मनप्रतिकूलतयामन्यते कुशलेशोभनेनित्येकर्म
णिनानुषज्जतेनप्रीतिंकरोतिकर्तृत्वाद्यभिमानरहितत्वे
नकृतकृत्यत्वात् तथाचश्रुतिः भिद्यतेहृदयग्रंथिश्छिद्यं
तेसर्वसंशयाः क्षीयंतेचास्यकर्माणितस्मिन्दृष्टेपरावरे
इति यस्मादेवंसात्विकत्यागस्यफलंतस्मान्महताऽपिप्रय
त्नेनसएवोपादेयइत्यर्थः [illegible]देवमात्मज्ञानवतःसर्वकर्म
[illegible]
[illegible]त्यागसंभवि[illegible]प्रद्यते १० ॥

सदानंदी टीका ११ ॥

सात्विकस्त्यागआदेयः सत्वशुद्ध्यात्मलब्धये इत्युक्तेनफलेत्ताने
निष्ठामाहाधुनाहरिः १ यस्त्यागीसात्विकेनैवत्यागेनयुतउत्तमः
त्यक्त्वाफलाभिसंधिंचकर्तृत्वाभिनिवेशनं २ धीशुद्ध्येविहितेक
र्मेकुर्वन्भगवदर्पणं तत्प्रसादात्मधीशुद्धिस्तयाशास्त्राधिकारिता
३ सत्वेनतत्वविज्ञानहेतुभूतेनसंयुतः वैराग्यसद्विवेकादियोगिता
र्थकेनच ४ भ्रमादियाविपर्यस्तवेदातत्ववसासदा विचारेणास
निष्पन्नाहेत्वसासीतियामतिः ५ सामेधायस्ययानित्यंयुक्तो
मेधाव्युदारधीः मेधाविवेनसंछिन्नःसंशयोयस्यमोहजः ६
स्वात्मावस्थानमेवास्तिपरंमोक्षैकसाधनं नैवान्यत्किंचिदित्येवं
निश्चयेनप्रमात्मना ७ वेदेवतीर्णाकर्मत्वाकाम्यकर्मायशोभनं
प्रतिकूलतयानायमद्वेष्टिस्वात्मनिस्थितः ८ कुशलेशोभनेनि
त्येनकर्मणिनिश्चितस्वधीः कृतकृत्यतयात्मस्यकर्तृत्वधीर्यतः ९
भिद्यतेहृदयग्रंथिश्छिद्यंतेसर्वसंशयाः क्षीयंतेचास्यकर्माणितस्मिन्दृ
ष्टेपरावरे १० त्यागस्यसात्विकस्यास्तियसादेवंफलेनतः महतापि
प्रयत्नेनसआदेयोमुमुक्षुणा ११ । १० ॥:

नीलकंठी टीका १२ ॥

एवंमुख्यंसात्विकत्यागमुक्त्वा तत्फलमाह नद्वेष्टीति सत्वेनसम
माविष्टोव्याप्तस्त्यागीमुख्यः सात्विकत्यागीसंन्यासीमेधावी अकुशलं
अप्रशस्तंप्रदंकर्म त्रिषवणस्नानवनगंगाशौचभिक्षाटनादिप्रयासरू
पंनद्वेष्टि कुशलेमिष्टान्नभिक्षादौनानुषज्जते नसंगंकाकवत्प्रीतिं
करोति यद्वाकर्मअकुशलेसेवादिकर्मकुशलेशिष्याध्यापनसज्जने
तत्राकुशलेवातनद्वेष्टि एतेनरागद्वेषशून्यत्वमस्यदर्शितं नत्वपि
कुतइत्यपेक्षायामाह मेधावीति ऊहापोहकुशलतयानित्यानि
त्यवस्तुविवेचनादौप्रज्ञावान् अतएवछिन्नसंशयः किंकर्माणि
वमुक्तिसाधनानिउतसंन्यासएवेतिविचिकित्सारहितः एवंचत्या
गीत्यनेनयज्ञोदानंतपःकर्मनत्याज्यमित्युक्तादन्यागाद्व्यावृत्तिः
मेधावीत्यनेनमोहात्तस्यपरित्यागइत्युक्तात्तामसत्यागाद्व्यावृत्तिः
छिन्नेत्यनेनरागद्वेषाभावप्रतिपादनेनकायक्लेशभयात्यजेदित्य

ताद्राजसत्यागाद्व्यावृत्तिः किन्नसंशयइत्यनेनकार्यमित्येवयत्क
र्मेन्मुक्तादम्यसात्विकत्यागाद्व्यावृत्तिः नद्वेष्टिकर्मणानक्कृतंस
न्यासस्यमहाभागपत्वेचनन्वतोवेदवेदचेत्नाणामपिकर्मणानतिष्ठत्
नहिद्वाद्वेषपशमार्थीतिकदस्थ्यजाकुर्वीमहाकुदंजानन्नग्रीष्मोक्ष
तमपाद्यसिपत्वलेतलाणमपिरमेत संशयच्छेदेपिहेतुः सत्वसमा।
विष्टइति यतःसत्वेनैवकर्त्तासम्यगाविष्टोयेननतःप्रयेसत्वमाश्रितइति
महान्विशेषः एवंचद्वयंश्लोकोक्तस्यसात्विकत्यागरूपस्यकर्मयोग
स्यफलमेतोयेनत्वाः संन्यासोविविदिषुणामनुष्ठेयोयदहरेवविरजे
त्तदहरेवप्रव्रजेत् एतमेवप्रव्राजिनोलोकमिच्छन्तःप्रव्रजन्तीतिश्रु
तिप्रसिद्धः भाष्येत नन्कर्मपरित्यागस्त्रिविधःसंन्यासइतिवप्रकृतः
तत्रतामसोराजसश्चोक्तस्त्यागःकथमिहसंगफलत्यागस्तृतीयउच्यते।
नोच्यते यथात्रयोब्राह्मणाआगतास्तत्रषडंगविदौद्वौक्षत्रियस्तृतीय
इतितद्वत् नैषदोषः त्यागसामान्येनस्तुत्यर्थत्वात् अस्तिकर्मसंन्या
सस्यफलाभिसंधित्यागस्यचत्यागत्वसामान्यं तत्रराजसतामसत्वेनक
र्मत्यागनिंदयाकर्मफलाभिसंधित्यागःसात्विकत्वेनस्तूयतेसत्यागः
सात्विकोमतइतिग्रन्थेनत्यागस्त्रैविध्यंसमाधाय एवंसंगफलत्यागरू
पेकेनित्यकर्मानुष्ठानेनविशुद्धान्तःकरणस्यात्मज्ञानाभिमुखस्यत
न्निष्ठाक्रमकथनार्थोयंश्लोकइत्युक्तं तथैवश्लोकंव्याख्याय पूर्वोक्त
स्यकर्मयोगस्यप्रयोजनमनेनश्लोकेनोक्तमित्युपसंहृतं श्रमेणफला
भिसंधिविशिष्टस्यकर्मणस्त्यागस्त्रिविधः विशेषणाभावात् विशे।
ष्याभावात्उभयाभावाच्च आद्योद्वैवविधिस्तितःद्वितीयस्तुतामसरा
जसभेदेनद्विविधोप्युवनिंदितःतृतीयस्तुकर्मानधिकारिणाविवि
दिषुणाविदुषाचकर्तव्योप्योद्विविधःतत्राद्यःस्थितप्रज्ञलक्षणादौप्रा
ग्व्याख्यातः आद्यस्तुनैष्कर्म्यसिद्धिंपरमामित्यत्रवक्ष्यते तत्रभाष्येतिस
त्यागत्रिधाः प्रतिज्ञायद्वयमेवप्रदर्श्यतृतीयोपाधिकेनविस्तरभावेन
प्रतिपादितः अत्रतुपकर्षोहयोरेतभीवेकत्वादेवत्रिविधउपपाद्य
तृतीयप्रदेशान्तेरप्रतिमेतिप्रकृतेप्रतिज्ञायाश्चनिर्वाहइतिविशे
षः १० ॥

श्री॰
गी॰टी॰
अ॰

आनंदी टीका १३

अकुशलं दुःखोत्पादकं परैः प्रयुक्तमवमानताडनादि न द्वेष्टि पू
र्वकृतफलमिदं मयावश्यं भोक्तव्यमिति मत्वा कुशले सुखोत्पा
दके परैः प्रयुक्ते लाभपूजादौ संगमासक्तिं न करोति इत्थं सत्वेन
प्रकाशेन समाविष्टः मेधावी गुणदोषविवेकपर्यालोचयन् अत एव
छिन्नसंशयस्तत्त्ववित् विगतरागद्वेषो नियतकर्मानुतिष्ठन्नेव
त्यागीत्युच्यते ॥ १० ॥

+ तस्यैवंविधसात्विकस्य त्यागिनः स्वरूपं प्रतिपादयितुमाह ॥

रामकंठी टीका १४

+ योत्यन्तगुणीभूतरजस्तमस्कत्वेन विशुद्धसत्वमात्रेण समावि
ष्टोव्याप्तान्तःकरणः स त्यागी यथोक्तेन संगफलाभिसंधिरहि
तनियतकर्मानुष्ठानरूपेणैव त्यागेन त्यागफलहेतुत्वात्त्याग
त्वमापन्नेन युक्तोत एव मेधावी प्रशस्यप्रज्ञस्ततश्चाछिन्नसंशयः
यथोक्तस्य परब्रह्मस्वरूपस्य तत्वस्यैकस्यास्तित्वे इति सन्देहः
स सर्ववस्तुष्वप्रत्यमानपरमात्मैकस्वरूपत्वादकुशलं संसा
राभिमुखस्य साधनभूतं कर्माग्निहोत्रादि शारीरक्लेशावहं
न द्वेष्टि ज्ञानवैशद्ये द्वेषलक्षणदोषाभावात्प्राप्तिमाभावयति
नापि कुशले कर्मत्यागादौ सुखसाधनभूते नुषज्जते संगं
न वभाति तस्यैवंविधस्य त्यागिनो नित्यादित्यानन्तनिजानंद
निर्भरस्यात्मभूतसर्वभावस्य क्वचिद्द्वेषो नापि रागः शास्त्रचो
दितत्वादवश्यकरणीयमित्येव सर्वं नियतं कर्मानुतिष्ठन्नेवा
सौ सर्वत्यागीत्यर्थः
॥ १० ॥

+ अथैवंविधस्य सात्विकस्य त्यागिनः स्वरूपं प्रतिपादयति ॥

लासिकी [illegible] टीका १५

+ सत्वेनाहन्तया समाविष्टो व्याप्तः सात्विकस्त्यागी मेधावी तत्व
बोधनित्यसंबंधः छिन्नसंशयस्त्रुटितदेहाभिमानः अकुश
लं शरीरानुकूलं शीघ्रशिरोप्रातःस्नानादिकं कर्म न द्वेष्टि अप्री
त्या न भावयति तथा कुशलो देहानुकूले निदाघे मध्याह्नस्ना
नादौ नानुषज्जते रतिं न वभाति

पंचोलेटीका

एवंतस्यनित्यकर्मानुष्ठानेनविशुद्धांतःकरणस्यात्मज्ञानाभिमुखे
स्यक्रमेणयथाज्ञाननिष्ठास्यात्तंप्रकारंआह नद्वेष्टीति त्यागीकर्म
तत्संगफलत्यागवान् सत्वसमाविष्टःसत्वेनआत्मविवेकज्ञानेनहेतु
नासमाविष्टःसंयुक्तःअतएवमेधावीमेधयाआत्मज्ञानलक्षणयायु
क्तःछिन्नसंशयोयस्यसःछिन्नसंशयः अकुशलमशोभनंकाम्य
कर्मसंसारकारणंनद्वेष्टिकुशलेशोभनेनित्यकर्मणिसत्वशुद्धिज्ञा
नोत्पत्तिद्वारेणमोक्षसाधनेनानुषज्यतेप्रीतिं नकरोति १०

रणवीरसमिद्धोधिनी

एवंत्यागंलक्षयित्वात्यागिनःस्वरूपंप्रतिपादयितुमाह नद्वे
ष्टीति यःअकुशलंउरबंधवादिहिंसाजनकत्वेन निर्मंगलं
स्ववर्णोचितंयुद्धादिलक्षणंकर्मनद्वेष्टि कुशलेपरवर्णोचिते
चकृषिवाणिज्यादिकेसत्वप्रायत्वान्मंगलेकर्मणिनसंसक्तो
भवतिसत्यागीप्रशस्यत्यागवान्कथ्यते इतिशेषः कीदृशःस
त्वेनगुणेनधैर्येणवा सम्यक्तदेहाक्षेदेनाविष्टोव्याप्तांतःकर
णः तथामेधानिश्चयग्राहिणीधीरस्यास्तीति मेधावी अतए
वछिन्नःसंशयोयस्यसछिन्नसंशयः १०॥

मधुभाष्य

१०॥

49

भाषा अनुवाद ॥

एवम्भूत सात्विक त्याग मे प्रवृत्त निश्चययुक्त पुरुष के लक्ष
ण कहते हैं कि सतोगुण से सात्विकत्यागी पुरुष अकुशल क
हे दुःखदायी अर्थात् शिशिर कहे जाडे मे प्रातःस्नान आदि
कर्म्मसे द्वेष नहीं करते और कुशल कहे ग्रीष्म काल के म
ध्यान स्नान आदि कर्म्म मे प्रीति नहीं रखते हैं इसका कारण य
है कि वे लोग स्थिरबुद्धि अर्थात् विवेकसे भ्रमकृत पराभव
अनादर आदि महा दुःख भी सहते हैं औरस्वर्गादि सुखको भी
त्याग करते है फेरि सुख औ दुःख जो क्षणिक कहे क्षणमा
त्र रहनेवाला है यह निश्चय जानते है औ जिस का दैहिक
सुख दुःख का ग्रहण औ त्याग की इच्छारूप जो मिथ्या ज्ञानन
ष्ट हो गया है सो छिन्नसंशय पुरुषहै १० ॥

दोहा

अकुशलादिकर्मनद्वेषहि कुशलमेनबंधाय त्यागीसत्व
संयुक्तजो सुधी असंशय कहाय १०

नहिदेहभृताशक्यंत्यक्तुंकर्म्माण्यशेषतः
यस्तुकर्म्मफलत्यागीसत्यागीत्यभिधीयते ११

शांकरभाष्यटीका १ ॥

योऽधिकृतः पुरुषः पूर्वोक्तेन प्रकारेण कर्म्मयोगानुष्ठानेन क्रमे
ण संस्कृतात्मा सन् जन्मादिविक्रियारहितत्वेन निःक्रियमात्मा
नमात्मत्वेन संबुद्धः स सर्वकर्माणि मनसा संन्यस्य नैव कुर्वन्न कारय
न्नासीनो नैष्कर्म्यलक्षणां ज्ञाननिष्ठामश्नुत इत्येतत् पूर्वोक्तस्य क
र्मयोगस्य प्रयोजनमनेन श्लोकेनोक्तं यः पुनरधिकृतः सन् देहा
त्माभिमानित्वेन देहभृदज्ञोऽबाधितात्मकर्तृत्वविज्ञानतयाहं कर्ते
ति निश्चितबुद्धिस्तस्याशेषकर्म्मपरित्यागस्याशक्यत्वात् कर्म्मफल
त्यागेन चोदितकर्म्मानुष्ठान एवाधिकारो न त्यागे इत्येतमर्थं दर्शयि
तुमाह नहीति नहि यस्माद्देहभृता देहं बिभर्तीति देहभृद्देहात्मा
भिमानवान् देहभृदुच्यते नहि विवेकी स हि वेदाविनाशिनमित्या
दिना कर्तृत्वाधिकारान्निवर्तितोऽतस्तेन देहभृताज्ञेन न शक्यं त्यक्तुं स
न्यसितुं कर्म्माण्यशेषतो निःशेषेण तस्माद्यस्त्वज्ञोऽधिकृतो नित्यानि क
र्म्माणि कुर्वन् कर्म्मफलत्यागी कर्म्मफलाभिसंधिमात्रसंन्यासी स त्या
गीत्यभिधीयते कर्म्म्यपि सन्निति स्तुत्यभिप्रायेण तस्मात् परमार्थ
दर्शिनैवादेहभृता देहात्मभावरहितेनाशेषकर्म्मसंन्यासः शक्यते क
र्तुं ११ ॥

आनंदगिरिकृतटीका २ ॥

नदेहेत्यादिना श्लोकेनोक्तमर्थं संक्षिप्यानुवदति योऽधिकृत इति
पूर्वोक्तप्रकारेणेति कर्म्माणि तत्फले च संगत्यागेनेत्यर्थः कर्म्मात्म
योगस्यानुष्ठानेन संस्कृतात्मा सन् क्रमेण श्रवणाद्यनुष्ठानद्वारेण कू
टस्थब्रह्मप्रत्यक्त्वेन संबुद्ध इति संबंधः परस्य निःक्रियत्वे हेतुमाह ज
न्मादीति उक्तज्ञानवतः सर्वकर्म्मत्यागद्वारा मुक्तिभाक्त्वं दर्शयति स सर्वे
ति आत्मज्ञानवतः सर्वकर्म्मत्यागसंभावनामुक्त्वा तद्धीनस्य तदसंभवे
हेतुवचनत्वेन अनंतरश्लोकमवतारयति यः पुनरिति नबाधितमा
त्मनि कर्तृत्वविज्ञानमस्येत्यज्ञत्वं तस्य भावस्तत्ता तयेति यावत् ए
तमर्थं दर्शयितुमतस्य सर्वकर्म्मसंन्यासासंभवे हेतुमाहेति योजना

श्री·
गी·टी·
ग्र·
51

यस्मादित्यस्य तस्मादित्यनेनान्वयः विवेकिनोपि देहधारितया
देहभृत्त्वाविशेषे कर्माधिकारः स्यादित्याशंक्याह नहीति कर्तृत्वाधि
कारस्तत्पूर्वके कर्मानुष्ठाने तस्मादिति यावत् ज्ञानवतो देहधारणे
पि तदभिमानित्वाभावोऽनत्याज्यार्थः प्रकृतस्य सर्वकर्मत्यागायोगमु
क्तं हेतूकृत्य फलितमाह तस्मादिति कर्मानुष्ठायिनस्त्यागित्वोक्तिर
युक्तेत्याशंक्याह कर्मणीति कर्मिणोपि फलत्यागेन त्यागित्ववचने
फलत्यागस्तुत्यर्थमित्यर्थः कस्य तर्हि सर्वकर्मत्यागः संभवती
त्याशंक्य विवेकवैराग्यादिमतो देहाभिमानहीनस्येत्युक्ते निग
मयति तस्मादिति ११ ॥

स्वामिकृतटीका २ ॥

नन्वेवंभूतात्कर्मफलत्यागाद्वरं सर्वकर्मत्यागः तथा सति कर्मवि
क्षेपाभावेन ज्ञाननिष्ठासुखं संपद्यते तत्राह नहीति देहभृता देहा
त्माभिमानवता निःशेषेण सर्वाणि कर्माणि त्यक्तुं न हि शक्यं तदुक्तम्
न हि कश्चित्क्षणमपि जातु तिष्ठत्यकर्मकृत् इत्यादिना तस्माद्यस्तु
कर्माणि कुर्वन्नेव कर्मफलत्यागी स एव मुख्यस्त्यागीत्यभिधीयते
[illegible] ११ ॥

पिशाचभाष्य टीका ४ ॥

देहं बिभर्तीति देहभृत् विद्यावान्देहात्मदर्शी तेन देहभृता कर्माण्यशे
षतः त्यक्तुं न शक्यं यस्तु विद्यावानतत्त्वदर्थे कर्माणि कुर्वन्कर्मफल
त्यागी स कर्मसंन्यासीत्युच्यते ११ ॥

रामानुजभाष्य टीका ५ ॥

तदाह नहीति न हि देहभृता ध्रियमाणशरीरेण कर्माण्यशेषतस्त्यक्तुं श
नि क्यं देहधारणार्थानामशनपानादीनां तदनुबंधीनां च कर्मणामवर्ज
नीयत्वात् तदर्थं च महायज्ञाद्यनुष्ठानमवर्जनीयं यस्तु तेषु महायज्ञा
दिकर्मसु फलत्यागी स एव त्यागेनैके अमृतत्वमानशुरित्यादिशास्त्रे
ष्वत्यागीत्यभिधीयते फलत्यागीति प्रदर्शनार्थः फलकर्तृत्वकर्मसंगा
नां त्यागी त्रिविधः संप्रकीर्तित इति प्रक्रमात् तत्र कर्माण्यग्निहोत्रद
र्शपूर्णमासज्योतिष्टोमादीनि महायज्ञादीनि च फलसंबंधितयाभि
विधीयंते नित्यनैमित्तिकानामपि प्राजापत्यं गृहस्थानामित्यादिफल

सेवेयितयाविधाने अनसत्फलसाधनस्वभावतयावगतानां
कर्मणामनुष्ठानेवीजावापादीनामिवानभिसंहितफलस्यापीष्टा
निष्टरूपफलसंबंधो दुर्जनीयः [illegible]
[illegible] सिद्धमिमनत्तरम् ११ ॥

अभिनवगुप्तकृतटीका ६

दोषवद्धिंसादिमत्त्वात्याज्यं कर्मफलं त्याज्यं न सर्वं शुभफलमिति
केचिन्मागे विशेषमन्यते सांख्यागस्त्याइव अन्ये तु मीमांसकेतु
कास्तु विशेषः क्रतुर्थो हिंसाद्याद्वगम्यते इति तथा तस्माद्वै
दिके हिंसादिनियेने निकन्ते वतांशभागिनी हिंसैव न भवति न
हिंसादिति सामान्यशास्त्रस्य तत्र बाधनाच्छेना यैव न तु हिंसा फलो
योभावनायामुसमन्वयो न विधायक इति अर्थमज्ञानी हिंसादियो
गितोपि न त्यजेत् यात्रैकशरण कार्याकार्यविभागः पंडिताः
इति मन्यन्ते तत्र तत्त्वनिश्चयः सकलस्तिगुणस्वरूपेवैचित्र्यात्या
गस्यैव सत्वरजस्तमोमर्याचितहृत्याक्रियमाणस्य तद्विशिष्टस्व
भावावभासवस्त्वस्यि यात्वत्यागो नाम परब्रह्मविदां सिद्ध इति
स्यादि अत्र मनयागा रागद्वेषपरिहारेण फलप्रेप्साविरहेण कर्मणां
निवर्तने अनपवाहराज संतामसं च त्यागं कृत्वा न किंचित्फलं संबं
धइति सात्विकस्यत्यागाख्यस्यार्थपालनात्मकं फलं त्यक्तगुण
ग्रामग्रहस्य भवन्ति तैः समस्तत्यागवाचोयुक्तिरूपपतिमतौ ११ ॥

परमार्थप्रपाटी टीका ७ ॥

नदेवाह नहीति देहभृता देहाभिमानवता देहिकव्यवहाराय क
रचरणव्यापारं कुर्वता अशेषतः सर्वाणि तु कर्माणि शक्यं कायक्लेश
भयात्कथं त्यक्तुं शक्यंते इत्यर्थः न हि कश्चित्क्षणमपीति हर्षमेवोक्त
अपि यस्तु कर्माणि कुर्वन्नपि कर्मफलत्यागी स एव त्यागी त्यभिधी
यते कर्माकरणेन त्यागी न भवतीत्यर्थः ११ ॥

वनमाली टीका ८ ॥

नन्वेवंभूतात्कर्मफलत्यागाद्वरं सर्वकर्मपरित्यागः विहितकर्मप
रित्यागो वा त्यागशब्दार्थः कर्ममात्रस्य मनोविक्षेपकत्वादित्यत आह

श्री॰
गी॰ टी॰
अ॰

न हीति देहभृता देहधारिणा पोषणार्थं चेष्टां कुर्वता अशेषतो ऽशे
षाणि कर्माणि त्यक्तुं न हि शक्यं न शक्यानि देहपोषणार्थं लौकि
ककर्मणामावश्यकत्वात् स्वोचितकर्मणो देहाभिमानिना करणेऽप्र
त्यवायापत्तिः तो यावद्देहादावहं ममेत्यभिमानस्तावल्लौकिकवैदि
कादिककर्म न त्यक्तुं शक्यमित्यर्थः तस्माद्यस्तु विकारी सत्त्वशुद्ध्यर्थं कर्मा
णि कुर्वन्नपि भगवदर्पणतया तत्फलत्यागी स शास्त्रे सत्सङ्गे लभते तो
तनार्थः स त्यागी त्वभिधीयते त्यागफलस्यैतेन सम्यक्प्राप्यत्वात् कि
णापि हत्वा स त्यागीति कथ्यते अशेषकर्मत्यागस्तु निहतेन देहाभिमा
निनैव पुरुषेण स एव मुख्यः संन्यास इति भावः ११ ॥

ऊसमवैजयंती टीका ९ ॥

नन्व फलकर्तृत्वादित्यागस्याति प्रयासविलेपायनेकविघ्नपुरुकते
नस्तानन्निष्ठा बाधकत्वात्कर्मस्वरूपत्याग एव वरीयस्त्वस्यादित्याश
कानन्तस्वरूपत्यागः केनापि शक्य इत्याह न हीति देहभृता देहं बिभ
र्तीति तथा तेन त्रिपमाणशरीरेण केनापि पुरुषेण कर्माणि नित्यनै
मित्तिकमहायज्ञादीनि निखिलान्यशेषतः साकल्येन त्यक्तुं हातुं न
शक्यं न शक्यानि भवेतिही अनेन तत्त्वज्ञस्य विदेहादिभिरपि त्यक्तु
म शक्यास्मै देहात्माभिमानिभिः किमु वक्तव्यमिति केचिदिति के स्य
च्यते कर्मणापि स्थितिजनकादयः न हि कश्चित्क्षणमपि जातु ति
ष्ठत्यकर्मकृदित्यायुक्तत्वात् तस्मात्तु शक्याद्देवं निश्चित्य यो मनुष्यः क
र्मफलत्यागी [illegible] कर्मफलत्यक्तशीलवान् कर्माणि कुर्व
न्नेव तत्फलत्यागी भवति स एव त्यागी त्वभिधीयते त्यागेनैके अमृतत्व
मानशुरित्यादिशास्त्रैरुच्यते नाविरतो दुश्चरितान्नाशान्तो नासमाहितः
नाशान्तमनसो वापि प्रज्ञानेनैनमाप्नुयादिति दुश्चरिताविरतेर्ज्ञानो
त्पत्तिरोधित्वश्रवणादतः कर्माणि कर्तृत्वाभिनिवेशं न फलेच्छां च
परित्यज्य ज्ञानार्थी सर्वकर्माणि कुर्यान्नतु तत्स्वरूपं त्यजेदिति पा
र्थसारथेराशयः ११ ॥

मधुसूदनी टीका १० ॥

+ मनुष्यो देवात्मणो देहे गृह इत्यादिभिर्ज्ञानाभिमानेनाबाधितेन देहे कर्मा
धिकारहेतुवर्णाश्रमादिरूपे कर्तृत्वभोक्तृत्वाद्यध्यासस्थूलसूक्ष्मशरीरे

+ तदेवमात्मज्ञानवतां सर्वकर्मत्यागः संभवति कर्मप्रवृत्तिहेत्वोः रागद्वेषयोरभावादित्युक्तं
संप्रति प्रवृत्तस्य कर्मत्यागासंभवे हेतुरुच्यते ॥

द्रियसंघातंविभर्त्ति अनाद्यविद्यावासनावशाद्व्यवहारयोग्यत्वेनक
ल्पितमसत्तमपिसत्तयास्वभिन्नमपिस्वाभिन्नतयाधारयति
पोषयतिचेतिदेहभृत् अबाधितकर्माधिकारहेतुदेहाभिमानःतेन
विवेकज्ञानशून्येनदेहभृताकर्मप्रवृत्तिहेतुरागद्वेषपोषकत्वेनसत
तंकर्मस्वप्रवर्त्तमानेनकर्माण्यशेषतः निःशेषेणत्यक्तुंसन्न्यसितुंहि
यस्मान्नशक्यंनशक्यानि समीकारणसामग्रीकार्यत्यागस्याशक्य
त्वात् तस्माद्यस्त्वज्ञोधिकारीसन्नन्तःशुद्ध्यर्थकर्माणिकुर्वन्नपिभगवद
नुकम्पयायस्तत्फलत्यागी सशाहृत्तमप्युर्लभत्वद्योतनार्थैः सत्या
गीत्यभिधीयतेगौणावृत्त्यास्तुत्यर्थमत्यागपिसत्त्वशेषकर्मसंन्यासस्त
परमार्थदर्शिनैवादेहभृताशक्यतेकर्तुमितिसएवमुख्ययावृत्त्यात्या
गीत्यभिप्रायः ननुदेहभृतःपरमात्मज्ञानशून्यस्यकर्मिणोपिकर्म
फलाभिसंधित्यागित्वेनगौणसंन्यासिनःपरमात्मज्ञानवतोदेहाभि
मानरहितस्यसर्वकर्मत्यागिनःमुख्यसंन्यासिनश्चकःफलेविशेषो
यद्लाभेनगौणत्वमेकस्यतल्लाभेनचमुख्यत्वमन्यस्यकर्मफलत्या
गित्वतुल्येपितत्राभिप्रायोविशेषोवाच्यइत्युच्यते ११ ॥

सदानंदी टीका ११ ॥

एवमात्मविदःसर्वकर्मत्यागोपिसंभवेत् कर्मप्रवृत्तिहेतोरसंभ
६ वाद्वेषरागयोः १ यत्तुसकर्मणांत्यागासंभवेहेतुरुच्यते ब्राह्मणो
हमेतद्योहमित्याद्यार्थ्यासिकेनच अबाधिताभिमानेनदेहवर्णा
माश्रये कर्तृत्वाद्यध्यासःस्थूलसूक्ष्मसंघातमाग्रहात् ३ बिभर्त्ति
नाद्यविद्यादिवशादात्मतयासच देहभृत्तेनकर्माणिकर्मण्यधि
कारिणा ४ विवेकज्ञानशून्येनरागद्वेषवतासदा त्यक्तुंनिःशेष
तोयस्मान्नशक्यानिकर्यचन ५ समांकारणसामग्रींकार्यत्यागोति
दुष्करः तस्मादज्ञोधिकारीयः कुर्वन्कर्माण्यशुद्धये ६ फलाभिसं
धिसंत्यागीतशाह्नातिदुर्लभः सत्यागीस्तुत्यनेगौणावृत्त्यानमुख्यो
स्तुतत्त्ववित् ७ ईश्वरानुग्रहात्कर्मफलत्यागितयास्तुयीः प्रज्ञातेत
त्ववोधेनतामयेत्याशयोहरेः ८ ॥ ११ ॥

नीलकंठी टीका १२ ॥

अन्वाख्यमेवसात्विकंत्यागमनूद्यतस्यप्रयोजनमाहद्वाभ्यां नहीति दे

53

देहभृता देहाभिमानिना हि यस्मात् अशेषतः कर्माणि त्यक्तुं न शक्यं
अशक्यं प्राणयात्रालोपप्रसंगात् तस्माद्यस्त्वविकृतः सन् यः कर्मफलत्या
गशीलः तत्साहचर्यार्थं स एव त्यागीत्युच्यते यस्त्वशेषतः कर्माणि
त्यक्तुं शक्नोति परमार्थदर्शी स मुख्यस्त्यागीत्यर्थः ॥ ११ ॥

आनंदटीका १३

कर्मसंन्यासमपवदति देहभृता ध्रियमाणशरीरेणाशेषतः
कायकवाचिकमानसिकसमस्तकर्माणि त्यक्तुं न शक्यं किं
अवश्यंभाविनामपरिहार्यत्वात् तस्मात्पुनरनेन प्रकारेण कुर्व
न्नेव कर्माणि यः फलत्यागी स त्यागीत्युच्यते न निरग्निर्न चाक्रिय
इति सिद्धम् ॥

रामकंठी टीका १४

+एतदेव पूर्वप्रोक्तमपि स्मा
रयन् दृढयितुमाह॥ +पूर्वमेव व्याख्यातत्वात् स्पष्टार्थमेवैतत् [illegible]
[illegible] ॥

+नन्वेवंविधस्य सात्त्विकस्य त्यागि
नः कर्मत्याग एव वरं किं कर्मानु
ष्ठानेनेति नेत्याह॥

लासिकी [illegible]टीका

+देहभृता ज्ञानिनापि देहं बिभ्रता सर्वाणि कर्माणि त्यक्तुं नैव
शक्यं तस्माद्यस्तु कर्माण्यकुर्वन्नपि कर्मफलत्यागी स एव
मुख्यस्त्यागीत्यभिधीयते [illegible] ११

पंचोलटीका

यस्तु देहाभिमानवान् तस्य कर्मफलत्यागेन कर्मानुष्ठाने अधिका
रो न कर्मत्यागे इत्येतदर्थं दर्शयितुमाह नहीति हि यस्माद्देहभृ
ता देहाभिमानवता कर्माण्यशेषतो निःशेषेण त्यक्तुं न शक्यं त
स्माद्यो नित्यानि कर्माणि करोति कर्मफलत्यागी कर्माभिसंधि
मात्रस्य संन्यासी स कर्मापि सन् त्यागीत्यभिधीयते ॥

रणवीरसमिद्बोधिनी

ननु फलत्यागपूर्वककर्मानुष्ठानाद्वरं सर्वकर्मत्याग एव
बंधनिमित्तभूतपुण्यपापमूलकारणाभावात्सर्वज्ञः स्वधंस
लक्षणमुक्तेरपि स्वयंसिद्धत्वादित्याशंक्य पूर्वोक्तमेव स्मार

यदुक्तमेवार्थंदृढयितुमाह नचेति नहिकश्चित्क्षणमपीम
नेनव्याख्यानवरमेतत् ११ ॥

मधुभाष्य

नहीति स्यागंस्तोति ११ ॥

भाषा अनुवाद

जो कहो कि पूर्वोक्त कर्मो के फल त्याग से कर्मो ही का त्याग
करना ही श्रेष्ट क्यों न होय जिसहेतु विक्षेप करनेवाले कर्म्म
हैं होने से अविक्षेप क्रमसे ज्ञाननिष्ठारूप जो स्वत्व सो सम्पन्न
होयगा इस पर कहते हैं कि देहअभिमानयुक्त मनुष्य तावत् स
र्व कर्मो का सम्पूर्ण त्याग नही कर सकते हैं इस मे प्रमाण तीस
रे अध्याय के पंचवे श्लोक आदि मे कहा है किन कश्चित् क्षण
मपिजातुतिष्ठत्यकर्मकृत् इति इससे जो सकल कर्म्म का
अनुष्टान करके भी फलके त्यागी हैं वेई पुरुष प्रधान त्यागी हैं
११

दोहा

नहिंजीवकों शक्य है त्याग नकर्म अशेष कर्महिकेफ
लत्यागी जो सो कहा त्यागीविशेष ११

अनिष्टमिष्टंमिश्रंचत्रिविधंकर्मणःफलं भ
वत्यत्यागिनांप्रेत्यनतुसंन्यासिनांक्वचित् १२

शांकरभाष्य टीका १ ॥

किंपुनस्तत् प्रयोजनं यत्सर्वकर्मपरित्यागात् स्यादित्युच्यते अनिष्टं
नरकतिर्यगादिलक्षणं इष्टंदेवादिलक्षणं मिश्रं इष्टानिष्टसंयुक्तं मनु
ष्यलक्षणंचैवं त्रिविधं त्रिःप्रकारं कर्मणोधर्माधर्मलक्षणस्य फलंबा
ह्यानेककारकरूपं व्यापारनिष्पन्नं सदविद्याकृतमिंद्रजालमायोपमं
महामोहकरं प्रत्यगात्मोपसर्पीव फल्गुतया लयमदर्शनं गच्छतीति
फलनिर्वचनं तदेतदेवलक्षणं फलं भवत्यत्यागिनामज्ञानां कर्मिणाम
परमार्थसंन्यासिनां प्रेत्यशरीरपातादूर्द्ध्वं नतु परमार्थसंन्यासिनां परम
हंसपरिव्राजकानां केवलज्ञाननिष्ठानां क्वचित्र हि केवलंसम्यक् दर्श
ननिष्ठाःविद्यादिसंसारबीजं नोन्मूलयन्ति कदाचिदित्यर्थः १२ ॥

आनंदगिरि टीका २ ॥

उक्ताधिकारिणः सर्वकर्मसंन्यासासंभवेपि फलाभावे कृतस्तस्य कर्तृ
त्वेनिशंकते किंपुनरिति गौणस्य मुख्यस्य वा संन्यासस्य फलं विव
क्षितमिति विकल्पयति उच्यतइति सर्वकर्मत्यागोनाम तदनुष्ठानेपि
ततफलाभिसंधित्यागः सचात्रगौणसंन्यासस्तस्य फलमाह अनिष्टमिति
मुख्ये तु संन्यासे सर्वकर्मत्यागे सम्यग्धीद्वारा सर्वसंसारोच्छित्तिरेव फ
लमित्याह नत्विति पादत्रयं व्याकरोति अनिष्टमित्यादिना तिर्यगादीत्या
दिपदमवशिष्टनिकृष्टयोनिसंग्रहार्थं देवादीत्यादिपदं विशिष्टोत्कृष्ट
योनि ग्रहणार्थमिति विभागः फलशब्दं व्युत्पादयति बाह्येति कारणद्वा
रकमनेकविधत्वमुक्त्वा मिथ्यात्वमाह अविद्येति तत्कृतत्वेन दृष्टि
मात्रदेहत्वे दृष्टान्तमाह इंद्रेतिः प्रतीतिकाले रमणीयत्वं सूचयति महा
मोहेति अविद्योत्थस्याविद्याश्रितत्वादात्माश्रितत्वं वस्तुतो नास्तीत्याह
प्रत्यगिति उक्तं फलं कर्मिणामिष्यते चेदर्थात्संन्यासफलोक्तिपर
त्वे पादत्रयस्य कथमिष्टमित्याशंक्याह अपरमार्थेति फलाभिसंधि
विकलानां कर्मिणां देहपातादूर्ध्वं कर्मानुरोधि फलमावश्यकमित्यर्थः

श्री· गी·टी· ग्र·

55

कर्म्मिणामेव सतामफलाभिसन्धीनाममुख्यसंन्यासिनां तदीयामुख्य
संन्यासस्य फलमुक्त्वा चतुर्थपादे व्याचष्टे न त्विति मुख्यसंन्यासमनन्त
रमुक्ते व्यवच्छिनत्ति परमार्थेति तेषां प्रधाने यमिममुपदिशति केवले
ति क्वचिद्देशे काले वा नास्ति यथोक्तं फलं तेषामिति संबंधः नहि पर
मार्थसंन्यासेः फलवान् नावश्यं येनैतत्याशंक्य तस्य मोक्षावसायित्वान्मेव
मित्याह नहीति १२ ॥

+ एवंभूतस्य कर्मफलत्यागस्य फलमाह ॥

स्वामिकृतटीका ३ ॥

+ अनिष्टमिति अनिष्टं नारकित्वे इष्टं देवत्वे मिश्रं मनुष्यत्वे एवं त्रिविधं पा
पस्य पुण्यस्य चउभयमिश्रस्य च कर्मणो यत्फलं प्रसिद्धं तत्सर्वमत्यागि
मा नां सकामानामेव प्रेत्य परत्र भवति तेषां त्रिविधकर्मसंभवात् न तु संन्यासि
नां क्वचिदपि भवति संन्यासिशब्देनात्र फलत्यागसाम्यात् प्रकृताः कर्मफ
लत्यागिनो गृह्यन्ते अनाश्रितः कर्मफलं कार्यमित्येवमादौ फलत्यागि
षु संन्यासिशब्दप्रयोगदर्शनात् तेषां सात्त्विकानां पापासंभवात् ईश्वरा
र्पणेन च पुण्यफलस्य त्यक्तत्वात् त्रिविधमपि कर्मफलं न संभवतीत्यर्थः
१२ ॥

पिशाचभाष्यटीका ४ ॥

अनिष्टं द्वेष्यमिष्टमिष्यमाणं मिश्रमुभयात्मकं इष्टानिष्टकर्मणः फले
फलनयालीयत इति फलं तत्त्रिविधं प्रकारं भवति जायते अत्यागि
नामज्ञानां कर्मिणां मोक्षकृते तेन तानि निश्चयायोक्तानि कार्याणि तानि
निश्चितार्थे वदयोक्तानीत्यर्थः सिद्धये निष्पन्नये सर्वकर्माणि शरीराद्दि
नो १२ ॥

अथो मोक्षफलत्वेन मुख्यत्वेन कर्मानुष्ठेयमित्यत उत्तरमाह ॥

रामानुजभाष्यटीका ५ ॥

+ अनिष्टमिति अनिष्टं नरकादिफलं इष्टं स्वर्गादिफलं मिश्रं अभिसं
भिन्नं पुत्राद्यापन्नं यादिधं त्रिविधं कर्मणः फलमत्यागिनां कर्तृ नि
त्वममताफलत्यागरहितानां प्रेत्य भवति प्रेत्य कर्मानुष्ठानोत्तरकाल
मित्यर्थः न तु संन्यासिनां क्वचित् न तु कर्तृत्वादिपरित्यागिनां क्वचि
दपि मोक्षविरोधिफलं भवति एतदुक्तं भवति यद्यपि अग्निहोत्रमहाय
ज्ञादीनि तानि तथापि जीवनाधिकारयोरिव मोक्षाधिकारे च विनि।
योगः पृथक्त्वेन परिहृत्यते मोक्षविनियोगश्च तमेतं वेदानुवचनेन।
ब्राह्मणा विविदिषन्ति यज्ञेन दानेन तपसानाशकेनेत्यादिभिरि ति
तदेवं क्रियमाणेष्वपि कर्मसु कर्तृत्वादिपरित्यागः शास्त्रसिद्धः संन्या

स स एव च त्यागीत्युच्यते इत्यनीभवति पुरुषो न तु सर्वेषां कर्मणां कर्तृत्वात्
से यानेनात्मनः कर्तृत्वात् संन्यासप्रकारमाह तत एव फलकर्मणा
पि समस्तापरित्यागो भवतीति परमपुरुषो हि स्वकीयेन जीवात्मना
स्वकीयैः करणकलेवरप्राणैः स्वलीलादिप्रयोजनाय कर्माण्यारभ
ते अतो जीवात्मगतं तृप्त्यादिकमपि फलं तत्साधनभूतं च कर्म परम
पुरुषस्यैव ११ ॥ अभिनवगुप्तकृतटीका ६ ॥
अत्यागिनां फलमयानां अभुनाव्यवहारदशायामपि पंचरूपि कर्म
हेतु अधिष्ठानं बलादेवामी अविद्यायाः अमीषः स्वात्ममेव सकलक
र्तृभावभारमारोपयेत्ततो निजपैव धियात्मानं बध्नाति न तु वस्तुस्थि
त्यास्य बंधः इत्युपदिश्यते १२ ॥
परमार्थप्रपा टीका ७
अथ कर्मफलत्यागस्य फलमाह अनिष्टमिति अनिष्टं नारकि
त्वं इष्टं देवत्वं मिश्रं मनुष्यत्वं एवं त्रिविधं पापस्य पुण्यस्य मिश्रस्य
च कर्मणो यत्फलं प्रसिद्धं सर्वं अत्यागिनां सकामानामेव प्रेत्य पर
त्र भवति तेषां त्रिविधकर्मसंभवात् न तु संन्यासिनां किंचिदपि भ
वति संन्यासत्वेनात्र फलत्यागिनो गृह्यन्ते अनाश्रितः कर्मफलं का
र्यं कर्म करोति य इत्येवमादौ फलत्यागे संन्यासप्रयोगदर्शनात् १२
वनमाली टीका ८ ॥
एतादृशकर्मफलत्यागस्तौति अनिष्टं नरकदुःखादि इष्टं स्वर्गसु
खादि मिश्रमिष्टानिष्टसंयुक्तं मानुष्यलक्षणमिति एवं त्रिविधमित्य
नुवादो हेयत्वार्थः अत्यागिनां सकामानां फलासक्तानां प्रेत्य परलो
के देहांतरे वा भवति न तु संन्यासिनां क्वचित् फलेच्छात्यागेनाकर्म
कुर्वतां यद्वा अत्यागिनां कर्मफलत्यागिनामपि कर्मानुष्ठायिनामज्ञानां
गौणसंन्यासिनां प्रेत्य विविदिषापर्यंतसत्त्वशुद्धेः प्रागेव मृतानां पूर्व
कृतस्य कर्मणः फलं देहग्रहणं भवति तच्च फलं कर्मणां त्रिविधत्वा
त् त्रिविधं पापस्यानिष्टं प्रतिकूलवेदनीयं नरकतिर्यगादिरूपं पु
ण्यस्येष्टमनुकूलवेदनीयं स्वर्गादि मिश्रस्य पापपुण्ययुगलस्य मि
श्रं मानुषादि एवं गौणसंन्यासिनां देहपातानंतरं देहांतरग्रहणमा
वश्यकमित्युक्तं मुख्यसंन्यासिनां परमात्मसाक्षात्कारेणाविद्यायां

श्री·
गी·टी·
प्र·
56

निवृत्तौ कैवल्यमेवेत्याह न तु संन्यासिनां क्वचित् परमात्मज्ञान
वतां मुख्यसंन्यासिनां प्रेत्य कर्मणः फलं देहग्रहणम् अनिष्टमि
ष्टं मिश्रं च क्वचिद्देशे काले वा न भवत्येवेत्यवधारणार्थस्तु श्रुतिः
भिद्यते हृदयग्रन्थिश्छिद्यन्ते सर्वसंशयाः क्षीयन्ते चास्य कर्माणि त
स्मिन् दृष्टे परावरे इति श्रुतेः १२ ॥

उत्तमवैजयंती टीका ८ ॥

एवंभूतफलकर्तृत्वादित्यागाभावे मोक्षाभाववत्त्यागाभिप्रायेणा
ह अनिष्टमिति अनिष्टं नारकित्वं इष्टं स्वर्गित्वं मिश्रं मनुष्यत्वं।
दुःखसुखतदुभययोगीति त्रिविधं अत्यागिनां फलकर्तृत्वा
दित्यागरहितानां सकामकर्मकर्तॄणां प्रेत्य कर्मानुष्ठानोत्तरका
ले कर्मणः फलं भवति तेषां तत्फलमेव यतस्तथा न तत्कर्तृत्वा
भिमानत्यागश्च मोक्षाभावइत्याशयः नतु संन्यासिनां क्वचित् तु
पुनः क्वचिदपि इहामुत्र च लोकेऽपि साधनसिद्धकालेऽपि वा सं
न्यासिनां फलकर्तृत्वादित्यागवतां मोक्षविरोधिरूपमेतत्फ
लं न भवति किं तु तेषां कर्मार्पितात्मज्ञानेन मोक्षो भवतीत्य
भिप्रायः १२ ॥

मधुसूदनी टीका ९ ॥

अत्यागिनां कर्मफलत्यागित्वेऽपि कर्मानुष्ठायिनामज्ञानां गौ
णसंन्यासिनां प्रेत्य विविदिषापर्यंतसत्त्वशुद्ध्युपयोगवस्तानां सर्वक
र्मणस्य कर्मणः फलं शरीरग्रहणं भवति इंद्रजालमायामयं फल्गु त
यालयमदर्शनं गच्छतीति निरुक्तेः कर्मण इति जात्यभिप्रायमेकव
चनं एकस्य त्रिविधफलत्वानुपपत्तेः तच्च फलं कर्मणस्त्रिविधत्वा
त् त्रिविधं पापस्यानिष्टं प्रतिकूलवेदनीयं नारकतिर्यगादिलक्षणं
पुण्यस्येष्टमनुकूलवेदनीयं देवादिलक्षणं मिश्रस्य तु पापपुण्यसम
लस्य मिश्रमिष्टानिष्टसंयुक्तं मानुष्यलक्षणमित्येवं त्रिविधमित्यनुवादो
हेयत्वार्थः एवं गौणसंन्यासिनां शरीरपातानन्तरं शरीरान्तरग्रहणमा
वश्यकमित्युक्त्वा मुख्यसंन्यासिनां परमात्मसाक्षात्कारेण विद्यानन्त्वा
द्यतिहेतौ विदेहकैवल्यमेवेत्याह न तु संन्यासिनां क्वचित् परमात्म
ज्ञानवतां मुख्यसंन्यासिनां परमहंसपरिव्राजकानां प्रेत्य कर्मणः फलं श
रीरग्रहणम् अनिष्टमिष्टं मिश्रं च क्वचिद्देशे काले वा न भवत्येवेत्यवधारणार्थं

त्वमाहः ज्ञानेनाज्ञानस्योच्छेदे तत्कार्याणां कर्मणामप्युच्छिन्नत्वात् तथा
च श्रुतिः भिद्यते हृदयग्रन्थिश्छिद्यन्ते सर्वसंशयाः क्षीयन्ते चास्य कर्माणि त
स्मिन् दृष्टे परावरे इति पारमार्थिकं च तत्त्वं तदधिगम उत्तरपूर्वाघयोरश्लेषवि
नाशौ तद्व्यपदेशादिति परमात्मज्ञानादशेषकर्मक्षयं दर्शयति तेन गौण
संन्यासिनो पुनः संसारः मुख्यसंन्यासिनोस्तु मोक्ष इति फलविशेष उक्तः
अत्र कश्चिदाह अनाश्रितः कर्मफलं कार्यं कर्म करोति यः स संन्यासी च
योगी च कर्मफलत्यागिषु संन्यासिशब्दप्रयोगात् कर्मिण एवात्र फलत्या
गसाम्यात् संन्यासिशब्देन गृह्यन्ते तेषां च सात्त्विकानां नित्यकर्मानुष्ठानेन
निषिद्धकर्माननुष्ठानेन च पापासंभवात् अनिष्टफलं संभवति नापीष्टका
म्यानुष्ठानादीश्वरार्पणेन फलस्य त्यक्तत्वाच्च अत एव मिश्रमपि नेति
त्रिविधकर्मफलासंभवः अत एवोक्तं मोक्षार्थी न प्रवर्तेत तत्र काम्यनि
षिद्धयोः नित्यनैमित्तिके कुर्यात् प्रत्यवायजिहासयेति सत्यवत्कथः शब्द
स्यार्थस्य च मर्यादा न निरर्थाभिभवेदिति तथा हि गौणमुख्ययोर्मुख्ये
कार्यसंप्रत्यय इति शब्दमर्यादा यथा अमावास्यायामपराह्णे पिंडपि
तृयज्ञेन चरन्तीत्यत्र अमावास्याशब्दः कालमुख्यः तत्कालोत्पन्ने कर्म
णि च गौणः य एवं विद्वानमावास्यां यजत इत्यादौ तत्रामावास्याशब्दे
नि मितिकर्मग्रहणेपि तृयज्ञस्य तदंगत्वाच्च फलं कल्पनीयमिति वि
धेलोच्चवमिति पूर्वपक्षिते कात्यायनेन अंगं वा समभिव्याहारादिति
गौणार्थस्य मुख्यार्थोपस्थितिपूर्वकत्वात् मुख्यार्थस्य चेहाऽबाधाद
मावास्याशब्देन काल एव गृह्यते फलकल्पनागौरवेन तत्कालो
ने प्रमाणवत्त्वादंगीकार्यमिति सिद्धान्तितं जैमिनिना पितृयज्ञः स्व
कालत्वादनंगं स्यादिति एवं स्थिते संन्यासिशब्दस्य सर्वकर्मत्यागिनि
मुख्यत्वात् कर्मिणि च फलत्यागसाम्येन गौणत्वात् मुख्यार्थस्य चे
हाबाधात् संन्यासिशब्देन ग्रहणमिति शब्दमर्यादया सिद्धे सं
न्यासकारणसामग्री कार्यी स्यादिति चार्थमर्यादा तथा हि ईश्वरार्पणेन
नित्यकर्मफलस्यापि सत्त्वशुद्ध्यर्थं नित्यानि कर्माण्युपनयतीति श्रुतेः अंतरा
ले मृतस्य प्रागर्जितैः कर्मभिस्त्रिविधशरीरग्रहणे केन वार्यते यो वा ए
तदक्षरं गार्ग्यविदित्वास्माल्लोकात्प्रैति स कृपण इति श्रुतेः अन्ततः स
त्त्वशुद्धिफलज्ञानाभावे तदधिकारिशरीरमपि तस्यावश्यकमेव अत

श्री॰
गी॰टी॰
अ॰

57

एवंविविदिषासंन्यासिनः श्रवणादिकं कुर्वतः अंतरालेमृतस्य योगभ्र
ष्टशब्दवाच्यस्य शुचीनां श्रीमतां गेहे योगभ्रष्टोभिजायते इत्यादिना ज्ञानाधि
कारिशरीरप्राप्तिरवश्यंभाविनीति निर्णीतं षष्ठेध्याये यत्र सर्वकर्मत्यागि
नोप्यजातज्ञानस्य शरीरग्रहणमावश्यकं तत्र किं वक्तव्यमज्ञस्य कर्मिण इति त
स्मादज्ञस्यावश्यं शरीरग्रहणमित्यर्थमर्थादयासिद्धं पराक्रांतं चैकभवि
कपक्षनिराकरणेन सूरिभिः तस्माद्यथोक्तं भगवत्पूज्यपादभाष्यकृत
व्याख्यानमेव ज्यायः तदयमत्र निःकर्षः सुकृतैर्मोक्षपरमानंदार्थि
नी यस्त्वस्य स्वप्रकाशब्रह्मात्मसाक्षात्कारेण निर्विकल्पेन वेदांतवाक्यज
न्येन विचारनिश्चितप्रामाण्येन सर्वप्रामाण्येन सर्वप्रकाराप्रामाण्यशंका
शून्येन ब्रह्मात्मज्ञाननिष्ठो तत्कार्यकर्तृत्वाभिमानरहितः परमार्थसं
न्यासी सर्वकर्मोच्छेदात्कृतः केवलः सत्वविपाककर्मादिनिमित्तेषु न पुनः शरी
रग्रहणेनानुभवति सर्वभ्रमाणां कारणोच्छेदेनोच्छेदात् यस्त्वविद्या
वांस्तकर्तृत्वाद्यभिमानी देहभृत्स त्रिविधः रागादिदोषप्राबल्यात्
काम्यनिषिद्धादिपर्येष्टकर्मानुष्ठायी मोक्षशास्त्रानधिकारी एकः अपर
स्तु यः प्राक्कृतसुकृतवशात्किंचित्क्षीणरागादिदोषः सर्वाणि क
र्माणि मत्कर्मशक्तवन्निषिद्धानि काम्यानि च परित्यज्य नित्यानि नैमित्ति
कानि च कर्माणि फलाभिसंधित्यागेन सत्वशुद्ध्यर्थमनुतिष्ठन् गौणसं
न्यासी मोक्षशास्त्राधिकारी द्वितीयः ततो नित्यनैमित्तिककर्मानुष्ठाने
नांतःकरणशुद्ध्या समुत्पन्नविविदिषः श्रवणादिना वेदने मोक्षसा
धने सिषाधयिषुः सर्वाणि कर्माणि विधितः परित्यज्य ब्रह्मनिष्ठगु
रुमुपसर्पति विविदिषासंन्यासि समाख्यस्तृतीयः तत्राद्यस्य संसार एव
सर्वथा सिद्धो द्वितीयस्तु पापानिष्टमित्यादिना व्याख्यातः तृतीयस्त्वयतिः
श्रद्धयोपेत इति प्रश्नस्य व्याख्याने निर्णीतं षष्ठे अतस्त्रयस्य संसारित्वं कार
णसामग्र्याः सत्वात् तत्र कस्यचिज्ज्ञानानुत्पत्तेः कस्यचिद्विज्ञानानुत्प
णमिति विशेषः चितस्य तु संसारकारणाभावात्तत एव कैवल्यमिति
द्वौ पदार्थौ सूचितावस्मिन् श्लोके [illegible] त्रिविधमनिष्टं मिश्रं चेत्यादि [illegible]
[illegible] कर्मणः शेषत्वेन इति
[illegible] कर्मत्यागानंतर्भवे [illegible] कर्मादिप्रवृत्तेः
[illegible] श्लोकैः प्रपंचयति नवमश्लोकेन।

ति ज्ञानदीतिदिवेदेहेनसन्यागमशक्यानिहैयनार्थिमव ज्ञानवानी
॥ ११ ॥ सदानंदी टीका ॥ ११ ॥
ननुकर्मफलत्यागिनयादेहाभिमानिनः गौणसंन्यासिनोज्ञाननिष्ठस्य
स्यापिचकर्मणः १ देहाभिमानशून्यस्यमुख्यसंन्यासिनस्तथा त्यागित्व
मुभयत्रापितत्यमस्तीतिगम्यते २ तयोः फलेविशेषः कोयल्लाभेन
गौणेन प्रकस्यामस्यप्रलाभेमुख्यस्यमितिचेच्छृणु ३ कर्मनिष्ठापि
नेकर्मफलत्यागनयापिच गौणसंन्यासिनोचित्तशुद्धेः प्रागेवकालतः ४ सि
स्तानाप्राक्कृतस्याप्तिशरीरग्रहणेफले त्रायिकेफलरूपभावेनाद
र्शितेलयमेतियत् ५ प्रकृतेकर्मणीश्चेतिज्ञात्वमभिप्रायतः स्मृते श्रु
त्यापित्रिविधं तत्स्यात्कथमेकस्यकर्मणः ६ कर्मणस्त्रिविधत्वात्त्रि
विधंफलमीरितं पापस्यानिष्टमावीचितिर्यगादिकलक्षणं ७ देवा
दिलक्षणंचेष्टंपुण्यस्यफलमीरितं मिश्रस्यपुण्यपापात्मनृगलस्यत्व
लक्षणं ८ इष्टानिष्टतेप्रोक्तंफलंदेयत्रयाविते गौणसंन्यासिनामे
वेदेहपातादनंतरं ९ देहांतरस्यग्रहणमावश्यकमितीरितं मुख्यसं
न्यासिनोत्रत्वस्साक्षात्कारेणनहिदो १० अविद्यादिनिवृत्तोस्यात्केव
ल्यात्मकनिर्वृतिः नदेहग्रहणंतेषांक्वचित्कालेयवादिशि ११ श्रुति
ष्वनिष्टमिश्रंचत्रिविधंकर्मणःफलं ज्ञानेनाज्ञानबाधेनतत्कार्याणांच
कर्मणां १२ उच्छिन्नत्वान्ननदेहग्रहणंसंभवेत्कथं लीनेनेवास्यकर्मा
णीत्येवंकृत्वाश्रुतीरितं १३ गौणसंन्यासिनांतेनसंसारोहरिणोदितः
मुख्यसंन्यासिनांमोक्षोविशेषोयंफलेनयोः १४ अयमत्रास्तिनिष्क
र्षः सर्वोक्तस्यविवेचनात् नित्यशुद्धपरानंदब्रह्मणगेहेनवस्तुनः १५
साक्षात्कारेणवेदांतवाक्यजन्येनभास्वता सुनिश्चितप्रमाणेनतत्त्वज्ञाने
नसर्वथा १६ अज्ञानध्वांतबाधेनतत्कार्यकर्मबाधनात् यः परमा
र्थसंन्यासीकर्मोच्छेदात्सुनिर्मलः १७ नाविद्याकामकर्मादिनिमित्तं
त्रिविधंफलं शरीरग्रहणंभूयोनभवत्येवसर्वथा १८ कारणोच्छेदतः
सर्वभ्रमाणांविनिवृत्तितः यस्त्वज्ञोदेहसक्तोयंत्रिविधोभवतिह्यतो
१९ रागादिदोषप्राबल्यादशुद्धाचारसंभवः कर्मकाम्यनिषिद्धादिस
माचरतिमूढधीः २० एकोयमोक्षशास्त्रेयोनयिकार्यंतिपामरः अप
रःप्राकृतैःपुण्यैःकिंचित्क्षीणमलःशुभान् २१ त्यक्त्वाकाम्यंनिषिद्धंच
नित्यनैमित्तिकंशुभं फलाभिसंधिसंत्यागात्सत्वशुद्ध्यर्थमाचरन् २२

श्री॰
गी॰ टी॰
अ॰

58

सचायंगौणसंन्यासीमोक्षशास्त्राधिकारवान् अतोऽधीरुद्धिमासाद्यश्र
वणाधिपरायणः २३ विवेकीसर्वकर्माणिप्रवृत्तोयस्तृतीयकः त
त्रापिस्यमहानर्थभाक्प्रपन्नमेवहि २४ द्वितीयस्याप्यनिष्टादिफले
नत्रिविधंस्मृते तृतीयस्यतुसर्वेष्वाप्येवविनिर्णयःकृतः २५ द्विती
यस्यापिसत्कर्मनातत्त्याज्ञैनेरपि तारतम्यंस्मृतोवेदेनिर्णीतंचम
नीषिभिः २६ संसारित्वंभवदेहाद्यभिमानेनिरूढे अविद्याकाम
कर्मादिसामग्रीसंभवादिति २७ साचसंसारिताज्ञानान्तगुणकस्यचि
द्भवेत् कस्यचित्तनयोरेवंविशेषस्तत्रदर्शितः २८ तत्वज्ञस्यतुसं
सारकारणाभावतःस्वतः सिद्धंकैवल्यमेवास्तीत्यत्रार्थेऽस्तुचिन्तात्र
भौ २९ तावत्कर्मफलंत्वेणमविरतंसंसारवारांनिधौ विष्टानिष्टवि मि
श्रजन्मनिविडंभोग्याकुलानोभवेत् यावत्तज्जनचंचरीकनिवहस्था
येऽसैकास्पदे श्रीमत्कृष्णपदाब्जेनमनसोवृत्तीरताषट्पदी ३॥ १२

नीलकंठी टीका १२ ॥

एवंभूतस्यत्यागस्यफलमाह अनिष्टमिति अनिष्टंनरकतिर्यगादि
रूपंइष्टंदेवत्वादिरूपं मिश्रंमनुष्यभावरूपंत्रिविधंकर्मणःकर्मजातीयस्य
फलंत्रिविधंप्रेत्यमरणानंतरंभवत्यत्यागिनांपूर्वोक्तमुख्यसंन्यासहीनानांभ
वति मुख्यसंन्यासिनांतुनक्वचित्भवति तेषांकर्तृत्वाभिमानाभा
वात् अन्येतुगौणसंन्यासिनामेवायंकर्मलेपइत्याहुः तथाचत्या
गिनांनैकार्यमितिचेत्कर्ममात्र अमुख्यासंन्यासिनांगौणसंन्यासिनांच
विशेषोनस्यात् नचैवंमुख्यसंन्यासिनांगौणसंन्यासिनांचाविशेषाप
त्तिरितिवाच्यं उभयेषामन्तरकर्मासंबंधसाम्येऽपिपूर्वकर्मदाहादाहकृ
तस्यविशेषस्यसत्वात् गौणसंन्यासिनांजन्मांतरादिकमपिपूर्वक
र्मभिर्भविष्यति आपस्तंबोक्तमतनिदर्शनेनयोगभ्रष्टानांनिवर्त्तमान
रीयकंवानत्वतस्यप्रधानेफलेस्वर्गादिभवितमर्हत्यन्तदिष्टत्वादिति
१२ ॥

आनंदी टीका १२

कर्मफलत्यागिनंस्तौति अनिष्टंनरकादि इष्टंस्वर्गादि मिश्रंमा
नुषकम् अत्यागिनांकर्मफलाभिसंधायिनांप्रेत्यजन्मान्तरेभव
ति नतुसंन्यासिनांकर्मफलत्यागिनां क्वचित्स्वर्गनरकादौपतंत्र
वंति तेहिकाम्यंनकुर्वंति नापिप्रतिषिद्धं यदिकदाचित्प्रतिषिद्धमा
पतितं तदापीन्द्रियाणीन्द्रियार्थेषुवर्तंते नाहमेषांकर्तेत्यहंकाराप

गमादपनीतप्रायमित्युक्तंवक्ष्यः १२ ॥

रामकंठीटीका १४

यथोक्तत्यागिविपरीतवृत्तीनाम अनुष्ठातॄणांफलमाह ॥

येयथाप्रतिपादितपारमार्थिकत्यागरहितास्तेषाममत्यागिनांप्रेत्यपरलोकेत्रिविधंफलमनिष्टमित्यादि तत्रानिष्टमभिप्रेतरहितंदुःखात्मकंयत्तामसचित्तैस्तामसश्रद्धैः कर्तृभिरनुष्ठितात्तामसात्कर्मणउपजातंसन्नरकतिर्यग्योन्यादौलब्धोपपत्तिभिस्तैर्भुज्यते इष्टमभिप्रेतंसुखात्मकंयद्रजोलेशानुगतसत्वप्रधानचित्तैः स्वर्गादिफलभूमिषुतादृक्श्रद्धैर्यथाविधिविहितात्कर्मणउत्कृष्टंतत्पुरुषैरुपभुज्यते तथामिश्रंसुखदुःखात्मकंयद्रजःप्रधानचित्तैस्तादृक्श्रद्धैश्चकर्तृभिरनुष्ठितात्कर्मणउपजातंयत्कर्मभूमौमनुष्ययोनिगतैस्तैस्तैरुपभुज्यतइत्येवंत्रिविधंकर्मणःफलंज्ञानशून्यसंसारिपुरुषविषयं संन्यासिनांतुयथोक्तसात्विकत्यागवतांज्ञानविज्ञाननिरस्तांतमनसांकर्मयोगिनांतन्नोपपद्यते ततस्तेत्यागिनःकुशलाकुशलंकर्मनीरागद्वेषतयानुतिष्ठन्तीतिपूर्वेणासंबंधः [illegible] १२

लासिकी टीका

फलस्यत्रैविध्यमाह ॥

अनिष्टमनभिप्रेतंदुःखात्मकंनारकित्वादि इष्टमभिमतंसुखात्मकंदेवत्वादि मिश्रंसुखदुःखात्मकंमनुष्यत्वादिइत्येवंपापस्यपुण्यस्योभयमिश्रस्यवकर्मणोयत्फलंप्रसिद्धंतत्सर्वमत्यागिनांकर्मानुष्ठातृणांतत्फलात्यागिनांप्रेत्यपरलोकेभवति संन्यासिनांकर्मकुर्वतामपिफलत्यागिनांक्वचिदपि इहवापरत्रवानभवति अभिसंधिनैवकर्मणांफलावहत्वात [illegible] १२

पंचोलीटीका

एवंभूतस्यकर्मफलत्यागस्यफलमाह अनिष्टमिति अनिष्टंनरकं

गी· तिर्यगादिलक्षणं इष्टं देवादिलक्षणं मिश्रं इष्टानिष्टसंयुक्तं मनुष्य
टी· लक्षणं एवं त्रिविधं त्रिप्रकारं कर्मफलं अत्यागिनां असंन्यासिनां कर्मि
ग्र· णाम परमार्थसंन्यासिनां प्रेत्य शरीरपाताद् ऊर्ध्वं एवं विधं नैव भवति
एवं संन्यासिनां केवलज्ञाननिष्ठानां क्वचित् कदाचित् भवति १२

रणवीर समिद्धोपिनी

त्यागस्य फलमाहानिष्टमिति अनिष्टमनभिप्रेतं दुःखप्रायं य
त्नामसैर्नारकैस्तिर्यग्योन्यभिजातैश्चोपभुज्यते इष्टमभिप्रीतं
सुखप्रायं यत्स्वर्गादौ सात्विकैरुपभुज्यते मिश्रं सुखदुःखप्रायं
यद्राजसैर्मनुष्यलोके उपभुज्यते इत्यं कर्मणो यज्ञादेस्त्रिप्रका
रं फलं तत्तच्छ्रद्धानुरूपं तच्चसंगफलाभिसंधिना कर्माण्या
चरतामत्यागिनो प्रेत्यपरत्र भवति संन्यासिनां तु प्रोक्तविशि
ष्टरूपतया विहितकर्माण्यनुतिष्ठतां न भवति तादृशफलाः
भावेन च महामप्राप्तिलक्षणा मुक्तिस्तेषां भवतीति भावः
१२॥

मधुभाष्य

अनिष्टमित्यादिना पुनः स संन्यासं प्रपंचयितुं कर्मकार
णान्याह १२॥

57

भाषा अनुवाद ॥

अब पूर्वोक्त त्यागका फल कहते हैं कि अनिष्ट कहे नरक औ इष्ट कहे देवत्व तथा मिश्र कहे मनुष्यत्व येई पाप पुन्य मिले हुये कर्मों के फल हैं सो काम्य कर्म करनेवालों को देहान्त होने पर प्राप्त होते हैं सो कि सकाम मनुष्यों को पाप पुन्य औ दोनो से मिले त्रिविध कर्म सम्भवे हैं परन्तु ये कर्म संन्यासी पुरुष को किसी तरह सम्भव नही होते और संन्यासी इस प्रसंग मे कर्मफल का त्यागी ही लेते हैं यहां अ भाग सुनो कि अनाश्रितः कर्मफलं कार्यं कर्म करोति यः स संन्यासी च योगी च इति ६ अध्यायके प्रथमश्लोक से लेकरके कहा है औरकर्मफल त्यागी पुरुष को सब जगह संन्यासी कहा इससे यह फल त्यागी सात्विक मनुष्य को पाप के असंभव हेतु से और भगवत को अर्पण करनेसे पुन्यफलके भी त्याग होने से त्रिविध जो कर्मफल वे किसी प्रकार से भी नही होते हैं १२

दोहा

प्रिय अप्रिय मिश्रित त्रिविध कर्महिको फल होय अत्या-
गी को प्रिय होत है संन्यासी को नहि सोय १२ ॥

60

पंचैतानि महाबाहो कारणानि निबोध मे
सांख्ये कृतांते प्रोक्तानि सिद्धये सर्वकर्म्मणां १३

शांकरभाष्य टीका १ ॥

अतः परमार्थदर्शिन एवाशेषकर्म्मसंन्यासित्वे संभवत्यविद्याध्या
रोपितत्वादात्मनि क्रियाकारकफलानां नत्वज्ञस्याधिष्ठानादीनि
क्रियाकर्त्तृणि कारकाण्यात्मत्वेन पश्यतोऽशेषकर्मसंन्यासः संभव
ति तदेतदुत्तरैः श्लोकैर्दर्शयति पंचेति पंच इमानि वक्ष्यमाणानि
हे महाबाहो कारणानि निर्वर्त्तकानि निबोध मे मम इत्युत्तरत्रचे
तः समाधानार्थं वस्तुवैषम्यप्रदर्शनार्थं च तानि च कारणानि ज्ञा
तव्यतया स्तौति सांख्ये ज्ञातव्याः पदार्थाः संख्यायन्ते यस्मिन् शास्त्रे
तत् सांख्यं वेदान्तः कृतान्त इति तस्यैव विशेषणं कृतमिति कर्मो
च्यते तस्यान्तः परिसमाप्तिर्यत्र स कृतान्तः कर्मान्त इत्येतत् या।
वानर्थ उदपाने सर्वं कर्म्माखिलं पार्थ ज्ञाने परिसमाप्यत इत्यात्म।
ज्ञाने संजाते सर्वकर्म्मणां निवृत्तिं दर्शयति अतस्तस्मिन्नात्मज्ञाना
र्थे सांख्ये कृतांते वेदान्ते प्रोक्तानि कथितानि सिद्धये निष्पत्त्यर्थं सर्वक
र्म्मणां १३ ॥

आनंदगिरिकृत टीका २ ॥

ननु अपरमार्थसंन्यासवदविशेषादज्ञानां परमार्थसंन्यासोपि किं
न स्यात्त्यागस्य तुल्यत्वात्तत्राह अतः परमार्थेति तस्य सम्यग्दर्शि
नादविद्यानिवृत्तौ तदारोपितक्रियाकारकादिनिवृत्तेरिति हेत्वर्थः
विद्यावतः सर्वकर्म्मसंन्यासित्वसंभावनामुक्त्वा एवकारव्यावर्त्त्यं द
र्शयति नत्विति अविदुषोऽशेषकर्म्मणां तदेतत्त्यागं च रागादीनां सा
गायोगे कारकेष्वधिष्ठानादिष्वात्मदर्शने हेतुमाह क्रियेति कथमधि
ष्ठानादीनां क्रियाकर्त्तृत्वं कथं वा विदुषस्तद्यागेनात्मनस्तदपीत्याशंक्या
नन्तरश्लोकचतुष्टयस्य तात्पर्यमाह तदेतदिति कर्म्माणामधिष्ठा
नादीनामशास्त्रीयत्वाशंकामादावुद्धरति पंचेति उत्तरत्रेत्यधिष्ठा।
नादिषु वक्ष्यमाणेष्वित्यर्थः वस्तुनां तेषामेव वैषम्यं निर्दिदर्शयिषि

ते नहि चेतःसमाधानादृते ज्ञानं शक्यं तत् सांख्यशब्दः प्र
स्तादयति ज्ञातव्येति आत्मादिपदार्थस्तत्पदार्थौ च लक्षणयोरैक्य
र्थीमङ्ग्यायोगिनश्च श्रवणादयः पदार्थास्ते संख्यायन्ते अस्या
न्ते कृतान्तशब्दस्य वेदान्तविषयत्वं विभजते कृतमित्यादिना
वेदान्तस्य तत्त्वार्थद्वारा कर्मावसानभूमित्वं वाक्योपक्रमात्दक्क
ल्प दर्शयति यावानिति उदपाने कूपादौ यावानर्थः स्नानादिः
तावानर्थः समुद्रे सम्पद्यते एतो यथा कूपादिकृतं कार्यं सर्वं
समुद्रेऽन्तर्भवति तथा सर्वेषु वेदेषु कर्माणि यावत् फलं ताव
त् ज्ञानवतो ब्राह्मणस्य ज्ञानेऽन्तर्भवति ज्ञाने प्राप्तस्य कर्तव्या
नवशेषादित्यर्थः तत्रैव वाक्यान्तरमनुक्रामति सर्वमिति उदा
हृतवाक्यार्थस्तात्पर्यमाह आत्मेति आत्मज्ञाने सति सर्वकर्म
निवृत्तावपि कथं वेदान्तस्य कृतान्तत्वमित्याशंक्याह अत इति
तानि मद्वचनतो निबोधेति पूर्वेण संबंधः १३ ॥

स्वामिकृतटीका ३ ॥

ननु कर्म कुर्वतः कर्मफलं कथं न भवेदित्याशंक्य संगत्यागिनोऽनि
रहंकारस्य ततः कर्मफलेन लेपो नास्तीत्युपपादयितुमाह पंचैता
नीति पंचभिः सर्वकर्मणां सिद्धये निष्पत्तये इमानि वक्ष्यमाणानि पंच
कारणानि मे वचनात्त्वं बोधजानीहि आत्मनः कर्तृत्वाभिमाननिवृ
त्त्यर्थं श्रवणमेतानि ज्ञातव्यानीत्येवं तेषां स्तुत्यर्थमाह सम्यक् ख्याय
ते ज्ञायते परमात्मा अनेनेति सांख्यं कृतं कर्म तस्यान्तः समाप्तिर्यस्मिन्
नि कृतान्तः तस्मिन् वेदान्तसिद्धान्त इत्यर्थः यद्वा संख्यायन्ते गण्यन्ते
तत्त्वान्यस्मिन्निति सांख्यं कृतान्ते निर्णयो यस्मिन् सांख्यशास्त्रमेव त
स्मिन्प्रोक्तान्यतः समाद्विवौयेत्यर्थः १३ ॥

पिशाचभाष्य टीका ४ ॥

तानि कानीति प्रोच्यते परमार्थमस्मिन् केवलज्ञाननिष्ठानां त
कृतसर्वकर्मसंन्यासानां भवतीति प्रकृतेन संबंध इति कर्मानुष्ठा
ने न फलाभिसंधिरहितेन प्राप्तसत्त्वशुद्धीनां सकलकर्मसंन्यासो वि
धीयते १३ ॥

रामानुजभाष्य टीका ५ ॥

पंचेतिसांख्यबुद्धिः सांख्यकृतांतेयथावस्थितविषयावैदिका
बुद्ध्यानुसंहितनिर्णये सर्वकर्मणांसिद्धयेप्रोक्तानिपंचेमानिका
रणानितानिनिबोधमेममसकाशात् अत्रसैवयसैवैदिकी
हिबुद्धिःशरीरेंद्रियप्राणजीवात्मोपकरणंपरमात्मानमेवका
रणत्वेनावधारयति यद्यात्मनितिष्ठन्नात्मनोंतरोयमात्मानवे
दयस्यात्माशरीरंयआत्मानमंतरोयमयतिसतआत्मांतर्याम्य
मृतः अंतःप्रविष्टःशास्ताजनानांसर्वात्मेत्यादिषु [illegible]

अभिनवगुप्तकृतटीका ६ ॥

स्पष्टार्थः १३ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

परमार्थप्रपादी टीका ७ ॥

ननुभगवतिक्रियाःकुर्वतस्तुमिर्भवतीत्यतमवेकर्मकुर्वतःफले
कथंनभवेदित्याशंक्यासंगत्यागिनोनिरहंकारस्यसतःकर्मले
पोनास्तीत्युपपादयितुमारभते पंचैतानीति सर्वकर्मणांसिद्ध
येनिष्पत्तयेएतानिवक्ष्यमाणानिपंचकारणानिमेमत्तःसकाशा
न्निबोधजानीहिआत्मनःकर्तृत्वाभिमाननिवृत्त्यर्थमेतानिज्ञातव्या
नीत्येवंतेषांस्तवनार्थमाह सांख्येइति किंभूतानिसांख्येकृतांतेप्रो
क्तानि यत्रसम्यक्ख्यायतेज्ञायतेपरमात्मानेनेतिसांख्येसंख्या
यंतेपरिगण्यंतेतत्त्वानियस्मिन्निति सांख्ये कृतांतःसिद्धांतस्तस्मि
न्वेदांतसिद्धांतेइत्यर्थः १३ ॥

वनमाली टीका ८ ॥

नकेवलंकाम्यकर्मत्यागःसंन्यासःकिंत्वनर्थाभिप्रेरितदेहेंद्रिया
दौकर्मीत्यायुतेनाहंकर्मकर्तेत्याद्यभिमानत्यागश्चसंन्यास इति
प्रागुक्तंसंन्यासस्यपंचयित्वमात्मनोकर्तृत्वेकथंक्रियानिष्पत्तिः
कर्तृत्वेचकथमभिमानत्यागइतिशंकानिराकरणायाहपंचेति
एतानिवक्ष्यमाणानिपंचसर्वकर्मणांसिद्धयेनिष्पत्तयेकारणानि
हेमहाबाहो हेममपरमात्मनस्सवचनान्निबोधबोधायसावधानो नि
भव किमेतास्प्रमाणकामिवन्वहवनात्तेयानितत्राह सांख्ये
कृतांतेप्रोक्तानिनिरतिशयपुरुषार्थज्ञानप्रवानिजीवेभ्यःख्या
नानिश्रवणादयश्चपदार्थाःसंख्यायंतेप्रतिपाद्यंतेयस्मिन्निति [illegible]

श्री॰
गी॰ टी॰
प्र॰

62

न्ति सांख्ये वेदान्तशास्त्रे नित्यात्मप्रतिपादके तस्मिन् किमर्थं
लोकसिद्धानि च कर्मकारणानि पंच प्रतिपाद्यंत इत्यतः शास्त्र
विशेषणं कृतान्त इति कृतमिति कर्मोच्यते तस्यांतः परिसमाप्ति
स्तत्त्वज्ञानोत्पत्त्या यत्र तस्मिन् कृतान्ते शास्त्रे आत्मनोकर्तृत्वज्ञानाय
प्रोक्तानि यद्वा सांख्ये कापिलप्रोक्ते सेश्वरे कृतान्ते सिद्धान्ते प्रो
क्तानीत्यर्थः १३ ॥

अथ हनुमवैजयंती टीका १ ॥

तत्वाग्निहोत्रदर्शपूर्णमासज्योतिष्टोमादीनि महायज्ञादीनि च क
र्माणि कुर्वतो तत्फलानि कुतो न स्युरित्याशंक्य तस्मिन् प्रयोजकक
र्तृत्वनिश्चयेन च तेषां तानि न भवन्तीत्याह पंचभिः पंचैतानीति हे
महाबाहो सामर्थ्यैकपुरुषलक्षणावच्छिन्नत्वेन प्रसिद्धान्येषां स
र्वकर्मसिद्धिहेतुभूतानि पंचैतानि दुर्बोधानि सन्त्यपि तव म
हाबाहुत्वात्सुबोधानि भवन्तीति सूचितं सर्वकर्मणां सर्वेषां यज्ञ
तपोदानादीनां कर्मणां सिद्धये निष्पत्तये एतानि वक्ष्यमाणानीमा
नि पंच कारणानि मे मत्तः सकाशान्निबोध त्वं जानीहि ननु तत्र
किं प्रमाणमिति चेत्तत्राह सांख्ये इति कृतान्ते कृतोऽन्तो निर्णयो
यस्मिंस्तस्मिन् य आत्मनि तिष्ठन्नात्मनोऽन्तरो यमात्मा न वेद य
स्यात्मा शरीरं य आत्मानमन्तरो यमयति स त आत्मान्तर्याम्यमृतः अन्तः प्रविष्टः
शास्ता जनानामित्यादिना परमात्मनः सर्वविदश्चिदहस्तान्नियमा
त्वं सर्वकर्महेतुत्वं प्रवर्तकत्वं सर्वात्मत्वं चेति निर्णयकारिणीत्य
र्थः सांख्ये सम्यक् ख्यायते ज्ञायते परमात्मा तेन सम्यक् ख्यायते ग
ण्यन्ते तत्त्वान्यस्मिन्निति सांख्यं तत्त्वे च साक्षाच्चिदचिदीश्वरतत्त्वप्रति
पादके वेदान्तशास्त्रे तस्मिन् प्रोक्तानि सांख्यविद्भिरिति शेषः तत्त्व
सम्यक् निबोधेत्यर्थः १३ ॥

+तत्रात्मज्ञानरहितस्य संसारित्वे हेतुः कर्मत्यागः संभवत्युक्तः नहि देहभृता शक्यं त्यक्तुं कर्माण्यशेषत इति तत्राज्ञस्य कर्मत्यागासंभवे को हेतुः कर्महेतावधिष्ठानादिपंचके तादात्म्याभिमान इतीममर्थं चतुर्भिः श्लोकैः प्रपंचयति तत्र प्रथमेनाधिष्ठानादीनि पंच वेदान्तप्रमाणमूलानि हेयत्वार्थमवश्यं ज्ञातव्यानीत्याह ॥

मधुसूदनी टीका १ ॥

+इमानि वक्ष्यमाणानि पंच सर्वकर्मणां सिद्धये निष्पत्तये कार
णानि निर्वर्तकानि हे महाबाहो मे मम परमाप्तस्य सर्वज्ञस्य व
चनान्निबोधचेतो बुद्ध्यस्वावधानो भव न त्वयं मत उक्तीनामेतानि ध्रुव
बहितचेतसा शक्यते ज्ञातुमिति चेत्तः सावधानविधानेन तानि
स्तौति महाबाहुत्वेन च सन्नद्धप्रवेशाकोतानमिति सूचयति

स्तत्त्वार्थमेव किमेतानामप्रामाणिकान्येव तव वचनाद्धेयानि तेषा
हंसांख्ये कृतांते प्रोक्तानीति इति शयप्रकृष्टार्थसांख्यं सर्वानर्थनि
हत्यर्थं च ज्ञानतयानि जीवब्रह्मणतयोरैक्यं तद्बोधोपयोगितस्तत्त्व
णादयः पदार्थाः संख्यायंते बुध्यायंतेऽस्मिन्निति सांख्यं वेदांतशास्त्र।
तं तस्मिन् आत्मवस्तुमात्रप्रतिपादके किमर्थमनात्मभूतान्यव
स्तूनि लोकप्रसिद्धानि च कर्मकारणानि पंच प्रतिपाद्यंत इत्यतः शा
स्त्रविशेषणं कृतांत इति कृतमिति कर्मोच्यते तस्यांतः परिसमाप्ति
यत्रो यत्र सांख्यांतवान्तः शास्त्रविशेषणं कृतांते इति कृतमिति कर्मो
च्यते तस्यांतः परिसमाप्तिर्यत्र ज्ञानोदयात्तस्मिन्कृतांते शा
स्त्रे प्रोक्तानि प्रसिद्धान्येव लोके अनात्मभूतान्येवानूद्य मिथ्या
ज्ञानारोपेण गृहीतान्यात्मतत्त्वज्ञानेन बाध्यंते हेयत्वेनो
क्तानि यदा हि सम्यगेव कर्म आत्मन्यविद्याध्यारोपितमिति च
तेन तदा शुद्धात्मज्ञानेन तद्बाधात्कर्मणोऽतः कृतो भवति अत शास्त्र।
नः कर्मासंबंधप्रतिपादनात्मभूतान्येव पंच कर्मकारणानि वेद
त शास्त्रे मायाकल्पितान्यनूदितानीति नाहं तात्त्वमात्रतामयं ह्या
नि तेषां तद्गतत्वेनैव तत्प्रतिपादनात् इहापि च सर्वकर्मांतत्वं।
ज्ञानस्य प्रतिपादितं सर्वं कर्माखिलं पार्थ ज्ञाने परिसमाप्यते इति
तस्मात्तज्ञानशास्त्रस्य कर्मांतत्वमुपपन्नं कारणान्यानि कर्म।
[illegible] तान्यानीह के
तानि [illegible] स्वरूपमाह [illegible] येन १३ ॥

सदानंदी टीका १८ ॥

तत्रात्मज्ञानस्य समस्तसंसारनिवृत्तिकारणं प्रोक्तं स्वकर्मणा त्यागा
त्संभवो हरिणा स्वयं १ न हि देहभृतेऽत्रेदानीं तस्यैव देहिनः ३
च्यते कर्मणां त्यागासंभवे संस्थितो तथा तदात्मप्याध्यासको हेतवः पृ छानादि
पंचके इमं प्रपंचयत्यर्थं श्लोके सूत्रभिरीश्वरः ३ इमानि कारणा
णानि पंचनिर्वर्तकानि च सर्वेषां कर्मणां चैव निबोधार्थं महाभुज
४ ममेश्वरस्य वचनाद्बोद्धुं भव समाहितः समाधानेविना ज्ञातुं न
शक्यं तइमान्यपि ५ सर्वानर्थनिवृत्त्यर्थं ज्ञातव्यानि प्रमाणतः जी
वो ब्रह्मतयोरैक्यं न हि ज्ञानोपयोगिनः ६ अवगम्याः पदार्थाश्च
संख्यायंते च शास्त्रके तस्मात्सांख्यनामवेदांतशास्त्रं तस्मिन्कृतांतके ७

श्री
गी॰टी॰
अ॰

कृतमित्युक्ते कर्मतस्यांतस्तत्त्वबोधतः स बोधो जायते येन स
कृतांतोस्ति तद्वच ८ शेषाकांक्षनात्मभूतानि भोग्यात्मत्वेन लौ
किकैः स्वीनात्मात्मबोधेन बाधसिद्ध्यर्थमेव हि ९ यतो हेय
नयोक्तानि ज्ञानव्याख्यानीमतोपिया श्रमधर्मास्तिकर्मतन्मायया
प्रसंगात्मति १० आरोपितमतो बोधात्कर्मणोंतः कृतो भवेत्
अतएवात्मनः कर्मासंबंधज्ञानसिद्धये ११ अविद्यारोपिता हेतू ५४
तवः पंचकर्मणां अनूदितास्ते वेदांतशास्त्रे हेतुबोधके १२
अद्वैतमात्रतात्पर्ये हानिर्नैवास्य तो यतः तदंगत्वेन तेषामनुप्रति
पादनमागमे १३ फलवत्सन्निधौ यन्नतदंगमफलश्रुतं इति
न्यायेनैव तेषामंगत्वं प्रत्नबोधने १४। १३ ॥

नीलकंठी टीका १२ ॥

नन्वात्मनः कर्मालेपनिमित्तं यदकर्तृत्वानुसंधानं तत्किं योगि
दृष्ट्यादिवदाहार्यमुत वास्तवमेव स्यादिति पाक्षिकमकर्तृत्वं
नाद्यः नहि शास्त्रदृष्ट्याकर्तृत्वानुसंधानेनाकर्तृत्वमेव भाव्यते
इत्याशंक्याग्निहोत्रे नदृष्ट्यां योषित्दृष्टत्वाद्दर्शनेनैव कल्पिते
नाकर्तृत्वेन वास्तवस्य कर्मालेपस्यासंभवादंत्यमेवास्थितीय
मुपपादयिष्यन्पीठिकामारचयति पंचेति हे महाबाहो सर्वक
र्मणां सिद्धये इमानि वक्ष्यमाणानि पंचकारणानि निर्वर्तकानि मे
मद्वचनाद्विबोध बुध्यस्व स्ववचने विश्वासोत्पादनार्थं कारणा
नां सत्यत्वमाह सांख्ये कृतांते प्रोक्तानीति सम्यक्ख्यायते प्रकटीक्रियते तत्त्वान्यात्मानात्मपदार्थरूपाणि यस्मिंस्तत्सां
ख्यं वेदांतशास्त्रं तदेव विशिनष्टि कृतांते कृतस्य कर्मणोंतः
परिसमाप्तिर्यस्मिन् सर्वं कर्माखिलं पार्थ ज्ञाने परिसमाप्यते
त इत्यात्मज्ञाने सति सर्वकर्मणां समाप्तिदर्शनात् तस्मिन्सां
ख्ये कृतांते प्रोक्तानि १३ ॥

आनंदीटीका १३

तदेवं देहभृतामपरिहरणीयस्य नियतस्य कर्मणः सिद्धिकार
णान्याह सांख्ये सम्यक् ख्यायन्ते विशेषैः कथ्यंते महाभूतादि
विकृतिप्रकृतिपुरुषकालपरमेश्वराख्याः पंचपदार्था यस्मिंस्त
त्सांख्यं सांख्यस्य मोक्षशास्त्रस्य सिद्धान्ते १३ ॥

+ अथात्यागिनस्त्रिविधकर्मफलेनयुज्यन्तेनतुत्यागिनइत्यत्रहेतुंक्रमेणप्रतिपादयितुमाह॥

रग

रामकंठीटीका १३ ॥

+ इहेमानिवक्ष्यमाणानिकारणानिनिमित्तानिसर्वकर्मणांसकल
शरीरसंबंधिनांमनोवाक्कायनिवर्त्यानामशेषक्रियाविशेषा
णांकृतान्तेकृतनिष्टेसांख्येनिश्चयशास्त्रेप्रोक्तानिप्रतिपादिता
निनिबोधनिबुध्यस्व [illegible] १३ ॥

+ नतुकर्मकुर्वतःकर्मफलंकथंनभवेदित्याशंक्यासंग
+ त्यागिनोनिरहंकारस्यसर्वकर्मफलेनलेपोनास्तीत्यु
पपादयतुमाह॥

लासिकी [illegible] टीका

+ कृतान्तेकृत निश्चयेसांख्याशास्त्रेसर्वेषांमनोवाक्कायनिर्व॰
र्त्यानांकर्मणांसिद्धयेनिष्पत्तयेप्रोक्तानिप्रतिपादितानीमानि॰
वक्ष्यमाणानिपंचकारणानिहेतून् हेमहाबाहोमेवचनान्निबो
धावधारय [illegible]

पंचोलीटीका

कर्मफलत्यागिनःशुद्धान्तःकरणस्यपरमार्थदर्शिनःअधिष्ठा
नादीनिश्चात्मत्वेनजानतःकर्मलेपोनास्तीत्याह पंचैतानीति
हेमहाबाहोसर्वकर्मणोसिद्धयेनिष्पत्तयेसांख्येवेदांतेकृतांते
कर्मसमाप्तिलक्षणेप्रोक्तानिपंचकारणानिमेमत्तः तावन्निबो
धजानीहि १३

रणवीरसमिद्धोधिनी

उक्तेऽर्थेहेतुंक्रमेणप्रतिपादयितुमाह पंचेमानीति इमानिवक्ष्य
प्रक्रांतानिपंचसंख्याकानिकारणानिसर्वेषांकायवाङ्मनो
निर्वर्त्यानांकर्मणांयथास्वंविहितानांशुद्धादिव्यापाराणांसि
द्धयेनिष्पत्तयेमेमत्तोनिबोधबुध्यस्वकीदृशानिसांख्येकृतां
तेप्रोक्तानि संख्यंशुद्धंतत्त्वंबोधयतिसिद्धान्तेप्रतिपादितस्वरूपा॰
णीत्यर्थः १३॥

मध्वभाष्य

पंचेत्यादिना सांख्ये कृतांते तत्त्वसिद्धांते अधिष्ठानं दे
हादिः कर्ता विष्णुः सहि सर्वकर्तेत्युक्तं जीवस्य वाक
र्तृत्वे प्रमाणमुक्तं करणमिंद्रियादि चेष्टाः क्रियाः
हस्तादि क्रियाभिर्दिहोमादिकर्माणि जायंते ध्याना
देश्चापि मानसी चेष्टा कारणं पूर्वतनी चेष्टापि संस्कार
कारणत्वेन भवति दैवमदृष्टं तथा चायास्य श्रुतिः
देहोत्र स्थानमिंद्रियाद्याः क्रियाश्च तथादृष्टं पंचमं कर्म
हेतवीति केवलं निष्क्रियं पनं केवलमात्मानं निष्क्रि
यत्वादृढं तिष्ठति तेनैव न त्रस्तं स्तौति ॥१६॥

भाषा अनुवाद ॥

जो कहा कि कर्मी पुरुष को कर्मफल क्यों नहीं होवेगा इस शंका पर
संगत्यागी विद्वान मनुष्य को जो कर्मबन्ध नहीं यह सिद्ध करने
की इच्छा से यहां से पांच श्लोक से कहते हैं कि हे महाबाहो कर्मों
की निष्पत्ति मे ये पांच कारण मेरे वचन से जानो और अपने कर्तृ
त्व रूप अभिमान को निवृत्ति के अर्थ इन कारणों को अवश्य जान
ना चाहिये कि इस प्रकार परमात्मा सम्यक रूपसे प्रसिद्ध अर्थात्
ज्ञान का विषय होता है इस अर्थका सूचन करनेवाला जो सांख्य भा
वार्थ यह कि तत्व ज्ञान मे प्रकाशमान आत्मबोधही को सांख्य कह
ते है और ऐसे कर्मोका अन्त कहे समाप्ति इस मे है इस अर्थका सूच
क जो कृतान्त अर्थात् सांख्य कृतान्त कहे वेदान्त सिद्धान्तसे अथ
वा इस मे सब तत्व गने है इस अर्थ का सूचक सांख्य और इस
तरह से किया है अन्त अर्थात् सकल निर्णय इस मे है इस अर्थ
का सूचक जो कृतान्त यह इन दोनो पदार्थो को सांख्य कहते है
सोर सांख्यने ये पांचो कारण अच्छीप्रकार से कहा है इससे तु
म सम्यक प्रकार से जानो १३ ॥

दोहा

कारण पंच महाबाहु मो सों सुण यह सोय कहे सांख्य
सिद्धांत में सर्व कर्म सिद्धि कोय १४

65

अधिष्ठानं तथा कर्ता करणं च पृथग्विधं
विविधाश्च पृथक्चेष्टा दैवं चैवात्र पंचमं १४

शांकरभाष्यटीका १ ॥

कानि तानीत्युच्यते अधिष्ठानमिति अधिष्ठानमिच्छाद्वेषसु
खदुःखज्ञानादीनामभिव्यक्तेराश्रयोऽधिष्ठानं शरीरं तथा कर्ता
उपाधिलक्षणो भोक्ता करणं च श्रोत्रादिकं शब्दाद्युपलब्धये पृ
थग्विधं नानाप्रकारं द्वादशसंख्यं विविधाश्च पृथक्चेष्टा वाय
वीयाः प्राणापानाद्या दैवं चैव दैवमेवात्र पंचमं चतुः पंचमं पंचा
नां पूरणमादित्यादि चक्षुराद्यनुग्राहकं १४ ॥

आनंदगिरिटीका २ ॥

कर्माण्यधिष्ठानादीनि मानमूलत्वात् ज्ञेयानीत्युक्तमिदानीं
प्रश्नपूर्वकं विशेषतस्तानि निर्दिशति कानीत्यादिना प्रतीकमा
दाय व्याकरोति अधिष्ठानमिति उपाधिलक्षणो बुद्ध्याद्युपाधि
लक्षणस्तत्स्वभावो बुद्ध्याद्यविवेकी तद्धर्ममात्मनि पश्यन्नुप
हितस्तत्स्थानत्वमर्थः तत्र कार्यलिंगकमनुमानं सूचयति शब्दा
दीति ज्ञानेंद्रियाणि पंच पंच कर्मेंद्रियाणि मनोबुद्धिश्चेति द्वादशसं
ख्यत्वं चेष्टाया विविधत्वं नानाप्रकारत्वं तदेव स्फुटयति वायवीया इ
ति पृथक्त्वमसंकीर्णत्वं नहि प्राणापानादिचेष्टानां मिथः सं
करोस्ति दैवं विशदयति आदित्यादीति १४ ॥

स्वामिकृतटीका ३

तान्येवाह अधिष्ठानमिति अधिष्ठानं शरीरं कर्ता चित् ग्रंथिरहंकारः दवि
पृथग्विधमनेकप्रकारं करणं चक्षुः श्रोत्रादि विविधाश्च कार्यतः स्वरू
पतश्च पृथग्भूताश्चेष्टाः प्राणापानादीनां व्यापाराः अत्रैतेषु दैवं पंच
मं कारणं चक्षुराद्यनुग्राहकमादित्यादि सर्वप्रेरकोऽन्तर्यामी वा १४ ॥

पिशाचभाष्यटीका ४ ॥

सांख्यकृतांते प्रोक्तानि सिद्धये सर्वकर्मणां अधिष्ठानं शरीरं तथा कर्ता
अहमीश्वरोस्मीति मन्यते करणं च श्रोत्रादीन्द्रियं पृथग्विधं पंचधा हि।
विधा नानाप्रकाराः पृथक्चेष्टाः प्राणादिगाः पृथक्प्रवृत्तिप्रकारा वै

श्री॰ पंचानांहशांदैवं १४ ॥

गी॰टी॰ रामानुजभाष्यटीका ५

अ॰ इदमाह अधिष्ठानमिति शरीरं वा मनोभिरतिस्पायेशास्त्रसिद्धे विपरीते च
निषिद्धे वा सर्वस्मिन्कर्मणि शारीरे वाचिके मानसे च पंचैते हेतवः अधि
ष्ठानेत्यत्र अधिष्ठीयते जीवात्मनेति महाभूतसंघातशरीरंमधिष्ठानं
तथा कर्ता जीवात्मा अस्य जीवात्मनो ज्ञातृत्वं कर्तृत्वं च संज्ञानपूर्वक
शास्त्रार्थत्वादिति च सूत्रोपपादितं करणं च पृथग्विधं वाक्पाणि
पादादि पंचकं सममनस्कं कर्मेंद्रियं पृथग्यस्य व्यापारैर्विविधा च पृ
थक्चेष्टा चेष्टाशब्देन वायुरभिधीयते तस्य हि वृत्तिर्वा विना शरीरेंद्रिय
धारणस्य प्राणापानादिभेदभिन्नस्य च वायोः पंचात्मनो विविधा चे
ष्टा विविधा वृत्तिः दैवं चैवात्र पंचमं अत्र कर्महेतुकलापे पंचमं परमा
त्मा अन्तर्यामी कर्मनिष्पत्तौ प्रधानहेतुरित्यर्थः उक्तं हि ॥ सर्वस्य चाहं हृदि सं+

+ न्निविष्टो मत्तः स्मृतिर्ज्ञानमपोह
नं चेति वक्ष्यति च ईश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशेऽर्जुन तिष्ठति भ्राम
यन्सर्वभूतानि यंत्रारूढानि माययेति
परमात्मायत्तं जीवात्मनः कर्तृ
परात्तु तच्छ्रुतेरित्युपपादितं १४॥

अभिनवगुप्तकृत टीका ६

स्पष्टोऽर्थः १४ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

परमार्थप्रपा टीका ७ ॥

तमाह अधिष्ठानमिति अधिष्ठाने शरीरे कर्ता जडचिद्ग्रंथिरहंकारः पृ
थग्विधं बहुविधं करणं चक्षुरादि विविधानेकप्रकाराश्चेष्टाः प्राणापा
नादिव्यापारः एतेषु च पंचमं दैवं चक्षुरादीनामधिदैवं सूर्यादि सर्वप्रेर
कोऽन्तर्यामी वा १४ ॥

वनमाली टीका ८ ॥

प्रामाण्यकारणानि पंचात्मनो कर्तृत्वज्ञानार्थं ज्ञातव्यानि कानीत्य
पेक्षायामाह अधिष्ठानमिति इंद्रियाद्याश्रयोऽधिष्ठानं देहः तथा कर्ता
परमेश्वरः करणं चेंद्रियहेतुः पृथग्विधं श्रोत्रेंद्रियकर्मेंद्रियादिभेदेन
नानाप्रकारं करणं विविधा नानाप्रकाराः पंचधा वा प्रसिद्धाः पृथग
संकीर्णाश्चेष्टाः प्राणापानव्यानोदानसमानाः नागकूर्मकृकरदेवद
त्तधनंजयाख्या इति भेदा वायवः दैवमदृष्टं देहोत्पत्त्यादौ इंद्रियादि
क्रियाश्च तथा अदृष्टं पंचमं हेतुरित्यभिप्रेतः यद्वा कर्ता शास्त्रीयवनादि
त्वसाधनकर्ता जीवो दैवमीश्वरो दृष्टकरणादावनभावः यथा चकारः
क्रियायां हेतुवस्तुतया जीवोऽपि न केवलो जीव एव कर्तेति भावः १४ ॥

कानि पंचकारणानीत्यपेक्षायां तान्येव गणयति अधिष्ठानमिति
अधिष्ठानं अधिष्ठीयते जीवात्मा यस्मिन् अधिष्ठीयते जीवात्मनाऽनेने
ति वाऽधिष्ठानं पंचमहाभूतसंघातरूपं शरीरं तथा कर्त्ता जीवात्मा
कर्त्ता शास्त्रार्थवत्त्वादिति सूत्रमस्य स्वाभाविकं कर्तृत्वं वदति तथाश
ब्दस्यतात्पर्यमपि स्वाभाविकं शास्त्रसिद्धं शास्त्रं च दृश्यते नान्यमिता
ज्ञातास्वरूपमेतावीर्यं विज्ञानात्मा विज्ञाता रमते केन विजानीयात् ज्ञाता
ये वायं पुरुषः नहि विज्ञातुर्विज्ञातेर्विपरिलोपो विद्यते अविनाशित्वा
नतेः नतावेतावदिकं च पुनः पृथग्विधं कर्मनिष्पत्तौ पृथग्व्यापाररू
पकं करणं समनस्कं ज्ञानेंद्रियपंचकं कर्मेंद्रियपंचकं च पुनः वि
विधाः पृथक् चेष्टाः प्राणादिपंचानां नानागत्यादिपंचानां च नानाविधा भि
न्नभिन्नव्यापाराः चशब्देन वायूनामेतेंद्रियप्रवर्त्तनकारिणस्तथा
दिदेवमाप्यवकाशिप्रकृतिगुणकालादयश्च गृह्यंते अत्रास्मिन्क
र्मनिष्पादके हेतुसमूहे दैवं सर्वदेहप्रेरकः सर्वाराध्यः परब्रह्मभूतः
सर्वान्तर्यामी च ह्यमेव पंचमो मन्त्रो हेतुर्भवत्वन्तर्भवामि सर्वस्य चाहं हृ
दि संनिविष्टो मत्तः स्मृतिर्ज्ञानमपोहनं चेत्युक्तत्वात् ईश्वरः सर्व
भूतानां हृद्देशेऽर्जुन तिष्ठति भ्रामयन्सर्वभूतानि यंत्रारूढानि मायये ति
वचनाच्च ननु पंचकर्मनिष्पादकहेतुष्वेव परमात्मैव मुख्यो
हेतुस्तर्हि परमात्माधीनकर्त्तृजीवस्य काष्ठादेरिव कर्मसु नियोज्यत्वा
त्तस्य विधिनिषेधशास्त्राणि च व्यर्थानि स्युः स्वविधाप्रवर्त्तित
तु॰ निवर्त्तितवशक्तो नियोज्योऽहं स्वतो निचेत्परमात्मनाऽदत्ते स्तेनैवाहि। १५
तशक्तिभिर्देहेंद्रियादिभिस्तदाधारभूतो जीवात्मा परेशाहितशक्ति
कः सन्कर्मसिद्धये स्वेच्छयैव देहेंद्रियाद्यधिष्ठानप्रपंचं चारभते पर
मात्मानतजीवानःस्य स्तस्मिन्स्वानुमतिं ददातः संस्तत्प्रेरयती निजी।
वस्यापि स्वविधाप्रवृत्तिहेतुत्वमस्ति एवं सूत्रकारोऽप्याह परात्तु तच्छ्रुते
रित्यादिना यथा गुरुतरं तरुपाषाणादिप्रचलनादिसहनिष्ठ वस्त्रेन
न साध्यास्ववहनादेतत्तेऽपि विधिनिषेधभाक्त्वेऽपि च स्वाम्याज्ञया स्व
तंत्रः स्वैवमुख्यो हेतुत्वेन तद्वेतनजीविनां नयादेहेंद्रियप्राणानां
कर्मसु हेतुत्वेऽपि परमात्माज्ञया जीवस्यैव मुख्यो हेतुत्वाद्विधिनिषेधभक्त्ता
त्वेचानत्सर्वमनवद्यम् १४ ॥

+ प्रमाणमूलानि कर्मकारणानि पंचात्मनोऽकर्तृत्वसिद्ध्यर्थं हेयत्वेन ज्ञातव्यानीत्युक्तं कानि तानीत्यपेक्षायां तत्स्वरूपमाह द्वितीयेन॥

मधुसूदनी टीका १८ ॥

+ इच्छाद्वेषसुखदुःखज्ञानाद्यभिव्यक्तेराश्रयोऽधिष्ठानं शरीरं तथा क
र्तोपाध्यधिष्ठानमनात्माभोक्ता मायाकल्पितेन सामग्र्यादिवत्
तथा कर्ता अहंकारो भोक्ताभिमानवान् ज्ञानशक्तिप्रधानः पंचीकृत।
पंचमहाभूतकार्योऽहंकारः ग्रंथः करणं बुद्धिर्विज्ञानमित्यादिपर्यायश
ब्दवाच्यः तदात्माध्यासेनात्मनि कर्तृत्वादिधर्माध्यारोपहेतुरनात्माभो
क्ता मायाकल्पितश्चेति तथाशब्दार्थः स्थूलशरीरस्य लोकायतिकै
रात्मत्वेन गृहीतस्याप्यर्थैः परीक्षकैरनात्मत्वेन निश्चयानंतरं तेन। दु॰
तार्किकादिभिरात्मत्वेन परिगृहीतस्य कर्तुरप्यनात्मत्वनिश्चयः स
करशब्दार्थः करणं च श्रोत्रादिशब्दाद्युपलब्धिसाधनं चशब्दस्या
नुकर्षार्थः पृथग्विधं नानाप्रकारं पंचज्ञानेंद्रियाणि मनोबुद्धिश्चेति
द्वादशसंख्यं करणवर्गो मनोबुद्धिश्चेति वृत्तिविशेषौ इतिमात्रेऽहंका
रः कर्तैव चिदाभासस्तु सर्वत्रैवावशिष्टः विविधा नानाप्रकाराः पृथ
ग्दशधा वा प्रसिद्धाः चशब्दस्यैवानुकर्षार्थः पृथक्च संकीर्णाः
चेष्टाः तत्त्वः क्रियारूपाः क्रियाशक्तिप्रधानाः अपंचीकृतपंचमहा
भूतकार्याः क्रियाप्राधान्येन वायवीयत्वेन व्यपदिश्यमानाः प्राणा
पानव्यानोदानसमानाः नागकूर्मकृकरदेवदत्तधनंजयाख्याश्च तद्दे
न भेदा एव मुच्चच्छत्रभावेन करणस्य कर्तृत्वेऽपि प्राणव्यापारदर्श
नाद्भेदव्यपदेशाच्चातः करणादेतेन भिन्नाः पंचप्राणा इति केचित् क्रिया
शक्तिज्ञानशक्तिमदेकमेव जीवनोपाधिभूतमपंचीकृतपंचमहा
भूतकार्यं क्रियाशक्तिप्राधान्येन प्राणः इति ज्ञानशक्तिप्राधान्येन चांतः
करणमिति व्यपदिश्यते इत्यभियुक्ताः सर्वत्रावकैकस्मिन्नहस्युक्तो
ते उत्क्रांतोऽभविष्यामि कस्मिन्वा प्रतिष्ठिते प्रतिष्ठास्यामीति स प्राण
मसृजतेति श्रुतावुत्क्रांतिगत्यागत्युपाधित्वं प्राणस्योक्तं तथा सुधीः
स्वप्नो भूत्वेमं लोकमतिक्रामति मृत्यो रूपाणि ध्यायतीव लेलाय
तीवेत्यादिश्रुतावुक्तोऽगत्युपाधित्वं बुद्धेर्भेदव्यपदेशश्च शक्तिभे।
दादुभयोश्च ज्ञानशक्तिभागत्वेऽपि क्रियाशक्तिभागदर्शनमेकत्वे
ऽपि न विरुद्धमनुभवसिद्धत्वात् इष्टस्य तु नये सर्वत्वेऽपि प्राणव्यव
हारवच्छरीरस्य सुषुप्तावपि स्वेदरूपाण्यपेः कल्पितत्वाच्च तस्मादुभ
यथापि व्यपदेशभेद उपपन्नः दैवं चात्र ग्राहकं देवताजातं चक्षुरादेस्त

शेऽन्तःकरणाख्यः अत्र कारणवर्गे पंचमे पंचसंख्यापूरणएवशब्दस्त।
प्राणशब्देन संवक्ष्यमानः अनात्मत्वभौतिकत्वकल्पितत्वाद्येव यावत्कारण
र्थः पंचानामपि तत्र शरीरस्य कर्तृकरणक्रियाधिष्ठानस्य देवताः पृ
थिवी यज्ञस्य पुरुषस्याग्निं वागप्येति वातं प्राणः चक्षुरादि।
त्यं दिशः श्रोत्रं मनश्चन्द्रं पृथिवीं शरीरमिति श्रुतौ वागाद्यधिष्ठात्र
ऽग्न्यादिभिः सह शरीराधिष्ठातृत्वेन पृथिवीपाठात् कर्त्रहंकारस्या
धिष्ठात्री देवता रुद्रः पुराणादिप्रसिद्धः करणानां चाधिष्ठात्र्यो देव
ताः प्रसिद्धाः श्रोत्रत्वक्चक्षूरसनघ्राणानां दिग्वातार्कप्रचेतोऽश्विनः
वाक्पाणिपादपायूपस्थानां वह्नीन्द्रोपेन्द्रमित्रप्रजापतयः मनोबु
द्ध्योश्चन्द्रबृहस्पतीइति पंचप्राणानां क्रियारूपाणां सद्योजातवाम
देवाघोरतत्पुरुषेशानाः पुराणप्रसिद्धाः भाष्ये दैवमादित्यादि
चक्षुराद्यनुग्राहकमित्यधिष्ठानादिदेवतानामप्युपलक्षणं [illegible]
[illegible] पंचानां [illegible] माहात्म्येन ॥

सदानंदी टीका ११ ॥

कानि तानीत्यपेक्षायां तत्स्वरूपमिहोच्यते इच्छाद्वेषाद्यभिव्यक्ते
श्रा० रधिष्ठे शरीरके १ दृष्टान्तार्थस्तथा शब्दो विज्ञेयोऽत्र मनीषिभिः य
थाधिष्ठानमध्यस्थं शरीरं भौतिकं जडं २ तथैवाहं करोमीति क
र्ताहंकार आत्मनि कल्पितोऽर्थयथा सूक्ष्मभूतकार्यतया जडः ३
यथा स्थूलशरीरस्य चार्वाकैरात्मतापिया गृहीतस्यापि वेदज्ञैरना
त्मत्वेन निश्चयात् ४ तदृष्टान्तेन कर्तुश्च नास्तिकैरात्मतापिया गृ
हीतस्याप्यनात्मत्वनिश्चयः सकरो भवेत् ५ श्रोत्रादिकरणं चैव
शब्दादिज्ञानसाधने दशेन्द्रियमनोबुद्धिरूपेणाप्लिष्टधा विधं ६
वृत्तिभेदे मनोबुद्धी अहंकारस्तु वृत्तिमान् क्रियाशक्तिप्रधानाश्च
प्राणा नानाविधाः क्रियाः ७ दशधा पंचधा वापि प्राणापानादिरू
पतः असंकीर्णाः क्रियारूपा भौतिकाः कल्पिताः परे ८ अनुग्राह
कमर्कादि दैवं चक्षुरादिकं च अत्र कारणवर्गे तत्पंचसंख्यापूरकं
९ तथैव तत्कर्षणार्थः शब्दोऽस्ति स्थूलचेष्टे तेनात्मत्वमेते।
षां भौतिकत्वमनात्मता १० प्रतिपादनं संगोऽस्ति पंचानामपि यो
जने ११ ॥ १४ ॥

68

नीलकण्ठीटीका

तान्येव पंचकारणानि अधिष्ठानमिति अधिष्ठानमिच्छाद्वेषसुखदुःखज्ञानादीनामभिव्यक्त्याश्रयो देहः तस्यानात्मत्वंचार्वाकव्यतिरिक्तसमस्तवादिसिद्धं तथा कर्ताचचिद्विशिष्टश्चिदाभासःप्रमाता नामाहंप्रत्ययविषयोऽहंकारः तस्यमनेनतद्देवानात्मत्वंनत्वेयदुस्सुक्ते देहस्येवसृष्टौप्रलयेचतस्याप्युत्पत्तिविनाशयोर्दर्शनात् एतच्चविशेषणनाशाद्विशिष्टनाशविशेषणोन्मस्याचविशिष्टत्वात्तिमभिप्रेत्यश्रूयते विज्ञानघनएवैतेभ्योभूतेभ्यःसमुत्थायतान्येवानुविनश्यती ति यथाग्नेःक्षुद्राविस्फुलिंगाव्युच्चरंत्येवमेतस्मादात्मनःसर्वेप्राणाः इत्यात्मनोव्युच्चरंतीतिच विशिष्टस्यचानतिरेकादर्शनाद्नात्मत्वंसिद्धं करणंचशब्दाद्युपलब्धिसाधनंपृथग्विधंद्वादशविधंपंच कर्मेंद्रियाणिपंचज्ञानेंद्रियाणिमनोबुद्धिश्च तथाविविधाश्चपृथक्चेष्टाः वायवीयाःप्राणनादिरूपाः दैवंप्राणपापरूपमंतःकरणानुग्राहकसूर्यादिदेवतारूपं पंचमंपंचानांपूरणं १४॥

श्रीनंदीटीका १४ ॥

तान्येवाह अधिष्ठानंशरीरंभूतेंद्रियादिप्रकृतिविकृतिसंघातरूपं कर्ताजीवात्मापुरुषः करणंपृथग्विधमेकादशेंद्रियवर्गःपृथक्चेष्टाःसंकल्पविकल्पाश्रवणादिकेगमनादिचेंद्रियव्यापाराः दैवंवाकुस्तत्त्वरूपेणान्तर्यामिस्वरूपेणचपरमेश्वरेणाकृतनकर्मफलभोगंप्रतिप्रेरणम् १४ ॥

रामकंटीटीका. १४

कानितानीत्याह॥—अधिष्ठानंतत्क्रियानुगुणमधिकरणंशरीरादियदाधिष्ठानकर्तृसत्कर्मकर्तृशाक्तं तथा कर्तानमेहहादिनिवद्धाहंप्रत्ययःपुरुषः करणंपृथग्विधं विविधाश्चपृथक्चेष्टाइन्द्रतत्क्रियानुगुणशरीरेंद्रियव्याप्तिभिः अत्रचतुष्टयेश्यानुकूल्येनतत्फलाभ्यासिद्धासिद्धिकारणंदैवंपंचमं दैवापरपर्यायंप्राक्तनकर्मेत्यर्थः अत्रतानुकूलेधिष्ठानादीनांसाधनानांसाफल्यमननुकूलेतुसंनिहितानामपिवैफल्यमतस्तत्प्राधान्यात्पृथक्पञ्चारंभे ... निवासयंति १४

लासिकी[illegible]टीका

+कानितानीत्याह॥

+अधिष्ठानंशरीरं कर्ताचिज्जडग्रन्थिरहंकारः पृथग्विधंनानाप्रका-
रंकरणंचक्षुःपाण्याद्यंतःकरणात्मकं तथास्वरूपतःपृथग्भूताः
कार्यतोविविधाश्चचेष्टाश्चक्षुरादीनांप्राणापानादीनांचव्यापाराः
अत्रैवतेभवन्तिदैवंचक्षुराद्यनुग्राहकोदेवसमूहः पंचमंपंचसंख्या-
पूरणंदेवसमूहःपुराणप्रसिद्धोयथा कर्तुरहंकारस्याधिष्ठात्रीदेव-
तारुद्रःबुद्धींद्रियाणामधिष्ठात्रीदेवतादिग्वातार्कप्रचेतोश्विनः क-
र्मेंद्रियाणांवह्नीन्द्रोपेंद्रप्रजापतयः मनोबुद्ध्योश्चंद्रबृहस्पती पंचप्रा-
णानांक्रियारूपाणांसद्योजातवामदेवाघोरतत्पुरुषेशानाइति
तेषामेवपंचानांमतेकर्महेतुत्वंनिगमयति १४

पंचोलीटीका

तामेवोपदिशति अधिष्ठानमिति इच्छादीनामभिव्यक्तिरधिष्ठानंआ-
श्रयः शरीरंउपाधिलक्षणोदेहीकर्ताभोक्ताकरणंचश्रोत्राद्युपलब्धिहेतुः
श्रोत्रादिपृथग्विधंनानाप्रकारंचद्वादशसंख्याकंचअनंतविविधापृथ-
क्चेष्टाव्यापाराःप्राणापानाद्याश्चपंचभवंतिदैवंपंचमं[illegible]दैविकं
चक्षुराद्यनुग्राहकंआदित्यादि १४

रणवीरसमिद्धोधिनी॥

कानितानीत्याह अधिष्ठानमिति अधितिष्ठंत्यस्मिन्नित्यधिष्ठानंशु-
द्धादिकर्मानुष्ठानोचितः कुरुक्षेत्रादिप्रदेशः तथा कर्तायोद्धाअने-
कप्रकारंचधन्वादिरूपंकरणंक्रियायाःसाधनं अनेकप्रकारश्चस्व-
रूपेणकार्येणचविलक्षणोव्यापारः अत्रचचतुष्टयेदैवंप्राक्तनंकर्म
चपंचमंप्रधानंकारणं १४॥

मधुभाष्य

१४॥

64

भाषा अनुवाद ॥

सोई सर्वकर्म सम्पत्तिके विषयमे कारण कहतेहैं कि अधिष्ठान कहे शरीर औ कर्ता कहे चित्त औ जड़की ग्रंथिरूप अहंकार औरभिन्न भिन्न अनेक प्रकार कारणस्वरूप चक्षु आदि इंद्रीय और विविध कहे कार्य से या स्वरूप से भिन्न भिन्न चेष्टा अर्थात् प्राण अपानादि वायु के व्यापार समूह और षष्ठ कहे अधिष्ठान शरीर आदिसब के मध्यमे पंचम स्वरूप दैव अन्तर्यामी सर्वनियन्ता अथवाचक्षु आदि इंद्रियोंके अनुग्रहकारी सूर्य आदि देवता जानो इन्हों चिन्का अर्थ ज्ञानहै १४ ॥

दोहा

अधिष्ठान तथा कर्ता कारण भिन्न विधजोय चेष्टाविवि
ध प्रकारकी दैवहि पंचमहोय १४॥

70

6.

शरीरवाङ्मनोभिर्यत्कर्म प्रारभते नरः न्या
य्यं वा विपरीतं वा पंचैते तस्य हेतवः १५ ॥

शांकरभाष्य टीका १ ॥

शरीरेति शरीरवाङ्मनोभिर्यत्कर्म त्रिभिरेतैः प्रारभते निर्वर्तय
ति नरः न्याय्यं वा धर्म्यं शास्त्रीयं विपरीतं वा अशास्त्रीयं अधर्म्यं
यच्चापि निमिषितचेष्टादि जीवनहेतुस्तदपि पूर्वकृतधर्माधर्म
योरेव कार्यमिति न्याय्यविपरीतयोरेव ग्रहणेन गृहीतं पंचैते य
थोक्तास्तस्य सर्वस्यैव कर्मणो हेतवः कारणानि ननु अधिष्ठाना
दीनि सर्वकर्मणां कारणानि कथमुच्यते शरीरवाङ्मनोभिः प्रा
रभ्यत इति नैष दोषः विधिप्रतिषेधलक्षणं सर्वं कर्म शरीरादित्रय
प्रधानं तदंगतया दर्शनश्रवणादि च जीवनलक्षणं त्रिधैव राशी
कृतमुच्यते शरीरादिभिरारभ्यत इति फलकालेपि तत्प्रधानैर्भुज्यते
इति पंचानामेव हेतुत्वं न विरुध्यते १५ ॥

आनंदगिरिकृत टीका २ ॥

पंचानामधिष्ठानादीनामुक्तानां सर्वकर्महेतुत्वं स्फुटयति श
रीरेति ननु जीवनहेतु निमिषोन्मेषादि कर्मान्तरं साधारणमस्ति
तत्कथं राशिद्वयकरणमिति तत्राह यच्चेति अधिष्ठानादीनां क
र्ममात्रहेतुत्वं प्रतिज्ञाय शरीरादित्रिविधकर्महेतुत्वोक्तिरयुक्तेति
शंकते नन्विति पूर्वापरविरोधं परिहरति नैष दोष इति ननु जीवन
हेतूनि स्वाभाविकानि कर्माणि दर्शनादीनि विधिनिषेधबाह्यानि
न देहादिनिर्वर्त्यानीत्याशंक्याह तदङ्गतयेति तस्य देहादित्रयस्य प्र
धानस्यांगत्वकरणात् तत्रिधा योक्तेन जीवनहेतु दर्शनादि प्रधानक
र्मण्यन्तर्भूतमिति त्रैविध्यमविरुद्धमित्यर्थः देहाद्यारम्भे त्रिविधे
कर्मणि सर्वकर्मान्तर्भावेपि कथं पंचानामेवाधिष्ठानादीनां तत्र
हेतुत्वं फलोपभोगकाले करणान्तरापेक्षासम्भवादित्याशंक्य जन्म
कालभाविनो भोगकालभाविनश्च सर्वस्य कारणस्य तेष्वेवान्त
र्भावान्नैवमित्याह फलेति १५ ॥

श्री
गी टी
अ

स्वामिकृतटीका ३ ॥

तेषांसर्वकर्महेतुत्वमाह शरीरेतियथोक्तैः पंचभिःप्रारभ्यमा णंकर्मत्रिविधंत्वभिधेयशरीरवाङ्मनोभिरित्यतःशारीरंवाचिकंमा नसंचत्रिविधंकर्मेतिप्रसिद्धेः शरीरादिभिर्यत्कर्मधर्म्यंवाअधर्म्यं वाकरोतिनरस्तस्यसर्वस्यकर्मणएतेपंचहेतवः १५ ॥

पिशाचभाष्यटीका ४ ॥

शरीरेणवामनसाशरीरेणवामनोसिनैर्यत्कर्मक्रियारूपंप्रारभतेनरः न्याय्यंवाशास्त्रीयंवातत्कर्मणस्तेपंचहेतवः १५ ॥

रमानुजभाष्यटीका ५ ॥

[illegible] उपपादितं ननेवंपरमात्मायत्तत्वाज्जीवात्मनःकर्तृत्वेजीवा त्मकर्मणानियोज्योभवतीतिविधिनिषेधशास्त्राण्यनर्थकानि स्युः उच्यते सर्वत्रकारणपरिहृतेकृतप्रयत्नापेक्षाविहितप्र तिषिद्धवैयर्थ्यादिभ्यइतिपरत्वुक्तंभवति परमात्मनादत्तैस्तदा धारैश्चकरणकलेवरादिभिः तदाहितशक्तिभिश्चस्वयंचजी वात्मातदाधारस्तदाहितशक्तिःसन्कर्मनिष्पत्तयेकरणाधिष्ठा नाकारेस्वयमेवारभते तदंतरवस्थितपरमात्मास्वानुमितदानेन तंप्रवर्तयतिजीवस्यापिस्वबुद्ध्यैवप्रवृत्तिहेतुत्वमस्तियथागुरुतर शिलामहीरुहादिप्रवृत्तिफलबहुपुरुषसाध्यासुबहूनांहेतुत्वंवि धिनिषेधभाक्त्वंचेति १५ ॥

अभिनवगुप्तकृतटीका ६ ॥

स्पष्टार्थं १५ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

परमार्थप्रपाटीटीका ७ ॥

एतेषामेवसर्वकर्महेतुत्वमाह शरीरेतिनरः शरीरवाङ्मनोभि र्न्याय्यंधर्म्यंविपरीतमधर्म्यंवायत्कर्मप्रारभतेतस्यहेतवउक्ताएव चैते १५ ॥

वनमालीटीका ८ ॥

तेषांकारणत्वमुपपादयति शरीरेतिशारीरंवाचिकंमानसंचविधि

प्रतिषेधरूपं त्रिविधं कर्म धर्मशास्त्रेषु प्रसिद्धं शरीरेण वाचाम
नसा वा यत्कर्म प्रारभते नरः मनुष्याधिकारत्वात्तस्य
कीदृशं न्याय्यं शास्त्रीयं धर्मं विपरीतं वा अशास्त्रीयमधर्मं पञ्चैते
मिलित्वैव हिंसादि जीवनहेतवः महाविहितप्रतिषिद्धसमं न तत्सर्वं
सर्वकृतधर्माधर्मयोरेव कार्यमिति न्याय्यविपरीतयोरेवानर्थं ते।
पंचैते यथोक्ताधिष्ठानादयस्तस्य सर्वस्यैव कर्मणो हेतवः १५ ॥

उत्तमवैजयंती टीका ९ ॥

पुनरप्येतेषां कर्महेतुत्वं वदन्सर्वकर्मणां त्रैविध्यमाह शरीरेति
नरो नीतिमान् मनुष्यः शरीरवाङ्मनोभिः शरीरेण वाचा मनसा
च यत् शारीरं वाचिकं मानसं त्रिविधमेव न्याय्यं शास्त्रीयमथवा वि
परीतमशास्त्रीयं कर्म प्रारभते करोति तस्य कर्मणः पंचैते अधिष्ठाना
द्यः पंचहेतवो भवंति १५ ॥

मधुसूदनी टीका १० ॥

+ स्वरूपमुक्त्वैतेषां पंचानां कर्महेतुत्वमाह तृतीयेन +

शारीरं वाचिकं मानसिकं च विधिप्रतिषेधलक्षणं त्रिविधं कर्म
धर्मशास्त्रेषु प्रसिद्धं श्रवणादिनवोक्तं प्रवृत्तिर्वा गाहिंसारंभ
इति त्रिष्विमनः अंतःकरणप्राधान्याभिप्रायेणोच्यते शरीरेण
वाचा मनसा वा यत्कर्म प्रारभते निर्वर्तयति नरः मनुष्याधिका
रत्वात्तस्य कीदृशं कर्म न्याय्यं वा शास्त्रीयं धर्मं विपरीतं वा अ
शास्त्रीयमधर्मं यच्चापि निमिषितचेष्टादि जीवनहेतुरमहाविहि
तप्रतिषिद्धसमं तदपि सर्वं सर्वकृतधर्माधर्मयोरेव कार्यमिति।
न्याय्यविपरीतयोश्चानर्थं ते पंचैते यथोक्ताधिष्ठानाद
यस्तस्य सर्वस्यैव कर्मणो हेतवः कारणानि १५ ॥

सदानंदी टीका ११ ॥

उक्तासु रूपं पंचानामेतेषां कर्महेतुत्वं प्राह इदानीं जगत्त्राता
भगवान्करुणानिधिः देहेन मनसा वाचा निर्वर्तयति कर्म यत्
शास्त्रीयं वा अशास्त्रीयं धर्माधर्मात्मकं नरः २ निमेषोन्मेष
चेष्टादि निमित्तं जीवनेऽपि यत् धर्माधर्मफलत्वेनैवानर्थं तेन
योर्द्वयोः ३ न्याय्याद्वा विपरीताद्वा भिन्नं कर्म न किंचन सर्व

श्री॰
गी॰टी॰
ग्र॰

स्यकर्मणास्त्रेनेपयोक्ता पंचहेतवः ४ ॥ १५ ॥

नीलकंठी टीका १२ ॥

शरीरेति न्याय्यं धर्म्यं शास्त्रीयं विपरीतमन्याय्यमधर्म्यम
शास्त्रीयं न तु शरीरादिभिस्त्रिभिरारभ्यते पंचैतेतस्य हेतव
इति च विप्रतिषिद्धं वच्यते नैष दोषः अत्रापि शरीरपदेना
धिष्ठानस्य नरपदेन कर्तुर्वाङ्मन इति करणस्य आरभत इति
चेष्टानां न्याय्यमित्यधर्मोधर्मरूपस्य दैवस्य च संग्रहात् सर्वेषु
कर्मसु पंचानां समानेऽपि प्रयोगे विधिप्रतिषेधलक्षणं त्रिवि
धमेव कर्म शास्त्रे प्रसिद्धमिति इदं शारीरं कर्म इदं मानसमिदं वा
चिकमिति व्यपदेशो देहादीनां प्राधान्यापेक्ष इति न कश्चिद्वि
रोधः १५ ॥

आनंदटीका १२

एतदेव लक्षयति न्याय्यं शास्त्रचोदनया विहितं विपरीतं निषि
द्धम् १५ ॥

+एवं पंचानां सर्वकर्मसिद्धिहेतुं निगमयति॥

रामकंठीटीका १४

+यः कश्चित्कर्मी कायेन वचसा चेतसा वा यत्कर्म कर्तुं प्रक्रमते
तत्रैते पूर्वोक्ताः पंचहेतवः कारणानि तस्य एतेषामन्यतमा
ते^ भावेऽपि चिकीर्षितकर्मासिद्धेः कीदृशं कर्मारभते न्याय्यं शास्त्र
प्रोक्तं त्रिप्रकारं न्याय्यादनपेतं वा विपरीतं वा यथाशास्त्रं त्वा
दन्याय्यं किंच १५ ॥

+एतेषामेव पंचानां सर्वकर्महेतुत्वं निगमयति॥

लासिकी[illegible]टीका

+यत्तेषु सर्वस्मिन्कर्मणि करणत्वेन प्रसिद्धैः शरीरवाङ्मनो
भिर्यत्कर्म धर्म्यमधर्म्यं वा नरः करोति तस्य सर्वस्य एते अ^
धिष्ठानादयः पंचहेतवः कारणानि [illegible] १५

पंचोलीटीका

एतेषामेव सर्वकर्महेतुत्वमाह शरीरेति नरो यत्कर्म एतैः श
रीरवाङ्मनोभिस्त्रिभिर्यत्कर्म न्याय्यं वा धर्मं वेदोक्तं यद्वा धर्म्यं।

मशास्त्रीयमुदासीनं वा निषिद्धं चेष्टादिमीवनहेतुमारभते तत्र नैषकर्म सर्वोक्ताः पंचाधिष्ठानादयो हेतवः कारणानि १५

रमावीरसमिद्धोधिनी

एतदेव निगमयति शरीरेति न्याय्यं शास्त्रचोदितत्वाद्धर्म्यं वा विपरीतमतथात्वादधर्म्यं वा यच्छरीरादिनिर्वर्तितं त्रिविधं कर्म तस्यैते धिष्ठानादयः पंच हेतवो भवंति एतेषामन्यतमाभावे चिकीर्षित कर्मासिद्धेरिति भावः १५॥

मधुभाष्य

१५॥

23

भाषा अनुवाद

इन्ही पांचों को सर्व कर्म मे कारणत्व कहतेहे कि इन्ही पांचो के कारण से आरम्भ किये जाते जो कर्म सकल तिन को शरीरादि मे अन्तर्गत कहे मानिके इस स्लोक मे कहा है कि जिस हेतु कर्ममात्र जो शारीरिक औ वाचनिक तथा मानसिक होते हे यह प्रसिद्ध है स्लोक का अर्थ यह हे कि शरीर वचन औ मन के द्वारा सब मनुष्य जो कोई धर्मवा अधर्म करतेहे सोई सकल कर्म के कारणहे येइ अधिष्ठान कहे शरीर आदि पांच कर्मो के हेतुहे १५

दोहा

देह वाक मनसें हि जो अर्जन कर्म हि होय न्याय हि वा
विपरीतवा पंचहेतु तिह कोय १५॥

74

तत्रैवं सति कर्तारमात्मानं केवलं तु यः प
श्यत्यकृतबुद्धित्वान्न स पश्यति दुर्मतिः १६

शंकरभाष्य टीका १ ॥

तत्रेति तत्रेति प्रकृतेन सम्बध्यते एवं सति एवं यथोक्तैः पंच
भिर्हेतुभिर्निर्वर्त्ये सति कर्मणि तत्रैवं सतीति दुर्मतित्वस्य हे
तुत्वेन सम्बध्यते तत्रैतेष्वात्मानमनन्यत्वेनाविद्यया परिकल्पि
तैः क्रियमाणस्य कर्मणोऽहमेव कर्तेति कर्तारमात्मानं केवलं
शुद्धं तु यः पश्यत्यविद्वान् कस्माद्वेदान्ताचार्योपदेशन्यायैरकृ
द्वि तबुद्धित्वादसंस्कृतबुद्धित्वाद्योपि देहादिव्यतिरिक्तात्मवाद्यात्मान
मेव केवलं कर्तारं पश्यत्यसावप्यकृतबुद्धिरेवातोऽकृतबुद्धित्वा
न्न स पश्यत्यात्मनस्तत्त्वं कर्मणो वेत्यर्थोऽतो दुर्मतिः कुत्सिता वि
परीता दुष्टाजस्रं जननमरणप्रतिपत्तिहेतुभूता मतिरस्येति दु
र्मतिः स पश्यन्नपि न पश्यति यथा तैमिरिकोऽनेकं चन्द्रं यथा
वाभ्रेषु धावत्सु चन्द्रं धावन्तं यथा वा वाहन उपविष्टोऽन्येषु
धावत्स्वात्मानं धावन्तं पश्यति १६ ॥

आनंदगिरिकृत टीका २ ॥

क्रियाकर्तृत्वमधिष्ठानादीनामापाद्य विदुषस्तेषामात्मदृष्टिम
नुवदति तत्रेति तत् पदपरामर्शयोग्यं प्रकृतं सर्वकर्मप्रती
कमादाय पंचानां सहायानामर्थं कथयति एवमिति अधिष्ठाना
दीनामुक्तरीत्या कर्तृत्वे सम्पन्ने कर्तृत्वमात्मनो ध्यारोप्य पश्य
तो दुर्मतित्वमात्मनि कर्तृत्वे पश्यत्विमाह तत्रैवमिति कर्तार
मित्यादि व्याचष्टे तत्रेत्यादिना तेष्वधिष्ठानादिषु तैरधिष्ठानादि
भिरात्मापि तान्यभावेत्यर्थः अकर्तारमात्मानं कर्तारं पश्यतीत्य
त्र सम्यग्ज्ञानहेतुमाह कस्मादिति तत्त्वशास्त्रसंस्कृतबुद्धिरेवा
तिरिक्तात्मवादी कर्तेति तस्यान्यमते नासौ कर्तृत्वमात्मनि पश्य
न्नपि भवत्यकृतबुद्धिरित्याह योपीति तस्यापि शास्त्रदृष्टैकमाचा
र्योपदेशेन तत्त्वसाक्षात्कारान्यायेष्वानादिहितत्वबुद्धिनादकृतबुद्धित्वसिद्ध

मित्यर्थः कौटस्थ्यमात्मनस्तत्त्वे यथात्मैव कर्मणोपि तत्त्वमवि
द्याकृताधिष्ठानादिकृतत्वेनात्मारोपितमात्मकर्मणोस्तत्त्वदर्शि
नाभावेनः शास्त्रार्थः दुष्टत्वसत्त्वेकर्तृ दुर्मतित्वे विहृणोति तत्र
वेति एवं कर्तृत्वात्मदर्शनवतोपि नाविदुषस्तद्दर्शनमस्तीत्य
त्र दृष्टान्तमाह यथेति तिमिरोपहतचक्षुरेकेचंद्रं पश्यत्य
पि तत्त्वतोनतंपश्यत्येवमविद्वानात्मानं कर्तारं पश्यन्नपि न
तत्त्वतोनतंपश्यतीत्यर्थः अधिष्ठानादिषु विषया सम्बद्धात्मनः
स्वात्मनि तत्कृतक्रियारोपे दृष्टान्तमाह यथावेति अन्येषु वा
हकेषु पुरुषेषु धावत्सुकर्तृषु वाहने स्थितः स्वात्मनि प्रधाव
म नकर्तारंविवेकादभिमन्यते तथाधिष्ठानादिषु क्रियाकर्तृषु
तत्कृतेस्वात्मनि कर्तारं मन्यमानो दुर्मतिरित्यर्थः १६ ॥

स्वामिकृत टीका २ ॥

ततः किमत आह तत्रेति तत्रसर्वस्मिन्कर्मणि एतेपंचहेतवश्चे
वंसति केवलं निरुपाधिकमसंगमात्मानं तु यः कर्तारंपश्यति
शास्त्राचार्योपदेशाभ्यामसंस्कृतबुद्धित्वाद्दुर्मतिरसौ सम्यङ्न
पश्यति [illegible]
॥

पिशाचभाष्य टीका ४ ॥

तत्रकर्मणः एवंसति कर्तारं क्रियानिर्वृत्तिकारणं प्रत्यग्रवेध
रूपं केवलमसाहाय्येन यः पश्यति योज्ञानान्निश्चकृतबुद्धि
त्वात्शास्त्राचार्योपदेशासंस्कृतबुद्धित्वात्सपश्यति न सः
ज्ञानाद्दुर्मतिस्तस्यात्मनः कर्तृत्वमविद्याकृतं न वास्तवं क
र्तृत्वमस्तीति आत्मानं नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वरूपप्रतिपाद्य
मानस्य सांख्यस्य ज्ञाननिष्ठस्य योगिनः सकलकर्मसंन्या
स एवेत्यभिप्रायः १६ ॥

रामानुजभाष्य टीका ५ ॥

तत्रैवमिति एवंसति परमात्मानुमतपूर्वके जीवात्मनः कर्तृ
त्वेसति तत्रतत्रकर्मणि केवलात्मानमेव कर्तारं यः पश्यति स
दुर्मतिः विपरीतमतिरकृतबुद्धित्वात् अनिष्पन्नयथावस्थि

तत्रहिताऽत्वपश्यति नयथावस्थितेकर्तारंपश्यति १९ ॥
श्रीअभिनवगुप्तकृतटीका ९
स्पष्टार्थं १९ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥
परमार्थप्रपाटीटीका ७ ॥
ततः किमतआहतत्रेति तत्रसर्वस्मिन्कर्मणिप्रवर्तमानेपंचहेतवश्चेवं
सतिकेवलंनिरुपाधिमसंगमात्मानंयःकर्तारंपश्यतिसशास्त्रा
चार्योपदेशाभ्यामकृतबुद्धित्वाद्दुर्मतिर्विवेकशून्यः सत्वसम्यक्प
श्यति १९ ॥
वनमालीटीका ८ ॥
केवलंस्वस्यैवकर्तृत्वाभिमानिनंनिंदति तत्रेतितत्रकर्मणिएवं
सतिपंचानांकारणत्वेयआत्मानं केवलंनिःक्रियमपिस्वातंत्र्ये ॥
कर्तारंपश्यतिसगुरूपदेशेनासंस्कृतबुद्धित्वाद्दुर्मतिर्नपश्यति
सम्यग्ज्ञानानाधिकार्यः केवलमितिहेतुगर्भविशेषणं अयंभा
वः ज्ञानानंदस्वरूपस्यस्वतोऽक्रियस्यजीवस्यानाद्यविद्यादेहादा
वहंममेत्यभिमानस्तदभिमानसंबंधेनकर्मतज्जन्यादृष्टंचजीवसं
बंधेनतादृशादृष्टजन्यकृत्यादिमत्त्वरूपकर्तृत्वादिकंतज्जन्यक
दृष्टवत्वेनसंबंधेनजीवेवास्तवमेवसंबध्यते यथाशुक्लेसकले
विकलेहमेवसकलोविकलस्तत्रचस्वसुख्ययोर्भेदज्ञानेनबाधा
नाभेदोमस्तुयावत्तदेहस्यादिभेदज्ञानेनबाधात्तदेहात्मनो
रभेदारोपः किंत्वौपचारिकोऽयंव्यवहारः आभिमानिकवास्त
वकर्तृत्वयदभिमानादिकंविहायकेवलात्मानमेवपश्यति ।
सद्बुद्धिः आप्तोपदेशनादिकर्तृत्वस्वरूपमप्यतमिदानीमविद्या
हतेभगवन्महाप्रसादादाविर्भूतेननतुत्रिगाक्रियतेकिंत्वसम
वेयाद्स्वाभाविकंयत्कर्तृत्वंतद्देवानर्थहेतुस्तदेववशात्से
णनिवार्यतइति १९ ॥
अमवैजयंतीटीका ९ ॥
एवमविज्ञानतोदुर्मतित्वमाह तत्रैवमिति एवंसतिजीवा
त्मनःपरमात्मात्वमतिरेकेकर्तृत्वेनहृद्देहेंद्रियादिसापेक्षत्वेव
सतितत्रकर्माणितच्छास्त्रोक्तव्यापारणाध्यकः केवलमेवात्मानंजी
वात्मानमेवाकर्तारंस्वतंत्रकर्तारंयःपश्यत्सकार्योपदेशमूलो

श्री॰
भा गी॰
टी॰
अ॰

इदानीमेतेषामेव कर्मकर्तृत्वादात्मनो नकर्तृत्वमित्यधिष्ठानादिनिर्दुयस्य फलमाह

76

दुर्मतिर्दुर्बुद्धिः पश्यति जानाति यः अकृतबुद्धित्वादलब्धशास्त्री।
यज्ञानत्वात्पश्यति जन्मांधबालकवत्किंचिदपि न जानातीत्यर्थः
१६॥ मधुसूदनी टीका १८ ॥
तत्र कर्मणि प्रारब्धे सर्वस्मिन् एवं सति अधिष्ठानादिपंचहेतुके स
ति तैर्निर्वर्त्यमाने आत्मनि सर्वजडप्रपंचभासके सत्तास्फूर्तिरूपे
स्वप्रकाशपरमानंदमबाध्यं केवलमसंगोदासीनमकर्तारमवि
क्रियमद्वितीयं तत्त्वं परमार्थतः अविद्यातः अधिष्ठानादेः शक्ति।
विविक्तमात्मानमविवेकतो येन तद्धर्मकमनन्यत्वेन परिकल्प्य तो य
चलनेनादित्यश्चलतीतिवदधिष्ठानादिकर्मणा स्वमेव कर्तेति सा
क्षिणमपि संतं कर्तारं क्रियाश्रयं यः पश्यत्यविद्ययाकल्पयति।
रज्जुमिव भुजंगं स एवं पश्यन्नपि न पश्यत्यात्मानं तत्त्वेन स्वरूपा
ज्ञानकृतत्वाद्ध्यासस्य स आत्मानं विपरीतमेव पश्यति न यथात
त्त्वमित्यत्र को हेतुरित्यत आह अकृतबुद्धित्वात् शास्त्राचार्योपदेश
न्यायैरनुपजनितविवेकबुद्धित्वात् नहि रज्जुतत्त्वसाक्षात्कारा
भावे भुजंगभ्रमः कश्चन बाध्यते एवं शास्त्राचार्योपदेशन्यायैः प
रिनिष्ठितेऽहमस्मि सदानन्दमनंतमकर्तृ अभोक्तृ परमानंदघनम
नवस्थमद्वयं ब्रह्मेति साक्षात्कारे उपजनिते कुतो मिथ्याज्ञा
नतत्कार्ययोः संभवः एतादृशसाक्षात्कारमेव गुरुमुपसृत्य वेदां
तवाक्यविचारेण कुतो न जनयतीत्यत आह दुर्मतिः दुष्टा।
विवेकप्रतिबंधकपापेन मलिना मतिर्यस्य सः अतो अकृतबु
द्धित्वान्नित्यानित्यवस्तुविवेकादिशून्यत्वेन तत्त्वज्ञानायोग्य
त्वादकर्तारमपि कर्तारं केवलमात्मानमविद्ययाकल्पयन्
संसारी कर्माधिकारी देहभृदकृतबुद्धिः कर्मकर्तृत्वादात्मा
भिमानात्कर्मत्यागासमर्थः सर्वदा जननमरणप्रतिबंधेना
निष्टमिष्टं मिश्रं च कर्मफलमनुभवति एतेन यस्तार्किको देहा
दिव्यतिरिक्तं आत्मानमेव कर्तारं केवलं पश्यति सोप्यकृतबुद्धि
त्वेन व्याख्यातः अन्यस्त्वाह आत्मा केवलो न कर्ता किंत्वधिष्ठा
नादिभिः संहतः सन्परमार्थतः कर्तैव कर्तारमात्मानं केवलं
पश्यन्दुर्मतिरिति केवलशब्दप्रयोगादिति अत्र परमार्थतः

सर्वक्रियास्वप्यस्याः संगस्यात्मनोऽधिष्ठानादिभिः संहतत्वात्तदुप
पत्तेः जलसूर्यकादिवन्नाविद्यकेन संहतत्वेन कर्तृत्वमपि तत्
दृशमेव अधिष्ठानादीनामप्याविद्यकत्वात्केवलशब्दस्तस्वा
भावसिद्धमात्मनोऽसंगत्वं द्वितीयरूपत्वमनुवदति कर्तृत्वदर्शी
नो दुर्मतित्वहेतुत्वेनैतदोषः [illegible]
[illegible]
[illegible] त्मकेन
[illegible] ६ ॥ सदानंदी टीका ११
एतेषामेवकर्तृत्वे सर्वस्यापीह कर्मणः आत्मनो नास्तिकर्तृत्व
मित्याह भगवान्हरिः १ तत्र कर्मणि शर्वोक्ते सर्वस्मिन्नेवहेतुभिः
निर्वर्त्यमाने सति य आत्मानं सर्वसाक्षिणं २ स्वप्रकाशपरा
नंदमवाच्यं केवलं परं उदासीनमकर्तारमद्वितीयमविक्रियं ३
वस्तुतोऽसंगिनं संतमधिष्ठानादिकर्मणः कर्ताहमितिवाध्या
सात्कर्तारं हि क्रियाश्रयं ४ पश्यत्यविद्यारज्जुं भुजंगमिव मूढ
धीः महामोहावृतत्वेन पश्यत्यन्यथा मतिः ५ शास्त्राचार्यो
पदेशाभ्यामसंस्कृतमतिः कुधीः प्रतिबंधवशात्पापेन दुःशायसन्म
तिः स च ६ न पश्यत्येव विभ्रान्तात्मस्वात्मानमभासतः अतोऽसहृ
दमनस्कत्वादविवेकान्निरागवान् ७ ज्ञानयोगपतया सेत्रमकर्ता
रमविक्रियं कर्तारं विक्रियावंतं कल्पयन्मायया परं ८ संसारी दे
हभृत्कर्माधिकारी कर्मकर्तृषु तादात्म्याध्यासतः कर्मप्रकुर्वन्न
सरत्यधः ९ एतेन नास्तिकोऽप्यस्तु देहादिभ्यो विलक्षणं आत्मा
नं केवलं प्राकर्तारं पश्यतीतरः १० प्रकृतं त्वमतया सोऽपि व्या
ख्यातो नात्मदर्शनः कर्तृत्वे कल्पिते सिद्धे देहादिजडपंचके ११
प्रत्यगात्माक्रियः सिद्धो वाक्याद्भगवतो हरेः १२ सकलजडवि
काराध्यासतत्त्वं भिंदन्नेकं कुमतिरकृतबुद्धिः कल्पयन्कर्तृभावे
भ्रमति भवभयाब्धौ नैकविधोपपेत्या स्फीतिनिवदंतिहरीर्येतस्य प
येऽमकुजन्म १५ १६ ॥ नीलकंठी टीका १२ ॥
एतत्प्रतिपादनफलं कर्तृत्वस्यारोपितत्वसिद्धिः कर्तृत्वस्यस्वा

श्री॰
गी॰टी॰
अ॰

भाविकत्वसिद्धिश्चेति द्वाभ्यां श्लोकाभ्यां दर्शयति तत्रेति तत्रैत
स्मिन्कर्मण्येवमुक्तरीत्या पंचभिर्निर्वर्त्ये सति केवलं त्वकर्तार
मप्यात्मानं एव तत्र साक्षी चेता केवलो निर्गुणश्चेति श्रुतेः अधिष्ठा
नादिपंचकप्रवर्तकं शीलमुदासीनमपि यः कर्तारं कर्तृत्वाश्रयं प
श्यति स दुर्मतिः पापाभिमत्तमतिर्नैव पश्यति अयमेवमदृ
र्शने हेतुः अकृतबुद्धित्वादिति शास्त्राचार्योपदेशशमदमादि
संस्कृता बुद्धिर्यस्य स कृतबुद्धिस्तद्विपरीतोऽकृतबुद्धिस्तस्य भाव
स्तत्वं तस्मात् यथा स्वच्छस्य सौदपात्रसंसर्गिकत्वेऽपि पश्यता जलचा
ञ्चल्यमपि तस्यारोप्यते एवमात्मनो देहसंसर्गेऽपि पश्यता बुद्धिध
र्मः कर्तृत्वादिरप्यात्मन्यारोप्यते इति भावः १६ ॥

आनंदटीका १३

तत्रैवं तस्मिंश्चके एवंसमस्तत्वेन कर्तरि सति यस्त्वात्मानं के
वलमेकाकिनमनन्यापेक्षिणं कर्तारं पश्यति जानाति स दुर्म
तिस्तामसिकः अत एवाकृतानुमन्ताबुद्धिः सम्यग्ज्ञानाध्यव
सायो यस्य तस्याभावात्र पश्यति नालोचयति स दुर्मतिस्ता
मसिकः अत एवाकृतानुमन्ताबुद्धिः आत्मनः शरीरादिसंयोगे
न दर्पिणात्तत्वाहंकारात्कर्तृत्वम् योगसिद्धोऽन्यथा क्वास्थितस्य
तत्कर्तृत्वमित्यर्थः १६ ॥

रामकंटीका १४

तत्रैवं केवलमुक्तक्रमेण समस्तशीर्षिकयाकारणभूते सति वि
द्यमाने यः कर्मादेश्चतविशेषः केवलमेकमेवात्मानं मोहवशा
द्दनात्मभूतदेहादिविषाहंप्रत्ययं कर्तारं कर्मसंपादयन्तं पश्य
ति बुध्यते स न पश्यति विपरीतत्वेन सज्ञानमित्यर्थः कुतो न प
श्यत्यकृतबुद्धित्वात् कृता यथोक्तज्ञाननिष्ठत्वात्रिष्पन्ना बुद्धिः
प्रज्ञा यस्य स तथोक्तः न कृतबुद्धिरकृतबुद्धिः सम्यग्ज्ञानशून्यतर
मतिरत एव तत्र धीः किमुक्तं भवति एकः परमेश्वरः स्वशक्ति
प्रसरभूतस्य सकलजगज्जालक्रीडनकचक्रस्यात्मकारकस्य प्रभापु
नस्यावभासयिता पारमार्थिकः कर्तेति सम्यग्ज्ञानाभावादकृतबु

ह्विर्जात्याद्यभिमानावच्छिन्नं देहत्तत्स्वरूपमात्मानं कर्तारं मन्यमानो य
त्करोतीति सोऽतदधिष्ठानादिविभागेन त्रिविधं कर्मफलं [illegible] यथोक्तस्य
[illegible]
[illegible] प्रतिपादयितुमाह १६ ॥

लासिकी [illegible]टीका

ततःकिमत आह तत्रैवं सति एवाधिष्ठानादिपंचके एवमुक्तक्रमेण समष्टीर्षि-
कयाकारणभूते सति यःकश्चित्पुरुषःकेवलमात्मानंकर्तारंक
र्मसंपादकंपश्यति दुष्यते सपुरुषोनपश्यतिनसम्यग्वेत्ति
कुतोऽकृतबुद्धित्वाद्धेतोः नकृतानसम्यक्शिष्यादिनाबुद्धिर्देहादि
व्यतिरिक्तस्यात्मनोबोधोयेनसभावस्तस्मात् यतोदुर्मतिर्दुष्टावि
परीतभावनाभिभूतामतिःप्रज्ञायस्यसः [illegible] १६

पंचोलीटीका

ततकिंयतआह तत्रेति तुपुनःयतः तत्रएवंसोकएवमधिष्ठा
नादिभिःपंचभिःनिष्पाद्यसर्वस्मिन्कर्मणिआत्मानमकर्तारंके
वलंविशुद्धंअहंकर्तेतिकर्तारंपश्यतिसमनेसदुर्मतिः अकृतबु
द्धित्वात् आचार्योपदेशवेदान्तन्यायैरसंस्कृतबुद्धित्वात्आत्मनः
तत्त्वंनपश्यति १६

रणवीर समिद्बोधिनी

ततःकिमित्याह तत्रैवमिति तत्रपंचकेप्रोक्तक्रमेण सर्वकर्मणां
कारणभूतेसति यःकश्चिदात्मानमेव केवलंकर्तारंकर्मनिवर्त
कंपश्यति सदुर्मतिर्भ्रष्टधीर्नपश्यतिसम्यगिति शेषः तत्रहेतुः
नकृतानिष्पन्नाबुद्धिर्निश्चयात्मिकायस्यतस्यभावस्तत्त्वंतस्मादह-
फलनिश्चयत्वादित्यर्थः किमुक्तंभवति एकएव परमेश्वरः सर्वत्र
कर्मणिस्वतंत्रःकर्तेति ज्ञानशून्यस्यपुण्यपापयोर्विषये स्वात्मनए
वकर्तृत्वाभिमानेन त्रिविधंफलं परमेश्वरेणोतदवश्यंसंपाद्यंनिमित्त

78

मारकत्वहमिति निश्चयेन कृत्वाभिसंधिं विहाय स्वधर्ममनुष्ठातः उनैनैतदिति १८॥

मधुभाष्य

१८॥

तो इसमे फेरि क्या होता है इस अपेक्षा पर कहते है कि उन कर्म्मोके हेतु जो अपिशनादि पाचमात्र है और कई हेतु नही है सो होनेसे भी शास्त्र औ आचार्य के उपदेश सेनही शोधीगई बुद्धि इस कारण जो दुर्म्मति मनुष्य उपाधि रहित असंगरूप आत्माको कर्त्तारूप देखते है इस से ये दुर्म्मति मनुष्य सम्यक दर्शी नही है १६

दोहा

याहि अहंकृति भावनहि याकी बुद्धि लिपेन सो हनके यह लोक को हनेन फिर बंधेन १७

दोहा

तामें कर्त्ता आत्मको केवल देषत जोय याहि अकृता र्थबुद्धिसें दुर्मति लषेन सोय १८ ॥

यस्य नाहंकृतो भावो बुद्धिर्यस्य न लिप्यते ह
त्वापि स इमाँल्लोकान्न हन्ति न निबध्यते १७

शांकरभाष्यटीका १ ॥

कः पुनः सुमतिर्यः सम्यक् पश्यतीत्युच्यते यस्येति यस्य शा
स्त्राचार्योपदेशन्यायसंस्कृतात्मनो न भवत्यहंकृतो ऽहं कर्ते
त्येवंलक्षणो भावो भावनाप्रत्यय एव पंचाधिष्ठानादयोऽविद्यया।
त्मनि कल्पिताः सर्वकर्मणां कर्तारो नाहमहन्तु तद्व्यापारा।
णां साक्षिभूतः अप्राणो ह्यमनाः शुभ्रोः ऽक्षरात्परतः परः केव
लो ऽविक्रिय इत्येवं पश्यतीति एवं बुद्धिरन्तःकरणं यस्यात्मन उपा
धिभूता न लिप्यते नानुशायिनी भवतीदमहमकार्षं तेनाहं नरकं
गमिष्यामीत्येवं यस्य बुद्धिर्न लिप्यते स सुमतिः स पश्यति हत्वापि
स इमाँल्लोकान् सर्वान्प्राणिन इत्यर्थः न हन्ति हननक्रियां न करो।
ति न निबध्यते नापि तत्कार्येणाधर्मफलेन सम्बध्यते ननु हत्वापि
न हन्तीति विप्रतिषिद्धमुच्यते यद्यपि स्तुतिः नैष दोषः लौकिक
पारमार्थिकदृष्ट्यपेक्षया तदुपपत्तेः देहाद्यात्मबुद्ध्या हन्ताहमिति
लौकिकीं दृष्टिमाश्रित्य हत्वापीत्याह यथा दर्शितां पारमार्थिकीं दृ
ष्टिमाश्रित्य न हन्ति न निबध्यत इति तदुभयमुपपद्यत एव नन्व
धिष्ठानादिभिः संभूय करोत्येवात्मा कर्तारमात्मानं केवलं त्विति
केवलशब्दप्रयोगान्नैष दोषः आत्मनोऽविक्रियस्वभावत्वे ऽधिष्ठाना
दिभिः संहतत्वानुपपत्तेः विक्रियावतो ह्यन्यैः संहननं संभवति संह
त्य वा कर्तृत्वं स्यात् न त्वविक्रियस्यात्मनः केनचित् संहननमस्तीति न
संभूय कर्तृत्वमुपपद्यते अतः केवलत्वं आत्मनः स्वाभाविकमि।
ति केवलशब्दोऽनुवादमात्रं अविक्रियत्वं चात्मनः श्रुतिस्मृतिन्याय
प्रसिद्धं अविकार्योऽयमुच्यते गुणैरेव कर्माणि क्रियन्ते शरीरस्थो।
ऽपि न करोतीत्याद्यसकृदुपपादितं गीतास्वेव तावत् श्रुतिष्वप्या
ध्यायतीव लेलायतीवेत्येवमाद्यासु यानि वाक्यानि दर्शितान्यायतश्च
निरवयवमपरतन्त्रमविक्रियमात्मतत्त्वमिति राजमार्गः विक्रिया

श्री·
गी·टी·
अ·

वत्वाभ्युपगमेप्यात्मनः स्वकीयैव विक्रिया यस्य भवितुमर्हतीति
नाधिष्ठानादीनां कर्म्मणामात्मकर्तृकाणि सन्ति हि परस्य कर्म्मप
रेण कृतमागन्तुमर्हतीति यत्तद्विषया गमितं तत्तस्य यथा रंजनत्व
नत्वा शुक्तिकाया यथा वानलमलत्वं न वालैर्गमितं मविषया नाकाश
स्य तथाधिष्ठानादिविक्रियापि तेषामेवेति नात्मनः तस्मात् शुद्धस्य
के शुद्धेहमनत्वबुद्धिलेपाभावात् विद्वान्न हन्ति न निबध्यत इति न्याय्य
हेति नहन्यतइति प्रतिज्ञाय नजायतइत्यादिहेतुवचनेनाविक्रियत्व
मात्मन उक्तं वेदाविनाशिनमिति विदुषः कर्म्माधिकारनिवृत्तिशा
स्त्रादौ संक्षेपत उक्तं मध्ये प्रसारितं च तत्र प्रसंगं कृत्वा इहोपसंह
रति शास्त्रार्थपिंडीकरणाय विद्वान्न हन्ति न निबध्यत इति एवं च
सति देहाद्यात्माभिमानानुपपत्तौ विद्याकृताशेषकर्म्मसंन्यासोपप
त्तेः संन्यासिनाममिष्टादि त्रिविधं कर्म्मणः फलं न भवतीत्युपपन्नं त
द्विपर्ययाच्चेतरेषां भवतीत्येतच्चापरिहार्यमित्येष गीताशास्त्रस्या
र्थ उपसंहृतः स एष सर्ववेदार्थसारो निपुणमतिभिः पंडितैर्विचा
र्य प्रतिपत्तव्य इति तत्र तत्र प्रकरणविभागेन दर्शितोऽस्माभिः
शास्त्रन्यायानुसारेण १७ ॥

आनंदगिरिकृतटीका २ ॥

१५ विपरीतदृष्टेर्दुर्मतित्वे सिद्धे सम्यग्दृष्टेः सुमतित्वं प्रश्नपूर्वक
माह कः पुनरित्यादिना शुद्धे कर्तर्यात्मनि कर्तृत्वमसत्याभावे
कुत्र कर्तृत्वधीरित्याशंक्याह यस्य इति कथं तर्हि अकर्तृत्वधीरा
त्मनीत्याशंक्याधिष्ठानादीनां व्यापाराणामुपादानत्वादित्याशंक्या ३५
ह शुद्धमिति आत्मनो न स्वतोस्ति क्रियाशक्तिमत्त्वमित्यत्र प्रमाण
माह अप्राणो हीति नापि तस्य स्वतो ज्ञानशक्तित्वमित्याह अमना इति
उपाधिद्वयासंबंधे शुद्धत्वं फलितमाह शुभ्र इति कारणसंबंधाद
शुद्धिमाशंक्योक्तं अक्षरादिति कार्यकारणयोरात्मस्पर्शित्वेनपा
र्थक्ये सद्वितीयत्वमाशंक्य तयोराविद्यकपारूप्यत्वान्नैवमित्याह
केवल इति जन्मादिसर्वविक्रियारहितत्वेन कौटस्थ्यमाह अवि
क्रिय इति उदितमर्थमादध्याच्च उहीति नान शायिनीनामुप

यवती नक्लेशशालिनीत्यर्थः द्वितीयपादस्यावतारार्थमुक्तावा
क्यार्थमाहदृष्टमिति पापंकर्म दृष्टमारारब्धस्यैते लोकानाशाण
सम्बन्धाभावे कुतोहिंसेत्याशंक्याह प्राणिनश्चेति विरुद्धार्थाकारत्व
निरपि नयुक्तेति शंकते नन्विति विरोधं परिहरति नैषदोषइति लौ
किकदृष्टिमवष्टभ्याह हत्वापीति निर्देशं विशदयति देहादीनिता
न्विकीं दृष्टिमास्थाय नहन्तीति निर्देशमुपपादयति यथेति ना
हं कर्त्ता किंतु कर्तृत्वव्यापारयोः साक्षी क्रियाज्ञानशक्तिमदुपाधि
द्वयविनिर्मुक्तः शुद्धःसन् कार्यकारणसम्बद्धो द्वितीयोविक्रियद्दृ
त्येवं पारमार्थिकदृष्ट्यपेक्षया दर्शितत्वं द्रष्टव्यं हत्वापीमेत्यत्वहन्तीत्या
दि तोभयं दुर्घटयावष्टम्भादुपपन्नमित्युपसंहरति तदुभयमिति
केवलमेवात्मानं कर्त्तारं पश्यन् दुर्मतिरित्यत्रात्मविशेषणसमर्पक
केवलशब्दसामर्थ्यादात्मनोविशिष्टस्य कर्तृत्वमिति शंकते नन्विति
आत्मनोवैशिष्ट्यायोगान्नविशिष्टस्यापि कर्तृत्वमिति दूषयति नैष
दोषइति अविक्रियस्वाभाव्येपिकथमात्मनोसंहतत्वमित्याशंक्या
ह अविक्रियेति अधिष्ठानादिभिरात्मनः संहननेपिनकर्तृत्वम
विक्रियस्य क्रियान्वयव्यवधानादित्याह संहत्येति संहतत्वानुपपत्ति
मङ्गीकरोति नन्विति असंहतत्वे फलितमाह इतिनेनेतिकथं नहि
केवलत्वमात्मनि केवलशब्दादुक्तं तदाहतत्वइति कर्तृत्वमात्मनोनु
पपन्नं तस्याविक्रियत्वमर्पतीत्याशंक्याह अविक्रियत्वेचेति तत्रस्र
तिवाक्यान्तराह श्रुतीति अविकार्योयमिति नायं हन्ति नहन्यतइत्यादिवा
क्यमादिशब्दार्थः उक्तवाक्यानामात्माविक्रियत्वे तात्पर्यं सूचयति
अमृतश्चैदिति निष्कलंनिःक्रियं शान्तमित्यादिवाक्यस्मृत्यादिश
ब्दार्थः यानि वाक्यानि तैरात्मनोविक्रियत्वं दर्शितमितियोजना
न्यायतस्तु तद्दर्शितमिति पूर्वेण सम्बन्धः न्यायमेव दर्शयति निर
वयवमिति ननावयवात्मास्वतोविक्रियेत निरवयवत्वादाकाशवत्त्वा
पि परतोसंगस्याकार्यस्य पराधीनत्वायोगादित्यर्थः किंवात्मनः स्व
निष्ठावा विक्रियाधिष्ठानादिनिष्ठावा नाद्यः स्वनिष्ठाविक्रियानुपपत्ते
रात्मनोदर्शितत्वादित्याशयेनाह विक्रियावत्त्वेति साचाशुक्तेत्यकर्मि
तिशेषः द्वितीयं दूषयति नेत्यादिना अधिष्ठानादिकृतमपि कर्मतत्

श्री॰
गी॰ टी॰
अ॰

योगादात्मत्यागश्चेत्याशंक्य नेदाग्रमने वास्तवमविद्येवेति
विकल्पाद्यं दूषयति नहीति द्वितीयं निरस्यति यत्त्विति आत्म
मविद्याप्रापितं कर्म नात्मीयमित्येतद्दृष्टान्ताभ्यामुपपादयति य
थेत्यादिना आत्मनो विक्रियत्वेन कर्तृत्वाभावे फलितमाह तस्मा
दिति ननु प्रागेवात्मनो विक्रियत्वं प्रतिपादितं तदिह कस्मादुच्यते
तत्राह नायमिति शास्त्रादौ प्रतिज्ञाय हेतुपूर्वकं संक्षिप्योक्तम म
ध्ये तत्प्रसंगं कृत्वा प्रसारितं कर्माधिकारनिवृत्तिमिहोपसंहरतो
ति संबन्धः प्रतिज्ञातस्य हेतुनोपपादितस्यान्ते निगमनं किमर्थ
मित्याशंक्याह शास्त्रार्थेति कर्माधिकारो विदुषो नेति स्थिते तस्य
देहाभिमानाभावे तत्त्वविदोऽस्य सर्वकर्मत्यागसिद्धेरनिष्टमिष्टमि
श्रं चेति त्रिविधं कर्मफलं संन्यासिनो नेति प्रागुक्तमेवेति पर
मप्रकृतमुपसंहरति एवं चेति ये पुनरविद्वांसो देहाभिमानिनस्तेषां। मा^
त्रिविधं कर्मफलं भवत्येवेति हेतुवचनमिदमर्थं निगमयति त
द्विपर्ययाच्चेति अधिष्ठानादिकृतं कर्म नात्मकृतमविदुषामेव
कर्माधिकारो देहाभिमानित्वेन तत्त्यागयोगाद्देहाभिमानाभावा
त्तु विदुषां कर्माधिकारनिवृत्तिरित्युपसंहृतमर्थं संक्षिप्याह इत्ये
ष इति उक्तं च गीतार्थाविदार्थत्वादुपादेय इत्याह स एष इति कथम
यमर्थो वेदार्थोऽपि प्रतिपत्तुं शक्यते तत्राह निपुणेति भाष्यकृता
मानत्र किंभावविभज्यानुक्त्वा व्याख्यायस्योपादेयत्वमित्याशंक्याह त
त्रेति ८ ॥ स्वामिकृतटीका ३१ ॥

+ कस्तर्हि सम्मतिर्यस्य कर्मलोपो नास्तीत्यपेक्षायामाह॥

+यस्येति अहंकृतोऽहं कर्तेत्येवंभूतो भावोऽभिप्रायो यस्य नास्ति यद्वाऽहं
कृतोऽहंकारो यस्य यः स्वभावः कर्तृत्वाभिनिवेशो नास्ति यस्य शरीरादी
नामेव कर्म कर्तृत्वालोचनादित्यर्थः अत एव यस्य बुद्धिर्न लिप्यते इ
ष्टानिष्टबुद्ध्या कर्मसु न सज्जते अत एवंभूतो देहाद्व्यतिरिक्तात्मद
र्शी इमांल्लोकान् सर्वानपि प्राणिनो लोकदृष्ट्या हत्वापि विविक्तया स्व
तत्र^ दृष्ट्या न हन्ति न वधफलैर्निबध्यते वधं तेन प्राप्नोति किंपुनः सत्त्वशु
द्धिहेतुः परोक्तज्ञानोत्पत्तिहेतुभिः कर्मभिस्तस्य बन्धशंकेत्यर्थः त
दुक्तं ब्रह्मण्याधाय कर्माणि संगं त्यक्त्वा करोति यः लिप्यते न स पापे
नेति हत्वापि न हन्ति न निबध्यते [illegible]

[illegible]

पैशाचभाष्य टीका ४ ॥

नकेवलंतस्ययोगिनःसकलकर्मसंन्यासएवतः यस्यशास्त्राचा
र्योपदेशमात्रैःसंस्कृतात्मनःअहंकर्तेत्येवंभूतोभावःप्रत्ययोनभ
वतिएतएवाधिष्ठानादयो।अधिष्ठानकर्तृकरणचेष्टादीनिसर्वकर्म
णांकारणानिप्रविषयाचैवकल्पितानिसर्वकर्मणांकर्तारोनाहंत्र
हेतनव्यापाराणांसाक्षिभूतइतिपश्यतीतिबुद्धिर्निश्चयोयस्मात्तु
टो॰ योविनीभवति तदहमकार्षंतेननरकंगमिष्यामीतिनलिप्यते
हत्वापिसइमाँल्लोकान्प्राणिनःनहंतिनवहनेनैककर्मणानिव
ध्यते नचहत्वापिनहंतिननिबध्यतइति १७ ॥

रामानुजभाष्य टीका ५ ॥

यस्येति परमपुरुषकर्तृत्वानुसंधानेनयस्यभावःकर्तृत्वविशि
षणेमनोवृत्तिविशेषोनाहंकृतः नाहमपिमानकृतः अहंकरोमी
तियस्यनविद्यतइत्यर्थः बुद्धिर्यस्यनलिप्यतेअस्मिन्कर्मणिमम
कर्तृत्वाभावादेतत्फलेनमयासंबध्यतेनचमदीयमिदंकर्मेतिय
स्यबुद्धिर्जायतइत्यर्थः सइमाँल्लोकान्युद्धेहत्वापिनहंतिनकेवलंभी
ष्मादीनित्यर्थः नतैस्तत्युद्धाख्येनकर्मणानिबध्यतेतत्फलेना
नुभवतीत्यर्थः [illegible]
[illegible]
[illegible] ॥

अभिनवगुप्तकृत टीका ६ ॥

स्पष्टार्थं १७ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

परमार्थप्रपा टीका ७ ॥

कस्तर्हिपश्यतीत्यत्राह यस्येतियस्याहमितिअहंकारेणकृतोनिष्पादि
तोभावःस्वभावःकर्तृत्वाभिनिवेशोयस्यनास्तिशरीरादीनामेवक र्मक
र्तृत्वालोचनादित्यर्थः अतएवयस्यबुद्धिर्नलिप्यतेइष्टानिष्टबुद्ध्या।
कर्मसुनसज्जतेसएवंभूतोदेहादिव्यतिरिक्तात्मदर्शीइमाँल्लोका नाँ॰

श्री॰
गी॰ टी॰
अ॰

न्सर्वान्प्राणिनो लोकदृष्ट्या हत्वापि विविक्ततया स्वदृष्ट्या न हंति
न च तत्फलेन निबध्यते बंधनं प्राप्नोति किं पुनः सत्त्वशुद्धिद्वारा प्रवृ
त्तज्ञानोत्पत्तिहेतुभिस्तत्स्वल्पशकैरित्यर्थः ब्रह्मण्याधाय कर्मा
णि संगं त्यक्त्वा करोति य इत्यादिस्वमेवोक्तमस्ति १७ ॥

वनमाली टीका ८ ॥

अविद्यादेहेंद्रियादिसंबंधविमुक्तं केवलमात्मानं यो कर्तारं प
श्यति तं स्तौति यस्येति यस्य ज्ञानेनापरोक्षस्य निहताशेषा
विद्यस्य जीवन्मुक्तस्य देहादौ निहताहंममेत्यभिमानस्य अ
हमिति कर्ताज्ञातोभावोऽभिप्रायो यस्य देहादौ नास्ति बुद्धिस्ततः
कर्तृत्वाभिमानो नास्तीत्यर्थः अत एव बुद्धिर्यस्य न लिप्यते इष्टा
निष्टबुद्ध्या कर्मसु न सज्जते स लोकानिमान्प्राणिनो हत्वापि न
हंति लोकदृष्ट्या हननकर्तापि विवेकदृष्ट्या हन्मीति भावान्न
हंति न वा हननफलपापादिना निबध्यते यद्यपि जीवन्मुक्त।
स्य प्राक्संपादितहिंसादिधर्मस्य संस्कारवशात्प्रेरितस्य वै।
केवलं हिंसादिदुष्टकर्मकर्तृत्वं तथापि हत्वापीत्यपि नाकैम
त्यायेन जीवन्मुक्तोऽकर्तृत्वज्ञानवान् स्तूयते यदात्मनोऽक
र्तृत्वमनुसंदधानः सोऽपि तत्कर्म कुर्वन्नपि तत्फलेन न लिप्य
ते तदभिप्रायस्य धर्माभिप्रायेण हत्वापीत्युक्तं आत्मनोऽकर्तृत्वं
जानन्नपि क्षत्रियः स्वधर्मे युद्धे सर्वलोकान् हत्वापि तत्फलेन
पुण्यादिजन्यस्वर्गादिना न लिप्यत इत्यर्थः न वा निबध्यते त
त्फलभोगपरंपरासंसारी न भवतीत्यर्थः १७ ॥

उत्तमवैजयंती टीका ९ ॥

यद्येवं तर्हि नेत्रवान्कृमतिः कोऽभवेदित्यपेक्षायामाह यस्य
नाहमिति यस्य सत्कास्त्वत्तस्य सदाचार्योपदेशवतः शुद्धस्य
स्य भावोऽहमेवेदं करोमीति स्वकर्तृत्वविशेषणो मनोवृत्तिर्वि।
शेषो नाहंकृतोऽहमेवेदं करोमीत्यभिमानकृतो न भवेत् य
स्य च बुद्धिर्न लिप्यते इदमीदृशकारितं कर्म मदीयेनानुष्ठि
न्कर्मणाममकर्तृत्वाभावादेतत्फलमपि मानवभागित्यस्य

+तदेवं चतुर्भिः श्लोकैरनिष्टमिष्टं मिश्रं च त्रिविधं कर्मणः फलं भवत्यत्यागिनां प्रेत्येति चरण
त्रयं व्याख्यातं इदानीं न तु संन्यासिनां क्वचिदिति तुरीयं चरणमेकेन व्याचष्टे ॥

परमेश्वरार्पितत्वादित्येवं यस्य तु बुद्धिर्जीयते स पुरुषः इमान् चतु
र्दशपरिमितान् लोकान् भवन्नाति हत्वापि न तु भीष्मद्रोणादीनेव न
हंति हननक्रियायाः कर्ता न भवति नच निबध्यते सर्वलोकहनन
रूपेणानेन कर्मणा च न लिप्यते १७ ॥

मधुसूदनी टीका ९ ॥

+यस्य पूर्वोक्तविपरीतस्य पुण्यैः कर्मभिः क्षपितेषु विवेकविरोधि
पापेषु नित्यानित्यवस्तुविवेकादिसाधनचतुष्टयसंपन्नस्य शास्त्रा
चार्योपदेशन्यायजनिता कर्तृभोक्तृत्वप्रकाशपरमानंदाद्वितीय
ब्रह्मात्मसाक्षात्कारस्तत्त्वज्ञानेन सकार्ये बाधितेन भवामहं कर्ता अहंकर्तेत्ये
वंरूपो भावः प्रत्ययो यस्य भावः सद्भावः अहंकृतो अहमिति व्यपदेशाद्दी
नः अहंकारबाधेन शुद्धस्वरूपमात्रपरिशेषादिति वा अहंकृतोऽहं
कारस्याभावः तत्तादात्म्ये यस्य न अविवेकेन बाधितत्वादिति वा बाधिता
नुवृत्त्यापि एतत्प्रपंचाधिष्ठानाद्योऽसावात्मापि सर्वात्मनि कल्पि
तानां सर्वकर्मणां कर्ता तेन मया स्वप्रकाशचैतन्येनासंगेन कल्पितसंबंधे
न प्रकाश्यमानानामहं न कर्ता किंतु कर्तृत्वव्यापाराणां साक्षिभूतः
क्रियाज्ञानशक्तिमदुपाधिद्वयानिर्मुक्तः शुद्धः सर्वकार्यकारणातीतः
कूटस्थो नित्यो निर्द्वयः सर्वविकारशून्यः असंगो ह्ययं पुरुषः साक्षी चे
ता केवलो निर्गुणश्च अप्राणो ह्यमनाः शुभ्रो अक्षरात्परतः परः अजआ
त्मा महान् ध्रुवः सलिल एको द्रष्टाद्वैतः अजो नित्यः शाश्वतोऽयं पुराणो
निष्कलं निष्क्रियं शांतं निरवद्यं निरंजनमित्यादिश्रुतिभ्यः अविका
र्योऽयमुच्यते प्रकृतेः क्रियमाणानि गुणैः कर्माणि सर्वशः अहंकार
विमूढात्मा कर्ताहमिति मन्यते तत्त्ववित्तु शरीरस्थोऽपि कौंते
य न करोति न लिप्यते इत्यादिस्मृतिभ्यश्च तस्मान्नाहं कर्तेत्येवं परमार्थ
दृष्टेः बुद्धिरंतःकरणं यस्य न लिप्यते नानुशयिनी भवति इदमहम
कार्षमेतत्फलं भोक्ष्ये इत्यनुसंधानेन कर्तृत्ववासनानिमित्तो लेपोऽनु
शयः स च पुण्ये कर्मणि हर्षरूपः पापे पश्चात्तापरूपः ईदृशेन द्विविधे
नापि लेपेन बुद्धिर्न युज्यते कर्तृत्वाभिमानबाधात् तथा चोक्तं श्रु
तौ एतमु हैवैते न तरत इत्यतः पापमकरवमित्यतः कल्या

श्री॰
गी॰ टी॰
७॰

णामकरवमित्यभेदृष्टेषपतेनरतैनेनेकृताकृतेनपतः तदेत
द्वाप्युक्तमेषनित्योमहिमाब्राह्मणस्यनवर्द्धतेकर्मणानोकनी।
यान् तस्यैवस्यात्पदवित्तंविदित्वानलिप्यतेकर्मणापापकेनेति
पापकेनेतिउभयस्याप्युपलक्षणंवर्द्धतेकनीयानितिचउभयपा
पयोः पतितोषपतितापाभिप्रायंएवंयस्यनाहंकृतोभावोबुद्धिर्य
स्यनलिप्यते तदेवोक्तुमितिविलक्षणः स्मृतिः परमार्थदर्शी
परमकर्त्तारमात्मानंकेवलेमकर्त्तृत्वाभिमानाभावादनिष्टादि
त्रिविधकर्मफलभागीनभवतीत्येतावतिशास्त्रार्थेहंकाराभाव
हितेपभवेत्स्तोत्रमाहत्वेति हत्वापिसइमान्लोकान्
प्राणिनः नहंतिहननक्रियायाःकर्त्तानभवति प्रकरस्वरूपसा
तोकारात् ननिबध्यतेनापितत्कार्येणाधर्मफलेनसंबध्यते
अयनाहंकृतोभावःस्यफलंनहंतीतिबुद्धिर्नलिप्यतइस्म
स्यफलेननिबध्यतेइतिश्रनेनचकर्मालेपप्रदर्शनेनेतिशायमा
श्रम्यक्तेननसर्वप्राणिहननेसंभवतिहत्वापीतिकर्त्तृत्वाभ्यनुज्ञा
वाधितकर्त्तृत्वदृष्ट्यालौकिक्यानहंतीतिकर्त्तृत्वनिषेधः शास्त्री
ययापरमार्थदृष्ट्येतिनविरोधः शास्त्रादौनायंहंतिनहन्यते
इतिसर्वकर्मासंस्पर्शित्वमात्मनः प्रतिज्ञायनजायतेम्रियतइत्यादिहे
तुवचनेनसाधयित्वावेदाविनाशिनमित्यादिनाविदुषः सर्व।
कर्माधिकारनिवृत्तिः संक्षेपेणोक्तामध्येचतेनतेनप्रसंगेनप्रस्ता
वितंइहाप्यसावर्थेनावत्यप्रदर्शनायोपसंहृतानावनहंतिननिबध्यत
इति एवंचाविद्याकल्पितानामधिष्ठानायमानात्मकृतानांसर्वेषा
मपिकर्मणामात्मनिविधूपासंबंधोपपत्तेः परमार्थसंन्यासिना
मनिष्टादित्रिविधं कर्मफलंनभवतीत्युपपन्नं परमार्थसंन्यास
स्याकर्त्तात्ममात्रज्ञानाकारस्यव्रजनकादीनामेतादृशसंन्यासित्वेपिव
लवदारब्धकर्मवशात् वाधितानुवृत्त्यापरपरिकल्पनयावाक
र्मदर्शनेनविरुद्धंपरमहंसानामीदृशानामिताटनादिवत् प्रवृ
त्तानफलभूतोविहितसंन्यासउच्यते साधनभूतस्तुविविदि
षासंन्यासोऽनेनैवविधेयोपिश्रवणमननतरकालेज्ञानोत्पत्तावेवार्थ।

योभवतीतिवद्यते एवंमधिष्ठानादिपंचकस्यक्रियाहेतुत्वेना।
त्मनः सर्वकर्मासंस्पर्शत्वमुक्तंसंप्रतितमेवार्थंज्ञानंज्ञेयमित्यादिक्रि
याश्रयतयाश्रेणप्रभेदव्याख्ययाचविवरीतुमुपक्रमते १७ ॥

सदानंदी टीका ॥ ॥

श्लोकेस्मिन्नुभिरेवंतद्गीतासंन्यासिनोफले अनिष्टादित्रिधायोक्तं
व्याख्यानंहेतुभिः सह १ इदानींतत्पपादंतस्याचेष्टमुख्यतस्त्वरं ए
वोक्तविपरीतस्यायस्यब्रह्मविदःसतः २ शास्त्राचार्योपदेशाभ्यासं
स्कृतात्मैकसन्मतेः स्वप्रकाशचिदानंदाकर्तृभोक्त्रात्मवेदिनः ३
सकार्येबाधितेज्ञानेनात्मेवाहंकृतामतिः ग्रहकर्तृतिरूपायस्य
मयत्वस्यनास्तिता ४ नास्त्यहंकारतादात्म्ययस्यशुद्धात्मदर्शि
नः अधिष्ठानादयःपंचमाययामयिकल्पिताः ५ कर्तारःक
र्मणांनाहंकर्तोदासीनभावनः किंतुसाक्षितयातेषांव्याप्त्येरव
भास्करः ६ इत्येवयस्यशुद्धात्ममतेर्नाहंकृतिर्नीडे यस्मात्ःकर्माणि
बुद्धिनैवानुशायिनीफले ७ अकार्यमिदमत्राहंभोक्ष्यपतस्फलंति
ति कर्तृत्ववासनाहेतुर्लेपोनानुशयात्मकः ८ सपरमार्थदर्शी।
त्यपश्यन्नात्मानमक्रियं हिंसित्वाप्यखिलान्लोकान्प्राणिनःका
लधर्मिणः ९ हननक्रियायाःकर्तानभवत्यनहंकृतिः नचाध
र्मफलेनासौसंबध्यतउदाधीः १० अत्रनाहंकृतोभावोनहंतीत्य।
क्तिनस्फलं बुद्धिर्नलिप्यतेनतस्यनिबध्यतइत्यपि ११ अनेनाति
शयोक्तेनकर्मालेपःप्रदर्शितः हत्वापीतितुलौकिकदृष्ट्या
बाधितयोरिति १२ यास्त्रीयमानंहंतीतिनविरोधोमनागपि एवं
मायाकृतेसर्वव्याकरस्मिन्जगत् १३ मुख्यसंन्यासिनोनास्ति
त्रिविधंकर्मणःफलं परमार्थकसंन्यासोब्रह्मबोधोनचापरः १४
ब्रह्मात्मैक्यपरिज्ञानेनष्टेज्ञानेसकार्यके स्वतःसिद्धोस्तिसंन्यासः
सर्वेषामेवकर्मणां १५ संन्यासिनोपिश्वैषाजनकादिमहीक्षितां
प्रारब्धकर्मणांतेषांलोकदृष्ट्याक्रियावतां १६ तदृष्ट्यानेक्रिया।
काचित्कर्ताकर्मवाक्वचित् भिक्षास्नानादिकंकर्मयथासंन्यासिनो।

वाधित^

श्री
गी॰ टी॰
अ॰

८५

धिया १७ सम्यक्वेद्यस्य कारणं सर्वथा भवेत् तथा तत्वविदां सर्वक
र्मयोगे च लौकिके १८ गृहस्थानामपि स्त्रीयदृष्टावाधितमेव सत्
न वेधकं यतस्तेषां प्रतिगात्मनि केवले १९ सदा स्थितिर्न देहादौ ज
डवर्गे विनश्वरे अतो निरंकुशा स्वस्तिः कृतकृत्यतया विदां २० यस्या हं
कृतजघटपटीमतिरियेनकाविलाहंकृति स्वात्मानंदस्तेन कुत्र विष
ये रते मनोगोप्सति यहोयामस्तस्य श्रुतिविधियेकाविक्रिया नस्पृशे
तेषीकोतमनर्थीयाम विश्रुतेन मनःकूटं भजे २१॥ १७ ॥

नीलकंठी टीका १७॥

द्वितीयं प्रयोजनमाह यस्येति यस्य प्रमातुर्भावः स्वरू
पमात्मा नाहंकृतः अहमिव कृतः अहंकारतादात्म्यापत्तोऽहं
कृतस्तथा न यस्य बुद्धिर्न लिप्यते आत्मभावेनरंजिता न भवति
यस्य बुद्धेर्व्यतिरिक्तमात्मानं पश्यतो बुद्धिधर्माः कर्तृत्वादयो नात्म
नि प्रतीयंते इति कर्तृत्वभोक्तृत्वादिनाकिंकनिरासः यस्य चात्मधर्मो बु
द्ध्यादयो बुद्धेर्न संस्कृष्यंते इति बुद्धिमेवचेतनं वदतो बौद्धस्य नि
रासः चिदचितोरन्योन्यसिन्नध्यासोन्यधर्माध्यासो वा अध्यस्तः इति सत्त्वा
दिसंसर्गनिषेधेन भोक्तृत्वाभावो दर्शितः हत्वापि स इमाँल्लोकान्न
हंति न निबध्यते इति तु क्रियामात्रे कर्तृत्वस्यैवबाधेन हेतुत्वाद्यो
गात् दृश्यपटवत्कर्तृत्वात् हत्वापि हंतनक्रियायाः प्रवर्तकस्य रा
गद्वेषादेरभावाच्च एतेनात्मनस्तात्विकमकर्तृत्वं भावयता कृ
तेकर्मणि तात्विककर्तृत्वाभिमाननिमित्तेन फलप्रसक्तोहं नाहंतीति
दर्शितं नहि रज्जुसर्पे रज्जुबुद्धिं कृत्वा प्रहरतः सर्पलोभजन्यदेशना
दिफलं भवति सर्पं तथा ज्ञात्वा तत्र रज्जुत्वमेव तद्वदिदमपि ज्ञेय
म् १७ ॥

आनंदीटीका १८

एतदेव प्रकटमाह अहमेवैकाकी कर्तानतु पंचकसामग्रीत्ये
वं प्रकारोऽहंकृतो भावो यस्य नास्ति यस्य चैवं सात्विकस्य बुद्धि
र्न लिप्यते पंचककर्मविना स्वात्मनो वद्भाग्य भकर्तृत्वनम

नाते सइमांल्लोकान्हत्वापिनहंति कर्तृत्वानभिमानात् नवध्यते
नचतस्यतत्कर्मबंधकमित्यर्थः अत्रकपिलेर्थेउक्तम् आत्मनः
स्वस्वभावतएवकर्तृत्वेनास्तिविक्रियाप्रसंगादितितदयुक्तम्
नहिक्रियायोगमात्रेणविक्रिया नहिपचनक्रियादेवदत्तस्यवि
क्रियास्वरूपविच्युतिर्भवति विक्रियाहिसावयवस्यावयवविश्ले
षादिनास्वर्णादेःकुंडलत्वादिनेवेतिशास्त्रसिद्धान्तः १७ ॥

ननुयथोक्तस्यत्यागिनःपरमा **रामकंठटीका १४** त्ममयंसर्वज्ञानचक्षुषापश्यतोनएवतस्यताहशीहनि प्रतिपादयितुमाह॥

यस्यात्ममयसमस्तवस्तुनोभावस्त्रिनहतिर्नोहंकृतोदेहादावनिवे
हंप्रत्ययग्रहणेनसंपादितोनएवयस्यबुद्धिःसंविल्लिप्यते रागद्वे
षादिभिर्मलैर्मायोपहतसमस्तजीवनिवद्धैर्नकलुषीक्रियतेसपरमे
श्वरभावसमाविष्टःकर्तृहृदयोद्भवस्थितांल्लोकान्हत्वाव्यापाद्या
पिननिबध्यते नतद्वधसाधनेनक्रियाफलेनयुज्यते पारमार्थिक
स्यनित्यस्यब्रह्मस्वरूपस्यात्मनोनानाभावाच्छरीरादेश्चानित्यविनश्व
रस्वभावत्वादयंनायंहंतिनहन्यतेइत्यादिनाप्रतिपादितएवहेतुःया
कृ अतस्त्वंयथोक्तत्यागवान्कार्यकर्मेदमाचरेत्यर्थः (अथत्यागपत्या
गिशब्दप्रतिपादितयोर्गिसंसारिपुरुषविषयतयाज्ञानकर्मक
र्तृणांगुणनिमित्तकंभेदंप्रतिपिपादयिषुःसर्वदेहसाधारणयो
र्ज्ञानकर्मणोःफलसंपत्तिहेतुंतावत्प्रतिपादयितुमाह १७ ॥

+ अथसंन्यासिनोलक्षणमाह॥ **ल्लासिकी [illegible] टीका**

+ यस्यस्वंस्वरूपप्रतिष्ठस्यकर्मकर्तुरपिअहंकृतोहंकारस्यभावःस्व
भावः अहंकरोमीत्येवंदेहाद्यभिमानाभावान्नास्ति बुद्धिश्चय
स्यनलिप्यतेनानुशायिनीभवति सपुरुषश्रेष्ठइमान्याद्भुमवस्थि
तानिमान्सर्वान्वालोकान्प्राणिनोहत्वापिनहंति कर्तृत्वाभिमा
नाभावात् ननिबध्यतेतत्फलेननयुज्यते वासनानादानात्
निष्टत्ततावत्कर्महेतोःपंचविधत्वंलोकप्रसिद्धंत्रैविध्यमेवज्ञान
कर्महेतोःप्रतिपादयामीत्याह १८

पंचोलीटीका

कः पुनः सुमतिः यः पश्यति स इत्याह यस्येति यस्य शास्त्राचा
र्योपदेशाभ्यां संस्कृतान्तःकरणस्याहंकृतो अहं कर्तेत्येवं लक्षणो भा
वो न भवति यस्य बुद्धिरन्तःकरणं मया कर्मकृतं मस्य कर्मणः फ
लं स्वर्गनरकादिरूपं भोक्ष्ये इति न मन्यते न लिप्यते स बुद्धिरिमां
ल्लोकान्सर्वान्प्राणिनः हत्वापि लोकदृष्ट्या हननं कृत्वापि परमा
र्थतोपि न हंति न निबध्यते न तस्य फलेन संबध्यते १७

रणवीरसमिद्धोयिनी ॥

अत एव तस्य स्तुतिं प्रतिपादयति यस्येति यस्य कर्मानुष्ठातुः अह
मेव करोमीति भावो मानसो व्यापारो न भवति परमेश्वरस्यैव सर्व
कर्तृत्वात् अत एव यस्य बुद्धिर्न लिप्यते शोकलक्षणरागद्वेषादिम
लैर्न कलुषीक्रियते स भगवद्रूपः कर्माधिकारी इमान्योगुभवस्थि
तांल्लोकान्हत्वापि न हंति हिंसाजन्यपापानाक्रांतबुद्धित्वात् अत
एव न निबद्धो भवति १७ ॥

मधुभाष्य

यस्येति यत्तावदुच्यते मद्विषदहंकारीव एवंमादिन
प्रकृषमपेक्ष्याविधिः अकर्तृत्वादित्यनेनाह १७।

भाषा अनुवाद ॥

जिस को कर्म्म लेप नहीं है ऐसा सुमति कौन है इस अपेक्षा से
कहते हैं कि मैंने यह कर्म्म किया औ मै कर्ता हूं ऐसी वासना जिस
के नहीं है अथवा शरीर औ इंद्रीमात्र को कर्तृत्व देखने से अहंका
र स्वभावरूप कर्तृत्व का भी लेश जिसको नहीं है इस हेतुसे जिस
की बुद्धि इष्ट अनिष्ट विचार से सकल कर्म्मे मे आसक्त नहीं होती है
ऐसा जो देहादि से भिन्नरूप आत्मदर्शी पुरुष प्राणियोंकी लोक
दृष्टि से हनन करके भी सब मे अभिन्नरूप आत्मदृष्टि हेतुसे किसी
का भी हनन नही करता है और कर्म्मफलसे बन्धको नहीं पाव
ता है सत्वशुद्धि के द्वारा अपरोक्ष कहे प्रगट ज्ञान उपजने हेतु
से निष्काम कर्म्मके द्वारा उसको बन्धनकी शंका और क्या है य
ह ५ अध्यायके १० श्लोक मे कह चुके हैं कि जो कर्म्म फलकी
आसक्ति छोड भगवदर्पण पूर्वक कर्म्मका अनुष्ठान करते हैं
ते मनुष्य जलके बीच वर्तमान पद्मपत्र के समान पुण्य पाप
समस्त कर्म्म से अगोले रहते लिप्त नही होते हैं १७ ॥

दोहा

यादि अहंकृति भाव नहि याकी बुद्धि लिपे न सोहनके
यहलोक को हनेन फिर बंधे न १७

ज्ञानंज्ञेयंपरिज्ञाता त्रिविधाकर्मचोदना
करणंकर्मकर्तेति त्रिविधःकर्मसंग्रहः १८

शांकरभाष्य टीका १ ॥

अथेदानीं तेषां कर्मणां प्रवर्तकमुच्यते ज्ञानमिति ज्ञानं ज्ञाय
तेऽनेनेति सर्वविषयविशेषेणोच्यते तथा ज्ञेयं ज्ञातव्यं तदपि
सामान्येनैव सर्वमुच्यते तथा परिज्ञातोपाधिलक्षणोऽविद्याक
ल्पितोभोक्ता इत्येतत्त्रयमेषामविशेषेण सर्वकर्मणां प्रवर्तिका
त्रिविधा त्रिःप्रकारा कर्मचोदना ज्ञानादीनां हि त्रयाणां सन्निपाते
हानोपादानादिप्रयोजनः सर्वकर्मारंभः स्यात्ततः पंचभिरधिष्ठा
नादिभिरारब्धं वाङ्मनःकायाश्रयभेदेन त्रिधाराशीभूतं त्रिषुक
रणादिषु संगृह्यते इत्येतदुच्यते करणं क्रियतेऽनेनेति वाह्यंश्रो
त्रादितत्स्थमनुयादिपर्यंतमं कर्तुःक्रियया व्याप्यमानेक
र्ताकरणानां व्यापारयितोपाधिलक्षण इति त्रिविधःत्रिःप्रकारः
कर्मसंग्रहः संगृह्यते अस्मिन्निति संग्रहः कर्मणःसंग्रहः क
र्मसंग्रहःकर्मएषुहित्रिषुसमवैतितेनायंत्रिविधःकर्मसंग्रहः १८

आनंदगिरिकृतटीका २ ॥

शास्त्रार्थोपसंहारानन्तर्यमथेत्युक्तमिदानीमिति प्रवर्तकापेक्षा
पेक्षावस्थोक्ता कर्मणां येषु विदुषांनाधिकारोऽविदुषांचाधिकार
स्तेषामित्यर्थः ज्ञानशब्दस्यकरणव्युत्पत्त्याज्ञानमात्रार्थत्वमाहज्ञा
नमितिज्ञेयशब्दस्यापि तद्वदेव ज्ञातव्यमात्रार्थत्वमाहतथेति उ
पाधिलक्षणत्वंतत्प्रधानत्वमपादितंतत्वं तस्यावस्तुत्वार्थमवि
द्याकल्पितविशेषणमेतदेव त्रयं सर्वकर्मप्रवर्तकमित्याह इत्ये
तदिति सर्वकर्मणां प्रवर्तकमित्याहनंतरं चोदनेति क्रियायाः
प्रवर्तकं वचनमिति भाष्यानुसारेणचोदनाशब्दार्थमाह प्रवर्ति
केति सर्वकर्मणामितिरधेषा संबंधः त्रैविध्यं ज्ञानादीनां त्रय
त्वं कर्मणो चोदनेति विग्रहःतेषां सर्वकर्मप्रवर्तकत्वमनुभवेन

श्री·
गी· टी·
श्र·

८७

साधयति ज्ञानादीनामिति हानोपादानादीत्यादिपदेनोपेक्षावि
वक्षिता करणमित्यादेस्तात्पर्यमाह तत्रेति ज्ञानाद्येषु प्रत्येक व४
त्वादित्यर्थः उक्तेर्थे श्लोकभागमवतारयति इमेत्विति वाह्यम
न्तस्थं च द्विविधं करणमुत्तमा कथयति करणमिति उक्तलक्ष
णं कर्मैव स्फुटयति कर्त्रेति स्वतन्त्रो हि कर्तेत्यातेषां च का
कार्यस्योक्तस्य तत्त्वयोक्तत्वमित्याह कर्त्रेति कथमुक्तेर्थत्रिविधेक
र्मसंग्रहे नेत्याह कर्मेति कर्मणो हि प्रसिद्धकारकाश्रयत्वमिति।
भावः १८ ॥ स्वामिकृत टीका ३ ॥

+इत्येतदेवोपपादयितुं कर्मचोदनायाः कर्माश्रयस्य च कर्मफलादीनां च त्रिगुणात्मकत्वात् त्रिगुणस्यात्मनस्तत्संबंधो नास्तीत्यभिप्रायेण कर्मचोदनां कर्माश्रयं चाह॥

+ज्ञानमिष्टसाधनमेतदिति बोधः ज्ञेयमिष्टसाधनं कर्म परिज्ञा
ता एवंभूतज्ञानाश्रयः एवं त्रिविधा कर्मचोदना चोद्यते प्रवर्त्य
तेनेनेति चोदना ज्ञानादि त्रिविधं कर्मप्रवृत्तिहेतुरित्यर्थः यद्वा
चोदनेति विधिरुच्यते तदुक्तं भट्टैः चोदना चोपदेशश्च विधिश्चै
कार्थवाचिन इति तेनायमर्थः तदेवं त्रिगुणात्मकं
ज्ञानादित्रयमवलम्ब्य कर्मविधिः प्रवर्तत इति तदुक्तं त्रैगुण्य
विषया वेदा इति तथा च करणं साधकतमं कर्म च कर्तुरीप्सि
ततमं कर्ता क्रियानिर्वर्तकः कर्म संगृह्यतेऽस्मिन्निति संग्रहः क
रणादि त्रिविधं कारकं क्रियाश्रय इत्यर्थः संप्रदानादिकारक
त्रयं तु परंपरया क्रियानिर्वर्तकमेव केवलं न तु साक्षात् क्रिया
या आश्रयस्ततः करणादित्रितयमेव क्रियाश्रय इत्युक्तं [illegible]
[illegible] १८ ॥

पैशाचभाष्य टीका ४

ज्ञायतेऽनेनेति ज्ञानं प्रकाशनं ज्ञायतेऽनेनेति ज्ञेयं ज्ञानक्रियायाः क
र्मीभूतं परिज्ञाता ज्ञानक्रियाकर्ता श्रुविद्याकल्पितं एतत् त्रिविधं
कर्मणः क्रियायाश्चोदना प्रवर्तिका एतत् त्रितयसंनिधौ महता
दर्शपौर्णमासादिरूपं कर्म चोदना ज्ञानेन ज्ञेयं परिज्ञातात्मिका क्रियतेऽने
नेति करणं श्रोत्रादि बुद्ध्यादि पंचवागादिकर्मेन्द्रियं च कर्म कर्तुः
क्रियायामभिष्टतमं कर्ता यो देहाभिमानी त्रितयात्रितयक

+ सर्वमिदं कर्तृत्वाद्यनुसंधानेन सत्त्वगुणहेतुकमेव भवतीति सत्त्वस्योपादेयताज्ञापनाय
+ कर्मणि सत्त्वादिगुणकृतं वैषम्यं प्रपंचयिष्यन् कर्मचोदनाप्रकारं तावदाह ॥

र्मसंग्रहः कर्म क्रियालक्षणं संगृह्यते अस्मिन्निति व्युत्पत्त्या तेने
ति संग्रहः करणकर्मकर्तृभेदैः सर्वं कर्म समवेतमतोयं त्रिविधः
कर्मसंग्रह उच्यते १८ ॥

रामानुजभाष्यटीका ५ ॥

+ ज्ञानमिति ज्ञानं कर्तव्यकर्मविधिविषयं ज्ञानं ज्ञेयं कर्तव्यं कर्म परि
ज्ञाता कर्मणः तस्य बोद्धेति त्रिविधा कर्मचोदना बोध्यबोधकबोद्
धृक्तो ज्योतिष्टोमादिकर्मविधिरित्यर्थः तत्र बोध्यरूपं कर्म त्रिवि
धं संगृह्यते करणं कर्म कर्तेति करणं साधनभूतं द्रव्यादिकं कर्म
यागादिकं कर्म यागादिकर्तानुष्ठातेति १८ ॥

अभिनवगुप्तकृतटीका ६ ॥

कर्मणि चोदनाप्रवृत्तौ ज्ञानं ज्ञेयमेषामवोधमात्रनिष्ठत्वात् ज्ञान
ज्ञेयज्ञातृस्फूर्तिवाच्यतानेषामेव संग्रहणरूपं यत्फलाभिसंधा म्यु॰
नेनात्मीयतयास्वीकरणं अहमेतज्ज्ञेयं तन्मयाकृतमिमेवद्र
व्यं तत्समयेन तथा निर्वर्तनावसरे करणकर्मकर्तृशब्दाभिधेयत्वमावि
ष्टत्वात् अतो योगिनामावेशो नास्तीति नात्र निकरणादिगिराप्रसं
गो नास्ति अपितु ज्ञानादिमात्रपर्यवसितत्वम् १८ ॥

परमार्थप्रपाटी टीका ७ ॥

तदेवोपपादयितुं कर्मचोदनायाः कर्माश्रयस्य च कर्मफलानां त्रि
गुणात्मकत्वात् त्रिगुणात्मनस्तत्त्वं योनास्तीत्यभिप्रेत्याह ज्ञान
मिति ज्ञानमिष्टसाधनमिति बोधः ज्ञेयमिष्टसाधनं कर्म परिज्ञा
ता एवंभूतज्ञानाश्रयः एवं त्रिविधा कर्मचोदना चोद्यतेऽनया प्रवर्त्यते
ऽनेनेति चोदना ज्ञानादित्रयं कर्मप्रवृत्तिहेतुरित्यर्थः यद्वा चोदनोपदे
शः तदुक्तं चोदना चोपदेशश्च विधिश्चैकार्थवाचिन इति तत्तत्स्या
प्यर्थः उक्तलक्षणं त्रिगुणात्मकं ज्ञानादित्रयमेवैषा कर्मविधिः लं॰
प्रवर्तत इति ज्ञानं करणसाधकतमं कर्म च कर्तुरभीप्सिततमं क
र्ता च क्रियानिर्वर्तकः कर्मसंगृह्यतेऽस्मिन्निति कर्मसंग्रहः १८ ॥

वनमाली टीका ८ ॥

श्री॰
गी॰ टी॰
श्र॰

88

नत्वपरिज्ञीवो न कर्त्ता तर्हि तं प्रति प्रवृत्तस्य विधिनिषेधशास्त्र
स्य वैयर्थ्यं स्यात् तत्राह ज्ञानमिति ज्ञानं विधिविषयत्वे प्रेरकं ।
प्रयत्नलक्षणं शुभेष्टनादिलक्षणं पुरुषार्थलक्षणं च परिज्ञाता
सर्वज्ञ ईश्वरः सर्वप्रेरक इति त्रिविधा कर्मचोदना कर्मविधिः निमि
त्ततो भेदोपचारात् त्रिविधेत्युक्तं एतत्त्रिविधनिमित्तमपेक्ष्य कर्म
विधिः प्रवर्तत इत्यर्थः एतदुक्तं भवति न स्वतन्त्रकर्तृत्वं विधिवि
षयत्वे प्रयोजकं येन जीवं प्रति कर्मविधिवैयर्थ्यं स्यात् तथा स
तीश्वरस्यापि विधिविषयत्वं स्यात् किन्तु यस्य स्वसंबन्धितया विधि
ज्ञानं कर्म तत्फलं चोद्दिश्यैक्यात्तदनुगुणश्च प्रयत्नो विधिनादिसं
त्रिधानं कर्मसंबन्धः फलभाक्त्वं चास्ति तं प्रति कर्मविधयः प्रवर्तन्ते
घास्ति चेदं समस्तं परमेश्वराधीने जीवे इति कथं तं प्रति कर्मविध
यः स्युरिति स्वतन्त्रोपीश्वरो जीवे विधिज्ञानमन्यापेक्षमयत्नो
कारयितृत्वेन कशरीरादिपंचकारणैः कर्म च कारयित्वा च फलं नि
यमेनैव ददातीति यद्यप्येवं यातात्तेऽपीश्वराधीने जीवे ली
मतोपि न विधिवैयर्थ्यं स्यात् इदं प्रवृत्तविधिवैयर्थ्यं यदि जीवस्य कि
यासामर्थ्यलक्षणं कर्तृत्वं सर्वथा स्यात् नैव च ईश्वरायत्तस्यात्तस्य
स्वीकारात् ईश्वराधीनापेक्षया तदभावोक्तेः नैवेवं जडलोष्टवज्ज
डे हि ज्ञानदायकत्वेन नोदनादिना क्रियावत्त्ववति न तथा गतुक
कारणस्वेच्छया जीवस्त्वनादिसिद्धया परमेश्वरप्रसादायत्तया स।
ताततया क्रियाशक्त्या कर्तेति युक्तस्तं प्रति कर्मविधिरिति विधिज्ञा
ने समर्मितोज्ञा प्रयत्नादौ तेन तदनुभवसिद्धं ईश्वराधीनत्वं यथा
नियुक्तोऽस्मि तथा करोमीत्याद्यागमात्सिद्धं ग्रहणापत्ते ईश्वरस्य स
र्वे कर्मसु प्रेरकत्वमुक्त्वा तत्प्रेरणस्य स्वीकृतकर्मकारणानि संदिश्य
ह करणं कर्म कर्तेति त्रिविधः कर्मसंग्रहः कारणानां पंचानां संग्रहः
संक्षेपः कर्मशब्देन तत्कारणानि लक्ष्यन्ते करणमिति मध्यमपदलो
पो वा क्रियतेऽनेनेति करणं साधनं वा कर्मशब्दः यद्वा दैवशब्दो
दितेश्वरस्यैव साक्षात्कर्तृत्वात् स्वतन्त्रत्वाच्चैकोऽत्र शरीरजीवयोः क

र्दशाद्वेनोक्तः कारणानां त्रैविध्यमित्यर्थः केचित्तु प्रविशेनादि।
पंचकस्य क्रियाहेतुत्वमुक्तानेसेव ज्ञानज्ञेयादिरचनयाचैतुराणमभे
दंशा ख्यात्मुपक्रमते ज्ञानमिति ज्ञानं विषयप्रकाशक्रियायां ज्ञेय
नस्य कर्मपरिज्ञाता तस्याश्रयः कर्त्ता एतत्रयं सकर्मणः प्रवर्तकं ते
देवाह त्रिविधा कर्मचोदनाचोदनेति प्रवर्तकमुक्तं चोदनापदेशास्त्रा
नयाप्रतीयते तथापि वचनत्वविहाय प्रवर्तकमात्रमिह लक्ष्यते ज्ञा
नादिषु वचनत्वाभावात् तथा करणसाधकतमं वाह्यश्रोत्रादि तस्य वु
द्ध्यादिकर्म कर्त्तेरीप्सिततमं क्रियया व्याप्यमानं उत्पाद्यमानं विकार्यं
संस्कार्यं च कर्त्ता स्वतंत्रः कारकाणां प्रयोजयिता इति सकलकारकाणामुपयो
क्तात्रिविधस्त्रिप्रकारः कर्मसंगृह्यते अस्मिन्निति कर्मसंग्रहः कर्माश्रयः
प्रेरणीयरूपैव त्रिविधा कर्मचोदना कर्मक्रियापुरुषव्यापारस्तद्रूपार्थ
भावना तद्विषया चोदना प्रेरणा विधिरूपा शास्त्रीभावेनेत्यर्थः तथा क
रणमितिकर्त्तव्यताकं साधनं यथान्वर्थः कर्मभाव्यं स्वर्गादिफलं कर्त्ता फ
लकामवान्पुरुषः क्रियाया निर्वर्तक इत्येवं त्रिविधः कर्मसंग्रहः क
र्मणां व्यापाररूपस्यार्थभावनायाः संग्रहः संक्षेप इमात् ॥ १८ ॥

कुसुमवैजयंतीटीका ४ ॥

पुरुषस्य सत्वगुणवृद्धिर्वा कर्त्तृत्वाद्यनुसंधाने भवमतः सत्वगुणसो
पादेयत्वं कर्मणां सत्वादिगुणकृतं वैषम्यं च प्रपंचयिष्यन् त्रिवा दौ त्रि
विधायाः कर्मचोदनायाः प्रकारत्रयमाह ज्ञानमिति ज्ञानं इष्टकर्म
साधनबोधः ज्ञेयं कर्त्तव्यमिष्टसाधनं कर्म परिज्ञाता कर्त्तव्यस्य कर्म
णो बोद्धा इत्येवं त्रिविधा बोधबोद्धव्यबोद्धृ इति त्रिकमुक्ता कर्मचोदना
बोद्धुः प्रवर्त्यते अनया चोदना चोपदेशशास्त्र विधिरूपैव कार्यं च चिन्ता।
२४ इति भेदोक्तेः तत्त्रिकमेव समप्रवृत्तिकारणमिति निश्चीयते तेनेतिनिरु
क्तैर्यज्ञानेन देवकर्णीसाधकतमं करणं कारकमित्यर्थः यज्ञैः यक्ता।
तैयं ज्योतिष्टोमादिना देवकर्त्रेप्सिततमं कर्मकारकमित्यर्थः
तेन यजते वंज्योतिष्टोमादिना देव[illegible]
यस्तनस्य कर्मणः परितो नष्टो नेन ज्ञाता वादोसतत्ज्ञानाश्रयत्वात्कि २४
याश्रयश्च क्रियानिवर्तकः कर्त्तेति कारकमित्येवं त्रिविधः कर

श्री·
गी·टी·
भ्र·

८९

णाकर्मकर्तेति त्रयसाध्यः कर्मसंग्रहः कर्मसंगृह्यतेस्मिन्निति क
र्मसंग्रहः कर्मविधिर्भवति चोदनासंग्रहयो रेवार्थो संप्रदानापा।
दानाधिकरणकारकत्रयाणां परंपरया क्रियानिर्वर्तकत्वेन तत्साक्षा
त्करणादित्रयाणामेव साक्षादेवमाशयः १८ ॥

मधुसूदनी टीका १ ॥

ज्ञानं विषयप्रकाशक्रिया ज्ञेयं तस्य कर्म परिज्ञाता तस्याश्रयो भो
क्ता तैः करणाधिपरिकल्पितैः एतेषां त्रयाणां सन्निपाते हि
हानोपादानादि सर्वकर्मारंभः स्यादत एतत्त्रयं सर्वेषां कर्मणां प्र
वर्तकं तदेतदाह त्रिविधा कर्मचोदनेति प्रवर्तकमुच्यते चोद
नेति क्रियाप्रवर्तकं वचनमाहुरिति भावेरे चोदना चोपदेश।
श्च विधिश्चैकार्थवाचिन इति भाट्टैश्च वचने क्रियाप्रवर्तकव
चनत्वं यद्यपि चोदनापदशक्यतावच्छेदकं तथापि वचनत्व
विहाय प्रवर्तकमात्रमिह लक्ष्यते ज्ञानादिषु वचनत्वाभावात्
एवं च प्रेरणीयत्वं प्रेरकत्वं चात्रात्मन एव नात्मन इत्यभिप्रायः त
थाकरणं साधकतमं बाह्यं श्रोत्रादि अंतस्थं बुद्ध्यादि कर्मकर्तुरी।
प्सिततमं क्रियया व्याप्यमानं स्वव्यापारसाध्यं विकार्यं संस्कार्यं च
कर्ता चेतनः कारकप्रयोज्यत्वे सति सकलकारकाणां प्रयोक्ता।
क्रियाया निर्वर्तकश्चिदचिद्ग्रंथिरूप इति त्रिविधस्त्रिप्रकारः क
र्मसंगृह्यतेस्मिन्नेतत्रितयेति संग्रहः कर्माश्रयः चकारार्थादिति श
ष्टानां संप्रदानमपादानमधिकरणं च त्रिष्वंतर्भूतं एवं कारक।
षट्कमेव त्रिविधं क्रियाया आश्रयो न तु कूटस्थ आत्मेत्यर्थः
कर्मप्रेरकस्य कर्माश्रयस्य च कारकरूपत्वात् त्रिगुणात्मकत्वाच्च
क कारकस्य भावो गुणातीतः स्यात्मा सर्वकर्मासंस्पर्शीत्यभिप्रायः अ
थवा ज्ञानं प्रेरणारूपं लिङादिशब्दजन्यं ज्ञेयं तस्य ज्ञानस्य विष
यत्वेन लिङादिशब्दस्वरूपं प्रेरकं परिज्ञाता तस्य ज्ञानस्याश्रयः
प्रेरणीयः इत्येवं त्रिविधा कर्मचोदना कर्म क्रिया पुरुषव्यापा
रः पुरुषार्थभावना तद्विषया चोदना प्रेरणा विधिरूपा शाब्दी भा
वनेत्यर्थः तथा करणं साधनं कर्तव्यतात्साधनं इत्यर्थः कर्म

भावे स्वर्गादिफले कर्ता फलकामनावान् पुरुषः क्रियायानि
र्वर्तकस्तेनैव त्रिविधः कर्मसंग्रहः कर्मणः शुव्यापाररूपस्यार्थभाव
नायाः संग्रहः संक्षेपः तदेवमर्थभावनारूपप्रयत्नस्य विधेयस्य
भावात् शब्दभावनारूपो विधिर्न स्वरूपमात्मने गोचरयतीति कारकाप्र
यत्नाद्विधिविधेययोः तदुक्तं त्रैगुण्यविषया वेदा निस्त्रैगुण्यो भवा
र्जुनेति कारकाणां त्रैगुण्यरूपत्वमनेनैव व्याख्यातमित्यभि
प्रायः अत्र प्रसंगाद्विधिर्निरूप्यते प्रवृत्तिहेतुत्वेन प्रेरणा तावत् स
र्वलोकानुभवसिद्धा तत्र प्रेरितो बालेन प्रेरितो दासेन प्रेरितो
ऽस्मीति हि प्रवर्तमानानां व्यवहारो भवति सा च प्रवर्तना प्रवर्तकस्या
ज्ञादिनिष्ठा तत्रोत्कृष्टस्य निकृष्टं प्रति प्रवर्तना आज्ञा प्रैषणेति
चोच्यते निकृष्टस्योत्कृष्टं प्रति प्रवर्तना याच्ञाध्येषणेति चोच्यते
समस्य समं प्रत्युत्कर्षानिकर्षोदासीनेन प्रवर्तनानुज्ञानुमतिरिति
चोच्यते तावताज्ञादयो ज्ञानविशेषा इच्छाविशेषा वा चेतनधर्मा ए
व लोके प्रसिद्धाः वेदेन विधिनाहं प्रेरितः करोमीति व्यवहारो
ऽभवति न च स्वयमचेतनत्वादपौरुषेयत्वाच्च वैदिकस्य विधेर्न
चेतनधर्मेणाज्ञादिना प्रेरकता संभवत्यतः स्वधर्मेणैव स्या
त्प्रयोक्तृव्यापारान्तरासंभवात् स एव धर्मश्चोदना प्रवर्तना प्रेर
णा विधिरुपदेशः शब्दभावनेति चोच्यते तत्र केचिदलौकिकमे
व शब्दव्यापारं कल्पयन्ति अन्ये तु स्वसिद्धेनैवोपपत्तौ लौकिकक
ल्पनासहत्वे प्रवर्तनादि प्रवृत्तिहेतुर्व्यापारः विधिशब्दस्य वा
च्योऽनत्वेन दशलकारसाधारणो नोपाधिना पुरुषप्रवृत्तिरूपा
र्थभावना प्रतिवाचकत्वेन तज्ज्ञानहेतुत्वमिति यावत् सा च ज्ञाने
वानुष्ठानेश कातः इति नह्री हेनोरपि शब्दस्य तद्धेतुत्वं परंपरया
भवत्येव तत्र विधिशब्दस्य पुरुषप्रवृत्तिरूपभावनाज्ञानहेतु
र्व्यापारस्तद्वाचकशक्तिमत्तया विधिशब्दज्ञानं स एव चनस्य प्र
वृत्तिहेतुर्व्यापार इति प्रवर्तनाभिधानीयकत्वमते ज्ञानद्वारेणै
व शब्दस्य प्रवृत्तिजनकत्वात् ज्ञानजनकव्यापारातिरिक्तव्या
पारकल्पने मानाभावात् ज्ञानजनकस्य व्यापारस्य स्वज्ञाने श

श्री॰
गी॰ टी॰
३

९०

क्तिज्ञानेशक्तिविशिष्टस्तज्ज्ञानेव तज्ञापयोरन्तरस्पशाब्दभा
वनात्वे स्तोपस्यतत्रकरणत्वमितिविवेकः एवंस्थितेत
प्रकर्षः विधिनास्वज्ञानेजन्मनेप्रवर्तनात्वेनाभिधीयतेपिइति
विधिज्ञानमेवशाब्दभावना तस्याश्चपुरुषप्रवृत्तिरूपार्थीभावने
वभाव्यतयान्वेति करणतयाचपुरुषप्रवृत्तिवाचकशक्तिम
द्विधिज्ञानमेव भावनासाध्यस्यापिफलावच्छिन्नाभावनाप्रति
करणत्वेफलकरणत्वाद्देवयागस्यैवस्वर्गभावनायतितत्वविरुध्य
ते तथाचपुरुषः स्वप्रवृत्तिंभावयेत् केनेतिकरणाशंकायांकथ केन
मित्याकांक्षायामर्थवादैः स्तुतत्वेनेतिकर्तव्यतांशपूरणे इ
ष्टयोः कृष्येतिलौकिकेविधौवहूनांराजीवहस्तस्यायमस्या
समीसमीतेत्यादिलौकिकार्थवादवत् तत्वाख्यातत्वेनवि
धिशाब्दाद्युपस्थितापुरुषप्रवृत्तिर्भावितयान्वेतकरणत्वकथ
मनवप्रस्थितमन्वेतिउच्यतेविधिशब्दस्तावच्छब्दवैणेनोपस्था
पितस्तत्स्पुरुषप्रवृत्तिवाचकशक्तिरपिस्मरणेनोपस्थापि।
तातदुभयवैशिष्ट्यंतत्विष्टज्ञानतताचमननेतिवाचकशक्ति
मनयाज्ञातोविधिशब्द उपस्थितएव ष्टनेनयच्छब्दयानभाव
ये दितिप्रतिशब्देसाध्यायविधिनामर्थाच्छक्तिरिक्तेनोप।
स्थितमपिशब्दवोधेभासतएव यथाजपातिष्ठोमादिनामधे
येपथावालिंगवितिधोज्ञोर्गदृः तदुक्तं माणार्थकाधिदधिक
रोणाद्युपस्थितविशेषणाविशिष्टवुद्धिर्भवतितद्वदभि
हितविशेषणेतिएवमर्थवादानामुपस्थितिः श्रोत्रेण शा
ब्दस्यसंतत्रैवलक्षणयातदुभयगतिस्तज्ञानतायास्तमन
नेमर्थःवादैःप्रशस्तत्वेनज्ञातत्वेनीतिकर्तव्यतांशानवयोप
पन्नएव ननुकिंप्राशस्त्यं ततावन्फलसाधनत्वंतस्यायागेन
भावयेत् स्वर्गमितिमर्थीभावनान्वयवशेनविधिवाक्यादेवल
ब्धत्वात् नासत् प्रवृत्तावनुपयोगात् उच्यते वलवदनि।
ष्टाननुवधित्वंप्राशस्त्यंतच्चनेष्टहेतुत्वज्ञानालभ्यते इष्टहे
तावपिकलंजभक्षणादावनिष्टहेतुत्वस्यापिदर्शनात् वि

ह्नि तद्रूपेण फलस्य वशात्तद्वृत्यस्यानिष्टानन्वैधित्वे दृष्टे अतो यावत्स्वा
यनस्य फलस्य वानिष्टहेतुत्वं नोच्यते तावदिष्टहेतुत्वेन ज्ञातेपि तत्र
प्रवृत्तेन प्रवर्त्तते अत एवोक्तं फलतोपि च यत् कर्म्म नानर्थेनानुबध्य
ते केवलप्रीतिहेतुत्वात्तद्धर्म्म इति कथ्यत इति ततः स्वतः फलतो
वानर्थाननुबंधित्वरूपशास्त्रबोधनेनार्थवादस्य विधिशक्तिजनने भ
ति कउत्वं भः स्वतः फलतो वानर्थाननुबंधित्वे शकायाः प्रवृत्तिप्रति
बंधिकाया विरामः इदमेव च विधेः प्रवृत्तिजनने साहाय्यमर्थ
वादैः क्रियत इति विधिरर्थवादसाकांक्षः एवमर्थवादोप्यभिध
या गौण्या वा हत्याभूतमर्थं वदंस्तोपि स्वाध्यायविध्यापादितप्रयोज
नवत्त्वलाभाय विधिसाकांक्षाः सोयं नष्टाश्वदग्धरथवत्संप्रयोगः
यथैकस्य दग्धस्य रथस्य जीवद्भिरश्वैरन्यस्य विद्यमानरथस्याऽवि
द्यमानाश्वस्य संप्रयोगः परस्परस्यार्थवत्त्वाय एतस्यार्थवादानां प्रयोज
नांशो विधिनां स्तुत्यंशो विधेयशाब्दभावनाया इति कर्त्तव्यतांशोऽर्थ
वादैरिति तदिदमुभयोः प्रवाणमेव वाक्यं एकस्य प्रवाणान
न्यस्य कल्पनया पूरणीयेऽपेक्षावसंतायकपिंजलानालभते इति
विध्यर्थवादयोः स्कृतोपि कल्प्येत प्रतीतिश्रुतिद्वायप्रतारणी
रूपयंत्योः स्यादर्थवादे विशेषः तथा च सूत्रं विधिना त्वेकवाक्यत्वा
त्स्तुत्यर्थेन विधीनां स्युरिति विधिना स्तुतिसाकांक्षेण प्रयोजन
साकांक्षाणामर्थवादानामेकवाक्यत्वाद्धि यीनां विधेयानां स्तुत्यर्थे
न स्तुतिप्रयोजनेन स्तुतिरूपेण लाक्षणिकेनार्थेन वानर्थक्याभा
वादर्थवादानन्वय एव लौकिकाः शास्त्रास्त एव वैदिकास्त एव
चामीषामर्था इति मायाहि विधिशाद्धस्य लोके पदशक्तिरेहीनावेद
पि न दर्थके नैव तेन भवितव्यं लोके च प्रेषणादिपृतस्य वर्म्मवाचि
त्वं क्वमस्मिति वेदे शाब्दभावनावाचित्वं कथमपपद्यते उच्यते लो
के वेदयोरेकरूपमेव तथाहि लोके प्रेषणादिकं न तेन तेन रूपे
ण विधिपदवाच्यं अतन्नगमेन नानार्थत्वप्रसंगात् तद्देव भावना
वाचित्वोपपत्तेश्च किं तु प्रेषणाध्येषणानुज्ञासु सर्वत्र वर्त्तनेनानुगमे
के न च शाब्दव्यापारेणेच्छामि तिनदेवालिङादिपदवाच्यं न च लो

श्री· ती·टी· प्र·

किंकराद्देनास्यैव तत्र राजादीनामेव प्रवर्तकत्वात् प्रवर्तकव्यापारएव
हि प्रवर्तिना प्रवर्तकत्वं च राजादेरिव वेदस्याप्यनुभवसिद्धं न च वेदेपि
प्रवर्तनावानीश्वरः कल्प्यतां लोके राजादिवत् तदुक्तं विधिरेव तावद्
गर्भश्रवकृतिक्रमार्थः प्रयोगमात्रमिति न वेदस्यापौरुषेयत्वात्
नहि वेदस्य कर्त्ता पुरुषो लोके वेदे वा प्रसिद्धः तत्कल्पने च तज्ज्ञानप्र
माण्यापेक्षया वेदवचनत्वेन समानेपि बुद्धवाक्ये न प्रमाणं वेदवाक्यं तु
प्रमाणमिति सुभगाभित्तकस्याप्रसंगः महाजनानां स्वभयसि
द्धत्वाभावेन तत्परिग्रहापरिग्रहाभ्यामपि विशेषानुपपत्तेः ईश्वर
प्रेरणायां लोकवेदसाधारणत्वेन लोकेपि राजादीनां प्रेरकत्वेन स्या
त् ईश्वरप्रेरणायां स्थितायामेव राजादिरप्यसाधारणतया प्रेरक इ
ति चेत् हन्त सा तिष्ठतु न वा किं त्विहाप्यसाधारणः प्रेरको वेद एव
राजादिस्थानीयः अस्माकं तु मते ईश्वरप्रेरणायाः साधारणत्वात्।
साधारणप्रेरणासहकारितैव प्रवर्तकत्वात् किं च ईश्वरप्रेरणा।
यां सर्वेषां विहिते कर्म्मण्येव न तु कश्चिदपि लंघयेत् निषिद्धेपि चे
श्वरप्रेरणास्यैव श्रूयमाणा न कोपि तत्र प्रवर्तेत तदपि विहितं स्यात्
तथा चोक्तं अज्ञो जन्तुरनीशोयमात्मनः सुखदुःखयोः ईश्वरप्रेरि
तो गच्छेत् स्वर्गं वा श्वभ्रमेव वा तस्मात् राजादिरिव वेदोपि स्वप्रवर्तनात्मा ९८
पपत्रिकोपहारमुखेन प्रवर्तयतीति सिद्धं लोकवेदयोरेकरूप्यं
एवं मीमांसकानां स्वतन्त्रो वेदो ब्रह्ममीमांसकानां तु ब्रह्मविवर्तस्तु सर
न्तो वेद इत्युभयपि विशेषस्तथापि निःश्वसितत्वेन वेदस्यापौरु
षेयत्वमुभयेषामपि समाने श्रवणचमत्कारानुकूलव्यापारत्वं प्रवर्त
नात्वं सत्वदोषः त्वदोषो वा पाणिस्तम्भिन विधिपदशक्योपि तदाश्रयवि
शेषोपस्थितिर्गवादिवत् तस्यैव अनुकूलव्यापारत्वेनाशक्योप्यसंस
र्गाख्यानत्वेन शक्यान्तरलभ्य एव दृष्टमत्र संवधिनिमन्त्रणपर्ये
प्रश्नप्रार्थदेशवत् फलसाधनताबोधपूर्वप्रेरणानामेव ज्ञेव
त्प्रेरको विधिरतः फलसाधनत्वे च प्रेरणात्वेन विधिपदशक्योति
मंडनाचार्याः फलसाधनताबोधभावनानुपलम्भे तदुक्तं प्राक्
रम्भमेव च पदं पार्थसारथिप्रत्ययः पठिताः प्रतिपन्नाः सोपाने

ष्टानामपि केषांचिदिष्टसाधनतावादिनैनैव मतेनोपपादनीयः
इष्टसाधनत्वस्वरूपेणैव लिङादिपदशक्तेन प्रेरणात्वेनेति तार्कि
काः तत्र गौरवादनलभ्यत्वादन्वयायोग्यत्वाच्चेष्टविषयसा
धनत्वोपेतयाप्रवर्तनात्वमतिलघु इच्छातद्विषययोरप्रवेशात् इ
च्छातत्साध्यस्यापि प्रवृत्तिजनकत्वात् प्रवृत्तिहेतुत्वापातात् वस्तुगत्याय
इच्छाविषयस्तत्साधनमिति शाब्देनप्रतिपादयितुमशक्यत्वात् सा
धनत्वमात्रस्यैव शक्यत्वेन तेनैव प्रेरणत्वेनोपस्थापितया श्रेयस्साधन
त्वात् तदन्वयसंभवे पदान्तरोपस्थापितस्वर्गस्य हेतुत्वेन तदन्व
याः संभवात् प्रवर्तनात्वमेव पर्यवसितं तच्छक्यत्वावाक्यसंबाधात् प्र
त्ययस्य ते परत्वेऽपि बलीयस्त्वेन पश्चात् यजेतेत्यत्र प्रकृत्यर्थप
रं विहाय समानार्थेन करणेन सहैकत्वसान्वयादेकं करणपरि
तिवचनत्वं ममाकल्पत्वे गत्वमेकत्वसाध्यत्वात् किं भवत्यपदान्तरस्मम
भिव्याहारहृणतायामावलीयस्त्वमितिवाक्यार्थान्वयलभ्यत्वाच्चेन इ
साधनत्वपदार्थः तथाहि प्रवर्तनाकर्मभूतापुरुषप्रवृत्तिरूपार्थभा
वना किं केन कथमित्यंशत्रयवती विधिनालभ्यतेन प्रतिपादनत्व
त्वेप्राक् पुरुषार्थकर्मिकायां चतस्यां प्रवर्तनान्वयपतेरेकपदो
पस्थापितमपि पुरुषार्थं यावदर्थं विहाय भिन्नपदोपात्तमन्त्यविशेषण
मपि कर्मपदसंबंधेन साध्यत्वान्वययोग्यं स्वर्गमेव पुरुषार्थं संभाव्य
तयालंबते नियमात् स्वर्गकामयते स्वर्गकामश्चेति कर्मणि द्वितीया
याश्रुतत्वात् यजेतेरकर्मकत्वेन स्वर्गमित्यनेन तथा च श्रुतपदव
त्कर्मपदं तत्स्थानेनत्वापि न कल्प्यते यथायाचितमिष्टमिति ह्वाय।
पतादिगोरूपयत्नो स्वादेप्रतिष्ठाकामारात्रिसत्रमुपेयुरित्यादिप्
वेचलक्ष्यभावाद्यात्तेसामानपदोपस्थापितोयानर्थप्रकरण।
तथान्वेतिभाव्यांशस्य कर्मविषयेणावरुद्धत्वात् सविभक्तिकयो
गे याज्ञत्वेनामयं यज्योतिष्टोमादौत्नीयाश्रवणात् यत्रापि नाम
धेयेद्वितीयाश्रूयते तत्रापिसमयानुशासनेन तृतीयाकल्पनात्त
दुक्तं महाभाष्यकारैः अग्निहोत्रं जुहोतीति तृतीयार्थे द्वितीयेति प्र
तएवतेः प्रकृतिप्रत्ययौ प्रकृतिप्रत्ययार्थं सह ब्रूतस्तयोः प्रत्ययार्थः
प्राधान्येन प्रकृत्यर्थो गुणत्वेनेति प्रत्ययार्थभावनायां प्रतियागर्थस्य।

मी-
गी-टी
मु·
92

गुणत्वेन करणत्वमुक्तं आख्यातं क्रियाप्रधानमिति वदद्भिर्निरुक्त
कारैरप्यनेन देवतामेभावार्थाधिकरणे च तथैव स्थितं तेन सर्वत्र प्रत
यार्थं प्रतिधात्वर्थस्य करणत्वेनैवान्वयनियमः अत एव गुणवि
शिष्टधात्वर्थविधौ धात्वर्थानुवादेन केवलगुणविधौ च मत्वर्थ
लक्षणाविधेर्विप्रकृष्टविषयत्वं च यथा सोमेन यजेतेति विशि
ष्टविधौ सोमवता यागेनेति दध्ना जुहोतीति गुणविधौ दधिमता
होमेनेति नामधेयान्वये तु सामानाधिकरण्योपपत्तेर्धात्वर्थमा
त्रविधानाच्च न मत्वर्थलक्षणा नवा विधिविप्रकर्षः तद्यथा ज्योतिष्टो
मेन यजेत स्वर्गकाम इत्यत्राख्यातार्थो भावयेदिति किमित्याकां।
क्षायां कर्मविषये स्वर्गमिति विशिष्टे नैवलीयस्त्वादाकांक्षायाउ
त्कटत्वाच्च तथा च स्थिते षष्ठाध्याये ततः केनेत्यपेक्षिते यागेनेति
तृतीयान्तपदसमानाधिकरणत्वात् करणत्वेनैवान्वयनियमाच्च
किन्नामेत्यपेक्षिते ज्योतिष्टोमेनेति न चात्रान्वयः साक्षादेवाप्यस्थि
तोपि ज्योतिष्टोमशब्दो भासत एव शब्दबोधे श्रवणेनोपस्थापित।
त्वामर्थवशात् नामधेयान्वये च न विभक्त्यर्थोद्धारं न चावाधार्थान्व
यश्चैतेन मत्वर्थलक्षणामेतेरीत्या ज्योतिष्टोमशब्दवते मन्वयला
भः तथा च कविप्रयोगः हिमालयो नाम नगाधिराज इति हिमाल
यनामवानित्यर्थः एवं इदमभिन्नकमलोदरे मधुपानेमधुकरःपि
वतीत्यादावरहीनसंगतिकैकपदत्वनिवार्के मधुकरादिपदे स्वरूपे
णैवभासते नामधेयवत् नार्थमुपस्थापयति शागाररहीनसंगति
कत्वात् अत एव मधुकरशब्दवाच्यत्वमपि लक्षणया नान्वयः शक्य
त्वान स्वैकत्वालक्ष्यतानस्य स्वरूपतस्तु शब्दे भानेवाच्यवाचकसंबं
धः पश्चात्कल्पने संसर्गनिर्वाहायेति तदयं वाक्यार्थः ज्योतिष्टो
मनाम्ना यागेन स्वर्गमिष्टं भावयेदिति कथमित्यपेक्षिते प्रकृति।
लिंगवाक्यप्रकरणस्थानसमाख्याभिः सामवायुपकाराद्युपकार।
का ग्रामसहस्रैरिति विकृतौ प्रकृतिवदितिएवंविधेनातिदेशयथाश
क्तीत्येवंविधेन न्यायात् लाभ प्रतिनिधानापीति यावत्तायल्लभ्यतत्स
र्वेण एवं च यागस्य स्वर्गभावकत्वं भावनाकरणत्वेन स्वर्गकरणत्व
करणत्वेन च साक्षात्कारस्यापारविषयत्वेन रूपं कृतिसाध्यत्वेस्य।

तर्थाभ्यां लभ्यत इति तदुभयमपि न लिङादिपदवाच्यं अप्रामेशा
स्त्रमर्थवदिति न्यायात् अनन्वयाच्च इष्टसाधनमिति समासे गुणभू
तमिष्टपदं स्वर्गकाम इति समासान्तरगुणभूतेन स्वर्गपदेन कथमन
न्वियात् इष्टस्वर्गसाधनमिति नहि राजपुरुषो वीरश्च इत्यत्र वीरप
द राजपदयोरन्वयोस्ति पदार्थः पदार्थेनान्वेति न तु पदार्थैकदेशेने।
ति न्यायात् कत्वा विभक्त्यंतज्योतिष्टोमादिनामधेयानन्वयप्रसंगादि
दोषाश्च अस्मिन् पक्षे दुष्टत्वाः एतेनेष्टसाधनत्वमनिष्टसाधनत्वे कृ
न^ तिसाधनमिति त्रयमपि विध्यर्थ इत्यपास्तं प्रतिगौरवादर्थवादानां
सर्वथा वैयर्थ्यापत्तेश्च अत एव कृतिसाध्यत्वमात्रं विध्यर्थ इत्यपि न।
भावनाकरणत्वेनार्थलभ्यत्वादित्युक्तेः अलौकिकोपि योगस्त्वलौ
किकत्वादेव न विध्यर्थः पराक्रान्तं चात्र सूरिभिः तस्मादनन्यलभ्याल
भूताच्च प्रेरणा वा लिङादिपदवाच्या निरूपितं प्रवर्तकं तु ज्ञानं वाक्या
र्थमर्यादालभ्यमस्त्येव सर्वेषामपि वादिनां आख्यातार्थएव च वि
शेष्यतया भासते तथा नवीननामार्थः स्वर्गकामो वेति चोक्तप्रा
यमेव तेन च यागानुकूलकृतिमान् स्वर्गकाम इति तार्किकमते
प्रकृष्टविशेष्यक वाक्यार्थज्ञानमपास्तं तेनेपणमतं भाट्टमिदम
प्रोपपादितं यद्वक्तव्यमिहास्मत्तदनुसंधेयमाकरात् [illegible] दानीं [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] २८ ॥

सदानंदी टीका ११

क्रियाहेतु तत्यागोक्तमपि स्नानादिपंचकं कर्मासंस्पर्शेनात्महृदा
त्मनस्तद्विदस्तथा १ अथेदानीं तमेवार्थं ज्ञानं ज्ञेयादिभेदतः त्रैगु
ण्यभेदाद्याख्यातुं सत्वपक्रमते हरिः २ वर्तमानक्रियाज्ञानं ज्ञेयं
तस्यास्ति कर्मेव तस्याश्रयापरिज्ञाता भोक्ता दृष्टा श्रुपादिकः ३ च
याणां सन्निपातेन प्रारंभः सर्वकर्मणां अत एतत्त्रयं प्राहुः सर्वकर्म
प्रवर्तकं ४ चोदनेति क्रियायाश्च प्राहुः स्त्र प्रवर्तकं चोदनाचोपदे
शश्च विधिश्चैकार्थवाचिनः ५ इत्येवं शावरेभाष्ये चोदनानिर्णयः च्यो^
कृतः एवं च प्रेरणीयत्वं प्रेरकत्वमनात्मनः ६ नात्मनश्चेममिश्रा।

श्री- गी- टी- भ-

93

यस्त्रिविधेन क्रियते हेतुः वाह्यं श्रोत्रादिकरणं तत्साधकतमं स्मृतं ७
येन तस्य तच्चक्षुरादिकरणं हि विधेयं स्मृतं क्रियया व्याप्यमानं यत्कर्तु
रीप्सिततममीप्सितं ८ तत्कर्मेत्युच्यते तस्योत्पाद्याप्यादि चतुर्विधं स्वतंत्रः
कारकेश्वरः प्रयोज्यः स्वयं हि यः ९ समस्तकारकाणां च कर्ता स।
स्यात्प्रयोजकः निर्वर्तकः क्रियायाश्च विदं विद्धि त्रिरूपकं १० कर्म
संगृह्यते वास्मिन्नसमवैतीति संग्रहः कर्माश्रयोऽस्ति त्रिविधश्चार्था
दिति प्रयोगतः ११ संप्रदानमपादानमाधारश्चत्रयं च यत् येनभूत
मनेनोक्तं कारकं षड्गणं क्रिया १२ तत्त्वात्मनि क्रियातीते सकर्तृत्वा
यतस्त्विति कर्माश्रयस्य कर्मान्तप्रेरकस्य च सर्वतः १३ कारकात्म
तयान्तं द्रेणापात्मतया तथा प्रकाशकस्वभावो येन गणितो हि।
योचलः १४ सर्वकर्माधमेतस्य शीघ्रमभिप्रायो हेतुर्विभोः १५ ॥ १८ ॥

नीलकंठी टीका १८ ॥

समासः सात्विकत्यागोपपादनोपयोगी आत्मनोऽकर्तृत्वोपपाद
नप्रकारः अत्राहुः सांख्याः षड्कंपं चैतेनस्य हेतवः इति यच्चोक्तं तद्
ऽतीति तन्न क्षमामहे न ह्यपरिणामी चेतनः परिस्पंदात्मकस्य का।
यिकादिभेदेन त्रिविधस्य कर्मणः कर्ता भवतीति वक्तुं शक्यते यत्र
न निर्वर्त्यते अतो भोक्तृत्वमकर्मकमपि असमाख्यातेन तन्न क्षमामहे नहि
ऊर्णनाभ्यादयः स्वप्रयुक्ताप्रवचनादीन्निर्वर्तयन्ति किंतु भोक्तृपुरुष
प्रयुक्ताः अन्यथा भोक्तृणामभावे वैयर्थ्येन तत्स्वहत्तिरिव्यापतति ए
वं प्रधानमात्राभूताः कर्मादयः पुरुषस्य भोगापवर्गसाधनप्रयुक्ताः
सर्वाणि कर्माणि निर्वर्तयंति तस्मात्पुरुषस्य भोक्तृस्वभावत्वाद
कर्तृत्वानुसंधानः सर्वकर्मपि क्रमेण कर्म भोक्तारः स्वरूपमेव भोक्तृत्व।
मिति सात्विकत्यागोऽपि कर्मोल्लेपवचनमसंगतमिति अत्र प्रतिवि
धत्ते ज्ञानं ज्ञेयमिति ज्ञानं ज्ञायते प्रकाश्यते वस्तुतत्त्वमनेनेति प्रत्य
क्षादिप्रमाणजन्यो घटादिप्रकाशः स च वर्तमानो नीतो वा ज्ञेयं वे
द्यं विषयो घटादिः परिज्ञाता विषयीसाभासधीरूपो यो भोक्तेत्युच्य
ते एवं रूपप्रकारत्रयं भवतीति त्रिविधा कर्मणां चोदना त्रयं समस्तैरेतैस्त
त्कर्माणि प्रवर्तकानि तद्यथाः समाधिरेव ज्ञानं विज्ञाने प्रवर्तते तु पप

८३

तेः ज्ञाने ज्ञातरि च सति देशकालव्यवहिते ज्ञेये ग्रहणानुपपत्तेः
सत्यपि संस्कारात्मके ज्ञाने ज्ञेये च सन्निहिते तथापि स्वभ्रमेण समा
त्रभावात् ग्रहणादर्शनादेतत्त्रयं त्रिदंडविष्टंभवदन्योन्यापेक्षं सत्।
हानोपादानोपेक्षाबुद्धिरूपं कार्यं जनयति तथा हानादावनुकू
ले व्यापारे प्रवर्तयतीति कर्तृपदाभिधेयमित्यर्थः चोदनेति कर्तृ
नैयायिकादिसमर्थितत्वेन चोदनाशब्दः कर्तृवाची लिंगत्वविव
क्षितं लिंगमशिष्यं लोकाश्रयत्वाल्लिंगस्येति वा तथा करणमिति
यं कर्मतेन यत्क्रियमाणं विषयग्रहणं कर्तृशब्देनोक्तमेव परिज्ञा
ता एतत्त्रयं समर्दितं सत् कर्मसंग्रहः कर्मणः ईप्सिततमस्य भोग्य
स्य संग्रहः संगच्छते सिद्धिरिति संक्षेपस्थाने भोक्तेत्यर्थः सत्यपि भो
क्तरि करणे च क्रियां विना भोगानुभवात् क्रियायाश्चाश्रयं विना
स्वरूपालाभादाश्रयस्य करणं विना भोक्तृत्वभोगकर्तृत्वानुपपत्ते
श्चैतत्त्रयं मिलितं सत् भोक्तेत्युच्यत इत्यर्थः तथा च श्रुतिः आत्मे
न्द्रियमनोयुक्तं भोक्तेत्याहुर्मनीषिण इति इन्द्रियप्रसिद्धं मनन इत्येतेन
बुद्धिरप्युच्यते युक्तं इन्द्रियद्वारा मनोभोगेन संवेद्यक्रिया इन्द्रि
यं च मनश्च युक्तं चेति त्रितयं इन्द्रियमनोयुक्तमिति टीकेहेतुकवजावः
एतत्त्रयं भोक्तात्मेत्याहुर्मनीषिण इति श्रुत्यर्थः एवं हि श्रुतिस्व
रोधो व्याख्यानेन तयोर्मिलनं लिभावो युज्यते नान्यथा तथा च कर्तृत्ववत्
भोक्तृत्वमपि त्रिगुणात्मकाणापतितत्वाज्जोक्तृत्वं भोगकर्तृत्वमिति निर्वच
नाद्यः कर्ता स एव भोक्तेति प्रतिपादनाद्दृमकर्तुः भोक्तेति वानवे
भानपूर्वकं कर्माणि कुर्वतः कर्तृत्वभोक्तृत्वयुक्ततः कर्मलेपो नास्ती
ति सिद्धं भाष्यस्यायमेवार्थः ये तत्करणं क्रियायाः साधकतमं दश
विधं बाह्यं मनोबुद्धिरूपमांतरं कर्मकर्तुरीप्सिततमं क्रियया व्याप्य
मानं तु न्यायमाप्यं विकार्यं संस्कार्यं चेति च त्रिविधं कर्ताकारकान्तर
प्रयोजकश्चिदचिद्रूपः एतत्त्रयं कर्मसंग्रहः कर्माश्रयः कर्तेत्यर्थः
तथा ज्ञानं विषयप्रकाशनशक्तिः ज्ञेयो विषयः परिज्ञाता ज्ञानाश्रयो
भोक्ता एतत्त्रयं कर्मणां प्रवर्तकमिति व्याचक्षते तेषामपि ज्ञानानक
त्वेनापि सांख्यानामिव भोक्तृत्वेन प्रकृतेः प्रवर्तकत्वमेवायातः तथापि।
क्रियया व्याप्यमानस्य वस्तुमात्रस्यानिकादिभेदानीहस्वत्वादिरूपस्य क

श्री॰
गी॰ टी॰
प्र

९४

र्मिणः कर्तृकोटिप्रवेशायोगः तस्य क्रियाश्रयत्वमात्रविवक्षायां
प्रकृते तत्कथनानुपयोगस्स्पष्टः तथाप्यस्माकं तद्घटादिव्याप
कक्रियायाः कर्मशब्दवाच्यत्वमात्रं कर्तृकोटिप्रवेशस्य क्रियाक्रिया
वतोर्धर्मधर्मिणोरभेदापेक्षयाप्युपपत्तेः तथा ज्ञाने प्रकाशनक्रिये
ति मते क्रियारूपेऽस्मिन् प्रवर्तकज्ञानान्तरस्यापेक्षेति तत्र तत्रापि तस्या
न्यस्यापेक्षेत्यनवस्था दुर्निवारा १८ ॥

आनंदीटीका १८

सामस्त्येन सर्वेष्वेव कारकेषु सत्सु क्रियया निष्पत्तिर्न त्वेकस्मि
न्कस्मिंश्चिद्व्यस्ते इति दर्शयति चक्षुषा त्वं रूपं पश्येत्यादिकं क
र्मणि प्रवर्तकं सामान्यवचनं कर्मचोदना ज्ञानज्ञेयपरिज्ञातृभे
देन त्रिविधा त्रितयसंयोगादेव सिध्यति न त्वेकतरापाये तथा
हि ज्ञेयं वस्तु येनेंद्रियादिना करणेन ज्ञायते तज्ज्ञानं यो हि जा
नाति स परिज्ञाता ज्ञेयवस्तुपरिज्ञानकर्ता पुरुषः तस्मात्क
र्मसंग्रहः कर्मणः ज्ञानादिसम्बन्धेन ग्रहणं करणं कर्म कर्ते
ति त्रिविधः त्रयाणां सम्बन्धेन सामस्त्येन समुदायेनैव भवति
न त्वेकतरापाये व्यस्तत्वेनेत्यर्थः तथा हि चक्षुषा त्वं रूपं पश्ये
ति दर्शनक्रियाचोदनायां चक्षुरिति अतिशयितं करणं साध
कं करणं तृतीयान्तम् रूपमिति क्रियया प्राप्तुमिष्टं कर्म द्वि
तीयान्तम् त्वमिति करणस्य कर्मणः प्रवर्तकः क्रियायाश्च
सम्पादकः प्रथमान्तः कर्तेति तस्मात्करणादिसाधारण्ये
न कर्मसिद्धौ तत्कथं केवल आत्मा कर्तेति वाक्यान्वयः १८ ॥

रामकंठीटीका १८

अत्र प्रथमेन कर्मशब्देन ज्ञानात्मिकायाः क्रियायाः त्रिलक्षणं फ
लमुच्यते कारणेन कार्योपचारात् तेन तादृशे क्रियाफलविष
येऽप्यधीनत्वात् त्रिप्रकारा चोदना प्रवर्तनात्रीण्येतानि त्रिलक्षणं ज्ञा
नात्मकक्रियाफले चोदयंति प्रवर्तयंतीत्यर्थः कानि त्रीणि ज्ञानं
येन ज्ञायते तदिंद्रियादि ज्ञेयं च यज्ज्ञायते स घटः पटः नीलपीता
दि परिज्ञाता फलमिदं यो हमिदं घटः पटः वादि जानामीत्यभिव
दति त्रयाणामेषां सामग्री त्रिलक्षणं फलं चोदयतीत्यर्थः एव

मेवकर्मणिकर्मफलेनतत्कार्यनिष्पत्तिलक्षणेसंग्रहोयेनसंगृह्यते
सोक्रियतेसोपित्रिविधस्त्रीण्येतानिसंग्रहयंतिकानि करणंहस्ता
दिकर्मघटादिकार्यविषयाचेष्टा कर्ताघटादिव्यापृतकुंभकारादि
एतत्त्रितयसामग्रीवशाद्घटादेःकार्यस्यस्वरूपनिष्पत्तिलक्षणंभव
ति॑ तीत्यनेन कीदृशिज्ञानादीनियोगविषयाणीतिप्रक्रान्तप्रतिपाद
यितमाह १८ ॥

लाभिवी [illegible]टीका

ज्ञायतेनेनेतिज्ञानमिंद्रियादिकं ज्ञेयंयज्ज्ञायतेमहावेड़ःखनील ति॑
लपीतादि परिज्ञाताज्ञानात्मिकायांक्रियायांस्वतंत्रइत्येवंकर्म
णःक्रियायाश्चोदनाप्रवृत्तिहेतुःतथाकरणंसाधकतमंहस्ता
दि कर्मक्रियानिर्वर्त्यंघटादि कर्ताक्रियानिर्वर्तकइत्येवंकर्मणः
क्रियायाःसंग्रहःनिष्पत्तिहेतुर्नामसंक्षेपः [illegible] १८

पैचोलेटीका

अथेदानींपूर्वोक्ताधिष्ठानादिभिः पंचभिरारभ्यमाणानांप्रवर्तक।
माह ज्ञानमिति ज्ञानमविशेषेणसर्ववस्तुविषयंतथाज्ञेयमवि
शेषेणसर्ववस्तुपरिज्ञाताउपाधिलक्षणअविद्याकल्पितोभोक्ता
एतत्त्रयंत्रिविधंत्रिप्रकाराकर्मचोदनाकर्मप्रवर्तनाकरण[illegible]।
द्रियाणिदशांतःकरणमेकादशमनोबुद्ध्यादिकरणंउपाध्यमा
र्यसंस्कार्य[illegible]विकार्यंचेतिचतुर्विधंकर्मकर्ताकरणानामिंद्रियाणां
व्यापारकर्ताअयंत्रिविधःकर्मसंग्रहःसर्वकर्मण्यस्मिन्संगृह्यते १८

रामवीरसमिद्धायिनी ॥

उक्तमेवार्थमुपपादयति ज्ञानमिति ज्ञायतेनेनेति ज्ञानंनिश्चय
साधनंप्रमाणंज्ञेयं तत्प्रतिपादितोधर्मस्तस्यचपरिज्ञाताधिका
रीत्येवंत्रिप्रकाराकर्मणि कारणेकार्योपचारात्कर्मफलेचोदना
प्रवर्तना ज्ञानादित्रयंकर्मफलेप्रवर्तयतीत्यर्थः प्रमाणेसुपदेष्टुः
सकाशाल्लब्धेतदर्थेचपरिज्ञायानुष्ठितेधिकारिणस्तदुक्तफलं
भवतीतिभावः यद्वा ज्ञानादित्रियंसत्येवकर्मणिप्रवृत्तिविषयीभवं
तीत्यर्थः प्रकारांतरेणचाह करणमिति करणंयेनातिशयेनकि

यमाख्यते तदुपयादिकं कर्म युद्धादिव्यापारविषयः कर्तातद्या
पृतो पिकारी क्रियानिर्वर्तक इत्येवं त्रिप्रकारः कर्मसंग्रहः सीएये।
तानि स्वधर्मभूतं कर्म संग्राहयंति स्वीकारयंतीति तदर्थः कारक
त्रयमेव सर्वक्रियाश्रय इति तात्पर्यार्थः १८ ॥

95

मधुभाष्य

ज्ञानमिति त्रिविधा कर्मचोदना एतत्त्रिविधमपेक्ष्य कर्म
विधिरिति त्रिविधेत्युच्यते करणानि संग्राह्य करणमि
ति कर्मसंग्रहः कर्मकारणसंक्षेपः अधिष्ठानादिकरण
पर्यंतभूतं तथा सूत्रे वेदविलेषु ज्ञानं ज्ञेयं ज्ञातिनं चाप
पेक्ष्य विधिकल्पितः करणं चैव कर्ता च कर्म कारणसंग्र
ह इति प्रकरणेपि विधिद्वारेश्वरप्रसादादिकोऽन्यक्तोक्त
कारणोः कर्मद्वारा पुरुषार्थो भवतीति ईश्वराधीनत्वेपि ति
विद्वानानि पतन्त्येव यदि चेच्छादिर्जायते तर्हि कारितमे
वेश्वरेण फलं च नियं वस्तुतोऽकर्तृत्वेपि स्वाभिमानि
कं कर्तृत्वं तस्यैव स्वातंत्र्यं च उमपेक्ष्यतीति च प्रहतिविधि
वैयर्थ्यं सर्वं चैतदनुभवोक्तप्रमाणसिद्धमिति न पृथक्
प्रमाणमुच्यते पुनः साधनप्रयत्नाय उणभेदानाह १८

भाषा अनुवाद

कर्म्म मे अभिनिवेश जो इच्छा औ आशक्ति कहे तन मन देह मे रहना इन दोनो से रहित पुरुष हनन करके भी हनन नही करते और बंधन को नही प्राप्त होते इस पूर्वोक्त वाक्यमात्र के कहने के लिये कर्म्म की विधि है औ कर्म चोद कहे कल्याणकर है और कर्म्मफल आदि सबको त्रिगुणात्मकता हेतुसे गुणातीत जो आत्मा तिसको इस कर्म्मविधि आदिके साथ कछु सम्बन्ध नही है इस कहने की अभिप्राय से कर्म्मविधि औ कर्म चोद कह ने है कि ज्ञान कहे यही इष्ट का साधन है ऐसा जो बोध औ ज्ञेय कहे इष्टके साधन स्वरूप जो कर्म्म और परिज्ञाता कहे ऐसे ज्ञानका आश्रयभूत जो मनुष्य यही त्रिविध कर्म्मविधि कहे प्रेरणा है अर्थात इसी प्रेरणा से लोग कर्म्म मे प्रवृत्त होते हैं श्लोकार्थ यह है कि कर्म्मविषयक जो विधि सो उक्तरूप त्रिगुणात्मक ज्ञान आदि को अवलम्बन करके प्रवृत्त होती है पर इसी अध्यायके ४५ श्लोक मे कहा है कि हे अर्जुन त्रिगुणात्मक सकाम अधि कारी के सम्बन्ध वेद मे कहा है और करण कहे साधन औ कर्म्म कहे कर्त्ता की अमन्त इच्छा की अधिकाई से किया जाय जो व्यापार और कर्त्ता कहे क्रियाका करने हारा और सब कर्म्म संग्रह रूप से इसी मे गृहीत होते है इस अर्थ के सूचन करनेवाले पदको कर्म्मसंग्रह कहते हैं करण कर्म कर्त्तारूप तीन कारक ये क्रियाके आश्रय है और सम्प्रदान अपादान औ अधिकरण ये तीन केवल परस्पर आक्रमण से क्रियाके प्रवर्त्तक है साक्षात् क्रियाके आश्रय स्वरूप नहीं है इसीसे पूर्वोक्त तीन कारणों को क्रियाके आश्रय स्वरूप कहा है १८ ॥

दोहा

ज्ञान ज्ञेय ज्ञाता त्रिविध कर्म प्रेरना होय करण कर्म कर्त्ता
त्रिविध कर्मसंग्रह पद सोय १८ ॥

96

ज्ञानं कर्म च कर्ता च त्रिधैव गुणभेदतः प्रो
च्यते गुणसंख्याने यथावच्छृणु तान्यपि १९

शांकरभाष्य टीका १

अथेदानीं क्रियाकारकफलानां सर्वेषां गुणात्मकत्वात् सत्वर
जस्तमोगुणभेदतः त्रिविधो भेदो वक्तव्य इत्यारभ्यते ज्ञानं कर्मे च
ति ज्ञानं ज्ञायतेऽनेनेति कर्म च कर्म क्रियत न कारकं पारिभाषिक
मीप्सिततमं कर्म कर्ता च निर्वर्तकः क्रियाणां त्रिधैवावधारणं गुणव्य
तिरिक्तजात्यन्तराभावप्रदर्शनार्थं गुणभेदतः सत्वादिभेदेनेत्यर्थः प्रो
च्यते कथ्यते गुणसंख्याने कापिले शास्त्रे कापिलमपि गुणसंख्यानं
शास्त्रं तदपि गुणभोक्तृविषये प्रमाणमेव परमार्थब्रह्मैकत्वविष
ये यद्यपि विरुध्यते तथापि ते हि कापिला गुणगौणव्यापारनि
रूपणेऽभियुक्ता इति तच्छास्त्रमपि वक्ष्यमाणार्थस्तुतित्वेनोपा
दीयत इति न विरोधः यथावद्यथान्यायं यथाशास्त्रं शृणु तान्य
पि ज्ञानादीनि तद्भेदजातानि गुणभेदकृतानि शृणु वक्ष्यमाणे
ऽर्थे मनः समाधिं कुर्वित्यर्थः १९ ॥

आनंदगिरिकृतटीका २ ॥

अनंतरश्लोकनवकतात्पर्यमाह अथेति ज्ञानादिप्रस्तावानंत
र्यमथशब्दार्थः इदानीं प्रस्तुतज्ञानाद्यवान्तरभेदापेक्षायामित्य
र्थः तेषां गुणभेदे त्रैविध्ये हेतुमाह गुणात्मकत्वादिति वक्तव्यो वक्ष्य
९^ माणः श्लोकनवकेनेति शेषः पूर्वस्मिंस्तु प्रथममवान्तरभेदप्रतिज्ञा
क्रियत इत्याह इत्यारभ्यत इति कर्तुरीप्सिततमं कर्मेति यत्परिभा
ष्यते तदत्र कर्मशब्दवाच्यमित्याह नेति गुणातिरेकेण विधान्तरं
ज्ञानादिषु नेति निर्धारयितुमवधारणमित्याह गुणेति ज्ञानादी
नां प्रत्येकं गुणभेदप्रयुक्ते त्रैविध्ये प्रमाणमाह प्रोच्यत इति ननु
कापिलं तन्त्रमात्मभेदादिषु विसंवादित्वादप्रमाणं कथमिह
प्रमाणीक्रियते तत्राह तथापीति विषयविशेषविरोधेऽपि प्रकृते
ऽप्रामाण्यमविरुद्धमित्यर्थः यद्यपि कापिलादयो गुणाहंतिविचारे

पा ४

श्री- गी- टी- पु- गौणत्वात्तस्य भोगादर्शनं रूपेण च निर्गुणत्वस्यापि कथनदोषं
शास्त्रमत्र प्रमाणीकृतमित्याशंक्याह तेहीति ज्ञानादिषु प्रत्येकम
वान्तरभेदो वक्तव्यं मार्गणार्थे तस्य तेषामन्तरेऽपि प्रसिद्धिकथनेन स्तौति
स्तादर्शनकापिलादिमतोपादानमिहोपयोगीत्यर्थः तृतीयपाद
97 स्याविरुद्धार्थत्वं निगमयति तेति यथावदित्यादि व्याचष्टे यथान्या
यमिति १९ ॥

स्वामिकृतटीका ३ ॥

ततः किमत आह — ज्ञानमिति गुणाः सम्यक्कार्यभेदेन संख्यायन्ते प्रतिपाद्यन्तेऽस्मि
न्निति गुणसंख्यानं सांख्यशास्त्रं तस्मिन् ज्ञानं कर्म च कर्ता च प्र
त्येकं सत्त्वादिगुणभेदेन त्रिधैवोच्यते तान्यपि ज्ञानादीनि त्वम्मा
त्तः शृणु यथावच्छृणु त्रिधैवेत्येवकारो गुणत्रयोपाधिव्यतिरेके
णात्मनः स्वतः कर्मादिप्रतिषेधार्थः चतुर्दशेऽध्याये तत्र सत्त्व
निर्मलत्वादिना गुणानां बन्धकत्वप्रकारो निरूपितः सप्तद
शेऽध्याये यज्ञे सात्त्विका देवानित्यादिना गुणकृतं त्रिविधस्वभा
वनिरूपणेन रजस्तमःस्वभावपरित्यज्य सात्त्विकाहारादिसेव
या सात्त्विकः स्वभावः संपादनीय इत्युक्तम् इह तु क्रियाकारकफ
लादीनामात्मसंबन्धो नास्तीति दर्शयितुं सर्वेषां त्रिगुणात्मकत्व
मुच्यत इति विशेषो ज्ञातव्यः
१९ ॥

पिशाचभाष्य टीका ४ ॥

अथेदानीं क्रियाकारकफलानां सर्वेषां सत्त्वरजस्तमात्मकत्वा
त्त्रैविध्यमुच्यते ज्ञानं पूर्वोक्तं कर्म क्रियारूपं कर्ता ज्ञानानि वर्तयि
ता च त्रिधा त्रिप्रकारा गुणभेदतः प्रोच्यते कथ्यते गुणसंख्याने
गुणप्रतिपादके शास्त्रे यथावच्छृणु तान्यपि ज्ञानादीनि
१९ ॥

रामानुजभाष्य टीका ५

ज्ञानमिति कर्तव्यकर्मविषयं ज्ञानं अनुष्ठीयमानं च कर्म तस्य
कर्ता सत्त्वादिगुणभेदतः त्रिधैवोच्यते गुणसंख्याने गुणका
र्यगणने यथावत् शृणु तान्यपि तानि गुणतो भिन्नानि ज्ञानादी
नि यथावत् शृणु १९ ॥

अभिनवगुप्तकृतटीका ६

अथैतेषां त्रयाणामपि संदेहे येन गुणभेदाद्भेदं दर्शयितुमाह

गुणानां संख्याने निरूप्यो यत्र तत्र सांख्ये प्रकृतौ तेज्ञानादित्रिविध
मुच्यते यत्कृणु विति संगतिः ज्ञानमित्यनेन ज्ञाने क्रियायां चय।
त्करणं तद्द्विविधमुक्तं एवं कर्मेति ज्ञेयं कार्यं च कर्तेति ज्ञाना कर्ता
चेति तत्र सर्वभूतेषु येनैकमित्यादिना श्लोकत्रयेण ज्ञानकरणस्य त्रैरूप्यमु
क्तं अत एव येनेति रतोपाइयतावज्ञानकरणसामान्यस्वरूप
मुक्तं नियतमित्यादिना श्लोकत्रयेण कर्मणो ज्ञेयकार्यरूपस्य त्रै
विध्यं मुक्तसंग इत्यादिना त्रिश्लोकत्रयेण कर्तुर्द्विरूपस्य तेनैवे
ण स्वरूपं कारणविशेषस्य स्वरूपभेदप्रतिपादनार्थं बुद्धेस्तेवि।
ध्यं निरूप्यते तद्वारेण करणानां गुणमपि त्रैविध्यमुपलक्षितं
स करणानि निकर्तव्यतापेदत्वादिनि कर्तव्यतायाश्च ष्टत्यादिपंचक
रूपत्वेपि श्रद्धायाः एवमुक्ताद्विविदिषाविविदिषायोश्च ष्टति
स्त्राभ्यामावेपातत्योर्धैर्येविध्यं त्रत्रामानतत्त्वविद्वानीति
स्नेन्तेचोक्तमितिनतत् ॥

परमार्थप्रपा टीका ७

ततः किमत आह ज्ञानमिति गुणाः सम्यक्कार्यभेदेन ख्यायंते
प्रतिपाद्यंते यस्मिंस्त्रिगुणसंख्याने सांख्यशास्त्रे तस्मिन् ज्ञानं च
कर्म च कर्ता च प्रत्येकं सत्त्वादिगुणभेदेन त्रिधैवोच्यते तान्यपि
ज्ञानादीनि वक्ष्यमाणानि यथावच्छृणु त्रिधैवेत्येवकारेण गु
णत्रयोपाधिव्यतिरेकेण स्वतः स्वतः कर्मादिप्रतिषेधार्थं १९ ॥

वनमाली टीका ८ ॥

इदानीं ज्ञानज्ञेयज्ञातृरूपस्य करणकर्तृकर्मरूपस्य च त्रिविध
स्य त्रिगुणात्मकत्वं वक्तव्यमिति तदुभयं सहैव त्रिगुणात्मकत्वं
प्रतिजानीते ज्ञानमिति ज्ञानं प्रागुक्तव्याख्यानं कर्म क्रिया त्रिविधः
कर्मसंग्रह इत्यत्रोक्ता कर्ता क्रियानिर्वर्तकः गुणाः सत्त्वरजस्त
मांसि सम्यक्ख्यायंतेऽस्मिन्निति कापिले के सांख्ये गुणसं
ख्याने ज्ञानं क्रिया च कर्ता च गुणभेदतः सत्त्वरजस्तमोभेदेन।
त्रिधैव प्रोच्यते यथावद्यथाशास्त्रं शृणु तानि ज्ञानादीनि श्रोत
व्यशास्त्रभेदज्ञानानि च गुणभेदकृतानि च तदर्शनात्तत्र सत्त्व

निर्मलत्वादिधर्मादिनागुणानांवैयतत्प्रकारोनिरूपितोगुणाती
तस्यजीवन्मुक्तत्वनिरूपणायसमदर्शयत्तेतेसात्विकादेवा।
निमादिनागुणकृतंत्रिविधस्वभावनिरूपणेनास्वेरजस्तमः
स्वभावंपरित्यज्यसात्विकाहारादिसेवयादैवःसात्विकःस्वभा
वःसंपाद्यइत्यर्थः इत्थंस्वभावतोगुणातीतस्यात्मनस्त्रिगुणा
कार्यक्रियादिसंबंधोनास्तीतिदर्शयितुंतेषांसर्वेषांत्रिगुणा
त्मकत्वमेवनत्वपांतरमस्तियेनात्मसंबंधितास्यादित्युच्यतेत्र
तिनत्वतत्कृतिः १८ ॥

उत्तमवैजयंती टीका ४

ततःकिमित्यपेक्षायांतेषांज्ञानादित्रयाणांगुणभेदात्त्रैवि
ध्यमाहज्ञानमितिगुणसंख्यानेगुणाःपृथक्त्वायस्तेका
पिभेदेनप्रतिपाद्यते यस्मिंस्त्रिगुणसंख्याने गुणा निरूप्यंते
सांख्यशास्त्रेतस्मिन्गुणभेदतःसत्वादिगुणभेदेनज्ञानंकर्तृ
कर्मविषयकर्मातृष्टीयमानंयज्ञादिकंकर्तातस्यानुष्ठातेतिचत्रैविध्य
प्रोच्यतेतान्यपिवक्ष्यमाणानिवैविध्यानियथावद्यथास्वरूपमेवमुप्र
णुसावधानतयाश्रवणाकुरु [illegible]
[illegible] मायाकृतसर्वमायाकृतत्वंयेन [illegible] विकतत्वा
तेजस्त्रिविधस्यमितात् [illegible] गुणाभेदतोज्ञानादीनांत्रै
[illegible] विध्यवेत्यर्थःसमाप्ति
केज्ञानमाह १९ ॥

+इदानींज्ञानज्ञेयज्ञातृरूपस्य करणकर्मकर्तृरूपस्य चत्रिकद्वयस्य त्रिगुणात्मकत्वं वक्तव्यमिति तदुभयं संक्षिप्य त्रिगुणात्मकत्वं प्रतिजानीते ॥

मधुसूदनी टीका १० ॥

+ज्ञानंप्राग्व्याख्यातंज्ञेयमप्युक्तंवांतर्भूतेनज्ञानोपाधिकत्वाज्ज्ञेयत्व
स्यकर्मक्रिया त्रिविधःकर्मसंग्रहइत्यत्रोक्ताचकारात्करणं
कर्मकारकयोरेवांतर्भावः क्रियोपाधिकत्वात्कारकत्वस्य क
र्ताक्रियायानिर्वर्तकंचकारात्ज्ञाताच कर्तुःक्रियोपाधिकत्वे
पिपृथक्त्वेगणकथनंकुतार्किकत्वमकाल्पितात्मत्वनिवारणा
र्थं तेसर्वेकर्तैवात्मेतिमन्यंतेगुणाःसत्वरजस्तमांसिसम्यककार्य
भेदेनख्यायतेयस्मिन्प्रतिपाद्येतेस्मिंस्त्रिगुणसंख्यानेकापिलेशास्त्रेत
स्मिन् ज्ञानंक्रियाचकर्ताचगुणभेदतः सत्वरजस्तमोभेदेनत्रैध

वप्रोच्यते एवकारो विषयांतरनिवारणार्थः यद्यपि कापिलशास्त्रे
परमार्थत्वेनैकत्वविषयेनप्रमाणं तथाप्यपरमार्थगुणगौणभेदनि
रूपणेव्यावहारिकप्रामाण्यंभजत इति वक्ष्यमाणार्थस्तूनर्थगुण
संख्यानेप्रोच्यत इत्युक्तं तेनांतरेपिप्रसिद्धमिदंनकेवलमस्मिन्नेवतंत्र
इति स्तुतिः यथावत्यथाशास्त्रंशृणुश्रोतेसावधानोभव तानिज्ञा
नादीनि अपिशास्त्रांतरेऽदज्ञानानि चगुणभेदकृतानि अत्रचैवमयो
नकृतंद्रष्टव्यं चतुर्दशेध्यायेतत्रसत्वंनिर्मलत्वादित्यादिनागुणानां
वंधहेतुत्वप्रकारोनिरूपितोगुणातीतस्यजीवन्मुक्तत्वनिरूपणा
य समदशेपुनर्यज्ञेनेसात्विकादेवानित्यादिनागुणकृतत्रिविधस्व
भावनिरूपणेनाहुरंराजस्तमःस्वभावेपरित्यज्यसात्विकाहारादिसे
वयादैवःसात्विकस्वभावःसंपादनीय इत्युक्तं इहतुस्वभावतोगुणा
तीतस्यात्मनः क्रियाकारकफलसंबंधोनास्तीतिदर्शयितुंतेषांस
र्वेषांत्रिगुणात्मकत्वमेवनतद्रूपांतरमस्तियेनात्मसंबंधितास्यादि
त्युच्यते इति विशेषः [illegible] ॥

सदानंदी टीका ११ ॥

ज्ञानादिकत्रिकस्याध्यकरणादित्रिकस्यच वक्ष्यंत्रिगुणात्मत्वमि
त्युपक्रमतेहरिः १ ज्ञानेप्रागेवव्याख्यातं ज्ञेयमंतर्गतेनत्विह ज्ञानो
पाधिकतायस्माज्ज्ञेयत्वस्यतत्रतथा २ कर्मशब्दात्क्रियाग्राह्याचका
रकभयोरपि अंतर्भावः क्रियायास्यात्करणस्यचकर्मणः ३ क्रियो
पाधिकतायस्मात्कारकत्वस्यसर्वथा निर्वर्तकः क्रियायास्तुकर्ता
ज्ञाताचवात्तथा ४ गुणाःसत्वादयःसम्यक्ख्यायंतेस्मिन्दिकापि
ले शास्त्रेत्रिधैवभेदेनसत्वादेःप्रोच्यतेयतः ५ यथाशास्त्रंशृणुश्रो
तेसावधानोभवेतिच यद्यपिकापिलशास्त्रे त्वैकत्वनिरूपणे ६
अप्रमाणंतथाप्यत्रगुणगौणनिरूपणे व्यावहारिकप्रामाण्यंभज
तेचेत्पदोषकृत् ७ ॥ १९ ॥

नीलकंठी टीका १२

सर्वस्मिंल्लोकेज्ञानादिषट्केपरीत्तानाकर्त्रीचैकएवेतिपरिगणिष्याः

श्री·
गी·टी·
अ·

99

पि चैतेषां सर्वेषां प्राकृतत्वेन त्रिगुणात्मकत्वमेव ज्ञेयकरणयोर्जडयोर्वै
टकृताकल्पयोः परिसंख्यार्थं त्रयाणामेव प्रत्येकं त्रैविध्यं विवरीतुं
प्रतिजानीते ज्ञानमिति ज्ञानं कर्म कर्ता चेति त्रयमेव गुणभेदतस्त्रिधा न
त्वेतयकरणे गुणसंख्याने कापिलशास्त्रे यद्यपि तत्र एकस्याः प्रमदाया भ
र्तुः सुखं जायते तत्प्रति तस्याः सत्त्वोद्भवत्वात् तामविदतः सपत्न्याः दुःखं
जायते तत्प्रति तस्याः रजउद्भवत्वात् तस्यामेव सपत्न्या द्वेषस्तां प्रति।
तस्यास्तमउद्भवत्वात् प्रमदयैव सर्वे भावा व्याख्याता इति कापिलानां
ज्ञेयकरणयोरपि त्रैविध्यं प्रसिद्धं तथापि प्रमदादयः एकस्यैव वस्तुनि।
भिन्नभेदेन प्रीतिदुःखद्वेषविषया अपि भवन्तीति पूर्वोक्तव्यवस्थाया निर्मू
लत्वात् प्रीत्यादीनां कर्तृस्वभावायत्तया प्रतीयमानानामालंबनभूतायाः
प्रमदायाः प्रीत्याद्यात्मकत्वं कल्पयितुं न शक्यत इति न भगवतानयोस्त्रै
विध्यं व्याख्यायते अत्रार्थः स्पष्टः १९ ॥

आनंदीटीका १९

गुणभेदतः गुणानां सत्त्वादीनां विभागात् गुणसंख्यायते स्व
रूपभेदादिकथनेन विचार्यन्ते यस्मिन्निति गुणसंख्याने शास्त्रे १९

रामकंठीटीका १९

प्रतिपादितस्वरूपं ज्ञानादित्रितयं च तद्गुणसंख्याने गुणानां स्वरूप
भेदकथने प्रत्येकं त्रिधा त्रिभिः प्रकारैः सत्त्वादिगुणभेदात्प्रोच्य
ते कथ्यते न हि त्रिस्तानि ज्ञानादीनि मत्तोऽपि यथावत्सम्यगुच्यमा
नानि सात्विकराजसतामसभेदेन प्रत्येकं त्रिप्रकाराण्येव धारय
येन तानि प्रहृतानि प्रत्यभिज्ञास्यसि तत्र ज्ञानं त्रिविधमाह तत्र सा
त्विकं तावत् १९ ॥

[illegible]टीका

ततः किमत आह ज्ञानं कर्म कर्ता चेत्येतत्त्रयं प्रत्येकं सत्त्वादिगुणभेदेन गुणानां
संख्यानं निश्चयो यत्र तत्र सांख्यीये शास्त्रे प्रोच्यते तान्यपि ज्ञा
नादीनि वक्ष्यमाणानि यथावच्छृणु [illegible] १९
[illegible] १९

पंचोलेटीका

अथेदानीं क्रियाकारकफलानां सर्वेषां त्रिगुणात्मकत्वात्सत्वा
दिगुणभेदतः त्रिविधो भेद उच्यते ज्ञानमिति च पुनः ज्ञानं कर्मैव
पुनः कर्त्ता एतत्क्रियाकारकफलात्मकं गुणभेदतः सत्वादिगुणभे
देन सर्वं त्रिविधा विभक्तः गुणसंख्याने कपिलशास्त्रे त्रिविधैव त्रि
प्रकारमेवोच्यते तान्यपि यथावच्छृणु १९ ॥

रणवीर समिद्धोधिनी

ततश्च किमित्याह ज्ञानमिति ज्ञानादित्रयं सत्वादिभेदेन त्रिप्रकारं
प्रोच्यते गुणविभागविद्भिरिति शेषः गुणसंख्याने गुणाः संख्या
यंतेस्मिन्निति व्युत्पत्त्या यन्नु वेदशास्त्रे तानि च मत्तोपि यथावत्स्वा
नतिविक्तत्वेन शृणु च धारय १९ ॥

मधुभाष्य

ज्ञानमित्यादिना गुणसंख्याने गुणगणनप्रकरणे प्र
कंभावं विसृज्य परकृतं दोषं दीर्घकालकृतमप्यनुवितं
यः सूचयति स दीर्घसूत्री परेणायः कृतो दोषो दीर्घका
लकृतोपि वा यस्तस्य सूचको दोषान्दीर्घसूत्री स उच्यते
अत्यभिधानात् यथार्थत्वनियमाभावो राजस्याः अन्य
थातामसस्याभेदाभावात् नैष्कर्म्यसिद्धिं नैष्कर्म्यफल
योगसिद्धिं यथायेनोपायेन सिद्धिं प्राप्तो ब्रह्माप्नोति त
थानिबोध या सिद्धिर्ज्ञानस्य परा निष्ठा ब्रह्मभूयाय क
ल्पते ब्रह्माप्तिभावाय ब्रह्मभूयं ब्रह्मणि स्थितिः सर्वदा तन्म
नस्कत्वेनेत्यर्थः पुनरंतरंगसाधनान्युक्तोपसंहरति १९

100

भाषा अनुवाद

अब क्रिया कारक औ फल को गुणात्मता से सत्व रज तम कृत त्रिविध भेद कहा चाहते है इस अपेक्षा पर कहते है कि इसी मे गुणकार्य भेद से संपूर्ण प्रतिपादन करके कहते है इस अर्थ का सूचन करने वाला संख्यान कहे सांख्यशास्त्र तिस मे सात्विक आदि गुणभेद क्रम से तथा कार्य के द्वारा ज्ञान औ कर्म तथा कर्ता ये अनेक त्रिविध स्वरूप कहे गये है सोई मै यथावत कहता हूं तिनको भी तुम श्रवण करो १९ ॥

दोहा

ज्ञान कर्म कर्ता त्रिविध होत भेद गुण सोय कहियत
गुण संख्यान मे यथावत सुण हू सोय १९

101

सर्वभूतेषु येनैकं भावमव्ययमीक्षते अ
विभक्तं विभक्तेषु तज्ज्ञानं विद्धि सात्विकं २०

शांकरभाष्यटीका १

ज्ञानस्य तावत् त्रिविधत्वमुच्यते सर्वेति सर्वभूतेषु अव्यक्ता
दिस्थावरांतेषु भूतेषु येन ज्ञानेनैकं भावं वस्तु भावशब्दो वस्तुवा
ची एकमात्मवस्त्वित्यर्थः अव्ययं न व्येति स्वात्मना स्वधर्मेण वा कूट
स्थं नित्यमित्यर्थः ईक्षते येन ज्ञानेन पश्यति तच्च भावमविभक्तं
प्रतिदेहं विभक्तेषु देहभेदेषु न विभक्तं तदात्मवस्तु व्योमवन्निर
न्तरमित्यर्थः तत् ज्ञानं अद्वैतात्मदर्शनं सात्विकं सम्यक् दर्शनं वि
द्धीति २० ॥

आनंदगिरिकृतटीका २

ज्ञानादीनां प्रत्येकं त्रैविध्यं ज्ञातव्यं प्रतिज्ञाय ज्ञानत्रैविध्यार्थं श्लो
कत्रयमवतारयति ज्ञानस्येति तत्र सात्विकं ज्ञानमुपन्यस्यति स
र्वेति भूतानि कार्यकारणात्मकान्युपाधिजातानि अद्वितीयमखं
डैकरसं प्रत्यगात्मभूतमबाधितं तत्वं ज्ञेयत्वेन विवक्षितमित्याह
एकमिति विवक्षितमव्ययत्वं संक्षिपति कूटस्थमिति प्रतिदेहमवि
भक्तमित्युक्तं व्यनक्ति विभक्तेष्विति तत् ज्ञानमित्यादि व्याकरोति
अद्वैतेति २० ॥

स्वामिकृतटीका ३ + तत्र तत्वज्ञानस्य सात्विकादित्रैविध्यमाह ॥

+ सर्वभूतेष्विति त्रिभिः सर्वेषु भूतेषु ब्रह्मादिस्थावरांतेषु विभक्ते
षु परस्परं व्यावृत्तेषु अविभक्तमनुस्यूतमेकमव्ययं निर्विकारं भा
वं परमात्मतत्वं येन ज्ञानेनेक्षते आलोचयति तज्ज्ञानं सात्विकं वि
द्धि ॥

पैशाचभाष्यटीका ४

अव्यक्तादिस्थावरांतेषु येन ज्ञानेन एकं भावं शब्दो वस्तुवाची एक
मात्मवस्त्वित्यर्थः ईक्षते पश्यति येन ज्ञानेन कथंभूतं भावम
विभक्तमपि भिन्नेषु ब्रह्मादिस्थावरांतेषु भूतेषु देहभेदेषु व्योमवन्नि

श्री॰
गी॰ ता
टी॰ प्र॰

102

रेतरं साधुज्ञानं विद्धि सात्विकं सत्वनिर्वृते २० ॥

रामानुजभाष्य टीका ५

सर्वभूतेष्विति ब्राह्मणक्षत्रियब्रह्मचारिगृहस्थादिरूपेण वि
भक्तेषु भूतेषु कर्माधिकारिषु येन ज्ञानेनैकाकारमात्मानमव्ययं भावं त
नाप्यविभक्तं ब्राह्मणाद्यनेकाकारेष्वपि भूतेषु सितदीर्घादिवि
भागवत्सु ज्ञानैकाकारमात्मानं विभागरहितं अव्ययं व्य
यस्वभावेष्वपि सर्वेषु विकृतफलादिसंगानर्हं च कर्माधिकारवे
लायामीक्षते तज्ज्ञानं सात्विकं विद्धि २० ॥

अभिनवगुप्तकृत टीका ६ इतेत्येत्यनेन स्वविदा

नीमित्यनेन चोक्तमिति तदाह ॥ स्पष्टार्थः २० ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

परमार्थप्रपा टीका ७ ॥

अथ सात्विकं ज्ञानमाह सर्वभूतेष्विति सर्वेषु भूतेषु ब्रह्मादिस्था
वरांतेषु विभक्तेषु नामरूपकर्मभिः परस्परं व्यावृत्तेषु अविभक्त
मनुस्यूतं घटपटादिष्वाकाशमिव एकमद्वितीयमव्ययं निर्वि
कारं भावं सद्रूपं परमात्मतत्त्वं येन तेनालोचयति तज्ज्ञानं सात्वि
कं विद्धि सात्विकादिकं संपादनमाहारादिकं सर्वं श्रोतं मेव श्रु
तिरपि शान्तपर्वा यदैतत्पश्यति पश्यन्नेतन्न दृष्टव्यं न पश्य
ति न हि द्रष्टुर्दृष्टेर्विपरिलोपो विद्यतेऽविनाशित्वान्न तु तद्द्वितीयो
यमस्ति ततोऽन्यद्विभक्तं यत्पश्येदिति भाष्यं अविनाशी वा अरेऽय
यमात्मानुच्छित्तिधर्मा मात्रासंसर्गस्त्वस्य भवतीति सर्वं स्फुरणात्म
नोऽविनाशित्वं दृष्टौ नो च तदा अयमविभक्तं तदेव दृश्यतिये त
मात्मानं यदा प्रकारांतरेण दिवा दिवा न पश्यति किं तात्मनैवा
त्मानं पश्यति अथ न यान्येनात्मानं पश्यन्नपि पतत्वगोचरं पदा
र्थं च दृष्टव्यमित्याकारेण न पश्यति हि यस्मात्कारणादात्मद्रष्टुः
स्वरूपस्य दृष्टेर्विपरिलोपो न विद्यते अतः अविनाशित्वादनेप
कपदार्थज्ञाने नष्टे सति पदार्थांतरज्ञानं भवति प्रकृते द्वितीय

स्याभावाद्दृष्टेर्विपरिलोपोविपर्यासोनसंभवतियतस्तद्रहिती
येनस्माद्रहितोयं [illegible] नास्तियत्ततत्वञ्चात्मनःसकाशाद्वि
भक्तंयत्सर्वंतस्मादात्मातिरिक्तंनाकिमपिपश्येदित्यर्थः २० ॥

वनमाली टीका ८

ज्ञानत्रैविध्यमाह सर्वभूतेष्विति भवेत्तविद्येनइतिभूतानिजी
वाःभवेन्मयेनेइतिभूतानिजडानितेषुविभक्तेषुजडेश्वराभ्यां।
जीवेश्वराभ्यांपरस्परंचयथायोग्यंपृथुभेदवत्सुतथानारतम्य
लत्तणाविभागवत्सुचिदचिद्रूपसर्ववस्तुष्वित्यर्थः अविभ
क्तंस्वस्यावतारगुणाकर्मादिषुभेदनारतम्यादिरूपविभागरहि
तं अव्ययंदुःखोत्पत्तिनाशादिविकारशून्यंएकंसमाभ्यधिकर
हितंसर्वोत्तमंभावंसदासन्तंश्रीहरिंयेनज्ञानेनेत्तते विषयीक
रोतितज्ज्ञानंसात्त्विकंविद्धि येनसाधनेनज्ञानातितज्ज्ञानंसा
धनेसात्त्विकमितिवा जीवजगत्स्याभिन्नंलत्तणांचसर्वात्
यामकंसर्वव्यापकंसदनंतगुणापूर्णंयंभगवंतयज्ज्ञानेनवि
षयीकरोतितज्ज्ञानंसात्त्विकमितिभावः २० ॥

+ त्रिधैवेत्येवकारेणजीवात्मनोर्थकृणकने
+ ज्ञातृत्वंकर्मित्वंकर्तृत्वंचतत्संहारेहेतु
र्यत्तुस्वाभाविकंतन्मोत्तहेतुरितिसूचितं
स्तितिज्ञानेसात्विकादिगुणभेदतो
ज्ञानादीनांत्रैविध्यंतदेवाह तत्रभि
न्नत्वादेर्ज्ञानस्यत्रैविध्यवत्त्वेप्रथ
मंसात्विकंज्ञानमाह ॥

ऊसमवैजयंती टीका ९ ॥

+ + सर्वभूतेष्वितिसर्वेषुनिखिलेषुभूतेषुस्वरनगादिदेहेषुयेनज्ञा
नेनैकंज्ञानैकाकारमव्ययंव्ययस्वभावेषुदेवमनुष्यादिदेहे
षुविकारशून्यंपुनःविभक्तेषुचतुराननपंचाननषडानने
चाननसहस्राननैकाननदीर्घह्रस्वस्थूलकृषादिरूपेणापि
योभिन्नेष्वप्यविभक्तंज्ञानैकस्वरूपत्वेनविभागरहितंभावंत
द्रूपंजीवात्मानमीक्षतेसत्वगुणान्वितोजनोवीक्ष्यते तज्ज्ञानंसा
त्विकंविद्धिउपनिषन्मानिपार्थप्रकृतिविविक्तात्मज्ञानंतत्त्वज्ञा
नीहीत्यर्थः २० ॥ मधुसूदनी टीका १०

+सर्वभूतेषुअव्याकृतहिरण्यगर्भविराट्सर्गेषुवीजसूक्ष्मस्थू
लरूपेषुसमष्टिव्यष्ट्यात्मकेषुसर्वेष्वपिभवेतेनेनभावमेवीक्षते।

+एवंज्ञानस्यकर्मणःकर्तुश्चप्रत्येकंत्रैविध्येज्ञातव्यत्वेनप्रतिज्ञातेप्रथमंज्ञानत्रैविध्यंनिरूपयतित्रिभिः
श्लोकैः तत्राद्वैतवादिनांसात्विकंज्ञानमाह ॥

103

षितत्वेनाभवनधर्मकत्वमुच्यते तेनोत्पत्तिविनाशशीलेषु दृश्यवर्गे
षुविभक्तेषुपरस्परंव्यावृत्तेषुनानाकारेषुप्रवाहरूपत्पत्तिविनाशा
दिसर्वविक्रियाशून्यमदृश्यमविभक्तमव्यावृत्तंसर्वत्रानुस्यूतम
धिष्ठानतयाबाधावधित्वेनैकमद्वितीयंभावंपरमार्थसत्तारूपं
स्वप्रकाशानंदमात्मानंयेनांतःकरणपरिणामभेदेनवेदांतवाक्य
विचारपरिनिष्पन्नेनज्ञानेनसाक्षात्करोतितन्मिथ्यात्मपंचबाधकम
द्वैतात्मदर्शनंसात्विकंसर्वसंसारोच्छेदकारणंज्ञानंविद्धिद्वैतदर्शी
नेतराजसतामसेचसंसारकारणेनसात्विकमित्यभिप्रायः २० ॥

तदांतरी टीका ॥ ॥

हेयोपादेयरूपेणगुणाभ्यामत्रयेगुणाः निरूपितास्तेदानीमा
त्मनस्तेरसंगिनः १ गुणातीतस्मसंबंधःस्वाभाव्यात्तात्विकाव
कैः इतितेषांगुणानामत्रपुनरत्रनिरूप्यते २ ज्ञानंत्रैविध्यमेवादौ
त्रिभिःश्लोकैरिहोच्यते अद्वैतवादिनांज्ञानंसात्विकंदर्शितंत्वने
३ आब्रह्मस्थावरांतेषुसर्वभूतेष्वनेकधा दृश्यवर्गेषुचान्योन्यव्या
वृत्तेषुविनाशिषु ४ जन्मादिविक्रियाशून्यमव्यावृत्तमदृश्यकं
अधिष्ठानतयाबाधावधिमात्मानमद्वयं ५ स्वप्रकाशंपरानंदयो
नज्ञानेनपश्यति तन्मिथ्यादृश्यबाधेनचिदद्वैतात्मदर्शनं ६ सात्वि
कंसर्वसंसारोच्छित्तिहेतुमवेहिभोः राजसंतामसंद्वैतदर्शनंबंध
कारणं ७ हेयंगणत्ततत्त्वेनोपज्ञानमोक्षैकसाधनं ८। २० ॥

नीलकंठी टीका ॥ ॥

एवंज्ञानादित्रयस्यत्रैविध्यवक्तुंप्रतिज्ञायज्ञानत्रैविध्यंतावदा
ह सर्वभूतेष्विति यथाकटककुंडलादिषुव्यावर्तमानेषुतन
विदेकंकांचनमेवेदमितिपश्यति एवंयेनज्ञानेनसर्वभूतेषु
विभक्तेषुनानानामरूपभेदभिन्नेषुअव्ययमपरिणामिनमेकं
भावंचिन्मात्ररूपंईक्षतेतेसर्वंब्रह्मैवेदमितिपश्यतितज्ज्ञानंसा
त्विकंविद्धि ऐकात्म्यज्ञानमेवसात्विकमित्यर्थः २० ॥

आनंदीटीका १२

उक्तःसर्वब्रह्मार्पणप्रकारकंज्ञानंयत्तत्सात्विकंविद्धीत्यर्थः २० ॥

रामकंठीटीका १४

तत्सात्विकंमसंभूतरजस्तमस्कंविशुद्धसत्वमात्रहेतुकंज्ञानंसंवेद
नंविद्धिजानीहि किंतद्येनसाधनभूतेनदेशकालाकारादिभेदेनवि
विभक्तेषुपरस्परपृथग्भावेनव्यवस्थितेष्वपिसर्वेषुभूतेषुचेतनाचे
तनेषुसत्वेषुविभक्तमभिन्नरूपंचिदात्मकंभावंसत्तामीक्षतेपश्य
तेबुध्यतइत्यर्थः इहविशुद्धचिन्मात्रस्वभावआत्मैवैकंतत्वंपरमा
र्थसत्नतद्व्यतिरिक्तंकिंचनपदार्थान्तरंतत्वतःसंभवति केवलंतदी
यनिरतिशयैश्वर्योद्भावितमायामलमुषितस्वप्रकाशज्ञानमये
चक्षुषितदेकमेवतत्वंनानात्वेनप्रतिपद्यतेदेहभृतः तदेवयदात्मा
नमयंचक्षुःपरमेश्वरानुग्रहशक्तिशलाकापरिमृष्टमलत्वान्नि
र्मलीभवतितदासर्वमेवेदमेकत्वेनयोगिनःपश्यन्तीत्यर्थः रा
जसंज्ञानमाह २० ॥

लासिरी[illegible]टीका

तत्रत्रिविधज्ञानमध्यात्सात्विकं ज्ञानमाह येनज्ञानेनकरणभूतेनसर्वेषुब्रह्मादिस्थावरान्तेषु विभक्तेषुप
रस्परंव्यावृत्तेष्वविभक्तमनुस्यूतमेकमव्ययंशाश्वतंचिदात्मानंतत्व
मीक्षते स्वात्मतयासाक्षात्करोतितज्ज्ञानंसंवेदनंसात्विकंविद्धि २०

२०

पंचोलेटीका

तत्रसात्विकंज्ञानमाह सर्वेति येनज्ञानेनसर्वभूतेषुब्रह्मादिस्था
वरांतेषुभेदवत्स्वाकाशवत्सर्वगतंअव्ययं कूटस्थमेकंभेदरहितं
भावमीक्षते अद्वैतात्मदर्शनेनतज्ज्ञानंसात्विकम् २० ॥

रणवीरसमिद्धाथिनी ॥

तत्रज्ञानस्यत्रैविध्यंदर्शयंस्तावत्सात्विकंलक्षयति तज्ज्ञानेनप्राणोल
सर्वेषुस्वीयेषुपरेषुचविभक्तेषुपृथक्पृथग्व्यवस्थितेषुतत्तत्संबंधभे
देनभिन्नेषुवाविषयेविभक्तमेकरूपमेववध्यतामेवविषयीकुर्वाण

मित्यर्थः एकं शुद्धमव्ययं स्थिरं भावं सर्वेषां योदुमागतानामेषां
निश्चरः परमोऽयमर्थ इत्यभिप्रायमीक्षते विलोकयति तत्सात्विकं
ज्ञानं विद्धि जानीहि एतच्चोपादेयं २०॥

मधुभाष्य

२०॥

भाषा अनुवाद

इस श्लोक से ले तीन श्लोक से इस ज्ञान का सात्विक आदिभेदसे तीन प्रकार कहतेहैं कि ब्रह्मादि स्थावर पर्यंत परस्पर भिन्न भिन्न सकल वस्तु मे प्राप्त एक निर्विकार स्वरूप अव्यय परमात्मतत्व काजिस ज्ञान से आलोचन किया जाय उस ज्ञान को सात्विक ज्ञानजानो २० ॥

दोहा

सर्वभूतमें एकजिद अखंडभाव लषहोय अभिन्नहिभि
न्नमेज्ञानजो सात्विकहि पद सोय २०॥

105

पृथक्त्वेन तु यज्ज्ञानं नानाभावान्पृथग्विधान्
वेत्ति सर्वेषु भूतेषु तज्ज्ञानं विद्धि राजसं २१ ॥

शांकरभाष्य टीका १ ॥

यानि द्वैतदर्शनान्यसम्यग्भूतानि राजसानि तामसानि चेति न साक्षात् संसारोच्छित्तये भवंति पृथक्त्वेनेति पृथक्त्वेन तु भेदेन प्रतिशरीरमन्यत्वेन यत् ज्ञानं नानाभावान् भिन्नानात्मनः पृथग्विधान् पृथक्प्रकारान् भिन्नलक्षणानित्यर्थः वेत्ति विजानाति यत् ज्ञानं सर्वेषु भूतेषु ज्ञानस्य कर्तृत्वासंभवाद्येन ज्ञानेन वेत्तीत्यर्थः २१ ॥

आनंदगिरिकृत टीका २ ॥

द्वैतदर्शनान्यपि कानिचिद्भवंति सत्वनिर्हेतानि सम्यंचीत्याशंक्याह यानीति तेषामसम्यक्त्वे हेतुमाह राजसानीति प्रतिदेहमन्यत्वेन भिन्नात्मनो येन ज्ञानेन जानाति तत् ज्ञानं राजसमिति व्याचष्टे भेदेनेति पृथक्त्वे पृथग्विधत्वे च पुनरुक्तमित्याशंक्य हेतुहेतुमत्वेन विभागो विवक्षित इत्याह भिन्नेति ज्ञानस्य ज्ञानकर्तृत्वमयुक्तमित्याशंक्याह येनेति २१ ॥

स्वामिकृत टीका ३ ॥

राजसं ज्ञानमाह पृथक्त्वेनेति यज्ज्ञानमित्यस्यैव विवरणं सर्वेषु भूतेषु देहेषु नानाभावान्वस्तुत एवानेकान्देहज्ञान्पृथग्विधान्सुखित्वदुःखित्वादिरूपेण विलक्षणान्येन ज्ञानेन वेत्ति तज्ज्ञानं राजसं विद्धि २१ ॥

ना. पिशाचभाष्य टीका ४ ॥

पृथक्त्वेन भेदेन नानाभावान्पृथग्विधान्भिन्नप्रकारान्वेत्ति जानाति । कारणं कर्तृत्वेनोपचर्यते सर्वेषु भूतेषु तज्ज्ञानं विद्धि राजसं २१ ॥

रामानुजभाष्य टीका ५ ॥

पृथक्त्वेति सर्वेषु भूतेषु वालणाद्याकारपृथक्त्वेनान्याच्यान्भावांना ना
भूतानात्मनः सितदीर्घादि पृथक्त्वेन च पृथग्विधान् फलादिसंयोगयोग्यात्मनोधिकारवेलायां यज्ज्ञानं वेत्ति तज्ज्ञानं राजसं विद्धि २१ ॥

अभिनवगुप्तटीका ६ ॥

स्पष्टार्थं २१ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

परमार्थप्रपा टीका ७

राजसमाह पृथक्त्वेनेति सर्वेषु भूतेषु देहेषु नानाभावान् तेषु ज्ञान
हेतु सुखी अहं दुःखी इत्यादि प्रतीभावत्त्वेन पृथग्विधान् पृथग्विधा
नेन वेत्ति तद्राजसं ज्ञानं विद्धि २१ ॥

वनमाली टीका ८ ॥

सर्वभूतेषु स्थितमीश्वरं पृथक्त्वेन भूतेभ्यो भिन्नत्वेन न वेत्ति यज्ज्ञा
नेन शाठ्यः सर्वात्मत्वज्ञानेनावर्तयति भूतेभ्यो भिन्नत्वेन ननु स
र्वात्मत्वेनेत्यर्थः तथा नानावस्तुतो भिन्नाञ्जीवानन्येकं पृथग्वि
धान्वेत्ति विषयीकरोति यज्ज्ञानं तद्राजसं स्मृतं यदा कर्म करोति जी
वस्तदा स्वभावतः कर्तैव यदा स्वर्गनरकादौ सुखादिकं भुङ्क्ते तदा
स्वभावतस्तत्सुखादिभोक्तैवेति यज्ज्ञानं विषयीकरोति न तु सर्वा
त्मत्वेन भोक्तृत्वकर्मकर्तृत्वावस्था स्वनिरामचिदानन्दस्व
नेकर्मरूपा विधया कर्तृत्वभोक्तृत्वादियुक्तमपि स्वभावतस्तद्रहि
तं जीवस्वरूपं विषयीकरोति तज्ज्ञानं स्वर्गनरकसंसृतिहेतुत्वाद्राज
समिति भावः २१ ॥

ऊहमेवेजयेनी टीका ९ ॥

राजसं ज्ञानमाह पृथक्त्वेनेति सर्वभूतेषु देवमनुष्यादिशरी
रेषु तु पुनः पृथक्त्वेन सुरनरादिदीर्घह्रस्वादिदेहाकारभिन्नत्वे
न यज्ज्ञानं ह्रस्वदीर्घाकारकोऽदेहदेवजीवस्तन्नाशे तस्य नाश इत्या
कारकं नानाभावान् ह्रस्वदीर्घादिपृथक्त्वेन नाविधान्भावा
न्जीवात्मान् पृथग्विधान् भिन्नभिन्नप्रकारान् देह एवात्मा दे
हादन्यो देहपरिमाण एवात्मा तारिक विज्ञानमात्मा नित्यविज्ञा
नमात्मा नित्यविज्ञानमात्रो विभुरात्मा देहादन्यो ज्ञानादिगुणाश्र
यो जडो विभुरात्मेत्येवं लोकायतिजैनबौद्धमायावादिनार्किका
दिमतरूपकान्वेत्ति यज्ज्ञानं ज्ञानानि तज्ज्ञानं राजसं त्वं विद्धि जानीहि २१

मधुसूदनी टीका १० ॥

त्वशाहः प्रागुक्तसात्विकव्यतिरेकप्रदर्शनार्थः पृथक्त्वेनभेदेनस्थि
तेषुसर्वभूतेषुदेहादिषुनानाभावान् प्रतिदेहमन्यानात्मनः पृथग्
विधान्सुखित्वदुःखित्वादिरूपेणपरस्परविलक्षणान् येनज्ञानेनवे
त्तीतिवक्तव्येयज्ज्ञानंवेत्तीतिकरणेनकर्तृत्वोपचारादेधांसिपचतीति
वत् कर्तृरहंकारस्यतद्धेतुभेदाद्वातज्ज्ञानंविद्धिराजसमितिपूर्ववत्ज्ञा
नपरमात्माभेदज्ञानमनात्मभेदज्ञानंचपरामृशतितेनात्मनांपर
स्परभेदस्तेषामीश्वराद्भेदस्तेभ्यईश्वरादन्योमतश्चाचेतनत्वशी
स्यभेदश्चनौपाधिकभेदपंचकज्ञानंतुतार्किकाणांराजसमेवे
त्यभिप्रायः २१ ॥

सदानंदी टीका ११ ॥

त्वशाहः सात्विकाज्ज्ञानाद्भिन्नेतीदेहिराजसं भेदेनसर्वभूतेषुस्थि
तेषुदेहेनानाभूत १ प्रतिदेहंविभिन्नाश्चअसंगात्मनश्चातरात् सु
खित्वादिकरूपेणपरस्परविलक्षणान् २ येनज्ञानेनज्ञानातिसद्भा
वेविद्धिराजसं ज्ञानेवेत्तीतिकरणेकर्तृत्वोपचारिकं ३ यथैधां
सिपचंतीतिप्रयोगोस्तितथैवतत् अवयात्ममात्मनोभेदस्तेषांभे
दस्तेभ्यश्वरात् ४ भेदोचेतनवर्गस्यतेभ्यईशान्तर्यामिणः इत्यौ
पाधिकोभेदस्तार्किकाणांचपंचधा ५ संमतोराजसत्वेनतत्
ज्ञानंहेयमेवहि ६ ॥ २१ ॥

नीलकंठी टीका १२ ॥

भेदज्ञानंराजसत्वमाह पृथक्त्वेनेति यत्पृथक्त्वेनभिन्नत्वेनज्ञानं
तद्राजसमितिसंबंधः पृथक्त्वेनेत्येतद्विवृणोति सर्वेषुभूतेषु।
पांचभौतिकत्वेनाविशिष्टेषुनानाभावान्सुरनरतिर्यक्स्थावरत्व
भेदेननानात्वानि बहुवचनमसंतभेदप्रदर्शनार्थं पृथग्विधान्
एकजातीयेष्वपिनरादिषुप्रत्येकंविभिन्नप्रकारान्यज्ज्ञानंवेत्तिविष
यीकरोतीति येनज्ञानेनवेत्तीतिवक्तव्येएधांसिपचंतीतिवत्यज्ज्ञा
नेवेत्तीतिकरणेकर्तृत्वोपचारोबोध्यः तेनआत्मनोपरस्परभेद।

श्री॰ गी॰ टी॰ अ॰

स्तेषां गीयराज्ञेदस्तेभ्यईश्वरादन्योन्यतस्वजन्तुवर्गासभेदज्ञानं तोष
र्थिकभेदपंचकज्ञानं तु तार्किकाणां राजसमेवेत्यभिप्रायः २१

आनंदीटीका १६

नैस्तैस्तैर्नैर्देहितस्तानाइन्द्रकप्रकारकं राजसं ज्ञानमित्यर्थः तथा
च ज्ञानयज्ञेन चाप्यन्ये यजन्तो मामुपासते एकत्वेन पृथक्
त्वेन त्यापि नवमाध्यायोक्तं परीक्षितम् २१ ॥

रामकंटीटीका १४

तदन्सर्वेषु भूतेषु समस्तेषु मायीयेषु प्राणिषु वर्तमानं राज
सं रजोगुणहेतुकं स्तंतत्वविद्धि किंतद्यत्पृथक्त्वेनात्मव्यति
रेकेण व्यवस्थितं नानाभावान्पिंड्याद्यानानारूपान्विविज्ञानं पृथ
ग्विधान्परस्परतो व्यतिरिक्तस्वरूपाञ्जानाति ज्ञानस्यैव प्रथा
हेतुत्वाउपचारेण वेदनक्रियाकर्तृत्वं वेदितव्यमेतत्र विषयसु
खर्गार्थलक्षणलोभकारणभूतादृतसः समनुसरनसम्यग्द
र्शनहेतुत्वात्संसारिपुरुषनियमितं हेयमेव प्रथतामसमा
ह २१ ॥

लाक्ष्मी [illegible] टीका

राजसंज्ञानमाह सर्वेषु चतुर्दशविधेषु भूतेषु प्राणिषु नानाभावाननेकाहे॰ तू
नज्ञान्पृथग्विधान् सविद्दुःखित्वादिरूपेण स्थावरजंगमादि
भेदेन वा परस्परतो व्यतिरिक्तान्वेत्तीति यत्पृथक्त्वेन स्वतो भेदे॰
नज्ञानं तद्राजसं विद्धि यथा सांख्यतार्किकादीनां

२१ ८१

पंचोलीटीका

राजसंज्ञानमाह पृथक्त्वेनेति तपुनः यज्ज्ञानं सर्वेषु भूतेषु
नाथ पृथग्विधान्भिन्नप्रकाराञ्जाभावान्भिन्नान्मनः प्रतिशरीरं पृथ
क्त्वेन भेदेन वेत्ति येन ज्ञानेन जानाति तज्ज्ञानं राजसं विद्धि २१ ॥

रणवीर समिहोथिनी

राजसमाह पृथक्त्वेनेति सर्वेषु भूतेषु पृथक्त्वेन स्वीयो सौरं त
मन्तर्दोरिपुरसौरंतव्यक्तिभिन्न तथा यज्ज्ञानं यत्तदेव विहृणोति

येनचनानाभावान् अनेकरूपार्थान्प्रतिपद्यान् पृथग्विधान् पृथक्स्वीयपरत्वेनभिन्नाविधायेषां तोक्तारूपाण्वेति जानाति तज्ज्ञानंराजसंस्मृतं एतत्रद्धेयमेव २१॥

मधुभाष्य

२१॥

107/2

भाषा अनुवाद

इस श्लोक मे राजस ज्ञान कहतेहैं किभूत कहे देहधारी मात्र मेना ना भाव अर्थात् सबकी शरीरमे देवत्त आत्मा पृथक् पृथक् सुखी दुःखी रूप से भिन्नभिन्न भी जाना जाय जिस ज्ञान से सोज्ञान राजस जानो २१ ॥

दोहा

पृथकभावसें ज्ञानजो अनेकभावभिनकोय जानतसर्व
दिभूत मे राजस कहियतसोय २१

यत्तु कृत्स्नवदेकस्मिन्कार्ये सक्तमहैतुकं
अतत्त्वार्थवदल्पं च तत्तामसमुदाहृतं २२

शांकरभाष्य टीका १ ॥

यत्त्विति यत्तु ज्ञानं कृत्स्नवत् समस्तवत् सर्वविषयमिव एक
स्मिन् कार्ये देहे बाह्ये वा प्रतिमादौ सक्तं एतावानेवात्मेश्वरो वा न
तः परमस्तीति यथा नग्नक्षपणकादीनां शरीरान्तर्वर्ती देहप
रिमाणो जीव ईश्वरो वा पाषाणदार्वादिमात्रं इत्येवं एकस्मि
न् कार्ये सक्तमहैतुकं हेतुवर्जितं युक्तिकं निःप्रमाणकमत
त्त्वार्थवत् अयथाभूतोऽर्थस्तत्त्वार्थः सोऽस्य ज्ञेयभूतोऽस्तीति तत्त्वा
र्थवत् न तत्त्वार्थवदहैतुकत्वादेवाल्पं चाल्पविषयत्वादल्पफलत्वाद्वा
तत्तामसमुदाहृतं तामसानां हि प्राणिनामविवेकिनामीदृशं ज्ञानं
दृश्यते २२ ॥

आनंदगिरीकृत टीका २ ॥

यत्त्विति सक्तत्वमेव व्यनक्ति एतावानिति एकस्मिन् कार्ये ज्ञानस्य
सक्तत्वमेव दृष्टान्तेन साधयति यथेत्यादिना युक्तिशून्यत्वं तद्व
ज्ञानस्याभासत्वे कारणमित्याह अहैतुकत्वादिति स्वरूपतो
विषयतश्चाभासत्वे फलतोऽप्याह अल्पमिति तामसं ज्ञानम
फलत्वात्मिथ्याज्ञानमेव प्रमाणयति तामसानां हीति २२ ॥

स्वामिकृत टीका ३ ॥

तामसं ज्ञानमाह यत्त्विति एकस्मिन्कार्ये देहे प्रतिमादौ वा कृत्स्न
वत्परिपूर्णवत्सक्तं एतावानेवात्मा ईश्वरो वेत्यभिनिवेशयुक्तं
अहैतुकं निरुपपत्तिकं अतत्त्वार्थवत् परमार्थावलंबनशून्यं अतए
वाल्पं तुच्छमल्पविषयत्वादल्पफलत्वाच्च यदेवंभूतं ज्ञानं तत्ताम
समुदाहृतं ॥

पिशाचभाष्य टीका ४ ॥

यज्ज्ञानं कृत्स्नवत्सर्वं एकस्मिन्कार्ये देहे प्रतिमादौ वा सक्तमिति।

श्री
गी॰टी॰
अ॰
109

हैनातः परमस्तीतिसुहेतुकमेयुक्तिनिर्मितमतत्वार्थव
दल्पंचापरमार्थविषयमल्पंचतुच्छत्वादल्पविषयत्वाद्वल्प।
फलत्वाच्चज्ञानेतामसेनतमःप्रभवमुदाहृतंउक्तंतामसानां।
हिप्राणिनामविवेकिनामीदृशंज्ञानंदृश्यते २२ ॥

रामानुजभाष्य टीका ५ ॥

यदिति यत्तुज्ञानमेकस्मिन्कार्येकस्मिंश्चित्कर्मणिप्रेतभू
तगणाद्याराधनरूपेअल्पफलेकृत्स्नफलवत्सक्तमहैतुकंव १८
स्तुतस्तुकृत्स्नफलतयाननयाविषयसंगहेतुरहितंअतत्वार्थव
तुसर्वंवदेवात्मनिश्चयाभावादिभ्रान्तयामिथ्याभूतार्थविषयंअ
ल्पस्यफलेचप्रेताराधनरूपंविषयत्वादल्पंचतज्ज्ञानंतामस
मुदाहृतं [illegible]।
[illegible]
[illegible] ॥

अभिनवगुप्तकृत टीका ६

स्पष्टार्थं २२ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

परमार्थप्रपा टीका ७ ॥

तामसमाहयत्त्विति एकस्मिन्कार्येदेहेप्रतिमादौवाकृत्स्न
वत्परिपूर्णवत् सक्तं एतावानीश्वरएवेत्यभिनिवेशयुक्तंअ
हैतुकंनिरुपपत्तिकंअतत्वार्थवत्परमार्थावलंबरहितं अत
एवाल्पंतुच्छं यदेवंभूतंज्ञानंतत्तामसमुदाहृतं २२ ॥

वनमाली टीका ८ ॥

बहुष्वभूतकार्येषु एकस्मिन्कार्येभूतविकारेदेहेअहैतुके
हेतुकेहेतुयुक्तिरहिते अमेषांभूतकार्याणामात्मत्वाभा
वेकथमेकस्यास्मादृशस्यात्मत्वमित्याद्युपपत्तिरहितं कृत्स्नव
त्परिपूर्णवत्सक्तं एतावानेवात्मानातःपरमस्तीत्यभिनिवेशे
नलग्नं यथादिगंबराणांसावयवोदेहपरिमाणआत्मेति।
यथावाचार्वाकाणांदेहएवात्मेति अहैतुकत्वादेवातत्वार्थ

लेवने ग्रत्येव नियमाग्रहात् २२ ॥

ॐ समवैजयंती टीका ९ ॥

तामसं ज्ञानमाह यत्त्विति तुपुनः यज्ज्ञानमेकस्मिंल्लौकिके।
स्नानस्त्रग्पानमांसभोजनयोषित्संगवेषपानृत्यदर्शनादौ भू
तविनायकापाराधनरूपे मारणमोहनोच्चाटनाद्यभिचारादौ।
वा कार्ये कर्मणि नत्वैदिकयज्ञदानादौ कृत्स्नवत्समयाप्तसर्वकर्म
कृतमतोधिकं किंचिदप्यन्यत्रास्तीत्येवमल्पफलेपि पूर्णवत्
सक्तं विषयभोगाभिनिवेशयुक्तम् अहेतुकं स्वाभाविनन्तशास्त्र
हेतोर्जातम् अतएवानत्वार्थवत्तयज्जीवेशयोर्याथात्म्यस्वरूप
योनास्ति ततएवाल्पमतविनायकाद्याराधनरूपविषयत्वादल्प
तुच्छं च यादृशमेवंभूतज्ञानं वस्तुतौ वस्तुफलत्वात्तामसं सारिविहचितं
ईदृशमशास्त्रीयं लौकिकं यज्ज्ञानं तत्तामसं तमोगुणप्रकृतमुदाहृ
तेयाख्यविदिः कथ्यते २२ ॥

मधुसूदनी टीका १० ॥

नशहोराजसादिनतिवृद्धभूतकार्येषु विद्यमानेषु एकस्मिन्
कार्यभूतविकारे देहे प्रतिमादौ वा प्रहेतु केहेतु उपपत्ति सत्यदा हि
तेषु मेषां भूतकार्याणामात्मत्वाभावे कथमेकस्यानादृशस्यात्मा।
तु मिम नसंधानश्रूमेकृत्स्नवत् परिपूर्णवत्सक्तं एतावानेवात्मा
ईश्वरो वा नातः परमस्तीत्यभिनिविशेनलग्नेयथादिगंवराणां।
सावयवो देहपरिमाणस्त्वात्मेति यथा चार्वाकाणां देह एवात्मेति
एवं पाषाणदारुवादिमात्र ईश्वर इत्येकस्मिन् कार्ये सक्तमहेतुकत्वा
देवात्त्वार्थवत् ननत्वार्थालंवने ग्रत्येव निमव विभुत्वाग्रहात्मई
दृशं नित्यविभुदेहातिरिक्तात्मतद्व्यतिरिक्तेश्वरग्राहितार्किकज्ञानवि
लक्षणमनित्यपरिच्छिन्नदेहाद्यात्माभिमानरूपं चार्वाकादीनां यज्ञा
नं तत्तामसमुदाहृतं तामसानां प्राकृतजनानामीदृशज्ञानं दर्शितं २२

[illegible] २२ ॥

सदानंदी टीका ११ ॥

भूतकार्येषु बहुष्वविद्यमानेष्वनेकधा एकस्मिन्भौतिके देहे प्रति
माद्दौ विकारके १ अमेषाभूतकार्याणामात्मत्वाभावतः कथंप
कस्मात्तादृशमात्मभावश्चत्वविचारतः २ परिच्छिन्नवदासक्तमेता
वानीश्वरोल्पकः आत्मावान्तःपरंनास्तीत्येवंचाभिनिवेशतः ३
दृगंवश्चमन्ते यद्दत्त्वावयवत्तयामतः आत्मादेहपरिमाणश्चा
र्वाकाणां यथा वृष्टः एवं पाषाणदावादिमात्रईश्वरोपिसंमतः
श्रेयवास्मिंस्तदासक्तमेहेन्धकृतयैवव ५ नत्त्वार्थलवनेना
स्ति विभुत्वार्थग्रहात्तथा अल्पत्वाल्पविषयत्वादस्येनाल्पफल
त्वतः ६ एवं पच्चास्तिकादीनां ज्ञानं तत्तामसदुधैः प्राकृतानां
विमूढानां हेयत्वेनत्युदाहृतम् ७ ॥ २२ ॥

नीलकंठी टीका १२ ॥

यत्तु ज्ञानेनैकस्मिन्कार्ये देहे प्रतिमादौ वा कृत्स्नवत्परिपूर्णव
देतावानेवात्माईश्वरो वेतिसक्तं अभिनिवेशयुक्तं अहैतुकंनि
रुपपत्तिकं अतत्त्वार्थवत्परमार्थावलंबनशून्यं अल्पंतुच्छ
विषयत्वादल्पफलत्वाच्च यदेवंभूतं ज्ञानंतत्तामसमुदाहृतं २२

आनंदी टीका १३

अकृत्स्नवित् येनज्ञानेन कृत्स्नमुक्तप्रकारकं कर्मकरणंत्री
दीनामेकं न ज्ञायते एकस्मिन्कस्मिंश्चित्कार्ये सुखसाधने स
क्तमभिचारादौ अतत्त्वार्थवत् तत्त्वार्थः परमार्थज्ञानं यत्र नवि
द्यते अल्पमदोविषयम् २२ ॥

रामकंठीटीका १४

तत्तामसं तमोगुणहेतुकं ज्ञानमुदाहृतं शास्त्रदृष्टिभिः किंतत्
तत्राह सर्वस्माद्व्यतिरेकएव यत्कृत्स्नवित्द्विषयीभूतं तेषमर्थं कृ
त्स्न सकलसर्वविशेषसंयुक्तं वेत्तीति कृत्स्नवित्सात्विकादि त
द्विपरीतमकृत्स्नवित्तामसं तथैकस्मिन्विषयसुखसाधनभूतेक
स्मिंश्चित्कार्येसाध्येवस्तुनिसक्तं लीनं यदेवकिंचिद्दृष्टसुखसाध
नमासाद्यतितत्रैवमज्जतीत्यर्थः तथाहेतुकमुपपत्तिकारणम्
त्ततामसं तथातत्त्वार्थवत्तत्त्वमात्मादिपरमार्थः सएवार्थोवस्तु

तत्वार्थः सविषयतेयस्य नतत्वार्थवत्सात्विकादि तद्विपरीतं हि दमतत्वा
र्थवत्तु तीरायवत्तु निष्टमित्यर्थः अल्पं च शाल्यसर्थं [illegible] तदेतदत्ता
नादिकारणभूततमोगुणसमुद्भूतत्वात्तदसद्विपरीतमप्रमयेहतुत्वे
निकृष्टसंसारविषयत्वात्तत्तामसं हेयम् अथ कर्मत्रिविधमाह २२

लासिकी [illegible] टीका

तामसं ज्ञानमाह ॥
एकस्मिन्कार्यभूते देहे प्रतिमादौ वा कृत्स्नवत्परिपूर्णवत्संसक्त
मेतावानेवात्मा ईश्वरो वेत्यभिनिवेशेन लग्नं अहेतुकं निरुपपत्ति
कं अतत्वार्थवत्परमार्थावलम्बनशून्यं अतएवाल्पविषयत्वा
दल्पफलत्वाच्चाल्पं तुच्छं यदेवंभूतं ज्ञानं तत्तामसमुदाहृतम्
यथा चार्वाकादीनां [illegible] ॥
२२

पैठोलीटीका

तामसं ज्ञानमाह यत्विति तु पुनः यज्ज्ञानमेकस्मिन्कार्ये देहे वहिः
प्रतिमादौ वा कृत्स्नवत्समग्रवत्सर्वविषयमिव सक्तं एतावानेवात्मा
ईश्वरो वा नातः परमस्तीति सक्तं निश्चयेऽहैतुकं युक्तिवर्जितम तत्वा
र्थवत् यथाभूतार्थविषयं न भवति अल्पविषयत्वादल्पफलविष
यत्वाच्च अल्पं एवंविधं यत् ज्ञानं तत्तामसं २२

रणवीरसमिद्बोधिनी

तामसमाह यत्विति एकस्मिन्नेव कार्येऽन्येभ्यः कर्तव्येभ्यः सकाशा
देव यथा वर्णाश्रये प्रधाने स्वधर्मे विषये कृत्स्नवत् साधारणकर्म
स्विव सक्तमभिनिवेशयुक्तं कोऽर्थः यथान्यानि सर्वसाधारणानि
तथा स्वधर्मे पितृप्रतीत्युत्पादकं क्वचिद्धि हिंसादोषः क्वचित्तु न
गुणः येन तु ज्ञानेन सर्वत्र पापबुद्धिरेव भवेत्तद्विपरीतं प्रतिकृ
त्स्नवज्ज्ञानं तामसमिति अकृत्स्नवदिति पाठे तु कृत्स्नः शास्त्रार्था
लोचनाधिकारी तदन्योऽकृत्स्नो ब्राह्मणादिस्तद्वत् यथानेव यथा न हे
ये स्वधर्मे हिंसानन्यपापाभिनिवेशकारकमित्यर्थः तथा हेतुकं

बुक्तिफलं अतत्वार्थवत् तत्वं सर्वोपरिवर्तमानः परमेश्वरस्तस्मै
यदं तत्वार्थं परमेश्वरप्रीणनार्थं मित्यर्थः ततो नञा समासः
अतत्वार्थं सकामं कर्मैवदिति प्रतिपादयतियत्तत् अतएवास्य
फलेन विषयेणवाल्पत्वं तत्क्षं एतादृशं ज्ञानेनाम समुद्रात्ह्रतं
कथितं एतच्च हृदयं २२॥

मध्यभाष्य

२२॥

भाषा अनुवाद

तामसज्ञान कहते है कि एक कार्य मे अर्थात् स्थूल शरीरमेंअ थवा प्रतिमा आदि मे सक्त कहे शरीरही आत्मा औ प्रतिमा हीई श्वर है ऐसे निश्चय से अक्त और अहेतक कहे युक्तिविरुद्ध औ प रमार्थ अवलम्बन रहित जो ज्ञान उक्त कारणो से अल्प विषय अ ल्प फल हेतु से तुच्छ है उस ज्ञान को शिष्टजनोने तामसरूप निरूपण किया है २२ ॥

दोहा

जो सम वत इक कार्य में सक्त होत बिनहेत तत्वअर्थ बि न तुच्छ जो सात्विक कहियत सेत २२

112

नियतं संगरहितमरागद्वेषतः कृतं अ
फलप्रेप्सुना कर्म यत्तत्सात्विकमुच्यते २३

शंकरभाष्य टीका १ ॥

अथ कर्मणां त्रैविध्यमुच्यते नियतमिति नियतं नित्यं संगरहितमासक्तिवर्जितमरागद्वेषतः कृतं रागप्रयुक्तेन द्वेषप्रयुक्तेन च कृतं तद्विपरीतं कृतमरागद्वेषतः कृतमफलप्रेप्सुना फलं प्रेप्सतीति फलप्रेप्सुः फलतृष्णस्तद्विपरीतेनाफलप्रेप्सुना कर्त्राकृते कर्म यत्तत् सात्विकमुच्यते २३ ॥ स्त^

आनंदगिरिकृत टीका २

त्रिविधं कर्म वक्तुमनन्तरश्लोकत्रयमित्याह अथेति तत्र सात्विकं कर्म निरूपयति नियतमिति २३ ॥

स्वामिकृत टीका ३ ॥

इदानीं त्रिविधं कर्माह- नियतमिति त्रिभिः नियतं नित्यतया विहितं संगरहितमभिनिवेशशून्यं अरागद्वेषतः प्रवर्त्तमावा शत्रुद्वेषेण वा यत्कृतं न भवति फलं प्राप्तुमिच्छतीति फलप्रेप्सुस्तद्विलक्षणेन निष्कामेन कर्त्रा यत्कृतं कर्म तत्सात्विकमुच्यते २३ ॥

पिशाचभाष्य टीका ४

नियतं नित्यं संगरहितं फलेच्छावर्जितमरागद्वेषतः कृतं शास्त्रचोदितमित्यर्थः अफलप्रेप्सुना कर्त्राकृतं कर्म यत्तत्सात्विकमुच्यते २३

एवं कर्तव्यकर्मविषयज्ञानस्याधिकारवेलायामधिकार्यंशेन गुणतस्त्रैविध्यमुक्त्वा हेयस्य कर्मणो गुणतस्त्रैविध्यमाह ॥

रामानुजभाष्य टीका ५ ॥

नियतमिति नियतं वर्णाश्रमोचितं संगरहितं कर्तृत्वादिसंगरहितं अरागद्वेषतः कृतं कीर्तिरागादकीर्तिद्वेषाच्च न कृतं अदंभेन कृतमित्यर्थः अफलाभिसंधिना कार्यमिदमेव कृतं यत्कर्म तत्सात्विकं कर्म इत्युच्यते २३ ॥

अभिनवगुप्तकृत टीका ६

श्री
गी टी
श्र

113

स्पष्टार्थं २३ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

परमार्थप्रपा टीका ७ ॥

इदानीं त्रिविधं कर्माह नियतमिति त्रिभिः नियतं नि[त्य]तया वि
हितं संगरहितमभिनिवेशशून्यं अरागद्वेषतः कृतं पुत्रेष्वात्मनि
[?]नात्दम्भद्पार्थं शत्रुद्वेषेणानिष्टकर्थायं पत्न भवति फलप्रा
प्तमिच्छतीति फलप्रेप्सुस्तद्रहितलक्षणेन कृतं कर्म सात्त्विकमुच्यते
२३ ॥

वनमाली टीका ८ ॥

कर्मत्रैविध्यमाह नियतमिति त्रिभिः नियतं यावद्गोपसंहृत्य
समर्थानामपि फलावशेपभावव्याप्य नित्यमित्तिपावन् असं
गं संगो मदीयमिदं कर्मानेनेदं प्राप्स्याम्यभिमानस्तद्रहितम्
रागेनेन कर्मणा राजसंमानादि प्राप्स्यामीतीच्छा द्वेषः शत्रुमने
ननाशयिष्यामीत्यभिप्रायस्ताभ्यां न कृतेन तया अफलप्रेप्सुना
फलेच्छारहितेन पुंसा यत्कृतं कर्म तत्सात्त्विकमुच्यते २३ ॥

ॐ सममेवजयती टीका ९ ॥

एवं कर्त्रेव कर्मानुष्ठानकाले कर्मणि विषयस्त्तानस्यापि का
रिभेदेन गुणतस्त्रैविध्यमुक्त्वेदानीमनुष्ठेयस्य कर्मणो गुणतस्त्रै
विध्यमाह त्रिविधेषु त्वादौ सात्त्विकं कर्माह नियतमिति नियतं
स्ववर्णाश्रमविहितं संगरहितं कर्तृत्वाद्यभिनिवेशवर्जितं अ
रागद्वेषतः कृतं कीर्तिरागात् कीर्तिद्वेषाद्वा यन्न कृतं मदंभेन
कृतमित्यर्थः अफलप्रेप्सुना परमेश्वरार्चनबुद्ध्यैव फलेच्छा
रहितेन पुरुषेण कृतमीदृशं यत्कर्म भवेत्तत्कर्म सा[त्त्]विकम
त्वगुणयुक्तमुच्यते वेदविद्भिर्भण्यते २३ ॥

+तदेवमौपनिषदानामद्वैतानाम्
मद्वैतात्मदर्शनं सात्विकमपादेयं मुमुक्षुभिः द्वैतदर्शिनां तु
नित्यविभुपरस्परविभिन्नात्मदर्शनं राज
सं अनित्यपरिच्छिन्नात्मदर्शनं +
तामसं हेयमुक्तं संप्रति त्रिवि
धं कर्मोच्यते ॥

मधुसूदनी टीका १०

नियतं यावज्जीवं गोपसंहारासमर्थानामपि फलावशेषभावव्या
प्नेन नित्यमिति यावत् संगः अहमेवमस्य कर्तेत्यभिमा
नरूपोहंकारापरपर्यायो राजसो गर्वविशेषः तेन रहितं संगर

हितेयावदृत्तांतेनकर्तृत्वभोक्तृत्वप्रवर्तनेनाहंकारेणवर्जितंतप
वस्तात्विकस्यापितद्रहितस्यतत्त्वविदोनकर्माधिकारइतिउक्त
मसत्कृत् रागोरागजस्तेमानाद्धिकमनेनेनलप्स्यइत्यभिप्रायः द्वेषः
शत्रुमनेनपराजेष्यइत्यभिप्रायः ताभ्यांनकृतमरागद्वेषतःकृ
तं अफलप्रेप्सुनाफलाभिलाषरहितेनकर्त्रायत्कृतंकर्मयागा। नू४.
दानसोमादितत्सात्विकमुच्यते २३ ॥

महानंदीटीका ११ ॥

अहंतदर्शिनोज्ञानेनमुपादेयमुद्दीरिते तार्किकाणांतथाद्वैं
भेदज्ञानमनर्थदं १ नामसंगुह्ममसंतहेयसहितकारणा इ
त्येकांविविधंकर्मप्रोच्यतेहरिणाधुना २ नियमावश्यकंक
र्मरागोसक्तिविवर्जितं अनेनाहमिदंलप्स्येरागइत्याशयःस्मृ
तः ३ अनेनारिपुमेजेष्येद्वेषइत्याशयस्तथा ताभ्यांनकृतं
मित्युक्तमरागद्वेषतःकृतं ४ फलाभिलाषयुक्तेनकर्त्राकर्म
हयत्कृतं यागदानादियास्त्रीयंतत्सात्विकमुदाहृतं ५। २३ ॥

नीलकंठी टीका १२

अथकर्मत्रैविध्यमाह नियतमित्यादिना नियतंनित्यं संगरहि
तंअभिमानवर्जितं रागद्वेषप्रीतिद्वेषौ निष्टेःप्रीतिस्ताभ्यांकृ
तं इष्टानिष्टप्राप्तिपरिहारार्थंकृतंरागद्वेषतःकृतंतदन्यद्रा
गद्वेषतःकृतंनिष्कामत्वमित्यर्थः फलप्रवलोपयतेचेत्फलं
क्रियया प्राप्यमनात्मवस्तुतदसदफलमनागतंककपरिह
र्णामविनाशित्वात्मतत्त्वंतस्मैप्रयुनाकृतंविविदिषेतियत्तेन
निष्कृत्याश्वात्मलाभार्थंयज्ञादेर्विनियोगात् तत्कर्मसात्वि
कमुच्यते २३ ॥

आनंदीटीका १३

अथकर्मत्रैविध्यम् नियतमावश्यकंस्वजात्युक्तम् संग
रहितंलाभपूजाद्यर्थहीनम् २३ ॥

श्री॰
गी॰ टी॰
ग्र

रामकंठीटीका ५४

तत्कर्म सात्त्विकं सर्वबहिःस्थ सत्वगुणहेतुकमभिधीयते किं तत्
अफलप्रेप्सुना दृष्टादृष्टविषयसुखलिप्सारहितेन कर्त्रा निर्वर्त्य
ते कीदृशं नियतं वर्णाश्रमविभागेनावश्यकरणीयं तथा सं
गेनोक्तलक्षणेन शून्यमत एव संगाभावात्तत्फलरागद्वेषाभावेन
कृतं संपादितं तदेतज्ज्ञानकारणभूतसत्वगुणोद्भूतत्वादपवर्ग
लक्षणोत्तमपुरुषार्थसाधनयोगिविषयमुपादेयं २३

लासिकी [illegible] टीका

इदानीं त्रिविधं कर्माह — नियतं नित्यतया विहितं संगेनात्मनिष्ठत्वाभिमानविना त
या रहितं अरागद्वेषतः पुत्रादिप्रीत्या शत्रुद्वेषेण वा यत्कृतं
कर्म न भवति फलाभिलाषरहितेन कर्त्रा यत्कृतं कर्म त
त्सात्त्विकमुच्यते [illegible]
२३

पंचोलीटीका

कर्मणां त्रैविध्ये सात्त्विकं कर्माह नियतमिति यत्कर्म अफ
लप्रेप्सुना फलकांक्षारहितेन संगरहितं नियतं नित्यमवश्य
कर्तव्यं अरागद्वेषतः रागरहितेन द्वेषेण विनाकृतं तत्सा
त्त्विकमुच्यते २३

रणवीरसमिद्बोधिनी

अथ कर्मत्रैविध्यमाह नियतमिति नियतं शास्त्रचोदितं तथा
संगरागद्वेषाः पूर्वं व्याख्यातास्तै रहितं फलाभिसंधिशून्येन
कर्त्रा यन्निष्पाद्यते तत्कर्म सात्त्विकमुच्यते एतच्चोपादेयं २३॥

मधुभाष्य

२३॥

भाषा अनुवाद

अब इस श्लोक मे ले तीन श्लोक के द्वारा सकल कर्म्म को त्रिविध कहते है कि फलप्राप्तिकी इच्छाकरते है ऐसे जो फल के लोभी जनो से किये जाते है उन से भिन्न रूप निष्काम कर्म्म के अनुष्ठान करने वालो से नियत कहे नित्य रूपसे विहित औ अभिनिवेश आशक्ति शून्य जो कर्म्म किये जाये और जो पुत्र आदिके प्रीत्यर्थ अथवा शत्रु पर क्रोध क्रमसे कियेन होय ऐसे कर्म्म सात्विक है २३ ॥

दोहा

शास्त्रविहित संगरहित जो राग द्वेष बिनहोय बिनफल
इच्छाकर्मजो सात्विक कहियत सोय २३

115

यत्तु कामेप्सुना कर्म साहंकारेण वा पुनः
क्रियते बहुलायासं तद्राजसमुदाहृतं २४

शांकरभाष्य टीका १ ॥

यत्त्विति यत्तु कामेप्सुना कर्मफलप्रेप्सुनेत्यर्थः कर्म साहंका
रेणेति न तत्त्वज्ञानापेक्षया किं तर्हि लौकिकश्रोत्रियनिरहंकारा
पेक्षया यो हि परमार्थनिरहंकार आत्मवित्र तस्य कामेप्सुत्वब
हुलायासकर्तृत्वप्राप्तिरस्ति सात्विकस्यापि कर्मणोऽनात्मवित्
साहंकारः कर्त्ता किमुत राजसतामसयोः लोकेऽनात्मविदपि श्रो
त्रियो निरहंकारः उच्यते निरहंकारोऽयं ब्राह्मण इति तस्मात्तद
पेक्षयैव साहंकारेण वेत्युक्तं पुनः शब्दः पादपूरणार्थः क्रियते
बहुलायासं कर्म महतायासेन निर्वर्त्यते तत्कर्म राजसमु
दाहृतम् २४ ॥

आनंदगिरिकृत टीका २ ॥

राजसं कर्म निर्दिशति यत्त्विति फलप्रेप्सुना कर्त्रा यत्कर्म क्रि
यते तद्राजसमित्युत्तरत्र सम्बन्धः तत्त्वज्ञानवता निरहंकारेण
साहंकारेणातत्त्वज्ञेन क्रियते कर्मेति विवक्षां वारयति साहं
कारेणेति तत्त्वज्ञानवता निरहंकारेण कृतं कर्मापेक्ष्य साहंका
रेणाज्ञेन कृतमेतत् कर्मेति न विवक्ष्यते चेत्तर्हि किमत्र विवक्षि
तमिति पृच्छति किं तर्हीति यो हि दुरितरहितः श्रोत्रियो लोकाद
नपेतस्तस्य यदहंकारवर्जितं कर्म तदपेक्षयेदं साहंकारेण कृतं
कर्मेत्युक्तमित्याह लौकिकेति ननु तत्त्वज्ञानवतो निरहंकारस्य क
र्मकर्तृत्वमपेक्ष्य साहंकारेणेत्यादि किं नेष्यते तत्राह यो हीति वि
शेषणानर्थक्यात् तत्त्वविदो निवारितत्वाच्च तदपेक्षमिदं विशेष
णमित्यर्थः साहंकारस्यैव राजसे कर्मणि कर्तृत्वमित्येतत् कै
मुतिकन्यायेन साधयति सात्विकस्येति तत्त्वात्मविदोऽस्य निरहं
कारत्वायोगात् कथं तदपेक्षया साहंकारेणोक्तं तत्राह लोक इति २४

116

श्री॰ गी॰ टी॰ पु॰

+ राजसंकर्माह यत्त्विति ॥ स्वामिकृत टीका ३ ॥

+ यत्तु कर्म कामेप्सुना फलं प्राप्तुमिच्छता साहंकारेण वा मत्समः को
ऽन्यः श्रोत्रियोऽस्मि इति निरूढाहंकारयुक्तेन च क्रियते यच्च पुनर्बहु
लायासं अतिक्लेशयुक्तं तत्कर्म राजसमुदाहृतं

पिशाचभाष्य टीका ४ ॥

यत्तु कामेप्सुना फलार्थिना साहंकारेण कर्तास्मीति भावनेनापरमा
र्थज्ञानेन च बहुलायासेन तद्राजसं २४ ॥

रामानुजभाष्य टीका ५ ॥

यदिति यत्तु पुनः कामेप्सुना फलप्रेप्सुना साहंकारेण वा शास्त्री
यकर्तृत्वाभिमानयुक्तेन च बहुलायासं यत्कर्म क्रियते तद्राजसं
बहुलायासमिदं कर्म मयैवं क्रियत इत्येवंरूपाभिमानयुक्तेन य
त्कर्म क्रियते तद्राजसमित्यर्थः २४ ॥

अभिनवगुप्तकृत टीका ६ ॥

स्पष्टार्थं २४ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

परमार्थप्रपारी टीका ७

राजसमाह यत्त्विति कामेप्सुना फलप्राप्तिमिच्छता साहंकारे
ण मत्समः कोऽन्यः श्रोत्रियोऽस्तीति निरूढाहंकारेण कर्त्रा बहुला
यासमतिक्लेशेन यथा यत्कृतं तद्राजसं २४ ॥

वनमाली टीका ८ ॥

कामेप्सुना फलकामेन साहंकारेणाहमेव सम्यक् कर्म कर्तेति ग
र्वयुक्तेन वा शब्दः समुच्चये पुनरिति निपातः यावत् कामं काम्य
साधनैः बहुलायासं सर्वाङ्गोपसंहारेण क्लेशावहं यत्काम्यक
र्म क्रियते तद्राजसमुदाहृतं २४ ॥

अस्तमवैजयंती टीका ९

राजसं कर्माह यत्त्विति यत्तु पुनः कामेप्सुना फलाकांक्षिणा यद्वा
पुनः साहंकारेण कर्तृत्वाभिमानयुक्तेन पुरुषेण बहुलायासेन बहु
क्लेशयुक्तं यत्कर्म क्रियते तत्कर्म राजसं रजोगुणयुक्तमुदाहृत

नेशास्त्रज्ञैः कथितम् २४ ॥

मधुसूदनी टीका १०

तुः सात्विकाद्भिन्न निष्कामेप्सुना फलकामेन कर्त्रा साहंकारे
ण प्राग्उक्तसंगात्मकगर्वयुक्तेनेव वा शब्दः समुच्चये पुनरिति
नियतेयावत्कामेन काम्यादृत्वैः बहुलायासं सर्वांगोपसंहारेण
क्लेशावहं यत्काम्यकर्म क्रियते तद्राजसमुदाहृतं अत्र सर्वैर्विशे
षणैः सात्विकसर्वविशेषणव्यतिरेको दर्शितः २४ ॥

सदानंदी टीका ११ ॥

फलकामेन कर्त्रा यदहंवैयुक्तेनवाकृतं यावत्कामनाकाम्या
दृतेऽनियतेयुनः १ सकलांगोपसंहारात् क्लेशदं काम्यमथव
क्रियते कर्म यत्तद्राजसं समुदाहृतं २ सर्वैर्विशेषणैश्च
सात्विकाद्दर्शिताभिदा ३ ॥ २४ ॥

नीलकंठी टीका १२ ॥

यत्तु कामेप्सुना फलार्थिना साहंकारेण यद्यपि सात्विको
ऽपि नात्मवित् साहंकारस्तथापि श्रुतसे वक्रमेऽस्मात्तोमहान्
श्रोत्रिय इत्यभिमानी अहंकारस्तद्वता साहंकारेण वा शब्दः पार्थे
क्रियते बहुलायासं प्रतिश्रमकरं तत्कर्म राजसमुदाहृतं २४

आनंदी टीका १३

कामेप्सुनै हिकामुष्मिकभोगेप्सुना साहंकारेण ब्रह्मा
र्पणयुक्तिं परित्यज्य शरीरादावहंभावेन यदन्यैर्महात्म
भिः कृतं तदहमपि कर्वेऽस्मि सगर्वेण च शरीरवित्तविनव्यया
यासभूयिष्ठं क्लेशावहं फलम् २४

रामकंठी टीका १४

अथ राजसं कर्माह तद्राजसं रजोगुणहेतुकं किं तत् यदैहिकामुष्मि
कभोगलिप्सुना तथा साहंकारेणात्मनि शरीरादावहंप्रत्यय

श्री· वताकर्त्राक्लेशबहुलं चित्तशरीरायासभूयिष्ठं क्रियतेनतदेतस्य
गी·टी· हृत्रिहेतोःदुःखबहुलाद्राजसःसमुद्भूतेनतस्माद्विषयत्वाद्
ग्र· हेयं २४ ॥

लाक्षिकी [illegible] टीका

राजसंकर्माह — अनुबंधं पश्चाद्भाविशुभाशुभं तथं धनादिनाशं हिंसां प्रा-
णिपीडां पौरुषं स्वसामर्थ्यमनवेक्ष्यापर्यालोच्य केवला-
न्मोहादविवेकादेव यत्कर्मारभ्यते तत्तामसमुदाहृतं
[illegible] २५

117

पैवोलीटीका

राजसंकर्ममाह यत्त्विति यत्कर्मकामेप्सुना वा पुनः साहं-
कारेण साभिमानेन बहुलायासेन महता यासेन क्रियते तद्-
वैविधं कर्म राजसमुदाहृतं २४ ॥

स्वामीसुबोधिनी

राजसमाह यत्त्विति फलमभिसंधाय तथा साहंकारेण
मत्समः कोन्योऽस्त्येवं दम्भहेतुभिमानसहितेन अथवा हं-
कारः क्रोधकरणं तदभावो हंकारः क्रोधत्यागस्तत्सहि-
तेन वा कर्त्रा यत्कर्म परोचितं स्वोचितं वा क्रियते तद्राजसं
कथितं कीदृशं क्लेशबहुलं चित्तशरीरायासभूयिष्ठं
प्रतोदयमेवेतत् २४

मधुभाष्य

२४॥

भाषा अनुवाद

और कर्मफल प्राप्ति का इच्छुक अथवा अहंकारी कहे जो अपने समान और को नही मानता है ऐसे अहंकारयुक्त मनुष्य से किये गये अथवा जोकर्म अति क्लेशयुक्त होय उन्ही को शिष्टजन राजसस्वरूप कहतेहैं २४ ।।

दोहा

जो अभिलाषि कर्मको कर अहंकारहिं सोय क्लेशबहुत
है याहिमें राजसकहिय सोय २४ ।।

118

अनुवंधंक्षयंहिंसामनपेक्ष्यचपौरुषं मोहादारभ्यतेकर्मयत्तत्तामसमुच्यते २५

शांकरभाष्यटीका १ ॥

अनुवंधमिति अनुवंधः पश्चाद्भावि यद्वस्तु सोऽनुवंधउच्यते तंचानुवंधं क्षयं यस्मिन्कर्मणि क्रियमाणे शक्तिक्षयोऽर्थक्षयोवा तंक्षयं हिंसां प्राणिपीडांचानपेक्ष्यच पौरुषं पुरुषकारं शक्नोमीदं कर्म समापयितुमित्येवमात्मसामर्थ्यं इत्येतानमनुवंधादीननपेक्ष्य पौरुषान्तानि मोहादविवेकत आरभ्यते कर्मयत्तत्तामसंतमोनिर्वृत्तमुच्यते २५ ॥

आनंदगिरिटीका २ ॥

संप्रति तामसं कर्मोदाहरति अनुवंधमित्यादिना २५ ॥

स्वामिकृतटीका ३ ॥

तामसंकर्माह ॥ अनुवंधमिति अनुवध्नातीति अनुवंधं पश्चाद्भावि शुभाशुभं क्षयंवित्तव्ययं हिंसांपरपीडांच पौरुषंस्वसामर्थ्यंचानपेक्ष्यापर्यालोच्यकेवलंमोहादेवयत्कर्मारभ्यतेतत्तामसमुदाहृतम् २५ ॥

पैशाचभाष्यटीका ४ ॥

अनुवध्नातीत्यनुवंधः कर्मणिक्रियमाणेयेनुसंवध्यतेसोनुवंधस्तमनवेक्ष्यकर्मनिमित्ताहिंसापुरुषकारंचानवेक्ष्यमोहादज्ञानादारभ्यतेतत्तामसं २५ ॥

रामानुजभाष्यटीका ५

अनुवंधमिति कृतेकर्मण्यनुवध्यमानंदुःखमनुवंधः कर्मणिक्रियमाणेर्थविनाशःक्षयः तेनप्राणिपीडाआत्मनः कर्मसमापनसामर्थ्यंपौरुषंप्रत्यानवेक्ष्याविमर्शमोहात्परमपुरुषकर्तृत्वाज्ञानात्यत्कर्मक्रियतेतत्तामसमुच्यते २५ ॥

अभिनवगुप्तकृतटीका ६

विभक्तेष्वेवमनुष्यादितयापृथक्केनइदमसीतिविदमेवंपइत्यादिवुद्ध्या अहंकर्तृकं कारणमविचार्यैव अभिनिवेशावेशावशात्क्रोधरागादिग्रहणंयत्तत्तामससंज्ञं

श्री॰ गी॰ टी॰ अ॰

नियतंकर्तव्यमिति क्लेशैरविद्याद्यैर्बहुलंव्याप्तं मोहादभिनिवेशमयात्॥
स्पष्टार्थं २५ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

परमार्थप्रपा टीका ७

तामसमाहानुबन्धमिति अनुबध्यत इत्यनुबन्धः भावि
शुभाशुभं तत्पयं वित्तव्ययं हिंसां स्वपरपीडनं पौरुषं स्वसामर्थ्यं
चानपेक्ष्याविगणय्य केवलं मोहादेव यत्कर्मारभ्यते तत्ताम
सं २५ ॥

वनमाली टीका ८

अनुबन्धं पश्चाद्भाविशुभं तत्र ये देहसामर्थ्यस्य धनादेश्च नाशं हिं
सां प्राणिपीडां पौरुषमात्मसामर्थ्यं अनपेक्ष्यापर्यालोच्य मोहा
त्केवलाविवेकादेवारभ्यते यत्कर्म तत्तामसमुच्यते २५ ॥

ज्ञानवैजयंती टीका ९

तामसं कर्माह अनुबन्धमिति अनुबन्धं कृते कर्मणि अनुप
श्चाद्यद्भावि दुःखमनुबन्धः राजभयमभवादि कृतत्वे
कर्मणि क्रियमाणे धर्मार्थादिविनाशं हिंसां कर्मणि क्रियमा
णे प्राणिपीडां च पुनः पौरुषं स्वस्य कर्मसमापनसामर्थ्यमनवे
क्ष्याविविच्य मोहात्स्व तेन कर्तृत्वाभिनिवेशाद्यत्कर्मारभ्यते
तमोगुणप्रकृतिजनेन क्रियते तत्कर्म तामसं तमोगुणप्रकृत
दोहतमवेदविद्भिः कृतम् २५ ॥

मधुसूदनी टीका १०

अनुबन्धं पश्चाद्भाव्यशुभं तत्र ये शरीरसामर्थ्यस्य धनस्य च ना
शं नाशं हिंसां प्राणिपीडां पौरुषमात्मसामर्थ्यं चानपेक्ष्य
अपर्यालोच्य मोहात्केवलाविवेकादेवारभ्यते यत्कर्म यथा
दुर्योधनेन युद्धं तत्तामसमुच्यते २५

सदानंदी टीका ११

पश्चाद्भाव्यशुभं देहसामर्थ्यस्य धनस्य च विनाशं प्राणिनां पी
डां मान्यसामर्थ्यमेव च १ अपर्यालोच्य मोहाद्यत्केवलादविवे
कतः प्रारभ्यते जडैः कर्म तत्तामसमुदाहृतम् २ ॥ २५ ॥

नीलकेवी टीका १२

अनुवध्यतेनेनेत्यनुवंधः फले तयेशक्तेरर्थानोवनाशे हिंसापरपीडां पौरुषंस्वसामर्थ्यं अनपेक्ष्यअनालोच्यके वलेमोहादविवेकतोयदारभ्यतेकर्मतत्तामसमुदाहृतं २५

आनंदीटीका १३

अनुवंधंफलंशुभमशुभंवेत्यनवीक्ष्याविचार्य तथाक्षयं द्रव्यादिव्ययं हिंसांपरपीडां पौरुषंस्वसामर्थ्यं चानवेक्ष्य मोहाद्विपरीतज्ञानाद्यदारभ्यते तत्तनिर्वाह्यते तत्तामसमुच्यते २५

रामकंठी टीका १४

अथतामसं तत्तामसंतमोगुणहेतुकंकर्मकिंतद्यन्मोहादार भ्यतेकर्तुमुपक्रमते कथमिदंक्रियमाणंकिमर्थमनुबध्नाति पुष्णाति किंवात्तपयत्यस्मिन्क्रियमाणेकस्यहिंसोपघातः समुत्पद्यतइत्यनुवंधक्षयहिंसाअनवेक्ष्याविचार्यैव यतदपि मोहाज्ज्ञानप्रमादकारणभूततमःसमुद्भवतात्रिकृष्टतमसं सारिविषयंसततेराहेयमेव [illegible]

[illegible] २५ ॥

लासिकी [illegible] टीका

अथत्रिविधःकर्तोच्यते तत्रसात्विकस्तावत् ॥

अनुवंधंपश्चाद्भाविशुभाशुभं क्षयंधनादिनाशं हिंसांप्राणिपी डां पौरुषंस्वसामर्थ्यमनवेक्ष्यापर्यालोच्य केवलान्मोहादवि वेकादेवयत्कर्मारभ्यतेतत्तामसमुदाहृतं [illegible] २५

[illegible] २५

पंचोलीटीका

तामसंकर्माह अनुवंधमिति यत्कर्मअनुवंधंपश्चाद्भाविशुभा शुभंवस्तुनःक्षयंयस्मिन्कर्मणिक्रियमाणेशक्तिक्षयोर्थः त थाअस्मिन्नपि हिंसांप्राणिपीडांचअनपेक्ष्य पौरुषंस्वकीयसा

गी॰
टी॰
अ

मर्थ्यंचतत्स्वरूपमनपेक्ष्यकेवलंमोहादविवेकादारभ्यते
तत्तामसं २५

रसवीरसमिद्धोपिनी॥

तामसंकथयति अनुबंधमिति एतत्क्रियमाणंकर्मकिंशुभा
शुभंफलमनुबध्नाति पुष्णाति किंवाक्षपयति कस्यवाहिं
सायैउपघातायभवतीत्येवंप्रकारेणानुबंधंक्षयंहिंसां त
थास्वस्यपरस्यचपौरुषंसामर्थ्यंवापर्यालोच्यैवकेवलंमो
हादेवयत्कर्मारभ्यतेक्रियतेप्रक्रम्यते तत्तामसमुदाहृतमित्य
र्थः एतदप्यनिष्टफलकत्वाद्धेयमेव २५॥

मधुभाष्य

२५॥

भाषा अनुवाद

अब तामसकर्म कहतेहैं कि पश्चात् बन्ध करें ऐसे अनुब न्ध कहेंपश्चात् भावी शुभ अशुभ और धन व्यय और अपा नी सामर्थ्य न विचारि केवल मोह से जो कर्म आरम्भकिये जाये वेई तामस कर्महै २५ ॥

दोहा

हिंसाव्यय अनबंधको पौरुषकों विनजान कर्मप्रारंभ

मोहसें तामस सोहि वषान २५

121

मुक्तसंगोनहंवादी धृत्युत्साहसमन्वितः
सिद्ध्यसिद्ध्योर्निर्विकारः कर्त्ता सात्विक उच्यते
२६ ॥

शांकरभाष्यटीका १

मुक्तेति मुक्तसंगो मुक्तः परित्यक्तः संगो येन स मुक्तसंगो
ऽनहंवादी नाहं वदनशीलो धृत्युत्साहसमन्वितो धृतिर्धारणम्
उत्साह उद्यमस्ताभ्यां समन्वितः संयुक्तो धृत्युत्साहसमन्वितः
सिद्ध्यसिद्ध्योः क्रियमाणस्य कर्म्मणः फलसिद्धावसिद्धौ च सिद्ध्य
सिद्ध्योः निर्विकारः केवलं शास्त्रप्रमाणप्रयुक्तः फलरागादिनाप्र
युक्तो यः स निर्विकार उच्यते एवंभूतः कर्त्ता यः स सात्विक उच्यते २६

आनंदगिरि टीका २

इदानीं कर्त्तृत्रैविध्ये प्रवृत्तो सात्विकं कर्त्तारं दर्शयति मु
क्तेति संगो नाम फलाभिसंधिर्वा कर्तृत्वाभिमानो वा नाहंवद
नशीलः कर्त्ताहमिति वदनशीलो न भवतीत्यर्थः धारणे
र्ये क्रियमाणस्य कर्म्मणो यदि फलासिद्धिस्तर्हि नानुष्ठान
विलंभः संभवेदित्याशंक्याह केवलमिति फलरागादिने
त्यादिशब्देन कर्म्मरागो गृह्यते अप्रयुक्त इतिच्छेदः २६ ॥

स्वामिकृत टीका ३

कर्त्तारं त्रिविधमाह मुक्तसंग इति त्रिभिः मुक्तसंगस्त्यक्ताभि
निवेशः अनहंवादी गर्वोक्तिरहितः धृतिर्धैर्यमुत्साह उद्य
मस्ताभ्यां समन्वितः संयुक्तः प्रारब्धस्य कर्मणः सिद्धावसि
द्धौ च निर्विकारो हर्षविषादशून्यः एवंभूतः कर्त्ता सात्विक उच्य
ते [illegible] ॥

पिशाचभाष्य टीका ४

मुक्तसंगः मुक्तफलस्पृहः अनहंवादी आत्मानं संभावितेनवद

श्री-
गी टी
अ-

122

तिष्ठति आत्मनः सेधारणा मुत्साहः प्रयत्नः ताभ्यां समन्वितः धृत्यु
त्साहसमन्वितः सिद्धिश्चासिद्धिश्च सिद्ध्यसिद्धी तयोर्निर्विकारः
हर्षविषादरहितः कर्त्ता सात्विकः २६ ॥

रामानुजभाष्यटीका ५

मुक्तसंगइति मुक्तसंगः फलसंगरहितः अनहंवादी कर्तृत्वा
भिमानरहितः धृत्युत्साहसमन्वितः आरब्धे कर्मणि यावत्समाप्ति
वर्जनीयदुःखधारणं धृतिः उत्साहस्तु उद्युक्तचेतस्त्वं ताभ्यां समन्वि
तः सिद्ध्यसिद्ध्योर्निर्विकारः युद्धादौ कर्मणि तदुपकरणभूतद्र
व्यार्जनादिषु च सिद्ध्यसिद्ध्योरविकृतचित्तः कर्त्ता सात्विक उच्यते २६

+ अहंकर्त्तेति न वदितुं शीलमस्य
उद्यमलक्षणपुरुषकारो वा यो भवतीति नाहंवादी त्वनेन गुणि
निना व्यवहारमात्रं सहते विशेषं न योगिनो अहंकरोमीति
वचो न निषिद्धम् हर्षशो
कान्वितः सिद्ध्यसिद्ध्योः ॥

अभिनवगुप्तकृतटीका ६ ॥

स्पष्टार्थं २६ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

परमार्थप्रपाटीका ७

अथ त्रिविधं कर्त्तारमाह मुक्तसंग इत्यादित्रिभिः मुक्तः संगस्त
क्ताभिनिवेशः अनहंवादी गर्वस्याचाररहितः धृत्या धैर्येण उत्सा
हः अवदेगस्ताभ्यां समन्वितः सिद्धौ असिद्धौ वा निर्विकारः ह
र्षविषादरहितः एवंभूतः कर्त्ता सात्विकः २६ ॥

वनमाली टीका ८ ॥

कर्त्तृभेदं त्रिविधमाह मुक्तेति त्रिभिः मुक्तः संगः फलेच्छा येन सः
अनहंवादी कर्ताहमिति वदनशीलो न भवति धृतिर्विघ्नाद्युप
स्थितावपि आरब्धापरित्यागहेतुश्चित्तवृत्तिर्धैर्यम् उत्साहः इदं क
रिष्यामीति निश्चयात्मिका बुद्धिः ताभ्यां समन्वितः क्रियमाण
कर्मफलस्य सिद्धौ असिद्धौ च हर्षशोकाभ्यां हेतुभ्यां विकारो वदन
विकासम्लानत्वादिलक्षणस्तेन रहितः सिद्ध्यसिद्ध्योर्निर्विकार एतादृ
शः कर्त्ता सात्विक उच्यते २६ ॥

उत्तमवैजयंती टीका ९

अथ कर्त्तृभेदं त्रिविधं त्रिभिर्वक्तुमादौ सात्विकं कर्त्तारमाह मुक्तसंग इ
ति मुक्तसंगः स्वकर्तृत्वाभिनिवेशफलाकांक्षारहितः अनहंवा

दीश्च सहायोहमेवेदं सर्वं कर्म करवमथ करोम्यग्रेपि करिष्या-
मीति स्वगर्वोक्तिरहितः धृत्युत्साहसमन्वितः धृतिरारब्धकर्म-
समाप्तिपर्यन्तावर्जनीयदुःखसहिष्णुता उत्साहः कर्मानुष्ठानोद्य-
नविनतना धृतिश्चोत्साहश्चैताभ्यां समन्वितो युक्तः सिद्ध्यसिद्ध्योः
यज्ञदानयुद्धादेः कर्मणस्तत्साधनस्य तद्व्याजेनाद्रागतसंगिक-
स्य तत्फलस्य च सिद्धौ प्राप्तावसिद्धावप्राप्तौ च निर्विकारः विकृतवि-
तः हर्षेण विषादेन च रहित इत्यर्थः ईदृशः कर्ता सात्विकः सत्व-
गुणान्वित उच्यते कथ्यते २६ ॥

+इदानीं त्रिविधः कर्तोच्यते ॥

मधुसूदनी टीका १० ॥

+मुक्तसंगः मुक्त फलाभिसंधिः अनहंवादी कर्ताहमिति न वद-
नशीलो भवति स्वगुणश्लाघाहीनो वा धृतिः विघ्नाद्युपस्थिता-
वपिप्रारब्धापरित्यागहेतुरंतःकरणवृत्तिविशेषो धैर्यं उत्साह इ-
दमहं करिष्याम्येवेति निश्चयात्मिका बुद्धिः धृतिहेतुभूताभ्यां
मेयुक्तः धृत्युत्साहसमन्वितः कर्मणः क्रियमाणस्य फलस्य सि-
द्धावसिद्धौ च हर्षशोकाभ्यां हेतुभ्यां यो विकारः वदनविकास-
म्लानत्वादिः तेन रहितः सिद्ध्यसिद्ध्योर्निर्विकारः केवलं शा-
४ ए स्त्रप्रमाणप्रयुक्तो न फलरागेण तः एवंभूतः कर्ता सात्विक उच्यते
२६ ॥

सदानंदी टीका ११ ॥

इदानीं त्रिविधः कर्ता प्रोच्यते हरिणा त्रिभिः फलाभिसंधिमुक्तो
योहं कर्तेति मतिं विना १ स्वगुणश्लाघो नहंवादीति वीरि-
तः विघ्नाद्युपस्थितेः समाप्रारब्धात्यागकारणं २ चित्तवृत्तिविशे-
षो हि धृतिर्धैर्यमितीर्यते प्रवर्त्यसाधयिष्याम्येव धीर्निश्चया-
त्मिका ३ धृतिकारणमुत्साहस्ताभ्यां संयुक्त उत्तमः कर्मणः क्रि-
यमाणस्य सिद्ध्यसिद्ध्योः फलस्य यः ४ विकारो हर्षशोकाभ्यां वि-
कासग्लान्यात्मको मतः तेन स्पृष्टः शास्त्रप्रयुक्तो न तु रागवान्
५ एवंभूतो महाभाग यः कर्ता सात्विक उच्यते ६ ॥ २६ ॥

श्री
गी टी
अ॰

123

नीलकंठी टीका १२

कर्तृत्रैविध्यमाह मुक्तेत्यादिना मुक्तसंगस्त्यक्ताभिनिवेशः
अनहंवादी सर्वोक्ताहंकारोक्तिरहितः धृतिर्धैर्यं उत्साहः सा
धयिष्याम्येवेति दृढनिश्चयः ताभ्यां समन्वितः सिद्ध्यसिद्ध्योः
कर्मणआरब्धस्य निशेषः निर्विकारः हर्षविषादशून्यः क
र्ता सात्विक उच्यते २६ ॥

आनंदी टीका १३

कर्ता कर्मानुष्ठाता मुक्तसंगः दृष्टे चादृष्टे च कर्मफले नास
क्तः अनहंवादी यन्मया कृतं तत्कोन्यः कर्तुं शक्नुयादिति
मु॰ विकत्थनशून्यः धृतिः प्रारब्धस्य कर्मणः समाप्तिर्यावत्स्थैर्यं
उत्साह उद्योगः सिद्ध्यसिद्ध्योर्निर्विकारः हर्षशोकशून्यः २६

+ अथ त्रिविधः कर्तोच्यते तत्र सात्विकस्तावत् ॥

रामकंठी टीका १४

+ईदृशः कर्ता कर्मणामनुष्ठाता स सात्विक उच्यते सात्विकचित्तत्वा
त्कर्ता सात्विक इत्युपदिष्टः स कीदृशः मुक्तसंगो मुक्तः परिहृतः
संगः संसारतरुबीजभूतो व्याख्यातरूपो दोषो येन यतो नहंवादी
देहरूपमनित्यमर्थमात्मत्वेन प्रतिपद्याहं यज्वा मीत्यादि यो व
हं॰ दति सो वादी सर्वः संसारिजनस्तद्विपरीतो नहंवादी शरीरादिषु २५
नात्मभूतेषु चैषु निरहंकारस्तथा धृत्या वक्ष्यमाणलक्षणया
नुष्ठेयवस्तु हृत्वा वष्टम्भशक्त्या तथोत्साहेनोद्योगेन समन्वितः
अत एव सिद्धौ फलनिष्पत्तावसिद्धौ तदनिष्पत्तौ च हर्षशोकल
क्षणविकाररहितः ईदृशं कर्तृत्वं तानि हेतोः पूर्ववच्चिन्त्यात्स
त्वगुणात्मकत्वात्स्वप्राप्तिहेतुत्वादुपादेयम् अथ राजसः २६

+ अथ त्रिविधः कर्तोच्यते तत्र सात्विक स्तावत् ॥

लासिकी [illegible] टीका

+मुक्तस्त्यक्तः संगआसक्तिर्येन सः विरक्त इत्यर्थः देहाद्यभिमाना
भावादनहंवादी अहमहमिति गर्वोक्तिरहितः धृत्यादार्ढ्ये
नोत्साहेनोद्यमेन च समन्वितः तथारब्धकर्मणः फलस्यासि

ज्ञावसिद्धौवानिर्विकारोहर्षविषादशून्यः एवंभूतःकर्तासात्विक उच्यते [illegible] २६

पंचोलीटीका

कर्तृत्रैविध्येसात्विकंकर्तारमाह मुक्तसंगइति मुक्तसंगःमुक्तफलासंगः अनहंवादीनाहंवदनशीलः धृत्युत्साहसमन्वितः धैर्योद्यमाभ्यांसमन्वितः सिद्ध्यसिद्ध्योर्निर्विकारःफलसिद्धावसिद्धौवनिर्विकारःप्रीतिद्वेषरहितः एवंविधःकर्तासात्विकउच्यते २६ ॥

रणवीरसमिद्बोधिनी

कर्तृत्रैविध्यंप्रतिपादयंस्तत्रसात्विकंकर्तारंलक्षयति मुक्तसंगइति प्रायशोव्यक्तार्थःश्लोकः किंतु नहंवादी परमेश्वरस्यैवसर्वत्रस्वातंत्र्यमित्यभिमानान्निरहंकारः यद्वा नअहंवादी किंतुहंवादी क्रोधपूर्वमेवप्रतिपक्षंसंबोधयनिति प्रकृतार्थानुगुणोर्थः २६॥

मधुभाष्य

२६ ॥

124

भाषा अनुवाद

इस श्लोक से ले तीन श्लोक से कर्मकर्त्ता सब को त्रिविध करके कहते
है कि कर्म्म अनुष्ठाई पुरुष कर्त्तव अभिनिवेश बुद्धि रहित और राग
द्वेष वचन रहित औ धैर्य उत्साह जो उद्यम इन दोनो के द्वारा युक्त
समस्त कर्म्म मे सिद्धि असिद्धि की अपेक्षा हर्ष विषाद शून्य होय
ऐसे कर्त्ता पुरुषो की सात्विकस्वरूपकहतेहै २६ ॥

दोहा

बिना संग अहंकार बिन धृति उत्साह समेत विकार बिना
सिद्धि असिद्धि मे सात्विककर्त्ता कहेत २६ ॥

125

124

रागी कर्मफलप्रेप्सुर्लुब्धो हिंसात्मकोऽशुचिः
हर्षशोकान्वितः कर्ता राजसः परिकीर्तितः २७

शांकरभाष्य टीका १॥

रागीति रागी रागोऽस्यास्तीति रागी कर्मफलप्रेप्सुः कर्मफलार्थी लुब्धः परद्रव्येषु संजाततृष्णः तीर्थादौ च स्वद्रव्यापरित्यागी हिंसात्मकः परपीडकस्वभावः अशुचिर्बाह्यान्तःशौचवर्जितो हर्षशोकान्वितः इष्टप्राप्तौ हर्षोऽनिष्टप्राप्तौ इष्टवियोगे च शोकः ताभ्यां हर्षशोकाभ्यां समन्वितः संयुक्तः तस्यैव च कर्मणः सम्पत्तिविपत्त्योर्हर्षशोकौ स्यातां ताभ्यां समन्वितः संयुक्तो यः कर्ता स राजसः परिकीर्तितः २७॥

आनंदगिरि टीका २

राजसं कर्तारं कथयति रागीति कर्मविषयो रागः कर्मफलप्रेप्सुरिति फलरागस्य पृथक्कथनात् स्वाभिप्रायाप्रकटीकरणपूर्वकं परपीडने परहृतिविच्छेदनेन स्वार्थपरत्वमर्थः २७॥

राजसं कर्तारमाह॥

स्वामिकृत टीका ३

रागीति रागी पुत्रादिप्रीतिमान् कर्मफलप्रेप्सुः कर्मफलकामी लुब्धः परस्वाभिलाषी हिंसात्मको मारकस्वभावः अशुचिः विहितशौचशून्यः लाभालभयोर्हर्षशोकाभ्यामन्वितः कर्ता राजसः परिकीर्तितः २७॥

पिशाचभाष्य टीका ४

रागोऽस्यास्तीति रागी लुब्धः दक्षिणात्यागवर्जितः हर्षशोकाभ्यामन्वितः हर्षशोकान्वित एवंभूतः कर्ता राजसः २७॥

रामानुजभाष्य टीका ५

रागी कर्मेति रागी प्रीतिमान् कर्मफलप्रेप्सुः कर्मफलार्थी लुब्धः कर्मापेक्षितद्रव्यव्ययस्वभावरहितः हिंसात्मकः परान्पीडयित्वा तैः कुर्वाणः अशुचिः कर्मापेक्षितशुद्धिरहितः हर्षशोकान्वितः यु

श्री॰
गी॰ टी॰
प्र॰

१२६

द्वादेहोकर्मणोविजयादिसिद्ध्यसिद्ध्योर्हर्षशोकान्वितःकर्ताराज
सःपरिकीर्तितः २७ ॥

अभिनवगुप्तकृतटीका ६

स्पष्टार्थं २७ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

परमार्थप्रपाटीका ७

राजसमाह रागीति रागी पुत्रादिषु प्रीतिमान् कर्मफलप्रेप्सुः कर्मफलकामी लुब्धः स्वर्गस्वर्थलम्पटः सर्वहिंसात्मकः हिंसापरात्मा मानेत्यसकलस्वशुचिः शौचरहितः लाभालाभयोर्हर्षशोकाभ्यामन्वितः कर्ताराजसः २७ ॥

वनमालीटीका ८ ॥

रागीकामाद्याकुलचित्तः अतएवकर्मफलप्रेप्सुःलुब्धःपरद्रव्याभिलाषीयद्वास्वद्रव्यत्यागासमर्थश्चपरहिंसितुंछेदनेहिंसात्मकोऽशुचिःशास्त्रोक्तशौचहीनःसिद्ध्यसिद्ध्योःकर्मफलस्यहर्षशोकान्वितःकर्ताराजसःपरिकीर्तितः २७ ॥

कुसमवैजयन्ती टीका ९

राजसंकर्तारमाहरागीतिरागीधनधामदारपुत्रादिष्वासक्तचित्तः कर्मफलप्रेप्सुः इहामुत्रचैव स्वर्गैश्वर्यादिभोगरूपकर्मफलस्पृहयालुर्लुब्धः कर्मापेक्षितद्रव्यपरित्यागासहिष्णुः हिंसात्मकःपरात्पीडाकर्मकर्तारः अशुचिःकर्मापेक्षितशुद्धिशून्यः हर्षशोकान्वितःकर्मणातत्फलस्यवाप्तौहर्षःअप्राप्तौशोकस्ताभ्यामन्वितोयुक्तः ईदृशःकर्ताराजसोरजोगुणात्मकःपरिकीर्तितोभगवतामयाशास्त्रकृद्भिर्विशेषतः २७ ॥

मधुसूदनी टीका १०

रागीकामाद्याकुलचित्तःअतएवकर्मफलप्रेप्सुःकर्मफलार्थीलुब्धःपरद्रव्याभिलाषीयथौचित्यंस्वद्रव्यत्यागासमर्थश्चस्वाभिप्रायप्रकटनेनपराहननेच्छेदनेहिंसात्मकस्तत्स्वभावःस्वाभिप्रायाप्रकटनेनात्मनेहतिकरानिभेदः अशुचिः शास्त्रोक्तशौचहीनः

सिद्ध्यसिद्ध्योः कर्मफलस्य हर्षशोकान्वितः एवंविधः कर्त्ता रा
जसः परिकीर्तितः २७ ॥

सदानंदी टीका ११ ॥

कामायाकुलचित्तो यः फलार्थी कर्मणः सदा परद्रव्याभि
लाषी स्वतीर्थेपि लुब्धमतमः १ स्वाशयो हाटनेनात्महत्ति
छेदनशीलवान् शास्त्रोक्तशौचरहितः सिद्ध्यसिद्ध्योः फल
स्य च हर्षशोकान्वितः कर्त्ता राजसः परिकीर्तितः ३ २७ ॥

नीलकंठी टीका १२ ॥

रागी विषयलोलुपः अतएव कर्मणः फलप्रेप्सुरीतिकर्मफ
लप्रेप्सुः लुब्धः परद्रव्यादौ संजाततृष्णस्तीर्थादौ वाद्रव्यापरि
त्यागी हिंसात्मकः परपीडाकरस्वभावः अशुचिर्बाह्यान्तःशौ
चवर्जितः इष्टानिष्टप्राप्तौ हर्षशोकान्वितः एवंभूतः कर्त्ता स रा
जसः परिकीर्तितः २७ ॥

आनंदी टीका १३

रागी विषयेषु प्रीतिमान् लुब्धोऽद्रव्ययभीरुः २७ ॥

रामकंठी टीका १४

ईदृशः कर्त्ता राजसः पूर्ववद्रजोगुणात्मकः कथ्यते कीदृशो
रागी विषयसेवाभिलाषवांस्तथा कर्मफलप्रेप्सुः क्रियमाण
स्य कर्मणो यज्ञादेः फलमनित्यं स्वर्गभोगादिरूपं लिप्सुः तथा लु
ब्धो गर्ववान् तथा हिंसात्मकः प्राणिद्रोहपरायणः तथाऽशुचिः
बाह्याभ्यन्तरशौचरहितः तथा फलेकालम्बनचिन्तनत्वात्तत्सिद्धिसं भवासं
भवाभ्यां परितोषविषादाभ्यां युक्तः एतादृशः कर्त्ता लोभादिदोष
कारणभूतरजोगुणसमन्वितत्वात्संसारविषये हेयं अयं तामसः २७

लासिकीटीका

राजसं कर्त्तारमाह ॥
रागी विषयाभिलाषवान् कर्मफलं लिप्सुः लुब्धः परस्वाभिला

का

गी॰ षी हिंसात्मको मारस्वभावः अशुचिर्बाह्याभ्यंतरशौचरहि
टी॰ तः फलसिद्ध्यसिद्ध्योर्हर्षशोकाभ्यामन्वितः एवंविधः कर्ता रा
अ॰ जसः परिकीर्तितः [illegible] २७

1227

पैवोलीटीका

राजसं कर्तारमाह रागीति रागी कर्मण्यासक्तियुक्तः कर्मफलप्रेप्सुः कर्मफलेषु लुब्धः परद्रव्यादिषु संजाततृष्णो लोभी यो। ऽसद्द्रव्यापरित्यागी हिंसात्मकः परपीडाकरस्वभावः अशुचिः बाह्यांतरशौचवर्जितः हर्षशोकान्वितः इष्टप्राप्तौ हर्षः इष्टवियोगे शोकः ताभ्यां युक्तः अथवा कर्मसंपत्तिविपत्त्योर्हर्षशोकसंयुक्तः एवंविधः कर्ता राजसः परिकीर्तितः २७

रणवीरसमिद्धोधिनी

राजसं कर्तारमाह रागीति रागी विषयस्रक्चंदनाद्यभिलाषवान् पुत्रमित्रादिविषयकप्रेमणाक्रांतचित्तो वा तथा कर्मफलप्रेप्सुः क्रियमाणस्य कर्मणो यज्ञादेः फलमनित्यं स्वर्गभोगादिकं प्राप्तुमिच्छन् तथा लुब्धः परस्वाभिलाषी तथा हिंसात्मकः विशुद्धस्य स्ववर्णोचितस्य धर्मस्य परित्यागेनोपजातो हिंसा तदात्मा बुद्धिरंतःकरणं यस्य परधर्मस्वीकारेण स्वधर्मस्य पीडनं हिंसा तन्निवर्तक आत्मा यत्नो यस्येति वा तथाशुचिरपवित्रांतःकरणादिकः यद्वा सर्वथा तस्य अत्यन्तेन अविद्यागणादिकेन अप्रत्ययेन व्युत्पन्नः शुचिः शोकः तन्न वक्तव्या निषेधः शोकोऽस्यास्त्यशुचिर्वा तन्न चित्तदाहादिशोकं कुर्वाण इत्यर्थः यद्वा पावके शुचिः मास्यमात्यं वात्ययपेषु सिमेध्ये सिते चिति विशितिना मा तृष्णामनात् अशुचिर्निः सविवेकः सविवेको वा तथा जयपराजययोर्विषये हर्षशोकाभ्यां सहितः ईदृशः कर्ता राजस उच्यते २७॥

ਸਪੁਸਾਥ

੨੭॥

भाषा अनुवाद

औरपुत्र आदि मे स्नेह युक्त औ कर्मफल का कामी और पर धन का अभिलाषी औ निर्दयस्वभाव औ शौच रहित औ हानि लाभमे शोक हर्ष युक्त कर्मकारी मनुष्य राजस स्वरूप कहे रजोगुणी है २७ ॥

दोहा

अनुरागी फलकांक्षिजो लोभी पापी अशुद्ध हर्षशोकयुत
कर्ता तिह कहत है राजस बुध २७

128

अयुक्तःप्राकृतःस्तब्धःशठोनैष्कृतिकोलसः
विषादीदीर्घसूत्रीचकर्तातामसउच्यते २८

शांकरभाष्य टीका १ ॥

अयुक्तइति अयुक्तोऽसमाहितःप्राकृतोत्यन्तासंस्कृतबुद्धिः
प्रकृतिपरवशोबालिशःस्तब्धोदण्डवन्ननमति कस्मैचिच्छठः
मायावी शक्तिगूहनकारी मायाभावैःकृतिकः परवृत्तिच्छेदनप
रः अलसोऽप्रवृत्तिशीलः कर्तव्येष्वपि विषादी सर्वदा अवसन्न
स्वभावः दीर्घसूत्री च कर्तव्यानां दीर्घप्रसारणः सर्वदानंदस्व
भावः यदद्य श्वोवा कर्तव्यं तन्मासेनापिनकरोति यश्चैवंभूतः
स कर्ता तामस उच्यते २८ ॥

आनंदगिरि टीका २

दीर्घं सूत्रयितुं शीलमस्येति व्युत्पत्तिं गृहीत्वा विवक्षितमर्थ
माह कर्तव्यानामिति एवं क्रियमाणे सति अनिष्टमिदं क
र्यं विदापयेत यदा भूतवेवं क्रियते तदाऽनिष्टमेव संभावनो
पनीतमितिचिंतापरमपराधो मन्थरहतिरित्यर्थः तदेव स्पष्ट
यति यदद्येति २८ ॥

+नामसंकर्तारमाह॥

स्वामिकृत टीका ३

+अयुक्तोनवहितःप्राकृतोविवेकशून्यःस्तब्धःअनम्रःशठः
शक्तिगूहनकारीनैष्कृतिकःपरावमानी अलसोनुद्यमशी
लःविषादीशोकशीलः यदद्यश्वोवाकार्यंतन्मासेनापिनसंपा
दयतियः सदीर्घसूत्री एवंभूतःकर्तातामसःकर्तृत्रैविध्येने
वज्ञातुरपित्रैविध्यमुक्तंवेदितव्यंकर्मत्रैविध्येनचज्ञेयस्यापि
त्रैविध्यमुक्तंवेदितव्यंबुद्धेस्त्रैविध्येनकरणस्यापित्रैविध्यमुक्तं
भविष्यति २८ ॥

पिशाचभाष्य टीका ४

अयुक्तः असमाहितःप्राकृतःअसंस्कृतःउद्धतश्चअप्रमाण
शीलःशठःवंचकःनिकृत्याचरतीतिनैष्कृतिकःक्रूरःअल

सः प्रप्रहृतिशीलः विषादी दीर्घसूत्री च कारोयः प्रामेकर्मे दीर्घेन कालेन निर्वर्त्तयति स तामसः २८ ॥

रामानुजभाष्य टीका ५

अयुक्त इति अयुक्तः शास्त्रीयकर्मायोग्यः विकर्मस्थः प्राकृत अकृतबुद्धिः स्तब्धः आरंभशीलः शठः अभिचारादिकर्मरुचिः नैष्कृतिकः वंचनपरः अलसः आरब्धेषु कर्मसु अप्रवृत्तः विषादी अतिमात्रविषादशीलः दीर्घसूत्री अभिचारादिकर्म कुर्वन् परेषु दीर्घकालवर्त्यनर्थपर्यालोचनशीलः एवंभूतो यः कर्ता स तामसः [illegible]

[illegible] ॥

अभिनवगुप्तकृत टीका ६

[illegible] २५

[illegible] :२६

निष्कृतिर्नैर्घृण्यम् २८ ॥

परमार्थप्रपा टीका ७

तामसमाह अयुक्त इति अयुक्तः नियमरहितः प्राकृतः विवेकशून्यः स्तब्धः अविनीतः शठः मायावी नैष्कृतिकः परवृत्तिच्छेदकः अलसः किंचित्कृत्वा किंचित्करोति विषादी शोकशीलः आपादितापश्चात्तापी सूचनात्सूत्रं दीर्घं सूत्रं यस्मिन् देशकालाद्यनेकविधो सूचनो हुत्वा प्रयाण्यपराण्यः कर्तव्यमिति विलंबयति

सतामसः कर्ता २८ ॥

वनमाली टीका ८

अयुक्तः कर्तव्येष्वनवहितः प्राकृतः शास्त्रासंस्कृतचित्तः
स्तब्धः सुजनेष्वप्यनम्रः शठः परवंचनार्थमन्यथाज्ञानव
च्छन्नस्वभावादीनैः कृतिकः स्वस्मिन्नुपकारिण वृद्धिवमाय
परिहृतिच्छेदेनैव स्वार्थपरः वंचक इति यावत् अलसोऽव
श्यकर्तव्येष्वप्यप्रवृत्तिशीलः विषादी सततमसंतुष्टस्वभा
वत्वेनानुशोचनशीलः दीर्घसूत्री निरंतरशंकासहस्रक
लितांतःकरणत्वेनातिमंथरप्रवृत्तिः यदद्यवर्तयितव्यं तन्मा ५ति
सेनापि करोति न वेत्येवंशीलः कर्ता तामस उच्यते २८ ॥

अस्मैवैजयंती टीका ९ ॥

तामसं कर्तारमाह अयुक्त इति अयुक्तोऽशास्त्रीयकर्मकृत्
प्राकृतः प्रकृतौ स्वभावे वर्तमानः शास्त्रविधिं विहाय स्वभा
वानुसारेणैव कर्मकृदित्यर्थः स्तब्धः कर्मारंभविरोधेनाऽन
म्रो वा शठः स्वशक्तिगोपनकृदभिचारादिकर्माभिरुचिर्वा
नैःकृतिकः परापमानकृत्परवंचको वा अलसः प्रारब्धेक
र्मण्यप्रवृत्तः विषादी प्रतिमानुशोकाकुलः दीर्घसूत्री प्रहरे
वेन यत्कर्तव्यं तद्वर्षेणापि यो न करोति यद्वा अभिचारा
दिकर्मस्वतित्वराशून्यः तेष्वपि दीर्घकालवर्त्मनैव पर्यालो
चनशीलः चशब्देन प्रमादोऽप्यत्रैव निद्रालुः खलः कपटीत्या
दयः संगृह्यंते ईदृग्विधो यः कर्ता स तामसस्तमोगुणप्रकृ
त्यतेसर्वैर्योगमया कथ्यते २८ ॥

मधुसूदनी टीका १०

अयुक्तः सर्वदा विषयापहृतचित्तत्वेन कर्तव्येष्वनवहितः प्रा
कृतः शास्त्रासंस्कृतबुद्धिर्बालसमः स्तब्धो गुरुदेवतादिषु

श्री॰
गी॰टी॰
प्र॰

130

ष्यतस्तः शठः परवंचनार्थमस्याज्ञानत्त्वमस्यावादी नैः
ष्कृतिकः स्वस्मिन्नुपकारिषुमस्यापरवृत्तिच्छेदने स्वा
र्थपरः अलसः अवश्यकर्तव्येष्वप्यप्रवृत्तिशीलः विषादीसत
तमसंतुष्टस्वभाववत्वेनानुशोचनशीलः दीर्घसूत्रीनिरंतरशो
कासहस्वकालिंतानः करणेत्वनातिमंथरप्रवृत्तिः यद्यक
र्तव्यतन्मासेनापिकरोतितदेवमेवंशीलस्यकर्तातामसउच्यते

[illegible]

[illegible]

[illegible]च्यते २८ ॥

सदानंदी टीका ११

विषयाकृष्टचित्तत्वात्कर्तव्येषुसमाहितः प्राकृतोसंस्कृतउ
द्धिताद्धालतस्तोतिमरः १ अनम्रोगुरुदेवादीषु परवंचनतत्प
रः स्वस्मिन्नोत्कृष्टमत्यापरवृत्तिविघातकः २ अवश्यमेव
कर्तव्येष्यप्रवृत्तिस्वभावकः सदासंतुष्टशीलत्वादनुशोचनत
त्परः ३ सदाशंकासहस्रेणग्रस्तचित्तयालसः अतिमंदप्र
वृत्तिश्चोवाप्यकार्यंकरोतितत् ४ मासेनापियएवंस्यात्कर्तातो
मः सतामसः ५ २८ ॥

नीलकंठी टीका १२

अयुक्तोऽनवहितः प्राकृतोसंस्कृतउद्धितोबालसमःस्त
ब्धः दंडवदनमनशीलः शठः शक्तिगूहनकारीनैष्कृति
कोवंचकः परावमानीवा अलसः अप्रवृत्तिशीलः कर्तव्येष्व
पि विषादीसर्वदाऽवसन्नस्वभावः दीर्घसूत्रीचिरकारी एका
हसाध्यकार्यंमासेनापिनकरोतीत्यर्थः यएवंभूतः सकर्ता
तामसउच्यते २८ ॥

आनंदीटीका १३

अयुक्तोयुक्तिमपायज्ञानंविनाप्रवृत्तः प्राकृतोनीचाभ्यास्त

व्यः सगर्वः शठोमायावी नैष्कृतिकः परहिंसार्थप्रवृत्तः अलसः सामर्थ्येपिनिरुत्साहः विषादीपश्चात्तापीदीर्घसूत्रः सद्यः संपाद्य मपिकार्यं विलंब्यनिर्वाहयन् २८ ॥

रामकंठीटीका १३

एवंविधः कर्तातामसः सर्ववत् किंविधोयुक्तः समाधिरहितः य तः प्राकृतः प्रकृतिमेवात्मत्वेनप्रतिपन्नः स्तब्धोमिथ्याभिमानाभि निवेशात्नकंचित्प्रणमति शठोमायावीतथानैष्कृतिकः निकृतिः परोपतापनंप्रयोजनंयस्य अलसोदाक्ष्यरहितः अतएवविषादी अवसादवान्दीर्घसूत्रश्चाप्तकार्येपिवस्तुनिचिरकार्यी एवंविधक र्तृत्वंप्रमादमोहादिदोषकारणभूततमोगुणसमुद्भूतत्वादत्यन्त हेयमेवनिकृष्टकर्मणोः पृथक्त्वैविध्यप्रतिपादनेविस्पष्टार्थं यतः प्रायएकतरत्रैविध्यंभवत्युक्तं अथबुद्धिधृत्योरेवत्रैविध्यवक्तुमुप क्रमते २८ ॥

लासिकी [illegible]टीका

नामसंकर्तार माह — अयुक्तोसमाहितः प्राकृतः प्रकृतिंतद्विकारंवात्मत्वेनप्रतिपन्नः स्तब्धोमिथ्याभिमानाभिनिवेशान्नकंचित्प्रणमति शठोमायावी नैष्कृतिकोनिकृतिः परवंचनंप्रयोजनंयस्यसः अलसोनुद्यमः विषादीशोकशीलः दीर्घसूत्रीचिरकारीईदृशः कर्तातामसउच्य ते [illegible] २८

पंचोलीटीका

नामसंकर्तारमाह अयुक्तइति अयुक्तः असमाहितचित्तः प्राकृतः असंस्कृतः शक्ति[illegible]मतिर्बालिशः स्तब्धः दंडवद्यकस्मैचिन्नमतिनमतिव त्कापट्येनशठः शक्तिगूहनकारीमायावी नैष्कृतिकः परविक्षेपन करः अलसः कर्तव्येषुकार्येष्वप्रवृत्तिशीलः विषादीसर्वदाखिन्नस्व भावः दीर्घसूत्रीअल्पकालेनकर्तव्यंबहुकालेनकरोतियस्तएवंवि धः कर्तासतामसउच्यते २८

तामसमाह अयुक्त इति अयुक्तः करणीयेष्वनवहितः तथा प्राकृतः
कार्याकार्यविवेकशून्यः प्रकृत्यैमकृतदृष्टिनिर्णयच कर्म यस्येति
वा तथा स्तब्धो दुरकारवमर्षेनानम्रः तथा शठो मायावी तथा नै
ष्कृतिकः निकृतिः कुत्सितनिर्योमार्गस्तेन गन्तुं शीलमस्येति तथा
लसो नुद्यमपरः पटुतारहितः अतएव विषादी विषादवान् अनु
पोचान इतियावत् अथच विषाणि यन्तूनादीनि अन्तुं शीलमस्येति
विषादी अमत्री इति भाषा अतएव दीर्घसूत्री एकदिनेनापि निवर्त्यं
कर्म मासेनापि यो न साधयतीत्यर्थः एतादृशः कर्ता तामस इत्यु
च्यते २८ ॥

मधुभाष्य

२८

भाषा अनुवाद

औरअयुक्त कहे असावधान औ प्राकृत कहे विवेकरहित औ स्तब्ध अ
नम्र स्वभाव औ शठ कहे कर्मचोर औ नैष्कृतिक कहे परका अप
मान करनेवाला तथा आलसी औ विषाद या सदा शोगी औ दीर्घसू
त्री कहे जो कर्म तुर्त करने का होय उसे महीनो टाले ऐसे मनुष्य
तामसकर्त्ता कहावते है ऐसेही कर्ता की त्रैविध्य से ज्ञाता भोतीनप्र
कार और कर्मको त्रैविध्य से ज्ञेय मात्रको त्रैविध्य कहा औवुहि
त्रिविध कहने सेकारण भी तीन प्रकार केहै २८ ॥

दोहा

अयुक्त जो आलसी सठ निःकृत विषादी दीर्घसूत्री दिक
र्ता तामस कहित २८

132

बुद्धेर्भेदं धृतेश्चैव गुणतस्त्रिविधं शृणु
प्रोच्यमानमशेषेण पृथक्त्वेन धनंजय २९

शांकरभाष्य टीका १ ॥

बुद्धेर्भेदमिति बुद्धेर्भेदं धृतेश्चैव भेदं गुणतः सत्त्वादिगुणतः
त्रिविधं शृणु इति सूत्रोपन्यासः प्रोच्यमानं कथ्यमानमशेषेण
निरवशेषतो यथावत् पृथक्त्वेन विवेकतो धनंजय दिग्वि
जये मानुषं दैवं च प्रभूतं धनं जितवानसौ धनंजयोऽर्जुनः २९

आनंदगिरि टीका २

ज्ञानादीनां प्रत्येकं त्रैविध्यमुक्त्वा वृत्तिमत्या बुद्धेस्तद्वृत्तेश्च धृ
त्याख्यायास्त्रैविध्यं सूचयति बुद्धेरिति सूत्रविवरणं प्रतिज्ञा।
नीते प्रोच्यमानमिति अर्जुनस्य धनंजयत्वं प्रसादयति दि
गिति २९ ॥

स्वामिकृत टीका ३

इदानीं बुद्धेर्धृतेश्चापि त्रैविध्यं प्रतिजानीते स्पष्टार्थः २९ ॥

पैशाचभाष्य टीका ४

बुद्धेर्ज्ञानस्य धृतेः धैर्यस्य चैव गुणतः गुणैः पृथक्त्वेन विवेकप्रसक्त
वेण २९ ॥

रामानुजभाष्य टीका ५

+ बुद्धेरिति बुद्धेर्विवेकपूर्वकनिश्चयरूपं ज्ञानं धृतिरारब्धाया।
क्रियायाः विघ्नोपनिपातेपि धारणसामर्थ्यं तयोः सत्त्वादिगुण
तस्त्रिविधं भेदं पृथक्त्वेन प्रोच्यमानं यथावच्छृणु २९ ॥

+ एवं कर्तव्यकर्मविषयज्ञाने क
र्तव्ये च कर्मणि प्रवृत्तानां च
त्रैविध्यमुक्तं इदानीं सर्वतत्त्वगुणया
र्थनिश्चयरूपया बुद्धेर्धृतेश्च गुणत
स्त्रैविध्यमाह॥

अभिनवगुप्तकृत टीका ६ ॥

स्पष्टार्थं २९ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

परमार्थप्रपादी टीका ७ ॥

अथ बुद्धेर्धृतेश्च त्रैविध्यमाह बुद्धेरिति स्पष्टार्थं २९ ॥

वनमाली टीका ८ ॥

बुद्धिभ्योस्त्रैविध्यं प्रतिजानीते बुद्धेरिति बुद्धेरध्यवसाया
दिवृत्तिमत्त्वात्तेषु तद्धृतेः सत्त्वादिगुणतस्त्रिविधमेदमया
मा पारमार्थिनोच्यमानमशेषेण निरवशेषं पृथक्त्वेन हेयोपादेयवि
वेकेन शृणु १९ ॥ उत्तमवैजयन्ती टीका ९

एवं ज्ञानं ज्ञेयं परिज्ञातारं गुणगणतस्त्रैविध्यं प्रतिपाद्येदानीं बु
द्धिभ्योपि गुणतस्त्रैविध्यं वक्तुं भगवान् प्रतिजानीते बुद्धे
र्भेदमिति हेयत्वेन जयत्वेन विवेकनिश्चयज्ञानरूपायाश्च धृतेः
धृतेः प्रारब्धकर्मणो विघ्नोपनिपाते विधारणसामर्थ्यरूपायाः
वं निश्चयेन गुणतः सत्त्वादिगुणैस्त्रिविधं पृथक्केन भिन्नत्वेना
शेषेण समग्रेण प्रोच्यमानं [illegible] र्देणोच्यमानं मया पृथक्
षेणोच्यमानं कथ्यमानं भेदं शृणु श्रवणं कुरु धनंजयेति स
बोधनेन यस्य बहिर्दृष्टितः सात्त्विकमप्यवधारेषां धनं जयति नाम्नोऽन्तः
स्वनाम निष्पन्नत्वे स्वयमीत्न सारेण सावधानेन तत्त्वयोर्धारणं कु
र्विति सूचितम् १९ ॥ मधुसूदनी टीका ९

+ तदेवं ज्ञानं कर्म च कर्ता च त्रिविधं गुणभेदत इत्याख्यातं संप्रति धृत्युत्साहसमन्वित इत्यत्र सूचितयोर्बुद्धिधृत्योस्त्रैविध्यं प्रति जानीते॥

+ बुद्धेरध्यवसायादिवृत्तिमत्त्वात् अन्तःकरणस्य धृतेः सत्त्वादिगुणतस्त्रि
विधमेव भेदं मया पारमार्थिकालसेन प्रोच्यमानमशे
षेण निरवशेषं पृथक्त्वेन हेयोपादेयविवेकेन शृणु सावधानो
भव हे धनंजय गिरिविजये प्रसिद्धमहिमानेन त्वं यन् प्रोत्सा
हयति अत्रेदं चिन्त्यते किमत्र बुद्धिशब्देन बुद्धिमात्रमभिप्रेतं किं
वा बुद्धिमदन्तःकरणमथ मेतानेष्वकर्तृत्वकर्तृत्वयो द्वितीये कर्तेर्
ष्टुः कर्तृत्वकरणत्वे बुद्धिमदन्तःकरणत्रैविध्यकथनेन सर्वासामपि तद्
नीतानां त्रैविध्यस्य विवक्षितत्वादुच्यते अन्तःकरणोपहितस्थिराभा
सः कर्ता इहत्वपहितानां त्रिकरणादुपाधिमात्रं करणत्वेन विवक्षितं तत्स
र्वं करणोपहितस्य कर्तृत्वात् यद्यपि च कामः संकल्पो विचि
कित्साश्रद्धाश्रद्धा धृतिरधृतिर्ह्रीर्धीर्भीरित्येतत् सर्वं मन एवेति

फलमनुदिज्ञानोत्सर्वोसामयित्तीनोत्रैविध्यंविवक्षितेतथापि ।
धीरप्योस्त्रैविध्यंपृथगुक्तं ज्ञानशक्तिक्रियाशक्त्युपलक्षणार्थं
नत्वपरिसंख्यार्थमितिरहस्यं ... २९

सदानंदी टीका ११

ज्ञानंकर्मचकर्ताचतद्वेंत्रयमीरितं इदानींप्रतिजानीतेत्रैविध्ये
बुद्धिधैर्ययोः १ बुद्धेरध्यवसायादिवृत्तिमत्याःस्तेनतथा सत्वादि
गुणतोभेदंत्रिविधंत्वप्रतिस्फुटं २ प्रोच्यमानमशेषेणपृथक्त्वे
नविवेकतः सावधानोभवश्रोतंसाकल्येनधनंजय ३ बु
द्ध्युपाधिश्चिदाभासः कर्ताप्रोक्तः पुराबुध करणत्वेननिष्क
र्षेणाधिमात्रैविवक्षिते ४॥ २९ ॥

नीलकंठी टीका १२

बुद्धिधृत्योस्त्रैविध्येनव्याख्यानमाह बुद्धेरिति तत्रबुद्धिविशि
ष्टश्चिदाभासः कर्ताज्ञानंचप्रागुक्तं अत्रतुकेवलाबुद्धिर्हेतिम
तीतदीयवृत्त्यंतरोपलक्षणार्थंतद्वृत्तिविशेषोधृतिस्तत्रैवि
ध्येनकथ्यतइत्यर्थः २९ ॥

आनंदीटीका १३

एवंकर्मणः कर्तुश्चत्रैविध्यमुक्त्वांतःकरणस्यबुद्धेर्धृतेश्च
त्रैविध्यमाह अशेषेणपृथक्त्वेनभेदेन २९ ॥

रामकंठीटीका १४

बुद्धिर्बोध्यवस्तुसाधनंकारणं धृतिरवष्टंभः कार्यंत्वेयपवार्य
सिद्धिपर्यंतंस्थैर्यं तयोर्बुद्धिधृत्योः सत्वादिगुणभेदतया त्रिविधं
भेदंसाकल्येनविविक्ततयाचाभिधीयमानंमशृणु
... २९ ॥

लाक्षिकी ... टीका

अथबुद्धिधृत्योरेव त्रैविध्यंवक्तुमुपक्रमते ॥
वस्तुनिश्चायकमन्तःकरणंबुद्धिः धृतिरारब्धकर्मणोसि

द्धिपर्यंतं स्थैर्यं दार्ढ्यं तयोः सत्वादिगुणतस्त्रिविधं भेदं शृणु मया साकल्येन विशेषेण च प्रोच्यमानं हे धनंजय २९

पंचोलीटीका

इदानीं बुद्धेर्धृतेश्चैव त्रैविध्यं प्रतिजानीते बुद्धेरिति हे धनंजय बुद्धेश्चापि धृतेः धैर्यभेदं गुणतः सत्वादिगुणैः कृतं त्रिविधमशेषेण साकल्येन पृथक्त्वेन विवेकेनोच्यमानं शृणु २९

रणवीरसमिद्धोधिनी

अधुना बुद्धिधृत्योः सात्विकादिभेदेन त्रैविध्यं वक्तुमुपक्रमते बुद्धेरिति बुद्धिर्बोध्यवस्तुसाधनमन्तःकरणं धृतिश्चारब्धस्य समाप्तिपर्यंतं स्थैर्यं तयोर्गुणतः सत्वादिगुणापेक्षया त्रिविधं भेदं मया साकल्येन परस्परं पृथक्त्वेन भिन्नतया च कथ्यमानं शृणु अवधारय २९॥

मधुभाष्य

२९॥

भाषा अनुवाद

अब बुद्धि औ धृति कहे धैर्य की त्रैविध्य कहने की प्रतिज्ञा करते है कि हे धनंजय अर्जुन बुद्धि के औ धैर्य के सत्व आदि गुण क्रमसे तीन भेद जो है उन को मै भिन्न भिन्न कहता हूं तुमसावधानहोय सुनो २९ ॥

दोहा

बुद्धिभेद धृतिभेद गुणत्रगुणसें त्रिविधहि होय कथ्यमान
भिनभावसें धनंजय सकलहि सोय २९

135

प्रवृत्तिंच निवृत्तिंच कार्य्याकार्ये भयाभये
बंधंमोक्षंचयावेत्तिबुद्धिःसापार्थसात्विकी
३०॥

शांकरभाष्य टीका १

प्रवृत्तिंचेति प्रवृत्तिंच प्रवृत्तिः प्रवर्त्तनं बन्धहेतुः कर्ममार्गः
निवृत्तिंच निवृत्तिर्मोक्षहेतुः संन्यासमार्गः बंधमोक्षसमान
वाक्यत्वात् प्रवृत्तिनिवृत्ती कर्मसंन्यासमार्गाविमवगम्यते य
थवा कार्याकार्ये विहितप्रतिषिद्धे लौकिके वाशास्त्रभेदेवी क
र्त्तव्याकर्त्तव्ये करणाकरणे इत्येतत् कस्य देशकालाद्यपेक्षया वि
जानाति दृष्टादृष्टार्थयोः कर्मणो भयाभये बिभेत्यस्मादिति भ
यं तद्विपरीतमभयं भयंवाभयंच भयाभये दृष्टादृष्टयोर्भ
याभययोः कारणे इत्यर्थः बंधं सहेतुकं मोक्षंच सहेतुकं या
वेत्ति विजानाति बुद्धिः सापार्थ सात्विकी तत्त्वज्ञाने वृद्धेर्निवृद्धे
स्तु वृत्तिमतो पृथक्त्वं वृत्तिविशेषस्य बुद्धेः ३०॥

आनंदगिरि टीका २

तत्रादौ सात्विकीं बुद्धिं निर्दिशति प्रवृत्तिंचेति प्रवृत्तिराचरण
मात्रं अनाचरणमात्रंच निवृत्तिरिति किंनेष्यते तत्राह बंधेति य
स्मिन् वाक्ये बंधमोक्षावुच्येते तस्मिन्नेव प्रवृत्तिनिवृत्त्योरुक्तत्वा
त् कर्ममार्गस्य बन्धहेतुत्वान्मोक्षहेतुत्वाच्च संन्यासमार्गस्य तावे
वात्र ग्राह्याविमर्थः करणाकरणयोर्निर्विषयत्वायोगाद्विषया
पेक्षामवताप्य योग्यं विषयं निर्दिशति कस्येति अनिष्टसाधनं
भयमिष्टसाधनमभयमिति विभजते भयेति बंधादिज्ञानमा
त्रस्य बुद्धत्वेऽपि संभवाद्विशेषणं न बुद्धिशब्दितस्य ज्ञानस्यग
णेव त्रैविध्यप्रतिपादनात् किमिति बुद्धेरिदानीं त्रैविध्यं प्रति
ज्ञाय प्रस्तूयते तत्राह ज्ञानमिति तर्हि ज्ञानेन गतत्वात् पुन
र्बुद्धिर्नोपपादनीयेत्याशंक्याह वृत्तिरपीति विशेषणाद्वेनज्ञाना
वृत्तिरुक्ता ३०॥

श्री
गी टी
अ·

136

स्वामिकृत टीका ३

तत्र बुद्धेस्त्रैविध्यमाह प्रवृत्तिं चेति त्रिभिः प्रवृत्तिं धर्मे निवृत्तिमधर्मे
यस्मिन्देशे काले च यत्कार्यमकार्यं च भयाभये च कार्याकार्ये नि
मित्तावर्थानर्थौ कथं बंधः कथं वा मोक्ष इति या बुद्धिर्वेत्ति तः कारणं वेत्ति
सा सात्विकी यया तु मान्वेजो निवृत्त्ये करणे कर्त्तव्ये प्रवारः काल
नि पंचं निवृत्त ॥

पिशाचभाष्य टीका ४

प्रवृत्तिः प्रवर्तने मोक्षार्थं निवृत्तिः संन्यासः कार्याकार्ये कार्यं कर्त
व्यं अकार्यं तदभावः भयाभये भयं संसारः अभयं तदभावरूपो
मोक्षः बंधं बंधने मोक्षो मुक्तिः एतान्सर्वान्या बुद्धिर्वेत्ति सात्विकी ३० सा०

रामानुजभाष्य टीका ५

प्रवृत्तिमिति प्रवृत्तिरभ्युदयसाधनभूतो धर्मः निवृत्तिर्मोक्षसाध
नभूतः धर्मस्तौ उभौ यथावस्थितौ या बुद्धिर्वेत्ति कार्याकार्ये सर्ववर्णा
नां प्रवृत्तिनिवृत्तिधर्मयोरनुतिष्ठतां देशकालावस्थाविशेषेषु
इदं कार्यमिदमकार्यमिति च या वेत्ति याशास्त्रविषयप्रवृत्तिः भयस्थाने
तदवृत्तिरभयस्थाने बंधं मोक्षं च संसारयाथात्म्यं तद्विमोक्षयाथात्म्यं
च या वेत्ति सा सात्विकी बुद्धिः ३० ॥

अभिनवगुप्तकृत टीका ६

स्पष्टार्थं ३० ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

परमार्थप्रपादी टीका ७

तत्र प्रथमं बुद्धेस्त्रैविध्यमाह प्रवृत्तिं चेति त्रिभिः शास्त्रविहितविष
यां देशकालोचितां च धर्मप्रवृत्तिं निवृत्तिमधर्मे देशकालानुसारवृ
त्तानुसारं वा कार्यमकार्यमिति अकार्ये भयं कार्ये अभयं बंधं सं
सारबंधं मोक्षं महासुखकारं च या वेत्ति सा बुद्धिः सात्विकी ३० ॥

वनमाली टीका ८

तत्र बुद्धेस्त्रैविध्यमाह प्रवृत्तिमिति त्रिभिः प्रवृत्तिं कर्ममार्गं निवृत्तिं
संन्यासमार्गं कार्यं प्रवृत्तिमार्गे कर्मणां करणं अकार्यं निवृत्तिमार्गे
कर्मणामकरणं भयं प्रवृत्तिमार्गे गर्भवासादिदुःखं अभयं निवृत्ति

मार्गे तदभावे बंधे वेति करणे कर्तृत्वोपचारात् यया वेत्ति कर्ता बु
द्धिः सा प्रमाणजनितनिश्चयवती हे पार्थ सात्त्विकी बंधमोक्षयोरं
ते कीर्तनात् द्विषयमेव प्रवृत्त्यादि व्याख्यातम् ३० ॥

उत्तमवैजयंती टीका ४

तयोर्मध्ये बुद्धेस्त्रिविधत्वं विधत्ते क्रमादौ सात्त्विकीं बुद्धिमाह प्र
वृत्तिं चेति या बुद्धिः प्रवृत्तिमभ्युदयसाधनरूपं धर्मं च पुनर्निवृ
त्तिं मोक्षसाधनरूपं धर्मं यद्वा शास्त्रविधिं धर्मं तस्मिन् निवृत्तिं
च वेत्ति जानातीति करणरूपाया बुद्धेः कर्तृत्वोपचारात् एवं कर्तव्यं तद्रूप
रीते उदाहरणं छिन्नतीतिवत् कार्याकार्ये कार्यं शास्त्रीयं निष्का
मकर्म अकार्यं सकामं तस्य शास्त्रसिद्धत्वेपि संसारप्रापितहेतुत्वेन।
निषिद्धवद्धेयत्वादकार्यमेव ते उभे या बुद्धिर्वेत्ति भयाभये अशास्त्री
ये च धर्मकर्मादिषु भयं शास्त्रीये च तेषु अभयं ते उभे च या बुद्धिर्वेत्ति
बंधं संसारप्राप्यास्त्यं मोक्षं तच्छेदनप्राप्यास्त्यं च यो वेत्ति हे पार्थ सा
बुद्धिः सात्त्विकी सत्त्वगुणयुक्ता भवतीति त्वया बोध्या सेवोयनेन
सात्त्विकाः स्थायास्त्वगुणी सन्तत्त्वापि सात्त्विको व बुद्धिर्नराज
सी तामसी चेति सूचितम् ३० ॥

+तत्र बुद्धेस्त्रैविध्यमाह त्रिभिः॥ मधुसूदनी टीका १०

+प्रवृत्तिं कर्ममार्गं निवृत्तिं संन्यासमार्गं कार्ये प्रवृत्तिमार्गे कर्मणां क
रणं अकार्यं निवृत्तिमार्गे कर्मणामकरणं भयं प्रवृत्तिमार्गे गर्भ
वासादिदुःखं अभयं निवृत्तिमार्गे तदभावे बंधं प्रवृत्तिमार्गे मिथ्या
ज्ञानकृतं कर्तृत्वाद्यभिमानं मोक्षं निवृत्तिमार्गे तत्त्वज्ञानकृतं तस्या
नर्थस्याभावे च या वेत्ति करणे कर्तृत्वोपचारात् यया वेत्ति का
र्ता बुद्धिः सा प्रमाणजनितनिश्चयवती हे पार्थ सात्त्विकी बंधमोक्ष
योरंते कीर्तनात् द्विषयमेव प्रवृत्त्यादि व्याख्याते ३० ॥

सदानंदी टीका ११

तत्रादौ भगवानाह बुद्धेस्त्रैविध्यमादरात्. प्रवृत्तिकर्ममार्गं वै
यः हेतुतया मते १ निवृत्तिकर्मसंन्यासमार्गं मोक्षैकसाधनं प्रवृ

श्री
गी टी
अ॰

त्रिमार्गेकरणेकर्मणामधिकारिणः २ निवृत्तौकर्मणांत्यागः
प्रवृत्तौभयमास्ते निवृत्तावभयंबंधंप्रवृत्तौमोतिजंतूनां ३ मो
क्षेनिवृत्तिमार्गेवेनत्वाज्ज्ञानप्रसादजं वेत्तिबुद्धिर्यथावद्यासात्वि
कीसामतिःस्मृता ४ यावेत्तीत्यत्रकारणेकर्तृत्वमुपचारतः यथा
वेत्तिप्रमाणेनान्यत्रश्याकर्तेतिवार्थतः ५ प्रवृत्तावस्तिकर्तव्यो
विधिःकिंकरत्वायतः नत्रास्तित्वयमसन्नेवयस्तत्रदण्डोभवेत्
६ निवृत्तौनास्तिकर्तव्यंविध्यादेरप्यभावतः प्रभयेतत्रत्रस ८न
मोक्षःस्यादात्मनिस्थितिः ७ ॥ ३० ॥

नीलकंठी टीका १२

प्रवृत्तिनिवृत्तीशास्त्रविहितप्रतिषिद्धविषयेयजेतस्वर्गका
मः नसुरांपिबेदित्यादिरूपे कार्यंकृतिसाध्यंस्वर्गादि प्रका
र्यंनिरयादि तेनतिस्यानिसवस्तनीउक्ते भयाभयेकार्याका
र्यनिमित्ते बंधंमोक्षंचयावेत्तियथावेत्तीतिप्रवृत्तेकरणेकर्तृ
त्वोपचारः बुद्धिःसापार्थसात्विकी ३० ॥

आनंदीटीका १३

स्पष्टार्थं ३० ॥ ॥

+ तत्रोद्देशक्रमेणबुद्धेस्त्रैविध्येप्रतिपाद्येसात्वि
कंभेदंतावदाह ॥

रामकंठीटीका १४

+सात्विकीसत्वगुणसमुद्भूताबुद्धिर्मता कासो ययाप्रवृत्तिंचनिवृ
त्तिंचवेदजानाति स्वर्गापवर्गफलेशास्त्रचोदितेकर्मणीप्रवृत्ति
निवृत्तिशब्देनोच्येते यदुक्तं प्रवृत्तिलक्षणोधर्मोगृहस्थेष्वभिधी
यते निवृत्तिलक्षणस्त्वन्योधर्मोमार्गैकदेशिकः अन्यत्रापि प्र
वृत्तिंचनिवृत्तिंचद्विविधंकर्मवैदिकं इहवामुत्रचकाम्यंप्रवृ
त्तंकर्मकीर्त्यते निष्कामंज्ञानपूर्वंचनिवृत्तमुपदिश्यतइति त
थाकार्याकार्ये शास्त्रीयविधिनिषेधवशादनुष्ठेयपरिहार्येव
स्तुनीयाजानाति सासात्विकीबुद्धिरिति ननुज्ञानंबुद्धिरित्यन
न्तरं सर्वभूतेषुयेनैकमित्यादिनासात्विकज्ञानलक्षणेनैव
सात्विकबुद्धिलक्षणमुक्तं तदपुनःकिमितिपुनरुच्यतइमेत्र

ध्याने सत्यंज्ञानवुद्ध्योर्नास्तिकश्चिद्विशेषः किंतुपूर्वंज्ञानज्ञेयज्ञातृ
लक्षणस्यत्रितयस्यैकप्रयोजनविषयत्वेनप्रतिपादनप्रसंगात्सं
क्षेपेणसात्विकज्ञानतोलक्षणमुक्तमधुनातत्प्रतिसाहित्येनतस्य
वबुद्धिशब्दप्रतिपादितस्यविस्तरेनोलक्षणमुक्तं नहिपूर्वंधृत्यादि
वेदनंज्ञानसंबंधित्वेनप्रतिपादितमधुनातत्प्रतिपादितमितिन
पौनरुक्त्यदोषःचोदनीयः यदिवापूर्वंमात्रुद्धयोर्विसंबंधस्यज्ञा
नस्यलक्षणमुक्तमधुनात्वारुरुक्षसंबंधस्यैवमपितपौनरुक्त्य
प्रथराजसी ३० ॥

लाभिकी[illegible]टीका

+सात्विकींबुद्धिमाह ॥

+धर्मंप्रवृत्तिमधर्मंनिवृत्तिंयस्मिन्देशेकालेचयत्कार्यमकार्यंच
भयाभयेकार्याकार्यनिमित्तावर्थानर्थौ कथंवंधःकथंवा॰
मोक्षइतियाबुद्धिरंतःकरणंवेत्तिसासात्विकीययाऽऽत्माव्वेत्तीति
वकव्येकर्तृकारत्वोपचारः काष्ठानिपचंतीतिवत [illegible]
[illegible] ३०

पंचोलीटीका

नत्रबुद्धेस्त्रैविध्येसात्विकींबुद्धिमाह प्रवृत्तिमितिहेपार्थयाबुद्धिःप्र
वृत्तिंवेदविषयांनिवृत्तिंशास्त्रनिषिद्धविषयांदेशकालाद्यपेक्षया
दृष्टादृष्टार्थानांकर्मणांकरणंकार्याकार्येविभ्रमस्यादितिभयं
अभयंतेभयाभयेदृष्टादृष्टयोः भयाभयोःकारणंइत्यर्थः वंधमा ध४
त्मनोदेहद्वयसंबंधंसकारणंवेत्तिमोक्षंचदेहद्वयान्मुक्तिंसकारणं
वेत्तिसाबुद्धिःसात्विकी ३०

रमावीरसमिद्बोधिनी

तत्रसात्विकंभेदंकथयति प्रवृत्तिंचेति प्रवृत्तिनिवृत्तीतद्वत्
रयोर्धर्मौ तत्रप्रवृत्तिर्विहितेनिवृत्तिर्निषिद्धे तथाकार्याकार्येअनुष्ठे
यपरिहार्येवस्तुनीस्वधर्मपरधर्मरूपे तथाभयाभयेसाधुसतद्वि
रहौ कार्याकार्यनिमित्तावर्थानर्थौ तथावंधमोक्षौसंसारापवर्गौयाबु

कृतव्यूहदेहप्रतिष्ठएतेनकर्मणाबद्धोभवति एतेनवमुक्तोभ
वतीत्येवंरूपोवा याबुद्धिर्वेत्तिकरणोकर्तृणोपचाराययाबुद्ध्या
न्तःकरणेनवेत्तिकर्माधिकारीसासात्त्विकीबुद्धिरित्यर्थः ३०॥

मधुभाष्य

३०॥

भाषा अनुवाद ॥

अब इस श्लोक सेले तीन श्लोक से बुद्धि की त्रैविध्य करते है कि ध
र्म मे प्रवृत्ति औ अधर्म से निवृत्ति औ देश काल के अनुसारजो
कर्तव्य औ अकर्तव्य औ काज अकाज जानि अर्थ अनर्थ ज्ञान तथा
बन्ध हीन कैसे औ मोक्ष ही वा कैसे होती इस विचार से भय अभ
य ये सब बुद्धि कहै अन्तः करण जानि शकैहै ऐसी बुद्धि सात्वि
कीहै इसजगह बुद्धि केद्वारा पुरुष सबजानताहै यह कहने को
थे पर वह रीतिछोड इसी तरह कहा करण को कर्ता करके कहा
है ३० ॥

दोहा

पार्थप्रवृत्ति निवृत्तिको कार्य अकार्य भयअभयकोय बं
ध मोक्षकों जानहि सोबुद्धिसात्विकी होय ३० ॥

ययाधर्ममधर्मंचकार्यंचाकार्यमेवच अ
यथावत्प्रजानातिबुद्धिःसापार्थराजसी ३१

शांकरभाष्य टीका १

ययेति ययाधर्मं शास्त्रचोदितं अधर्मंच प्रतिषिद्धं कार्यंचाका
र्यमेवच पूर्वोक्ते एव कार्याकार्ये अयथावत् यथावत्सर्वतो नि
र्णयेन न प्रजानाति या बुद्धिः सा पार्थ राजसी ३१ ॥

आनंदगिरिकृतटीका २

कार्याकार्ययोर्धर्माधर्माभ्यां पौनरुक्त्यं परिहरति पूर्वोक्ते इति पू
र्वस्मिन्श्लोके कार्याकार्यशब्दाभ्यां दृष्टादृष्टार्थानां कर्मणां कारणक
रणे निर्दिष्टे तयोरेवात्रापि ग्रहात् धर्माधर्माभ्यां सर्वधर्मायाम्ना
नातार्थेनेत्यर्थः या बुद्धिर्यया बुद्ध्या बोद्धा निर्णयेन न जानातीत्य
र्थः ३१ ॥

स्वामिकृत टीका ३

+राजसीबुद्धिमाह॥

+ययेति अयथावत्संदेहास्पदत्वेनेत्यर्थः ३१ ॥ ॥ ॥ ॥

पैशाचभाष्य टीका ४

ययाबुध्याधर्मंश्रेयस्साधनं अकार्यंअधर्मंकार्यंचअयथावत्प्र
जाना[illegible]तिसाराजसी ३१ ॥ ॥ ॥ ॥

रामानुजभाष्य टीका ५

ययेति ययासर्वोक्तेहिविधेयधर्मंतद्विपरीतंचतन्निष्ठानांदेशकाला
वस्थादिषुकार्यंचयथावन्नजानातिसाराजसीबुद्धिः ३१ ॥

अभिनवगुप्तकृतटीका ६

स्पष्टार्थं ३१ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

परमार्थप्रपा टीका ७

राजसीमाहययेति अयथावत् देहात्मत्वेनेत्यर्थःस्पष्टमन्यत्
३१ ॥

वनमाली टीका ८

धर्मंशास्त्रविहितं अधर्मंशास्त्रप्रतिषिद्धं अदृष्टार्थमभयंका
र्यं१चदृष्टार्थमभयं च अयथावदेवप्रजानातियथावन्नजानाति

१मकार्यं

श्री·
गी·टी·
प्र·

किंस्विदिदमिदमित्थंनवेतिवानध्यवसायेनाभजतेयथाबु
द्ध्यासाराजसीबुद्धिः ३१ ॥

अमृतवैजयंतीटीका ८

राजसीबुद्धिमाह ययाधर्ममितिधर्मश्रौतमधर्मंतद्विपरीतंच
एवकार्यशास्त्रविहितंचकार्यंचयमभयादिहेतोरेवकार्यादयमोतेचय
थावत्प्रजानातिराजसःपुरुषोययाबुद्ध्यायथावन्नवेत्तिहेपा
र्थसाबुद्धिः राजसीरजोगुणयुक्तयाबोध्यापार्थेन्तेनदृश्या
बुद्ध्यानवेदयोबुद्धिनीलोनिसर्वितम् ३१ ॥

मधुसूदनी टीका १०

धर्मंशास्त्रविहितंअधर्मंशास्त्रप्रतिषिद्धंअदृष्टार्थमभयंअ
कार्यंचदृष्टार्थमभयं अयथावदेवप्रजानातियथावज्ज्ञा
नातिकिंस्विदिदमित्थंनवेतिवानध्यवसायंसंशयंवाभजतेय
याबुद्ध्यासाराजसीबुद्धिः अवतरनीयानिर्देशादमन्नापिकरण
न्वेयाध्येयम् ३१ ॥

सदानंदी टीका ११

शास्त्रेणविहितंधर्ममधर्मंशास्त्रनिषिद्धं दृष्टार्थंवाप्यदृष्टा
र्थंकरणाकरणेतथा १ यथावन्नविजानातीदमित्थंवानवेत्ति
च अनिश्चयंसंशयंवाययाबुद्ध्याभजतेसौ बुद्धिःसाराजसीप
न्नाक्षोधनीयामुमुक्षुभिः २ ॥ ३१ ॥

नीलकंठी टीका १२

अयथावत्संदेहास्पदत्वेन सम्यगन्यत् ३१ ॥ ॥

आनंदीटीका १३

अयथावत् यथावदावश्यकतयाप्रवृत्तिनिवृत्तिविषयंनजा
नाति धर्मादपिनिवर्त्तते अधर्मेपिप्रवर्त्तते ३१ ॥

रामकृष्णीटीका १३

राजसीरजोगुणसमुद्भवाबुद्धिर्ययाहेतुभूतयाज्ञानादेवजनःपु
रुषोधर्माधर्मादीनुपादेयानहेयांश्चपदार्थानयथावन्निश्चयाभा

वादसम्यग्वेत्ति धर्माधर्मौ च दृष्टविषयौ सदाचारदुराचारौ कार्या
कार्ये दृष्टविषये इति नैपोनरुक्त्यं अथवा धर्माधर्मौ लक्षणया
फलविषयावुक्तौ कार्याकार्ये तन्निमित्तकर्मविवक्षया एवमपि
नैपोनरुक्त्यं एषामपि यासंशयात्मकरजोगुणप्रभवत्वात्संसारि
विषया अयथातामसी ३१ ॥

लासिकी [illegible]टीका

राजसीबुद्धिमाह ॥
ययाबुद्ध्या अदृष्टविषयौ धर्माधर्मौ सदाचाराप्रवरौ दृष्टविषये
कार्याकार्ये च अयथावन्निश्चयाभावादसम्यक्संशयात्मकत्वे
नवेत्ति सा राजसीबुद्धिः [illegible] ३१

पंचोलीटीका

राजसीबुद्धिमाह ययेति हे पार्थ यया बुद्ध्या धर्मे शास्त्रविहिते ।
च पुनः अधर्मे शास्त्रनिषिद्धे कार्ये देशकालाद्यपेक्षया दृष्टादृष्टार्था
नां कर्मणां करणं च पुनरकार्ये तदकरणं अयथावन् निर्णीयते या
थात्म्येन न प्रजानाति सा बुद्धी राजसी मता ३१

रतावीरसमिद्धोधिनी

राजसीमाह ययेति अयथावदिति निश्चयाभावात्सन्देहास्पदत्वे
नेत्यर्थः शेषं स्पष्टम् ३१ ॥

मधुभाष्य

३१ ॥

141

भाषा अनुवाद ॥

और हे पार्थ अर्जुन जिस बुद्धि से धर्म अधर्म औ काज अकाज अ
यथावत् कहे ठीक ठीक न जाना जाय सो बुद्धि राजसी है ३१

दोहा

यासें धर्म अधर्म कों कार्य अकार्य हि कोय न यार्थयथा
वत जान हि सो मति राजसी होय ३१

142

अधर्मं धर्ममिति या मन्यते तमसावृता सर्वा
र्थान्विपरीतांश्च बुद्धिः सा पार्थ तामसी ३२

शांकरभाष्यटीका १

अधर्ममिति अधर्मं प्रतिषिद्धं धर्मं विहितमिति या मन्यते जाना
ति तमसावृता सती सर्वार्थान् सर्वानेव ज्ञेयपदार्थान्विपरीता
नेव जानाति बुद्धिः सा पार्थ तामसी ३२ ॥

आनंदगिरिटीका २

धर्मशास्त्रेणोक्तलिंगोपीत्यभिप्रेत्य धर्ममित्युक्तं तमसावृताऽ
विवेकेन वेष्टितेत्यर्थः कार्याकार्यादीनुक्तानन्यांश्च संगृह्णीते
न्यु॰ सर्वार्थानित्युक्तं तद्याचष्टे सर्वानेवेति विपरीतांश्चेति चकारम
वधारणार्थं गृहीत्वा विपरीतानेवेत्युक्तं ३२ ॥

स्वामिकृतटीका ३

तथा अधर्ममिति विपरीतग्राहिणी बुद्धिस्तामसीत्यर्थः बुद्धिवृ
त्तेः करणेश्वैक्यत्वान्तद्वृत्तिः धृतिरपि तद्वृत्तिरेव यद्यप्यन्तःकरण
स्य धर्मिणो बुद्धिरध्यवसायलक्षणा धृतिरेव रुक्षा देहधारीणीत
ह्नीनो वह्ने विपिधर्मो धर्मे अर्थसाधनत्वेनप्राधान्यादेतासां त्रैविध्य भय॰
मुक्तं उपलक्षणं चैतत् अन्यासां [illegible] ३२ ॥

पिशाचभाष्यटीका ४

अधर्मं त्वेषकारं धर्ममिति धर्मत्वरूपेण विपरीतं विपर्यस्तां सा ता सर्वार्था॰ अमन्यते+
मसी ३२ ॥

रामानुजभाष्यटीका ५

अधर्ममिति बुद्धिस्तमसावृता सती सर्वार्थान् विपरीतान् मन्यते
अधर्मं धर्मं धर्मं चाधर्मं संतं चासंतं असंतं च संतं परं च तत्त्वमपरं चापरं च
ने॰ परं एवं सर्वं विपरीतं मन्यत इत्यर्थः ३२ ॥

अभिनवगुप्तकृतटीका ६

स्पष्टार्थं ३२ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

परमार्थप्रपा टीका ७

तामसीमाह अधर्ममिति या तमसा ज्ञानेनावृतासती अधर्ममे
व पश्यति यथा लब्धगोगमनादिकामादिनैको ऽस्मत्स्वदोषादिति
मन्यते यद्वा पौरुषेणैव पाशेन छिद्रं धर्म इति मन्यते सर्वार्थान् पुत्रमि
त्रादीन् विपरीतान् प्रतिकूलकर्तॄन् पश्यति सा तामसी अत्र बुद्धि
रध्यवसायात्मिकान्तःकरणवृत्तिर्नैव निश्चयात्मिका यतः सैक
विधा न त्रिविधा न ऽत्र कैव व्यवसायात्मिका बुद्धिरेकेह कुरुनन्दनेति तर्हि
कथमन्येषामिच्छाद्वेषादीनामनुद्देश इति चेन्न मैवं धर्माधर्मप्रवृत्तौ
बुद्धेर्नैव प्राधान्यमिति ज्ञेयं ३२ ॥

वनमाली टीका ८

तमसा विशेषदर्शनविरोधिना दोषेणावृता या बुद्धिरधर्मं धर्म
मिति मन्यते प्रत्युत शास्त्रीयसर्वत्र विपर्यस्यति तथा सर्वार्थान्सर्वानदृष्ट
प्रयोजनानपि ज्ञेयपदार्थान्विपरीतानेव मन्यते सा विपर्ययवती
बुद्धिस्तामसी ३२ ॥

उत्तमवैजयंती टीका ९

तामसीं बुद्धिमाह अधर्ममिति या बुद्धिस्तमसा हेतुना ऽज्ञानेनावृता
तामसी सर्वार्थान् त्रिविधपदार्थान् विपरीतान्मन्यते जानाति हेया
र्थे सा बुद्धिस्तामसी तमोगुणकार्यत्वाद्बोध्या अत्र विपरीतग्राहि
णीत्वं दर्शयति अधर्मं धर्मं चाधर्मं सन्तमसन्तमसन्तं च सन्तं तेनाशुभमशु
भमसाधुं च साधुं परं तत्त्वमपरमपरं चापरमिमेवं सर्वानर्थकारिणी
तामसी बुद्धिर्भवतीमतस्त्वं तां परित्यजेति सेवायत्नाभिप्रायः ३२

मधुसूदनी टीका १०

तमसा विशेषदर्शनविरोधिना दोषेणावृता या बुद्धिरधर्मं धर्ममि
ति मन्यते प्रत्युत शास्त्रीयसर्वत्र विपर्यस्यति तथा सर्वार्थान् दृष्टप्रयो
जनानपि ज्ञेयपदार्थान् विपरीतानेव मन्यते सा विपर्ययवती बुद्धि
स्तामसी ३२ ॥

सदानंदी टीका ११

तमसा दोषरूपेणाभिनिर्याच्छादिता मती अधर्मं धर्ममित्येवमन्य

तेविपरीतत्वा १ विपर्ययस्तत्सर्वत्रविशेषादर्शनाद्यथा दृष्टस्य।
योजनात्सर्वान्पदार्थान्मन्यते यथा २ विपर्ययवतीबुद्धिस्ताम
सीसाम्यनर्थदा ३ ३२ ॥

नीलकंठी टीका १२

अधर्ममिति विपरीतग्राहिणीबुद्धिस्तामसीत्यर्थः ३२ ॥

आनंदीटीका १३

स्पष्टार्थः ३२ ॥

रामकंठी टीका १४

तामसीतमोगुणहेतुकाबुद्धिर्याधर्माधर्मादीनदृष्टविषयान्स
र्वार्थांश्चदृष्टविषयांस्तमसाहेतुनाहतासती विपर्ययेणजाना
ति सैषामिथ्याज्ञानहेतुभूततमोगुणत्वान्निकृष्टासंसारवि
षयेतिहृया ३२ ॥

^तामसीबुद्धिमाह॥ लासिकी [illegible] टीका

^सर्वार्थान्दृष्टपदार्थान् विपरीतग्राहिणीतामसीत्यर्थः [illegible] बुद्धिः॥
[illegible] ३२

पंचोलीटीका

तामसीबुद्धिमाह अधर्ममिति हेपार्थयाबुद्धिस्तमसावृता
तासती अधर्मंमतिषिद्धंविहितंधर्ममितिमन्यतेजानाति च
पुनः सर्वार्थान् सर्वानेवज्ञेयपदार्थान्विपरीतानेवजानाति
साबुद्धिस्तामसी ३२

रणवीरसमिद्बोधिनी

अथतामसीमाह अधर्ममिति ययामोहाक्रांतया बुद्ध्या अधर्मं
परहृतिस्वीकारलक्षणं धर्ममन्यते इतिपाठः प्रकारे तथाच धर्मं
चस्ववर्णोचितंगुरुचर्यादिकंहिंसाजनकत्वादधर्ममन्यते किम
न्यत् सर्वार्थांश्चविपरीतान्यथावेत्ति सातामसीबुद्धिः ३२ ॥

ਸਪੁਮਾਖ

੩੨॥

144

भाषा अनुवाद ॥

और तमोगुणसे आहत कहे वेरी जो वुद्धि अधर्मकोभी जानि धर्मके
सकल विषयको विपरीत कहे उलटा जानै ऐसी विपरीत ग्रहणक
रने वाली वुद्धि तामसी है यहां भी करणता वुद्धि को उचित थी पर
कर्ता रूपसे कह्या है अथवा धर्म्म रूप अन्तःकरण की वृत्ति वुद्धिऔ
निश्चय तथा इच्छा द्वेष आदिरूप अन्तः करण की वृत्ति वङ्गतभी रहतेध
र्म्म अधर्म्म औभय अभय की साधन रूप वुद्धि को प्रधान कियाहै औ
र सब उपलक्षण रूपसे त्रिविध कहे गये ३२ ॥

दोहा

अधर्महि धर्मजो जानहि तमसें आहत होय पार्थ अर्थस
भ विपरीत जोवुद्धि तामसी सोय ३२

145

184

धृत्या यया धारयते मनःप्राणेन्द्रियक्रियाः
योगेनाव्यभिचारिण्या धृतिः सा पार्थ सात्त्विकी
३३ ॥

शांकरभाष्य टीका १

धृत्येति धृत्या यया अव्यभिचारिण्येति व्यवहितेन संबन्धः धा
रयते किं मनःप्राणेन्द्रियक्रियाः मनश्च प्राणाश्चेन्द्रियाणि तेषां
क्रियाश्चेष्टास्ताः उच्छास्त्रमार्गविषया भवंति योगेनेति योगेन स
माधिनाव्यभिचारिण्या नित्यसमाध्यनुगतयेत्यर्थः एतदु
क्तं भवत्यव्यभिचारिण्या धृत्या मनःप्राणेन्द्रियक्रियाः धार्यमा
णा योगेन धारयतीति यैवंलक्षणा धृतिः सा पार्थ सात्त्विकी ३३

[margin: उच्छास्त्रमार्गप्रवृत्तेर्धारयति धृ
त्या धार्यमाना न]

आनंदगिरिकृतटीका २

इदानीं धृतित्रैविध्ये श्रुतिपादविभागेन सात्त्विकीं धृतिमुदाह
रति धृत्येति निर्दिष्टानां चेष्टानां कथं धृत्या धारणं तत्राह ता इति
तदेवानुभवेन साधयति धृत्या हीति धियेनेत्येति धृतिर्यत्र वि
शेषः तया धृत्या धार्यमाणानां चेष्टानां शास्त्रमतिक्रम्य
नार्थान्तरगामित्वं भवतीत्यर्थः धृतिमेव समाध्यविनाभूतत्वे
न विशिनष्टि योगेनेति तत्र हेतुर्नियमेन समाध्यनुगतत्वे
कथमुक्तक्रियाधारणोपयोगित्वमाशंक्याह एतदिति उक्तक्रिया
धार्यमाणा योगेन ब्रह्मणि समाधानेनैकाग्र्येणाव्यभिचारिण्या
विनाभूतया धृत्या धारयत्येव तदविनाभावाभावे नियमेन तद्धा
रणासिद्धेरित्यर्थः ३३ ॥

[margin: +इदानीं धृतेस्त्रैवि
ध्यमाह ॥
त्ये]

स्वामिकृतटीका ३

+धृत्येति त्रिभिः योगेन चित्तैकाग्र्येण हेतुनाव्यभिचारिण्या विषयान्त
रमनाराधयन्त्या यया धृत्या मनसः प्राणेन्द्रियाणां च क्रिया धारयते
नियच्छति सा धृतिः सात्त्विकी ३३ ॥

पैशाचभाष्य टीका ४

धृत्या धैर्येण धारयति बिभर्ति प्राणाश्च सर्वे तेषां क्रियाः व्यापारान्
योगेन समाधिना ह्यव्यभिचारिण्या नित्यया धृत्या सा सात्त्विकी ३३ ॥

रामानुजभाष्य टीका ५

धृत्येति यया धृत्या योगेनाव्यभिचारिण्या मनःप्राणेन्द्रियाणां क्रियाः पुरुषो धारयते योगो मोक्षसाधनभूतं भगवदुपासनं योगेन प्रयोजनभूतेनाव्यभिचारिण्या योगोद्देशेन प्रवृत्ता इत्यर्थः मनःप्रभृतिजाः क्रिया यया धृत्या धारयते सा सात्त्विकीत्यर्थः धृत्येति ३३ ॥

अभिनवगुप्ताचार्यकृत टीका ६

स्पष्टार्थम् ३३ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

परमार्थप्रपा टीका ७

धृतेस्त्रैविध्ये सात्त्विकीं धृतिमाह धृत्येति योगेन चित्तैकाग्र्येणाव्यभिचारिण्या विषयान्तरमधारयन्त्या यया धृत्या मनसः प्राणानामिन्द्रियाणां च क्रियाः धारयते नियच्छति सा धृतिः सात्त्विकी ३३ ॥

वनमाली टीका ८

धृतेस्त्रैविध्यमाह धृत्येति त्रिभिः योगेन समाधिनाव्यभिचारिण्या विनाभूतया समाधिव्याप्तया यया धृत्या प्रयत्नेन मनसः प्राणस्येन्द्रियाणां च क्रियाश्चेष्टा धारयते यया च धारयते यया च यथा धमाणमनआदिक्रियाः शास्त्रमतिक्रम्य नार्थान्तरमवगाहन्ते धृतिः सा पार्थ सात्त्विकी ३३ ॥

कुसुमवैजयन्ती टीका ९

एवं बुद्धेस्त्रैविध्यमुक्त्वेदानीं धृतेस्त्रिभिस्त्रैविध्यं वक्तुमादौ सात्त्विकीं धृतिमाह धृत्येति योगेन परमात्मचिन्तनरूपेणाव्यभिचारिणा तदन्यविषयमगच्छन्त्या यया धृत्या मनःप्राणेन्द्रियक्रियाः मनसोऽन्तःकरणचतुष्टयस्य प्राणानां दशानामिन्द्रियाणामेकादशानां बाह्यकरणानां च क्रियाः योगसाधनरूपा वृत्तीः पुरुषो धारयते हे पार्थ सा धृतिः सात्त्विकी सत्त्वगुणान्विता त्वया बोध्या पार्थेत्यनेन पृथानन्दन त्वमपि सर्वदा सात्त्विकीं धृतिं धारयेति सूचितम् ३३ ॥

मधुसूदनी टीका १०

+ इदानीं धृतेस्त्रैविध्यमाह त्रिभिः॥

+ योगेन समाधिनाऽव्यभिचारिण्याऽविनाभूतया समाधिव्याप्त
तया यया धृत्या प्रयत्नेन मनसः प्राणस्येन्द्रियाणां च क्रियाश्चेष्टा धा
रयते उक्ता स्वप्रवृत्तेर्निरुणद्धि यस्मात् समाधिमवश्यं समाधिर्भवति य
या यावद्धार्यमाणा मनःप्रादिक्रियाः शास्त्रमतिक्रम्य नार्थान्तरमव
गाहन्ते धृतिः सा पार्थ सात्त्विकी ३३॥

सदानंदी टीका ११

धृतेरिदानीं त्रैविध्यमाह धारयतीति: समाधिना विनाभूत्तया
यात्त्वलनया १ यया धृत्या प्रयत्नेन प्राणस्य मनसः क्रियाः इंद्रि
याणां तथा चेष्टा निरुणद्धि कुमार्गतः २ यस्मात् समाधिमवश्यं हि समा
धिर्जायते सतो धार्यमाणा यया धृत्या मनःप्राणेन्द्रियक्रियाः ३ नैव
शास्त्रमतिक्रम्यावगाहन्ते अगोचरं सा धृतिः सात्त्विकी धार्या महा
त्रणपवना भवेत् ४॥ ३३॥

नीलकंठी टीका १२

यया धृत्या अव्यभिचारिण्या समाध्यनुगतया मनःप्राणेन्द्रिया
णां क्रियाश्चेष्टाः संकल्पश्वासप्रश्वासशब्दादिग्रहणं च योगेन चि
त्तवृत्तिनिरोधेन ऐकाग्र्येण वा संयतास्तास्तथैव निरोधावस्थायामे
काग्रावस्थायां वा धारयते चिरमवस्थापयति सा धृतिः पार्थ सात्त्वि
की ३३॥

आनंदी टीका १३

योगेन ज्ञानकर्मसमुच्चयप्रयुक्ताभ्यन्तरेण चित्तवृत्तिनिरोधेन त्व
अव्यभिचारिण्या सदैकरूपया धृत्या चित्तस्थैर्येण पुरुषः मनःप्राणे
न्द्रियक्रियाः धारयते वशमानि सा सात्त्विकी धृतिः ३३॥

रामकंठी टीका १४

अथ धृतिस्त्रिविधा तत्र सात्त्विकीं तावत् सा सात्त्विकी सर्वबहिर्मु
खसत्त्वगुणात्मिका धृतिः का सा यया योगी मनःप्रभृतीन् धारय
ति कीदृश्या परमात्मविषयेण योगेन समाधिना सहाव्यभिचा
रिण्या नित्यमव्यतिरिक्तया योगी हि मनोऽन्तःकरणं प्राणमाभ्य
न्तरं मारुतं ननक्रियाभेदान्नानासंज्ञामिन्द्रियाणि चक्षुर्वागादी

नियोगार्थमेवधारयति तत्रात्मसमाधिविषयेवष्टम्भस्थैर्यमे
वकारणमित्यर्थः एषात्तत्त्वज्ञानहेतुविशुद्धसत्वगुणसमुद्भू
तत्वादपवर्गफलत्वेसमुपादेया अथराजसी ३३ ॥

लासिकी [illegible]टीका

सात्विकींधृतिमाह—अव्यभिचारिण्यानिश्चलयाययाधृत्यादार्ढ्यहेतुभूतया यो
गेनात्मसमाधानेनकरणेनमनसःक्रियासंकल्पात्मिकाः
प्राणानांक्रियाउच्छ्वासनिःश्वासात्मिकाः इंद्रियक्रियाद
र्शनादिरूपाधारयतेवष्टभ्नातिसाधृतिःस्थैर्यंसात्विकी
३३

पंचोलीटीका

धृतेस्त्रैविध्येसात्विकींधृतिमाह धृत्येति हेपार्थययाअव्यभिचा
रिण्यानित्यसमाध्यनुगतयाधृत्यामनःप्राणेंद्रियाणांक्रियाःचे
ष्टाउच्छास्त्रमार्गप्रवृत्तेःसकाशात् धार्यमाणयोगेनचित्तसमा
धानेनधारयतिएवंविधासात्विकीधृतिः ३३

रणवीरसमिद्धोधिनी॥

अधुनाधृतेस्त्रैविध्यंदर्शयंस्तावत्सात्विकंभेदंदर्शयति धृत्येति
योगेनकर्मकौशलसमंतोभयलक्षणेनहेतुनाव्यभिचारि
णाविषयांतरमधारयंत्याययाधृत्यास्थैर्यलक्षणयामनः
प्राणेंद्रियक्रियाधारयतेनियच्छतिसाधृतिःसात्विकीमता ३३

मधुभाष्य

३३ ॥

भाषा अनुवाद ॥

अब इस श्लोक को अवधि कर तीन श्लोक से धृति की त्रैविध्य कहते है कि हे अर्जुन योग करके चित्त की एकाग्रता से और और विषय का धारण नकरके जो धैर्य से मन औ प्राण तथा सब इंद्रियों की सकल क्रिया की धरी जाये वही धृति सतो गुणी है ३३

दोहा

यासें धर्म अधर्म कों कार्य अकार्यहि कोय पार्थ यथार्थ न
जानहि राजसी कहिय सोय ३३

यया तु धर्मकामार्थान्धृत्या धारयतेऽर्जुन प्र
संगेन फलाकांक्षी धृतिः सा पार्थ राजसी ३४

शांकरभाष्यटीका १

ययेति यया तु धर्मकामान् धर्मश्च कामश्चार्थश्च ते धर्मका
मार्थाः तान् धर्मकामार्थान् धृत्या यया धारयते मनसि नि
त्यकर्तव्यरूपानेव धारयते हे अर्जुन प्रसंगेन यस्य धर्मादिधार
णप्रसंगस्तेन तेन प्रसंगेन फलाकांक्षी च भवति यः पुरुषः
तस्य धृतिर्या सा पार्थ राजसी ३४ ॥

आनंदगिरिटीका २

राजसीं धृतिं दर्शयति ययेति तेषां धारणप्रकारमभिनय
ति मनसीति फलाकांक्षीतिकस्य विशेषणं तत्राह यः पुरु
ष इति ३४ ॥

स्वामिकृतटीका ३

राजसीं धृतिमाह — ययेति यया धृत्या धर्मार्थकामान्प्राधान्येन धारयते न विमुंच
ति तत्प्रसंगेन फलाकांक्षी च भवति सा राजसी धृतिः तामसीं
धृतिमाह ययेति ३४ ॥

पैशाचभाष्यटीका ४

यया तु धर्मकामार्थान् धारयते विभर्ति प्रसंगेन प्रसक्ता
नित्यमित्यर्थः ३४

रामानुजभाष्यटीका ५

फलाकांक्षी पुरुषः प्रकृष्टसंगेन धर्मकामार्थान्यया धृत्या धार
यति सा राजसी धर्मकामार्थशब्देन तत्साधनभूता मनःप्राणेंद्रिय
क्रिया लक्ष्यंते फलाकांक्षी अत्रापि फलशब्देन राजसत्वात् धर्मका
मार्था एव विवक्षिताः प्रतीता धर्मकामार्थापेक्षया मनःप्रभृतीनां क्रि
या यया धृत्या धारयते सा राजसीत्युक्तं भवति ३४ ॥

अभिनवगुप्तकृतटीका ६

स्पष्टार्थं ३४ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

श्री· गी· टी· अ·

परमार्थप्रपा टीका ७

राजसीमाह ययेति यया धृत्या धर्मकामार्थान् प्राधान्येन धा
रयते न विमोचयति तत्प्रसंगेन फलाकांक्षी च भवति सा राज
सी धृतिः ३४ ॥

वनमाली टीका ८

प्रसंगेन च कर्तृत्वाद्यभिनिवेशेन फलाकांक्षी सन् यया धृत्या धर्मं
काममर्थं धारयते नित्यं कर्तव्यतयावधारयति न तु मोचं कदा
चिदपि धृतिः सा पार्थ राजसी ३४ ॥

ऊसमवैजयंती टीका ९

राजसीं धृतिमाह ययेति हे पार्थ अर्जुन प्रसंगेन संगविहितसंगे
न फलाकांक्षी पुरुषः यदा फलाकांक्षी तदा कामविहितसंगेन
यया धृत्या धर्मकामार्थान् तत्शास्त्रात् साधनभूतान् मनःप्राणेंद्रि
य क्रियाः धारयते हे पार्थ सा धृती राजसी रजोगुणयुक्तास्या वो
ध्यापार्थ अर्जुनेति संबोधनाभ्यां पतत्वरत्या पुत्रत्वात्राप्यर्जनस्व
दीनत्वे दर्शो धृतिर्नास्ति संदेहं माकुरुष्वेति सूचितं ३४ ॥

मधुसूदनी टीका १०

तुः सात्विकाभिन्नतिप्रसंगेन कर्तृत्वाद्यभिनिवेशेन फलाकां
क्षी सन् यया धृत्या धर्मकाममर्थं च धारयते नित्यं कर्तव्यतया
वधारयति न तु मोचं कदाचिदपि धृतिः सा पार्थ राजसी ३४ ॥

सदानंदी टीका ११

कर्तृत्वाभिनिवेशेन फलाकांक्षी च सन् यया धर्ममर्थं तया कामं
नित्यं कार्यतया जनः १ धृत्या धारयत्यच्छं न तु मोदं कदाचन
सा धृती राजसी पार्थ संसारैकफलप्रदा २ ३४ ॥

नीलकंठी टीका १२

यया धृत्या धर्मादीन् धारयते अन्यो ऽपि तया निष्ठिनोति प्रसंगेन ध
र्मादेः संबंधेन फलाकांक्षी च भवति पुरुषः धृतिः सा पार्थ राजसी ३४

आनंदीटीका १३

फलाकांक्षीधर्मस्य प्रसंगेयया धृत्या धर्ममेव धारयते नार्थकामौ का
मप्रसंगेन तत्र धर्मार्थौ अर्थप्रसंगेन तत्र धर्मकामौ सा चंचलत्वाद्राजसी
धृतिः ३४ ॥

रामकंठीटीका १४

रजोगुणजा धृतिर्यया साधनभूतया संसारिपुरुषः प्रसंगेनोत्कल
क्षणेन फलाकांक्षी स्वर्गादिसुखात्मककर्मफललिप्सुर्धर्मादीन्धा
रयते उद्वहति च न त्वपवर्गं धर्मः शास्त्रचोदितसमाचारः तत्फले
सुखे कामः अर्थो धनं त्रिवर्गमात्रनिबद्धधृतयो हि संसारिणः पुरु
षाः तदेषा धृतिर्द्वैयैव प्रथनामसी ३४ ॥

लासिकी टीका

^राजसीधृतिमाह ॥
^यया धृत्या दाढ्येन धर्मकामार्थांस्त्रिवर्गं धारयते नित्यं कर्तव्यत
याववष्टभ्नाति प्रसंगेन तथाभिनिवेशेन फलाकांक्षी च भवति सा
धृती राजसी ३४

पंचोलीटीका

राजसीं धृतिमाह ययाइति हेअर्जुन तु पुनः यया धृत्या धर्मकामा
र्थान् श्रीमदार्थात्रवश्यकर्तव्यान् धारयति प्रसंगेन फलाकांक्षी यस्य
धर्मादेरवश्यकर्तव्यत्वेन धारणप्रसंगो यदा तथा तेन प्रसंगेन तस्य
फलाकांक्षी भवति यः पुरुषः सा धृती राजसी ३४

रणवीरसमिद्बोधिनी

राजसीं धृतिमाह ययाचेति प्रसंगेन प्रकृष्टेन संगेनोत्कलक्षणेन
फलाकांक्षी फलमभिसंदधानः कर्मयोगी धर्मादीनेव प्राधान्ये
न धारयते न तु मुक्तिमपि सा राजसी धृतिः ३४॥

मधुभाष्य

३४॥

150

भाषा अनुवाद ॥

अब राजसी धृति कहते है कि हे अर्जुन तिससे भिन्न जो धृति कि जिससे धर्म अर्थ औ काम सब श्रेष्ठ रूप से धारण किये जाय परित्यक्त न होय और उन के संङ्गम से धर्मादि के फल की आकांक्षीभी होय ऐसी धृति का नाम राजसी है २८ ॥

दोहा

यासें धर्म अर्थ कामको नर धरदे धृति सोय संगहिसें फल

कांक्षी जो पार्थ सो राजसी होय ३४।

यया स्वप्नं भयं शोकं विषादं मदमेव च न वि
मुञ्चति दुर्मेधा धृतिः सा तामसी मता ३५

शांकरभाष्य टीका १

यथेति यया स्वप्नं निद्रां भयं त्रासं शोकं सन्तापं विषादमव।
सादं विषण्णतां मदं विषयसेवां आत्मनो बहु मन्यमानो
मत्त इव मदमेव च मनसि नित्यमेव कर्तव्यरूपतया कुर्वन्न
विमुञ्चति धारयत्येव दुर्मेधाः कुत्सितमेधाः पुरुषो यत्तस्य
धृतिर्या सा तामसी मता ३५ ॥

आनन्दगिरि टीका २

तामसीं धृतिमाचष्टे यथेति शोकं प्रियवियोगनिमित्तं सन्तापं
विषादमिन्द्रियाणां ग्लानिः विषयसेवा कुमार्गप्रवृत्तिरूपल
क्षणमेतत् स्वप्नादिमदान्तं सर्वमेव कर्तव्यतयात्मनो बहु मन्य।
मानो मनसि नित्यमेव कुर्वन् दुर्मेधाः न मुञ्चति किन्तु धा
रयत्येवेति योजना ३५ ॥

स्वामिकृत टीका ३

दुष्टाविवेकबहुला मेधा यस्य स दुर्मेधाः पुरुषो यया स्वप्नादी
न्न विमुञ्चति पुनः पुनरावर्तयति स्वप्नो निद्रा सा धृति
स्तामसी ३५ ॥

पैशाचभाष्य टीका ४

तमःप्रभवा ३५ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

रामानुजभाष्य टीका ५

यथेति यया धृत्या स्वप्नं निद्रां मदं विषयानुभवजनितं मद
स्वप्नादीन् उद्दिश्य प्रवृत्ता मनःप्राणेन्द्रियक्रिया दुर्मेधा न
विमुञ्चति भयशोकविषादशब्दाश्च भयशोकादिहेतुभूतविष
यपरा अतस्तानुद्दिश्य मनःप्राणादिक्रिया यया धारयति
सा धृतिस्तामसी ३५ ॥

श्री·
गी टी·
म·

152

अभिनवगुप्तटीका ६
तमसशार्थ २५ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

परमार्थप्रपादी ७
नामसोर्मह यथास्वप्रमिति दुर्णाप्रविवेकवद्गुलामेधायस्मासौ
दुर्मेधाः पुरुषः यथाऽस्मास्वप्नभयपदाशिदर्शनेनभविष्यं
विंतयतितथाभयशोकेविषादंमदंचनविमुंचतिस्थिरीकरोति
सातामसीधृतिः २५ ॥

वनमालोटीका ८
स्वप्नेनिद्राभयंशोकेऽष्टवियोगनिमित्ततापंविषादंमिंद्रियावसा
देमदंमशास्त्रीयविषयसेवोन्मत्ततांचयथानविमुंचत्येवकिंतस
दैवकर्तव्यतयामन्यतेदुर्मेधाविवेकासमर्थः धृतिंसातामसी २५

उत्तमेवैजयंती टीका ९
तामसींधृतिमाह यथास्वप्नमितिदुर्मेधादुष्टबुद्धिः पुरुषोयया
धृत्यास्वप्नंनिद्रांभयंशोकेविषादंचमदिंमदंविषयभोगंवंस
शाद्गांतस्याथनभतामनः प्राणेंद्रियानं विमुंचतिकिंतयरातेप
वहेयाधृतिःसाधृतिस्तामसीतमोगुणाधिकानयावोध्यापार्थमनेन
धृत्याप्रवर्तनवदुर्मेधत्वाभावेनेदृशधृतेरप्यभावइतिसूचितं २५

मधुसूदनी टीका १०
स्वप्नेनिद्रांभयंत्रासंशोकंइष्टवियोगनिमित्तसंतापंविषादमिंद्रिया
वसादंमदमशास्त्रीयविषयसेवोन्मत्ततांचयथानविमुंचत्येवार्कि
तसदैवकर्तव्यतयामन्यतेदुर्मेधाः विवेकासमर्थः धृतिःसापार्थ।
तामसी [illegible]
[illegible] २५ ॥

सदानंदी टीका ११
निद्रांत्रासंचसंतापंचकीयेष्टवियोगजं इंद्रियावसादंचभोगास
क्तिकंरमदं १ नविमुंचतिकिंत्वेतत्कर्तव्यत्वेनमन्यते निर्विवेको
ययाधृतासाधृतिः पार्थतामसी २ २५ ॥

"यन्ति

नीलकंठी टीका १२

स्वप्नं निद्रां भयं त्रासं शोकमिष्टवियोगं विषादं विषण्णतां मदं मद्यपा
नीयविषयसेवया चित्तस्य विवशत्वं एतान्न विमुञ्चति धारयत्ये
व यया धृत्या सा धृतिः सा पार्थ तामसी ३५ ॥

आनंदी टीका १३

दुर्मेधाः धर्मादित्यागात् स्वप्नादिष्वेवासक्तबुद्धिः विषादमनुत्स
हम् ३५

रामकंठी टीका १४

सा तामसी तमोगुणजा धृतिर्यया देहभूतया दुर्मेधा विपर्यय
प्रत्ययरूपत्वाद् दुष्टा मेधा प्रज्ञा यस्य स तादृशः सन् पुरुषः स्वप्ना
दीन्दोषान्न विमुञ्चति तन्मय एव नित्यमास्ते इत्यर्थः स्वप्नो नि
द्रा तमःकार्यं भयमिष्टविषयविनाशशंकया त्रासः शोको न
ष्टानुशोचनम् विषादमनुत्साहं मदं विभवोद्रेकं मूढः किलता
नेव नित्यमहं दृढत्रासेन तनपषा निकृष्टैव धृतिस्ताजैव [illegible]
[illegible]
[illegible] ३५ ॥

^तामसीं धृतिमाह ॥ लासिकी [illegible] टीका

^येन स्थैर्येण स्वप्नं निद्रां भयं त्रासं शोकं विनष्टानुशोचनं विषादं
विषण्णतामनुत्साहं मदं चित्तोद्रेकं न विमुञ्चति पुनः पुनरावर्त
यति यतो दुर्मेधाः दुष्टा देहाद्यभिमानाभिनिवेशेन विपर्यस्ता ^पुरे
बुद्धिर्यस्य सा धृतिस्तामसी [illegible] ३ ५

पंचोली टीका

तामसीं धृतिमाह ययेति हे पार्थ दुर्मेधा यया धृत्या स्वप्नं निद्रां भयं
त्रासं शोकं संतापं विषण्णतां यथेष्टविषयप्राप्त्याशान्मनो विषयसे
वावर्जमन्यमानस्य यो मदस्तं एतानि वस्तूनि मनसि नित्यकर्तव्यत
या अर्थेन्न विमुञ्चति धारयत्येव सा धृतिस्तामसी ३५

रणावीरसमिद्धोधिनी

तामसीमाह ययेति दुर्मेधा इत्यावियर्ययप्रत्ययरूपत्वाद्वि
वेकशून्या मेधा यस्य सता दृशाः उक्तो यया धृत्यास्वप्नादीन्न
विमुंचति सा तामसी धृतिः ३५ ॥

मधुभाष्य

३५॥

भाषा अनुवाद

अब तामसीधृति कहते हैं किहे अर्जुन जिस मनुष्य की दुर्मेधा
कहे अविवेकिनी नीच बुद्धि है और वह दुर्बुद्धि मनुष्य जिस धृति
कहे धैर्य से निद्रा औभय शोक तथा विषाद कहे दुख औ मद इ
न को नहीं छोड़ताहै वह धृति तामसीहै ३५ ॥

दोहा

यासें स्वप्न भय शोक को मद विषादहिकोय त्यागेमूढन
सो धृति पार्थतामसीहोय ३५

154

180

सुखं त्विदानीं त्रिविधं शृणु मे भरतर्षभ अभ्यासाद्रमते यत्र दुःखान्तं च निगच्छति ३६

शंकरभाष्यटीका १

गुणभेदेन क्रियाणां कारकाणां च त्रिधा भेद उक्तः अथेदानीं फलस्य सुखस्य त्रिविधो भेद उच्यते सुखमिति सुखं तु इदानीं त्रिविधं शृणु समाधानं कुर्विति एतन्मम भरतर्षभ अभ्यासात् परिचयाद्रमते रतिं प्रतिपद्यते यत्र यस्मिन् सुखानुभवे दुःखान्तं च दुःखावसानं दुःखोपशमं च निश्चयेन प्राप्नोति ३६ ॥

आनंदगिरिटीका २

वृत्तमनूद्यानन्तरश्लोकतात्पर्यमाह गुणतस्त्वादिना क्रियमाणे कारकाणां गुणतस्त्रैविध्योक्त्यनन्तरं फलस्य सुखस्य त्रैविध्योक्त्यवसरे सतीत्याह इदानीमिति हेयोपादेयभेदार्थं त्रैविध्ये समाधानमेकाग्र्यं मम वचनादिति शेषः यत्रेत्यभ्यस्य सेव्यते न तु त्रिविधं सुखमिति शेषेण संबन्धः ३६ ॥

स्वामिकृतटीका ३

सुखस्य त्रैविध्यं प्रतिजानीते सुखमिति सार्धेन तत्र सात्त्विकसुखमाह अभ्यासादिति सार्धेन यस्मिन्सुखे अभ्यासादतिपरिचयाद्रमते न तु विषयसुखवत्सहसा रतिं प्राप्नोति यस्मिंश्च रममाणः दुःखस्यान्तमवसानं नितरां गच्छति ३६ ॥

पैशाचभाष्यटीका ४

सुखे शमे अभ्यासादाह रमते इति निगच्छति दुःखान्ते [illegible] दुःखावसाने गच्छति प्राप्नोति ३६ ॥

रामानुजभाष्यटीका ५

सुखमिति इदानीं पूर्वोक्तानां ज्ञानकर्मकर्त्रादयो ये भूतास्तेषां सुखं गुणतस्त्रिविधं इदानीं शृणु यस्मिन्सुखे चिरकालाभ्यासात्क्रमेणानिरतिशयां रतिं प्राप्नोति दुःखान्तं च निगच्छति निखिलसांसारिकस्य दुःखस्यान्तं निगच्छति [illegible] ३६ ॥

श्री॰
गी॰टी॰
अ॰

अभिनवगुप्तकृतटीका ६

स्पष्टार्थम् ३६ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

परमार्थप्रपा टीका ७

अथ त्रिविधं सुखमाह सुखमिति द्वाभ्यां इदानीं त्रिविधं सुखं मे मत्तः शृणु अभ्यासादिति यत्र यस्मिन्सुखे अभ्यासान्निरंतराभ्यासात् रममाणः दुःखांतं दुःखावसानं निगच्छति नितरां प्राप्नोति [illegible] ३६ ॥

वनमाली टीका ८

सुखस्य त्रैविध्यं प्रतिजानीते सार्द्धेन यत्र यस्मिन् सुखे चिरकाल
च मभ्यासात् क्रमेण रमते निरतिशयां रतिं प्राप्नोति यत्र च दुःखस्या
न्तं नाशं नितरां गच्छति ३६ ॥

ऊसमेवजयन्ती टीका ९

अथ सुखस्य गुणतस्त्रैविध्यं प्रतिजानीते सार्द्धेन सुखं त्विति हे भरतर्षभ त्वं इदानीं त[illegible]मे मत्तः सकाशात् सर्वेषां ज्ञानानां सा र्वेषां ज्ञानकर्त्रादीनां सकलरूपेण सुखस्य गुणतस्त्रैविध्यं शृणु भरतर्षभ अनेन भरतवंशोद्भवानां मध्ये त्वं श्रेष्ठत्वादेतच्छ्रवणे अधिकारी ऽस्यतीत्यर्थः कथयामीति सूचितं तत्सुखं कीदृशमित्यपेक्षायामाह सात्त्विकं सुखमाह सार्द्धेन अभ्यासादिति यत्र यस्मिन् सुखे अभ्यासात् पुनः पुनश्चिरकालपरिशीलनाद्रमते निरतिशयां प्रीतिं प्राप्नोति यत्र च रममाणः सकृत्सो दुःखस्यान्तं मोक्षं निगच्छति प्राप्नोति निखिलसांसारिकदुःखं तरतीत्यर्थः ३६ ॥

+ एवं क्रियाणां कारकाणां च गुणतस्त्रैविध्यमुक्त्वा तत्फलस्य त्रैविध्यं प्रतिजानीते श्लोकार्धेन ॥

मधुसूदनी टीका १०

+ मे मम वचनात् शृणु हेयादेयविवेकार्थं प्रासंगांतरनिवारणो

नमनः स्थिरीकुरु हे भरतर्षभ मे ति योगपतादर्शीतासात्विकेसु।
खमाह सार्द्धेन यत्रसमाधिसुखेभ्यासाद्रतिपरिचर्यातरमते
परितस्तोभवतितत्रविषयसुखेरवमयपवयस्मिन्नममाणप्रदुः
खस्यसर्वस्यांतमवसानंनितरांगछति नतुविषयसुखेरवो
तेमद्दुःखे [illegible] ३६ ॥

सदानंदी टीका ११

क्रियाणांकारकाणांचगुणत्रैविध्यमीरितं त्रैविध्यंप्रतिज्ञा।
नीतेनफलेप्यद्भुनासुखे १ हेयादेयविवेका यवचनान्ते।
श्रृणुस्फुटं सुखंत्रिविधमस्मिन्सावधानेनचेतसा २ सार्द्धेनसा
त्विकंप्राह सुखमानंदवारिधिः समाधानसुखेयत्राभ्यासान्नारि
वपादर्शं ३ अपयतेतयापवरममाणोनुभूतितः सर्वदुःखो
पशमनेनितरांगछतिस्वयं ४ ३६ ॥

नीलकंठी टीका १२

गुणभेदेनक्रियाणांकारकाणांचत्रैविध्यमुक्त्वातत्फलस्यसु
खस्यत्रैविध्यमाह सुखंत्विदानीमित्यादिना अभ्यासात्पौनःपुन्येन
सेवनात् यत्रसात्विकराजसतामसेवा सुखेरमतेरतिंप्रा
प्नोति यथारम्याद्दुःखस्यपुत्रशोकादेरपिचिंतेनप्रवसानेनिग
च्छतिनिःश्रेयेनप्राप्नोति तत्सुखंत्रिविधंश्रृणु यदात्वयम
भ्यर्थः सात्विकसुखेस्थैवलक्षणार्थः तदायत्रसमाधिसुखे
अभ्यासाद्रमतेनतुविषयसुखेस्वरागात् दुःखांतंमोक्षं
चनिगच्छतीत्यर्थः ३६ ॥

आनंदी टीका १३

अथेनत्कर्मफलस्यसुखस्यत्रैविध्यमाह ३६

रामकंठीटीका १४

+अथकर्मभूतफलस्यसुखस्यत्रैविध्यंप्रतिपादयितुमुपक्रमते गतार्थमेतत्
अथत्रैविध्येप्रतिपाद्येसात्विकत्वेनावस्तुसुखस्यप्रतिपादयि
तुमाह तत्सात्विकंविशुद्धसत्वहेतुकंसुखमानंदंविद्या
ज्जानीयात् कीदृशमात्मबुद्धिप्रसादजं आत्माब्रह्मस्वरूप

परंतत्वंनदालम्बनाबुद्धिःपराप्रज्ञानस्याःप्रसादोनैर्मल्यं।
यदपेतयाविमृदमपिसत्वंमलिनत्वात्परिहार्यमेव ततस्त
याविधाबुद्धिप्रसादाज्जातमङ्कृतंकिंतत् यत्रयस्मिन्सुखे
भ्यासान्नित्यानुशीलनाद्योगीरमतेरतिंभावयति नतुहि
जते विषयभोगात्मकस्यहिसुखस्याभ्यासोविषयाकांतया
तेत्रोद्वेगंजनयति समाधिजंतसुखंरतिमेवावहति यत्रच
सुखेनुभूयमानेसुखेदुःखानामंतंसमाप्तिमभावंनियच्छ
ति नितरांप्राप्नोति अन्यस्मिन्हिसुखेनुभूयमानेक्षणान्
तरेतदेवदुःखंसंपद्यते ३६ ॥

नास्तिकी ~~भाषाटीका~~

+ सुखस्यत्रैविध्यंप्रतिजानीतेर्थेन॥

+मेववनाच्चणउ अन्यत्स्पष्टं तत्रसात्विकंसुखमाह अभ्यासा
दितिसार्धेन यत्रयस्मिन्सुखेभ्यासान्नित्यानुशीलाद्योगीरम
तेयथोत्तरंप्रीतिंभजतेनतूद्विजते यस्मिन्नभिमाणस्यदुःखस्या
ध्यात्मिकादिनात्रिविधस्यान्तमवसानंनिगच्छतिनितरांप्रा
प्नोति ३६

पंचोलीटीका

इदानींफलस्यसुखस्यत्रैविध्यंप्रतिजानीते सुखमिति हेभरत
र्षभत्वंपुनःइदानीसत्वादिभेदेनत्रिविधंसुखंमेमत्तःशृणु।
यत्रयस्मिन्सुखेनुभवेअभ्यासादतिपरिचयात् चिरंरमते।
रतिंप्रतिपद्यतेचअन्यत्दुःखांतंदुःखाभावंनिगच्छतिप्राप्नो
ति ३९

रणवीरसंस्कृतसिद्धांबोधिनी॥

इदानीं कर्मफलभूतस्यसुखस्यत्रैविध्यंप्रतिजानीतेसुखमि
त्यर्थेन गतार्थमेतत् अथतस्यसात्विकंभेदंदर्शयति अभ्यासा
दितिसार्धेन यत्रयस्मिन्सुखेभ्यासान्नित्यानुशीलनाद्रमतेरतिं
करोति नतुविषयभोगात्मकेसुखाभासेसदसोद्वेगंयाति यस्मि
न्नभमाणस्यदुःखांतदुःखावसानंचनितरांगच्छति अन्यत्रहिसु
खेनुभूयमानेतत्क्षणमदुःखोत्पत्तिर्दृश्यते ३८॥

ਸਪੁਮਾਸ

੩੯॥

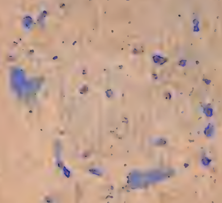

भाषा अनुवाद ॥

अब सुख भी तीन प्रकार काहै यह प्रतिज्ञा आगे श्लोक मे करते हैं कि हे भरतवंशी अर्जुन अब त्रिविध सुख भी हम से सुनो कि जो पुरुष नित्य अभ्यास के हेत से सुख भोग करताहै और विषयी लोगोंके समान विषय वासनासे अति हठपर करके सुखभोग नहीं करता प्रीतिको नहीं प्राप्त होताहै ऐसा जो सुख भोगी पुरुष सो दुःखान्त दुख के अन्त को प्राप्त होता अर्थात दुख से छूटजाताहै ३६ ॥

दोहा

मोसे अब सुखकों सुनहु त्रिविध भरतवरसोप नाम द्वि
रम द्वि योगसें दुःखनाशक सोदोप ३६॥

157

यत्तदग्रे विषमिव परिणामेऽमृतोपमं त
त्सुखं सात्विकं प्रोक्तमात्मबुद्धिप्रसादजं ३७

शांकरभाष्य टीका १

यदिति यत् सुखमग्रे पूर्वं प्रथमसन्निपाते ज्ञानवैराग्यध्यान समाध्यारम्भेऽत्यन्तायासपूर्वकत्वाद्विषमिव दुःखात्मकं भवति परिणामे ज्ञानवैराग्यादिपरिपाकजं सुखममृतोपमन्तत् सुखं सात्विकं प्रोक्तं विद्वद्भिरात्मनो बुद्धिरात्मबुद्धिः प्रसादो नैर्मल्यं सलिलवत् स्वच्छता ततो जातमात्मबुद्धिप्रसादजमात्मविषया वात्मावलम्बना बुद्धिरात्मबुद्धिस्तत्प्रसादप्रकर्षाद्वा जातमिति तस्मात् सात्विकं तदुच्यते ३७ ॥

आनन्दगिरिकृत टीका २

तत्र सात्विकं सुखमादेयत्वेन दर्शयति यत्तदिति प्रथमसन्निपाते। विभजते ज्ञानेति अतस्तस्य दुःखात्मकत्वे तत्राह अत्यन्तेति दुःखात्मकत्वे दृष्टान्तमाह विषमिवेति ज्ञानादिपरिपाकावस्था परिणामस्तस्मिन् सति ततो जातमिति योजना तत्रैव हेत्वन्तरमाह आत्मन इति आत्मबुद्धिशब्दार्थान्तरमाह आत्मविषयेति अन्तःकरणनैर्मल्याद्वा सम्यक्ज्ञानप्रकर्षाद्वा जातत्वादिति तच्छब्दार्थः ३७ ॥

स्वामिकृत टीका ३

कीदृशं तत् यत्तदिति यत्किमप्यग्रे प्रथमं विषमिव मनःसंयमाधीनत्वाद्दुःखावहमिव भवति परिणामे त्वमृतसदृशं आत्मविषया या बुद्धिः तस्याः प्रसादो रजस्तमोमलत्यागेन स्वच्छतयावस्थानं ततो जातं यत्सुखं तत्सात्विकं प्रोक्तं योगिभिः [illegible] ३७ ॥

पैशाचभाष्य टीका ४

यत्तत्सुखमग्रे प्रथममनन्तरकालममृतोपमं आत्मबुद्धिप्रसादजं बुद्धिप्रसादादन्तःकरणप्रसादाज्जातं तत्सात्विकं ३७ ॥

+ एतदेव विशिनष्टि ॥

रामानुजभाष्य टीका ५ ॥

+ यदिति यत्तत्सुखं अग्रे योगोपक्रमवेलायां यावत्कायाससाध्यत्वाद्धि।

श्री॰
गी॰टी॰
अ॰

१५८

विकरूपस्मात्प्रभवात्विषमिवदुःखमिवभवतिपरिणामेमृतो
पमेवक्षीणाके परिणामे विपाके अभ्यासबलेन विविक्तस्वरूपाविर्भा
वेअमृतोपमंभवतितदात्मबुद्धिप्रसादजं आत्मविषयाबुद्धिरात्म
बुद्धिस्तयानिहतसकलेतरविषयत्वेप्रसादः निर्मलविषयतयाना
विवचनाद्बुद्धे विविक्तस्वभावात्मानुभवजनितंतत्सुखंअमृतो
पमंतत्सुखंसात्विकंप्रोक्तं ३७ ॥

अभिनवगुप्तकृत टीका ६

स्पष्टार्थः ३७ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

परमार्थप्रपाती टीका ७

तथायदग्रेप्रारंभेमनःप्रत्या हृत्याकारणेन
विषमिवदुःखमिवगतिपरिणामेत्वमृतोपमं परमानंदमहर्शंभवति यच्च
आत्मबुद्धिप्रसादजमात्मविषयाव्यवसायात्मिकाबुद्धिस्तयायःप्रसादः
प्रसन्नतातत्रजातंतत्सात्विकंसुखम् ३७ ॥ ३७ ॥ ३७

वनमाली टीका ८

यदग्रेज्ञानवैराग्यध्यानसमाध्यारंभेयत्नायासनिर्वाह्यत्वाद्विषमि
वदेहवविशेषावहंभवतिपरिणामेज्ञानवैराग्यादि परिपा
केत्वमृतोपमंश्रीमतिशयासदेभवति आत्मनोविष्णोःप्रसादा
त् उक्तेःप्रसादोनिद्रालस्यादिराहित्येनसत्त्वकृतयावस्थानेनतोज्ञा
नमात्मबुद्धिप्रसादजं नतुराजसमिवविषयेंद्रियसंयोगजंनवाता
मसमिवनिद्रालस्यादिजं ३७ ॥

ऊसमवैजयंती टीका ९

किंचयत्तदिति यत्तावत्तदग्रेतत्त्वसप्रथमेयोगारंभसमयेश्रमयोः
विषमिववाह्येंद्रियदमनांतःकरणसंयमादिरूपबहुक्लेशसाध्य
त्वाद्धि विकल्परूपान्भवाभावाद्रुतिस्वभस्त्राणवदतिशयदुःखाव
हमिवभवति परिणामेयोगपरिपाकरूपसमाधिसमयेत्वमृ
तोपमंयोगाभ्यासबलेनाखिलेंद्रियचांचल्याद्धि विक्रान्ताविर्भाव
रूपीरूपप्रवाहनिपातमिवभवतियच्चात्मबुद्धिप्रसादजं आत्मसंव
यिनीबुद्धिरात्मबुद्धिःतस्याःप्रसादःनिर्मलात्मतयाखिलविषयरू
पकलस्याज्ञानेनतत्सुखंसात्विकंसत्त्वगुणप्रकंप्रोक्तंशास्त्रैरि
तिशेषः ३७ ॥ ॥

मधुसूदनी टीका १०

+तदेवविहृणोति ॥

+यदग्रेज्ञानवैराग्यध्यानसमाध्यारंभेत्यंतायाससाध्यत्वाद्विषमिवदुःखमिवदुःखात्मकमिवभवति परिणामेज्ञानवैराग्यादिपरिपाकेत्वमृतोपमंप्रीत्यतिशयास्पदंभवति आत्मविषयाबुद्धिरात्मबुद्धिस्तस्याः प्रसादोनिद्रालस्यादिराहित्येनस्वच्छतयावस्थानंततोजातमात्मबुद्धिप्रसादजंनतुराजसमिवविषयेंद्रियसंयोगजंनतुतामसमिवनिद्रालस्यादिजंईदृशंयद्वानात्मबुद्धिनिरस्यात्मबुद्धिप्रसादजंसमाधिसुखंतत्सात्विकंप्रोक्तंयोगिभिः अयंभावःअभ्यासाद्रमतेयत्ररमते प्रीयतेयत्रचदुःखांतंसमाधिनिगच्छतितत्सुखंत्रिविधंगुणभेदेनश्रृणुइतिप्रतिज्ञायाःप्रागुक्तश्लोकस्यान्वयःयत्तदग्रइत्यादिश्लोकेनसात्विकसुखलक्षणमितिभाष्यकाराभिप्रायोऽप्येवं ३७ ॥

सदानंदी टीका ११

तदेवविहृणोतीशःसुखंबुद्धिप्रसादजं ज्ञानवैराग्यसद्ध्यानसमाध्यारंभएवयत् १ अनेनायाससाध्यत्वाद्विषवद्दुःखकृद्भवेत् ज्ञानादिपरिपाकेतुप्रीतेरतिशयास्पदं २ निद्रालस्यादिराहित्याद्बुद्धिर्यास्वच्छतागता तस्याआत्मावलंबिन्याःप्रसादाज्जातमेवतत् ३ तत्समाधिसुखंप्रोक्तंसात्विकंयोगवित्तमैः ४॥ ३७ ॥

नीलकंठी टीका १२

यत्तत्प्रसिद्धंसर्वेषांप्राणिनांप्रेमास्पदं अग्रेसमारंभकालेमनःप्राणेंद्रियस्पंदनिरोधेनयत्नेनसंतप्यमानस्यपशोरिवजायमानंविषमिवातितीव्रवेदनाकरं परिणामेसात्विकाद्धमानिरुद्धात्ममनआदिक्रियस्य अमृतोपमंअमृतात्प्याह्लादकरं आत्मनःस्वस्यैवबुद्धेःप्रसादोनैर्मल्यंरजस्तमोमलराहित्यं तस्मादाविर्भूतंननुविषयसंगजंनिद्रालस्यादिजंवातत्सुखंसात्विकंप्रोक्तं ३७ ॥

आनंदीटीका १३

अभ्यासाद्यत्ररमते नतुविषयसुखवदभ्यासादृतेजनितेदुःखसांतमेव्रजत्यनेपदातिनात्तमाध्यावस्थायांविषमिवेंद्रियाणांनिरोधक्लेशावहत्वात् आत्मबुद्धिःपरमात्मविषयंज्ञानंतस्यानैर्मल्येनजातम् ३७ ॥

रामकंठीटीका १८

ज्ञतः सर्वज्ञः स्वानामन्तोयत्र सुखं तदात्वे साध्यमानावस्था
यां चित्तसमाधानविशेषाधानलक्षणक्लेशरूपत्वाद्विषतु
ल्यं परिणामे तु सिद्धावस्थायाममृतोपमं निरुपमास्वादमि
त्यर्थः वाह्यसुखस्यैतदेव विपरीतं वक्ष्यति नेदं तद्धि सुखं
निरतिशयनिरुत्तरास्वादरूपं समाधिप्रज्ञाप्रभवं योगविष
यं सुखमुपादेयम् ॥ ३७ ॥

लास्सिकी[illegible]टीका

यत्तदिति किमप्यनिर्वाच्यं अग्रेभ्यासकाले विषमिव दुःस
हं जन्मशताभ्यस्तदेहाहंभाववासनाया दुष्परिहरत्वात्
परिणामे पर्यंते योगस्य संसिद्धावमृतोपमं निरुपमास्वादं
एवं सामान्येनोक्त्वा विशेषतो निर्दिशति आत्मबुद्धिप्रसाद
जमिति आत्मनः परतत्त्वस्य बुद्धेः सम्यग्बोधस्य वैशद्यात्
ज्जातं एवंविधं यत्सुखमानंदस्तत्सात्त्विकमुपदिष्टं
३७

पंचोलीटीका

तच्च सात्त्विकसुखमाह यदिति तद्विविधसुखमध्ये यत्सुखम
ग्रे स्वंप्रथमसन्निपाते विषमिव दुःखसाध्यमपि परिणामे ज्ञा
नवैराग्यादिपरिपाकजं सुखममृतोपमं तत्सुखं सात्त्विकं आ
त्मनो बुद्धिस्तस्याः प्रसादो नैर्मल्यं तस्माज्जातं तत् अथवा आत्म
विषया बुद्धिः आत्मबुद्धिस्तस्याः प्रकर्षः तस्माज्जातं ३७

रणवीर समिद्बोधिनी

यत्तत्सुखं तत्किमप्यनिर्वाच्यं प्रारंभे विषयतुल्यमंतःकरणसंय
माधीनत्वात् परिणामे सिद्ध्यवस्थायाममृतसदृशं तत्सात्विकं
सुखं विद्याज्जानीयात् कीदृशं तत् आत्मबुद्धिप्रसादजं आत्माव
त्वत्तद्विषयाया बुद्धिर्निश्चयस्तस्याः प्रसादो रागद्वेषादिकालुष्य
राहित्यं तस्माज्जातमित्यर्थः आत्मनो बुद्धिं प्रतीतिर्येषु तेषां मा

ज्ञीयानां बांधवानामपियः प्रकृष्टो धर्मानुसारी मा दोहिंसा ततो
ज्ञातमिति वार्थः ३०॥

मधुभाष्य

३०॥

159/12

भाषा अनुवाद ॥

और वह सुख कैसा है इस पर कहते हैं कि जो सुख आगे कहे अ
थ विष के तुल्य है औ अन्तको अमृत समान होता है वह सुख
सात्विक है और आत्मा तथा बुद्धि की प्रसन्नता से उत्पन्न है अर्था
त् मल रूप रजोगुण तमोगुण तिन को सतोगुण दूर करै है तब
वह सुख प्रगटै है ३७ ॥

दोहा

विषसदृश जो प्रथम है अंत सुधासमसोय तिहसुख सा
त्विक जानीय आत्ममति सें होय ३७ ॥

160

विषयेंद्रियसंयोगाद्यत्तदग्रेऽमृतोपमं परि
णामे विषमिव तत्सुखं राजसं स्मृतम् ३८

शांकरभाष्य टीका १

विषयेति विषयेंद्रियसंयोगाद्यत्सुखं जायते प्रथमं प्रथमक्षणे
ऽमृतोपमममृतसमं परिणामे विषमिव बलवीर्यरूपप्रज्ञामेधाध
नोत्साहहानिहेतुत्वादधर्मतज्जनितनरकादिहेतुत्वाच्च परिणा
मे तदुपभोगविपरिणामांते विषमिव तत्सुखं राजसं स्मृतं ३८ ॥

आनंदगिरिटीका २

राजसं सुखं हेयत्वाय कथयति विषयेति बले सेनात्सामर्थ्यं वी
र्यं पराक्रमः कृते यशो रूपं शरीरसौंदर्यं प्रज्ञा श्रुतार्थग्रहणसाम
र्थ्यं मेधा गृहीतार्थस्याविस्मरणेन धारणशक्तिः धनं गोहिरण्या
दि उत्साहः कार्ये प्रत्युपक्रमादिः एतेषां नाशकत्वाद्धेयमेकं सु
खं विषसममित्यर्थः तच्चैव हेत्वंतरमाह अधर्मेति ३८ ॥

स्वामिकृतटीका ३

राजसं सुखमाह विषयेंद्रियेति विषयाणामिंद्रियैः सह संयोगात्यत्तत्प्रसिद्धं स्त्रीसं
गादिसुखममृतमुपमा यस्य तादृशं भवति अग्रे प्रथमं परिणामे
विषतुल्यमिहामुत्र च दुःखहेतुत्वात् तत्सुखं राजसं स्मृतं ३८ ॥

पिशाचभाष्य टीका ४

विषयेंद्रियसंयोगात् श्रोत्रादीनां शब्दादिभिः संयोगाद्यत्सुखं यदग्रे
ऽमृतोपमं परिणामे कालांतरे विषमिव तद्राजसं ३८ ॥

रामानुजभाष्य टीका ५

विषयेति अग्रे अनुभववेलायां विषयेंद्रियसंयोगाद्यत्तदमृतमिव
भवति परिणामे विपाके विषयाणां सुखनानिमित्तं दुःखादौ नि
हतेतस्वर्गसुखस्य निरयादिनिमित्तत्वाद्विषमिव पीतेन भवति तत्सुखं त्वा॰
राजसं स्मृतं ३८ ॥

अभिनवगुप्तकृतटीका ६

स्पष्टार्थम् ३८ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

श्री.
गी.टी.
अ

161

परमार्थप्रपा टीका ७

राजसमाह विषयेति यदग्र इति अग्रे आरंभे अमृतोपमं मत्स्य
गलवडिशामिषवत् तत्सुखं राजसम् ३८ ॥

वनमाली टीका ८

विषयाणामिंद्रियाणां च संयोगाज्जातं न त्वात्मबुद्धिप्रसादात् यत्त
दतिप्रसिद्धं स्रक्चंदनवनितासंगादिसुखं अग्रे प्रथमारंभे मनः
संयमादिक्लेशाभावादमृतोपमं परिणामे त्वैहिकपारत्रिकदुःखावह
त्वाद्विषमिव तत्सुखं राजसं स्मृतं ३८ ॥

ऊसमवेजयंती टीका ९

राजसं सुखमाह विषयेंद्रियेति यत्सुखमग्रे आत्मानुभवसमये वि
षयेंद्रियसंयोगात् विषयैः स्रक्रणो रूपस्पर्शादिभिः सहेंद्रियाणां च
त्वक्त्वगादीनां संयोगात् अमृतस्य अमृतोपमममृतमिवातिस्वादु विष
याणां सुखनिमित्तत्वात् परिणामे अंते तु विषमिव विषयसुखस्य नरक
हेतुत्वादतिदुःखावहं भवति ईदृशं सुखं राजसं रजोगुणात्प्रकं स्ट।
नेकस्थिंतविहद्भिरीतिशेषः ३८ ॥

मधुसूदनी टीका १०

विषयाणामिंद्रियाणां च संयोगाज्जातं न त्वात्मबुद्धिप्रसादात् यत्त
दतिप्रसिद्धं स्रक्चंदनवनितासंगादिसुखं अग्रे प्रथमारंभे मनः
संयमादिक्लेशाभावादमृतोपमं परिणामे त्वैहिकपारत्रिकदुःखा
वहत्वाद्विषमिव तत्सुखं राजसं स्मृतं ३८ ॥

सदानंदी टीका ११

विषयेंद्रियसंयोगाद्यदंतप्रसिद्धिमत् स्रक्चंदनस्त्रीसंगादिसुखं
स्यात्तदग्रेऽमृतम् १ धीसंयमादिसंक्लेशाभावादमृतवत्क्षणं परिणा
मे तु दुःखानामाकरत्वाद्विषोपमं २ इहामुत्रानिष्टकारजननद्वा
रतः सदा संसृतिप्रमदं तत्सुखं राजसमीरितं ३ ३८ ॥

नीलकंठी टीका १२

राजससुखमाह विषयेति अग्रेभोगकाले परिणामेविष
मिववियोगकालेऽहामुत्रचदुःखप्रदत्वात् ३८ ॥

आनंदी टीका १३

परिणामेसिद्धावस्थायां विषमिवपुनःपुनःसंस्मरणहेतुत्वेना
त्यन्तदुःखदायित्वात् ३८ ॥

रामकंठीटीका १४

अथराजसम् तद्राजसंरजोगुणसंभवंसुखंकिंतद्यदिहेनवि
षयेणानित्येनशब्दादिनेंद्रियस्यश्रोत्रादेःसंयोगात्संवेद्य
तदात्वेसाध्यमानावस्थायाममृतोपमंक्षणमात्रमास्वादवि
शेषहेतुत्वात्तथारसतुल्यं परिणामेसिद्धावस्थायांविषो
पमंतत्कालमेवहेयत्वात् यद्विानुभूयमानावस्थातदात्व
तदाविषयेंद्रियसंयोगजंसुखंसर्वमधुरमेव परिणामस्तु
तद्विपाकावस्था तस्मिन्सर्वमेवविषयसुखपरिणामेकिंचि
द्भवितुमर्हति यतदुःखकारणरजोगुणत्वाद्दुःखैकफलं
सुखंहेयमेव ३८ ॥

लाभिकी[illegible]टीका

+राजससुखमाह ॥

+विषयाणांशब्दादीनामिंद्रियाणांश्रोत्रादीनांचसंयोगात्सं
वेद्यंयत्तत्सुखंस्त्रीसंगादिसुखं अग्रेउपभोगवेलायांसु
धारसतुल्यं परिणामेपर्यंतेउपभोगाभावेविषमिव प॰
श्चात्तापाद्यनन्तदुःखहेतुत्वात् तत्सुखंराजसंस्मृतं
३८

पंचोलीटीका

राजससुखमाह विषयेति यत्सुखंविषयेंद्रियसंयोगाज्जाय
मानंअग्रेप्रथमतःपीयूषोपमंअमृतसमानंपरिणामेतदुप
भोगांतेबलवीर्यरूपप्रज्ञामेधाधनउत्साहहानिहेतुत्वात् अधर्म
जनितनरकादिहेतुत्वाच्चपरिणामेविषमिवतत्सुखंराजसं ३८

राजसं सुखमाह विषयेति विषयाणां रूपादीनामिंद्रियैश्च
चक्षुरादिभिर्यः संयोगः सन्निकर्षस्तस्मादुत्पन्नं यत्स्त्रीसंगा
दिकं सुखं तद्राजसं कीर्तितं तदापाते नुभूयमानावस्थायाम
मृतोपमं क्षणमात्रमास्वादविषदेहत्वात्तथा रसहल्यं प
रिणामे विपाकावस्थायां विषयतुल्यं तत्कालमेव हर्षक्षया
दिहामुत्र च दुःखैकहेतुत्वादित्यर्थः ३८॥

मधुभाष्य

३८॥

भाषा अनुवाद ॥

अब राजस सुख कहते है कि विषय वासना सहित इंद्रियो के संयोग से जो प्रिय सङ्गम आदि सुख होता है और पहले तो अमृत तुल्य लगता है औ अन्त को दुख दाई होनेसे विष समान होता सोइ सुख राजस है ३८ ॥

दोहा

विषय इंद्रिय संयोगसें आद सुधासम होय अंतहिमें विष
सदृश राजस कहिय सोय ३८॥

163

यदग्रेचानुबंधेचसुखंमोहनमात्मनः
निद्रालस्यप्रमादोत्थंतत्तामसमुदाहृतं ३९

शांकरभाष्य टीका १

यदग्रे चेति यदग्रे चानुबंधे चावसानोत्तरकाले च सुखं मोहकर
मात्मनो निद्रालस्यप्रमादोत्थं निद्रा चालस्यं च प्रमादश्च तेभ्यः समु
त्तिष्ठतीति निद्रालस्यप्रमादोत्थंतत्तामसमुदाहृतं ३९ ॥

आनंदगिरिकृत टीका २

तामसे सुखे त्यागार्थमेवोदाहरति यदग्रे चेति अनुबंधपदस्यार्थमा
ह अवसानेति मोहनं मोहकरं तदुत्पत्तिहेतुमाह निद्रेति ३९ ॥

स्वामिकृत टीका ३

तामसंसुखमाह यदग्र इति अग्रे प्रथमक्षणे अनुबंधे च पश्चात्
अपि यत्सुखमात्मनो मोहकारणं तदेवाह निद्रा च आलस्यं च प्र
मादश्च कर्तव्यार्थविधानता हि तेन मनोराज्यमेतेभ्य उत्तिष्ठति य
त्सुखं तत्तामसमुदाहृतं ३९ ॥

पिशाचभाष्य टीका ४

यदग्रे अवसाने च मोहनकरं निद्रालस्यप्रमादोत्थं तत्तामसं सुखं ३९

रामानुजभाष्य टीका ५

यदिति यत्सुखमग्रे चानुबंधे चानुभववेलायां विपाके चात्मनो
मोहनं भवति मोहो अत्र यथावस्थितवस्त्वप्रकाशो ऽभिप्रेतः निद्रा
लस्यप्रमादोत्थं निद्रालस्यप्रमादजनितं निद्रादयो ह्यनुभववे
लायामपि मोहहेतवः निद्राया मोहहेतुत्वं स्पष्टं आलस्यमिं
द्रियव्यापारमांद्यं ~~इंद्रियव्यापारमांद्ये हि~~ ज्ञानमांद्यं च
भवत्येव प्रमादः कृत्यानवधारणरूप इति तत्र ज्ञानमांद्यं भवति
ततश्च तयोरपि मोहहेतुत्वं तत्तामसं सुखमुदाहृतं अतो मुमुक्षुणा
रजस्तमसी अभिभूय सत्त्वमेवोपादेयमित्युक्तं भवति ३९ ॥

अभिनवगुप्तकृत टीका ६

स्पष्टार्थः ३९ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

+ तामससमाह यदग्रइति अग्रे प्रथमक्षणे अनुबंधे तेऽनेनेत्यनुबंधः परिणामः तस्मिन्नात्म
+ नोंतःकरणस्य मोहनं आमोहकं तस्माद्व्याख्यानियममाह ॥

श्री॰
गीटी॰
प्र

164

परमार्थप्रपारी टीका ७

+ निद्रालस्यप्रमादोत्थं यानं तानि निद्रा योस्वप्नमिस्त्ववेत्त्व प्र
विषयभोगस्त्वेवा आलस्यं योगविमर्दो इवे प्रमाद उत्पनाव
स्थानत्वोमत्रेयत्क्तात्वेन तामसमुदाहृतं उदाहरणेन निरूपितं ३९

वनमाली टीका ८

अग्रे प्रथमारंभे चानुबंधे परिणामे च यत्सुखमात्मनो मोहक
रं निद्रालस्ये प्रसिद्धे प्रमादः कर्तव्यार्थावधानविना मनोराज्य
मात्रे तेभ्य एवोत्तिष्ठति न तु सात्विकमिव बुद्धिप्रसादजं न वा राज
समिव विषयेंद्रियसंयोगजं निद्रालस्यप्रमादोत्थं तामसं सुख
मुदाहृतम् ३९ ॥

कुसमवैजयंती टीका ९

तामसं सुखमाह यदग्रे चेति यत्सुखमग्रेऽनुभवसमये च अनु
बंधे पश्चाद्विपाकसमये चापि आत्मनो जीवस्य मोहनं वस्तुया
थात्म्यावरकं पश्चत्तनं निद्रालस्यप्रमादोत्थं निद्रा इंद्रियफल
रूपा आलस्यमिंद्रियव्यापारमांद्यं प्रमादः कार्याकार्यावधा
नाभावः निद्रादिभ्य उत्थिते जाते निद्रादीनामप्यनुभवकाले मो
हहेतुत्वात् ईदृशं सुखं तामसं तमोगुणोत्कमुदाहृतं विद्वद्भिः ३९

मधुसूदनी टीका १०

अग्रे प्रथमारंभे चानुबंधे परिणामे च यत् सुखमात्मनो मोह
करं निद्रालस्ये प्रसिद्धे प्रमादः कर्तव्यार्थावधानमनवधानमनो
राज्यमात्रे तेभ्य एवोत्तिष्ठति न तु सात्विकमिव बुद्धिप्रसादजं न वा रा
जसमिव विषयेंद्रियसंयोगजं तन्निद्रालस्यप्रमादोत्थं तामसं
सुखमुदाहृतं
३९ ॥

सदानंदी टीका ११

आपातेनाथापश्चात्परिणामे पियन्सुखं अविवेककरं स्वस्य नि
द्रादिभ्यः समुत्थितं १ अंत्येनानर्थहेतुत्वात्तत्सुखं तामसं स्मृतं २ ३९

नीलकंठी टीका १२

अग्रे आरंभे अनुबंधे परिणामे मोहनं मोहकरं आत्मनो बुद्धेः यतो
निद्रादिजं ३९ ॥

आनंदीटीका १३

अग्रेसाध्यावस्थायां अनुबंधेपरिणामे आत्मनोमोहनंविपरीतत्वा
वज्ञनकम् ३९ ॥

रामकंटीटीका १४

तथातामसं तन्नामसंतमोगुणनिमित्तकंस्वं किंतद्यदग्रेऽनुभूय
मानावस्थायांचानुबंधेचपरिणामवेलायांसत्वबुद्ध्यागृहीतं
मोहनंवैचित्र्यकारि यतोनिद्रादिप्रभवंतमसोहिनिद्राप्रमादादि
कार्यं तत्रनिद्रासर्वेन्द्रियव्यापारोपरमोमोहावस्थाऽलस्यमुदा
र्द्यं प्रमादःकार्येष्वनवहितत्वमेतानिह्यनुभूयमानान्यपिमो
हात्मकानिपरिणामदशाप्राप्तान्यपिमोहकान्येव नह्येषांज्ञाना
दिफलंभवत्यज्ञानहेतुकतमोगुणजत्वादेतदज्ञानफलत्वा
मत्यन्तहेयमेव (एवंज्ञानादीनांसात्विकानांकेषांचिदेवभावा
नांप्राधान्यविवक्षयात्रैविध्यमुक्त्वा सर्वत्रसर्वप्रमातृविषयाणांस
र्वभावानांसात्विकादिभेदेनत्रैविध्यमवस्थितमितिसंग्रहेणशति पाद
यितुमाह ३९ ॥

लासिकी [illegible] टीका

नामसंस्तुत
माह- निद्रायाइंद्रियव्यापारेपरमादालस्यात्प्रमादादवधानाभ्रंजा
तमग्रेआदावपि अनुबंधेपश्चादपिआत्मनोमोहनंविस्मृतिका
रणंयत्सुखंततामसमुदाहृतं [illegible]

[illegible] ३९

पंचोलीटीका

नामसंस्तुखमाह यदिति यत्सुखमग्रेप्रथमतःअनुबंधेप्रवसा
नोत्तरकालेचआत्मनोमोहकरंनिद्रालस्यप्रमादोत्थंनिद्रालस्य
प्रमादेभ्यःसमुत्पन्नंतत्तामसमुदाहृतं ३९

तामसमाह यदग्रेअति प्रग्रेनुभूयमानावस्थायामनुबंधे परिणामाव
स्थायां च यत्तद्रव मात्मनो तः करणस्य मोहनं वै विध्य कारितत्तामसमु
क्तं तत्स्वरूपमाह निद्रेति सर्वेंद्रियव्यापारविरतिर्निद्रा आलस्यमप
टुत्वं प्रमादः कार्यष्वनवहितचित्तत्वं तेभ्यो जातमित्यर्थः ३९॥

मनुभाष्य

३९॥

भाषा अनुवाद ॥

तामस सुख कहते है कि अगे कहे पहिले और अनुबन्ध
कहे पीछे भी जो सुख मोहकारी विशेष से निद्रा औ आलस्य
तथा प्रमाद कहे चित्तकी असावधानी औ मनकी जड़ता से
जो सुख होय है सोई तामस सुखहै ३९ ॥

दोहा

आदिअंतमें जाहिसें आत्ममोहन होय निद्राआलस प्रमा
द जन तामस सुख है सोय ३९

166

न तदस्ति पृथिव्यां वा दिवि देवेषु वा पुनः स
त्वं प्रकृतिजैर्मुक्तं यदेभिः स्यात्त्रिभिर्गुणैः ४०

शांकरभाष्यटीका १

अथेदानीं प्रकरणोपसंहारार्थः श्लोक आरभ्यते नेति न तदस्ति न
त्वास्ति पृथिव्यां वा मनुष्यादिषु सत्त्वं प्राणिजातमन्यद्वाऽप्राणिजातं
दिवि देवेषु वा पुनः सत्त्वं प्रकृतिजैः प्रकृतितो जातैरेभिस्त्रिभिर्गुणैः
सत्त्वादिभिर्मुक्तं परित्यक्तं यत् स्याद्भवेन्न तदस्तीति पूर्वेण संबंधः
सर्वः संसारः क्रियाकारकफललक्षणः सत्त्वरजस्तमोगुणात्मकोऽ
विद्यापरिकल्पितः समूलोऽनर्थ उक्तः वृक्षरूपकपरिकल्पनया
चोर्ध्वमूलमित्यादिना तं चासङ्गशस्त्रेण दृढेन छित्त्वा ततः पदं
तत्परिमार्गितव्यमिति चोक्तं तत्र च सर्वस्य त्रिगुणात्मकत्वात् संसार
कारणनिवृत्त्यनुपपत्तौ प्राप्तायां यथा तन्निवृत्तिः स्यात्तथा वक्तव्यं सर्व
श्च गीताशास्त्रार्थ उपसंहर्तव्य एतावानेव सर्वो वेदः स्मृत्यर्थश्च ४०

आनंदगिरिकृतटीका २

क्रियाकारकफलात्मनः संसारस्य प्रत्येकं सात्त्विकादिभेदेन त्रैविध्य
मुक्त्वा संसारान्तर्भूतमेव किंचित् गुणत्रयास्पृष्टमपि क्वचिद्भवि
ष्यतीत्याशंक्याह अथेति संसारस्य सर्वस्यैव गुणत्रयसंस्पृष्टत्वे प्रकरणोप
संहारः प्राणिनमप्राणिशब्देन प्रसिद्धाः स्थावरादि गृह्यन्ते प्रकरणा
र्थमुपसंहृतमनुवदति सर्व इति तस्यानेकात्मकत्वेन हेयत्वं सूचयति
क्रियेति निर्गुणादात्मनो वैलक्षण्याच्च तस्य हेयत्वमाह सत्त्वेति अनर्थ
त्वाच्च तस्य त्याज्यत्वमनर्थत्वं चाविद्याकल्पितत्वेनावस्तुत्वादित्याह अ
विद्येति न केवलमष्टादशे संसारो दर्शितः किंतु पंचदशेऽपीत्याह वृक्षे
ति चकारात् सर्वः संसारः इत्यनुकृष्यते संसारस्यास्ति साधने सम्यगु
क्तानेव तत्रैवोक्तमित्याह असंगेति हत्त्वमनूद्यानंतरसंदर्भतात्पर्यमा
ह तत्र चेति उक्तोऽपि निवर्तयितव्यः संसारः सति तमस्या प्राप्तस्यपते स
र्वाद्धि संसारो गुणत्रयात्मको न च गुणानां प्रकृत्यात्मकानां संसारकार
णीभूतानां निवृत्तिरुक्ता प्रकृतेर्नित्यत्वादित्याशंकायां स्वधर्मान
ष्ठानात्तत्त्वज्ञानोत्पत्त्या गुणानामस्तात्मकानां निवृत्तिर्यथा भवति त

श्री॰ गी॰ टी॰ प्र॰

167

ध्या स्वधर्मजाते वक्तव्यमित्युत्तरोऽग्रन्थप्रवृत्तिरित्यर्थः तत्र हर्षाणांस्त्र
कृत्यर्थजातस्योपदेशो वोपसंहारप्रकरणस्य कोपः स्यादित्याह सर्व
येति उपसंहृते गीताशास्त्रार्थे यद्यपि सर्वो वेदार्थः स्मृत्यर्थश्च सर्वत्र
उपसंहृतस्तथापि समस्तैरभिरनुष्ठेयमस्ति वक्तव्यमवशिष्टमित्याशं
क्याह एतावानिति अनुष्ठेयपरिमाणनिर्धारणाकांक्षाशंकानिवर्तनं
शास्त्रार्थोपसंहारश्चैतेन द्वयमपि चकारार्थः ४० ॥

स्वामिकृत टीका ३

अनुक्तमपि संगृह्य प्रकरणार्थमुपसंहरति नतदस्तीति पृथिव्यां प्र
कृतिसंभवैः सत्त्वादिभिस्त्रिभिर्गुणैर्मुक्तं हीनं सत्त्वं प्राणिजातमन्य
द्वा यत्स्यात्तत्पृथिव्यां मनुष्यलोकादिषु दिवि देवेषु वा क्वापि नास्तीत्यर्थः
४० ॥

पैशाचभाष्य टीका ४

नतदस्तीति पृथिव्यां वा दिवि स्वर्गे दिवि देवेषु देवैरिन्द्रियादिभिः पुनर्दि
न तेस्स्वर्गे वा पुनः मुक्तमिति एभिः प्रकृतिजैर्गुणैः सत्त्वरजस्तमोभिः विनाय
स्मात्सर्वं सत्त्वं वस्तुजातं सत्त्वरजस्तमोगुणमयमेवेत्यर्थः ४० ॥

रामानुजभाष्य टीका ५

दि नतदिति पृथिव्यां मनुष्यादिषु दिवि देवेषु वा प्रकृतिसंसृष्टेषु ब्रह्मादिस्था नि
वरान्तेषु प्रकृतिजैरेभिस्त्रिभिर्गु
णैर्मुक्तं यत्सत्त्वं प्राणिजातं न तदस्ति त्यागेनैकेऽप्यमन्तव्यमाप्तकारिता
दिषु मोक्षसाधनतया निर्दिष्टस्त्यागः संन्यासशब्दार्थः तत्र दंसः स्व
क्रियमाणेषु वकर्मस्व कर्तृत्वत्याग मूलफलकर्मणां त्यागः कर्तृत्व
त्यागश्च परमपुरुषकर्तृत्वानुसंधानेनेत्युक्तं एतत्सर्वं सत्त्वगुणवृ
द्धिकार्यमिति सत्त्वोपादेयताज्ञापनाय सत्त्वरजस्तमसां कार्यभेदः प्र
पञ्चितः इदानीमेवं भूतस्य मोक्षसाधनतया क्रियमाणस्य कर्मणः
परमपुरुषाराधनोपदेशेन तत्प्राप्तिनिष्पत्तिरूपकर्मणस्तत्प्राप्तिलक्ष
ण फलं प्रतिपादयितुं ब्राह्मणाद्यधिकारिणां स्वभावानुबन्धिसत्त्वा
दिगुणभेदभिन्नः स्वर्गादिकर्तव्यकर्मस्वरूपमाह ४० ॥

अभिनवगुप्तकृत टीका ६

बुद्धिर्निश्चयः धृतिः सन्तोषः सर्वो हि सत्कृतेरुः कृतेवाकृते नैव संप
कतेकरणीयं किमस्मीति धियं गृह्णाति ग्रमयाः क्रियाभ्यो बुपरमे

कोहेतुः स्यात् अतः सर्वस्यैव प्रवृत्तिरस्तीति तात्पर्यार्थः पदार्थ २४
स्त्वप्रसिद्धो व्याख्यायत एव अयथावदसम्यक् मनःप्राणेन्द्रियक्रि
याद्योगेन धारयति यथा किं भोगोपभोगादिभिः सर्वथैवाऽस्मा
मोभूयासमिति मन्वानः प्रसंगेन तितनतयाभिनिवेशेन निद्रा
कलहादिष्वेव यथा संतोषं वा भाति तस्मात्तया साता मसीष्टतिः २५
तदानैभ्यासकाले विषमिव जन्मशतान्यस्त विषयसंगसाद्गः
परिहारत्वात् उक्तंच कृतौ द्वरस्यथारा विषमाड्रमन्येमादिश्रा
न्तःप्रसादाद्बुद्धिप्रसादो जायते प्रमस्यापेद्यमाणस्याभावात् वि
षयेन्द्रियाणां परस्परसंयोगजं सुखं यच्चदग्र एव अमृतोपमं यत्
निद्रालस्यप्रमादोत्थं तत्तामसमुदाहृतम् सर्वं व्याख्यातेन यस्मादेवं तस्मा २६
न संपद्येवं कर्तृकर्मकारणानां उद्दिष्टमैः स्वात्मस्य च समवादिभे
दभित्त्वान्तो परस्परांगांगिभाववाध्यवाधकत्वसमुच्चयाहृतिक
मयौगपद्यादियोगादपरिसंख्येयभेदत्वाद्धि विषफलप्रसव
समर्थत्वमित्यनेन कर्मणां प्राकसंचितेगहनत्वं विनस्य सहे
तुकं निर्णीतं सर्वं चैतद्देवतादिस्थावरान्तगुणत्रयसंवेधना
तिक्रामेति उक्तेहि आब्रह्मणस्तकीटाग्रनकश्चिन्नत्वतःस्त्वावी
ति ननु तोहि सत्वाद्गुणातिक्रान्तमनसो नैतास्येत्याशयः एव
मियता पं सर्वस्यैकैकस्य स्वरूपत्वं दृष्टादीनां च प्रतिपादितं तस्मा
प्यास्त्रीविकीरशोवर्तमानो दैवी संपद्ग्रामश्रद्धाज्ञाने योगः ते
चतथा विपर्यस्तजनः श्रोत्रादिनः अधुनात्विदमुच्यते यदिता
वदनया ज्ञानतश्चाकर्मणि भवान्वर्तेते तदा स्वधर्मप्रवृत्यावि
ज्ञानस्य तत्तया चनकर्मसंबंधस्त्व अथैनत्तोत्र मन्यसे तदवश्य
तव प्रवृत्याता वज्राख्याते रेव नस्याभावेस्थितत्वात् यतः सर्वः
स्वस्वभावनियतः कुतश्चिदोषातिरोहितत्वात्स्वभावकं वि
स्वालंभत्वापि तत्विरोधायकविरामे स्वभावं वाक्यपन्नेलभत
एव [illegible] ॥ ४७ ॥

परमार्थप्रपा टीका

अथातःक्रममपि सेयरूत्वात्प्रकारणार्थमुपसंहरति नतदस्तीति

श्री- गी- टी- भ्र-

168

यदेभिः सत्वादिभिस्त्रिभिर्गुणैर्मुक्तं सत्वं प्राणिजातं तत्तादृशं पृथि
व्यां मनुष्येषु नास्ति दिवि देवेष्वपि नास्ति यावच्छरीरजातं तत्त्रि
गुणात्मकमेवास्तीत्यर्थः [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] ४० ॥

वनमाली टीका ८

इदानीमनुक्तमपि संगृह्णन्प्रकरणमुपसंहरति नेति सत्वा
दीनां साम्यावस्था प्रकृतिस्ततो जातैर्वैषम्यावस्थापन्नैः प्रकृ
तिजैर्न तु साक्षाद्गुणानां प्रकृतिजत्वमस्ति तद्रूपत्वात् तस्मा
द्वैषम्यावस्थैव तदुत्पत्तिरुपचारात् पृथिव्यां मनुष्यादिषु दि
वि देवेषु वा नास्ति कापि गुणत्रयरहितमात्मवस्तु नास्तीत्यर्थः ना
४० ॥

उत्तमवैजयन्ती टीका ९

उक्तार्थमुपसंहरन्ननुक्तं चापि संगृह्णन्नाह न तदस्तीति पृ
थिव्यामित्युपलक्षितेषु भूर्भुवःस्वर्महर्जनतपःसत्येषु देवेष्वित्युप
लक्षितेषु भुवःस्वर्महर्जनसत्येषु देवेष्वित्युपलक्षितेषु राद्भुप
भ्रूतिवमनुष्यपर्यन्तेषु प्रकृतिसंसृष्टेषु ब्रह्मादिस्तंबपर्यन्तेषु वि
त्यर्थः तत्सत्वं प्राणिमात्रममनुष्यं वस्तुमात्रं नास्ति यत्सत्वमेभिः प्र
कृतिजैः प्रकृतिजातैस्त्रिभिः सत्वादिभिर्गुणैर्मुक्तं विरहितं स्या
त् अयंभावः सर्वेषु त्रिगुणात्मकेषु वस्तुषु सात्विकेषु सात्विक
स्यामोक्षोपयोगित्वात्तदेव मुमुक्षुभिर्ग्राह्यमनयोस्त्वेवं यकत्वा त्या
ज्यमेवेति अथच मार्गेनैकेन तत्वमानसविम्यादिकृतिश्रुतिपा
द्यो यः क्रियमाणोऽकर्मसु कर्तृत्वभोक्तृत्वममत्वादित्यागरूपः
फलकर्मणस्त्यागस्तत्परमात्मकर्तृत्वानुसंधानरूपः एव सं
न्यासशब्दार्थो न तु तदन्य इति ४० ॥

+ तलातलवितलसुतलतलातल रसातलपातालेषु लोकेषु मनुष्यादिशेषपर्यन्तेषु दिवीत्युपलक्षितेषु

+ इदानीमनुक्तमपि संगृह्णन्प्रकरणार्थमुपसंहरति भगवान् ॥

मधुसूदनी टीका १०

+ सत्वरजस्तमसां साम्यावस्था प्रकृतिस्ततो जातैर्वैषम्यावस्थाप
न्नैः प्रकृतिजैर्न तु साक्षाद्गुणानां प्रकृतिजत्वमस्ति तद्रूपत्वात्
तस्माद्वैषम्यावस्थैव तदुत्पत्तिरुपचारात् अथवा प्रकृतिर्माया

सत्वंरजस्तमसां साम्यावस्था प्रकृतिस्ततो जातैर्वैषम्यावस्थापन्नैः
प्रकृतिजैर्नैतस्मात्गुणानां प्रकृतिजत्वमस्ति तद्रूपत्वात् तस्माद्वै
षम्यावस्थैव तदुत्पत्तिरूपत्वात् अथवा प्रकृतिर्माया तत्प्रभवैस्त
त्कल्पितैः प्रकृतिजैरेभिस्त्रिभिर्गुणैः बंधनहेतुभिः सत्वादिभिर्मु
क्तं हीनं सत्वं प्राणिजातं मनुष्यादि वा यत्स्यात्पुनः पृथिव्यां मनुष्या न
दिषु दिवि देवेषु वा नास्ति क्वापि गुणातीतं ब्रह्मातिरिक्तमनात्मवस्तु नास्ती
त्यर्थः (तदेवं सत्वरजस्तमोगुणात्मकः क्रियाकारकफललक्षणः
सर्वः संसारो मिथ्याज्ञानकल्पितोऽनर्थश्च त्रयोदशाध्यायोक्त उपसं
हृतः पंचदशे च वृक्षरूपकल्पनया तमश्वत्थमेनं सुविरूढ
मूलमसंगशस्त्रेण दृढेन छित्वा ततः पदं तत्परिमार्गितव्यमि
त्युक्तं तत्र निवर्तते तिमुख्य इत्यसंगशस्त्रेण विषयवैराग्येण तस्य छेद
नं कृत्वा परमात्मा अन्वेष्टव्य इत्युक्तं तत्र सर्वस्य त्रिगुणात्मकत्वेऽपि त्रिगुणा
त्मकत्वे त्रिगुणात्मकस्य संसारवृक्षस्य कथं छेदः संगशस्त्रस्यैवा
त्पपत्तेरित्याशंकायां स्वस्वाधिकारविहितैर्वर्णाश्रमधर्मैः परितो
षमाणात् परमेश्वरादसंगशस्त्रलाभ इति वदितुमेतावानेव स
र्ववेदार्थः परमपुरुषार्थसिद्ध्यर्थं अनुष्ठेय इति च गीताशास्त्रार्थ
उपसंहर्तव्य इत्येवमर्थमुत्तरप्रकरणमारभ्यते तत्रेदमुच्यते ४० ॥

सदानंदी टीका ॥

अनुक्तमपि संगृह्णन्नर्थं प्रकृतमीश्वरः उपसंहरतीदानीं गुणा
तीतो जगत्पतिः १ प्रकृतिर्यैश्वरी माया तथैव परिकल्पितैः सत्वा
दिभिर्गुणैरेभिस्त्रिभिर्बंधनहेतुभिः २ हीनं सत्वं प्राणिजातं स्याद
प्राणप्यवेहयम् मनुष्यादिषु भूमौ वा देवेषु त्रिदिवे यथवा ३ पाता
ले वाप्यजु नास्त्येवेति विनिश्चितं गुणत्रयविहीनेन हि नास्त्यनात्म
मयं जगत् ४ यतो मायाकृतं विश्वं त्रिगुणात्मकमेव हि ५॥ ४० ॥

नीलकंठी टीका ॥

प्रकरणार्थमुपसंहरन्ननुक्तमपि संगृह्णन् न तदस्तीति सत्वं प्राणि
जातं इदमुपलक्षणं जडस्यापि सर्वस्य त्रिगुणविकारत्वात् प्रकृतिजै
र्जन्मांतरीयधर्माधर्मसंस्कारजैः मायाप्रभवैर्वा शेषं स्पष्टं ४० ॥

आनंदीटीका १३

अत्रकर्मभक्तानांत्रैविध्यंसप्रस्ताति ५० ॥

रामकंठीटीका १४

अस्यार्थः श्लोकः किंतद्दिवीतिफलभूम्युपलक्षणार्थं पृथिव्या मितिकर्मभूम्युपलक्षणार्थंवेदितव्यं इदानींपाउशाभिर्ध्याये र्येषांक्रज्ञाननिष्ठनयाकर्मस्ववश्यानुष्ठेयत्वेनावगतेन तेषामपवर्गफलत्वकारणभूतयोस्त्यागसंन्यासयोः प्रागुक्तयोः समाकृत्स्वरूपस्तानेज्ञानसन्देहमर्जनेप्रनितयोस्तत्वप्रतिपादनप्रसंगेनत्यागिनांसंन्यासिनांचविविक्तस्वरूपाभिव्यंजकज्ञानादीनांगुणभेदकृतंत्रैविध्यमभिधायाध्यायप्रक्रान्तप्रकृतमर्थमनुवभात्येषांकर्मणांफलत्यागमात्रेण सामान्यतःप्रोक्तानि विशेषतः पुनः कानीत्याकांक्षानिरासार्थंतत्स्वरूपप्रतिपादनंप्रस्ताति ५० ॥ ५

+तत्वाभ्यासाद्रमतेयत्रेत्यादावात्मसमाधिजसुखादीनांसात्विकत्वेननिर्देशोन्वितश्चात्मनोनिर्गुणत्वादित्याशंक्याह॥

लासिकीटीका

+यत्सत्वप्राणिमात्रंयोगिलक्षणमज्ञानिलक्षणंवा प्रकृतिजैरेभिरुक्तरूपैस्त्रिभिःसत्वादिभिर्गुणैर्मुक्तंमनुष्येषुदिविस्वर्गलोकेदेवषुवापुनः अन्यस्मिंल्लोकेवानास्त्येव अतोदेहधारयतोहियोगिनोपिमुक्तत्ववधिसत्वादिगुणानामनतिक्रमणादात्मसमाधिजंसुखंसात्विकतयैवनिर्दिष्टंपशंक्य अन्यथाप्रत्यभिज्ञालक्षणज्ञानप्राप्त्यवसरेएव प्राकृतस्यदेहस्यपातप्रसक्तिःनचैवं तस्मादेवमनुमीयते यथायथात्मसमाधानस्याभ्यासेनोत्तरोत्तरमुत्कर्षः तथातथाप्रकृतेःक्षीणत्वमुपजायतेयावन्मुक्तिरुपपद्यते [illegible]

∨ त्यक्तमस्तीतिसंभा
^ वेनतत्सत्वंपृथिव्यां

∨ यवर्णाश्रमोचितेन
^ स्वकर्मणाईश्वराराधन

[illegible] ४०

पंचोलीटीका

प्रकरणार्थमुपसंहरति नेति यत्सत्वं पृथिव्यां मनुष्यादिभूतेजा
ते अथ महादिदिवि स्वर्गे देवेषु मध्ये यद्वस्तु प्राणिजातं सत्त्वमेभिस्त्रि
भिर्गुणैर्मुक्तं गुणत्रयरहितं स्यात् तन्नास्ति ४०

रणवीरसमिद्धोधिनी

प्रवृत्तमपि संहृत्य प्रकरणार्थमुपसंहरति न तदस्तीति स्पष्टा
र्थोयं एतदंतेन च ग्रंथेन कर्मणां फलत्यागेनानुष्ठितानां भगवद्ध
मस्त्वामिमुख्यं फलं न च फलसंन्यसनं सात्विकानामेव नान्ये
षामित्यनस्तु उपादानार्थं सर्वस्य वस्तुजातस्य त्रैविध्यमुक्तमिति प्र
करणार्थसंग्रहः ४० ॥

मधुभाष्य

४०॥

170

भाषा अनुवाद ॥

अब जो सर्व अध्यायो मे कहीं नहीं कहा सो इस श्लोक से ले
तीन श्लोक से कहते है कि इन सतो गुण आदि प्रकृतिके गु
णों से मुक्त अर्थात् छूटा हुआ सत्व कहे प्राणीमात्र नहीं है अथ
वा और कोई वस्तु क्या पृथिवी मे मनुष्य आदि क्या स्वर्ग मे दे
वता आदिमे कोई भी नहीं है ४० ॥

दोहा

ब्राह्मण क्षत्रिय वैश्यके परंतप शूद्रहिकेहि कर्महुय
ह भिन्न भिन्न है स्वभावजन्यगुणसेंहि ४१ ॥
नाहे पृथिवी माहिं यह स्वर्गनहे सुरमाहि वस्तुजु माणि
क गुणनसें तिहुं इनसें भिन्न आहि ४० ॥

ब्राह्मणक्षत्रियविशां शूद्राणां च परंतप क
र्माणि प्रविभक्तानि स्वभावप्रभवैर्गुणैः ४१

शांकरभाष्यटीका १

पुरुषार्थसिद्धिरिष्टा यदुक्तमेवमर्थं ब्राह्मणक्षत्रियविशामि
त्यादिरारभ्यते ब्राह्मणेति ब्राह्मणाश्च क्षत्रियाश्च विशश्च ब्रा
ह्मणक्षत्रियविशस्तेषां ब्राह्मणक्षत्रियविशां शूद्राणां च शूद्रा
णामसमासकरणमेकजातित्वे सति वेदेऽनधिकारात् हे पर
न्तप कर्माणि प्रविभक्तानीतरेतरविभागेन व्यवस्थापितानि के
व॰ न स्वभावप्रभवैर्गुणैः स्वभाव ईश्वरस्य प्रकृतिः त्रिगुणात्मिका
माया सा प्रभवो येषां गुणानां ते स्वभावप्रभवास्तैः शमादीनि
कर्माणि प्रविभक्तानि ब्राह्मणादीनामथवा ब्राह्मणस्वभाव
स्य सत्वगुणप्रभवः कारणं तथा क्षत्रियस्वभावस्य सत्वोपस
र्जनं रजःप्रभवः वैश्यस्वभावस्य तमउपसर्जनं रजःप्रभवः
शूद्रस्वभावस्य रजउपसर्जनं तमःप्रभवः प्रशान्त्यैश्वर्येहाम्
ढस्वभावदर्शनाच्चतुर्णां अथवा जन्मान्तरकृतसंस्कारः प्रा
णिनां वर्तमानजन्मनि स्वकार्याभिमुखत्वेनाभिव्यक्तः स्वभा
वः स प्रभवो येषां गुणानां ते स्वभावप्रभवा गुणाः गुणप्रादुर्भाव
स्य निःकारणत्वानुपपत्तेः स्वभावः कारणमिति कारणविशे
षोपादानं एवं स्वभावप्रभवैः प्रकृतिप्रभवैः सत्वरजस्तमो
भिर्गुणैः स्वकार्यानुरूपेण शमादीनि कर्माणि प्रविभक्तानि
ननु शास्त्रप्रविभक्तानि शास्त्रेण विहितानि ब्राह्मणादीनां
शमादीनि कर्माणि कथमुच्यते सत्वादिगुणप्रविभक्तानीति।
नैष दोषः शास्त्रेणापि ब्राह्मणादीनां सत्वादिगुणविशेषापेक्षये
व शमादीनि कर्माणि प्रविभक्तानि न गुणाननपेक्ष्येति शा
स्त्रप्रविभक्तान्यपि कर्माणि गुणप्रविभक्तानीत्युच्यते ४१ ॥

आनंदगिरिकृतटीका २

सम्प्रति वर्णचतुष्टयस्य धर्मजाते संकीर्णमिति स्वस्व

श्री॰ गी॰ टी॰ मू॰ पन्नस्येति आत्मनेति उपनयनसंस्कारवत्त्वे सति वेदाधिकारित्वे
समानमिति तथापि समासकरणमितरेषाम् असमासे हेतुमाह शू
द्राणामिति एकजातित्वमुपनयनवर्जितत्वे कर्मणामसंकीर्णत्वे
न व्यवस्थापकं प्रश्नपूर्वकं प्रकटयति केनेत्यादिना स्वभावप्रभवै
१२ र्गुणैरित्यस्यार्थान्तरमाह प्रथ्वेति उक्तव्यवस्थायां कार्यदर्शने
प्रमाणयति प्रशान्तेति स्वभावशब्दस्यार्थान्तरमाह प्रथ्वेति
किमिति गुणाभिव्यक्तेर्वासनाधीनत्वमाह गुणेति नन्वना
दिगुणप्रादुर्भावस्य निर्धारणं प्रकृतिजैर्गुणैरिति प्रकृतेर्गुण
कारणत्वाभिधानादत आह स्वभावइति वासनाकारणमिति गु
णाभिव्यक्तेर्निमित्तकारणत्वं विवक्षितं प्रकृतिस्तु उपादानमितिभा
वः उक्तमुपसंहरति एवमिति स्वभावप्रभवैः सत्वादिगुणैर्ब्राह्म
णादीनां कर्माणि प्रविभक्तानीत्युक्तमाक्षिपति नन्विति शास्त्र
स्य धर्मविभागहेतोः सत्वादिविशेषापेक्षयैव विभागज्ञापक
त्वादुभयत्र विभागहेतुत्वोक्तिरविरुद्धेति परिहरति नैषदोषइति
४१ ॥

स्वामिकृतटीका ३

नन्वेवं यद्येवं सर्वमपि क्रियाकारकफलादिकं प्राणिजातं च त्रि
गुणात्मकमेव कथं तर्हि मोक्ष इत्यपेक्षायां स्वस्वाधिकारविहितैः
कर्मभिः श्रीपरमेश्वराराधनात्तत्प्रसादलब्धज्ञानेनेत्येवं सर्वगीता
र्थसारं संग्रहं दर्शयितुं प्रकरणान्तरमारभते ब्राह्मणेत्यादिना यावत्स
माप्ति हे परंतप शत्रुतापन ब्राह्मणानां क्षत्रियाणां विशां शूद्राणां
च कर्माणि प्रविभक्तानि प्रकर्षेण विभागतो विहितानि शूद्राणां स
मासानन्तःपृथक्करणं द्विजत्वाभावेन वेदानाधिभागोपलक्षणा
मार्ह स्वभावः सात्विकादिः प्रभवति प्रादुर्भवति येभ्यस्तैर्गुणैरुपल
क्षणभूतैः यद्वा स्वभावः पूर्वजन्मसंस्कारस्तस्मात्प्रादुर्भूतैरित्य
र्थः तत्र सत्वप्रधाना ब्राह्मणाः सत्वोपसर्जनरजःप्रधानाः क्षत्रियाः
तमउपसर्जनरजःप्रधाना वैश्याः रजउपसर्जनतमःप्रधानाः शूद्राः ४१

पिशाचभाष्यटीका ४

श्व॰ ब्राह्मणक्षत्रियश्च विट् च ब्राह्मणक्षत्रियविशस्तेषां च शूद्राणां कर्म

ध्यानीतिप्रविभक्तानिस्वभावः [illegible] प्रकृतिस्तद्भवैःसत्वरजस्त
मोभिर्गुणैः ४१ ॥

रामानुजभाष्यटीका ५

ब्राह्मणेति ब्राह्मणक्षत्रियविशांस्वकीयोभावःस्वभावःब्राह्म
णजन्महेतुभूतंप्राचीनंकर्मेत्यर्थःतत्प्रभवाःसत्वादयोगुणाः
ब्राह्मणस्यस्वभावस्तुरजस्तमोभिभवेनोद्रिक्तसत्वःक्षत्रियस्यस्व
भावप्रभवस्तुसत्वतमसोभिभवेनाद्रिक्तोरजोगुणःवैश्यस्य।
स्वभावप्रभवस्तुसत्वरजोभिभवेनाल्पोद्रिक्तस्तमोगुणःशूद्रस्यस्व
प्रभ भावप्रभवस्तुरजसत्वाभिभवेनात्युद्रिक्तस्तमोगुणःएभिःस्वभावप्रभ
वैर्गुणैःसहप्रविभक्तानिकर्माणिशास्त्रैःप्रतिपादितानिब्राह्मणा
दयएवंगुणकास्तेषांचैतानिकर्माणिइतिहिविभज्य
प्रतिपादयंतिशास्त्राणि ४१ ॥

अभिनवगुप्तकृतटीका ६ तथाह्येवंविधेवर्णानांस्वभावःएवमव
भवेनदाह स्पष्टार्थम् ४१ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ पूर्वभाविन्याप्रवृत्त्यैततःफलविभागिता

परमार्थप्रपा टीका ७ + यद्येवंप्राणिजातंत्रिगुणात्मकंतदास्य
+ ब्राह्मणेति हेपरंतपशत्रुतापनब्राह्मणादीनांचवर्णानांक। कथंमोक्षइत्यपेक्षायांस्वस्वाधिका
र्माणिप्रविभक्तानिप्रकर्षेणविभागतोविहितानि विभागोपलक्ष रविहितैःकर्मभिःपरमेश्वराराध
णमाह स्वभावप्रभवैर्गुणैरितिस्वभावःसात्विकादिःप्रभवत्याविर्भ नयाबाज्ञानेनमोक्षइतिसकल
वतियेभ्यस्तैर्गुणैःफललक्षणभूतैः यद्वास्वभावःपूर्वजन्मसंस्कार गीतार्थसंग्रहंदर्शयितुंप्रकर
स्तस्मात्प्रादुर्भूतैस्तत्रसत्वप्रधानाब्राह्मणाःसत्वोपसर्जनरजःप्रधानाः णांतरमारभते ॥
क्षत्रियाः तमउपसर्जनरजःप्रधानावैश्याःरजउपसर्जनतमःप्र
धानाःशूद्राः तदुक्तं चातुर्वर्ण्यंमयासृष्टंगुणकर्मविभागशइति ४१

वनमाली टीका ८

स्वस्ववर्णोचितकर्मणाराधितपरमेश्वरप्रसादेनानादिकालप्रवृ।
त्तसंसारस्योच्छेदोभवतीत्ययमेवसर्वगीतासारार्थइत्यभिप्रायेणवर्ण
धर्मानन्त्येप्रतिज्ञानीते ब्राह्मणेति येषांसमासकरणंद्विजत्वेनवे
दाध्ययनादितुल्यधर्मत्वकथनार्थं शूद्राणामिति पृथक्करणमे
कजातित्वेनवेदानधिकारित्वज्ञापनार्थं ब्राह्मणस्यस्वभावसोऽहा

श्री
गी॰ टी॰
श्री॰

173

कृषाजनः कृतः अनृतदस्य य हेश्यः पद्यांम्द्रोजायतेति स्यान्नवि भाव
शेषोसन्नताच्चात्तविंध्यगायत्र्या ब्राह्मणमसृजत त्रिष्टुभा राजन्यं ण
जगत्या वैश्यं न केनचिच्छन्दसा शूद्रमित्यसंस्कार्यो विज्ञायत इति शू
द्रस्य वेदानधिकारे शूद्रश्चतुर्थो वर्ण एकजातिरिति स्मृतेः हे
परंतप वर्णानामपि वर्णानां कर्माणि प्रकर्षेण विभक्तानि केः स्वभावप्रभवै
र्गुणैः ब्राह्मणादिस्वभावस्य प्रभवैर्हेतुभूतैः सत्त्वादिभिः ब्राह्मण
भावस्य स्वभावस्य सत्त्वगुणप्रभवः प्रशान्तत्वात् क्षत्रियस्वभावस्य सत्त्वोपसर्ज
रजः ईश्वरस्वभाव नें त्वात् वैश्यस्वभावस्य तमउपसर्जनरजईहास्वभावत्वात् शू
द्र द्रस्वभावस्य रजउपसर्जनेन तमः मूढस्वभावत्वात् आह च गौत
मः द्विजातीनामध्ययनमिज्या दानं ब्राह्मणस्याधिकाः प्रवचनया
जनप्रतिग्रहाः पूर्वेषु नियमस्तु राज्ञोधिकं रक्षणं सर्वभूतानां न्या
य्यदण्डत्वं वैश्यस्याधिकं कृषिवणिक्पाशुपाल्यं कुसीदं च शूद्रश्चतु कं
र्थो वर्ण एकजातिस्तस्यापि सत्यमक्रोधः शौचमाचमनार्थे पाणिपादप्रक्षाल
नमेवैके श्राद्धकर्म भृत्यभरणं स्वदारवृत्तिः परिचर्योत्तरेषामिति ब्र त
ह्मणा धारणाद्धर्मा उक्ताः पूर्वेष्वध्ययनेज्यादाने श्रुति
यमोवश्यकर्तव्यं न तु प्रवचनयाजनप्रतिग्रहेष्वित्यर्थस्त्वा
दित्यर्थः वणिक्वाणिज्यं कुसीदं वृद्ध्यर्थं धनप्रयोगः उत्तरेषां त्रयाणां
द्विजातीनामित्यर्थः मनुरपि अध्यापनमध्ययनं यजनं याज
नं तथा दानं प्रतिग्रहं चैव ब्राह्मणानामकल्पयत् प्रजानां रक्षणं
च दानमिज्याध्ययनमेव च विषयेष्वप्रसक्तिं च क्षत्रियस्य समादिशत् प
शूनां रक्षणं दानमिज्याध्ययनमेव च
वणिक्पथं कुसीदं च वैश्यस्य कृषिमेव च एकमेव तु शू
द्रस्य प्रभुः कर्म समादिशत् एतेषामेव वर्णानां शुश्रूषामनसूयये
ति एवं च न वर्णानां गुणभेदेन कर्माणि प्रविभक्तानि ४१ ॥

कुसमेवजयेती टीका ४

एवं सर्वेषां त्रिगुणात्मकानां वस्तूनां सात्विकस्य ज्ञानोत्पत्तिहेतुत्वा
दुपादेयत्वमस्मदादीनां च वर्णानां ब्राह्मणादिवर्णानां मोक्षसाधनत्वलक्ष
णानि ज्ञाननिष्ठाहेतुभूतानि भगवदाराधनभूतानि स्वधर्माणि

गावस्याम फलानि स्वविहितानि संसारमोचकानि सत्वादिगु।
णभेदभिन्नानि कर्माणि हृसाम्हकर्तव्यानि भवतीति वक्तुं प्रक
४ण रणमारभमाणस्तेषां कर्मणां स्वरूपाणि पारूषाङ्गिः ब्राह्मणेति द्वेप
रेतप ब्राह्मणक्षत्रियविशो ब्राह्मणादीनां त्रयाणां च शूद्रा
णां द्विजत्वासमासात्पृथक्करणं न तु वर्णत्वाभावात् इति चतु
र्णां वर्णानां स्वभावप्रभवैः स्वभावो ब्राह्मणादिजन्महेतुभू
तः प्राक्तनसंस्कारस्तस्मात्प्रभवन्त्युयेते येते तथा तैः यद्वा
स्वानां सत्त्वादीनां भावः सात्त्विकादिः स प्रभवति प्रादुर्भवति ये
भ्यस्तैस्तैः तत्र रजस्तमोऽभिभवेनोद्रिक्तसत्त्वगुणो ब्राह्मणस्य
स्वभावप्रभवः शमदमादियुक्तत्वात् सत्त्वतमोऽभिभवेनोद्रि।
क्तो रजोगुणः क्षत्रियस्य स्वभावप्रभवः शौर्यादिगुणयुक्तत्वात्
सत्त्वरजोऽभिभवेनोद्रिक्तस्तमोगुणः शूद्रस्य स्वभावप्रभवः एवं
विधैः स्वभावप्रभवैर्गुणैः सत्त्वादिभिः सहकर्माणि यज्ञब्रह्म
दीनि प्रविभक्तानि शास्त्रेण जैवा ब्राह्मणादीनां कर्माणि विभ
ज्योक्तानि एवंगुणका ब्राह्मणादयस्तेषामेतानि कर्माणीत्य
भिप्रायः ४१ ॥

मधुसूदनी टीका १

त्रयाणां समासकरणं द्विजत्वेन वेदाध्ययनादितुल्यधर्मत्वक
थनार्थं शूद्राणामिति पृथक्करणमेकजातित्वेन वेदानधि।
कारित्वज्ञापनार्थं तथा च वसिष्ठः चत्वारो वर्णा ब्राह्मणक्षत्रिय
वैश्यशूद्रास्तेषां त्रयो वर्णा द्विजातयो ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यास्ते।
षां मातुरग्रेऽधिजननं द्वितीयं मौञ्जिबन्धने अत्रास्य माता सावित्री
पिता त्वाचार्य उच्यत इति तथा श्रुतिविशिष्टं चातुर्वर्ण्यस्याऽवि
शेषात् संस्कारविशेषाच्च ब्राह्मणोऽस्य मुखमासीद्बाहू राजन्यः कृ
तः ऊरू तदस्य यद्वैश्यः पद्भ्यां शूद्रो अजायतेत्यपि निगमो भवति
गायत्र्या ब्राह्मणमसृजत् त्रिष्टुभा राजन्यं जगत्या वैश्यं न केनचिच्छ
न्दसा शूद्रमित्यसंस्कारो विज्ञायत इति शूद्रस्यैकवर्णा एकजा
तिरिति च गौतमः हे परंतप शत्रुतापन तेषां चतुर्णामपि वर्णानां
कर्माणि प्रकर्षेण विभक्तानि इतरेतरविभागेन व्यवस्थितानि कैः

श्री
गी टी
प्र
174

स्वभावप्रभवैर्गुणैर्ब्राह्मणादिस्वभावस्य प्रभवैर्हेतुभूतैर्गुणैः
सत्त्वादिभिः तथाहि ब्राह्मणस्वभावस्य सत्त्वगुणः प्रभवः प्र
शान्तत्वात् क्षत्रियस्वभावस्य सत्त्वोपसर्जनं रजः ईश्वरस्वभावत्वात्
वैश्यस्वभावस्य तमउपसर्जनं रजः ईहास्वभावत्वात् शूद्रस्व
भावस्य रजउपसर्जनं तमः मूढस्वभावत्वात् अथवा मायाख्या
प्रकृतिः स्वभावः तत उपादानात् प्रभवो येषां तैः प्राग्भवीयः
संस्कारो वर्तमाने भवे स्वफलाभिमुखत्वेनाभिव्यक्तः स्वभावः
स निमित्तत्वेन प्रभवो येषामिति वा शास्त्रस्यापि तत्तत्स्वभाव
सापेक्षत्वाच्छास्त्रेण प्रविभक्तान्यपि गुणैः प्रविभक्तानीत्युच्यन्ते
शास्त्रस्य तत्तत्स्वभावसापेक्षत्वं कुतः शास्त्रोक्तानामर्थानां
योग्यतामधिकारिशक्तिः सहकारिणीति न्यायात् तथाहि
गौतमः द्विजातीनामध्ययनमिज्या दानं ब्राह्मणस्याधिकाः
प्रवचनयाजनप्रतिग्रहाः पूर्वेषु नियमस्तु राज्ञोऽधिकं रक्ष
णं सर्वभूतानां न्यायदण्डत्वं वैश्यस्याधिकं कृषिवणिक्पाशु
पाल्यं कुसीदं च शूद्रश्चतुर्थो वर्ण एकजातिस्तस्यापि सत्य
मक्रोधः शौचमाचमनार्थे पाणिपादप्रक्षालनमेवैके श्राद्ध
कर्म भृत्यभरणं स्वदारवृत्तिः परिचर्योत्तरेषामित्येवमसा
धारणाः साधारणाश्च धर्मा उक्ताः पूर्वेष्वध्ययनेज्या
दानेषु नियमः अवश्यकर्तव्यत्वं न तु प्रवचनयाजनप्र
तिग्रहेषु वृत्त्यर्थत्वादित्यर्थः वणिक्वाणिज्यं कुसीदं वृ
द्ध्यर्थं धनप्रयोगः उत्तरेषामिति त्रयाणां द्विजातीनामित्य
र्थः वशिष्ठोऽपि षट्कर्माणि ब्राह्मणस्याध्ययनमध्याप
नं यज्ञो याजनं दानं प्रतिग्रहश्चेति त्रीणि राजन्यस्याध्य
यनं यज्ञो दानं च शस्त्रेण च प्रजापालनं स्वधर्मस्तेन जीवेत् एता
न्येव त्रीणि वैश्यस्य कृषिवणिक्पशुपाल्यं कुसीदं च तेषां परिचर्या
शूद्रस्येति आपस्तम्बोऽपि चत्वारो वर्णा ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यशूद्रास्तेषां
पूर्वः पूर्वो जन्मतः श्रेयान् स्वकर्म ब्राह्मणस्याध्ययनमध्यापनं यज्ञो या
जनं दानप्रतिग्रहणं दायाद्यं शिलोञ्छः अन्यच्चापरिगृहीतमेतान्येव क्ष

विप्रस्याध्यापनयाजनप्रतिग्रहणानीति परिहृत्य यदुक्तंशाधि।
कानित्रवियवहैश्यस्यदंडमहवर्जकृषिगोरक्षावाणिज्यादिकं
परिवर्यामृदृस्यनरेणोवृणानामिनिमन्तरपिशुश्रूषापनमध्ययने
यजनेयाजनेनथा दानेप्रतिग्रहेचैवब्राह्मणानामकल्पयत् प्र
जानांरक्षणंदानमिज्याध्ययनमेवच विषयेष्वप्रसक्तिंचक्षत्रियस्य
समादिशत् पशूनांरक्षणंदानमिज्याध्ययनमेवच वणिक्पथंच।
सीदंवैश्यस्यकृषिमेवच एकमेवतुशूद्रस्यप्रभुःकर्मसमादिशत्
एतेषामेववर्णानांशुश्रूषामनसूययेति एवंचवर्णानामपिवर्णानां
गुणभेदेनकर्माणिप्रविभक्तानि [illegible]
[illegible] ४१ ॥

सदानंदीटीका ॥

नदेवंसर्वसंसारोमिथ्यात्वात्प्रकल्पितः गुणत्रयात्मकोनर्थः क्रि
याकारकलक्षणः १ उक्तश्चतद्दशाध्यायेषुतस्त्वत्रोपसंहृतः तथा
पिवदशेहतत्त्वपकेणापिवर्णितः २ शिनेनासंगशस्त्रेणभोग
वैराग्यरूपिणा नस्यसंछेदनेकृत्वात्वैश्वर्यपदमीरितं ३ सर्वस्या
त्रिगुणात्मत्वेसंसारस्यानतोःकथंछेदोप्यसंगशस्त्रेणसंभवेत्रिगु
णात्मनः ४ असंगशस्त्रंवैराग्यंतस्याप्यनुपपत्तितः एवंप्राप्तेहरिः
प्राहसाधनंप्रकृतिसंमतं ५ स्वस्वाधिकारविहितैर्धर्मैर्वर्णाश्रमो
दितैः परितोष्यमाणादीशाद्वैराग्यप्राप्तिरंजसा ६ ततोवेदांतवा
क्योत्थसम्यग्धीजन्ममात्रतः सकार्याज्ञाननाशात्प्रकृतस्तुमोभिजा
यते ७ एतावान्सर्ववेदार्थोप्यत्रश्रेयोनुमत्ततभिः तत्रैवगीताशा
स्त्रार्थउपसंहारमर्हति ८ इत्येवमर्थमारंभः संदर्भस्योत्तरस्यच।
ब्राह्मणाहिद्विजत्वेनस्वाध्यायाध्ययनादिना ९ तत्स्यधर्मस्वैषा
र्थसमासकरणंकृते शूद्राणामेकजातित्वात्स्वाध्यायानधिकारि
ता १० प्रतीतिज्ञापनार्थायतत्पृथक्करणंकृते तेषांचवर्णाव
र्णानांपरस्परविभागतः ११ तावतोसानाकर्माणिस्वभावप्रभवैर्गु
णैः तत्रसत्त्वगुणोविप्रस्वभावस्यास्तिकारणं १२ प्रशांतत्वात्तथा
ऽस्यस्वभावस्यरजोगुणः सत्त्वोपसर्जनोयस्मादीश्वरत्वेनरूपभवेत्
१३ तमोगुणरजोवैश्यस्वभावस्यास्तिकारणं तस्यापीहास्वभावता

इत्रोप्यत्वेन सत्त्वतः १४ रजोगौणात्तमःशूद्रस्वभावस्यात्मिकार।
णे तमसमूढस्वभावत्वादिमेवेगुणनिर्णयः १५ मायाख्याप्रकृ
तिर्यैशास्वभावः सर्वगःस्मृतः ततएवास्यपादानायेषांप्रभवइत
पि १६ प्राग्भवीयोपि संस्कारो वर्तमानभवेयदा स्वफलाभिमुख
त्वेनाभिव्यक्तःप्रभवःसच १७ स्वभावःकारणंयेषांतैर्विभक्तानि
वागुणैः प्रागमैमैवकर्माणिप्रविभक्तानियद्यपि १८ तथाप्य
त्रैवशास्त्रस्यतत्स्वभावापेक्षता १९ ॥ ४१ ॥

नीलकंठी टीका १२

एवंपंचदशेसंसारावस्थमसंगशस्त्रेणछित्वापरंपदंमार्गितव्यमि
त्युक्तंतत्रात्मनोःसंगत्वोपपादनायक्रियाकारकफललक्षणस्यकृ
त्स्नस्यसंसारस्यत्रिगुणात्मकत्वमुक्तं तत्रात्मानात्मनोर्गुणातीतगु
णात्मकयोःसंगःसंभवतितत्राकाशोनर्दर्विलसंस्थित्यादिगुणेनगं
धादिनाकाशःसंसृज्यतेतद्वदित्युक्तं समाप्तःशास्त्रार्थः अथेदा
नींसर्वगीताशास्त्रार्थमुपसंहर्तुमसंगशस्त्रप्राप्त्युपायंचप्रदर्शयितुं
प्रकरणांतरमारभतेब्राह्मणेत्यादिनाशूद्राणामसमासकरणंवे
दानधिकारात् प्रविभक्तानिपृथक्कृतानि तत्रहेतुमाह स्वभावप्र
भवैर्गुणैः स्वभावईश्वरस्यप्रकृतिस्त्रिगुणात्मिकासैवप्रभवोहेतु
र्येषांगुणानांतेस्वभावप्रभवास्तैः यद्वा ब्राह्मणस्वभावस्यसत्व
गुणएवप्रभवःशांतत्वात् क्षत्रियस्वभावस्यसत्वोपसर्जनेरजः ई
श्वरस्वभावत्वात् वैश्यस्वभावस्यतमउपसर्जनेरजः कृष्यादिस्वभा
वत्वात् शूद्रस्वभावस्यरजउपसर्जनेनतमःशुश्रूषास्वभावत्वात् अथ
वास्वभावःप्राग्भवीयःसंस्कारस्तत्प्रभवैर्नतुजातिमात्रप्रभवैःप
क्षिणामाकाशगमनवत् अतएवजातिमात्रब्राह्मणानांधर्माणांश
मादिप्रपादोनदृश्यते नहिशूद्रायाहृतेत्रैवर्णिकानामध्ययना
दिकेवाइतरद्यायायाहतेब्राह्मणानामध्यापनादिकेवाइहप्रवृत्ते
किंतुसर्वैःसजातीयानांसाधारणधर्माःशमादयोहदृश्यंते यथा
हिब्राह्मणादिषुब्राह्मणेषुपिशौर्यादिकंभरतादिषुक्षत्रियेषुपिशमा
दिकंदृष्टं एवमितरत्र तस्माद्यस्मिन्कस्मिंश्चिद्दृष्टाःशमादयोदृश्यंतेस
शूद्रोप्यनेतलत्वेनब्राह्मणएववक्तव्यः यत्रवाब्राह्मणेपिशूद्रधर्माः

इत्थंपतेतसयःशूद्रएव तथाचारण्येकेसर्पभक्षेनतुष्वंप्रतिग्रहिशिरता
को सम्येदानेनमाशीलमात्रस्यतपोहृणा इत्थंपतेयवनागेंद्र
सब्राह्मणइतिस्मृतः तथापवैतलक्षणतेसर्पहृतेसब्राह्मणःस्य
तःयैवेतन्नभवेत्सर्पतंशूद्रमितिनिर्देशोदिति जातिधर्मास्तमनु
नादर्शिताः अध्यापनंचाध्ययनंयजनंयाजनंतथा दानंप्रतिग्रहं
चैवब्राह्मणानामकल्पयत् प्रजानांरक्षणंदानमिज्याध्ययनमे
वच विषयेष्वप्रसक्तिंचक्षत्रियस्यसमादिशत् पशूनांरक्षणंदा
नमिज्याध्ययनमेवच वणिक्पथंकुसीदंचवैश्यस्यकृषिमेवच
एकमेवतुशूद्रस्यप्रभुःकर्मसमादिशत् एतेषामेववर्णानांशुश्रू
षामनसूययेतितस्मात्शमादयोयत्रब्राह्मणेवाब्राह्मणेवाइत्थंपते
सएवब्राह्मणइत्यत्रविवक्षितं स्वेस्वेकर्मण्यभिरतःसंसिद्धिंलभ
तेयदाभिमतत्वमतःक्ताध्यापनादीमेवस्वकर्माणिब्राह्मणा
नतुशमदमादीनि नहितानविताऽनवतोऽस्यासंसिद्धिर्वा
प्यास्ति तस्माच्छमदमादयोब्रालिङ्गस्यैवब्राह्मणस्यलक्षणमि
तिदिक् ४१ ॥

आनंदीटीका १३

स्वधर्ममपिचावेक्ष्यनविकंपितुमर्हसीतिप्रागुद्दिष्टंतल्लक्षण
मपिपरीक्ष्यन्वर्णानांस्वभावभेदेनगुणविभागमाह स्वभा
वःपरैरसाधारणःस्वःभावःप्रकृतिप्रकारःतत्प्रभवैर्गुणैः
स्वजात्युक्तैर्धर्मैःकर्माणिशास्त्रोक्ताःक्रियाः ४१ ॥

रामकंठीटीका १४

इहचतुर्णांवर्णानामनुक्रवक्ष्यमाणार्थसमन्वयान्वितप्रकार
स्वभावसमुत्थैर्गुणैर्धर्मैःकर्माणिशास्त्रचोदिताःक्रिया
विशेषाःसमनन्तरवक्ष्यमाणभेदेनप्रविभक्तानिप्रतिव
र्णंसाधारणासाधारणविभागेनकर्त्राप्रथककृतानिपर
मेश्वरेणैवैकनेयनस्वेच्छामात्रोपकरणेनपरमार्थतोविशु
द्धस्वभावमात्राव्रतितिक्तस्वरूपमपिनानाभावभेदाभासव

श्री·
गी·टी·
अ·

176

चित्तं जगत्कौतुककनिर्माणमिदमारचयता विभागः परिकल्पितः
तथा च भगवतैव प्रागदर्शितं चातुर्वर्ण्यं मया सृष्टं गुणकर्मविभा
गशः तस्य कर्तारमपि मां विद्ध्यकर्तारमव्ययम् तथा महर्षयः स
प्त पूर्वे चत्वारो मनवस्तथा मद्भावा मानसा जाता येषां लोक इमाः
प्रजा इत्यत्र पूर्वश्लोके परमेश्वरेच्छामात्रहेतुकत्वं वर्णविभागस्य प्र
तिपादितं अपरश्लोके चत्वारो मनवश्चातुर्वर्ण्यप्रवर्तकाः प्रजा
पतयो यदुक्तास्तेषामीश्वरसर्गविवर्तया महाकल्पप्रारम्भे पर
मेश्वरेच्छामात्रेण तद्भावाभिमतस्वरूपाणामेव चतुर्थो सर्गो विभा
सितः यतश्चातुर्वर्ण्यरूपा प्रजेयमृद्याादीति दशमे व्याख्यातप्रा
यम् इहतु वर्णविभागोपपत्तिप्रदर्शनप्रस्तावे नोदितं तद
यमवतरो विवदितो यदीश्वरेण स्वसर्गारम्भे चत्वारः पुरुषाः
सपत्नीकाः सविभक्तकर्माणो ब्राह्मणादिव्यपदेशभाजः सृ
ष्टाः तेषामेकेन पुरुषेन ब्राह्मणः सर्ग उत्पादितः अन्यैः क्ष
त्रियादिसर्गाः एवं क्रमेण ब्राह्मणादिवर्णविभागो स्थिते योऽवि
च्छिन्नसंतानतया ब्राह्मणेन ब्राह्मण्यं जातः स ब्राह्मण एवं क्षत्रिया
दयः तदित्थमेभिः प्रजापतिभिर्या सृष्टिः कृता सानुलोम्यप्राति
लोम्येन च संकीर्यमाणा तन्न्यभजते तत्र ब्राह्मणेन क्षत्रियायां वैश्या
यां शूद्रायां वा जाता अनुलोमजा उच्यन्ते एवं क्षत्रियेण वैश्यायां
शूद्रायां वोत्पन्ना वैश्येन शूद्रायां सर्व एवानुलोमजा धर्म्याः ये
तु विपर्ययेण क्षत्रियेण ब्राह्मण्यां वैश्येन क्षत्रियाब्राह्मण्योः शूद्रे
ण वैश्यक्षत्रियब्राह्मणीषूत्पादितास्ते प्रतिलोमजा अधर्म्याः
एवमनुलोमप्रतिलोमजानामपि सांकार्यं सत्यानन्यप्रजायाः ये
त्ववच्छिन्नसंतानतया ब्राह्मणेन ब्राह्मण्यां क्षत्रियेण क्षत्रियायां वै
श्येन वैश्यायां शूद्रेण शूद्रायामसंकीर्णतया जातास्ते विशुद्धाः
चत्वारो वर्णा इति वर्णविभागव्यवस्थिते वर्णानां स्वभावजक
र्मप्रविभागं प्रदर्शयितुमाह ४१ ॥

लासिकी [illegible]टीका

एवं सात्विकानामुत्कृष्टतामुक्त्वा प्रभुना राजसानां संसारोत्तरणाय वर्णाश्रमोचि
तेन स्वकर्मणा ईश्वराराधनरूपं ज्ञानोत्पत्त्युपायं वर्णयितुं तावद्वर्णविभागेन क
र्मप्रस्तौति ॥

स्वभावात्स्वस्वरूपविस्मरणरूपाज्जीवत्वहेतुभूतात्प्रधानात्प्रा
दुर्भवउद्रेकेणाविर्भावो येषां तैः सत्वादिभिरुपलक्षणभूतैर्ब्रा
ह्मणानां क्षत्रियाणां विशां शूद्राणां च कर्माणि प्रविभक्तानि म
याविभागेन कथितानि तत्र सत्वप्रधानो ब्राह्मणः सत्वोपसर्ज
नरजःप्रधानाः क्षत्रियाः तमउपसर्जनरजःप्रधाना वैश्याः रज
उपसर्जनतमःप्रधानाः शूद्राः ॥

पंचोलीटीका

तर्हि सर्वस्य क्रियाकारकफलादिकस्य प्राणिजातस्य च त्रिगुणात्मक
त्वात् कथं तस्य मोक्षः स्यात् इत्यपेक्षायां स्वस्वाधिकारविहितैः कर्मभिः परमेश्व
रे प्रसादितः तत्प्रसादाल्लब्धज्ञानेन मोक्षो भवतीति सर्वगीतार्थसा
रसंग्रहं दर्शयितुं प्रकरणांतरमारभते ब्राह्मणेत्यादिना यावत्समाप्तिः
हे परंतप ब्राह्मणक्षत्रियविशां च शूद्राणां वर्णानां कर्माणि स्व
भावप्रभवैः गुणैः प्रविभक्तानि विभागेन व्यवस्थापितानि स्वभावप्रभ
वैः गुणैः स्वभाव ईश्वरस्य त्रिगुणात्मिका माया सा प्रभवकारणं येषां स
त्वादीनां गुणानां ते स्वभावप्रभवास्तैः अथवा स्वभावस्य प्रभवाः कार
णानि गुणानि स्वभावप्रभवास्तैः ब्राह्मणस्वभावस्य सत्वगुणः प्रभवः
कारणं क्षत्रियस्वभावस्य सत्वोपसर्जनं रजः प्रभवः वैश्यस्वभावस्य त
मउपसर्जनं रजः प्रभवः शूद्रस्वभावस्य रजउपसर्जनं तमः प्रभवः इ
त्येवं येषां तैः ४१ ॥

रणवीरसमिद्धोधिनी

ननु यदि सर्वस्यैव त्रिभिरेव गुणैराक्रांतत्वं तदुपादेयस्य परमपुरुष
निमित्तस्य सत्त्वस्य केवलस्यासंभवाद्भवत्सायुज्यप्राप्तिः सर्वस्य दु
र्लभायमानेव भवेदित्यर्जुनाभिप्रायमापाकर्तुं प्रायशः सत्त्वप्रधाने
र्येयास्ववर्णाश्रमाणां प्रतिनियतैः कर्मभिः परमेश्वरमभ्यर्च्य सा
सुलभमेवेति सर्वगीतार्थसारं संग्रहं दर्शयितुं प्रकरणांतरमारभ्यते
ब्राह्मणेत्यारभ्य यावत्समाप्ति ब्राह्मणक्षत्रियविशां वेदादिकारिणां हि

जानांम्शूद्राणांचतदनधिकारिणांकर्माणिवक्ष्यमाणानिशमादी
निप्रविभक्तानिप्रकर्षेणप्रतिवर्णं साधारणासाधारणविभागतः
पृथक्कृत्यविहितानिमयापरमेश्वरेणवेदेनवेतिशेषः स्वभावप्रभवैः
177 सात्विकादिस्वरूपोपलक्षणीभूतैः सर्वभवीयसंस्काररूपस्वभा
वात्मप्रकृत्यैवाउक्तवक्ष्यमाणार्थसमन्विततयाद्विप्रकारस्वभावा
त्प्रादुर्भूतैर्वागुणैः सत्त्वादिभिर्धर्मैरितिविभागकरणंकथनं पु
नश्चवातर्वर्ण्यंमयासृष्टमित्यत्रप्रागेवव्याख्यातं नचैवंपुनरुक्तिः
तत्रपरमेश्वरस्यवर्णविभागव्यवस्थापने स्वातंत्र्येणतदहंकर्मान
धीनत्वं प्रतिपाद्यकर्मणां यथास्वमवस्थानेनतस्मीतिः प्रतिपादिता
अत्रतुवर्णविभागोपपत्तिप्रदर्शनप्रस्तावेनकर्मणांप्रतिवर्णंवि
भज्यप्रतिपादनार्थंकथनमिति ४१ ॥

मधुभाष्य

४१ ॥

भाषा अनुवाद ॥

जोसमस्त क्रिया औ कारक कहे क्रियाके साधन तथा फल आ
दि औ प्राणीमात्र सब भी त्रिगुणात्मक कहे त्रिगुणमय भये हैं तो
इन लोगों की मुक्ति कैसे घटे कहे होय सकै है इस शंका निवार
ण के अर्थ अपने अपने अधिकार अनुसार कर्म अनुष्ठान के द्वा
रा भगवत आराधन से भई भगवत की कृपा प्राप्ति से प्रगट जो
तत्वज्ञान तिसके द्वारा ही जो मुक्ति होयगी यह जो सब गीता का
सारसंग्रह सो देखावने का मानस कर इस श्लोक से अध्याय समाप्ति
पर्यन्त प्रकारान्तर कहे दूसरी रीत कहने का आरंभ करते हैं कि
हे परन्तप शत्रुनाशक अर्जुन ब्राह्मण क्षत्रिय वैश्य औ शूद्र इन।
के कर्म प्रविभक्त कहे प्रकृष्ट रूप से भिन्न भिन्न विहित हैं और
द्विज पद से शास्त्रमे ब्राह्मण आदि तीन वर्ण कहे जाते हैं इससे शू
द्र को अलग करके कहा है सोई लक्षण कहते हैं कि स्वभाव कहे सतो
गुण आदि तिन से सब का प्रभव कहे उत्पत्ति है उन्ही के अनुसा
र ब्राह्मण आदिके कर्म पृथक पृथक विहित हैं अथवा स्वभाव क
हे पूर्व जन्म का संस्कार उसके अनुसार जो ब्राह्मण आदि की गुण क
म से कर्मोमे प्रवृत्ति है विशेष यह कि ब्राह्मण सतोगुण प्रधान
है औ क्षत्रिय कछु सतोगुण सहित रजोगुण प्रधान है और वैश्य
कछु सतोगुण तमोगुण लेकर रजोगुण प्रधान है और शूद्र क
छु रजोगुण युक्त तमोगुण प्रधान है यह जानौ ४१ ॥

दोहा

ब्राह्मण क्षत्रिय वैश्यके परंतप शूद्रहिकेहि कर्महु यह
भिन भिन्न है स्वभावजन्य गुण से हि ४१ ॥

178

(65

शमो दमस्तपः शौचं क्षान्तिरार्जवमेव च ज्ञा
नं विज्ञानमास्तिक्यं ब्रह्मकर्म स्वभावजं ४२

शांकरभाष्यटीका १

कानि पुनस्तानि कर्माणीत्युच्यते शम इति शमदमौ यथा
व्याख्यातार्थौ तपो यथोक्तं शारीरादि शौचं व्याख्यातं क्षान्तिः क्ष
मा आर्जवं ऋजुतैव च ज्ञानं विज्ञानं आस्तिक्यं आस्तिभावः श्र
द्धधानता परमार्थेषु आगमार्थेषु ब्राह्मणजातेः कर्म ब्रह्मकर्म
स्वभावजं यदुक्तं स्वभावप्रभवैर्गुणैः प्रविभक्तानीति तदेवोक्तं
स्वभावजमिति ४२ ॥

आनंदगिरिकृतटीका २

प्रविभक्तानि कर्माण्येव प्रश्नद्वारा विविच्य दर्शयति कानीत्या
दिना अंतःकरणोपशमः शमो दमो बाह्यकरणोपरतिरित्युक्तं
स्मारयति यथेति त्रिविधं तपः समदर्शि दर्शितमित्याह तप इति
शौचमपि बाह्यान्तरभेदेन प्रागेवोक्तमित्याह शौचमिति क्षमा
नामाकृष्टस्य ताडितस्य वा मनसि विकाराराहित्यं ज्ञानं शास्त्री
यं पदार्थज्ञानं विज्ञानं शास्त्रार्थस्य स्वानुभवपर्यन्ततापादनं वि
धा व्याख्यातं स्वभावशब्दार्थं स्पष्टयन्नाह यदुक्तमिति ४२ ॥

स्वामिकृतटीका ३

तत्र ब्राह्मणस्य स्वाभाविकानि कर्माण्याह शम इति शमश्चित्तो
परमो दमो बाह्येन्द्रियोपरमः तपः पूर्वोक्तं शारीरादि शौचं बाह्या
भ्यंतरं क्षान्तिः क्षमा आर्जवमवक्रता ज्ञानं शास्त्रीयं विज्ञानमनु
भवः आस्तिक्यमस्ति परलोक इति निश्चयः एतच्छमदमादि ब्रा
ह्मणस्य स्वभावजातं कर्म ४२ ॥

पैशाचभाष्यटीका ४

तपस्स्वधर्मवृत्तिः शौचं शुद्धिभावो क्षान्तिः क्षमा आर्जवं ऋजु
भावः ज्ञानमात्मप्रबोधः विज्ञानं मनआदिपदार्थेषु आस्तिक्यबु
द्धिः ब्राह्मणानां ब्राह्मणस्य इदं स्वभावजं प्रकृतिभावं ४२ ॥

179

रामानुजभाष्यटीका ५

शमइति शमोबाह्येंद्रियनियमनंदमोंतःकरणनियमनं त
पोभोगनियमनरूपः शास्त्रसिद्धः कायक्लेशः शौचं शास्त्रीयक
॰र र्मयोग्यताक्षांतिः परैःनवैतैताडमानेप्यविकृतचित्तताआ
॰३ र्जवंपरेषुमनोनुरूपंबाह्यचेष्टाप्रकाशनं ज्ञानंपरावरतत्वयाथात्म्य
ज्ञानंविज्ञानंपरतत्वगतासाधारणवि षयंविज्ञानं आस्तिक्यं
वैदिकार्थस्य कृत्स्नस्यसत्यतानिश्चयः प्रकृष्टः केनापिहेतुना ॰सत्य
चालयितुमशक्यइत्यर्थः भगवान्पुरुषोत्तमोवासुदेवः परं
ब्रह्मशब्दाभिधेयोनिरस्तनिखिलदोषगंधः स्वाभाविकानवधि
कातिशयज्ञानशक्त्याद्यसंख्येयकल्याणगुणनिधिःनिखिलवेदवेद्यः ॰धा
सएवनिखिलजगदेककारणंनिखिलजगदाधारभूतोनिखिलस्य
सएवप्रवर्तयितातदाराधनभूतंचकृत्स्नंवैदिकंकर्मतैस्तैराधि
तोधर्मार्थकाममोक्षाख्यफलंप्रयच्छतीत्यस्यार्थस्यसत्यतानिश्च
यः आस्तिक्यंवेदैश्चसर्वैरहमेववेद्यः अहंसर्वस्यप्रभवोमयि
सर्वमिदंप्रोतं भोक्तारंयज्ञतपसांमांशांतिमृच्छति मत्तः
॰तरं परंनान्यत्किंचिदस्तिधनंजययतःप्रवृत्तिर्भूतानांयेनसर्वमिदं
ततंस्वकर्मणातमभ्यर्च्यसिद्धिंविंदतिमानवः योमामजमनादिं
चवेत्तिलोकमहेश्वरमित्यादि तदेतद्ब्राह्मणस्यस्वभावजंकर्म ४२

अभिनवगुप्तकृतटीका ६

स्पष्टार्थम् ४२ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

परमार्थप्रपाटीका ७

तत्रब्राह्मणस्यस्वाभाविकानिकर्माण्याह शमोदमइति शमश्चि
त्तोपरमः दमश्चेंद्रियोपरमः तपः पूर्वोक्तंशारीरादि शौचंबाह्याभ्यं
तरंक्षांतिः क्षमाआर्जवमवक्रता ज्ञानंशास्त्रीयंविज्ञानमनुभवः
आस्तिक्यमस्तिपरलोकइतिनिश्चयः एतद्ब्राह्मणस्यस्वभावसिद्धंकर्म
४२ ॥

वनमालीटीका ८

तत्रब्राह्मणस्यस्वाभाविकगुणकृतकर्माण्याह शमइति शमोंतः
करणोपरमः दमोबाह्येंद्रियोपरमः तपः प्रागुक्तंशारीरादिकं शौ

चमपिप्राप्तकेतोतिः क्षमा आर्जवमकौटिल्यं ज्ञानंसांगवेद
र्थविषयकंविज्ञानंकर्मकांडेयज्ञादिकर्मकौशलं ब्रह्मकांडे
सदनेनगुणार्थशोब्रह्मणोजीवस्यैक्यंचविविक्ततयाज्ञानं।
आस्तिक्यंशास्त्रेविश्वासः एतच्छमादिनवकंस्वभावजंसत्वगुण
स्वभावकृतंब्राह्मणकर्मब्राह्मणजातेः कर्मयद्यपिचतुर्णामेतोसा। दि॰
त्विकावस्थायामेतेधर्माः संभवंतितथापिबाहुल्येनब्राह्मण
भवंतिसत्वस्वभावत्वात्तस्य सत्वोद्रेकवशेनतत्रापिकदाचिद्भवंतीति
तीर्थानुसरणंदयेति ग्रंथेनतासाधारणधर्मतयोक्ताः तथाचवि
ष्णुः क्षमासत्यंदमःशौचंदानमिंद्रियसंयमः अहिंसागुरुशुश्रू
षातीर्थानुसरणंदयाआर्जवंलोभशून्यत्वंदेवब्राह्मणपूजनं अ
नभ्यसूयाचतथाधर्मःसामान्यउच्यतइति ४२ ॥

ऊसमवेजपंतीमध्यः ९

ब्राह्मणस्यस्वभावजंकर्माह शमोदमइतिशमोंतःकरणस्यनियम
नंदमोबहिष्करणस्यनियमनंतपोभोगनियमनरूपंकशास्त्रीय।
कायक्लेशरूपंः शौचंबाह्याभ्यंतरभेदेनद्विविधंक्लेशास्त्रीय
कर्मानुष्ठानेयोग्यतारूपंक्षांतिःपरैरनवरतं ताड्यमानस्यापि
मनस्यहिंस्रत्वंनाविकृतचित्ततारूपा आर्जवंपरेषुमनोवाक्कायक
र्मणामवक्रत्वं एवकारेणाहिंसादयःसामान्यधर्माअपिग्राह्यास्ते
तथाहि क्षमासत्यंदयाशौचंदानमिंद्रियसंयमः अहिंसागुरुशु
श्रूषातीर्थानुसरणंदया आर्जवंलोभशून्यत्वंदेवब्राह्मणपूजनं
अनभ्यसूयाचतथाधर्मःसामान्यउच्यते इतिचज्ञानंःज्ञानंशास्त्रा
र्थज्ञानंतथाध्यात्मविज्ञानंशास्त्रादेवपरावरतत्वानुभवरूपंआ
स्तिक्यंसर्वेषुवेदेषुसदेवःपुरुषोत्तमोभगवान्ब्रह्मभूतःस्वभाव
तोपास्तसमस्तदोषोनंताचिंत्यासंख्येयस्वाभाविककारुण्यवात्स
ल्यज्ञानशक्त्यादिमंगलगुणमहोदधिःसर्ववेदवेद्यः अहंसर्वस्यप्रभ
वःमयिसर्वमिदंसर्वजगत्कारणंसर्वाधारः सर्वप्रवर्तकःसर्वविहितैः
स्तदाराधनभूतैः कर्मभिःकेवलयाभक्त्याचाराधितःसत्यानपर्वी।
नेसर्वचतुर्वर्गफलंददातीतिशास्त्राणिगतेषुसमत्वनिश्चयःवेदे

अस्मैर्वेरहमेववेद्यः अहंसर्वस्यप्रभवः मयिसर्वमिदंप्रोतंओंकारेय
त्ततपसाज्ञातामासोशांतिमच्छतितत्परतरेनाम्नात् यतःप्रवृत्ति
र्भूतानांयामामजमनादिंचेत्येकंतदेतत्स्वभावजंस्वाभाविकंब्र
ह्मकर्मब्राह्मणस्यकर्मभवति ४२ ॥

+तत्रब्राह्मणस्यस्वाभाविकगुणकृतानिकर्माण्याह॥

मधुसूदनी टीका १

+शमोंतःकरणोपरमः दमोबाह्यकरणोपरमः शारीरः तपःशा
रीरादिदेवद्विजगुरुप्राज्ञेत्यादावुक्तं शौचमपिबाह्याभ्यंतरभेदे
नप्रागुक्तंक्षांतिःक्षमाआक्रुष्टस्यताडितस्यवामनसिविकारानु
त्पत्तिःप्राग्व्याख्याता आर्जवमकौटिल्यंप्रागुक्तंज्ञानंसांगवेदतदर्थवि
षयं विज्ञानंकर्मकांडेयज्ञादिकर्मकौशलंब्रह्मकांडेब्रह्मात्मैक्या
नुभवः आस्तिक्यंसात्विकीश्रद्धाप्रागुक्ताएतन्नवमादिनवकंस्व
भावजंसत्वगुणस्वभावकृतंब्रह्मकर्मब्राह्मणजातेःकर्मयद्यपि
चतुर्णामपिवर्णानांसात्विकावस्थायामेतेधर्माःसंभवंति तथा
पिबाहुल्येनब्राह्मणोभवंतिसत्वस्वभावत्वात्तस्यसत्वोद्रेकवशेन
तदन्यत्रापिकदाचिद्भवंतीतिशास्त्रांतरेसाधारणधर्मतयोक्ताःतथा।
चविष्णुः क्षमासत्यंदमःशौचंदानमिंद्रियसंयमः अहिंसागुरुशु
श्रूषातीर्थानुसरणंदया आर्जवंलोभशून्यत्वंदेवब्राह्मणपूजनंअ
नभ्यसूयाचतथाधर्मःसामान्यउच्यते सामान्यश्चतुर्णामपिवर्णा
नांतथाप्रायेणचतुर्णामप्याश्रमाणामित्यर्थः तथाचबृहस्पतिः
दयाक्षमानसूयाचशौचानायासमंगलं अकार्पण्यमस्पृहत्वंसर्व
साधारणानिच परेवाबंधुवर्गेवामित्रेद्वेष्टरिवासदा आपन्नेरक्षि
तव्यंतुदयैषापरिकीर्तिता बाह्येवाध्यात्मिकेचैवदुःखेचोत्पादिते
क्वचित् नकुप्यतिनवाहंतिसाक्षमापरिकीर्तिता २ नगुणान्गु
णिनोहंतिस्तौतिमंदगुणानपि नान्यदोषेषुरमतेसानसूयाप्रकीर्ति
ता ३ अभक्ष्यपरिहारश्चसंसर्गश्चाप्यनिंदितैः स्वधर्मेचव्यवस्थानंशौ
चमेतत्प्रकीर्तितं ४ शरीरंपीड्यतेयेनसुशुभेनापिकर्मणा अत्यंतंत
न्नकर्तव्यमनायासःसउच्यते ५ प्रशस्ताचरणंनित्यमप्रशस्तविव
र्जनं एतद्धिमंगलंप्रोक्तंमुनिभिस्तत्वदर्शिभिः ६ स्तोकादपिप्रदात

यमदीनेनांतरात्मना शुभमह्नियतत्किंचिदकार्यणिहितनस्म
ते ८ यथोत्पन्नेनसंतोषःकर्तव्योह्यर्थवस्तुना परस्याचिंतयित्वा
र्थंसास्पृहापरिकीर्तिता ९ एतएवाष्टावात्मगुणास्त्वेनगौतमेनप
ठिताः अष्टावात्मगुणाःदयासर्वभूतेषुक्षांतिरनसूयाशौचम
नायासोमंगलमकार्पण्यमस्पृहेति तथामहाभारते सत्यंदमस्तपः
शौचंसंतोषोह्रीःक्षमार्जवं ज्ञानंशमोदयाध्यानमेषधर्मःसनातनः
सत्यंभूतहितंप्रोक्तंमनसोदमनंदमः तपःस्वधर्मवर्तित्वंशौचंसंकर
वर्जनं संतोषोविषयत्यागोह्रीरकार्यनिवर्तनं क्षमाद्वंद्वसहिष्णुत्व
मार्जवंसमचित्तता ज्ञानंतत्वार्थसंबोधःशमश्चित्तप्रशांतता दया
भूतहितैषित्वंध्यानंनिर्विषयंमनः देवलः शौचंदानंतपःश्रद्धागु
रुसेवाक्षमादया विज्ञानंविनयःसत्यमितिधर्मसमुच्चयः तथा
व्रतोपवासनियमैःशरीरोत्तापनंतपः अव्ययोधर्मकार्येषुतथाश्र
द्धेत्युदाहृता नास्तिक्यश्रद्धयानस्यधर्मकृत्यप्रयोजनं यत्तुनवैदिकी
नांचलौकिकीनांचसर्वशः धारणंसर्वविद्यानांविज्ञानमितिकीर्त्य
ते विनयंहिविधंप्राहुःशास्त्रदमशमाविति शेषंव्याख्यातप्रायमि
तिवचनान्तिनलिखितानि याज्ञवल्क्यः इज्याचारदमाहिंसादान
स्वाध्यायकर्मणां अयंतुपरमोधर्मोयद्योगेनात्मदर्शनमितिइयं
चसर्वादेवीसंपत्प्रागव्याख्याताब्राह्मणस्यस्वाभाविकोश्नेषांतेने
मितिकीर्तितविरोधः [illegible] ४२

सदानंदीटीका ११

तत्रब्राह्मणकर्माणिस्वाभाविकगुणानेव ह्यतान्याहकृपासिंधुःस
र्वकर्मफलप्रदः १ शमोंतःकरणस्योनिर्वाहेंद्रियशमोदमः त
पःस्वधर्मवर्तित्वंशारीरादित्रिधातपः २ बाह्याभ्यंतरभेदेनशौचं
द्विविधमीरितं क्षांतिर्द्वंद्वसहिष्णुत्वमार्जवंसमचित्तता ३ ज्ञानंवि
दार्थविषयंप्रोक्तंचैवमहर्षिभिः ५ यत्तुनवैदिकीनांचलौकिकी
नांचसर्वशःधारणंसर्वविद्यानांविज्ञानमितिकीर्त्यते ६ इत्थंऋ
षिभिःप्रोक्तःकर्मप्रस्तावएतयोः आस्तिक्यंसात्विकीश्रद्धावला
ल्पैकादिदर्शने ७ एतत्क्षमादिनवकंसत्वगुणोद्भवं कर्म
ब्राह्मणजातेस्तत्सत्वोद्रेकवशेनवै ८ चतुर्णामपिवर्णानाम

१ ज्ञानंत्यागंगतेदोषंविषयंक्रमागं
विरतंकर्मकार्येस्वाकीयुज्यतेकर्मसु ४
मज्जाकास्थिवंद्याताजैदेहिप्रगलता

श्री·
गीती·
अ·
181

त्वोद्रेकेणयद्यपि संभवंतिगुणाएते तथापिब्राह्मणेत्वमी ९
शुद्धसत्वस्वभावत्वाद्गाढत्वेनभवंतिते साधारणतयाशुक्राय
मीपतेयतोन्यगा १० क्षमासंतोषदमःशौचंदानमिंद्रियसंयमः अहिं
साशुरुशुश्रूषाशास्त्रानुसरणंदया ११ आर्जवंलोभशून्यत्वंदेवब्राह्म
णपूजनं अनभ्यसूयाचतथाधर्मःसामान्यउच्यते १२ तथापिब्राह्म
णानांतत्स्वभावान्तेपरीरिता आंतरत्वकोनेषांयाहिशेषोयंविचार्य
तां १३ शमदमतपआदिब्रह्मकर्माणमात्रेनहिशरणमिहास्तिवा
लवेयोमिमाहा अशरणशरणश्रीकृसपवास्वनिमेशरणमिह
भवाब्धौमज्जतोमांमगाये १४ ४२ ॥

नीलकंठी टीका १२

ब्राह्मणकर्माण्याह शमइति अंतःकरणनिग्रहः शमः बाह्येंद्रि
यनिग्रहोदमः तपःशरीरक्लेशःशारीरादिभेदेनत्रिविधंशौचंबाह्य
मृज्जलाभ्यामाभ्यंतरंभावशुद्धिः क्षांतिः क्षमा आर्जवमकौटिल्य
ज्ञानंशास्त्रीयकर्मब्रह्मविषयं विज्ञानंतदनुष्ठानानुभवात्मकं
आस्तिक्यंश्रद्धापतत्त्ववकेब्रह्मकर्मब्राह्मणत्वजातमभिव्यंजकं
कर्मस्वभावजंप्राचीनधर्मसंस्कारजं ४२ ॥

आनंदी टीका १३

प्रविभागमाह ब्राह्मब्राह्मणसंबंधि अन्यदक्लेशव्याख्यात
पूर्वम् ४२ ॥

रामकंठी टीका १४

शमादयोव्याख्यातस्वरूपाब्राह्मणवर्णस्यसंबंधिस्वभावजंप्र
कृतिसमुद्भवंकर्मशास्त्रचोदिताक्रियेतिप्रायेणस्पष्टार्थःश्लो
कः किंत्विदमत्रतात्पर्यम् इहचेतनाचेतनविभागेनद्विप्रका
रेभूतसर्गेसुरनरतिर्यग्भेदेनत्रिंकारश्चेतनसर्गोव्यवस्थित
स्तत्रनराख्यसर्गमध्येशास्त्रीयक्रियाधिकृतःकर्मभूमिज
न्मानोयेपुरुषास्तेषांकर्मविभागेनगुणविभागेनचपरमे
श्वरेच्छावशादेवब्राह्मणादिभेदेनचतुर्विधत्वयन्निर्मितं त
त्कर्मविभागएवप्रथमंवक्तव्यः वर्णानांहिकर्माणिसा
धारणरूपाणिनियमितानिच तथाब्राह्मणस्यषट्कर्माणि प्र

ध्ययनादीनि साधारणानि वर्णत्रयस्यापि तेषां विहितत्वात् क्षत्रिय
वैश्ययोस्तानि प्रसिद्धान्येव शूद्रस्यापि शास्त्रचोदितशौचस्नानवैश्व
देवश्राद्धादिक्रियाणामनुष्ठाने विहिताधिकारस्य तदनुष्ठानोप
योगिनीतिकर्तव्यताविज्ञानहेतुशास्त्रैकदेशाध्ययने दत्त एवाव
काशः तद्विना विहितकर्मानुष्ठानानुपपत्तेः दानं च तत्तस्य सा
धारणमेव एवं च साधारणकर्मानुष्ठाने शूद्रस्य भगवता परम
र्षिणा परमप्रमाणभूतेन स्ववचसैव कृतोऽवकाशो यच्चतुर्वर्णो
पदेशमयं सेतिहासं महाभारताख्यमुद्दिश्योक्तवान् श्रावये
च्चतुरो वर्णान् कृत्वा ब्राह्मणमग्रत इति एवमेतानि साधारणाध्य
यनादीनि त्रीणि कर्माणि ब्राह्मणस्याध्यापनयाजनप्रतिग्रहा
ख्यानि त्रीण्यसाधारणानि तान्येव कर्माणि तद्वर्णात्मकस्वभा
स्वं वजानि पूर्वमेव दैवसर्गसंबंधित्वेन निर्दिष्टानि शमादीन्येवसा
धारणान्यपि ब्रह्मसंबंधित्वेनैव किमित्यनेनोक्तानि देवासुरसर्ग
भेदो हि च तद्वर्णसाधारणस्तत्स्वभावजाश्च गुणास्तथैव साधारणाः
एवमेव गुणविभागो विवक्षित इत्याशंक्योच्यते सत्यमेतद्यथोक्तमुपप
न्नं किंतु प्रसिद्धत्वाद्वर्णस्वभावजानि सात्त्विकानि शमादीनि प्रा
धान्यादुक्तानि प्रकरणेऽस्मिन् वर्णकर्मणामपवर्गसाधारणत्वेन वि
वक्षितत्वादुत्तरेषां क्षत्रियादीनां वर्णात्मकस्वभावजान्येव प्राधान्येन क
रिण र्माणि निर्देक्ष्यति दैवसर्गात्मकस्वभावजानां साधारणानां शमादीनां
ब्राह्मणसंबंधित्वेन प्रदर्शितप्रयोजनानामुपलक्षणमात्रत्वेनेह क
तिपयानामेव निर्देशः कृतः साकल्येन त्वमानित्वमदंभित्वमित्या
दि तथाऽभयं सत्त्वसंशुद्धिरित्यत्र पूर्वमेव प्रतिपादितानि ४२ ॥

+ तत्र ब्राह्मणस्य स्वाभाविकानि कर्माण्याह ॥

लासिकी [illegible] टीका

+ शमश्चित्तोपरमः दमो बाह्येंद्रियोपरमः तपः पूर्वोक्तं शारीरादि
भेदेन बाह्याभ्यंतरं क्षांतिः क्षमा आर्जवं सरलता ज्ञानं शास्त्रीयं
विज्ञानमनुभवः आस्तिक्यमस्ति परलोक इति मतिः एतत्स्वस्व
भावाज्जातं शमदमादि ब्राह्मणस्य

गी.
टी.
ग्र
182

पंवोलीटीका

शमइतिशमः बाह्येंद्रियनिग्रहः दमः अंतःकरणसंयमः तपः शा
रीरंवाचकंमानसं सर्वोक्तंशौचंवाह्यमभ्यंतरंत्नांतिःक्षमाः आर्ज
वंऋजुतात्तानंशास्त्रजनितंतदेवत्तानमनुभवरूपंविज्ञानंआ
स्तिक्यंवेदार्थेषुश्रद्धानतात्र्वह्मकर्मब्राह्मणजातेः एतत्कर्मस्व
भावप्रभवैः गुणैर्विभागेनसंजातं ४२ ॥

यशावीरसमिद्धायिनी॥

तत्रब्राह्मणानांस्वाभाविकं कर्माह शमइति शमश्चित्तोपरमः द
मोबाह्येंद्रियोपरमः तपः शारीरादिभेदेन त्रिविधंप्रागुक्तं शौचंमृ
ज्जलादिनाकायमलापनयनरूपंबाह्यं दंभपरित्यागेनकामादिदो
षराहित्यस्वरूपमांतरंच क्षांतिः परापराधसहनं आर्जवंसरलस्व
भावता ज्ञानंशास्त्रीयं विज्ञानमनुभवः आस्तिक्यंपरलोकसंभाव
ना एतद्ब्राह्मंब्राह्मणोब्राह्मणवर्णस्यसंबंधिप्रकृतिसंभूतंकर्मभव
ति ४२ ॥

मधुभाष्य

४२॥

भाषा अनुवाद

तोवे स्वाभाविक कौन कर्म्महै सोई कहतेहै कि शम कहे चि
त की शान्ति औ दम कहे बाह्य इंद्रियों की शांति औ तपजो १७
अध्यायके १४ श्लोक मे शरीर की तपस्या कही है तथा शौच अर्थात
बाहर भीतर की शुद्धि औ क्षान्ति कहे क्षमा आर्जव कहे सीधापन
औ ज्ञान कहे शास्त्र के अर्थ का बोध और विज्ञान कहे अनुभव तथा
आस्तिक्य कहे परलोक है ऐसी निश्चय रूप बुद्धि ये सब ब्राह्मणों
के स्वभाव सिद्ध कर्म्महै सो जानो ४२

दोहा

शम दम तप पन शौच दृढ़ सांति सरलता जोय ज्ञानवि
ज्ञान आस्तिक मति ब्रह्मकर्म स्वभावक होय ४२॥

183

शौर्यंतेजोधृतिर्दाक्ष्यंयुद्धेचाप्यपलायनं दा
नमीश्वरभावश्चक्षात्रंकर्मस्वभावजं ४३ ॥

शांकरभाष्य टीका १

शौर्यमिति शौर्यं शूरस्य भावस्तेजः प्रागल्भ्यं धृतिर्धारणं सर्वावस्था
स्वनवसादो भवति यया धृत्योत्तम्भितस्य दाक्ष्यं दक्षस्य भावः सहसाप्र
त्युत्पन्नेषु कार्येष्वव्यामोहेन प्रवृत्तिर्युद्धे चाप्यपलायनमपराङ्मु
खीभावः शत्रुभ्यः दानं देयेषु मुक्तहस्तता ईश्वरभावः ईश्वरस्य भा
वः प्रभुशक्तिप्रकटीकरणमीशितव्यान्प्रति क्षात्रं कर्म क्षत्रिय
जातेर्विहितं कर्म क्षात्रं कर्म स्वभावजं ४३ ॥

आनंदगिरिकृतटीका २

शूरस्य भावो विक्रमो बलवत्तरानपि प्रहर्तुं प्रवृत्तिः प्रागल्भ्यं परै
रधर्षणीयत्वं महत्यामपि विपदि देहेंद्रियोत्तंभनी चित्तवृत्तिर्धृ
तिरिति व्याचष्टे सर्वावस्थास्विति दक्षस्य भावमेव विभजते सहसेति
४३ ॥

स्वामिकृतटीका ३

क्षत्रियस्य स्वाभाविकं कर्माह शौर्यमिति शौर्यं पराक्रमस्तेजः प्राग
ल्भ्यं धृतिर्धैर्यं दाक्ष्यं कौशल्यं युद्धे चाप्यपलायनं अपराङ्मुखत्वं दान
औदार्यमीश्वरभावो नियमनशक्तिः एतत्क्षत्रियस्य स्वभावजं कर्म
वैश्यशूद्रयोः कर्माह ४३ ॥

पैशाचभाष्य टीका ४

शौर्यं मरणनिर्भयत्वं तेजः प्रतापः धृतिः धैर्यं दाक्ष्यं प्रगल्भता अ
पलायनं शत्रूणामभिमुखावस्थानं दानं हिरण्यादेः पात्रसमर्पणं
क्षत्रियस्यैतत्स्वभावजप्रकृतिभवं ४३ ॥

रामानुजभाष्य टीका ५

शौर्यमिति शौर्यं युद्धे निर्भयप्रवेशसामर्थ्यं तेजः परैरनभिभवनीय
ताधृतिः आरब्धे कर्मणि विघ्नोपनिपातेपि तत्समापनसामर्थ्यं दाक्ष्यं
सर्वक्रियानिर्वृत्तिसामर्थ्यं युद्धेचाप्यपलायनं युद्धेचात्ममरणनिश्च
येपि निवर्तनं दानमात्मीयद्रव्यस्य परस्वत्वापादनपर्यंतस्त्यागः ईश्व

रभावस्वव्यतिरिक्तसकलजननियमनसामर्थ्यप्रकटनंक्षत्रिय
स्यस्वभावजंकर्म ४३ ॥

अभिनवगुप्तकृतटीका ६

स्पष्टार्थम् ४३ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

परमार्थप्रपाटीका ७

अथक्षत्रियाणामाह शौर्यमिति शौर्यपराक्रमः तेजः प्रागल्भ्यं धृ
तिर्धैर्यं दाक्ष्यं दक्षत्वं कौशलमित्यर्थः युद्धेष्वपलायनमपराङ्मु
खत्वं दानमौदार्यं ईश्वरभावो नियामकत्वशक्तिः एतत्क्षत्रकर्म ४३

वनमालीटीका ८

शौर्यपराक्रमो बलवत्तरानपि प्रहर्तुं प्रवृत्तिः तेजः प्रागल्भ्यं धृति
र्महत्यपि दैहेन्द्रियावसादः दाक्ष्यं सहसा प्रसक्तेषु कार्येष्व
व्यामोहेन प्रवृत्तिः युद्धे चापलायनमपराङ्मुखीभवः दाने वित्त
स्य स्वत्यागपूर्वकपरस्वत्वापादनं ईश्वरभावः प्रजापालने प्रभु
शक्तिप्रकटीकरणं ह्येतत्कर्मक्षत्रियजातिविहितं स्वभावजं कर्म ४३

कुसुमवैजयंतीटीका ९

क्षत्रियस्य कर्माह शौर्यमिति शौर्यं युद्धे निर्भयप्रवेशसामर्थ्यं ते
जः परैरधृष्यत्वं धृतिः धृतिसंकटे प्राप्तेपि देहेन्द्रियावसादः
यद्वा कर्मण्यारब्धे विघ्नोपनिपातेपि तत्समापनसामर्थ्यं युद्धे चाप्य ˄दाक्ष्यं सर्वक्रिया सामर्थ्यं
पलायनम् युद्धे स्वस्य जनिश्चयेन शत्रुः अपि शतशः सन्ति तेभ्य समर
णादप्यतिकष्टनिश्चये पलायनमवैमुख्यं दानं ममैकोचेनस्व
कीयवित्तस्य परस्वत्वापादनपर्यंतस्त्यागः ईश्वरभावः प्रजापा
˄प्रा लनार्थं शासनार्हेषु प्रेसितत्वेभस्वप्रभुत्वशक्तिप्रकाशः च श
ब्दात् अन्येपि शरण्यत्वादयो ज्ञेयाः एतत्स्वभावजं स्वाभाविकं क्षात्र
क्षत्रियस्यैतत्कर्म भवति ४३ ॥

+क्षत्रियस्य गुणस्वभावकृतानि कर्माण्याह ॥

मधुसूदनी टीका १०

+शौर्यं विक्रमो बलवत्तरानपि प्रहर्तुं प्रवृत्तिः तेजः प्रागल्भ्यं प
रैरप्रधर्षणीयत्वं धृतिर्महत्यामपि विपदि देहेन्द्रियसंघातानवसादः ˄स्या
दाक्ष्यं दक्षभावः सहसा प्रसक्तेषु कार्येष्वव्यामोहेन प्र

धृतिः युद्धेचाप्यपलायनमपराङ्मुखीभावः दानेप्रसंकोचेनवि
त्तेषुस्वस्वत्वपरित्यागेनपरस्वत्वापादनेईश्वरभावः प्रजापालना
र्थंईशितव्येषुप्रभुशक्तिप्रकटीकरणंचक्षत्रकर्मक्षत्रियजातेर्वि
हितंकर्मस्वभावजंसत्वोपसर्जनरजोगुणस्वभावजं ४३ ॥

सदानंदी टीका ११

क्षत्रियस्यस्वभावोत्थकर्माण्याहशौर्यमिति शौर्यंपराक्रमस्तेजः
प्रागल्भ्यंचात्पहःसह्ये १ धृतिर्महत्यांविपदिदेहायनवसादनेउ
पस्थितेषुकार्येषुदाक्ष्यंसम्यक्वाहजिता २ युद्धेपराङ्मुखीभावो
दानेपात्रेषुशास्त्रतः प्रसंकोचेनवित्तेषुस्वस्वत्वत्यागपूर्वकं ३ पर
स्वत्वापादनेस्यादीश्वरोभावईरिते प्रजारक्षार्थमैश्वर्यादीशितव्ये
षुजेतषु ४ उद्घाटनेप्रभोःशक्तेःक्षत्रियस्यस्वभावजे विहिते
क्षत्रियाख्यायाजातेःकर्मगुणानुगे ५ ४३ ॥

नीलकंठी टीका १२

शौर्यंपराक्रमःतेजःप्रागल्भ्यं धृतिर्धैर्यं दाक्ष्यंयुद्धेकौशलमु
त्साहोवा दानमौदार्यं ईश्वरभावःउन्मार्गवर्तिनोनियमनश
क्तिः एतत्क्षात्रंकर्मस्वभावजं ४३ ॥

आनंदीटीका १३

शौर्यंपराक्रमः तेजःपराभिभवासहनम् धृतिःस्वकर्मणि
दार्ढ्यं दाक्ष्यंसद्यःकार्याकार्यविवेकः ईश्वरभावोनिग्रहानु
ग्रहशक्तिः ४३ ॥

रामकंटीटीका १४

अथात्रक्षत्रियाणांवर्णात्मकस्वभावजानिकर्माण्याह क्षात्रंक्ष
त्रियस्येदंस्वभावजंपरमेश्वरनियमितत्वादृक्प्रकृतिसमं
कर्मव्यापारः किंतच्छौर्यमीश्वरभावः पराक्रमः तेजःस्वभावतए
वपराभिभवनसमर्थमोजः धृतिःस्वभावकर्मणिदृढावष्टंभः
दाक्ष्यंदक्षताचातुर्यं तथासंग्रामेपराङ्मुखत्वाभावोनिर्भयत्वमित्य
र्थः दानमर्थिनांत्यागोप्रत्याख्यानेहेतुरीश्वरभावःप्रभुत्वपराधीन
त्वासहिष्णुतेति ४३ ॥

+ क्षत्रियस्यस्वाभाविकंकर्माह ॥

गी॰
टी॰
अ॰

185

लासिकी [illegible]टीका

\+ शौर्यपराक्रमः तेजः प्रागल्भ्य धृतिर्दार्ढ्यं दाक्ष्यंकौशलं युद्धेचाप्यपलायनमपराङ्मुखता दानमौदार्यं ईश्वरभावोनियमनशक्तिः एतत्स्वभावजंकर्मक्षत्रियस्य ४३

४३

पंचोलीटीका

शौर्यमिति शौर्यंतेजः धृतिः धैर्यंदाक्ष्यंप्रस्तुतमन्त्रेषुकार्येषु अव्यामोहेनप्रतिपत्तिः ईश्वरस्वभावः दाक्ष्यं बहुतः युद्धेअपलायनेशत्रुभ्यः दानेमुक्तहस्तताईश्वरभावश्चईशितव्यान्प्रत्यवरणेप्रतिप्रभुशक्तिप्रकटीकरणमीश्वरभावः ४३

रणवीरसमिद्बोधिनी ॥

अथक्षत्रियस्यस्वाभाविकंकर्माह शौर्यमिति शौर्यंस्वभावः पराक्रमश्चतेजः स्वभावजएवपराभिभवसमर्थमोजः धृतिः स्वभावजकर्मणिदृढोवष्टंभः दाक्ष्यंचातुर्यं तथायुद्धेचाप्यपलायनमपराङ्मुखत्वंनिर्भयत्वमित्यर्थः दानमौदार्यं ईश्वरभावः पराधीनत्वासहिष्णुतेत्येतत्क्षत्रियवर्णस्यस्वभावजंकर्म ४३॥

मधुभाष्य

४३॥

भाषा अनुवाद ॥

अब क्षत्रियके स्वभावज जो कर्म उनको कहतेहै कि शौर्य क
है पराक्रम औ तेज कहे धीठापनद्युति कहे धैर्य औ दाक्ष्य कहे
निपुणता और संग्राम आन पडने से पीठिदेन भागना तथा दान
कहे उदारता औ ईश्वर भाव अर्थात् विषय सम्बन्धी नियम आदि
करने की शक्ति ये सब क्षत्रिय के स्वभाव ही से उत्पन्न कर्म्महै ४३ ॥

दोहा

शौर्य तेज धृति चतुरता अपलायन युद्धमाहि दानदिईश्वर
ता कर्म स्वभावक क्षत्रियकाहि ४३ ॥

कृषिगोरक्षवाणिज्यंवैश्यकर्मस्वभावजे
परिचर्यात्मकेकर्मशूद्रस्यापिस्वभावजे ४४

शांकरभाष्यटीका १

कृषीति कृषिगोरक्षवाणिज्यं कृषिश्च गोरक्षाश्च वाणिज्यं च कृ।
षिगोरक्षवाणिज्यं कृषिर्भूमेर्विलेखनं गोरक्षतीति गोरक्षस्तद्भावो
गोरक्ष्यं पाशुपाल्यं वाणिज्यं वणिक्कर्म क्रयविक्रयादिलक्षणं वैश्य
कर्म वैश्यजातेः कर्म वैश्यकर्म स्वभावजं परिचर्यात्मकं शु
श्रूषास्वभावं कर्म शूद्रस्यापि स्वभावजं ४४ ॥

आनंदगिरिटीका २

वैश्यशूद्रयोः कर्म विवक्षयानुवदति कृषीतिस्पष्टार्थः ४४ ॥

स्वामिकृतटीका ३

कृषीति कृषिः कर्षणंगारक्षतीतिगोरक्षस्तस्यभावोगोरक्ष्यंपा
शुपाल्यमित्यर्थः वाणिज्यंक्रयविक्रयादिएतद्वैश्यस्यस्वभावजं
कर्मत्रैवर्णिकपरिचर्यात्मकंकर्मशूद्रस्यापिस्वभावजं [illegible]
[illegible] ४४ ॥

पिशाचभाष्यटीका ४

गवांरक्षारक्षणंगोरक्ष्यंवणिक्क्रयविक्रयीतस्यभावोवाणिज्यं
एतद्वैश्यस्वभावजम् ४४ ॥

रामानुजभाष्यटीका ५

कृषीति कृषिःसस्योत्पादनंकर्षणंगोरक्ष्यंपशुपालनमित्यर्थःवा
णिज्यंधनसंचयहेतुभूतंक्रयविक्रयात्मकंकर्म एतद्वैश्यस्यस्वभा
वजंकर्म सर्ववर्णत्रयाणांपरिचर्यारूपंशूद्रस्यस्वभावजंकर्मनदेत
च्चतुर्णां वर्णानांऋत्विग्भिःसहकर्तव्यानांशास्त्रविहितानांयज्ञादि
कर्मणांप्रदर्शनार्थमुक्तं यज्ञादयः त्रयाणांवर्णानांसाधारणाः श
मदमादयोपित्रयाणांवर्णानांमुमुक्षूणांसाधारणाः ब्राह्मणस्यत
सत्त्वोद्रेकस्यस्वाभाविकत्वेनशमदमादयः सुखोपादानाइतिकृ।
त्वातस्यशमदमादयः स्वभावजंकर्मेत्युक्तं [illegible]

श्री
गी टी
मु

१८७

रजस्तमः प्रधानत्वेन शमदमादयो गुणास्तेषामावर्जनेन कर्मोत्क्षत्रियवै
श्ययोस्तु ... रजस्तमः प्रधानत्वेन शमदमादयो गुणास्तेषामावर्जना
दिति कृत्वा नान्तकर्मत्वे कृषाणस्य कृषिर्याजनाध्यापनप्रतिग्रहः
क्षत्रियस्य जनपदपरिपालने वैश्यस्य कृष्यादयो यथोक्ताः शूद्रस्य त
कर्तव्यमाह तिसृपूर्ववर्णपरिचर्येति ४४ ॥

अभिनवगुप्तकृत टीका ६

स्पष्टार्थे ४४ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

परमार्थप्रपारी टीका ७

अथ वैश्यशूद्रयोराह कृषीति कृषिर्लाङ्गूलादिभिर्भूमिकर्षणं गाः
रक्षतीति गोरक्षः तस्य भावो गोरक्ष्यं पशुपालनं वाणिज्यं क्रयविक्र
यादि एतद्वैश्यस्य तथा त्रिवर्णस्य परिचर्यात्मकं सेवनात्मकं शूद्रस्य
४४ ॥

वनमाली टीका ८

अथोत्तमार्थे द्वयकर्षणं कृषिः गोरक्षं पशुरक्षणं वाणिज्यं क्रय
विक्रयादिकं वाणिजः कर्म वैश्यजातेः स्वभावजं कर्म द्विजातेः परिच
र्यात्मकं कर्म शूद्रस्यापि स्वभावजम् ४४ ॥

उत्तमवैजयन्ती टीका ९

वैश्यस्य कर्माह कृषीति कृषिः सस्यार्थं हलादिना भूमिकर्षणं
गोरक्षं पशुपाल्यं वाणिज्यं धनादिवृद्धिमेव यद्धेतुभूतं क्रयविक्र धु
यत्र सीदादिरूपं कर्म स्वभावजं स्वाभाविकं वैश्यकर्म वैश्यस्य क
र्म भवति शूद्रस्य कर्माह परिचर्येति परिचर्यात्मकं ब्राह्मणादी
नां त्रयाणां सेवारूपं शूद्रस्यापि स्वभावजं स्वाभाविकं कर्म भवति
एतानि वर्णकर्माणि श्रमकर्माणामुपलक्षणानीति बोध्यं ४४ ॥

मधुसूदनी टीका १०

कृषिर्व्रीह्यन्नार्थं भूमेर्विलेखनं गोरक्षस्य भावो गोरक्ष्यं पाशुपाल्यं
वाणिज्यं वणिजः कर्म क्रयविक्रयादि लवणक्षीरमध्वादितरीम
नीयं वैश्यकर्म वैश्यजातेः कर्म स्वभावजं तम उपसर्जनरजोगुण
स्वभावजं परिचर्यात्मकं द्विजातिशुश्रूषात्मकं कर्म शूद्रस्यापि स्व
भावजं रज उपसर्जनतमोगुणस्वभावजं [स्वे स्वे कर्मण्यभिरतः]

४४

सदानंदी टीका ११

भूमेर्विलेखनेसस्यनिष्पत्यर्थंकृषिः रक्षणं गोरक्ष्यंपाशुपाल्यंवा
वाणिज्यंक्रयविक्रयौ १ वैश्यजातेरिदंकर्मश्रुणानिष्टस्वभावजं हि
जशुश्रूषणांकर्मशूद्रस्यापिस्वभावजं २ ४४ ॥

नीलकंठी टीका १२

वैश्यशूद्रयोः कर्माण्याह कृषीति स्पष्टार्थः श्लोकः ॥ ४४ ॥

आनंदी टीका १३

गोशब्दः पशुसामान्यवाची गोरक्ष्यंपाशुपाल्यं वाणिज्यंक्रयवि
क्रयवृद्ध्यादिनाजीवनम् ४४ ॥

रामकंठी टीका १४

अथवैवंविधंवैश्यशूद्रयोःकर्माह कृषिर्व्रीह्यादिवापः भूह
लादिविलेखनं गोरक्ष्यं गोरक्षतीतिगोरक्षस्तस्यभावोगोरक्ष्यंपा
शुपाल्यम् गोशब्देनपश्वन्तराणामपिपरिग्रहात् द्रव्येणद्रव्या
न्तरंक्रीणातिविक्रीणातियोजीवतिसवणिक् तस्यभावोवाणिज्यं ।
एतद्धर्मात्मकस्वभावजंवैश्यकर्म परिचर्यात्मकंकर्मशूद्रस्या
पिस्वभावजम् परिचर्यांवर्णत्रयस्यशुश्रूषात्मकंकर्मपूर्ववच्छू
द्रस्यस्वभावसमन्थकर्मेतिचातुर्वर्ण्यस्यकर्मप्रविभागंप्रतिपा
द्यस्वकर्मानुष्ठानस्यप्रकरणविवक्षितफलप्रतिपादनार्थमा
ह ४४ ॥

लासिकी [illegible] टीका

वैश्यशूद्रयोःक र्माह कृषिःकर्षणं गोरक्षतीतिगोरक्षस्तस्यभावोगोरक्ष्यंपशुपा
ल्यमित्यर्थः वाणिज्यंक्रयविक्रयादि एतद्वैश्यस्यस्वभावजं
कर्म त्रैवर्णिकपरिचर्यात्मकंकर्मशूद्रस्यापिस्वभावजं ४४

[illegible]

पंचोलीटीका

वैश्यशूद्रयोःकर्मदर्शयति कृषीति कृषिगोरक्षवाणिज्यंपशु

गी. टी. ३

पालनं वैश्यकर्म स्वभावजं शूद्रजातेरपि परिवर्यात्मकं द्विजशु
श्रूषात्मकं कर्म स्वभावजं ४४

रणवीरसमिद्धोधिनी।।

वैश्यकर्माह कृषीति कृषिर्व्रीह्यादिवापनहेतोर्हलादिविलेखनं
गोरक्ष्यं पाशुपाल्यं वाणिज्यं क्रयविक्रयादि एतद्वैश्यस्य कर्म
विहितं शूद्रस्य तदाह परिचर्येति त्रैवर्णिकसेवारूपं शूद्रस्य विहि
तं कर्म ४४

मधुभाष्य

४४।।

भाषा अनुवाद

अब वैश्यके स्वभावज कहे स्वभाव सिद्ध कर्म कहते है कि कृ
षी कहे खेती औ गोरक्षा सो दो प्रकारकी है एक तो गउका रक्षण
दूसरा अपने आश्रितका पालन करना औ वाणिज्य व्यापार खरीद
ना बेचना तथा ब्राह्मण देवतामे श्रद्धा रखना ये सब वैश्यवंशस्वा
भाविक कर्म है अब शूद्र का कर्म सुनो कि इन तीनो वर्णको सेवा
रूप व्यापार शूद्रका स्वभावज कर्म है शूद्रको सेवा छोड और क
र्म नहीहै ४४ ॥

दोहा

कृषि गोरक्ष वणिज य वैश्य स्वभावकर्म सेवाकर्म हि शू
द्रको स्वाभावक यह धर्म ४४ ॥

189

स्वे स्वे कर्मण्यभिरतः संसिद्धिं लभते नरः स्व
कर्मनिरतः सिद्धिं यथा विंदति तच्छृणु ४५

शांकरभाष्य टीका १

एतेषां जातिविहितानां कर्म्मणां सम्यगनुष्ठितानां स्वर्गप्राप्तिः
फलं स्वभावतः वर्णाश्रमाद्यश्च स्वकर्मनिष्ठाः प्रेत्य कर्म्मफल
मनुभूय ततः शेषेण विशिष्टदेशजातिकुलधर्म्मायुःश्रुतवृत्त
वित्तसुखमेधसो जन्म प्रतिपद्यन्ते इत्यादिस्मृतिभ्यः पुराणे च वर्णि
नामाश्रमिणां च लोकफलभेदविशेषस्मरणात् कारणान्तरात्ति
दं वक्ष्यमाणं फलं शृणु स्वे स्वे इति स्वे स्वे यथोक्तलक्षणभेदे कर्म्म
ण्यभिरतस्तत्परः संसिद्धिं स्वकर्म्मानुष्ठानादशुद्धिक्षये सति कार्ये
न्द्रियाणां ज्ञाननिष्ठायोग्यतालक्षणां संसिद्धिं लभते प्राप्नोति न
रोऽधिकृतः पुरुषः किं स्वकर्म्मानुष्ठानादेव साक्षात् संसिद्धिं न कथं
तर्हि स्वकर्म्मनिरतः सिद्धिं यथा येन प्रकारेण विंदति तच्छृणु ४५ ॥

आनंदगिरिकृतटीका २

स्वभावतस्तु पूर्वं ब्रह्मादिपरिचर्यान्तकर्म्मणां विभज्योक्तानामभ्युद
ये फलमादावुपन्यस्यति एतेषामिति स्वभावतो विहितत्वादेव मो
क्षापेक्षामन्तरेणानुष्ठानादित्यर्थः तत्र प्रमाणमाह वर्णा इति शेष
शब्देन भुक्तकर्म्मणोऽतिरिक्तं कर्मानुशयपदवाच्यमुच्यते प्रत्येकं देशा
दिभिर्विशिष्टशब्दः सम्बध्यते आदिशब्देन तथा प्रन्नफलार्थेनि
र्मिते छायागन्धावनूत्पद्येते एवं धर्मं चर्यमाणमर्था अनूत्पद्यन्ते न
धर्महानिर्भवतीति स्मृतिर्गृह्यते इतश्चोक्तानां कर्म्मणां स्वर्गफलत्व
मुक्तमित्याह पुराणे चेति उक्तं हि यस्तु सम्यक् करोत्येवं गृहस्थः
परमं विधिं तद्वर्णबन्धमुक्तोऽसौ लोकानाप्नोत्यनुत्तमानिति यस्तु
नोतिपतनश्चर्यो वानप्रस्थश्शरीरं मुनिः सहस्यानिवदोषान् जये
लोकांश्च शाश्वतान् इति मोक्षाश्रमस्य रैत्यपोके सर्वेः ससंक
ल्पितबुद्धिभक्तः अनिन्धनज्योतिरिव प्रशान्तः स ब्रह्मलोकान् प्रा
प्नोति द्विजातीनिति च सर्वेषामेतेषां पुण्यलोका भवन्तीति स्मृतिश्चकारार्थः

श्री
गी॰टी॰
अ॰

190

यदि प्रवर्मोक्षापेक्षयोक्तानि कर्माण्यनुष्ठीयेरंस्तदा मोक्षफलत्वे
तेषां सेत्स्यतीत्याह कारणान्तरादिति तदेव कारणान्तरं यन्मोक्षापे
क्षया तेषामनुष्ठाने मोक्षोपायेषु सात्विकेषु ब्राह्मणधर्मेषु क्षत्रिया
दीनामनधिकारात् ब्राह्मणानामेव मोक्षो न क्षत्रियादीनामित्याशंक्याह
स्वेस्वे इति यथा स्वे कर्मण्यभिरतस्य बुद्धिशुद्धिद्वारा ज्ञाननिष्ठायोग्य
तापादनमात्रेण तस्य मोक्षोपपत्तेर्ब्राह्मणातिरिक्तस्यापि ज्ञानवतोस्त्व
किरिति मत्वा पूर्वार्द्धं व्याचष्टे स्वेस्वे इत्यादिना संसिद्धिशब्दस्य मोक्षार्थ
त्वे गृहीत्वा स्वधर्मनिष्ठत्वमात्रेण तल्लाभे नादर्थ्येन संन्यासादिविधा
नानर्थक्यमिति मत्वा नः शंकते किमिति नत्वावन्मात्रेण साक्षान्मोक्षो
ज्ञाननिष्ठायोग्यता चेति परिहरति तेति तर्हि कथं स्वधर्मनिष्ठस्य सं
सिद्धिरिति पृच्छति कथं तच्छृणु इति उत्तरार्द्धेनोत्तरमाह स्वकर्मेति तच्छृणु तं
प्रकारमेकाग्रचेतोभूत्वा श्रुत्वावधारय इत्यर्थः ४५ ॥

+ एवंभूतस्य ब्राह्मणादिकर्मणो ज्ञानहेतुत्वमाह ॥ स्वामिकृतटीका ३

+स्वेस्वे इति स्वेस्वेऽधिकारविहिते कर्मण्यभिरतः परिनिष्ठितो नरः सं
सिद्धिं ज्ञानयोग्यतां लभते [illegible] ...कः [illegible] ४५ ॥

पिशाचभाष्यटीका ४

स्वकीये कर्मणि अभिरतः सिद्धिं यथा विंदति तच्छृणु ४५ ॥

रामानुजभाष्यटीका ५

स्वेस्वे इति स्वेस्वे यथोदिते कर्मण्यभिरतो नरः संसिद्धिं परमपदप्राप्तिं ल
भते स्वकर्मणि रतो यथा सिद्धिं विंदति परमं पदं प्राप्नोति तथा शृणु ४५

अभिनवगुप्तकृतटीका ६

स्पष्टार्थं ४५ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

परमार्थप्रपाटीटीका ७

अथ ब्राह्मणादिकर्मणो ज्ञानहेतुत्वमाह स्वेस्वे कर्मणीति सार्द्धेन स्वे
स्वे स्ववर्णोचितकर्मणि अभिरतः श्रद्धया प्रवृत्तः सन् नरः संसिद्धिं ल
भते स्वकर्मनिरतः पुरुषो यथा येन प्रकारेण सिद्धिं प्राप्नोति तत्प्रकारमव
धारयामाणं शृणु ४५ ॥

+तदेवं वर्णितं स्वभाव

+ज्ञा गौणा व्याख्याधर्मा अभिहिताः अन्येपि धर्माः शास्त्रेष्वाम्नाताः तदु
क्तं भविष्यत्पुराणे धर्मः श्रेयः समुद्दिष्टं श्रेयोऽभ्युदयलक्षणं स तु
पंचविधः प्रोक्तो वेदमूलः सनातनः वर्णधर्मः स्मृतस्त्वेकः आश्र
माणामतः परं वर्णाश्रमस्तृतीयस्तु गौणो नैमित्तिकस्तथा वर्ण
त्वमेकमाश्रित्य यो धर्मः संप्रवर्तते वर्णधर्मः स उक्तस्तु यथोपन
यनं नृप यस्त्वाश्रमं समाश्रित्य अधिकारः प्रवर्तते स खल्वाश्रम
धर्मः स्याद्भिक्षादंडादिको यथा वर्णत्वमाश्रमत्वं च योऽधिकृत्य प्रव
र्तते स वर्णाश्रमधर्मस्तु मौंज्या या मेखला यथा यो गुणेन प्रवर्तेत गु
णधर्मः स उच्यते यथा मूर्द्धाभिषिक्तस्य प्रजानां परिपालनं निमित्त
मेकमाश्रित्य यो धर्मः संप्रवर्तते नैमित्तिकः स विज्ञेयः प्रायश्चित्तवि
च धिर्यथा अधिकारिधर्मेऽत्र विविधधर्ममाह हारीतः अथाश्रमाणां
स्वधर्मो विशेषधर्मः समानधर्मः कृत्स्नधर्मश्चेति स्वस्याश्रमा
नुष्ठानात् स्वधर्मो यथा चातुर्वर्ण्यधर्मः स्वाश्रमविशेषानुष्ठाना
त् विशेषधर्मो यथा नैष्ठिकयायावरानुज्ञापिकवानराश्रमसिद्धा
नां सर्वेषां यः समानो धर्मः स समानधर्मो नैष्ठिकः कृत्स्नधर्म इति नै
ष्ठिको ब्रह्मचारिविशेषः यायावरो गृहस्थविशेषः अनुज्ञापिको
वानप्रस्थविशेषः चतुराश्रमसिद्धो यतिविशेषः सर्वेषामिति व
र्णानामाश्रमाणां च तत्राद्यो यथा महाभारते आनृशंस्यमहिंसा चा
प्रमादः संविभागो लाश्राद्धकर्मातिथ्यं च सत्यमक्रोध एव च स्वेषु
दारेषु संतोषः शौचं नित्यानसूयता आत्मज्ञानं तितिक्षा च धर्मः सा
धारणो नृप सर्वाश्रमसाधारणस्त्वयमुदाहृतः निःशेषसंसारसमा
प्तिप्रयोजनो नैष्ठिकः मोक्षहेत्वात्मज्ञानोत्पत्तिप्रतिबंधप्रत्यवा
य परिहाराय निष्कामकर्मानुष्ठानं कृत्स्नधर्म इत्यर्थः आश्रमा
श्चाश्रमेषु चत्वार आम्नाताः यथाह गौतमः तस्याश्रमविकल्पमेके
ब्रुवते ब्रह्मचारी गृहस्थो भिक्षुर्वैखानस इति आपस्तंबः चत्वार आ
श्रमा गार्हस्थ्यमाचार्यकुलं मौनं वानप्रस्थमिति तेषु सर्वेषु यथोपदे
शमव्यग्रो वर्तमानः क्षेमं गच्छतीति वसिष्ठः चत्वार आश्रमा ब्रह्म
चारिगृहस्थवानप्रस्थपरिव्राजकास्तेषां वेदमधीत्य वेदौ वेदान्वावि

श्री
गी टी
प्र
१९१

शीलाब्रह्मचर्यायमिकेनमावसेदिति एवं केचिद्धर्मापयाम्ना
तः तथा फलमप्युक्तानामाम्नाते यथाह मनुः श्रुतिस्मृत्युदितंध
र्ममनुतिष्ठन्हि मानवः इहकीर्त्तिमवाप्नोति प्रेत्य चानुत्तमं सुखं
श्रुत्वेनमं सुखमिति यथाश्रमतत्तत्फलशेषेणजातिरूपं वर्णं वल
हेतं मेधां वृत्तोद्याणि धर्मानुष्ठानमिति प्रतिपद्यते गौतमः व
र्णाश्रमाश्च स्वकर्मनिष्ठाः प्रेत्यकर्मफलमनुभूयततःशेषेण।
विशिष्टदेशजातिकुलरूपायुःश्रुतवृत्तवित्तसुखमेधसोजन्मप्र
तिपद्यन्ते विष्वञ्चो विपरीतानश्यन्ति अत्रशेषशब्देनभुक्तान्योक्ति।
ष्टोमादिकर्मातिरिक्तं चित्रादिकर्मान्तरमपशब्दितमुच्यतेनतत्सर्व
कर्मणएकदेशइतिस्थिते कृतात्ययेनुशयवानिति सूत्रे भाष्य।
येवमन्वेवचेतत्रमहेश्वरश्रुते गौतमोक्तेपितदेवशेषस्यावितप्रायपे
तयेति विश्वञ्चः सर्वतोगामिनोपध्वष्टचेष्टाः विपरीतानरकादौज
न्मप्रतिपद्यविनश्यन्ति कृमिकीटादिभावेन सर्वपुरुषार्थेभ्यो भ्रंश्य
न्त इत्यर्थः हारीतः काम्यैः केचिद्यज्ञदानैस्तपोभिश्च लोकान्तरा
योनिजन्म कामैर्मुक्ताः समयज्ञाः सदानास्तपोनिष्ठाश्रुतपान्यान्ति
लोकान् अत्रकामनामदसज्ञावनिवंधनः फलभेदोदर्शितः भवि
ष्यन्नगराणां फलेविनाष्यनुष्ठानेनिष्मानामिष्येतस्फुटं कामानोत्यफ
लार्थेनदोषवचनार्थमेवतत् नैमित्तिकानां करणेविविधकर्मणांफलेद
यंकेविडुयानन्सनुरितिस्मप्रवर्त्तते अत्रमतिंतथावामेप्रमवायसम
मते निम्नाक्रियांतथावामेपुनर्षगाफलाचिदुः प्रैमे श्रापस्तंवा
दयः तयथाम्नेफलार्थेनिमित्तइमादिवचनैरानुषंगिकफलतां
नित्यकर्मणोविदुः श्रुतिस्त्रयोधर्मस्कंधायज्ञोध्ययनंदानमिति
प्रथमस्तपएवद्वितीयोब्रह्मचार्याचार्यकुलवासीतृतीयोत्यंतमा
त्मानमाचार्यकुलेवसादयन्निति गृहस्थवानप्रस्थब्रह्मचारिणउक्ता
सर्वएतेपुण्यलोकाभवन्तीतितेषामतः करणशुध्यभावेमोक्षामा
वमभ्युपगच्छतः करणनामेषामेवपरिव्राजकभावेनज्ञाननिष्ठा।
मोक्षमाह ब्रह्मसंस्थोमृतत्वमेतीति नदेवस्थितब्रह्मचारीगृहस्था
वानप्रस्थोवामनुमतः फलाभिसंधिमागेनभगवदर्पणबुध्या ४४

वनमाली टीका ८

फलेच्छाशून्यतयानुष्ठितेन ब्राह्मणादिकर्मणा भगवदर्पणेन द्वारा
मोक्षावाप्तिर्भवतीत्याह स्वे इति स्वे स्वे तत्तद्वर्णाश्रमविहितेन तु स्वे
च्छामात्रकृते कर्मणि श्रुत्याद्युदिते अभिरतः सम्यगनुष्ठानपरः संसि
द्धिं चित्तशुद्धिद्वारेण सम्यग्ज्ञानोत्पत्तियोग्यतां लभते नरः मनुष्या
धिकारकत्वाच्छास्त्रस्य वर्णाश्रमानपेक्षे उपासनादौ देवानामप्य
धिकारोस्तीति सूचयितुं देवताधिकरणे ननु एवं बन्धहेतोः कर्मणः क
थं मोक्षहेतुत्वं उपायविशेषादित्याह स्वकर्मनिरतः सिद्धिं यथा वि
न्दति यथा येन प्रकारेण विन्दति तच्छृणु ॥ ४५ ॥

उत्तमवैजयंती टीका ९

यद्येवमुक्तं स्ववर्णोचितकर्म कुर्वाणान् हित्वा नेशास्त्रयादित्याह स्वे स्वे
कर्मणीति स्वे स्वे यथोदिते स्वे स्वे वर्णाश्रमोचिते कर्मणि यत्तद्
द्वारावभिरतः परिनिष्ठितस्तदनुष्ठानकर्ता नरो मनुष्यः संसि
द्धिं परमपदप्राप्तिकारणविज्ञानत्वं कर्मानुष्ठानजनितज्ञाननिष्ठां ल
भते प्राप्नोतीति ननु कर्मणो बंधकत्वात्कथं मोचकरूपां ज्ञाननि
ष्ठामुत्पादयेदिति चेत्तत्राह स्वकर्मनिरतः स्वकर्मनिरतः स्ववर्णोचित
कर्मनिष्ठः सिद्धिं ज्ञाननिष्ठां यथा येन प्रकारेण विन्दति लभते त
था तत्प्रकारं शृणु मत्तः सकाशात् श्रवणोत्तरं हि विशेषादेव त
त्कर्मैव तन्मन्यादयेतीत्याशयः ॥ ४५ ॥

मधुसूदनी टीका १०

स्वे स्वे तत्तद्वर्णाश्रमविहिते न तु स्वेच्छामात्रकृते कर्मणि श्रुतिस्मृ
त्युदिते अभिरतः सम्यगनुष्ठानपरः संसिद्धिं देहेंद्रियसंघातस्याशु
द्धिक्षयेन सम्यग्ज्ञानोत्पत्तियोग्यतां लभते नरो वर्णाश्रमाभिमानी
मनुष्यः मनुष्यस्याधिकारत्वात् कर्मकाण्डस्य देवादीनां वर्णाश्रमा
भिमानित्वाभावात् ज्ञानकाण्ड एव तेषां अधिकारः वर्णाश्रमाभिमाना
नपेक्षे तु उपासनादावधिकारस्तेषामप्यस्तीति सूचयितुं देवताधिक
रणे नन्वेवं बन्धहेतोः कर्मणः कथं मोक्षहेतुत्वं उपायविशेषादित्याह
स्वकर्मनिरतः सिद्धिमन्तःकरणशुद्धिलक्षणां यथा येन प्रकारेण विन्दति तच्छृ

णश्रुत्वातेप्रकारमवधारयेमर्थः ४५ ॥

सदानंदी टीका ११

तदेवंस्वस्ववर्णयोविहितेकर्मशास्त्रतः अनुतिष्ठतितस्यास्तिस
म्यक्‌सिद्धिर्महात्मनः १ अर्वाचरफलंचैवस्वस्वकर्मानुतिष्ठतो
स्वर्गादिभवतीत्येवश्रुतौवेसमवेक्षते २ प्राजापत्यंब्राह्मणानांस्म
तंस्थानंक्रियावतां स्थानमैंद्रंक्षत्रियाणांसंग्रामेष्वनिवर्तिनां ३ वै
श्यानांमारुतंस्थानंस्वधर्ममनुवर्तिनां गांधर्वंशूद्रजातीनांपरिच
र्यानुवर्तिनां ४ एवंधीश्रद्धभावेनफलंधर्मानुसारिणा फलाभि
संधिसंत्यागादीश्वरार्पणधियाकृते ५ चित्तशुद्ध्यात्मबोधेनमोक्षहे
तुःस्वकर्मतत् अतस्त्यक्त्वाफलासक्तिमीश्वरार्पणचेतसा ६ क
र्मकर्तव्यमित्याहस्वयंश्रीपरमेश्वरः यथोक्तलक्षणैस्वैस्वैर्वर्णा
नथाश्रमै ७ विहितैर्वैदिकैस्मार्तैकर्मणिअभिरतःप्रमान् यथा
शास्त्रमनुष्ठानपरोहंकारवर्जितः ८ कर्मानुष्ठानतःसिद्धि
चित्तशुद्धिपरित्तयात् चित्तात्मज्ञानयोग्यत्वंलभतेधिकृतो
नरः ९ वर्णाश्रमाभिमानित्वात्मनुष्योत्राधिकारवान् नदे
वादिर्यतस्तेषांदेवादीनांनचास्त्यसौ १० वर्णाश्रमाभिमानोतो
नास्तिकर्माधिकारतः वर्णाश्रमाभिमानानपेतेब्रह्मावबोधने ॥
तेषामप्यधिकारोस्तीत्युक्तंशारीरकेस्फुटं नत्वेषांवेधहेतूनांमोक्ष
कारणताकथं १२ कर्मणामितिचेदित्थमपायातरतः शृणु
यथोक्तलक्षणांसिद्धिंयेनोपायेनविंदति १३ तच्छृणुत्वंतमाक
र्णिप्रकारमवधारय १४ ॥ ४५ ॥

नीलकंठी टीका १२

कर्मप्रविभागफलमाह स्वेस्वेइति स्वेस्वेमन्वादिभिरुक्तेऽध्या
पनादौअसाधारणेशमदमादौसाधारणेचकर्मणिअभिरतो
निष्ठावान्संसिद्धिंज्ञानयोग्यतांलभतेनरः एतदेवविवृणोति
प्रतिजानीते स्वेति सिद्धिंवक्ष्यमाणांमवधेसंन्यासलक्षणांनैष्क
र्म्यसिद्धिंयथायेनप्रकारेण ४५ ॥

आनंदीटीका १२

त्येषामेववर्णानांयरिचर्या स्वकर्मानुष्ठानस्यफल
माह स्वेस्वेकर्मणिशास्त्रचोदितेभिरतोनरोयःकश्चिच्चा
तुर्वर्णिकस्त्रानराश्रमिकःसंसिद्धिंप्रोक्तप्रकारेणमुक्तिंलभते
ननुब्राह्मणएवयतिमात्रएवेत्यर्थः [illegible]
[illegible] यति ४५

रामकंटीटीका १४

यथाप्रतिपादितविभागेनस्वेस्वेनिजेनिजेशास्त्रचोदितेकर्मण
भिरतस्तदभिमुखेनस्वभावकर्मानुष्ठानमात्रेणशक्तोनरःपुरुषः
चातुर्वर्णिकःपरमात्मसमापत्तिलक्षणांसिद्धिंसम्यक्फलनिष्पत्तिं
लभतेधिगच्छति नकेवलंस्वभावकर्मानुष्ठानमात्रेणैवसिद्धिम
धिगच्छतिकिंतुयथायेनप्रकारेणविशिष्टेनस्वकर्मनिरतःसंसि
द्धिमेतांलभतेतदभिधेयमानंवक्ष्यवधारय ४५ ॥

+यदर्थमेषकर्मविभागःप्रस्तु
तस्तदाह॥ लासिकी टीका

वि॰ +स्वस्वाधिकारविहितेकर्मणिअभिरतःसक्तश्चातुर्वर्णिकःपुरु
षःसंसिद्धिंज्ञानाधिगमसूर्वेतदुत्कर्षलभतेतत्प्राप्तिप्रकारमाह
सार्धेनस्वकर्मनिरतइति स्वकर्मपरिनिष्ठितोयेनप्रकारेणसि
द्धितत्त्वज्ञानंलभते तदभिधीयमानंशृणु ४५

पंचोलीटीका

ब्राह्मणादिकर्मणांज्ञानहेतुमाह स्वेस्वेइति नरःअधिकारी।
पुरुषःस्वेस्वेयथोक्तेकर्मणिरतसरःसन्येनप्रकारेणसिद्धिंविंद
सं॰ तितच्छृणुसिद्धिंस्वकर्मानुष्ठानाद्देहेंद्रियाणांअशुद्धिक्षयसति
ज्ञाननिष्ठायोग्यतालक्षणांलभतेप्राप्नोति ४५

रणवीरसमिद्धोधिनी

एवंवर्णविभागेन कर्माणि विभज्यस्वकर्मानुष्ठानस्येष्टफलसाध
नत्वंप्रतिपादयति स्वेस्वेइति स्पष्टार्थःश्लोकार्थं ननुकथं स्वस्वभा

१९३

वज कर्मानुष्ठानमात्रेणसिद्धिः सत्यां वन्मात्रेयोगे तस्यां कीदृशं।
भवतः कर्मफलदाने स्वातंत्र्यमित्याशंक्याह स्वकर्मेतिसार्थेन
यथायेनविशिष्टेन प्रकारेणेत्यर्थः ८५॥

मधुभाष्य

८५॥

भाषा अनुवाद

ब्राह्मण आदि वर्णों के इन सब कर्मों को ज्ञान का हेतुत्व क
हते है कि अपने अपने अधिकार के अनुसार विहित कर्म
लगे मे निरत कहे निष्ठासे हुये मनुष्य संसिद्ध कहे ज्ञानकी योग्य
ता लाभ करते है और कर्मके द्वारा ज्ञान प्राप्ति की प्रकार इ
स श्लोक के आधेसे ले डेढ श्लोकसे कहतेहै कि अपनेकर्म
मे सब तरह निष्ठायुक्त पुरुष जिस प्रकार से तत्वज्ञान लाभक
रते हैं सो प्रकार तुम श्रवण करो ४५ ॥

दोहा

निज निज कर्महि निरत नर सिद्धि पावहि सोय स्वकर्मनिरत
सिद्धि ज्यों लहे मोसें सुणहु सोय ४५॥

यतः प्रवृत्तिर्भूतानां येन सर्वमिदं ततं स्वकर्म
णा तमभ्यर्च्य सिद्धिं विंदति मानवः ४६ ॥

शांकरभाष्य टीका १

यत इति यतो यस्मात् प्रवृत्तिरुत्पत्तिश्चेष्टा वा यस्मादन्तर्यामिण ईश्वरात्
भूतानां प्राणिनां स्यात् येनेश्वरेण सर्वमिदं ततं जगद्व्याप्तं स्वकर्मणा
पूर्वोक्तेन प्रतिवर्णं तमीश्वरमभ्यर्च्य पूजयित्वाराध्य केवलं ज्ञाननिष्ठा
योग्यतालक्षणां सिद्धिं विंदति मानवो मनुष्यः ४६ ॥

आनंदगिरिकृत टीका २

तमेव प्रकारं स्फुटयति यत इति यतः पाठ्यर्थे यस्मादित्यर्थं व्यक्तीक
रोति यस्मादिति प्राणिनामुत्पत्तिर्यस्मादीश्वरात्तेषां चेष्टा च यस्मादन्त
र्यामिणो येन च सर्वं व्याप्तं सदेव घटादिकार्यं स्वकारणातिरिक्तस्वरू
पाभावात् स्वकर्मणाभ्यर्च्य मानवः संसिद्धिं विंदतीति संबंधः न
हि ब्राह्मणादीनां यथोक्तधर्मनिष्ठया साक्षान्मोक्ष उपलभ्यते तस्य
ज्ञानैकलभ्यत्वात् किंतु तन्निष्ठानां शुद्धबुद्धीनां कर्मसु फलमपश्य
तामीश्वरप्रसादात्सादित विवेकवैराग्यवतां सन्न्यासिनां ज्ञाननिष्ठायो
ग्यतावतां ज्ञानद्वारा मुक्तिरित्यभिप्रेत्याह केवलमिति ४६ ॥

+ कर्मणा ज्ञानप्रकारमाह सार्धेन स्वामिकृत टीका ३ ॥ स्वकर्मेति स्वकर्मपरिनिष्ठितो यथा येन प्रकारेण तत्त्वज्ञानं लभते तं प्रकारं शृणु तमेवाह यत इति ॥

+ यतोऽन्तर्यामिणः श्रीपरमेश्वराद्भूतानां प्राणिनां प्रवृत्तिश्चेष्टा भवति ये
नकारणात्मना सर्वमिदं विश्वं ततं व्याप्तं तमीश्वरं स्वकर्मणाभ्यर्च्य पूज
यित्वा सिद्धिं लभते मनुष्यः
४६ ॥ न

पैशाचभाष्य टीका ४

यतो यस्मात्प्रवृत्तिरुत्पत्तिः भूतानां पृथिव्यादीनां येन सर्वमिदं ततं व्या
प्तमात्मीयेन कर्मणा तमीश्वरमभ्यर्च्याराध्य सिद्धिं मोक्षं विंदते लभ
ते मानवः मनुष्यः ४६ ॥

रामानुजभाष्य टीका ५

यत इति यतो भूतानामुत्पत्त्यादिका प्रवृत्तिः येन च सर्वमिदं ततं स्वकर्म
णा तमिंद्राद्यंतरात्मतयावस्थितमभ्यर्च्य तत्प्रसादात्प्राप्यामि तु पासि हि।
विंदति मानवः मत्त एव सर्वमुत्पद्यते मया च सर्वमिदं ततमिति पूर्वमे
वोक्तं अहं सर्वस्य जगतः प्रभवः प्रलयस्तथा मत्तः परतरं नान्यत्किं।

विदस्तियतेजयमयाततमिदंसर्वंजगदव्यक्तमूर्तिना मयाध्यक्षेण
प्रकृतिःसूयतेसचराचरं अहंसर्वस्यप्रभवोमत्तःसर्वंप्रवर्ततइत्यादिश्रु ४६

अभिनवगुप्तकृतटीका ६

स्पष्टार्थम् ४६ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

परमार्थप्रपाटी टीका ७

यतदेवाह यतइति यतोयस्मादंतर्यामिरूपभूतानांदेहानांचेष्टाभव गे
ति येनकारणात्मनाइदंदृश्यमानं सर्वंततंविस्तारितंतमीश्वरंस्वक
१ण र्मणावर्णाश्रमोचितेनकर्मणाभ्यर्च्याराध्यमानवःसिद्धिंविंद
ल्पः तिलभतेअस्मिन्नर्थेसर्वेवेदाःस्मृतयोऽपसल्लाः संति ४६ ॥

वनमाली टीका ८

यतःसदनंतगुणालयात्सर्वज्ञादंतर्यामिणोभूतानांस्थिरजंगमानां
प्रवृत्तिरुत्पत्तिश्चेष्टाचभवतियेनसर्वनियामकेनेदंसर्वंजगत्ततंव्या
प्तं स्वकर्मणावर्णाश्रमोदितेननिःकामेनभगवदर्पितेनतमभ्य
र्च्यसेवित्वासिद्धिंभगवदपरोक्षज्ञानरूपांमुक्तिरूपांचमानवोविंद
तिलभते ४६ ॥

उत्तमवैजयंती[illegible]ः ९

तंप्रकारमाह यतइतियतःपरमपुरुषात्भूतानांचिज्जडात्मकानां
ब्रह्मादिस्थावरांतानांप्रवृत्तिर्जन्मादिरूपाभवतियेनचेदंसर्वंजगत्त
तंव्याप्तंतंपरमेश्वरमिंद्राद्यंतरात्मरूपेणावस्थितंस्वकर्मणास्ववर्णा
श्रमोचितेनकर्मणाभ्यर्च्यसम्यक्पूज्यमयात्वत्कारितमिदंकर्मकृतमि
त्येतेनपरमपुरुषस्त्वत्प्रसन्नोभवेत्येवंभगवतितत्सर्वंकर्मसमर्प्य।
मर्त्यःमानवोमनुष्यस्तत्प्रसादात्सिद्धिं ज्ञाननिष्ठाविर्भावंतिप्राप्नोति
ननुयदिब्राह्मणादयोवर्णाश्रमवंतःनिष्ठरूपंस्वधर्ममनुमानासंतो
ऽतिसुखरूपंपरधर्ममाश्रयेयुस्तर्हिकोवादोषइतिशंकायांपरधर्मा।
श्रयेदोषमाह ४६ ॥

मधुसूदनी टीका १०

यतोमायोपाधिकाच्चैतन्यानंदघनात् सर्वज्ञात्सर्वशक्तेरीश्वराडुपा।
दानान्निमित्ताच्चसर्वांतर्यामिणःप्रवृत्तिरुत्पत्तिर्मायामयीस्वाप्नरथा
दीनामिवभूतानांभवनधर्मणामाकाशादीनांयेनचैकेनसद्रूपेणास्फु
रणरूपेणचसर्वमिदंदृश्यजातंत्रिष्वपिकालेषुततंव्याप्तमात्मन्येवात

भोक्तिते कल्पितस्याधिष्ठानातिरेकात् तथाच श्रुतिः यतो वा इ
मानि भूतानि जायंते येन जातानि जीवंति यत्प्रयंत्यभिसंविशंति त
द्विजिज्ञासस्व तद्ब्रह्मेति अत्र यत इति प्रकृतौ पंचमी यतो येनेति
चैकत्वं विवक्षितं ग्रामे देवोस्ति तज्ज्ञानादानंदादेव खल्विमानि
भूतानि जायंते इति च तस्य निर्णयवाक्यमापोन प्रकृतिविषा।
न्मायिनं तु महेश्वरमित्यादिश्रुत्यंतराच्च मायोपाधिलाभः यः सर्व
ज्ञः सर्वविदित्यादिश्रुत्यंतरात्सर्वज्ञत्वादिलाभः एवंच श्रौतपदा
र्थो भगवता प्रकाशितः यतः प्रवृत्तिर्भूतानां येन सर्वमिदं त
तं तमेतर्यामिणं भगवंतं स्वकर्मणा प्रतिवर्णाश्रमविहितेनाभ
र्च्यतोषयित्वा तत्प्रसादादेकात्म्यज्ञाननिष्ठायोग्यतालक्षणां सि
द्धिं मनःकरणशुद्धिं विंदति मानवः देवादिस्तूपासनामात्रेण।
तिभावः [illegible] ४६ ॥

सदानंदी टीका ११

मायोपाधिकचैतन्यानंदैकघनरूपतः सर्वज्ञात्सर्वशक्तेः श्रीपरमे
श्वरतो यतः १ उपादानान्निमित्ताच्च सर्वांतर्यामिणः सतः मायाम
यी सत्प्रवृत्तिर्भूतानां जनिधर्मिणां २ एवादीनां भौतिकानां च क
ल्पितानां स्वरूपात्मतो सत्तास्फुरणरूपेण येन चैकेन सर्वथा ३ दृश्य
जातमिदं सर्वं सदा यासमसंगिना नातिरेकोस्त्यधिष्ठानात्कल्पित
स्य मनागपि ४ यतो चेत्यादिवाक्योक्तौ दर्शितोर्थ इहस्फुटं तमंत
र्यामिणं विश्वं स्ववर्णाश्रमकर्मणा ५ तोषयित्वात्मविज्ञानोत्पत्ति
योग्यत्वलक्षणां तत्प्रसादाद्धियः शुद्धिं सिद्धिं तां लभते नरः ६ वर्णा
श्रमसमयविक्रमप्रियो विशुद्धो यमैः कृतो विहितैरीशसमर्चना
त्वैः ततेष्वरं च मयिकार्जितः समर्चयामास सिद्धिमनिर्वाणम
हेत्रपदे ७ ॥ ४६ ॥

नीलकंठी टीका १२

तमेव प्रकारमाह यत इति प्रवृत्तिः कार्यवाद्वयतो निर्व्यापो चेष्टा
यतो हेतोरंतर्यामिणः येन वागभ्ययत इत्यादिश्रुतेः येनेदं सर्वं दृ
श्यं ततं व्याप्तं उपादानत्वात् स्वकर्मणा तमभ्यर्च्य सततमिति सिद्धिं मोक्ष
विदं ति लभते मानवः मनुष्यमात्रस्याधिकारिकत्वाख्यात परमेश्वरे
नित्य कर्मणामर्पणमेव माराधनामित्यर्थः ४६ ॥

+ नतत्केवलस्यास्य कर्मणो मुक्तिसाधनत्वं किं तु ज्ञानसमुच्चितस्येति दर्शयति ॥

श्री॰ गी॰ टी॰ ग्र॰

196

आनंदी टीका ९२

+ स्वकर्मणा स्वेन प्रतिवर्णं नियतेन कर्मणा तं परमेश्वरमेवार्च्य आसमन्तात् हूत्वार्पणप्रकारैः केन ज्ञानपूर्वमर्चयित्वा सिद्धिं मुक्तिं विन्दति लभते मानवः ४६ ॥

रामकेली टीका १४

यतो यस्मान्निष्पादितात् स्वभावादेकस्मात्परमकारणा भूतानां चराचराणां प्रवृत्तिर्येषां स्वप्रविभक्तो व्यापारो येन वा तथा प्रविभक्तव्यापारं विश्वं समस्तं जगदिदं ततं विस्तारितं मिथ्या मात्रेण व्याप्तमवभासितं तमेव परमेश्वरं परमात्मानं तद्दिष्टा नियमितेनैव स्वेन प्रतिवर्णं निजेन कर्मणा अभ्यासमंतादर्च यित्वा परितोष्य मानवः कर्मभिर्जन्मक्रियास्वधिकृतस्त्रैवर्णिको मनुष्यः सिद्धिं साध्यलक्षणां फलनिष्पत्तिं लभते किमुक्तं भवति यथोक्तपरमात्मस्वरूपानुस्मरणनिवृत्तिवि सयावहितबुद्धितया च वर्णामपि वर्णानाममानित्वाभयत्वादि गुणाभिव्यंजिनी देवमर्गीजन्मनाम संस्कारेण स्वस्वकर्मानुति ष्ठता परसिद्धिप्राप्तिरित्यत्रोपपत्तिं पूर्वोक्तां स्मारयितुमाह ४६

लासिकी [illegible]टीका

तमीश्वरं स्वकर्मणा प्रतिवर्णाश्रमं विहितेनाभ्यर्च्य परितोष्य मानवः सिद्धिं तत्वज्ञानं लभते तं कमिति तमीश्वरं सामान्य तो दृष्टेनानुमापयति यतः प्रवृत्तिरिति यतः श्रीपरमेश्वरात् भूतानां प्राणिनां प्रवृत्तिः प्रसूतो भवति येनचेश्वरेणेदमिद न्ताव्यार्थं सर्वं जडरूपं जगत्ततं व्याप्तं यतः स्वधर्मं एव मनुष्या णामीश्वरप्रसादहेतुरतः ४६

पंचोली टी

सर्वलोके [illegible]

कर्मणा ज्ञानप्राप्तिप्रकारमाह यत इति यतः यस्माद्भूतानां प्रवृत्तिः उत्पत्तिः अथवा चेष्टा यस्मादन्तर्यामिणः ईश्वरं स्वकर्मणा प्रतिवर्णं प्रोक्तेन शमदमा दिना अभ्यर्च्य पूजयित्वा मानवः अधिकारी केवलनिष्ठा योग्यता लक्षणा सिद्धिं विन्दति प्राप्नोति ४६

ग्रं

तमेवप्रकारमाह यतइति यतोयस्मादीश्वरादंतर्यामिणःसका
शाद्भूतानांचराचराणांप्रवृत्तिर्यथास्वंप्रविभक्तोव्यापारोभवति
येनचेश्वरेणप्रविभक्तव्यापारमिदंसर्वंविश्वंततंविस्तारितं तमे
वसर्वेश्वरं स्वकर्मणातदनुष्ठितेनस्वस्ववर्णोचितेनकर्मणाय
ज्ञादिनाभ्यर्च्यमानवः कर्माधिकारीसिद्धिंलभते यथाराजाज्ञा
यांपालितायांसंतुष्टाद्राज्ञोभीष्टसिद्धिरेवंपरमेश्वरचोदितेकर्मणि
सम्यगनुष्ठितेतत्प्रसादेनमहत्त्वपदावाप्तिरितिभावः ४६॥

भाषा अनुवाद ॥

अब कर्म से ज्ञान प्राप्ति का प्रकार कहते हैं कि अन्तर्यामी रूप जो परमेश्वर जिससे प्राणीमात्र चेष्टा करते हैं और कारण स्वरूप जो ईश्वर जिस ईश्वर से यह समस्त जगत व्याप्त है उस ईश्वर को स्वकर्म के द्वारा अभ्यर्च्य कहे पूजन करके मनुष्य सम्पूर्ण ज्ञान की योग्यता स्वरूप सिद्धि को प्राप्त होते हैं ४६ ॥

दोहा

यासें प्रकृति जीवकी जिन रचयो सब कोय ताकों पूज्य स्वकर्मसें सिद्धि लहैं नर सोय ४८ ॥

107

श्रेयान्स्वधर्मो विगुणः परधर्मात्स्वनुष्ठिता
त् स्वभावनियतं कर्म कुर्वन्नाप्नोति किल्बिषं ४७

शांकरभाष्यटीका १

यत एवमतः श्रेयानिति श्रेयान् प्रशस्यतरः स्वधर्मः विगुणो
पीत्यपिशब्दोऽध्याहार्यः परधर्मात् स्वनुष्ठितात् स्वभावनियतं स्व
भावेन नियतं यदुक्तं स्वभावजमिति तदेवोक्तं स्वभावनियत
मिति यथा विषजातस्येव कृमेः विषं न दोषकरं तथा स्वभा
वनियतं कर्म कुर्वन्नाप्नोति किल्बिषं पापं स्वभावनियतं कर्म
कुर्वाणो विषजात इव कृमिः किल्बिषं नाप्नोतीत्युक्तं ४७ ॥

आनंदगिरिकृतटीका २

स्वधर्मानुष्ठानस्य बुद्धिशुद्ध्यादिद्वारा मोक्षावसायित्वात्तदनुष्ठा
नमावश्यकमित्याह यत इति तदनुष्ठानादिलक्षणं धर्मं कुर्वन्न
पि हिंसादीन् पापं प्राप्नोति तत् कथं स्वधर्मः श्रेयानिति तत्राह
स्वभावेति स्वकीयं वर्णाश्रमं निमित्तीकृत्य विहितं स्वभावजमि
त्यत्रोक्तमित्याह यदुक्तमिति निग्रहात्मकमपि विहितं क
र्म कुर्वन् पापं नाप्नोतीत्यत्र दृष्टान्तमाह यथेति इतश्च विहितं
कर्म दोषवदपि कर्तव्यं प्रकारान्तरासंभवादित्युक्तमनुवादपूर्वकं
कथयति स्वभावेत्यादिना नहि कृमिर्विषजो विषनिमित्तं मर
णं प्रतिपद्यते तथा पापाधिकृतः पुरुषो दोषवदपि विहि
तं कर्म कुर्वन् पापं नाप्नोतीत्युक्तमित्यर्थः ४७ ॥

+स्वकर्मणेति विशेषणस्य फ स्वामिकृतटीका ३ लमाह श्रेयानिति ॥

+विगुणोपि स्वधर्मः सम्यगनुष्ठितादपि परधर्मात् श्रेष्ठः न च
वेदवधादियुक्तायुद्धादेः स्वधर्मात् भिक्षाटनादिपरधर्मः श्रेष्ठ
इति मन्तव्यं यतः स्वस्वभावेन पूर्वोक्तेन नियतेन नियमेनोक्तं कर्म
कुर्वन् किल्बिषं नाप्नोति

४७ ॥

श्री
गी टी
प्र
198

पिशाचभाष्य टीका ४

श्रेयान्प्रशस्यतरो विगुणः गुणरहितः शोभनेन समग्रेणानुष्ठितो य
त्स्वस्मात्परधर्मात्स्वधर्मो विगुणोपि श्रेयान् स्वभावनियतं कर्म
कुर्वन्नाप्नोति किल्बिषं पापं ४७ ॥

रामानुजभाष्यटीका ५

श्रेय इति एवं प्रकृत्यादिर्विमुखतया न स्वरूपः स्वधर्मः
स्वेनोपादातव्यो धर्मः प्रकृतिसंसृष्टेन हि पुरुषेणेन्द्रियव्यापार
रूपः कर्मयोगात्मको धर्मः सुकरो भवति अतः कर्मयोगाख्यः स्व
धर्मो विगुणोपि परधर्मादिन्द्रियनियमनरूपगुणधर्मात्
ज्ञानयोगात्सकलेन्द्रियनियमनरूपतया सप्रमादाच्च स्वनुष्ठि
तात् श्रेयान् तदेवोपपादयति स्वभावनियतमिति प्रकृतिसंसृष्टस्य पुरु
षस्येन्द्रियव्यापाररूपतया स्वभावत एव नियतत्वात्कर्मणः क विगत
र्म कुर्वन् किल्बिषं संसारं नाप्नोति अप्रमादत्वात्कर्मणः ज्ञानयोग
स्य सकलेन्द्रियनियमनसाध्यतया सप्रमादत्वात्तन्निष्ठः प्र
मादात् किल्बिषं प्रतिपद्यते अतः कर्मनिष्ठैव ज्यायसीति तृ
तीयोक्तं स्मारयति ४७ ॥

अभिनवगुप्तकृत टीका ६

स्पष्टार्थं ४७ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

परमार्थप्रपा टीका ७

अथ स्वधर्मविवक्षुराह श्रेयानिति सम्यगनुष्ठितात् परध २
र्मात्स्वकाशात् हि गुणो लौकिका स्याद्गुणरहितोपि स्वधर्मः श्रेया
न् श्रेयस्करः यथा हिंसाप्रधानत्वेन विगुणोपि क्षात्रधर्मः परधर्मा
त् ब्राह्मणधर्मात् उत्कृष्टादपि श्रेयान् यतः स्वभावेन स्वीकृते
न स्वधर्मेण नियतेन नियमेनोक्तं कर्म कुर्वन् किल्बिषं पापं केनचित् नाप्नो
ति ४७ ॥

वनमाली टीका ८

परधर्मात्सम्यगनुष्ठितादपि श्रेयान् प्रशस्यतरः स्वधर्मो विगुणो
सम्यगननुष्ठितोपि अतस्त्वया स्वधर्मो युद्धादिरेवानुष्ठेयो न परध
र्मो भिक्षादिरिति भावः ननु एवं च रूपः स्वधर्मो युद्धादिः कथं ।

कार्यमत आह स्वभावनियतं स्वीयं तेन इति शूद्रकस्वभावजे युद्धादि कुर्वन् किल्बिषं पापं वधबन्धादिनिमित्तं नाप्नोति ४७

उत्तमवैजयंती टीका ९

श्रेयानिति स्वनुष्ठितात् सम्यगनुष्ठितादाचरितादपि परधर्मात् स्वधर्मः स्वस्य धर्मो विगुणोऽपि क्लेशबहुलोऽपि स्वेनानुष्ठितोऽपि वा श्रेयान् प्रशस्यतरो भवति विहितत्वात् यस्मादेवं तस्मात् स्वभावनियतं स्वभावेन स्वीयेन सात्त्विकादिरूपेण नियतं नियमेन विहितं कर्म कुर्वन् मनुष्यः किल्बिषं दोषं नाप्नोति यद्यपि हिंसानृतादिदोषयुक्ताद्युद्धवाणिज्यकृष्यात् क्षत्रियादिधर्मो ब्राह्मणभिक्षाटनादिरूपो ब्राह्मणधर्मः निर्दोषस्तथापि न सत्त्वविपर्यादिस्वभावविहितत्वाभावेन दोषवत्त्वात्त्याज्य एवेति भावस्तत्तृतीयेऽध्याये विस्तरेण व्याख्यातत्वान्नात्रोपरम्यते ४७ ॥

+ यतः स्वधर्ममेवमनुष्याणां भगवत्प्रसादहेतुरतः ॥

मधुसूदनी टीका: १०

+परधर्मात्सम्यगनुष्ठितादपि श्रेयान्प्रशस्यतरः स्वधर्मो विगुणोऽसम्यगनुष्ठितोऽपि तस्मात्क्षत्रियेण सता त्वया स्वधर्मो युद्धादिरेव कर्तव्यो न परधर्मो भिक्षाटनादिरित्यभिप्रायः ननु स्वधर्मोऽपि युद्धादिर्वधादिप्रत्यवायहेतुत्वात् कथं श्रेयानिति तत्राह स्वभावनियतं स्वीयं स्वभावनियतं स्वभावजं युद्धादिकर्म कुर्वन् किल्बिषं पापं वधबन्धादिनिमित्तं नाप्नोति तथा च प्राग्व्याख्यातं सुखदुःखे समे कृत्वेत्यत्र विहितज्योतिष्टोमाङ्गपशुहिंसायामिव विहितयुद्धाङ्गवधहिंसायामपि प्रत्यवायहेतुत्वाभावात् तथा चोक्तमधस्तात् [illegible] । [illegible] दोषेण [illegible] नाप्नोति ४७ ॥

सदानंदी टीका ११

यतः स्वधर्ममेव भगवत्तोषकारणं अतो वैगुण्यः स्वधर्मः सम्यगनुष्ठितः १ परधर्मात् विहितात् सम्यगनुष्ठिता क्षत्रियेण सता त्वया स्वधर्मो भवता श्रुता २ संग्रामादिर्न त्वयोन भिक्षादिरतः ननु हे स्वधर्मोऽपि वधहिंसादिपापकृत् ३ कथं नयात्वनेष्टपरमात्माकाङ्क्षमापतिः सर्वाङ्गं वीर्यमत्याज्यत्वाद्विध

श्री· गी·टी· श्र·

१९९

स्वस्वभावजे ४ युद्धादिकर्मकुर्वन्नपापं हिंसादिदोषजं शास्त्रशा
मनयाप्नोतिवैधीहिंसानपापदा ५ ज्योतिष्टोमेगपश्वादिहिंसा
पश्वशास्त्रतः युद्धेगवेधहिंसापापमवाप्येनहेतुना ६ ४७ ॥

नीलकंठी टीका १२

स्वकर्मणेति विशेषणस्य फलमाह श्रेयानिति स्वधर्मो विगुणः
किंचिदंगहीनोऽपि श्रेयान्प्रशस्यतरः किमपेक्ष्य श्रेयान् परध
र्मात्स्वनुष्ठितात्सम्यग्विहितादपि उक्तंच स्वधर्मेनिधनंश्रेयः
परधर्मोभयावहइति स्वभावनियतं पूर्वोक्तविधिस्वभावजा
तंकर्मकुर्वन्किल्बिषंदोषंनाप्नोति विषकृमेर्विषमिवनदोष
करं तस्मान्नवभेदांहिंसाप्रयामपिनयुक्तं किंतु हिंसायुक्तोऽपिस्व
धर्मएवप्रशस्यतरः धर्मत्वेनविहितैः स्विन्नग्नीषोमीयपश्वाल
भैरश्वहृतेसतिनकिल्बिषप्रसंगोस्तीत्यर्थः ४७ ॥

आनंदीटीका ६

अत्रोपपत्तिं पूर्वोक्तामेवलक्षणपरीक्षार्थं स्मारयति स्वधर्मः
स्वजातिधर्मः विगुणो हिंसादिनाविरुद्धगुणः ४७

रामकंठीटीका १४

स्वधर्मेनिधनंश्रेयःपरधर्मोदयादपि योयस्यवर्णस्याश्रमस्यचो
दितः स्वआत्मीयोधर्मः स्वाध्यायाद्याचारः सविगुणोऽपिसु
ष्ठुकर्मानुष्ठानासामर्थ्यादिनानकल्पादिनानुष्ठितः सन्
विगतस्वगुणः संश्रेणस्वर्गेऽपिश्रेयान्प्रशस्यतरः कस्मात्सकाशा
त्परधर्मात्हरणान्तराचारात्कीदृशात्स्वनुष्ठितात्सम्यक्सर्वांगसंपूर्ण
तयानुष्ठितादाचरितात् कुतएवयतः स्वधर्मेआत्मीयाचारेसु
ष्ठावनुष्ठीयमानेवपुंपनिधनंविनाशोऽपिप्रशस्यं कस्मात्सका
शात्परधर्मोदयात्त्रिपादेरध्ययनाध्यापनात्मकब्राह्मणादि
वर्णान्तराचारानुष्ठानाद्युदयः सुखादिलक्षणप्राप्तिस्तस्मात्ता
दृशात् किमनेनोक्तंभवति इहद्वयेशास्त्रकर्मानुष्ठानेऽधिकृता
एकेरजःसंकीर्णसत्वप्रधानचित्ताः स्वर्गादिफलप्रवृत्तिविष
यधर्मानुष्ठायिनः अपरेत्वविशुद्धसत्वप्रधानाद्येज्ञाताऽपवर्गफ
लनिवृत्तिविषयधर्मानुष्ठायिनः तेषामुभयेषामपिदेवसर्गभा

ज्ञो स्वधर्मानुष्ठानादेवोभयरूपतया सिद्धिरुपपन्ना न तु परधर्मा
नुष्ठानाद्यतः पूर्वेषां स्वधर्मस्थानां स्वर्गादिफलप्राप्तिलक्षणा
सिद्धिः श्रूयते परधर्मस्थानां तु प्रत्यवायः श्रूयते उत्तरेषां स्वध
र्मनिष्ठत्वे सम्यग्ज्ञानसंपत्तिः परधर्मनिष्ठत्वे तु ज्ञानकालुष्य
मेव संपद्यते यतः शास्त्रचोदितस्य प्रवृत्तस्य स्वस्य कर्मण
स्त्यागः परकर्मणश्चोपादाने द्वेषं रागं च विना न संभवति तौ च स
न्निधौ चकीर्षश्च सम्यग्ज्ञाने नैर्मल्यमित्यं दैवसर्गयोगित्वादप
वर्गार्थिभिरपि सर्ववर्णैर्यथास्वमसंकरेणानुष्ठातव्यं स्वकर्म
कथंचन न त्याज्यं न हि कर्ममागमात्रसाध्यापवर्गप्राप्तिः सा हि ज्ञाना
देव सिध्यति ज्ञानं दैवसर्गाद्यव्यभिचारितयोक्तं तत्रामानित्वमद
म्भित्वमित्यादिना त्रयोदशे साकल्येन प्रतिपाद्य षोडशारंभे अभयं
सत्त्वसंशुद्धिर्ज्ञानयोगव्यवस्थितिरित्यादौ दैवगुणसामग्री कथ्यते
प्रथममेवानूदितम् तत्र सर्ववर्णसाधारणं दैवसर्गादि भेदस्य
तथात्वपत्वात् वर्णानां कर्मविभागस्य सर्गयोश्च गुणविभागस्य
प्रबंधेन ह्युपक्षिप्तत्वात् यदि हि द्विजातय एव वर्णा दैवसर्गाः
शूद्रवर्णश्चासुर इति स्यात्तद्वर्णमुखेन सर्गभेदमुखेन सर्गभेद
मुखेन वा कर्मप्रविभागाद्यभिधीयेत न चैतदुपपद्यते सर्गभेद
स्य सर्ववर्णसाधारण्ये सति गुणानां व्यभिचारदर्शनात् तथा च ब्रा
ह्मणादयोपि दंभदर्पाद्यासुरसर्गगुणयोगिनो दृश्यन्ते तस्माद्दै
वसर्गभाजां सर्ववर्णानां यथोक्तापवर्गफलसाधनभूतं ज्ञानं सा
धारणमेव कर्म तु प्रविभक्तं तत्र ज्ञाननिष्ठतया दृश्यमानमप
वर्गहेतुः संपद्यते इति न तस्य कस्यचिदवस्थायां त्याग उपपद्यते
इति प्रतिपादयितुमाह वर्णात्मकस्वभावप्राप्तं ब्रह्मस्वाध्या
ययजनदानादिकर्म कुर्वाणो ज्ञाननिष्ठतयानुतिष्ठन्किल्बिषं सं
सारबंधनलक्षणं पापं न लभते त्यजंस्तु कर्म कुर्वीत रागद्वेषान्तत्कि
ल्बिषं प्राप्नोत्येवेत्यसकृत्प्रतिपादितम् ४७ ॥

गी॰ टी॰ अ॰

200

लासिकी[illegible]टीका

परधर्मात्स्वकाशाद्विगुणोप्यप्रशस्तोपिस्वधर्मोवर्णाश्रमवि
भागेनात्मीयोधर्मःसम्यगनुष्ठितात्परस्यविजातीयस्यधर्मा
दाचाराच्छ्रेयान्प्रशस्यतरःनचबंधुवधादियुक्तायुद्धादेःस्वध
र्मात्स्वकाशाद्भिक्षाटनादिःपरधर्मःश्रेष्ठइतिमन्तव्यं यतःस्व
भावानुसारेणनियतेशास्त्रेणवर्णाश्रमविभागतोनियतं[illegible]त्रि
तेकर्मकुर्वन्किल्बिषंपापंबंधुवधादिनिमित्तंनाप्नोति

[illegible]

[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

पंचोलीटीका

स्वकर्मणेतिविशेषणस्यफलमाह श्रेयानिति स्वधर्मब्राह्मणा। दीनांपूर्वोक्ताःस्वकीयोधर्मःविगुणोपिनिंदितोपिपरधर्मात्ववर्णे। तरधर्मात्स्वनुष्ठितात् श्रेयान्प्रशस्यतरःस्वभावनियतेस्वभावप्रभ वैःगुणैःप्रविभक्तेस्वकीयंपापरूपमपिकर्मकुर्वन्किल्बिषंपापंन। प्राप्नोतियथाविषजातस्य कीटस्यविषदोषकरंनभवतिमरणरूप। मजीवनहेतुः ४७

रणवीरसमिद्धोधिनी

अथोपपत्तिंपूर्वोक्तांस्मारयति श्रेयानिति विगुणात्रगुणाअनायास साध्यत्वबांधवसंगमादिलक्षणायस्मात्ताहशोपिस्वधर्मः क्षत्रियस्य युद्धादिः समग्रत्वेनानुष्ठितमाचरणंयस्य तस्मादनायासेनानुष्ठेया त्परस्यब्राह्मणादिवर्णस्यधर्मात्भिक्षाचर्यादेः सकाशात्श्रेयान् प्र शस्यतरोभवति यतःस्वभावेनवर्णात्मकेननियतंनियमेनोक्तंकर्म स्ववर्णोचितंविगुणंवाकुर्वन्सर्वोधिकारीकिल्बिषमधोगतिकारणंपा पंनाप्नोति ४७॥

मधुभाष्य

४७॥

भाषा अनुवाद ॥

औरपूर्व श्लोक मे कहा जो स्वकर्मणा तमभ्यर्च्य उसी स्वकर्म
विशेषण वचन काफल कहते है कि स्वनुष्ठित कहे अच्छीत
रह से किये हुये पराये के धर्म की अपेक्षा से स्वधर्म कहे अ
पना धर्म विगुण अर्थात गुणहीनभी श्रेय कहे अति उत्तम है
इस हेतु से बन्धवध आदिसे युक्त भी क्षत्री का धर्म जो युद्ध तिससे
भिक्षाटन स्वरूप परधर्म श्रेष्ट नही है और पूर्वोक्त स्वभावक्रमसे नि
यत कहे नियम स्वरूप शास्त्रोक्त स्वधर्म का अनुष्ठान कर्ता हुआ को
ई भी पुरुष किल्बिष जो पाप तिस कोनही प्राप्त होता है सो अर्जु
न तुम किस विचार के बखेडे मे पडे हो अपने कामको देखो इस
चिन्तासे अच्छा फल नहीहै ४७

दोहा

स्वधर्म विगुण भी श्रेष्ट है पर धर्म उत्तम सोइ स्वकर्म स्व
भावक कर्तको पापस्पर्श नहिहोइ ४७॥

202

सहजं कर्म कौंतेय सदोषमपि न त्यजेत् सर्वा
रंभा हि दोषेण धूमेनाग्निरिवावृताः ४८

शांकरभाष्य टीका १

परधर्मश्च भयावहश्चानात्मज्ञश्च न हि कश्चित् क्षणमपि कर्म
कृत्तिष्ठतीत्यतः सहजमिति सहजं सह जन्मनैवोत्पन्नं किं सह
जं तत् कर्म कौंतेय सदोषमपि त्रिगुणत्वान्न त्यजेत् सर्वारंभा आर
भ्यंत इत्यारंभाः सर्वकर्माणीत्येतत् प्रकरणात् ये केचिदारंभाः
स्वधर्माः परधर्माश्च ते सर्वे सदोषाः हि यस्मात् त्रिगुणात्मकत्वम
त्र हेतुः त्रिगुणात्मकत्वाद्दोषेण धूमेन सहजेनाग्निरिवावृताः
सहजस्य कर्मणः स्वधर्माख्यस्य परित्यागेन परधर्मानुष्ठाने
पि दोषात् नैव मुच्यते भयावहश्च परधर्मः न च शक्यतेऽशेषत
स्त्यक्तुमज्ञेन कर्मयतः तस्मान्न त्यजेदित्यर्थः किमशेषतस्त्यक्तुम
शक्यं कर्मेति न त्यजेत् किंवा सहजस्य कर्मणस्त्यागे दोषो भवती
ति किं चातो यदि तावदशेषतस्त्यक्तुमशक्यमिति न त्याज्यं सहजं क
र्मैवं तर्ह्यशेषतस्त्यागे गुण एव स्यादिति सिद्धं भवति सत्यमेवम।
शेषतस्त्याग एव नोपपद्यत इति चेत् किं नित्यप्रचलितात्मकः
पुरुषो यथा सांख्यानां गुणाः किंवा क्रियैव कारकं यथा बौद्धानां
पंचस्कंधाः क्षणप्रध्वंसिनः उभयथापि कर्मणोऽशेषतस्त्यागो न
भवत्यस्ति तृतीयोऽपि पक्षो यदा करोति तदा सक्रियं वस्तु यदा न क
रोति तदा निःक्रियं वस्तु तदेव तत्रैवं सति शक्यं कर्माशेषतस्त्य
क्तुं अयं त्वस्मिन् तृतीये पक्षे विशेषो न नित्यप्रचलितं वस्तु ना
पि क्रियैव कारकं किं तर्हि व्यवस्थिते द्रव्ये विद्यमाना क्रियोत्पद्य
ते विद्यमाना च विनश्यति शुद्धं द्रव्यं शक्तिमदवतिष्ठत इत्येव
माहुः काणादास्तदेव च कारकमित्यस्मिन् पक्षे को दोष इत्ययमे
व तु दोषो यतस्त्वभागवतं मतमिदं कथं ज्ञायते यत आह भगवा
न्नासतो विद्यते भाव इत्यादि काणादानां ह्यसतो भावः सतश्चाभा
व इतीदं मतमभागवतत्वेपि न्यायवत्त्वे को दोष इति चेदुच्यते दोष

श्री
गी टी
प्र

२०३

वस्त्विदं सर्वप्रमाणविरोधात् कथं यदि तावत् द्व्यणुकादिद्रव्ये
प्रागुत्पत्तेरसत्त्वमेवासदुत्पत्तेश्च ध्वस्ते कस्मिंश्चित् काले पु
नरसत्त्वमेवासत्त्वमापद्यते तथा चेत् संसदेव सञ्जायते प्रभावो
भावोभवति भावस्याभावइति तत्राभावोजायमानः प्रागसत्तेः श
शविषाणकल्पः समवाय्यसमवायिनिमित्ताख्यं कारणमपेक्ष्य
जायतइति नैवमावद्यते कारणेष्वपेक्षतइति शक्यं वक्तुम
सतो शशविषाणादीनामदर्शनात् भावात्मकास्तेन घटादयउत्प
द्यमानाः किंचिदभिव्यक्तिमात्रं कारणमपेक्षमाणा उत्पद्यन्तइतिशक्यं
प्रतिपत्तुं किंच प्रसक्तस्य सद्भावे सतस्यासद्भावेन कश्चित् प्रमाणं।
प्रमेयव्यवहारेषु विश्वासः कस्यचित् स्यात् सदेवासदसदेवेति
निश्चयाभावात् किंवोत्पद्यतइति द्व्यणुकादिद्रव्यस्य स्वकारणस
त्तासम्बन्धमाहुः प्रागुत्पत्तेस्तस्मात् पश्चात् स्वकारणव्यापारमपेक्ष्य स्व
कारणैः परमाणुभिः सत्तया च समवायलक्षणेन संबंधेन संब
ध्यते सम्बद्धं सत्कारणसमवेतं सत् भवति तत्र वक्तव्यं कथम
सतः सत्कारणैः संबंधो वा केनचित् नहि वंध्यापुत्रस्य स
त्तासम्बन्धो वा कारणैर्वा केनचित् प्रमाणतः कल्पयितुं शक्यते
नैवं वैशेषिकैरभावस्य सम्बन्धः कल्प्यते द्व्यणुकादीनां हि द्रव्या
णां स्वकारणैः समवायलक्षणसम्बन्धः सत्तामेवोच्यते इति नसत्व
स्यात् प्राक् सत्तानभ्युपगमात् हि वैशेषिकैः कुलालदण्डचक्रादि
व्यापारात् प्राक् घटादीनामस्तित्वमिष्यते नच मृदेव घटाद्याका
रमास्तिष्ठन्ति ततस्तु सत एव संबंधः पारिशेष्यादिष्टो भवति
तत्त्वसतोऽपि समवायलक्षणः संबन्धोन विरुद्धः नवंध्यापुत्रा
दीनामदर्शनात् घटादेरेव प्रागभावस्य स्वकारणसंबंधो भवति
न वंध्यापुत्रादेरभावस्य तत्साम्येपीति विशेषोऽभावस्य चतुर्व्याः प
कस्याभावोद्वयोरभावः सर्वस्याभावः प्रागभावः प्रध्वंसाभावइतरे
तराभावोऽत्यन्ताभावइति लक्षणेनानेकेनचित् विशेषादर्शयितुं
शक्यः प्रसक्तिच विशेषे घटस्य प्रागभाव एव कुलालादिभिर्घ
टभावमापद्यते सम्बध्यते च भावेन कपालाख्येन कारणेन सर्व

व्यवहारयोग्यश्च भवति ननु घटस्यैव प्रध्वंसाभावोऽभावत्वा
त्समयीति प्रध्वंसाद्यभावानां न कश्चिद्व्यवहारयोग्यत्वे प्रागभा
वस्यैव घटकादिद्रव्यस्योत्पाद्यव्यवहारार्हत्वमित्येतदसमं
जसमभावत्वाविशेषादसत्त्वप्रध्वंसाभावयोरेव ननु नैवास्माभिः
प्रागभावस्य भावापत्तिरुच्यते किं तर्हि भावस्यैव द्विभावापत्तिर्य
था घटस्य घटापत्तिः पटस्य पटापत्तिः एतदप्यभावस्य भावापत्ति
वदेव प्रमाणविरुद्धं सांख्यस्यापि यः परिणामपक्षः सोऽप्यपूर्व
धर्मोत्पत्तिविनाशाङ्गीकरणाद्वैशेषिकपक्षान्न विशिष्यतेऽभि
व्यक्तितिरोभावाङ्गीकरणेऽप्यभिव्यक्तितिरोभावयोर्विद्यमाना।
विद्यमाननिरूपणे पूर्ववदेव प्रमाणविरोधः एतेन कारण।
स्यैव संस्थानमात्रमित्यादिमेतदप्युक्तं पारिशेष्यात् सदेकमे
व वस्तु विक्रियोत्पत्तिविनाशादिधर्मैरनेकधा विकल्प्यत इतीदं
भागवते मतमुक्तं नासतो विद्यते भाव इत्यस्मिन् श्लोके स
त्त्वमप्यस्याव्यभिचारात् व्यभिचाराच्चेतरेषामिति कथं तर्हि
आत्मनोऽविक्रियत्वेनाशेषतः कर्मणस्त्यागो नोपपद्यत इ
ति यदि वस्तुभूता गुणाः यदि वा अविद्याकल्पितास्तद्धर्म
कर्म तदात्मन्यविद्याध्यारोपितमेवेत्यविद्वान्न हि कश्चित् क्ष
णमप्यशेषतस्त्यक्तुं शक्नोतीत्युक्तं विद्वांस्तु पुनर्विद्यया अ
विद्यायां निवृत्तायां शक्नोत्येवाशेषतः कर्म परित्यक्तुं अविद्या
ऽध्यारोपितस्य शेषानुपपत्तेः नहि तैमिरिकदृष्ट्याऽध्यारोपित
स्य द्विचन्द्रादेस्तिमिरापगमेऽपि शेषोऽवतिष्ठत एवं च सतीदं वच
नमुपपन्नं सर्वकर्माणि मनसेत्यादि स्वे स्वे कर्मण्यभिरतः सं
सिद्धिं लभते नरः स्वकर्मणा तमभ्यर्च्य सिद्धिं विन्दति मानव इति
च ४८ ॥

आनंदगिरि टीका २

तर्हि दोषरहितमेव भिक्षाटनादि सर्वैरनुष्ठीयतामतो न पा।
पशान्तिरित्याशंक्याह येति उक्तमिममनुवदति तर्हि पापशा।
न्तिशंकापरिहर्तुमकर्मनिवृत्तमेव सर्वेषां स्यादित्याशंक्य
ज्ञानाभावान्नैवमित्याह अनात्मज्ञ इति सर्वदापि संबंधः

४७

श्री
गी॰टी॰
३॰

204

प्रकारान्तरासंभवं हेतूक्ते फलमाह श्रेयानिति सहजायत इति सह
जं स्वभावनियतं नित्यं कर्म नहि हितत्वाद्विदोषमपि हिंसात्मकत
या सदोषमित्यत्र हेतुमाह त्रिगुणेति सत्वादिगुणत्रयारब्धतया हिं
सादिदोषवदपि कर्म विहितमत्याज्यमित्यर्थः कर्मणां दोषवत्त्वं
प्रपंचयति सर्वेति आरम्भशब्दस्य कर्मत्वमुक्त्वा स्वपरं सर्वकर्मा
णीति कर्मणां प्रकृतत्वे हेतुमाह प्रकरणादिति दोषेणेत्यादिव्या
चष्टे यः कश्चिदिति ते सर्वे दोषेणावृता इति संबंधः सर्वकर्मणां
दोषावृतत्वे दृष्टान्तं यस्मादित्युक्ते हेतुमेवाभिनयति त्रिगुणा
त्मकत्वमिति स्वभावनियतस्य कर्मणो दोषवत्त्वात्त्यागद्वारा प
रधर्मानुतिष्ठमानस्यापि नैव दोषाद्विमोक्षः संभवति नच परध
र्मानुष्ठानं शक्यते भयावहत्वाच्च नहि कर्मणोऽशेषतोऽनु
ष्ठानमेवास्त्यशेषकर्मत्यागायोगादतः सहजं कर्म सदोषमा
पि नत्याज्यमिति वाक्यार्थमाह सहजस्येति सहजं कर्म सदोषमपि
नत्यजेदित्यत्र विचारमवतारयति किमिति नहि कश्चिदिति न्याया
दिति शेषः दोषविहितनित्यत्यागे प्रत्यवायः संदिग्धस्य सप्रयोजन
स्य विचार्यत्वादुक्तसंदेहे प्रयोजनं पृच्छति किंचात इति तत्राय
मन्त्र्य फलं दर्शयति यदीति अशक्यानुष्ठानस्य गुणत्वेन प्रसिद्ध
त्वात् प्रसिद्धं हि महोदधिमगस्त्यस्य चुलकीकरणं पिबतो गुणवत्त्व
न्तदाह यदि नहीति अशेषकर्मत्यागस्य गुणत्वमपि प्रागुक्तन्यायेन
तदयोगात्तस्याशक्यानुष्ठानत्वेति शंकते समस्तमिति चोद्यमेव विवृ
त्वन्नाद्यं विभजते किमिति सत्वादिगुणवदात्मनो नित्यप्रचलि।
तत्वेनाशेषतस्त्यक्तुं कर्म नशक्यं शक्यं नापि रूपविज्ञानवेदनासं
स्कारसंज्ञानां क्षणध्वंसिनां स्कंधानामिव क्रियाकारकभेदाभावात्
कारकस्यैवात्मनः क्रियात्वमित्युक्ते कर्माशेषतस्त्यक्तुं शक्यमुभयथा
४८ पि स्वभावसंगादित्याह उभयथेति पक्षद्वयान्तरेऽपि नाशेषकर्मत्याग
योगे वैशेषिकपक्षमादत्ते अथेति कदाचिदात्मा सक्रियो नित्यः क्रिय
स्य कदाचिदिति स्थिते फलितमाह तत्रेति उक्तमेव पक्षं दृष्टान्तपक्ष
हयादिशेषदर्शनेन विशदयति अपेतेति आगमापायित्वे क्रि
यायास्तद्वतोऽद्रव्यस्य कथं स्यादित्याशंक्याह शुद्धमितिक्रियाश्र

किमत्वेपि क्रियावत्त्वाभावे कथं कारकत्वं क्रियां कुर्वत् हि कारण
कारकमित्यभ्युपगमादित्याशंक्याह तदेवेति क्रियाशक्तिमदेव का
रकत्वं क्रियाधिकरणं परस्पराश्रयादित्यर्थः वैशेषिकपक्षे दोषाभा
वादस्तिसर्वैः स्वीकार्यत्वेत्युपसंहरति इत्यस्मिन्निति भगवन्मतानु
सारित्वाभावादस्य पक्षस्यानुपपत्तेरिति दूषयति अयमेवेति भगव
न्मतानुसारित्वमस्याप्रामाणिकमिति शंकते कथमिति भगवद्वच
नमुदाहरन् परमपक्षस्य तदनुगुणत्वाभावमाह यत इति परेषा
मपि तमेतदनुगुणमेव किंतस्यादित्याशंक्याह कारणवादीनाही
ति भगवन्मतानुगुणत्वाभावेपि न्यायानुगुणत्वेन दोषराहित्यंका
णादादीनां मतमुपादेयमेव नहि काणादमते विरोधमुपेक्षणीय
मिति शंकते अभागवतत्वेपीति न्यायवत्त्वमसिद्धमिति दूषयति उ
च्यत इति सर्वप्रमाणानुसारिणो मतस्य न तद्विरोधित्वमायाति
कथमिति वैशेषिकमतस्य सर्वप्रमाणविरोधं प्रकटयत्वादौ त
न्मतमनुवदति यदीति असतो जन्म सतश्च नाश इति स्थिते फलि
तमाह तथा चेति उक्तमेव वाक्यं व्याकरोति अभाव इति सदेवासत्त्वमा
पद्यत इत्युक्तं व्याचष्टे भावश्चेति इति मतमिति शेषः तत्रैवाभ्युपगमा
न्तरमाह तत्रेति प्रकृते मते सममर्थः इत्यभ्युपगम्यत इति शेषः
परकीयमभ्युपगमं दूषयति नचेति एवमिति परपरिभाषानुसारे
णार्थः अदर्शनादुत्पत्तेरपेक्षायाश्चेति शेषः कथं तर्हि त्वन्मतेपि
घटादीनां कारणापेक्षाणामुत्पत्तिर्नहि भावानां कारणापेक्षोत्पत्तिर्वि
युक्तेति तत्राह भावेति घटादीनामसत्त्वेपि कारणात्मना स
तामेवाव्यक्तनाम्नारूपाणामभिव्यक्तिसामग्रीमपेक्ष्य स्वरूपाभिव्यक्ति
वा संभवात् किंचिदनवद्यमित्यर्थः असत्कार्यवादे दोषान्तरमाह किंचे
ति परमते मानमेयव्यवहारे क्वचिदपि विश्वासो न कस्यचिदित्यत्र
हेतुमाह सत्त्वदेवेति नहि सत एवेति निश्चितं तथैव पुनरसत्त्वप्राप्ते
रिष्टत्वाच्च वा सत्येवेति निश्चयः तथैव समवायमेरुपगमादतो
यत्मानेन सदसदा निर्णीते तत्रापि विश्वासाभावात् मानवैफल्य
मित्यर्थः इत्यसत्कार्यवादेन युक्तिमानित्याह किंचेति तदेवाह
त्वन्मते स्फोरयितुं परमतमनुवदति उत्पत्त इतीति परकीयं वचनमे

श्री·
गी·टी·
ग्र·

105

व व्याचष्टे प्रागिति सम्बन्धसदित्यनेन कारणसम्बन्धे सति कार्यस्य
सत्त्वेपि भवतीत्यर्थः तदेव स्फुटयति कारणेति परमतमेवमनुभा
ष्य दूषयति नैवेति कार्यस्यासत्त्वेपि कारणं सम्भवति तस्य चका
र्येण संबन्धः सिध्यतीत्याशंक्याह नहीति असत्त्वादेवासतः संबन्धा
भावे कारणस्य सत्त्वेपि नेतेन संबन्धोनुमातुं शक्यते सदसतोः सं
बन्धासम्भवादित्यर्थः कार्यस्यात्यन्तासत्त्वानभ्युपगमात् कारणस
म्बन्धः स्यादिति शंकते नन्विति सत्तामेव व्याणुकादीनां कारणसं
बन्धे शंकितां दूषयति न सम्बन्धादिति अनभ्युपगममेव विश
दयति नहीति सदेव कारणं कार्याकारमापद्य कार्यव्यवहारं नि
र्वहतीत्यभ्युपगमाभावादिति सम्बन्धानुपपत्तिरित्याशंक्यापरिहा
रान्तरमेवमित्याह नचेति कार्यस्य कारणसंबन्धात् पूर्वसत्त्वाभा
वे परिशेषसिद्धमर्थं दर्शयति नतस्येति नचवानुपपत्तिकत्वेति
शेषः सम्बन्धिनोः सदसतोः संयोगोपि समवायः सदसतोः स
वेदिति तस्य नित्यत्वादन्यतरसम्बन्ध्यभावेपि स्थितेरावश्यकत्वा
दिति शंकते नन्विति सदसतोर्मिथः सम्बन्धस्यादृष्टत्वादिति नि
राचष्टे नवेत्यादि घटादिप्रागभावस्यात्यन्ताभावत्वाभावाद्वन्ध्या।
पुत्रादिविलक्षणतया स्वकारणसंबन्धः सिध्यतीत्याशंक्याह घ
टादेरिति उभयत्राभावस्वभावाविशेषेपि कस्यचित् कारणसंब
न्धोनेतरस्येति विशेषे हेत्वभावाच्च प्रागभावस्य कारणसंबन्धः सं
भवतीत्यर्थः घटादिप्रागभावस्य सप्रतियोगिकत्वे वन्ध्यापुत्रा
देर्नैवमिति विशेषमाशंक्य दूषयति पकसेति प्रागभावस्येव
प्रध्वंसाभावादेरपि सप्रतियोगिकत्वाविशेषे स्वकारणेन स
म्बन्धाविशेषः स्यादित्यर्थः प्रागभावप्रध्वंसाभावयोर्विशेषा।
भावे फलितमाह असतिचेति कपालपाशोघटकारणीभूतस
दवयवविषयः सर्वो व्यवहारो घटाश्रितो जन्मनाशादिव्यवहा
रः प्रध्वंसाभावस्य घटस्येवाभावत्वे सत्यपि न घटत्वमापद्यते
नापि कारणेन सम्बध्यते न चोपमस्मात् व्यवहारयोग्यो भवतीत्येत
दपुष्टं प्रागभावेनास्य विशेषाभावादित्याह नन्विति असमंजस
मित्यनेनेति शङ्कः सम्बध्यते असमंजसमात्तरमाह प्रध्वंसादीति प्र

योत्याभावान्योन्याभावावादिपदार्थौ क्वचिदिति देशकालयोर्ग्र
हणं व्यवहारोजन्मादिरेव प्रागभावोनाममादिव्यवहारयोग्यो
भावत्वात् प्रध्वंसादिवदित्यर्थः प्रागभावस्य चेदभावानभ्युपगम
इत्यमाने सिद्धसाधनमिति शंकते नन्विति अभावस्य भावाप।
त्यनभ्युपगमे भावस्यैव भावापत्तिरिष्यतिर्हेसादिति दूषयति भा
वस्यैवेति तस्य तदापत्तेरयोग्यत्वे दृष्टान्तमाह यथेति भावस्य।
भावापत्तिरनिष्टेति दार्ष्टान्तिके सङ्घटयति एतदपीति आरंभवा
दोक्तदोषं परिणामवादेपि संचारयति सांख्यस्यापिधर्मिः परि
णामः प्रसक्तोऽपूर्वपरिणामस्योत्पत्तेः सतश्च पूर्वपूर्वपरिणाम
स्य नाशादसदसदेव सच्च सदेवेति व्यवस्थापि दुर्घटेत्यर्थः न
नु कार्यं कारणात्मना प्रागपि सदेवाव्यक्तं कारकव्यापाराद्व्यज्य
ते तेन व्यक्ताव्यक्तयोर्जन्मनाशव्यवहारान्मवात् तद्विशेषसिद्धि
स्तत्राह अभिव्यक्तीति कारकव्यापारात् प्रागनभिव्यक्तिवदभिव्य
क्तेः सत्त्वमसत्त्वं वासत्वे कारकव्यापारवैयर्थ्यात् तद्विषयप्रमाणवि
रोधः द्वितीये पक्षान्तरवदसन्नासतः नन्विर्वसत्वायोगे सएव
दोषः कारकव्यापारादूर्ध्वव्यक्तिवदव्यक्तेरपि सत्वे सएव दोषः
असत्वेपि सतोऽसत्वांगीकारात् मानमेयव्यवहारे नक्वापि वि
श्वासः सत्त्वादेव असदसद्देवमतिर्हीरणादित्यर्थः सांख्यपक्ष
प्रतिक्षेपमात्रेण पक्षान्तरमपि प्रतिक्षिप्तमित्याह एतेनेति
कारणस्यैव कार्यरूपापत्तिरूपमतिस्तस्यैव तद्रूपत्यागेन स्वरू
पापत्तिर्नाशइत्येतदपि नपूर्वरूपे स्थिते नष्टेचपरस्य पररूपाप
त्तेरनुपपत्तेश्च प्राक्तनरूपे स्थितेन नष्टेन वाम्यक्तं शक्यमित्यर्थः
आरंभवादे परिणामवादेच उत्पत्त्यादिव्यवहारानुपपत्तौ परिशे
षायातं दर्शयति पारिशेष्यादिति एकस्यानेकविधविकल्पानुप
पत्तिमाशंक्याह अविषयेति अस्यापि मतस्य भगवन्मतान्तरोधि
त्वाभावादविशिष्टा त्यज्यतेत्याशंक्याह इतीदमिति उक्तमेव भग
वन्मते विशदयति सत्यमयमेपति सदेकमेव वस्तु स्यादिति शे।
षः इतरेषां विकारप्रमयानां रजतादिधीवदर्थव्यभिचारादविष
या तेदव सदसत्त्वेनकथा विकल्पानर्हमाह व्यभिचारस्त्विति इति

श्री· गी·टी· ग्र·

१०६

मते स्लोके दर्शितमिति संबंधः आत्मनश्चेदविक्रियत्वं भग
वतेष्टं तर्हि सर्वकर्मपरित्यागोपपत्तेः सहजस्यापि कर्मणस्त्या
गसिद्धिरिति शंकते कथमिति किं कार्यकारणात्मनां गुणानाम
कल्पितानां कल्पितानां वा कर्म धर्मत्वेनेष्टं द्वितीयेपि निःशेषक
र्मत्यागो विरुद्धोऽविरुद्धो वा नाद्य इत्याह यदीत्यादिना अविद्यारोपि
तमेव गुणशक्तिकार्यकारणारोपद्वारा कर्मेति शेषः द्वितीये
ऽप्याह विद्ययेति आरोपशेषवशादविरुद्धोपि नाशेषकर्मत्याग
सिद्धिरित्याशंक्याह अविद्येति तामेवानुपपत्तिं दृष्टान्तेन स्पष्टय
ति नहीति विदुषोऽशेषकर्मत्यागे यावत्क्षणिकमपि वचोऽनुकूलमि
त्याह यथैवेति अविदुषः सर्वकर्मत्यागायोगेऽपि प्रकृतावधारणस्य
मेव वाक्यस्य गुणमित्याह स्वेस्वे इति वाक्यान्तरमपि तत्रैवार्थे प्र
कार्थमिमाह स्वकर्मणेति ४८ ॥

+यदि पुनः सांख्यदृष्ट्यास्वध
र्मे हिंसालक्षणदोषं मत्वा परधर्मं श्रेष्ठं मन्यसे तर्हि स
दोषत्वं परधर्मेपि तुल्यमित्या
शयेनाह सहजमिति ॥

स्वामिकृत टीका ३

+सहजं स्वभावविहितं कर्म सदोषमपि न त्यजेत् हि यस्मात् सर्वेप्यारं
भा दृष्टादृष्टार्थानि सर्वाण्यपि कर्माणि दोषेणकेनचिद्दोषेणावृता
न्येव यथा सहजेन धूमेनाग्निरावृतस्तद्वत् अतो यथाग्नेर्धूम
रूपं दोषमपाकृत्य प्रताप एव तमःशीतादिनिवृत्तये सेव्यते तथा
कर्मणोपि दोषांशं विहाय गुणांश एव सत्वशुद्धये सेव्यत इत्यर्थः
[illegible]
[illegible] ४८ ॥

पिशाचभाष्य टीका ४

वं न [illegible]दोषाय न भवति विषज्ञानस्य किंमे सहजं विषं न मरणाय भव
ति किंचाग्न्यादयः आरम्भास्तस्मादारंभाः सर्वारंभाः सर्वाणि हि यस्मात्त्रिगुणत्वा
द्दोषेणावृताः धूमदोषेणाग्निरिवावृताः तस्मात्सदोषमपि स्वधर्मं
त्यक्त्वा परधर्मानुष्ठानेपि तस्यानुष्ठीयमानस्य नाम सदोषत्वं
न्नादोषं न मन्यामहे ४८ ॥

रामानुजभाष्य टीका ५

अतः सहजमिति अतः सहजत्वेन सुकरत्वादप्रमादत्वाच्च कर्म सदोष
मपि दुःखमपि न त्यजेत् ज्ञानयोग्योपि कर्मयोग एव कार्यः सर्वारम्भा

दोषेण दुःखेन धूमेनाग्निरिवावृताः इत्येतद्विशेषः कर्मयोगः
सुकरः अप्रमादश्च ज्ञानयोगस्तद्विपरीतस्य ४८ ॥

अभिनवगुप्तकृत टीका ६

स्पष्टार्थ ४८ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

परमार्थप्रपारी टीका ७

तदेवाह सहजमिति कौंतेय सहजं स्वभावविहितं कर्म स
दोषमपि न त्यजेत् हि यस्मात्कारणात् सर्वारंभाः सर्वकर्माणि
दोषेण लौकिकेनावृताः व्याप्ताः संति अत्र दृष्टांतमाह धूमेने
ति यथाप्रकाशके होमादौ वाग्नेः धूमलक्षणो दोषोस्ति तथाप्य
ग्निरग्निमीले इत्यादि श्रुतिभिः स्तूयमानः सेव्यतएव तथैव ब्रा
ह्मणादिधर्मेषु देशनिष्कंपतया पीडनादिकार्यरूपा दोषाः
संति तथापि शास्त्रविहितत्वात्तएवानुष्ठेयाः नान्य इत्यर्थः ४८

वनमाली टीका ८

यदि स्वधर्मे हिंसादिके दोषं पश्यन् परधर्मं निर्दुष्टं मन्यसे तर्हि यस्य कस्य
चिद्दोषस्य कर्ममात्रे संभवात्सोपि न हि दुष्ट इत्याह सहजमिति स
हजं स्वभावजं धर्मं सदोषमपि विहितं हिंसादियुक्तमपि युद्धादि
नात्यजेत्क्षत्रियः शुद्धेसागमवानमोवासतमाधिकः ज्ञानमपि क
र्माणि कर्तास्यात्तेन शक्नोति न वा परधर्मानुष्ठाने त्वपि दोषा
न्न मुच्येत सर्वारंभाः स्वधर्माः परधर्माश्च हि यतो दोषेण त्रिगुणा
त्मकत्वेन रागद्वेष[illegible]दिदोषेणावृताः व्याप्ताः अतो न मद्भक्तः क
र्माधिकारी सहजं कर्म युद्धादि त्रिगुणात्मकत्वेन साम्येन हिंसा
दिविशेषेणा सदोषमपि न त्यजेत् सर्वकर्मत्यागासमर्थत्वात् ४८

उत्तमवैजयंती टीका ९

ज्ञाननिष्ठायाः सकाशात्कर्मनिष्ठायाः श्रेष्ठत्वं तृतीयाध्यायोक्तं
स्मारयन्सर्वेषां कर्मणां च तामपि दोषयुक्तत्वमेवास्मतो दोषत्वा
द्यात्स्वधर्मस्य परधर्मेणापेन किं न स्वधर्ममेव कुर्यादित्या
ह सहजमिति हे कौंतेय सहजं स्वभावमात्रविहितं यत्कर्म तत्स

श्री
गी टी
प्र
२०७

दोषमपिहिंसाद्यनेकदोषयुक्तमपिनत्यजेत् किंतुविहितत्व
त्वात्कुर्यादेवनिर्दोषंज्ञात्वापरधर्मंसमाचरेच्चेत्तर्हि इहाम्
त्रचस्वर्गंनप्राप्नोतीत्यर्थः कस्मादेवंहि यस्मात्सर्वारंभाः सर्वे।
आरंभाज्ञानारंभाः कर्मारंभाश्चयद्वासर्वेषांवर्णानामाश्रमाणा
मारंभाःकर्माणिप्रकृतिगुणकार्यत्वाद्दूमसाध्यत्वाद्वादोषेण
केनचिद्दुःखेनावृताः व्याप्ताएवभवंति नचदृष्टांतः धूमेनस
हेनाग्निरिवयथाग्निर्धूमांशमपाकृत्यशीतादिनिवृत्तयेतापः
सेव्यतेतथाकर्मणांभगवदर्पणेनदोषंनिर्धूयात्मदर्शनाय
ज्ञानजनकत्वांशःसेव्यः कर्मयोगः स्वकरोप्रमादश्च ज्ञानयो न
गस्तद्विपरीतस्यानेवविशेषइत्याशयःकौंतेयेत्यनेनयथाऽजे
तीपतिव्रतादम्भरहितासत्यवादिन्यपिकर्णोत्पत्तिरूपेकर्म।
युधिष्ठिरादिभ्योप्यगोपयदिमंवैस्त्रीस्वभावजं[illegible]कपटदो
षयुक्तमपिकर्मनात्यजत्तथात्वयाल्पमपिस्वाभाविकंहिंसा
दिदोषयुक्तमपियुद्धादिकंकर्मनात्याज्यमितिसूचितं ४८ ॥

+यस्मादेवंविहितहिंसादेर्नप्रत्यवायहेतुत्वंपरधर्मश्चभयावहः सामान्यदोषेणचसर्वकर्माणिदुष्टानितस्मादज्ञोवर्णाश्रमाभिमानी ॥

मधुसूदनी टीका ९

+हेकौंतेयसहजंस्वभावजंकर्मदोषमपिविहितहिंसायुक्तम स
पिज्योतिष्टोमयुद्धादिनत्यजेदंतःकरणशुद्धेःप्राग्भवानज्ञोवा
नह्यनात्मज्ञः कश्चित्क्षणमपिकर्माण्यकृत्वास्थातुंशक्नोति
नचपरधर्मानुष्ठानेपिदोषाभावश्चयतेसर्वारंभाःस्वधर्माःप
रधर्माश्चसर्वाण्यपिकर्माणिहि यस्मात्दोषेणत्रिगुणात्मकत्वे ख्या
नसामान्येनावृताव्याप्ताःसदोषाएवतथाचप्राग्व्यांतेनपरिणा
मतापसंस्कारदुःखैर्गुणवृत्तिविरोधाच्चदुःखमेवसर्वंविवे
किनःइतितस्मादनात्मज्ञःकर्माणिकुर्वन्नेवसहजमितिविशि
सहजंकर्मयुद्धादित्रिगुणात्मकत्वेनधूमवदादिनिमित्तत्वेन।
सामान्येनधूमवदादिनिमित्तत्वेनविशेषणचसदोषमपिनत्य
जेत् सर्वकर्मत्यागासमर्थत्वात् सर्वकर्मत्यागसमर्थस्तुशुद्धां
तःकरणस्त्यजेदेवेत्यभिप्रायः कःपुनःसर्वकर्मत्यागसमर्थः

यो नित्यानित्यवस्तुविवेकजेनेहामुत्रार्थभोगवैराग्येण शम
दमादिसंपन्नः कर्मजां सिद्धिं शुद्धिं परिलभ्य द्वारा मुमुक्षुः शुद्ध
ब्रह्मात्मैक्यजिज्ञासो शमः सर्वेषु मोदे हेतु ब्रह्मात्मैकतान सा
धनवेदान्तश्रवणादिकं तत्सर्वं विक्षेपनिवृत्त्या तच्छेषभूत
सर्वकर्मसंन्यासेऽस्तीति विहितं ऊर्ध्वादेवं तस्मादेवं विद्वा
नो दान्तउपरतस्तितिक्षुः समाहितो भूत्वात्मन्येवात्मानं पश्येदि
ति श्रुतेः सम्यक्त्वेनावरुद्धः विविदिषानिमित्तलोकमयं च परित्यज्या
त्मानमन्विच्छेदिति स्मृतेश्च उपरतः सन् सर्वकर्माभावात्मानं प
श्येदात्मदर्शनाय वेदान्तवाक्यानि विचारयेदिति निष्कर्षः एतादृ
श एव ब्रह्मसंस्थोऽमृतत्वमेतीति निष्कर्षः यथोक्तपञ्चविलक्षणे
न प्रतिपादितः परमहंसपरिव्राजकः परमहंसपरिव्राजके कृत
कृत्यगुरुमुपसृत्य वेदान्तवाक्यविचारसमर्थो यमुद्दिश्य अथातो
ब्रह्मजिज्ञासेत्यादिचतुर्लक्षणमीमांसा भगवता बादरायणेन स
मारंभि कीदृशोऽसौ विचारः ४८ ॥

सदानंदी टीका ९

यतो विहितहिंसादेः प्रमवायेन हेतुना भीतिदः परधर्मः अस
र्वे कर्मके लेकवत् १ तस्माद्योऽधिकारी यो वर्णाश्रममतिः प्र
मान् स्वभावजं मजं नैव कर्मदोषान्वितमपि २ ज्योतिष्टोमा
दिकं यद्वत्तथा गुरुहादिकर्मैव श्रुतः कारणशुद्धेः प्रारम्भवान्वा मो
ध्ववाजनः ३ नहि कश्चित्क्षणं जात्वविना कर्म इहतिष्ठति सम
स्पदे यतः कर्मसर्वेषां जन्मना सह ४ नवान्यधर्मो निष्पद्यते यो दो
षान्वयतन्याग्रहो स्वधर्मः परधर्मः सर्वारंभपदे विना यस्मा
द्वैगुण्यदोषेण सामान्येनावृताः किल विकारस्तापसंस्कारैर्गुण
वृत्तिविरोधतः ६ उः एवमेव जगत्सर्वं कर्मजन्यो विवेकिनः
केवलं मृत्युहीनां सर्ववशा सतेजगत् ७ तस्माद्यान्यान्या
त्मज्ञः कुर्वन्कर्माणि शास्त्रतः निष्कामागात्समर्थः स यतो सोऽस्तु सर्व
कर्मणां ८ कर्मत्यागसमर्थस्तु शुद्धान्तःकरणः प्रमान् सर्वे

दोतविचारार्थं सर्वविक्षेपकं त्यजेत् ९ करोतु कर्माणि तथा
करोतु वा मुकुंदपादाब्जस्मरणस्थितः गृहे वने वा निवस
न्नमोज्झितो मुक्तेदपवास्ति सयोहितश्रुति १० ॥ ४८ ॥

नीलकंठी टीका १२

किंच सहजं स्वाभाविकं त्वात्रेकर्म सदोषं हिंसामिश्रमपि न त्य
जेत् हि यस्मात्सर्वारंभाः सर्वाणि कर्माणि दोषेण हिंसादिना
आवृता एव यस्माच्च परधर्मो भयावहस्तस्मात्स्वकर्म न त्यजे
दित्यर्थः ४८ ॥

आनंदीटीका १३

एतदेव प्रतिपादयति सदोषमपि हिंसादिदूषितमपि दु
ष्टं तद्वद्द्वियस्यावश्यकरणीयमित्यर्थः ४८ ॥ अत्र हेतु
माह यथाग्निरवश्यं सेव्यो धूममात्रदोषान्न त्यज्यते तथा हिं
सामात्रदोषाद्दुष्टं न त्याज्यमित्यर्थः ४८ ॥

रामकंठीटीका १४

अतः पूर्वोक्तोपपत्त्या परमेश्वरेच्छावशात्सहैव जातं वर्णात्मक
स्वभावजातं विगुणमपि कर्म न त्याज्यमेवात्र हेतुमाह यस्मा
त्सर्वारंभाः समस्तकर्माणि धूमेनाग्निरिवाव्यभिचारिणा दो
षेण मलेनावृताः ततश्च प्रवेधप्रवृत्तशास्त्रचोदितकर्मत्याग
लक्षणोप्यारंभो दोषेणावृतत्वेनावृत एव अज्ञानविविक्तं
न तद्योक्षफलसाधनं स्यात् यावत्तानस्मात्प्रवास्तोन य
थात्वत्यजन्नेव कर्म ज्ञानफलभाग्भवति तथा प्रतिपादयति त
माह ४८ ॥

लासिकी[illegible]टीका

सदोषमपि सहजं कर्म विषक्रियान्यायेन कर्तुर्दोषकरं न भवतीत्याह ॥
सहजं जन्मना सहैव शास्त्रेण विहितं कर्म युद्धादि सदोष
मपि हिंसादिदोषयुक्तमपि न त्यजेत् नैव त्याज्यं न तु हिंसादि
दोषयुक्तात्स्वधर्माद् अपि युद्धादेः सकाशाद्भिक्षादि परधर्मैव दोष

रहितात्श्रेय इत्याशंक्याह सर्वारंभा इति सर्वारंभा वर्णानामा
श्रमाणां च विभागेनोक्तानि सर्वाणि कर्माणि केनचिद्दोषेणाव्य
भिचारिणा वृता व्याप्ताः सहजेन धूमेनाग्निरिव [illegible]
[illegible] ४८

पंचोलीटीका

यदि स्वधर्मे हिंसालक्षणं दोषं मत्वा परधर्मे श्रेष्ठं मत्वा सेन हि परध
र्मेपि सदोषत्वमित्याशंक्याह सहजमिति हेकौंतेयसहजमिति
हे कौंतेय सहजं कर्म सदोषयुक्तमपि न त्यजेत् हि यस्मात्सर्वाणि।
कर्माणि वर्णानां गुणामपि कर्माणि त्रिगुणात्मकत्वात् दोषेणावृता
नि यथाग्निः सहजेन धूमेनावृतः ४८

रणावीरसमिद्धोधिनी

ननु न हिंस्यात्सर्वभूतानि अहिंसा परमो धर्म इत्यादिश्रौतस्मार्तव
चनानुरोधेन हिंसालक्षणदोषवतः स्वधर्मा युद्धादेस्त्यागः पर
धर्म एव कृतो ग्राह्य इत्याशंक्य तथापि केनचिद्दोषेन सदोषत्वं तुल्य
मित्याशयेन समाधत्ते सहजमिति सहैव जातं वर्णात्मकस्वभाव
विहितं विगुणमपि कर्म न त्यजेत् तत्र हेतुः हि यस्मात् सर्वारंभाः स
र्वाण्यपि स्वोचितानि परोचितानि वा कर्माणि दृष्टादृष्टार्थानि दोषेण
मलेन केनचिदावृता व्याप्ता एव तत्र दृष्टांतः धूमेनाग्निरिव यथा
व्यभिचारिणा धूमेनाग्निर्व्याप्तस्तद्वत् अतः सर्वस्य मलव्याप्तत्वेन स्व
वर्णविहितमेव सगुणं मंतव्यम् परमेश्वरेणानुशिष्टत्वादिति भावः
किंच यथाग्नेर्धूमात्मकं दोषमपाकृत्य प्रतापप्रवर्तकः शीतादिनिह
तये सेव्यते तथा स्ववर्णोचितकर्मणोपि दोषांशं विहाय गुणांश एव
निष्ठा कार्येति दृष्टान्ततात्पर्यं ४८॥

मधुभाष्य

४८॥

209

भाषा अनुवाद ॥

परन्तु स्वधर्म्मिमे जो सांख्यमत के अनुसार हिंसा को दोष रूप जानि के औ अहिंसा हेतु से परधर्म्म श्रेष्ठ जो विचार करो तो परधर्म्मके आचरण मे भी दोष है इस अभिप्राय पर कहते है कि हे कौंतेय अर्जुन मनुष्यो को सहज कहे स्वभावसिद्ध औ शास्त्रविहित जो स्वधर्म्म सो दोषयुक्त होने से भी त्याग करने योग्य नही है क्योंकि समस्त आरम्भ अर्थात दृष्ट अदृष्ट कर्म्म मात्र सब दोषयुक्त है सो जैसे स्वाभाविक धूम से आवृत अग्नि को दोषयुक्त रहते भी लोग धूम रूप दोष परित्याग करके केवल अन्धकार शीत वारणके अर्थ सेवन करते है तैसे ही स्वकर्म्म भी दोष अंश छोड़के गुण अंश मात्र सत्वशुद्धिके अर्थ सेवन करने योग्य है सोई कहा कि हे अर्जुन सहज कहे स्वाभाविक दोषयुक्त भी अपना कर्म्म छोड़ना न चाहिये क्यो कि सब आरम्भ कहे कर्म्म सदोष है जैसे धूम दोषसे अग्नियुक्त को कौन छोड़े है ४८ ॥

दोहा

सहजकर्मकों कुंतिसुत तजें न दोषहि सोंहि सबआरंभ
हूं दोषयुत अग्नि धूमजि म होहि ४८ ॥

210

ग्रसक्तबुद्धिः सर्वत्रजितात्माविगतस्पृहः
नैष्कर्म्यसिद्धिंपरमांसंन्यासेनाधिगच्छति ४९

शांकरभाष्यटीका १

याचकर्म्मजा सिद्धिरुक्ता ज्ञाननिष्ठा योग्यतालक्षणा तस्याः
फलभूता नैष्कर्म्यसिद्धिर्ज्ञाननिष्ठालक्षणा वक्तव्येति श्लोक
आरभ्यते असक्तबुद्धिरसक्ता संगरहिता बुद्धिरन्तःकरणं यस्य
सोऽसक्तबुद्धिः सर्वत्र पुत्रदारादिषु आसक्तिनिमित्तेषु जितात्मा
जितोवशीकृतआत्मा अंतःकरणं यस्य स जितात्मा विगता स्पृहा
तृष्णा देहजीवितभोगेषु यस्मात् सविगतस्पृहो य एवंभूत आत्म
ज्ञः सनैष्कर्म्यसिद्धिं गतानि कर्माणि यस्मान्निःक्रियब्रह्मात्मसंबो
धात् स निःकर्मा तस्य भावो नैष्कर्म्यं नैष्कर्म्यंच तत्सिद्धिश्चवानैष्क
र्म्यसिद्धिः नैष्कर्म्यस्य वा सिद्धिः निःक्रियात्मस्वरूपावस्थानलक्ष
णस्य सिद्धिर्निष्पत्तिस्तां नैष्कर्म्यसिद्धिं परमां प्रकृष्टां कर्मजां सि
द्धिविलक्षणां सद्योमुक्त्यवस्थानरूपां संन्यासेन सम्यक्दर्शनेन
तत्पूर्वकेन वा सर्वकर्म्मसंन्यासेनाधिगच्छति प्राप्नोति ४९ ॥

आनंदगिरिकृतटीका २

विदुषः सर्वकर्म्मत्यागोनाविदुषस्तयोरुक्ते इदानीमुक्तमनू
द्यानन्तरश्लोकतात्पर्यमाह याच कर्म्मजेति चोऽवधारणार्थो
भिन्नक्रमो वक्तव्यइत्यत्र सम्बध्यते तादेतांपदशोनैष्कर्म्यसिद्धिं
व्यपदिशति असक्तेति पुत्रादिविषये चेतसः संगाभावेपि तस्या
स्वाधीनत्वमाशंक्याह जितात्मेति असक्तिमुक्ता स्पृहाभाववदत्र
अनासक्तिरिष्टेत्याशयेनाह देहेति उक्तमनूद्य तत्फलं लम्भयति य
एवमिति कर्म्मणां निर्गतौ हेतुमाह निःक्रियेति सम्यक्ज्ञानार्थे
न नैष्कर्म्यसिद्धिशब्दं व्याख्यायार्थान्तरमाह नैष्कर्म्यस्येति प्रकर्ष
मेव प्रकटयति कर्मजेति संन्यासस्य श्रुतिस्मृत्योः सम्यग्दर्शनसाधन
त्वप्रसिद्धेरुक्तानादानुपपत्तिमाशंक्य पक्षान्तरमाह तत्पूर्वकेनेति ४९

+ ननु कथं कर्मणि क्रियमाणे दोषांशग्रहाणे नशुणांशग्रपत्वसंपश्पतऽस्यपेक्षायामा ह॥

श्री
गीटी
अ

सामिक्रतटीका ३

+ असक्तेति असक्ता संगशून्याबुद्धिर्यस्य जितात्मा निरहंकारः वि
गतास्पृहाफलविषयाइछायस्मात्स एवंभूतः सन्यागः सात्त्विको
मतइत्येवंपूर्वोक्तेनकर्मासक्तिफलयोस्यागलक्षणेन संन्यासे
नैनैष्कर्म्यसिद्धिं सर्वकर्मनिवृत्तिलक्षणां सिद्धिं सत्त्वशुद्धिमधिग
छति यद्यपि संगफलयोस्यागेनकर्मानुष्ठानेऽपिनैष्कर्म्यमेव
कर्तृत्वाभिनिवेशाभावात् तदुक्तं नैवकिंचित्करोमीतियुक्तोम
२ि न्येततत्त्वविंमाद्रिस्तोकत्वतऽयेनतथाप्येवेनोक्तलक्षणेन सं।
न्यासेनपरमोनैष्कर्म्यसिद्धिं सर्वकर्माणिमनसासंन्यस्यास्तेसुखंव
वशीत्येवलक्षणांपरमहेसावस्थांप्राप्नोति ४९ ॥

पिशाचभाष्य टीका ४ त्रो

इदंनष्टंवेत्त्रशोहमितिसक्तानिषस्याबुद्धिर्यस्य नास्तिसोसक्तबुद्धिः स
र्वत्रकर्मसुतत्फलेषुपुत्रमित्रकलत्रादिषुचासक्तबुद्धिः निर्गतानि
कर्माणियस्मात्स्यागमरीबुद्धकेणपर्वनारहितंवेद दिक्ष्योहादि
षु वस्तुबुद्धियुक्तःस्वभावपरमात्मस्वरूपलाभेत्रनिष्कर्मातस्य नुष्टः
भावोनैष्कर्म्यं तस्यानिष्क्रियात्मस्वरूपावस्थानलक्षणासिद्धि
स्तांनिष्टेतिपरमांप्रकृष्टांपुत्रमित्रकलत्रादिवाद्येभ्यः तथाचक्र
तिः आत्मानंचेद्विजानीयादयमस्मीतिपुरुषः किमिछन्कस्य
कामायशरीरमनुसंज्वरेत् आत्मलाभान्नपरंविद्यतइतिस्मृतिः
अतःसंसिद्धिंसंन्यासेनाधिगछति ४९ ॥

रामानुजभाष्य टीका ५

सर्वत्रफलादिष्वसक्तचित्तःजितात्माजितमनाःपरमपुरुषक
र्तृत्वानुसंधानेनात्मकर्तृत्वेविगतस्पृहः एवंत्यागात्स्यागेन
संन्यासेनानिरूपितेनसंन्यासेनयुक्तः कर्मकुर्वन्नपिपरमांनैष्कर्म्यसि
द्धिंप्रत्यधिगछतीतिपरमांध्याननिष्ठामधिगच्छति ज्ञानयोगस्या
पिफलभूतामधिगछतीत्यर्थः वक्ष्यमाणध्यानयोगावाप्तिसर्वे
न्द्रियकर्मोपरतिरूपांप्रत्यधिगछति ४९ ॥

अभिनवगुप्तकृत टीका ६

स्पष्टार्थम् ४९ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

परमार्थप्रपाटीका ७

अथ स्वधर्माचरणेन शुद्धचित्तस्य विवेकमाह असक्तबुद्धिरिति
असक्तः सर्वत्र गृहादिषु संगशून्या बुद्धिर्यस्य जितात्मा निरहं
कारः विगतस्पृहः कर्मफलानपेक्षः पुरुषः स्वीकेन कर्मास
क्तिसात्विकत्यागलक्षणेन संन्यासेन नैष्कर्म्यसिद्धिं सर्वकर्मनि
वृत्तिलक्षणां सत्वशुद्धिमधिगच्छति ४९ ॥

वनमाली टीका ८

शुद्धचित्तः सम्यग्विदितभगवत्तत्वो मनसा वाचामपि [illegible]
[illegible]भगवच्चरणारविंदन्यस्तमशक्तः
सर्वकर्माणि विद्वेषकराणि मत्वा नः शमदमादिसंपन्नः वि
नामर्जे षयाभवतीत्याशयेनाह असक्तेति पुत्रदारादिषु सक्तबु
द्धिः अहमेषामिमे मदीया इत्यभिषंगपरलोकनैवमत्युद्
र्वकात्मावलोकनएवजातस्वाभाविकाभिरुचिः पुमान्सर्व
कर्मयागात्मसंन्यासपूर्वकनिरंतरहरिपदारविंदध्यानेनैवमो
क्षावाप्तिर्भवतीत्याशयेनाह असक्तेति पुत्रदारादिषु सक्त
बुद्धिः अहमेषामिमे मदीया इत्यभिष्वंगरहिता बुद्धिर्यस्य स
जितात्मा विषयेभ्यः प्रत्याहृतचित्तः विषयरागसंनिकर्षप्रमा
हारलक्षणाद्विगतस्पृहः देहजीवितभोगेष्वपि वांछारहितः
प्राकृतविषयेषु दोषदर्शनेन परमानंदावाप्तिरूपमोक्षगुण
दर्शनेन च सर्वतो विरक्त इत्यर्थः एतादृशो नैष्कर्म्यसिद्धिं नैष्क
र्म्यवन्तं हि षट्कापरोक्षज्ञानरूपां नैष्कर्म्यसिद्धिं सम्यगव
स्थितस्य धर्मफलभूतां परमां संन्यासेनाधिगच्छति प्राप्नोति ४९

ऊसमवैजयंती टीका ९

ननु यदि सर्वेषां कर्मणां दोषावृतत्वं तर्हि नैष्क्रियमाणेषु

दोषांशेत्यागभावात्कस्यापिज्ञाननिष्ठानभवेदित्यपे।
क्षायामाह असक्तबुद्धिरिति सर्वत्रकर्मफलादिष्वात्मीयदेहपुत्रादि
षुवा असक्तबुद्धिः असक्तासंगस्नेहादिरहिताबुद्धिरात्मनिस्वेयाथी
र्यस्यसपतोजितात्मास्वस्वरूपानुभवानंदेनप्राकृतविषयेभ्योवशी।
कृतमनाः अतएवविगतस्पृहः नानाविधैहिकामुष्मिकेषुप्राकृ
तभोगेषुस्वस्वकर्तृत्वादिषुवावांछारहितः एवंभूतोजनः संन्यासेन
पारहस्येभगवतिसर्वेषांकर्मणांतत्फलानांचार्पणरूपेणत्यागेनशु
द्धः सन्कर्मजरूतनुत्रपिपरमांज्ञानयोगस्यापिफलरूपांध्याननि
ष्ठांनैष्कर्म्यसिद्धिंसर्वोद्दिपकर्मोपरतिलक्षणांज्ञानयोगाभिरूपांसि
द्धिमधिगच्छतिप्राप्नोति ४९ ॥

मधुसूदनी टीका ९

सर्वत्रपुत्रदारादिषुसक्तिनिमित्तेष्वपि असक्तबुद्धिः अहमेतस्यम
मैतदित्यभिष्वंगरहिताबुद्धिर्यस्यसः यतोजितात्माविषयेभ्यः प्रत्या
हृत्यवशीकृतान्तःकरणः विषयरागेसतिकथंप्रत्याहरणं अतआह
विगतस्पृहः देहजीवितभोगेष्वपिवांछारहितः सर्वदृश्येषुदोष
दर्शनेननित्यबोधपरमानंदरूपमोक्षगुणदर्शनेनचसर्वतोविरक्तइ
त्यर्थः यएवंशुद्धान्तःकरणः स्वकर्मणातमभ्यर्च्यसिद्धिंविंदतीतिमान
वइतिवचनप्रतिपादितांकर्मजामपरांसिद्धिंज्ञानसाधनवेदांत
वाक्यविचाराधिकारलक्षणांज्ञाननिष्ठायोग्यतांप्राप्तः संन्यासेनशि
खायज्ञोपवीतादिसहितसर्वकर्मत्यागेनहेतुनातत्पूर्वकेणविचारे
णेत्यर्थः नैष्कर्म्यसिद्धिंनिष्कर्मब्रह्मतद्विषयेविचारपरिनिष्पन्ने
ज्ञानेनैष्कर्म्यंतद्रूपांसिद्धिंपरमांकर्मजायाअपरमसिद्धेः फलभू
तामधिगच्छतिसाधनपरिपाकेनप्राप्नोति अथवासंन्यासेनेती
त्थंभूतलक्षणेतृतीयासर्वकर्मसंन्यासरूपांनैष्कर्म्यसिद्धिंब्रह्मसा
क्षात्कारयोग्यतांनैर्गुण्यलक्षणां सिद्धिंपरमांपूर्वस्याः सिद्धेःसाति
क्याः फलभूतामधिगच्छतीत्यर्थः [illegible] ४९ ॥

सदानंदी टीका ११

यो विवेकादिसामग्रीसंपन्नः सन्विशुद्धधीः सत्वाशुद्धितयदारामञ
त्वः संयतेंद्रियः १ शुद्धब्रह्मैकजिज्ञासंप्राप्तो वेदांतसद्गिरां श्रवणा
ग्रादरात्कर्तनिर्विंतेपतयासदा २ तत्त्वेषभूतेसेमासक्रमादिविहिते
चरेत् तकोऽहंशोस्मिजिज्ञासुरित्यग्राहजगद्गुरुः ३ सर्वत्रपुत्रदारादौ
ममेत्यासंगकारणे अहमेषाममैतेषैममिबगाविवर्जिता ४ बुद्धिर्यस्य
यतस्तेन स्ववशेस्थापितेमनः विषयेभ्योपिसर्वेभ्यः प्रत्याहृत्यविवे
कतः ५ सन्निरोधकर्णेचेतः प्रत्याहरणमाचरेत् तत्राहसर्वदृश्येषु
भोगजातेषुसर्वतः ६ दोषदृष्ट्याविरक्तः संजातोयोविगतःस्पृहः
निमवोधपरानंदरूपेमोतेचतत्परः ७ सएवंश्रुद्धधश्रेष्ठोविचारै
कपरायणः निष्कर्मब्रह्मतज्ज्ञानेनैष्कर्म्यतत्स्वरूपिणी ८ सिद्धिस
यनसंपन्नाप्रकृष्टफलल्लक्षणा संन्यासेनैवतत्प्रवेविधारेणाधिग
च्छति ९ यद्वासंन्याससद्रूपातासिद्धिर्नैष्कर्म्यलक्षणा उत्कृष्टासर्वसा
त्विकाःसिद्धेःफलस्वरूपिणी १० ब्रह्मात्मैक्यापरोक्षज्ञानलक्षणाकथ्य
गपतो प्राप्नोतीत्यर्थएवास्तवेत्यभावेत्तोयथा ११ ४९ ॥

नीलकंठी टीका १८

स्वकर्मणामीश्वरेसमर्पणेकर्तव्यमित्युक्तानंतरंश्लोकद्वयेनस्वकर्मणा
मावश्यकत्वमुक्त्वातेषांपरमेश्वरेर्पणेनकिंफलंस्यादित्यत्राह असे
क्तेति संन्यासेन कार्यमित्येवयत्कर्मनियतंक्रियतेतेन संगत्यक्त्वाफ
लेचैवसत्यागःसात्विकोमतइतिपूर्वोक्तेनाव्याख्यातसात्विकत्यागेन असं
क्तबुद्धिःपुत्रदारादिषुसक्तिपदेषुआसक्तिवर्जिताबुद्धिर्यस्यसोऽसं
क्तबुद्धिःविरक्तइत्यर्थः अतएवजितात्माशांतचित्तः विगतस्पृहः
विशेषेणगतास्पृहाऽन्स्यापस्मात्सपोभूत्वानैष्कर्म्यसिद्धिंकार्त्स्न्ये
नस्वरूपतःकर्मत्यागलक्षणांपारिव्राज्यसिद्धिंपरमांसर्वोत्कृ
ष्टांसंन्यासयोगापेक्षयातिश्रेष्ठांनहेस्याऽस्मल्लेकर्मेतिश्लोकेव्याख्या
तां अधिगच्छतिप्राप्नोतीति ४९ ॥

आनंदीटीका १८

अत्रहेतमाह सिद्धिंविंदतीतियदुक्तंतल्लक्षणंपरीक्षयति

असक्तबुद्धिः रागद्वेषहीनः जितात्मा जितेंद्रियः विगतस्पृहाफ
लाभिलाषो यस्स संन्यासेन तमनन्तरमेवकाम्यानां कर्मणां न्या
सस्तस्मादि सिद्धा तितेन परमां नैष्कर्म्य संपाद्यसिद्धिं ब्रह्मप्राप्ति
मधिगच्छति ४९ ॥

213

रामकंठीटीका १४

सर्वत्र सर्वस्मिन्विहिते वर्णस्वभावजे कर्मण्यनुष्ठीयमान एवा
सक्तबुद्धिः सर्वत्रासक्तिसंगदोषरहितमतिस्तथा निषिद्धात्क
र्मणो जितात्मा निगृहीतान्तःकरणः तथा विगतस्पृहः सर्व
त्र सततसंपूर्णस्वात्ममयत्वदर्शित्वादनित्यात्स्वर्गसुखादे
विगताव्यावृत्तास्पृहा यस्य स तादृशः परमां प्रकृष्टां दोषरहितां
नैष्कर्म्यसिद्धिं समधिगच्छति सम्यग्लभते सर्वकर्मसागित्वफ
लं परमात्मसमापत्तिलक्षणां प्राप्नोति केन संन्यासेन व्याख्या
तस्वरूपेण फलाभिसंधित्यागात्मना तत्कर्मत्यागात्मना [illegible]

[illegible] ४९ ॥

+ अथसर्वगीतार्थसंग्रहचिकीर्षया
प्रस्तौति ॥

लाक्षिकी [illegible]टीका

+ जितः प्रत्यवमर्शेन वशीकृत आत्मा स्वस्वभावो येन स जिता
त्मा पुरुषः नैष्कर्म्यस्य ज्ञानकाष्ठाधिरोहेण सर्वकर्मोपरमस्य
सिद्धिं निष्पत्तिं परमामुत्कृष्टां संन्यासेन सर्वोत्कलक्षणेनानु
ष्ठानेन तत्कर्मफलयोः संकल्पत्यागेनाधिगच्छति प्राप्नोति
किंविधः सजितात्मा इति विशेषणद्वारा संन्यासमेव विवृणो
ति असक्तबुद्धिरिति सर्वत्र विहिते स्वाभाविके वा कर्मण्यस
क्ताप्रनिमग्ना बुद्धिरन्तःकरणं यस्य तथा विगता पारलौका
लविषया स्पृहाभिलाषो यस्य सः [illegible]

[illegible] ४९

पंचोलीटीका

स्वकर्मणातमभ्यर्च्येति कर्मजातानिष्ठायोग्यतालक्षणासिद्धिरु
क्तातस्यफलंज्ञाननिष्ठामाह असक्तबुद्धिरिति हेकौंतेय सर्वत्रदारा
दिषुआत्मव्यतिरिक्तेषुप्रीतिरहितांतःकरणंजितात्माजितेंद्रियःवि
गतस्पृहः एवंविधआत्मतःपरमांकर्मजांसिद्धिंविलक्षणांजीवन्मु
क्तिलक्षणांनैष्कर्म्यसिद्धिःक्रियात्मस्वरूपावस्थानलक्षणासिद्धिः
निष्पत्तिःतांसंन्यासेनप्राप्नोति ४९

रणवीरसमिद्धोधिनी

तादृशासेवनेयुक्तिमाह असक्तेति सर्वत्रानुष्ठीयमाने विहितेवर्णा
श्रमोचिते कर्मणिप्रोक्तलक्षणसंगरहिताबुद्धिर्यस्यसतथाजितोनि
षिद्धात्कर्मणः सकाशान्निगृहीतआत्मान्तःकरणंयेनसतथाविगता
स्पृहास्वर्गादिफलाभिलाषोयस्यसतथाविधः कर्मयोगीसंन्यासेन
काम्यकर्मपरिहारलक्षणेनफलकामनापरिहाररवैशिष्ट्येनयथा
विहितानांसर्वकर्मणामनुष्ठानलक्षणेनचेतिद्विविधेनपरमांप्रकृ
ष्टांनैष्कर्म्यसिद्धिंनैष्कर्म्यस्यकर्मत्यागित्वस्यसिद्धिंमहामप्राप्तिलक्षणा
मधिगच्छतिप्राप्नोति ४९ ॥

मधुभाष्य

४९

214

भाषा अनुवाद ॥

जो कहो कि दोष अंश छोडिके गुण मात्र ही ग्रहण कर्मके कर्म किसप्रकार किये जाय सके ऐसे अपेक्षापर कहते हैं कि जिन की बुद्धि असंग करे आशक्ति रहित है और जिता त्मा अर्थात् जोनिरहंकारहै और जिनकी इच्छा कर्मकेफल से दूर हो गई है ऐसे पुरुष सङ्ग जो आशक्ति औफल इन दोनो कोभी छोड कर इस अध्याय के नवम श्लोक मे कहे अनुसार आशक्ति औ फल त्यागरूप सन्यासके द्वारापरम नैष्कर्म्यसिद्धिक है सर्वकर्म निवृत्तिरूप जोसत्वशुद्धि सो पावतेहै ४९ ॥

दोहा

असक्तबुद्धिजोसर्वमे आत्मजितविनकांक्ष ज्ञानसिद्धिको श्रेष्ठको याहि संन्यासते वांक्ष ४९ ॥

215

सिद्धिंप्राप्तोयथाब्रह्मतथाप्नोतिनिबोधमे स
मासेनैवकौंतेयनिष्ठाज्ञानस्ययापरा ५० ॥

शांकरभाष्य टीका १

तथा चोक्तं सर्वकर्माणि मनसा संन्यस्य नैवकुर्वन्न कारयन्नास्ते इति
पूर्वोक्तेन स्वकर्मानुष्ठानेन ईश्वराभ्यर्चनरूपेण जनितां प्रागुक्तलक्ष
णां सिद्धिं प्राप्तस्योत्पन्नात्मविवेकज्ञानस्य केवलात्मज्ञाननिष्ठारूपा
नैष्कर्म्यलक्षणा सिद्धिर्येन क्रमेण भवति तद्वक्तव्यमित्याह सिद्धिमि
ति सिद्धिं प्राप्तः स्वकर्मणेश्वरं समभ्यर्च्य तत्प्रसादजां कायेंद्रियाणां
ज्ञाननिष्ठायोग्यतालक्षणां सिद्धिं प्राप्त इति तदनुवाद उत्तरार्थः किंत
दुत्तरं यदर्थोनुवाद इत्युच्यते यथा येन प्रकारेण ज्ञाननिष्ठारूपेण ब्र
ह्म परमात्मानमाप्नोति तथा तं प्रकारं ज्ञाननिष्ठाप्राप्तिक्रमं मे मम वच
नान्निबोध त्वं निश्चयेनावधारयेत्येतत् किं विस्तरेण नेत्याह समासे
नैव संक्षेपेणैव हे कौंतेय यथा ब्रह्म प्राप्नोति तथा निबोधेति अने
न प्रकारेण या प्रतिज्ञाता ब्रह्मप्राप्तिस्तामिदंतया दर्शयितुमाह नि
ष्ठा ज्ञानस्य या परेति निष्ठा पर्यवसानं परिसमाप्तिरित्येतत् कस्य ब्र
ह्मज्ञानस्य या परा परिसमाप्तिः कीदृशी सा यादृशमात्मज्ञानं की
दृक् तत् यादृश आत्मा कीदृशोऽसौ यादृशो भगवतोक्त उपनिषद्वा
क्यैश्च न्यायतश्च ननु विषयाकारं ज्ञानं न विषयो नाप्याकारवानात्मे
ष्यते क्वचित् नन्वादित्यवर्णं भारूपः स्वयंज्योतिरित्याकारवत्त्वमात्म
नः श्रूयते न तमोरूपत्वप्रतिषेधार्थत्वात्तेषां वाक्यानां द्रव्यगुणाद्या
कारप्रतिषेधे आत्मनस्तमोरूपत्वे प्राप्ते तत्प्रतिषेधनार्थान्यादित्यव
र्णमित्यादि वाक्यानि अरूपमिति च विशेषतो रूपप्रतिषेधात् विष
यत्वाच्च न संदृशे तिष्ठति रूपमस्य न चक्षुषा पश्यति कश्चनैनं अश
ब्दमस्पर्शमित्यादिभ्यस्तस्मादात्माकारं ज्ञानमित्यनुपपन्नं कथं तर्ह्या
त्मनो ज्ञानं सर्वं हि यद्विषयं ज्ञानं तत्तदाकारं भवति निराकारश्चा
त्मेत्युक्तं ज्ञानात्मनोश्चोभयोर्निराकारत्वे कथं तद्भावनानिष्ठेति ना
त्यन्तनिर्मलत्वस्वच्छत्वसूक्ष्मत्वोपपत्तेरात्मनो बुद्धेश्चात्मसमनैर्म

श्री
गी टी
श्रं

ल्पाद्युपपत्तेरात्मचैतन्याकाराभासत्वोपपत्तिः बुद्ध्याभासं मनस्त
दाभासानींद्रियाणि इंद्रियाभासश्च देहोऽतो लौकिकैर्देहमात्र एवात्म
दृष्टिः क्रियते देहचैतन्यवादिनश्च लोकायतिकाश्चैतन्यविशिष्टः का
यः पुरुष इत्याहुः तथान्ये इंद्रियचैतन्यवादिनोऽन्ये मनश्चैतन्यवादिनो
ऽन्ये बुद्धिचैतन्यवादिनस्ततोऽप्यन्तरमव्यक्तमव्याकृताख्यमविद्यावस्था
मात्मत्वेन प्रतिपन्नाः केचित् प्रकृतिचैतन्यवादिनः सर्वत्र बुद्ध्या
दिदेहान्ते ह्यात्मचैतन्याभासतात्मभ्रांतिः कारणमिति तस्मादात्मवि
षये ज्ञाने न विधातव्यं किं तर्हि नामरूपाद्यनात्माध्यारोपण निवृत्ति
रेव कर्तव्या नात्मचैतन्यविज्ञाने सर्वैरभ्युपगमात् अविद्याध्यारोपितस
र्वपदार्थाकारैरेव विशिष्टतया गृह्यमाणत्वात् अत एव विज्ञानवादि
नो बौद्धाः विज्ञानव्यतिरेकेण वस्त्वेव नास्तीति प्रतिपन्नाः प्रमाणान्त
रनिरपेक्षतां च स्वसंविदितत्वाभ्युपगमेन तस्मादविद्याध्यारोपणनि
राकरणमात्रं ब्रह्मणि कर्तव्यं न तु ब्रह्मविज्ञाने यत्नोऽत्यन्तप्रसिद्ध
त्वात् अविद्याकल्पितनामरूपविशेषाकारापहृतबुद्धित्वादत्यन्तसिद्धं सु
विज्ञेयमासन्नतरमात्मभूतमप्यप्रसिद्धं दुर्विज्ञेयमतिदूरं पृथगिव
च प्रतिभाति अविवेकिनां बाह्याकारनिवृत्तबुद्धीनां तु लब्धगुर्वा
त्मप्रसादानां नातः परं सुखं सुप्रसिद्धं सुविज्ञेयमासन्नमस्ति तथा
चोक्तं प्रत्यक्षावगमं धर्म्यमित्यादि केचित्तु पंडितंमन्या निराकारत्वा
दात्मवस्तु नोपैति बुद्धिरतो दुःसाध्या सम्यक्ज्ञाननिष्ठेत्याहुः सत्य
मेवं गुरुसंप्रदायरहितानामश्रुतवेदान्तानामत्यन्तबहिर्विषयास
क्तबुद्धीनां सम्यक्प्रमाणेष्वकृतश्रमाणां न हि परीतानां तु लौकि
कग्राह्यग्राहकद्वैतवस्तुनि सद्बुद्धिर्नितरां दुःसम्पाद्या आत्मचैत
न्यव्यतिरेकेण वस्त्वन्तरस्यानुपलब्धेः यथा चैतदेवमेव नान्यथेत्यवो
चाम उक्तं च भगवता यस्यां जाग्रति भूतानि सा निशा पश्यतो मुनेरिति
तस्माद्बाह्याकारभेदबुद्धिनिवृत्तिरेवात्मस्वरूपालम्बने कारणं न ह्यात्मा
नाम कस्यचित् कदाचिदप्रसिद्धः प्राप्यो हेय उपादेयो वा अप्रसिद्धे हि त
स्मिन्नात्मनि स्वार्थाः सर्वाः प्रवृत्तयः व्यर्थाः प्रसज्येरन् न च देहाद्यचे
तनार्थत्वं शक्यं कल्पयितुं न च सुखार्थं सुखं दुःखार्थं वा दुःखम्

स्यावगत्यवसानार्थत्वाच्च सर्वव्यवहारस्य तस्माद्यथा स्वदेहरूपप
रिच्छेदाय न प्रमाणान्तरापेक्षा ततोऽप्यात्मनोऽन्तरतमत्वात्तदवग
तिं प्रति न प्रमाणान्तरापेक्षेत्यात्मज्ञाननिष्ठा विवेकिनां स्वप्रसि
द्धेति सिद्धं येषामपि निराकारं ज्ञानमप्रत्यक्षं तेषामपि ज्ञानवशे
नैव ज्ञेयावगतिरिति ज्ञानमत्यन्तं प्रसिद्धं सुखादिवदेवेत्यभ्युप
गन्तव्यं जिज्ञासानुपपत्तेश्चाप्रसिद्धं चेत् ज्ञानं ज्ञेयवज्जिज्ञास्येत
यथा ज्ञेयं घटादिलक्षणं ज्ञानेन ज्ञाता व्याप्तुमिच्छति तथा ज्ञान
मपि ज्ञानान्तरेण ज्ञाता व्याप्तुमिच्छेन्न चैतदस्ति अतोऽत्यन्तप्रसि
द्धं ज्ञानं ज्ञाताप्यत एव प्रसिद्ध इति तस्मात् ज्ञाने यत्नो न कर्तव्यः
किन्तु नात्मबुद्धिनिवृत्तावेव तस्मात् ज्ञाननिष्ठा सुसम्पाद्या ५०॥

आनन्दगिरिकृतटीका ।

संन्यासान्नैष्कर्म्यप्राप्तिरित्यत्र वाक्योपक्रमानुकूल्यमाह तथावे
ति ज्ञानस्य प्राप्तियोग्यतावतो ज्ञातसम्यगिष्यस्तत्फलप्राप्ते
रुक्तावुक्तायां वक्तव्यशेषो नास्तीत्याशंक्याह सर्वात्मकेनेति क्रमाद्वि
वक्तव्यं तदिदमुच्यते सिद्धिं प्राप्तस्य युक्तमेव कस्मादुच्यते तत्राह तद
नन्तरमिति उत्तरमेव प्रश्नपूर्वकं स्फोरयति किं तदित्यादिना ।
ज्ञाननिष्ठाप्राप्तिक्रमस्य विस्तरेणोक्तौ दुर्बोधत्वमाशंक्य परिहरति।
किमिति चतुर्थपादस्य पूर्वेणासङ्गतिमाशंक्याह यथेति निष्ठा
याः सापेक्षत्वात् प्रतिसंबंधि निर्देष्टव्यमित्याह कस्येति यावत्
ज्ञानस्य परा निष्ठा साप्यकृतस्य ज्ञानस्य नेष्टेत्याह ब्रह्मेति तस्य
परा निष्ठा न प्रसिद्धेति कृत्वा साधनानुष्ठानाधीनतया साध्येति
मत्वाह स्वरूपेति कीदृशीति प्रसिद्धमात्मज्ञानमनूद्य प्रश्ने ज्ञान
निष्ठा स्वज्ञातेत्याह यादृशमिति तत्रापि प्रसिद्धिरसिद्धेति शंक
ते कीदृगिति सर्वेनैव विशेषो हीति न्यायेनोत्तरमाह यादृशाइ
ति तस्मिन्नपि विप्रतिपत्तेरप्रसिद्धिमभिसंधाय पृच्छति कीदृश
इति भगवतात्यादुपनिषद्वाक्यानि चाश्रित्य परिहरति यादृश
इति न जायते म्रियते वेत्यादीनि वाक्यानि कूटस्थत्वमसंगत्व
त्यादिनायः ज्ञानस्य विषयाकारत्वादात्मनश्चाविषयत्वादनाका
रत्वाच्च तदाकारकज्ञानायोगादात्मप्रसिद्धावपि नात्मज्ञानप्रसि

श्री॰
गीटी॰
भ॰

217

द्धिरितिचेत्कते नत्विति आकारवत्त्वमात्मनः स्फुरति सिद्धमि
ति सिद्धान्ती शंकते नन्वादिनेति उक्तवाक्यानामर्थं त्वद
र्शनेन दूषयति परिहरति नित्यादिना सेतुहवाक्ये प्रपंचय
ति इत्येति इत्याकारवत्त्वमात्मनो नास्तीत्याह श्रुत्युपमिति
यद्यात्मनो विषयत्वाभावान्न द्वैविध्यं ज्ञानेन संभवतीत्युक्ते तदु
पपादयति अविषयत्वाच्चेति आत्मनो विषयत्वे स्फुरति मुदा
हरति नेत्यादिना संदेशे सम्यग्दर्शनविषयत्वाय यस्यात्मनोरू
पं न तिष्ठतीत्यर्थः तदेव करणगोचरत्वेनोपपादयति नेति शब्दा
दिमूलत्वाच्चात्मा विषयो न भवतीत्याह यशाह इति आत्मनोवि
षयत्वाकारवत्त्वयोरभावे फलितमाह तस्मादिति ज्ञानस्यात्माका
रत्वाभावे सम्यगात्मज्ञानमिति व्यपदेशासिद्धिरित्येकदेशी शंक
ते कथं तर्हि इति कामानपपत्तिरित्याशंक्याह सर्वहीति आत्म
नोपि तर्हि विषयत्वेन ज्ञानस्य तदाकारत्वस्यादित्याशंक्याह निरा
कारश्चेति आत्मनो विषयराहित्ये च कारार्थः आत्मवत्तत्ज्ञान
स्यापि तर्हि निराकारत्वम्भविष्यतीत्यत्राह ज्ञानेति तद्धेतुनात्म
ज्ञाने गृह्यते तस्य भावनापौनःपुन्येनानुसंधाने तस्य निराससमा
सिरात्मनि साक्षात्कारदार्ढ्येन वैतत् सर्वमात्मनो ज्ञानस्य वा निरा
कारत्वे सिध्यतीत्यर्थः ज्ञानात्मनोः साम्योपन्यासेन सिद्धान्तीसमा
धत्ते नेत्यादिना यथोक्तसाम्यानुसारादात्मचैतन्याभासव्याप्ता ज्ञा
नपरिणामवती बुद्धिः साभासबुद्धिः व्याप्तं मनः साभासमनोव्या
प्तानींद्रियाणि साभासेंद्रियव्याप्तः स्थूलदेहस्तत्र लौकिकव्याप्तिं
प्रमाणयति अतइति आत्मदृष्टेर्देहमात्रे दृष्टत्वात्तत्र चैतन्याभान
स्यामिंद्रियद्वारकत्वेन इंद्रियेष्वपि तद्दृष्टिदर्शनाच्चैतन्याभासव
त्वे मनोद्वारा सिध्यति मनसि चात्मदृष्टेश्चैतन्याभासवत्त्वं बुद्धि
द्वारा लभ्यते बुद्धौ चात्मदृष्टेर्ज्ञानद्वारा चैतन्याभाससिद्धिरित्यर्थः
देहे लौकिकमात्मत्वदर्शनं भ्रान्त्याभावादुपपन्नमित्याशंक्याह
देहेति तथापि कथमिंद्रियाणामप्यहीनमात्मत्वमित्याशंक्या
ह तथेति तथापि मनसोप्यात्मत्वं न तत्र्यायमित्याशंक्याह
अत्रमश्ति बुद्धेरात्मत्वमिति न्यायोपेतमिति सूचयति अत्र बुद्धौ।

ति देहादौ दृष्टे नेपरमात्मत्वबुद्धिर्नास्त्येवेति नियमं वारयति नतो
पीति तत्र हिंसाभावेन कर्यामिणि करणोपासकानामात्मधीरस्तीत्य
र्थः उद्यादौ देहान्ते लौकिकपरीक्षकाणामात्मत्वभ्रान्तौ साधारणं
कारणमाह सर्वत्रेति आत्मज्ञानस्य लौकिकपरीक्षकप्रसिद्धत्वादेव
विधिविषयत्वमपि परेष्टं परास्तमित्याह इत्यत इति ज्ञानस्याविधेयत्वा
भावे किं कर्तव्यं इत्याद्याकाङ्क्षायामाशङ्क्याह किन्त्वति आत्मज्ञाना
स्याविधेयत्वे प्राप्तमतः शास्त्रेति हेतौ विहरणेति अविधेयेति देहेन्द्रिय
मनोबुद्ध्यव्यक्तरूपलभ्यमानैः सहोपलभ्यमाने चैतन्ये नान्यथा तेषामु
पलम्भो जडत्वादित्यत्र विज्ञानवादिभ्रान्तिं प्रमाणयति श्रुतयश्चेति सर्वं
ज्ञेयं ज्ञानधाममेव ज्ञायते तेन ज्ञानातिरिक्तं नास्त्येव वस्तु सैषमते हि
स्तन्मद्दृष्टे वस्तु ज्ञानातिरिक्तं नास्तीति नेत्याशंकोत्तरार्थः ज्ञानस्यापि
ज्ञेयत्वात् ज्ञात्रन्तरमेष्टव्यमित्याशंक्याह प्रमाणान्तरेति ज्ञानस्य
स्वेनैव ज्ञेयत्वोपगमनेनातिरिक्तप्रमाणनिरपेक्षताव प्रतिपत्त्याशति
सैवयः प्रत्यगात्मविज्ञानस्य सिद्धत्वेनाविधेयत्वे फलितमाह तस्मादि
८वि ति यत्रात्मभावे नाचक्षाणस्तत् ज्ञानस्य चात्यन्तप्रसिद्धत्वे कथम्
लाभमन्यथा प्रथा लौकिकानामित्यत्राह श्रुतिवेषेति यथा प्रतिमास उ
विज्ञेयत्वादिरूपमेव ब्रह्म किं न स्यात् अत्राह वाह्येति गुरुप्रसादे अप्रस्तु
यानोपितत्वदेहाद्यध्यस्य करणान्तिरेकात्तत्वं बुध्यतामिति निरवग्रहो
त्वग्रहः आत्मप्रसादस्याधिगतपदशक्ति नाम्ब्रह्मवाक्यस्य श्रोतृप्रसन्ने
यानादात्मनो मनसो विषयवाप्टनस्य प्रत्यगेकाग्रतया ततश्चावणमि
ति विवेकः आत्मज्ञानस्यात्मद्वारा प्रसिद्धत्वे वाक्योपक्रमे प्रमाणय
ति तथाचेति आत्मनो निराकारत्वात्तस्मिन् बुद्धेरप्रवृत्तेः सम्यक्ज्ञा
ननिष्ठा न सम्भाव्येति मतमन्यापयति केचित्विति वहिर्मुखानामन
र्मुखानां वा दुर्लभा सम्यग्ज्ञाननिष्ठा दुःसाध्येति विकल्पार्थं अङ्गी
करोति सत्यमिति सर्वविशेषणमन्तरेणान्तरविशेषणे हेतुत्वेन योज
नीयं द्वितीयं दूषयति तद्विपरीतानामिति अन्तर्निष्ठानां हेतुविषये
सम्यग्दृष्टेरतिशयेन दुःसम्पाद्यत्वे हेतुमाह आत्मेति तद्व्यतिरेकेण
वस्त्वन्तरस्यासत्वे कथमित्याशंक्याह यथाचेति यद्वैतमेव वस्तु द्वै
ते त्वाविधयके नान्यथा नास्तिकमित्येतदेव यथा स्यात्तथा कर्त्तेनावयं

तत्र तज्ज्ञाप्यायेष्विति योजना ज्ञाननिष्ठायामद्वैतदर्शिनो द्वैतेना
स्ति तद्बुद्धिरित्यत्र भगवतोपि सम्मतिमाह उक्तञ्चेति परमते
निराकृत्य प्रकृतमुपसंहरत्यात्मनो निराकारत्वे ज्ञानस्य तदा
लम्बनत्वे किं कारणमित्याशङ्क्याह तस्मादिति मत्वात्मा कथंचि
त् ज्ञानक्रियासाध्यश्चेत्तस्य हेयोपादेयान्यतरकोटिनिवेशात्ग्रा
मे स्वर्गादिवत् क्रियासाध्यत्वेनासिद्धत्वं नेत्याह नहीति आत्म
त्वादेव प्रसिद्धत्वेनाप्यात्मत्वादनात्मवत्तस्य हेयोपादेयत्वयोरयोग
त् क्रियासाध्यत्वेनेत्यर्थः आत्मनश्चेष्टत्वे क्रियासिद्धत्वात्तदा सर्वप्रवृ
त्तीनामभ्युदयनिःश्रेयसार्थानां आत्मार्थत्वायोगादर्थिनोभावे
ऽर्थित्वमप्रामाणिकं स्यादित्याह अप्रसिद्धेहीति न प्रवृत्तीनां स्वा
र्थत्वे देहादीनामपि तत्स्वार्थत्वेन तादर्थ्यादित्याशङ्क्य चेतनादि
वदचेतनस्यार्थित्वायोगान्नैवमित्याह नचेति ननु प्रवृत्तीनां फ
लावसायितया सुखदुःखयोरन्यतरार्थत्वात्तत्र स्वार्थत्वमत आह न
चेति प्रवृत्तीनां सुखदुःखार्थत्वेपि तयोः स्वार्थत्वासिद्धेरर्थित्वेना
त्मा सिद्धतीत्यर्थः किंच सर्वोपि ज्ञानापायादात्मावगमपर्यन्तः सर्वोव्य
वहारः नचात्मनप्रसिद्धेः यत्तादृग्व्यवहारस्य न तत्ज्ञानार्थत्वेनात्मप्र
सिद्धिरिष्टेत्याह आत्मेति नचात्मा प्रसिद्धोपि प्रमाणद्वारा प्रसिध्य
ति तत् प्रमाणादेवेतिन्यायात् अत्राह तस्मादिति मानमेयादिसर्वव्यव
हारस्यात्मावगमान्तत्वोपगमात् प्रागेव प्रमाणप्रवृत्तेरात्मप्रसिद्धेरेष्ट
व्यत्वादित्यर्थः आत्मावगतेरेव स्वाभाविकत्वे विवेकवतामारोपनि
वृत्त्या ज्ञाननिष्ठा सुप्रसिद्धेत्युपसंहरति इत्यात्मेति ननु नाकारमे
वात्मभिमीमहे बुद्धिमिति वदतामनाकारमप्रत्यक्षमिच्छता
मागमाद्यवगतेरप्रसिद्धमेव ज्ञानेनेत्याह येषामिति स्ववादिवत्त्वा
त्मानमवगम्य ज्ञानं नानुमेयं विषयावगत्या तदनुमितावितरेत
राश्रयादिति भावः इतश्च ज्ञाने प्रसिद्धमन्यथा तत्र जिज्ञासाप्रस
ङ्गाच्च ज्ञाने जिज्ञासाप्रसिद्धा प्रसिद्धेच तदयोगादित्याह जिज्ञासेति
तदेव प्रपञ्चयति अप्रसिद्धं चेदिति दृष्टान्तमेव व्याचष्टे यथेति दा
र्ष्टान्तिके विवृणोति तथेति इष्यत इति निराचष्टे नचेति ज्ञानस्य
ज्ञानान्तरेण ज्ञेयत्वमेतच्छब्दार्थः अनवस्थापत्तेरित्यर्थः ज्ञानेजि

ज्ञानस्यानुपपत्तेः फलितमाह अत इति प्रसिद्धेऽपि ज्ञाने ज्ञानंयत्न
ति किमायातं तत्राह ज्ञानायेति ज्ञानस्य विनाज्ञातारमपर्यवसा
नादित्यर्थः ज्ञानस्य प्रसिद्धत्वे तत्र भावनापर्यायो विधिर्नास्तीत्याह
तस्मादिति कुत्र तर्हि प्रयत्नाख्या भावनेत्याशङ्क्याह किंत्विति
अविषये निराकारे चात्मनि ज्ञाननिष्ठायाः दुःसम्पाद्यत्वभा
वे फलितम् निगमयति तस्मादिति ५० ॥

स्वामिकृतटीका ३

एवंभूतस्य परमहंसस्य ज्ञाननिष्ठया ब्रह्मभावप्रकारमाह सिद्धिं
प्राप्त इति षड्भिः नैष्कर्म्यसिद्धिं प्राप्तः सन् यथा येन प्रकारेण ब्रह्म प्राप्नो
॰मेव ति तथा तं प्रकारं मे पदेशेन वचनात् निबोध [illegible] ५० ॥

पिशाचभाष्यटीका ४

यथा सिद्धिं प्राप्तः ब्रह्म नैष्कर्म्यमाप्नोति तथा निबोध यत्र वगच्छेमेमम
ईश्वरस्य मत्तः समासेनैव संक्षेपेणैव तत्रयाऽस्थितिः ज्ञानस्य या परा
प्रकृष्टा तां निबोधेत्यर्थः ५० ॥

रामानुजभाष्यटीका ५ ॰ग

सिद्धिमिति सिद्धिं प्राप्तः श्रवणादहरहरनुष्ठीयमानकर्मयोगनिष्पा
द्यध्यानसिद्धिं प्राप्तो यथा येन प्रकारेण वर्तमानो ब्रह्म प्राप्नोति यथा
समासेन निबोध तदेव ब्रह्म विशेष्यते निष्ठा ज्ञानस्य या परेति ज्ञानस्य
ध्यानात्मकस्य या परा निष्ठा पर्यवसानभूमिरित्यर्थः ५० ॥

अभिनवगुप्तकृत टीका ६

स्पष्टार्थम् ५० ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

परमार्थप्रपा टीका ७

एवंभूतस्य परमहंसस्य ज्ञाननिष्ठया ब्रह्मभावनाप्रकारमाह सिद्धि
मिति षड्भिः नैष्कर्म्यसिद्धिं प्राप्तः यथा येन प्रकारेण ब्रह्म प्राप्नोति
तथा मे मत्तः निबोध संक्षेपेण जानीहि यावत्प्रमाणा ज्ञानस्य परा
सर्वोत्कृष्टा निष्ठा मर्यादा ५० ॥

वनमाली टीका ८

उक्तसाधनसंपन्नस्य संन्यासिनो भगवज्ज्ञानोत्पत्तौ साधनक्रममाह
सिद्धिं मिति स्वकर्मणेश्वराराधनात्तत्प्रसादजां सर्वकर्मत्यागपर्य

श्री
गी टी
अ॰

219

नोज्ञानोत्पत्तियोग्यतारूपां सिद्धिं प्राप्तो यथा येन प्रकारेण ब्रह्माप्नो
ति परं ब्रह्म साक्षात्करोति समासेन तथा मे वचनान्निबोध या ज्ञानस्य
परा निष्ठा पर्यवसानं तत्तु हे कौन्तेय ज्ञाने नास्तीत्यर्थः यद्वा सिद्धिं
भगवदपरोक्षं प्राप्तो यथा ब्रह्माप्नोति प्राकृतदेहादि विहाय स्वस्व
लिंगदेहः सन् लोकविशेषस्थो विग्रहविशिष्टमनन्तमेव परमेश्वरमा
प्नोति तथा निबोधेत्यर्थः या ज्ञानस्य परा निष्ठा परा काष्ठा तदधिको
ज्ञानस्य विषयो नास्तीत्यवधिरित्यर्थः ५० ॥

ऊसमवेनयंतीटीका ४

प्राप्तसिद्धेर्जितस्य पुनः किं फलं स्यादित्यपेक्षायामाह सिद्धिरिति
स्ववर्णाश्रितेन कर्मणा प्रयाणादहरहः परमपुरुषमाराध्यत।
प्रसादनामात्मध्यानपरां सर्वकर्मत्यागरूपां सिद्धिं प्राप्तो जनो यथा
येन प्रकारेण ब्रह्मात्मस्वरूपमाप्नोत्यनुभवति तथा तत्प्रकारं समा
सेन संक्षेपेण गदतो मे मत्तः सकाशान्निबोध त्वं जानीहि तद्ब्र
ह्म विशिष्यते हे कौन्तेय यद्ब्रह्मज्ञानस्य ध्यानरूपस्य या परा प्रमात्म
विषया निष्ठा तेन मयि वक्ष्यमाणा परमप्राप्यरूपा त्वं शृणु कौन्तेय त्व
नेनार्जुनस्य तच्छ्रवणाधिकारित्वं सूचितं ५० ॥

+प्रागुक्तसाधनसंपन्नस्य सर्वकर्मसंन्यासिनो ब्रह्मज्ञानोत्पत्तिसाधनक्रममाह॥

मधुसूदनी टीका ९

+स्वकर्मणा भगवदाराधनतत्प्रसादजां सर्वकर्मत्यागपर्यन्तां ज्ञानोत्पत्ति
योग्यतारूपां सिद्धिमन्तःकरणशुद्धिं प्राप्तो यथा ब्रह्माप्नोति येन प्र
कारेण शुद्धमात्मानं साक्षात्करोति तथा तं प्रकारं निबोध मे मद्वचना
दवधारयानुष्ठातुं किमिति विस्तरेणाह समासेन संक्षेपेणैव
न तु विस्तरेण हे कौन्तेय तदवधारणे किं स्यादित्यत आह निष्ठा ज्ञा
नस्य या परा ज्ञानस्य विचारपरिनिष्पन्नस्य निष्ठा परिसमाप्तिः यदने
न्तरसाधनान्तरेणानुष्ठेयमस्ति परा श्रेष्ठा सर्वोत्माभासाक्षान्मोक्षहे
तुत्वात्तां सिद्धिं प्राप्तस्य ब्रह्मप्राप्तिरूपां ज्ञाननिष्ठां परां संक्षेपेण निबो
धेत्यर्थः ५० ॥

सदानंदी टीका ११

सर्वोक्तसाधनैः सर्वैः संपन्नस्य विवेकिनः मुमुक्षोर्ब्रह्मविज्ञान।
साधनक्रम उच्यते १ स्वकर्मणा समाराध्य सिद्धिं तत्प्रसादजां वि

तमुद्दिपरिप्राप्तोविज्ञानोत्पत्तियोग्यतो २ ब्रह्मयेनप्रकारेणप्र
त्यगाद्वयचिद्रूपं साक्षात्करोतिसंशुद्धमात्मानंपरमेश्वरं ३ मम
वाक्यात्प्रकारंतंकर्तव्यमवधारय संक्षेपेणैवकौंतेय नतुविस्तरशः
पुनः ४ तस्यावधारणीयस्यार्थंशृणुतंसमाहितः निष्पन्नस्य
विचारेणज्ञानस्यात्ज्ञानयोगिनः ५ निष्ठापरिसमाप्तिर्यांप्राप्यका
र्यंनकंचन साक्षात्मोक्षैकहेतुत्वात्सर्वोमायापरास्तता ६ तांवे
संक्षेपतःशृणुज्ञानस्यरोभवसर्वदा ७ ॥ ५० ॥

नीलकंठी टीका १२

स्वकर्मनिरतःसिद्धिंयथाविंदतीतिप्रतिज्ञातमुपपादितमिदा
नींनैष्कर्म्यसिद्धिंप्राप्तोपिपरिव्राड्वशीकारसंज्ञकवैराग्यवान्य
थाब्रह्मप्राप्नोतितथावक्तुंप्रतिजानीतेसिद्धिमितिसिद्धिंनैष्कर्म्य
सिद्धिंनिवोधबुध्यस्वमेमद्वचनात्समासेनसंक्षेपेणैवहेकौंतेय
यायथाप्राप्यब्रह्मविधेयापेतस्यात्ज्ञानस्यपरानिष्ठायदपेक्षयाऽ
न्यत्प्रेयःश्रेयोतरतरंनास्तीत्यर्थः ५० ॥

आनंदीटीका १३

एवंकर्मयुक्तिजांसिद्धिंसंदर्श्यसंयमयोगजामपिदर्शयति ॥
यथासिद्धिंयोगसिद्धिंप्राप्तःतद्ब्रह्माप्नोति याब्रह्मप्राप्तिरेव
ज्ञानस्यपरानिष्ठानिर्वाहस्थानं ततःपरमपरस्यत्वयस्याभा
वात् तदेतत्संक्षेपेणमेमयोच्यमानंनिवोध ५० ॥ + इत्थंयेनज्ञानेनसंहृतंक्रियमाणमेव + व्यक्तंभवतितस्यक्रमेणपरंप्रकर्षंप्रति पादयितुमुपक्रमते ॥

रामकंठीटीका १४

+ + उपायभूतस्यज्ञानस्यपरानिरुत्तरानिष्ठाप्रान्तभूमिः यतःप
रंज्ञेयंनसंभवतीत्यर्थः तदुपायमपिकथ्यमानमवधारय प
वंविधोब्रह्मप्राप्नोति [illegible] ५०

लासिकी[illegible]टीका

+ अधुनातल्लाभक्रममेविव व्राह ॥
+ सिद्धिंज्ञानस्यपरमुत्कर्षंयथायेनप्रकारेणप्राप्तोयोगी
ब्रह्मानिरुत्तरंतत्त्वमाप्नोतिआप्नोति तथातेनप्रकारेणव

गी॰ क्ष्यमाणेनमेववचनान्निबोधावधारय किंतुसमासेनैवसं
टी॰ क्षेपेणैवपूर्वंविस्तरेणोक्तत्वात् कांसिद्धिमितिसिद्धेर्लक्षण
ग्र॰ माह निष्ठेति यासिद्धिर्ज्ञानस्योद्देनलक्षणमस्यपरानिष्ठापर्य
२२० न्तकाष्ठा [illegible] ५०

पंचोलीटीका

नैष्कर्म्यलक्षणांकेवलज्ञाननिष्ठायेनक्रमेणभवतितंक्रममा
हे ह सिद्धिमिति कौंतेयसिद्धिंप्राप्तःसन्यथायेनप्रकारेणज्ञान
निष्ठारूपेणब्रह्मपरमात्मानंप्राप्नोतितथातंज्ञाननिष्ठाप्राप्ति
क्रमंममवचनान्निबोधजानीहि यावब्रह्मप्राप्तिर्ब्रह्मज्ञानस्यनि
ष्ठापरिसमाप्तिःसमासेनसंक्षेपेनतान्निबोध ५०

रणवीरसमिद्धोधिनी

प्रययेनज्ञानेनसंस्कृतंक्रियमाणसत्कृतफलदंभवति तस्य
क्रमेणपरंप्रकर्षंप्रतिपादयितुमुपक्रमतेसिद्धिमिति सिद्धिं
नैष्कर्म्यसिद्धिंप्राप्तःकर्मयोगीयथायेनप्रकारेणब्रह्मपूर्वमेव
रनत्वसायुज्यमाप्नोति तथातेनप्रकारेणसमासेनैवसंक्षेपेणै
व मेमर्षवचनानिबोधावधारय तमेवप्रकारमाह निष्ठेतियाज्ञा
नस्यस्वधर्मविषयकस्यनिश्चयस्ययापरानिकृष्टानिष्ठाप्रा
न्तभूमिरिति ५०॥

मधुभाष्य

५०॥

भाषा अनुवाद टीका

पूर्वोक्त ऐसे परमहंस पुरुष को ज्ञाननिष्ठा क्रमसे ब्रह्मभाव की प्राप्ति का प्रकार इस श्लोक सेलेसाठिके श्लोक तक कहतेहैं किहे कौंतेय अर्जुन नैष्कर्म्यसिद्धिकोपायकरके ज्ञानविषयकप्रकृष्ट निष्ठा से जैसेपुरुषब्रह्मकोप्राप्त होतेहैं सोप्रकार संक्षेप रूप हमसे श्रवण करो अर्थात् ज्ञान कीजोश्रेष्ठ निष्ठा है सोसुनो ५० ॥

दोहा

सिद्धिप्राप्तज्यों ब्रह्महि प्रापहि सुजन मो सोहि कुंतिसुत संक्षे
पसें नेष्ठाज्ञानहिकोहि ५०॥

बुद्ध्याविशुद्धयायुक्तोधृत्यात्मानंनियम्यचश
ब्दादीन्विषयांस्त्यक्त्वारागद्वेषौव्युदस्यच ५१

शांकरभाष्यटीका १

सेयं ज्ञानस्य परा निष्ठोच्यते कथं कार्येति बुद्ध्याध्यवसायात्मिक
या मायारहितयायुक्तः सम्पन्नोधृत्या धैर्येण आत्मानं कार्यकर
णसंघातं नियम्यच नियमनं कृत्वा वशीकृत्य शब्दादीन्शब्द आदि
र्येषां ते शब्दादयस्तान् विषयांस्त्यक्त्वा सामर्थ्यात् शरीरस्थितिमा
त्रान् केवलान् मुक्त्वा ततोधिकान् सुखार्थान् त्यक्त्वेत्यर्थः शरीर
स्थित्यर्थत्वेन प्राप्तेषुच रागद्वेषौ व्युदस्यच परित्यज्य ५१ ॥

आनंदगिरिकृतटीका २

ब्रह्मज्ञानस्य परां निष्ठां प्रतिष्ठापितामनूद्य श्लोकान्तरमवतार
यति एवमिति सेयंब्रह्मज्ञानस्य परानिष्ठासमारोपिता
नर्थनिवृत्तिद्वारा ब्रह्मणि परिसमाप्तिर्ज्ञानस्य ज्ञानरूपोच्यते
सा कार्या सततमायेति यदुक्तं तत्कथं केनोपायेनेति प्रश्नार्थः इष्ट
मुपायभेदमुदाहरति बुद्ध्येति अध्यवसायोत्रत्मात्मनिश्चयः माया
रहितत्वं संशयविपर्ययशून्यत्वं शब्दादिसमस्तविषयत्यागे देह
स्थितिरपि दुःस्था स्यादित्याशंक्याह सामर्थ्यादिति विषयमात्रत्या
गे देहस्थित्यनुपपत्तेर्ज्ञाननिष्ठासिद्धिप्रसंगादित्यर्थः देहस्थित्य
र्थत्वेनापन्नजातेष्वर्थेषु प्रामाराग्गादिर्ज्ञाननिष्ठाप्रतिबन्धकं व्यु
दस्येति शरीरेतिपरित्यज्य विविक्तसेवी स्यादिति संबंधः ५१ ॥

स्वामिकृतटीका ३

+तदेवाह बुद्ध्येति ॥
+उक्तेनप्रकारेणविशुद्धयासर्वोत्कृष्टयासात्विकबुद्ध्यायुक्तोधृत्यासात्वि
क्याआत्मानंतामेवबुद्धिंनियम्यनिश्चलांकृत्वाशब्दादीन्विषयांस्त्य
क्त्वातद्विषयौचरागद्वेषौचव्युदस्यबुद्ध्याविशुद्धयायुक्तइत्यादीनांब्र
ह्मभूयायकल्पतइतितृतीयेनान्वयः ५१ ॥

पिशाचभाष्यटीका ४

बुद्ध्याअध्यवसायात्मिकयाविशुद्धयासात्विक्यायुक्तोधृत्याधैर्येण

श्री॰
गी॰टी॰
प्र॰
222

नयाचविशुद्धयाबुद्ध्यात्मानंकार्यकारणसंघातंनियम्यस्थापयित्वाश
ब्दादिविषयांस्त्यक्त्वारागद्वेषौव्युदस्यचअपनीय ५१ ॥

रामानुजभाष्य टीका ५

बुद्ध्येति [illegible] त्रयमिति बुद्ध्याविशुद्धयायथावस्थितात्मतत्त्ववि
षययायुक्तः धृत्यात्मानंनियम्यचविषयविमुखीकरणेनयोगयोग्यं
मनःकृत्वाशब्दादीन्विषयांस्त्यक्त्वातत्संनिहितान्कृत्वानिमित्तौ।
रागद्वेषौव्युदस्यच ५१ ॥

अभिनवगुप्तकृत टीका ६

स्पष्टार्थम् ५१ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

परमार्थप्रपा टीका ७

तामेवाह बुद्ध्येति एवंभूतःपुरुषोब्रह्मभूयायकल्पतइतिरुत्ती
येनान्वयः किंभूतः विशुद्धयाव्यवसायात्मिकयाबुद्ध्यायुक्तः
धृत्यासात्त्विक्यात्मानंबुद्धिंनियम्यनिश्चलांकृत्वाशब्दादीन्विषया
नुपरमांगेपिदर्शनादीन्त्यक्त्वानद्विषयोरागद्वेषौव्युदस्यनिर्निदाम
प्रक्षोव्युदस्यसमक्त्वा ५१ ॥

वनमाली टीका ८

ज्ञाननिष्ठाप्रकारोयोच्यते बुद्ध्येतिविशुद्धयासंशयविपर्ययशून्य
यासात्त्विक्याधृत्या [illegible] सात्त्विक्यात्मानंदेहेंद्रियसंघातं।
नियम्योन्मार्गप्रवृत्तेर्निवार्यस्वरूपप्रवणंतांचकृत्वाशब्दादीन्विषया
न्स्त्यक्त्वाभोगेनवंधहेतून्सामर्थ्यात्ज्ञाननिष्ठार्थंदेहस्थितिमात्र
प्रयोजनानन्नपत्यक्तानतिविरुद्धानपित्यक्त्वादेहस्थितिमात्रेचरागद्वे
षौव्युदस्यपरित्यज्यचकारादन्यदपिविक्षेपकंपरित्यज्य विविक्तसे
वीमध्याप्याहनेनब्रह्मभूयायकल्पतइत्यनेनान्वयः ५१ ॥

उत्तमवैजयंतीटीका ९

कोऽसौप्रकारोयेनजनोब्रह्मप्राप्नोतीत्यपेक्षायांतंप्रकारमाहत्रि
भिः बुद्ध्येति विशुद्धयासात्त्विक्याबुद्ध्याआत्मयाथात्म्यनिश्चयात्मि
कयायुक्तः चयतः स्मृतिरूपिकयासात्त्विक्या आरब्धकर्मविघ्नो
पघातसमाधानसमर्थरूपिकयाआत्मानंमनःशब्दादिविषयेभ्यो

नियम्य योग्ययोग्यं कृत्वा शब्दादीन् विषयांस्त्यक्त्वा तानसन्निहिता
न् विधाय च पुनः रागद्वेषौ विषयहेतू रूपकौ व्युदस्य हस्तःप
रित्यज्य उक्तषो ब्रह्मभूयाय कल्पते इति उत्तरेणान्वयः ५१ ॥

मधुसूदनी टीका ९

^सेयं ज्ञाननिष्ठा सप्रकारोच्यते॥ ^विशुद्धया सर्वसंशयविपर्ययशून्यया बुद्ध्या अहं ब्रह्मास्मीति वेदान्तवा
क्यजन्यया बुद्ध्या युक्तः सदानन्दान्वितः धृत्या धैर्येणात्मानं शरी
रेन्द्रियसंघातं नियम्य उन्मार्गप्रवृत्तेर्निवार्यात्मप्रवणं कृत्वा च शब्देन
योगशास्त्रोक्तसाधनान्तरं समुच्चीयते शब्दादीन् शब्दस्पर्शरूपर
सगन्धान् विषयान् भोगेन बंधहेतून् त्यक्त्वा सर्वान् ज्ञाननिष्ठार्थं शरीर
स्थितिमात्रप्रयोजनानपि शुक्लान् निषिद्धानपि त्यक्त्वा शरीरस्थि
तिमात्रार्थेषु च तेषु रागद्वेषौ व्युदस्य परित्यज्य चकारादन्यदपि ज्ञा
नविक्षेपकं परित्यज्य विविक्तसेवीत्यत्र स्मादित्यध्याहृतेन ब्रह्म
भूयाय कल्पत इत्यनेनैवान्वयः ५१ ॥

सदानन्दी टीका ११

सप्रकारोच्यते सेयं ज्ञाननिष्ठा महाफला ब्रह्मैवास्मीति वेदान्तवा
क्यनिष्पन्नया धिया १ सर्वसंदेहविभ्रान्तिशून्यया निविशुद्धया
युक्तो धैर्येण दृश्यानां संघातं विनियम्य च २ निवार्योन्मार्गतोत्र
लवस्त्वात्मस्य चिह्नने ज्ञाननिष्ठाविरुद्धांश्च त्यक्त्वा शब्दादिगोचरा
न् ३ शरीरस्थितिमात्रार्थे रागद्वेषौ विहाय च ज्ञानविक्षेपकं सर्वं
संत्यज्येति चकारतः ४ ॥ ५१ ॥

नीलकंठी टीका १२

तमेव ब्रह्मप्राप्तिप्रकारमाह त्रिभिः बुद्ध्येति बुद्ध्या वेदान्तश्रवण
मननपरिपाकोत्थया अहं ब्रह्मास्मीति परोक्षनिश्चयरूपया वि
शुद्धया सर्वभूतेषु समत्वादिभावनया सम्यग्विशोधितया धृत्या धै
र्येण योगशास्त्रोक्तादिनिमित्तवैयग्र्यराहित्येन आत्मानं देहेन्द्रियसंघा
तं नियम्य दृढासनो भूत्वा इत्यर्थः चकारात्प्राणं च नियम्य शब्दा
दीन् विषयांस्त्यक्त्वा ततः इन्द्रियाणि प्रत्याहृत्येत्यर्थः प्रत्याहृतकरणो

श्री-
गी-टी-
ग्र-

223

णि शुद्धेन मनसैव विषयान्स्मरति तमपि त्यागमाह रागद्वेषौ व्युदस्य
चेति संकल्पात्मकेमर्थः सति हि विषयेण संकल्पे तत्र रागं जनयती
ति प्रसिद्धं यथाचाह पादाचार्येस्तत्र दोषनिमित्तं रूपादयो विषयाः
संकल्पकृताः इति दोषो रागादिः चकारादयमहमस्मीति तमपि भा
वं व्युदस्येति ज्ञेयं ततो ब्रह्मभूयाय ब्रह्मभावाय तत्प्राप्ते कल्पते यो
ग्यो भवतीति तृतीयेन संबंधः ५१ ॥

आनंदी टीका ५

योगसिद्धिप्रक्रियामेवाह विशुद्धया योगांगानुष्ठानादशुद्धि
क्षये ज्ञानदीप्तिराविवेकख्यातेरिति पातंजलि द्वितीयपादसू
त्रार्थानुगमेन योगांगानां वाह्यानां यमादीनां पंचानां आभ्यं
तराणां ध्यानादीनां त्रयाणां तेषामनुष्ठानादशुद्धिरूपस्याविद्या
दिपंचपर्वणो विपर्ययज्ञानस्य क्षयात् क्रमेण सम्यग्ज्ञाना
धिगमादावरणविगमे प्रकाशमानया बुद्ध्या युक्तो योगोऽथ
र्यं तत्र तत्र भूमौ चित्तबंधसंज्ञया धारणया आत्मानं चित्तं नि
यम्य निरुध्य च शब्दादीन्विषयान्स्त्यक्त्वा स्थूलस्वरूपसूक्ष्मान्व
यार्थवत्त्वसंयमाद्भूतजय इति द्वितीयपादसूत्रार्थानुसारम् पू
र्वापूर्वां जितां भूमिं संयमदार्ढ्येन त्यक्त्वा उत्तरामुत्तरां भूमि
मारूढः रागद्वेषौ रजःकार्यौ दूरीकृत्य ५१ सत्त्वैकनिष्ठां प्राप्य

रामकंठीटीका ४ ॥

एवं तावत्प्रकारमाह एवंविधभावो योगी ब्रह्मभूयाय ब्रह्मभावाय परमात्मसमापत्त
ये कल्पते समर्थो भवतीति कीदृशः प्रथमं तावद्दैवसर्गयोगि
त्वात्सहजया विशुद्धया प्रलीनरजस्तमस्कत्वाद्विशुद्धसत्त्वैकम
य्या निर्मलया बुद्ध्या प्रज्ञया युक्तः सहि परमसिद्धिसाधनभू
तधर्मग्रामाग्रणीः सहजो गुणो योगिनस्ततएव तस्मिन्स्ति
धृत्या पूर्वोक्तलक्षणया सात्विक्या दृढावष्टंभलक्षणयोऽस्मा
ह शान्तात्मानमन्तःकरणं नियम्य वशी व्यवस्थाप्य तद्दशाच्छ
ब्दादीनिष्टान्विषयांशास्त्रनिषिद्धांस्त्यक्त्वा सर्वात्मना परिहृत्य

शास्त्रविहितेष्वपि विषयेष्वात्मेषु संगमूलौ रागद्वेषौ तदुपादानात्त्या
नेहेतू महाक्लेशौ व्युदस्य फलाभिसंधाभावाद्धि द्विष्यन्तिरस्कृत्य
वेदर्थ्य मुख्यपरिकरबंधं कृत्वा ५१ ॥

लासिकी [illegible] टीका

+ अथप्रतिज्ञातं ज्ञानकाष्ठाप्राप्तिक्रममाह त्रिभिः ॥
+ विशुद्धया देहाद्यभिमानेनाकलंकितया बुद्ध्यात्मबोधेन युक्त
मेवज्ञो योगी शब्दादीन्विषयांस्त्यक्त्वा विहाय तत्त्यागप्रकारमा
ह रागद्वेषौ व्युदस्येति रागद्वेषनिरसनेनेत्यर्थः नत्विंद्रिय
हृत्त्वपरमेण धृत्या धारणया दार्ढ्येनात्मानं स्वस्वभावे निय
म्यप्रत्यवमर्शेन वशीकृत्य युक्तानेपवंविधः सन्ब्रह्मभूयाय
कल्पते इति तृतीयेनान्वयः ५१

पंचोलीटीका

५१

तदेव दर्शयति बुद्ध्येति बुद्ध्या निश्चयात्मिकया मायया युक्तः संयतः ध्या
त्मा धैर्येण आत्मानं देहेंद्रियसंघातं वशीकृत्य सामर्थ्यात् हि विषयांस्त्यक्त्वा
शारीरस्थितिमात्रात् रागद्वेषौ परित्यज्य ब्रह्मभूयाय कल्पते समर्थो
भवति ५१

रसावीरसमिद्धोधिनी ॥

तामेव ज्ञाननिष्ठामाह बुद्ध्येति विशुद्धया सात्त्विक्या बुद्ध्या युक्तः ध
त्या धैर्येण सात्त्विकेनैवात्मानमंतःकरणं नियम्य प्रारभ्यमाण
कार्यैकनिष्ठं विधाय शब्दादीन्विषयान्स्वप्नेप्येव नित्यप्रति
पादितलक्षणांस्त्यक्त्वा तद्ग्रहणोभूत्वेति यावत् प्रोक्तलक्षणौ रागद्वे
षौ च व्युदस्य ब्रह्मभूयाय कल्पते इति तृतीयेनान्वयः ५१ ॥

मधुभाष्य

५१ ॥

224

भाषा अनुवाद टीका

सोई कहतेहैं कि उक्त प्रकार क्रम से सर्वोत्क विशुद्धस्वरूप सा॥
त्विक बुद्धियुक्त पुरुष सात्विकी धृतिसे आत्माकहे इस बुद्धिको
नियम्य कहे निश्चल करके शब्द आदि सर्व विषयत्यागकरनेके
अनन्तर और विषयप्रयुक्त रागद्वेष को भी दूर करके ब्रह्मभावको
प्राप्त होवैहै इससे ले तीन श्लोकका अर्थ एकसाथ होताहै ५१

दोहा

शुद्ध बुद्धिसें युक्त है जितमन को धृति सोंहि शब्दादिविष
य त्यागके रागद्वेष तजओहि ५१॥

225

विविक्तसेवी लघ्वाशी यतवाक्कायमानसः
ध्यानयोगपरो नित्यं वैराग्यं समुपाश्रितः ५२

शांकरभाष्य टीका १

ततः विविक्तसेवी अरण्यनदीपुलिनगिरिगुहादीन् देशान् सेवि
तुं शीलमस्येति विविक्तसेवी लघ्वाशी लघ्वशनशीलो विविक्त
सेवालघ्वशनयोर्निद्रादिदोषनिवर्तकत्वेन चित्तप्रसादहेतुत्वात्
ग्रहणं यतवाक्कायमानसो वाक् च कायश्च मानसं च यतानि
नियतानि संयतानि यस्य ज्ञाननिष्ठस्य स ज्ञाननिष्ठो यतिर्यतवाक्
कायमानसः स्यादेवमुपरतकरणः सन् ध्यानयोगपरो ध्यानमा
त्मस्वरूपचिन्तनं योगश्चात्मस्वरूपविषयएकाग्रीकरणं तौ ध्या
नयोगौ परत्वेन कर्तव्यौ यस्य स ध्यानयोगपरो नित्यं नित्यग्रहणं
मंत्रजपाद्यन्यकर्तव्याभावदर्शनार्थं वैराग्यं विरागभावो दृष्टादृष्टेषु वि गा१
षयेषु वैतृष्ण्यं समुपाश्रितो नित्यमेवेत्यर्थः ५२ ॥

आनंदगिरिकृत टीका २

उक्तवैशारद्ये यत्नेन कार्यं करणनियमनं देहस्थितिहेतोरतिरिक्तवि ति४
षयत्यागः देहस्थित्यर्थेष्वपि तेषु रागद्वेषवर्जनमित्युपायभेदे सि
द्धे सत्युपायान्तराण्यपि यत्नसाध्यानीत्याह तत इति चित्तैकाग्र्यप्र
साधार्थं विविक्तसेवित्वं व्याकरोति अरण्येति निद्रादिदोषनिवृत्त्यर्थं
लघ्वाशित्वं विवृणोति लघ्विति लघु परिमितं हितं मेध्यं वा
शितुं शीलमस्येति तथोच्यते विशेषणयोस्तात्पर्यं विवृणोति
विविक्तेति निद्रादीत्यादिशब्दादालस्यप्रमादादयो गृह्यन्ते विक्षेपका
विवक्षिताः वक्ष्यमाणध्यानयोगयोरुपायत्वेन विशेषणत्रयं
विभजते वाक्चेति वागादिसंयमस्यावश्यकत्वद्योतनार्थं स्यादित्यु
क्तं संयतवागादिकरणग्रामस्यानायासेन कर्तव्यमुपदिशति एव
मिति मंत्रजपादीत्यादिपदेन प्रदक्षिणप्रणामादयो ध्यानयोगयोर्नि
वेधकाग्रहीताः उक्तयोरेव ध्यानयोगयोरुपायत्वेनोक्तं विराग
भावं विभजते दृष्टेति सम्यक्त्वमेव व्यनक्ति नित्यमिति ५२ ॥

स्वामिकृत टीका ३

किंच विविक्तेति विविक्तसेवी शुद्धदेशावस्थायी लघ्वाशी मि
तभोजी एतैरुपायैर्यतवाक्कायमानसः संयतवाग्देहचित्तो
भूत्वा नित्यं सर्वदा ध्यानेन योगो ब्रह्मस्पर्शस्तत्परः सन् ध्यानाद्यविच्छे
दार्थं पुनः पुनः दृढं वैराग्यं समुपाश्रितो भूत्वा [illegible] ५२ ॥

पिशाचभाष्यटीका ४

विविक्तं योगविरोधि वस्तुरहितं स्थानं तत्सेवितुं शीलं यस्य
सः विविक्तसेवी लघु हितं मितं पथ्यमश्नातुं शीलं यस्य सः लघ्वा
शी ध्यानयोगपरो नित्यं ध्यानं चित्तस्यैकाग्रता योगस्त्वात्मनिष्ठा।
एवं ध्यानं च योगं च ध्यानयोगौ परं निष्ठा यस्य स ध्यानयोगपरः नित्यं
सार्वकाले वैराग्यं विगतो रागो यस्मात् सो विरागः तस्य भावो वैरा
ग्यं समुपाश्रितः रागद्वेषविमुक्त इत्यर्थः ५२ ॥

रामानुजभाष्यटीका ५

विविक्तसेवी सर्वैर्ध्यानविरोधिभिर्विविक्ते देशे वर्तमानो लघ्वाशना
नो लघ्वाशी अत्यशनानशनरहितः यतवाक्कायमानसः ध्याना
भिमुखीकृतकायवाङ्मनोवृत्तिर्ध्यानयोगपरो नित्यमेवंभूतः सन्
आप्रयाणादहरहर्ध्यानयोगपरः वैराग्यमुपाश्रितः ५२ ॥

अभिनवगुप्तकृत टीका ६

स्पष्टार्थम् ५२ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

परमार्थप्रपा टीका ७

किंच विविक्तेति विविक्तं विवेकहेतुभूतं एकान्त[illegible]मेव वनं सत
या लघ्वाशी सात्विकपरिमितान्नभोजी एतैरुपायैर्यतवाक्काय
मानसः संयतवाग्देहचित्तो भूत्वा ध्यानेन चित्तैकाग्र्येणात्मनो
ने योजीव ब्रह्मयोगस्तत्परो भूत्वा वैराग्यं पुनर्विषयविक्षेपराहित्यं
सम्यक्त्वेनैकत्वेनोपाश्रितः ५२ ॥

वनमाली टीका ८

विविक्तं जनसंमर्दरहितं पवित्रं च तत्सेवितुं शीलमस्य सः लघ्वा
शी लघु हितं परिमितं मेध्यं चाशितुं शीलमस्य सः यतानि संयतानि
कृ वाक्कायमानसानि येन सः ध्यानपरो नित्यं ध्याने भगवदाकारस
जातीयप्रत्ययप्रवाहस्तदभ्यासपरः वैराग्यं दृष्टादृष्टविषयेषु

हाविरोधिचित्तवृत्तिंसमुपाश्रितःब्रह्मभूयायकल्पतइत्यन्वयः ५२

ज्ञानमैवज्ञयंती ९

किंचपुनःसकीदृशोविविक्तसेवीविविक्तंनिर्जनेध्यानविरोधि
भिर्जनैर्वर्जितंस्थानंसेवितुंशीलंयस्यसतथालघ्वाशीलघुमितमा।
शितुंभोक्तुंशीलंयस्यसतथायत्तप्रशनानपानरहितः यतवाक्काय।
मानसः यतानिनियमितानिवाक्कायमानसानियेनस
तथानित्यंसर्वकालेध्यानयोगपरःसर्वैःसहकदचिदंतिंनारतःवैराग्यं
स्वस्वरूपेनरविषयमात्ररूपं[illegible] समुपाश्रितःस[illegible]
क्तः [illegible] ५२ ॥

मधुसूदनी टीका १०

विविक्तंजनसंमर्दरहितंपवित्रंचयदरण्यगिरिगुहादिनत्सेवितुं
शीलंयस्यसः चित्तैकाग्र्यसंपादनार्थंतद्विक्षेपकारिरहितइत्यर्थः लघ्वा
शीलघुपरिमितंमेध्यंवाशितुंशीलंयस्यसः निद्रालस्यादिचित्तलय
कारिरहितइत्यर्थः यतानिसंयतानिवाक्कायमानसानियेनसः
यमनियमासनादिसाधनसंपन्नइत्यर्थः ध्यानयोगपरोनित्यंवि
तस्यात्माकारप्रत्ययप्रवाहइतिध्यानेनात्माकारसमयेननिर्विकल्पकतापा
दनेयोगःनित्यंसदैवतत्परस्तयोरनुष्ठानपरोनतुमंत्रजपतीर्थयात्रा
दिपरःकदाचिदित्यर्थः वैराग्यंदृष्टादृष्टविषयेषुस्पृहाविरोधिचि
त्तपरिणामंसमुपाश्रितःसम्यङ्निश्चलत्वेननित्यमाश्रितः ५२ ॥

सदानंदी टीका ११

विविक्तंजनसंदोहशून्यंगिरिगुहादिकं पवित्रंसेवितुंशीलंयस्य
लघुशितुंतथा १ यतानियस्यवाक्कायमानसानिसमनःवि
तेयत्नयसामग्नीमूत्रोग्रतोयमादिभिः २ ब्रह्मात्मप्रत्ययप्रवाहइति।
ध्यानंयोगस्तयात्मातिएकाग्रीकरणंतत्परस्तयोरेवपरःसदा ३ न
तुमंत्रजपादौपरस्तपःसकृदावन दृष्टादृष्टेषुभोगेषुवैराग्यंनि
त्यमाश्रितः ४ ॥ ५२ ॥

नीलकंठी टीका १२

केनसाधनजातेनैवंभूतोभवतीत्यतआह विविक्तेति पतत्त्वब्रा
ध्याहारेणयोज्यं नित्यमितिसर्वत्रसंबध्यतेय योनित्यंविविक्तसेवी।

श्री· गी·टी· प्र

एकांतशीलो लघ्वाशी मिताशनशीलस्य तथा नित्यं वैराग्यं रागाभा
वं समुपाश्रितस्य तथा नित्यं ध्यानयोगः षष्ठाध्यायोक्तस्तत्परश्च यो
निर्भवति स यतवाक्कायमानसो भवति यतकायः आसनदा
र्ढ्येन यतवाक् विषयेभ्य इंद्रियाणां प्रत्याहारेण यतमानसः सर्व
संकल्पत्यागेन एवं चैतैर्भिः साधनैर्यतवाक्कायमानसस्त्वेतार्थं
नित्यं विविक्तसेवादिशीलः सन् यतवाक्कायमानसो भूत्वा ब्रह्म
भूयाय कल्पत इत्यनेनान्वयः ५२ ॥

आनंदटीका ॥

नित्यं ध्यानयोगपरो विविक्तसेवी लघ्वाशी युक्ताहारविहारः य
मनियमानुष्ठायी यतवाक्कायमानसः दृढासनः प्राणाया
माभ्यासी प्रत्याहृतेंद्रियश्च स्वभ्यस्तयोगवांस्त्यागपूर्वकः ध्यान
योगपरः योगांगत्रये आभ्यंतरे ध्यानधारणासमाधिनाम्नि स्वय
मेतत्परः अत एव नित्यं वैराग्यं समुपाश्रितः नित्यमविनश्वरं
वैराग्यं दृष्टानुश्रविकविषयवैतृष्ण्यम् स्थान्युपनिमंत्रणे संगस्म
याकरणं पुनरनिष्टप्रसंगादिति योगशास्त्रे तृतीयपादसूत्रा
र्थानुगमेन समुपाश्रितः अस्यार्थः चत्वारः खल्वमी योगिनः
प्रथमकल्पिकः मधुभूमिकः प्रज्ञाज्योतिः अतिक्रांतभाव
नीयश्च एतेषां लक्षणानि योगशास्त्रादधिगंतव्यानि विस्तरभ
यान्न लिखितानि तत्र मधुमतीभूमिं साक्षात्कुर्वतो योगिनः
स्थानिनो देवास्तत्स्थानाधिकारिणः सत्त्वशुद्धिमनुपश्यंतः
स्थानैरुपनिमंत्रयंते रस्यादिमाम्रफलरसः रसायनमिदं जरा
मृत्युहरं रमणीयथाभिलाषदायिनो देवद्रुमाः धर्मद्रवा इयं गं
गा सिद्धा इमे महर्षयः दिव्ये श्रोत्रचक्षुषी वज्रोपमः कायः त्वये
दं सर्वं स्वगुणैरुपार्जितं प्रतिपद्यतामिदमक्षयमजरामरं
स्थानमिति प्रार्थ्यंते तत्र योगी संगं न कुर्यात् जननमरणांध
कारे परिविपरिवर्तमानेन मया कथंचिदासादितः क्लेशतिमिरवि
नाशी योगप्रदीपः तस्यैते तृष्णायोनयो विषयवायवः प्रतिपक्षाः

कथमनयैवविषयसंगत्स्यायावं चिंतोहम् पुनस्तस्यैवप्रदी
मस्यसंसाराग्नेरात्मानमिंधनीकुर्यास्वस्तिस्वभावमेभ्योविषये
भ्यइतिसमाधिंभावयेत् संगमकृत्वास्मयमपिनकुर्यात् एवम
हंदेवानामपिप्रार्थनीयइतिस्मयादयंस्वस्थितंमम्मनयास्मुना
शोकेनागृहीतमात्मानंनभावयिष्यति तथाचास्यछिद्रान्वेषी
प्रमादोलब्धविवरःक्लेशपंचकमुत्पादयिष्यति ततश्चपुनरति
ष्टप्रसंगः एवमस्संगस्मयाकुर्वतःभावितोर्थोदृढीभवति
भावनीयब्रह्माभिमुखोभविष्यतीतिसिद्धम् ५२

रामकेलीटीका ४

विविक्तसेवीसमाधिक्षमानदेतचेतनाचेतनैर्भावगतोदोषो
विविक्तः तंसेवितुंशीलंयस्यसतथाविधः तथालघ्वाशी
लघुप्राणमनोवृत्तिसमावस्थाकारणभूतमात्रकालरहित
त्वादिगुणपरिपुष्टमल्पमशितुंशीलंयस्यसतथायतानिनि
गृहीतान्यन्यायविषयात्समाहृतानिवाक्कायमानसानिव
चनशरीरान्तःकरणानियेनसतथाविध इत्थंभूतश्चसन्नत
नित्यंध्यानयोगपरः ध्यानेनपरतत्त्वात्मकोपेयवस्तुचिंतनेन
योयोगःसंबंधस्तन्निष्ठः एवंविधगुणसामग्र्यावैराग्यंदृष्टानु
श्रविकविषयवितृष्णत्वंसम्यग्गुणविषयंवितृष्णत्वंचसमुपा
श्रितः सम्यगास्थितः ५२ ॥

लासिकी[illegible]टीका

किंच नित्यंप्रतिदिनंध्यानयोगपरोध्यानयोगेब्रह्मध्यायेप्रपंचिते॰
तत्परः ध्यानयोगस्योपलक्षणंशमाह विविक्तसेवीत्यादि विवि
क्तंस्वभावतःसंस्कारतोवाशुद्धंविजिनंवदेशंसेवितुंशीलमस्
स्य तथालघ्वाशीमितभोजी तथायतानिस्वहितेरुपरमिता॰
निवाक्कायमानसानियेनसः तथाध्यानाविच्छेदार्थंवैराग्यंस

गी॰
टी॰
त्र॰
228

म्यगुपाश्रितः ५२

पंचोलीटीका

किंच विविक्तेति विविक्तसेवी लघ्वाशी मितभोजनः यतवाक्कायमानसः ध्यानयोगपरः ध्यानमात्मनः स्वरूपचिंतनं योगश्चात्मस्वरूपविषयैकाग्रीकरणं तयोः कर्तव्यतापरः नित्यग्रमत्तमेवज्ञा। पारिग्रहं कुर्वन् परं वैराग्यमुपाश्रितो मुनिः ब्रह्मभूयाय कल्पते ५२

रणवीरसमिद्धोधिनी

विविक्तं निर्जनोज्ज्वलादिरहितं देशं सेवते इति विविक्तसेवी शुद्धोवितविशुद्धदेशावस्थायी तथा लघ्वाशी यथोचितभोजी तथा यतानि कायवाङ्मनांसि येन तादृशो भूत्वा नित्यं ध्यानैकपरमेव धर्मः स्वनुष्ठितो भवतीति तदुपायान्वेषणे मत्स्वरूपचिंतनलक्षणे वा योगे कर्मकौशलसमतोभयलक्षणे च तत्परः तथाक्रमे भगवद्धामप्राप्तिनिमित्तं स्वधर्ममनुष्ठानं ममपि ज्ञादयः प्रतिबंधकाः इतीयं दृढं वैराग्यं समुपाश्रितो भूत्वा ५२॥

मधुभाष्य

५२

भाषा अनुवाद टीका

विविक्तसेवी कहे पवित्रदेशवासी और लघ्वाशीकहे परिमित
अहारकारी हो और इन उपायोंसे यत वाक काय मानस अर्थी
त् वचन देह और मनको वश करके सदा ध्यान कमसेजोयो
ग करे अविद्या अज्ञान निवृत्तिरूप ब्रह्म साक्षात्कार तिसमे
तत्पर होय अपने ध्यानके अविच्छेदके लिये सम्यग्रूपसेवा
रवार दृढ वैराग्यका आश्रय लेकर ५२ ॥

दोहा

रहें एकांत लघुभोजन वशकरमानस देह ध्यानयोग
तत्पर सदावैरागहि आश्रितपद ५२॥

229

अहंकारं बलं दर्पं कामं क्रोधं परिग्रहं विमुच्य
निर्ममः शान्तो ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥ ५३ ॥

शांकरभाष्य टीका १

किंच अहंकरणमहंकारो देहेंद्रियादिषु तं बलं सामर्थ्यं कामरागादियुक्तं नेतरच्छरीरादिसामर्थ्यं स्वाभाविकत्वेन त्यागस्याशक्यत्वात् दर्पो नाम हर्षानंतरभावी धर्मातिक्रमहेतुः हृष्टः दृप्यति दृप्तो धर्ममतिक्रामतीति स्मरणात् तंच कामं इच्छां क्रोधं द्वेषंच परिग्रहमिंद्रियमनोगतदोषपरित्यागे शरीरधारणप्रसंगेन धर्मानुष्ठाननिमित्तेन वा बाह्यः परिग्रहः प्राप्तस्तंच विमुच्य परित्यज्य परमहंसपरिव्राजको भूत्वा देहजीवनमात्रेपि निर्गतममभावो निर्ममोऽत एव शान्त उपरतः यः संहृतायासो यतिर्ज्ञाननिष्ठो ब्रह्मभूयाय ब्रह्मभवनाय कल्पते समर्थो भवति ॥ ५३ ॥

आनंदगिरि टीका २

ज्ञाननिष्ठस्य यतेर्विशेषणान्तरं समुच्चिनोति किंचेति निदिध्यासनयोगपरत्वे समुच्चितं कारणान्तरं विहेयमिति अहंकरणमिति सामर्थ्यमात्रे बलशब्दादुपलभ्यमाने किमिति विशेषवचनमित्याशंक्याह स्वाभाविकत्वेनेति उक्ते दर्पे मानमाह हृष्ट इति वैराग्यशब्देन लब्धस्यापि कामत्यागस्य पुनर्वचनं प्रकृष्टत्वख्यापनार्थमहंकारादित्यागे परिग्रहप्राप्त्यभावात्तत्त्यागोक्तिरयुक्तेत्याशंक्याह इंद्रियेति परिग्रहाभावे ममत्वविषयाभावान्निर्ममत्वं कथमित्याशंक्याह देहेति अहंकारममकारयोरभावेन आत्मान्तःकरणोपरतिमत्त्वं वदति अत एवेति उक्तमनूद्य जीवन्नेवासौ ब्रह्म भवतीति फलितमाह यः संहृतेति ज्ञाननिष्ठपदादीदृशो ज्ञाननिष्ठः ब्रह्मणो भवनमतत्संस्थानपरिपाकपर्यन्ते साक्षात्कारेण तद्रूपमिति यावत् ५३

स्वामिकृत टीका ३

अहंकारमिति विरक्तोहमित्याद्यहंकारं बलं दुराग्रहं दर्पं योगबलादु
न्मार्गप्रवृत्तिलक्षणं प्रारब्धवशात्प्राप्यमाणेष्वपि विषयेषु कामं क्रोधं
परिग्रहं च विमुच्य विशेषेण त्यक्त्वा बलात्प्राप्तेषु निर्ममः सन् शान्तः

श्री
गी टी.
अ.

230

परमामुपशांतिंप्राप्तोब्रह्मभूयायब्रह्माहमितिनैश्चल्येनावस्था
नायकल्पतेयोग्योभवति ५३ ॥

पिशाचभाष्यटीका ४

देहादिष्वात्मबुद्धिरहंकारः बलंकामरागसंयुक्तंनेनरदेहादिसाम
र्थ्यंतस्यस्वाभाविकत्वेनमन्तुमशक्यत्वा दतःकेवलशास्त्रयुक्तता
पनादिबलशब्देनोच्यते दर्पोहर्षः कामोरागः क्रोधः द्वेषः परिग्र
होममेदमितिमर्थिनांवशीकरणंएतदहंकारादिविमुच्यनिर्ममः
नशारीरस्थितिसाधनेपिवस्तुनिममेतिबुद्धिरहितः अतएवशांतउ न
परतांतःकरणः ब्रह्मभूयायकल्पतइत्यर्थः ५३ ॥

रामानुजभाष्यटीका

ऐवमनत्वातिरिक्तविषयदोषावमर्षेणतत्रविरागतांवर्द्ध्यत्रहं।
मा कारमनात्मन्यात्माभिमानवलंतद्वृद्धिहेतुभूतवासनावलंतन्निमि
त्तंदर्पंकामंक्रोधंपरिग्रहंविमुच्यनिर्ममः सर्वेष्वनात्मीयेष्वात्मीय
बुद्धिरहितः शांतः आत्मानुभवैकसुखः एवंभूतोध्यानयोगंकु
र्वन्ब्रह्मभूयायकल्पतेब्रह्मभावायकल्पतेसर्वबंधविनिर्मुक्तोय
थावस्थितमात्मानमनुभवतीत्यर्थः ५३ ॥

अभिनवगुप्तकृतटीका ६

स्पष्टार्थम् ५३ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

परमार्थप्रपाटीका ७

अथविक्षेपकारणोन्मूलनप्रकारमाह अहंकारमिति अहमेवाद
गिरक्तोस्मीत्यहंकारं बलंउग्रहंदर्पंयोगबलादुन्मार्गप्रवृत्ति
लक्षणं आरंभेकामंक्रोधंपरिग्रहंचविमुच्यविशेषेणमुक्त्वा पात्रे योग
ष्वपिनिर्ममोममतामुक्तः शांतः परामुपशांतिंप्राप्तः एवंभूतोयोगीब्र
ह्मभूयायब्रह्माहमस्मीतिनैश्चल्येनावस्थानायकल्पतेयोग्योभवति ५३

वनमाली टीका ८

अहंकारमहाकुलीनोहंविद्यादिनामत्तुल्योन्योनास्तीत्यभिमानं व
म लंसदाग्रहेणशरीरंतस्यस्वाभाविकत्वेनमन्तुमशक्यत्वात् दर्पंहर्ष
जन्यंमदंधर्मातिक्रमहेतुं कामंविषयाभिलाषंवैराग्यमित्युक्तं।
स्यापिकामत्यागस्यउक्तत्वात्पुनर्कामपिकाम्यक्रोधंद्वेषं परिग्रहंदे

हधारणार्थमस्य देहस्य विपरोपनीतवाल्योपकरणं विमुच्यान्य।
न्कार्यांतचित्तः विदेहपरिग्रहितः शनैः क्रमेण ब्रह्मभूयाय ब्रह्म
साक्षात्कारायतत्याग एवानुकल्पते योग्यो भवति ५३॥

ॐतमवैजयंती टीका ९

किंच अहंकारमिति अहंकारं देहेंद्रियाद्यभिमानरूपं बलेन मालपो
षणावर्द्धनादिवासनारूपं दर्पं बलस्य हेतुरूपं कामं विषयाभिला
षरूपं क्रोधमभिलषितविघातजनितकामपरिणामरूपं परिग्र
हमहंकारादीनां कर्मरूपं धनधान्यपशुदासादिसंग्रहं पुत्रदारा
दिपरिजनसंग्रहं वा एतानहंकारादीन् विमुच्य विशेषेण त्य।
क्त्वा निर्ममः सर्वेषु ममत्वाभिमानरहितो तत एव शांतः निरंतरस्व
५त्त स्वरूपानुभवैकत्वेन निरंतराभ्युरिवनिश्चलः ईदृशो ध्यानयो
गनिष्ठो जनो ब्रह्मभूयाय ब्रह्मभावाय कल्पते शुद्धस्वात्मस्वरूप
मनुभवति ५३॥

मधुसूदनी टीका १०

अहंकारं महाकुलप्रसूतोहं महतां शिष्योतिविरक्तोस्मि नास्ति
द्वितीयो मत्सम इत्यभिमानं तु बलं मम सदाग्रहेन तु शारीरं तत्स्वा
भाविकत्वेन त्यक्तुमशक्यत्वात् दर्पं हर्षजन्यं मदं धर्मातिक्रमका
रणं हृष्टो दृप्यति दृप्तो धर्ममतिक्रामतीति स्मृतेः कामं विषयाभि
लाषं वैराग्यसमुपाश्रितत्वात् मनेनोक्तस्यापि कामत्यागस्य पुनर्व
चनं यत्नाधिक्यार्थं क्रोधं द्वेषं परिग्रहं शरीरधारणार्थमस्य देहस्य
विपरोपनीतवाल्योपकरणं विमुच्य मत्काशिखायज्ञोपवीतादि
कमपि दंडमेकं कमंडलुं कौपीनाच्छादनं वशास्यामनुज्ञातं स्व
शरीरयात्रार्थमादाय परमहंसपरिव्राजको भूत्वा निर्ममो देहजी
वनमात्रेपि ममकाररहितः अत एवाहंकारममकाराभावादप
गतहर्षविषादत्वात् शांतश्चित्तविक्षेपरहितो यतिर्ज्ञानसाधन
परिपाकक्रमेण ब्रह्मभूयाय ब्रह्मसाक्षात्काराय कल्पते समर्थो भ
वति [illegible] ५३॥

सदानंदी टीका ११

महाकुलप्रसूतोहं विरक्तोस्मीति ममत्वमः इत्येवमभिमानं च बल

श्री गी टी अ

231

मन्नासत्याग्रहे १ नशारीरंबलंतत्सास्वाभाविकतयाजनेः त्यागः
कर्तुमशक्योस्ति दर्पंहर्षजन्यमदं २ धर्मातिक्रमणहेतुकंच
स्तैरोत्कटे हर्षेदृप्यतिदृप्तःसत्त्रानिकामनतिधर्मेतः ३ कामं
भोगाभिलाषंक्रोधंद्वेषंपरिग्रहं बाह्योपकरणसंग्रहंदेहोप
कारणं ४ परित्यज्याविलानेनोदेहधारणमात्रके ममत्वरहितः
शान्तश्चित्तविक्षेपवर्जितः ५ ज्ञानसाधनसामग्रीपरिपाकक्रमे
णच ब्रह्मभावायपतिराद्दसमर्थोभवतीत्यर्थ ६ अहंकारादिष
ट्कंच सम्यग्वैराग्यवैभवात् तथाविवेकसामर्थ्यावेदांतानांविचा
रणात् ७ नैरंतर्येणासम्यग्दानाभ्यासादिवैभवात् त्यक्तुंशक्यंभ
वेद्यस्मात्तस्मात्योगीविवेकवान् ८ भगवत्पदमालंब्यसततंसंगेव
सर्वदा श्रमसेहत्यवश्यंकृष्णोहेरेवममाश्रयः ९ ५३ ॥

नीलकंठी टीका

एवंयतवाक्कायमानसस्ययोगिनोयोगजाः सिद्धयउपतिष्ठंति
ताश्चश्रुतौदर्शिताः पृथिव्यप्तेजोनिलखेसमुत्थिते पंचात्मके
योगगुणेप्रवृत्ते नतस्यरोगोनजरानमृत्युः प्राप्तस्ययोगाग्निम
यंशरीरमिति तथा यंयंलोकंमनसासंविभाति विशुद्धसत्त्वःका
मयतेयांश्चकामान् तंतंलोकंजयतेतांश्चकामांस्तस्मादात्मज्ञं
ह्यर्चयेद्भूतिकामइतिकामइतिच संविभातिसंकल्पयतिलोकं
लोचनीयमतीतानागतमर्थजातं कामान्काम्यमानान्विषयान्
जयतेउपलभतेइतिश्रुतिपदानामर्थः तथानाविरतोदुश्चरिता
न्नाशान्तोनासमाहितः नाशान्तमानसोवापिप्रज्ञानेनैनमाप्नुया
दिति प्रज्ञानेनशास्त्राचार्योपदेशजेनज्ञानेनदुश्चरितादिसेव न
नाद्विरतः शान्तोजितचित्तः समाहितः निरुद्धचित्तवृत्तिरप्यशा
न्तमानसोयोगैश्वर्यासक्तचित्तः एनमात्मानंनप्राप्नुयादित्य
र्थः तदिदमाह अहंकारमिति यदातुयोगीयतमानसोस्मि
तामात्रप्रमेयोभवतितदासैवास्मितावस्थितिविषयाभिमुखत्वादहं
कारइत्युच्यतेविषयविमुखत्वेत्वस्मितेति ततस्तमहंकारानिरस्तो
यात् तदनिग्रहेयोगीबलंसमसंकल्पत्वादिसामर्थ्यमात्मनःपश्य
न्दर्पंकरोतिनमत्तुल्योयोगीस्तीतिमन्यते ततश्चदर्पोधर्ममतिक्रा

मतीत्यापस्तंबवचनात्‌दृष्टान्कामान्‌रक्षति नचकेनचि
त्रिमित्तेनकामप्रवृत्तिवैधेसतिक्रोधवान्भवतितत:परोत्साहना
यभूयांसंशिष्यादिपरिग्रहंसंपादयति ततोनश्यतीति तस्मात्स
र्वानर्थमूलभूतमहंकारमेवविमुच्यततइतरान्सर्वान्विमुंचति
अहंकारविमोकेपिनिर्ममत्वेनतस्यदर्शितेषुविषयेषुममताभ्य
त्वेसत्यहंकार:शिथिलीभूतोविषयवैमुख्यप्राप्यसत्कारेणाऽ
स्मितायांविलीयते तत:शांतो:स्मितायाअपिप्रलयान्निरिंध
नाग्निवदुपरतोयोगीब्रह्मभूयायकल्पते ५३ ॥

आनंदीटीका १३

स्पष्टार्थं ५३

रामकंठीटीका १४

तथासमेतान्दोषान्विमुच्य अहंकारंतावत्‌ अनात्मनिश
रीरादावात्मभ्रमंयंसर्वदोषाधिराजं तथाबलंशक्याशक्या
विवेकपरिहारेणकार्येष्वाग्रहम्‌ तथादर्पंस्वल्पस्यापिसिद्धि
लेशस्योपलब्धौस्फीतोद्रेकं तथाकामंरागनिमित्तकमिष्ट
विषयेषुसंकल्पम्‌ तथाक्रोधंद्वेषनिमित्तकंचित्तेंद्रियक्षो
भकं तथापरिग्रहंदेहदारदारकद्रविणादिषुसर्वस्वबुद्ध्या
स्वीकारं अतएवपरिग्रहत्यागान्निर्मम: ममकारलक्ष
णाहंधानिष्क्रान्त: ततश्चनिर्विकारपरमोपादेयस्वरूपमा
त्रपरायणत्वाच्छान्त: विगतसकलविकल्पक्षोभ: इत्थं
भूतोब्रह्मभूयायकल्पतेनत्वेवंविध: ५३ ॥

लासिकी[illegible]टीका

तथाअहंकारमहंसर्वोत्कृष्टइत्येवमभिमानं बलंदुराग्रहंदर्पं
मदंकाममभिलाषंक्रोधंप्रसिद्धंपरिग्रहंपुत्रदारादीनांम
मतयास्वीकारमित्येतत्सर्वमात्मविश्रांते:प्रतिबंधकंत्य
क्त्वा इत्येवंसर्वत्रममताशून्य:तथाशान्त:एवंनित्यातृ

गी॰ टी॰ अ

षीलनेनसर्वविकल्पोपशमरूपांशांतिंप्राप्तोब्रह्मभूया
य देहपातानंतरंब्रह्मभावायकल्पतेयोग्योभवति
…५३

पंचोलीटीका

किंच अहंकारमिति देहादिष्वहंकरणमहंकारस्तं कामसं
युक्तसामर्थ्यंवलंदर्पानंतरभावीधर्मातिक्रमहेतुः दर्पस्तंका
मंरागंक्रोधंद्वेषंवास्यवस्त्रपरिग्रहंविमुच्यपरित्यज्यपरमहं
सपरिव्राजकोभूत्वादेहंजीवनमात्रेपिनिर्गतममभावोनिर्म
मशांतःउपरतःयःसोत्तानिष्ठोब्रह्मभावायकल्पते ५३

श्रीधरीसमिद्धोधिनी॥

तथाहंकारादीन्विमुच्य निर्ममःममतारहितः अतएवशां
तः अन्तोत्व वसितेषुं सिस्वरूपेनिश्चयेक्तिकेइतिकोपात
पं कल्याण स्वरूपोंतोनिश्चयोस्येतिशांतः इत्थंभूतःकर्म
योगीब्रह्मभूयायस्याद्ब्रह्मभूयंब्रह्मत्वंब्रह्मसायुज्यमित्यपी
तिकोपात्परमेश्वरसायुज्यवामययेकल्पतेयोग्योभवति ५३॥

मधुभाष्य

५३॥

भाषा अनुवाद टीका

और अहंकार औ बल कहे नित्य वस्तु की इच्छा औ दर्प कहे यो
गवस्तु से अकाल गमनरूप आदिमाया मे प्रवृत्ति और प्रारब्धवशा
ते अप्राप्य वस्तु मे जो काम क्रोध का रोकना और अदृष्टवशाते हठा
त् प्राप्तवस्तु मे भी ममता रहित होके शान्ति को प्राप्त पुरुष ब्रह्म के
साथ समझा अर्थात् अहं ब्रह्म ऐसा अचल रूप अवस्थान करने के यो
ग्य है ५३ ॥

दोहा

अहंकार बल दर्प को क्रोध परिग्रह काम तजके निर्ममता
नहो ब्रह्मभक्ति हे यात ५३॥

233

ब्रह्मभूतः प्रसन्नात्मा न शोचति न कांक्ष
ति समः सर्वेषु भूतेषु मद्भक्तिं लभते परां ५४

शांकरभाष्यटीका १

अनेन क्रमेण ब्रह्मभूतो ब्रह्मप्राप्तः प्रसन्नात्मा लब्धाध्यात्मप्रसाद त
स्वभावो न शोचति किंचिदर्थवैकल्यमात्मनो वा वैगुण्यं चोद्दिश्य
न शोचति न संतप्यते न कांक्षति न ह्यप्राप्तविषयाकांक्षा ब्रह्मवि
द उपपद्यते अतो ब्रह्मभूतस्यायं स्वभावोऽनूद्यते न शोचति न कांक्ष
तीति न हृष्यतीति वा पाठः समः सर्वेषु आत्मौपम्येन सर्वेषु भूतेषु
सुखं दुःखं वा सममेव पश्यतीत्यर्थो नात्मसमदर्शनमिह तस्य व
क्ष्यमाणत्वात् भक्त्या मामभिजानातीति च एवंभूतो ज्ञाननिष्ठो मद्भक्तिं
मयि परमेश्वरे भक्तिं भजनं परामुत्तमां ज्ञानलक्षणां चतुर्थीं लभते
चतुर्विधा भजंते मामिति ह्युक्तं ५४ ॥

आनंदगिरिकृतटीका २

अपेक्षितं दर्शयन्नुत्तरश्लोकमवतारयति अनेनेति बुद्ध्या विशुद्ध
येत्यादिनोक्तः क्रमः ब्रह्मप्राप्तो जीवन्नेव निहताशेषानर्थो निरतिशया
नंदब्रह्मात्मत्वेन भवन्नित्यर्थः अध्यात्मे प्रत्यगात्मनि तस्मिन् प्रसादः
सर्वानर्थनिवृत्त्या परमानंदाविर्भावः स लब्धो येन जीवन्मुक्तेन स
तथा न शोचतीत्यादौ तात्पर्यमाह न हीति प्राप्तस्य परिहार्यस्याभाव
निश्चयादित्यर्थः स्वभावानुवादमुपपादयति ब्रह्मभूतस्येति तस्याप्रा
प्तविषयाभावाच्चापि परिहार्यापरिहारप्रयुक्तः शोकपरिहार्यस्यै
प४ वाभावादित्यर्थः पाठान्तरे त्वप्रमाणीयं प्राप्य प्रमोदते तदभावादित्यर्थः
विवक्षितं समदर्शनं विशदयति आत्मेति न च सर्वेषु भूतेष्वात्मनः
समस्य निर्विशेषस्य दर्शनमत्राभिप्रेतं किं तेष्विति तत्राह नात्मेति
उक्तविशेषणवतो जीवन्मुक्तस्य ज्ञाननिष्ठा प्रागुक्तक्रमेण प्राप्तास्य
प्रतिष्ठिता भवतीत्याह एवंभूत इति श्रवणमनननिदिध्यासनाभ्या
सवतस्तत्त्वमस्यादिवाक्यार्थाभ्यासे श्रवणादिभिः ब्रह्मात्मापरोक्षे मोक्ष
फले ज्ञाने सिध्यतीत्यर्थः आर्तादिभक्तित्रयापेक्षया ज्ञानलक्षणां
भक्तिं चतुर्थीमित्युक्तां तत्र संमतमस्य वाक्यमनुकूलयति चतुर्वि
धा इति ५४ ॥

श्री॰
गी॰टी॰
अ

२३४

स्वामिकृत टीका ३

ब्रह्माहमिति नैष्कर्म्येनावस्थानस्य फलमाह ब्रह्मभूत इति ब्रह्मण्यवस्थितः प्रसन्नचित्तो नष्टं न शोचति न चाप्राप्तं कांक्षति देहाद्यभिमानाभावात् अत एव सर्वेष्वपि भूतेषु समः सन् राग द्वेषादिकृतविक्षेपाभावात् सर्वभूतेषु मद्भावनालक्षणां परां मद्भक्तिं लभते ५४ ॥

पिशाचभाष्यटीका ४

इदानीं ब्रह्मभूतस्य लक्षणमुच्यते ब्रह्मैव भूतो ब्रह्मभूतः प्रसन्नात्मा स्वच्छ आत्मा यस्य सः प्रसन्नात्मा रागद्वेषाभ्यामनाकृष्यमाणहृदय इत्यर्थः न शोचति न कांक्षति समः सर्वेषु प्राणिषु एक एव परमात्मा आत्मत्वेनावस्थितः एष एव समः एवंभूतो मद्भक्तिं मोक्षरूपां भक्तिं भजन्ति तादृशस्य परां मद्भक्तिं लभत इत्यर्थः ५४ ॥

रामानुजभाष्यटीका ५ ॥

ब्रह्मभूत इति ब्रह्मभूतः आविर्भूतापरिच्छिन्नज्ञानैकाकारम[...]दैकरसस्वभावात्मस्वरूपः इत्युक्तमात्मा प्रकृतिवियुक्तमेपरात्म स्वरूपेणोक्तः प्रसन्नात्मा क्लेशकर्मादिभिरकलुषस्वरूपो मदृते किंचन भूतविशेषं न शोचति न किंचन कांक्षति मद्व्यतिरिक्तेषु भूतजातेषु आत्मवत्समादर[...]णीयतायां समो निखिलवस्तुजातं तृणवन्मत्वा मद्भ[...]क्तिं लभते परां मयि सर्वेश्वरे निखिलजगदुद्भवस्थितिप्रल ल
यलीले निरस्तसमस्तहेयगंधेऽनवधिकातिशयासंख्येयकल्याणगुणगणैकताने लावण्यामृतसागरे श्रीमत्पुंडरीकनयने स्वस्वामिन्यत्यर्थप्रियानुभवरूपां परां भक्तिं लभते ५४ ॥

अभिनवगुप्तकृत टीका ६

स्पष्टार्थम् ५४ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

परमार्थप्रपा टीका ७

तथाविधत्वस्य फलमाह ब्रह्मभूत इति ब्रह्मण्यवस्थितः प्रसन्नचित्तः सन् न शोचति न चाप्राप्तं कांक्षति देहाद्यभिमानाभावा३
त् अत एव सर्वेषु समः न केवलं नाशं तम्प्रवृत्तिः किं तु परां भक्तिमपि लभते सर्वभूतेषु मद्भावनया भजते ५४ ॥

वनमालीटीका ८

उपरतीकृतेब्रह्मणिवपरमात्मनिभूतः स्थितः प्रसन्नः आत्मा
परमात्माविज्ञानंयस्यसः नहृष्यतिशोचतिपुत्रादिमनकांक्षतिसर्वेषुभू
तेषुसमः सर्वान्तर्यामिणोहरेर्दर्शनाद्रागद्वेषशून्यः एतादृशोम
द्भक्तिंसर्वोत्तमांपरांलक्षणकांविविक्तेत्वहंसन्नितिपरामनपायि
नींलभते ५४ ॥

ऊरुमवैजयंतीटीका ९

ननुब्रह्मभावादनंतरंसकिंफलंप्राप्नोतीतितत्राह ब्रह्मभूत
इतिब्रह्मभूतः प्रकृतिसंबंधरहितत्वेनाविर्भूतज्ञानादिधर्मका
त्मस्वरूपकः अतएवप्रशांतात्मावशीपाधेशारदाम्बुवत् क्लेश
कर्मविपाकाशयविरहादतिनिर्मलस्वरूपः सर्वेषुमदितरेषुब्रह्मा
दिषुदेवतिर्यगादिशरीरेषुभूतेषुलोष्टकांचनादिवद्धेयत्वावि
शेषात्समस्तुल्यदृष्टिः अतएवनशोचतियथात्वंभीष्मद्रोणादीन्।
शोचसितथा तोनतप्राप्यानुकांक्षितस्वविशेषान्प्रतिशोकं
नकरोतिनकांक्षति अप्राप्तत्वात् वांछतिईदृशोयः सपराति
शयज्ञानरूपायापरेत्वस्वरूपायद्भक्तिमपिस्वभावतोपास्तसमस्तदो
षेनिरवधिकातिशयाचिंत्यानंतस्वरूपेस्वाभाविकानवधिका
तिशयासंख्येयगुणशक्तिकेजगज्जन्मादिकारणेवेदैकवेद्येचि
दचिदात्मकजगद्विलक्षणस्वरूपेमत्परमात्मनिपीनकौशेयपीतां
५२ बरेप्राणातिप्रियेवसुदेवात्मजेनंदनंदनेसर्वेश्वरेजगत्स्वामि
निश्रीपतौभक्तिंनिरतिशयमत्स्वरूपानुभवरूपांलभतेप्राप्नोति
५४

मधुसूदनीटीका १०

+केनक्रमेणब्रह्मभूयायकल्पतइति तदाह॥

+ब्रह्मभूतः अहंब्रह्मास्मीतिदृढनिश्चयवान् श्रवणमननाभ्यासा
त् प्रसन्नात्माशुद्धचित्तः शमदमाद्यभ्यासात् अतएवनशोच
तिनष्टंनकांक्षत्यप्राप्तंअतएवनिग्रहानुग्रहयोरनारंभात् समःस
र्वेषुभूतेष्वात्मौपम्येनसर्वत्रसुखदुःखेचपश्यतीत्यर्थः एवंभूतो
ज्ञाननिष्ठोयतिर्मद्भक्तिंमयिभगवतिशुद्धेपरमात्मनिभक्तिमुपा
सनांमदाकारचित्तवृत्तिरूपांनिरूपाधिपरिपक्वनिदिध्यासनाख्यांश्रव
णमननाभ्यासफलभूतांलभतेपरांश्रेष्ठामव्यवधानेनसाक्षात्

श्री॰
गी॰ टी॰
अ॰

235

कारफलोचतुर्विधा भजंते मामित्युक्तस्य भक्तिचतुष्टयस्यांत्यो
ज्ञानलक्षणमिति वा ५४ ॥

सदानंदी टीका ॥

येन क्रमेणात्मभावयोग्यो भवेन्मतिः तदाह ब्रह्मभूत इत्य
त्रास्मीति सुनिश्चितः १ श्रवणादेः सदाभ्यासात्प्रसन्नात्मा विशुद्ध
धीः शमाद्यभ्यासतो नष्टमिष्टं वस्तु न शोचति २ नाप्राप्तमाकांक्ष
ति स्वस्थः सर्वभूतेषु यः समः आत्मौपम्येन सर्वत्र सुखदुःखे विचप
श्यति ३ ज्ञाननिष्ठः श्रमो नैवमपि स्वदेहपरात्मनि उपासनो मदाका
रधीर्हृद्याहितरूपिणी ४ श्रवणादेः सदाभ्यासफलभूतामनुत्त
मां [illegible]ध्यानसंसिद्धां साक्षात्कारफलां परां ५ मद्भक्तिं लभते
धीरः श्रुतेर्यो ज्ञानलक्षणां ६ ५४ ॥

नीलकंठी टीका १२

एष एवं शांतस्य केवलस्य योगिनो भूम्यानावस्थामाह ब्रह्मभूत
इति योहि ब्रह्मैव लये वा निपतितो योगी भूम्याने जडे हृत्स्नमोग
त्याचितत्त्वं तद्वत्त्वेनेति ब्रह्मभूतस्तु प्रसन्नात्मा प्रसन्नचेताः
लघुशरीरः अस्तनेनैव समाधिसत्वेन तमस्तदेकप्रवणो न शोच
ति नष्टं नाप्यप्राप्तं कांक्षति दारादिकं सर्वेषु भूतेषु चतुर्विधेषु स
मः ब्रह्मैवेदं सर्वमिति बुद्ध्या वैषम्यवर्जितः सन् परां मद्भक्तिं दृष्टि
दृष्टिविवर्जितां भावनां लभते पातंजलयोगी तु न भूम्याने परं
दृष्टिं लभते भेददर्शित्वात् अयं च भक्तः श्रीभागवते दर्शितः
सर्वभूतेषु यः पश्येद्भगवद्भावमात्मनः भूतानि भगवत्यात्मन्येष
भागवतोत्तम इति सोयं चतुर्थो भक्तो ज्ञानी त्वात्मैव मे मतमिति
भगवतापि दर्शितः ५४ ॥

आनंदी टीका १३

ब्रह्मभावं प्राप्तस्य परीक्षामाह ब्रह्मभूत इत्यादिना यो ज्ञानसि
द्धो ब्रह्मभावं प्राप्तः प्रसन्नात्मा मैत्रीकरुणामुदितोपेक्षाणां सु
खदुःखपुण्यापुण्यविषयाणां भावनातश्चित्तप्रसादमिति
सूत्रोक्तात्मवीजसमाधिकृताच्चित्तप्रसादादुत्तरकालं निर्बीज
समाधौ निर्विचारवैशारद्यादध्यात्मप्रसाद इति सूत्रार्थप्रतिष्ठा
प

निर्विचारेमेध्यादिभावनोत्तीर्णेसमाधौवैशारद्याद्बुद्धिसत्वस्यावरणा
ग° पमेप्रकाशात्मनोरजस्तमोभ्यामनभिभवनीयात्स्वच्छस्थितिप्र
वाहात्मसन्नः स्फुटीभूतप्रज्ञालोकः आत्मान्तः करणंयस्येदृशः
नशोचतिगतः खिन्नेषुकरुणांनभावयति नहृष्यतिसुखितेषुमै
त्रींनभावयति सर्वेषुभूतेषुसमः पुण्यापुण्येषुप्राणिषुतित्ति
क्षेतः परांमद्भक्तिं आर्तोजिज्ञासुरर्थार्थीज्ञानीचेतिलक्षितांचत
र्थींकाष्ठांप्राप्तांज्ञानात्मिकांमत्स्वरूपापत्तिंलभते ५४ ॥

रामकंठीटीका ५४

एवमनेनक्रमेणब्रह्मभूतोब्रह्मैकपरायणत्वात्तद्भावमापन्नोनिर्वि
शेषतयैवप्रसन्नात्माविगतद्वैतप्रत्ययसंकल्पत्वात्प्रसन्नः स्वाभावि
कप्रसिद्धिप्रयुक्तआत्मास्वभावोयस्यसतथाविधः सनशोचति निरा
विनश्वरस्वात्ममयविश्वत्वात्कस्यचिदपिभावस्यस्वतोनाःपरिग्रहा
तद्भावेनपरिदेवते नाप्यनेनैवमायेनकस्मिंश्चित्प्राप्तेहृष्यति हर्ष
मनुभवति एतेहिसर्वेभावामायोपहृतदृशांभावाभावभ्रान्तिमुद्रा
वयंतोहर्षशोकात्मकविकारहेतुतामापद्यंते नतुसर्वसाम्यदर्शिनो
योगिनइत्यर्थः तथाज्ञानस्यपरांनिष्ठांनिरतिशयांचतुर्थींकाष्ठां
मत्स्वरूपाप्त्यासांलभतेप्राप्नोति किमुक्तंभवति परमात्माद्वैतप्रति
पत्तिलक्षणायाज्ञानस्यपरानिष्ठासैवपरामद्भक्तिरिति तथाचैतां
स्तुवंतिभक्तिमंतः मुक्तावरुविधात्वादादिरूपांसनत्ममतविदः य
स्त्वद्भक्तेः पराकाष्ठामुक्तिरित्यनतनिश्चयइति तथाच ५४

+एवंविधस्यमहिमान माह॥ लासिकी ~~[illegible]~~टीका

+एवंविधः प्रसन्नात्माप्रसन्नोदेहाद्यभिमानकलंकशून्यआ
त्मास्वस्वभावोयस्यसब्रह्मभूतेभावापिब्रह्मत्वप्राप्तएव विनष्टं
नशोचति अप्राप्तंचनकांक्षति नन्वेवंविधेनयोगिनाजीवद्दशा
यामेवकिमितिब्रह्मत्वंनप्राप्तमित्याशंक्याह समइति सर्वेषु
ब्रह्मादिस्थावरान्तेषुभूतेषुयएवयोगीसमःप्रसिद्धाभित्रूपसा
म्यप्राप्तः सएवपरांश्रेष्ठांमद्भक्तिंममेश्वरस्यभक्तिंसर्वात्मकोहं
मितिजडवर्गव्याप्तिरूपांउपासनांलभते नतुमितयोगी

गी॰
टी॰
अ

236

पंचोलेटीका

ब्रह्माहमित्येवंनैश्चल्येनावस्थानंसफलमाह ब्रह्मभूतेति अने
नक्रमेणब्रह्मभूतः ब्रह्मत्वंप्राप्तः प्रसन्नात्मालब्धात्मप्रसादस्वभा
वःनशोचतिकिंचिदर्थवैकल्येआत्मनोवैगुण्यंवाप्यस्यनशोचति
संतप्यतेनचाप्राप्तंविषयंनकांक्षति आत्मौपम्येनसर्वेषुभूतेषु
सुखंदुःखंवासममेवपश्यति एवंभूतोज्ञाननिष्ठःसन्मयिपर
मेश्वरेभक्तिंपरांउत्तमांज्ञानलक्षणांचतुर्थींलभते ५४

रणवीरसमिद्धोधिनी

पुनरपि ब्रह्मसायुज्यप्राप्तयेकस्ययोग्योभवति प्राप्तेर्निमि
त्तंसंद्वाह ब्रह्मभूतइत्यर्थेनयः प्रसन्नात्माप्रसन्नोरागद्वेषा
दिकालुष्यरहित आत्मांतःकरणंयस्यताहशःसन् नशोचति
नष्टंवान्यवादिकंनानुतपति तथैवाप्राप्तंनाकांक्षति सब्रह्म
भूतएवब्रह्मसायुज्यंप्राप्तएवेतियतदोरध्याहारेणसमन्वयः
भाविन्याअपिताहशावस्थायाभूततयाकथनंनिःसंदेहप्रतीत्य
र्थं अथप्राधान्येनपरमसिद्धिसाधनतयाभक्तिंप्रतिपादितायाभा
व इहैवपरस्परयाकारणत्वंपुनरपिस्मारयंस्तावत्तल्लब्ध्यु
पायमेवाह समइत्यादिना सर्वेषुभूतेषुसमः समदर्शीपरं
प्रकृष्टोपायभूतांमद्भक्तिंलभते ५४॥

मधुभाष्य

५४॥

भाषा अनुवाद टीका

अहं ब्रह्म ऐसी निश्चय रूप अवस्थिका फल कहते हैं कि ब्रह्मभू
त कहे ब्रह्मभाव को प्राप्त प्रसन्नचित पुरुष देह आदिमे अभि
मान के अभाव से नष्ट जो संसारी विषय तिनका शोच नही क
रते हैं और अप्राप्त विषय को भी आकांक्षा नही करते इसी से राग
द्वेषादिकृत विक्षेप के अभाव से भूत मात्र मे समभावयुक्त होने
के अनन्तर सकल प्राणीयो मे मद्भावरूप जो मेरी उत्तम भक्ति ति
सको प्राप्त होते हैं ५४ ॥

दोहा

ब्रह्मभए आनंदमन सोचन कांक्षन सोय सर्वभूत में सम
रहें मोरि भक्ति लभ होय ५४ ॥

237

भक्त्यामामभिजानातियावान्यश्चास्मितत्व
तः ततोमांतत्वतोज्ञात्वाविशतेतदनंतरं ५५

शांकरभाष्य टीका १

ततोज्ञानलक्षणया भक्त्या मामभिजानाति यावानहमुपाधिकृ
तविस्तरभेदः यश्चाहं विध्वस्तसर्वोपाधिभेदोभिमतउत्तमपुरु
षश्चाकाशकल्पस्तं मामद्वैतं चैतन्यमात्रैकरसमजमजरममरमभ
यमनिधनं तत्वतोभिजानाति ततोमामेवं तत्वतोज्ञात्वाविशते
तदनंतरं मामेव नात्र ज्ञानानंतरप्रवेशक्रिये भिन्ने विवक्षिते ज्ञा
त्वाविशते तदनंतरमिति किं तर्हि फलान्तराभावात् ज्ञानमात्रमे
व क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धीत्युक्तत्वात् ननु विरुद्धमिदमुक्तं ज्ञानस्य
या परा निष्ठा तया मामभिजानातीति कथं विरुद्धमिति चेदुच्य
ते यदैव यस्मिन् विषये ज्ञानमुत्पद्यते ज्ञातुस्तदैव तं विषयम
भिजानाति ज्ञातेति न ज्ञाननिष्ठां ज्ञानावृत्तिलक्षणामपेक्षत इति
अतश्च ज्ञानेन नाभिजानाति ज्ञानावृत्त्या तु ज्ञाननिष्ठयाभिजाना
तीति नैष दोषो ज्ञानस्य स्वात्मोत्पत्तिपरिपाकहेतुयुक्तस्य प्रतिप
क्षविहीनस्य यदात्मानुभवनिश्चयावसानत्वं तस्य निष्ठाशब्दा
भिलापात् शास्त्राचार्योपदेशेन ज्ञानोत्पत्तिपरिपाकहेतुं सह
कारिकारणं बुद्धिविशुद्धत्वममानित्वादिगुणं चापेक्ष्य जनितस्य
क्षेत्रज्ञपरमात्मैकत्वज्ञानस्य कर्त्रादिकारकभेदबुद्धिनिबन्धनसर्व
कर्मसंन्याससहितस्य स्वात्मानुभवनिश्चयरूपेण यदवस्थानं
सापरा ज्ञाननिष्ठेत्युच्यते सेयं ज्ञाननिष्ठा आर्तादिभक्तित्रयापेक्ष
या परा चतुर्थी भक्तिरित्युक्ता तया परया भक्त्या भगवंतं तत्वतो
भिजानाति यदनंतरमेवेश्वरक्षेत्रज्ञभेदबुद्धिरशेषतो निवर्तते
अतो ज्ञाननिष्ठालक्षणया भक्त्या मामभिजानातीति वचनं न
विरुध्यते अत्र च सर्वं निवृत्तिविधायि शास्त्रं वेदान्तेतिहासपुरा
णस्मृतिलक्षणं प्रसिद्धमर्थवद्भवति विदित्वा व्युत्थायाथ भि
क्षाचर्यं चरंति तस्मात् न्यासमेषां तपसामतिरिक्तमाहुर्न्यासएव

श्री· गी·टी· घ·

238

वात्यरेचयदिति संन्यासः कर्म्मणां न्यासो वेदानिमं च लोकमम
ुं च परित्यज्य त्यज धर्ममधर्मं चेत्यादि इह च दर्शितानि वाक्यानि
न च तेषां वाक्यानां आनर्थक्यं युक्तं वार्थवादत्वं स्वप्रकरणस्थत्वा
त् प्रत्यगात्माविक्रियस्वरूपनिष्ठत्वाच्च मोक्षस्य नहि पूर्वसमुद्र
जिगमिषोः प्रातिलोम्येन प्रत्यक् समुद्रजिगमिषुणा समान
मार्गत्वं सम्भवति प्रत्यगात्मविषयप्रत्ययसंतानकरणाभिनि
वेशश्च ज्ञाननिष्ठा सा च प्रत्यक् समुद्रगमनवत् कर्म्मणा सहभा
वित्वेन विरुध्यते पर्वतसर्षपयोरिवान्तरवान्विरोधः प्रमाण
विदां निश्चितस्तस्मात् सर्वकर्मसंन्यासेनैव ज्ञाननिष्ठा कार्येति
सिद्धं ५५ ॥

आनंदगिरिटीका २

ननु समाधिसाध्येन परमभक्त्यात्मकेन ज्ञानेन किं प्रर्वमवा
प्यते तत्राह तत इति भक्त्या समाधिजन्यया मां ब्रह्माभिमुख्ये
न प्रयुक्तया जानाति यामेतीमर्थः तदेव ज्ञानं भक्तिपराधीनं
विवृणोति यावानिति आकाशकल्पत्वमनवच्छिन्नत्वमसंग
त्वं च चैतन्यस्य विषयसाक्षित्वं प्रतिलिपति अद्वैतमिति येन
इत्यबोधात्मत्वमात्मनोऽमंस्यते तान् प्रयुक्तं चैतन्यमात्रेति आ
त्मनि तन्मात्रेपि धर्मान्तरमपेक्ष्य धर्मधर्मित्वं प्रत्याह एकरसमि
ति सर्वविक्रियाराहित्योक्त्या कौटस्थ्यमात्मनो व्यवस्थापयति
अजरमिति उक्तविक्रियाभावे तदेतज्ज्ञानासंबंधं हेतुमाह अभ
यमिति तत्त्वज्ञानमनु पतत्फलं विदेहकैवल्यं लभ्यति तत
इति तत्त्वज्ञानस्य तस्मादनन्तरप्रवेशक्रियापाश्च भिन्नत्वे प्राप्ते
प्रत्याह तावेति भिन्नत्वाभावे का गतिर्भेदोक्तेरित्याशंक्योपचा
रिकत्वमाह किंतर्हीति प्रवेश इति शेषः ब्रह्मप्राप्तिरेव फलांत
रमित्याशंक्य ब्रह्मात्मनोर्भेदाभावाच्च ज्ञानातिरिक्ता तत्प्राप्ति
रित्याह तेनेत्तेवेति ज्ञाननिष्ठया परया भक्त्या मामभिजानाती
त्युक्तमाक्षिपति नन्विति विरुद्धत्वं स्फोरयितुं पृच्छति कथमिति
विरोधस्फुटीकरणं प्रतिजानीते उच्यत इति तत्र ज्ञानस्योत्पत्ति

रेव विषयाभिव्यक्तिरित्याह यदेति एवकारनिरस्यं दर्शयति
नज्ञानेनेति इत्यावयोः सिद्धमिति शेषः ज्ञानस्योत्पन्नस्यैव विषया
भिव्यक्तत्वेपि कथं प्रकृते विरोधीत्याशंक्याह तत्तस्मिन्निति विरुद्ध
मिति शेषः शंकितं विरोधं निरस्यति नैष दोष इति उक्तमेव हे
तुं प्रपंचयति शास्त्रेति यो हि शास्त्रानुसार्याचार्योपदेशस्तेन
ज्ञानोत्पत्तिः आचार्यवान् पुरुषो वेदेति श्रुतेः तस्याश्च परिपा
कः संशयादिप्रतिबंधध्वंसस्तत्र हेतुभूतस्योपदेशस्यैव स
हकारिकारणं यद्बुद्धिशुद्ध्यादि तदपेक्ष्य तस्मादेवोपदेशाज्ज
निते यदैकात्म्यज्ञाने तस्य कारकभेदबुद्धिनिबंधनानि यानि सर्वा
णि कर्माणि तेषां संन्यासेन सहितस्य फलरूपेण स्वात्मन्येव
सर्वप्रकल्पनारहिते यदवस्थानं सा ज्ञानस्य परा निष्ठेति व्या
क्रियते प्रामाणिकैरित्यर्थः यदि यथोक्ता पराज्ञाननिष्ठाक
थ्ये तर्हि सा चतुर्थी भक्तिरित्युक्तेति तत्राह सेयमिति यथो
क्तया भक्त्या भगवत्तत्त्वज्ञाने सिध्यतीत्याह तयेति तत्त्वज्ञा
नस्य फलमाह यदानंतरमिति ज्ञाननिष्ठारूपया भगवद्भक्त्या
तत्त्वज्ञानातिरेकात् तत्फलस्य वा ज्ञाननिवृत्तेस्तन्मात्रत्वात् वेदांते
ष्वौपचारिकत्वात् प्रकृते वाक्यमविरुद्धमुपसंहरति अत इत्यौ
पदेशिकैक्यज्ञानस्य सर्वकर्मसंन्याससहितस्य स्वरूपावस्थाना
त्मकस्य परमपुरुषार्थपर्यवसायित्वमित्यस्मिन्नर्थे मानमाह प्रवे
ति तदेव शास्त्रमुदाहरति विविदिषेत्यादिना दर्शितानि वाक्यानि स
र्वकर्माणि मनसेत्यादीनि ननु तेषां वाक्यानामविवक्षितार्थत्वान्नास्ति
स्वार्थे प्रामाण्यमित्याशंक्याध्ययनविध्युपात्तत्वात् वेदवाक्यानामन्य
दन्यशेषित्वाच्च तेषां नैवमित्याह नचेति तथापि सोरोदीदित्यादिव
त्र स्वार्थे मानतेत्याशंक्याह न चार्थवादत्वमिति इतश्च सम्यग्ज्ञानोत्पत्ति
तमोत्पत्तिज्ञाननिष्ठस्य संन्यासेधिकारो न कर्मनिष्ठायामित्याह
प्रवणेति ज्ञाननिष्ठस्य कर्मनिष्ठाविरुद्धेत्यत्र दृष्टान्तमाह न हीति
ज्ञाननिष्ठास्वरूपानुवादपूर्वकं कर्मनिष्ठया तस्याः सहभावित्वं विरु
द्धमिति दार्ष्टान्तिकमाह प्रत्यगात्मेति कथं ज्ञानकर्मणोर्विरोधधी
रित्याशंक्य कर्मणां ज्ञाननिवर्त्यत्वस्य श्रुतिस्मृतिसिद्धत्वादित्याह

231

एवंतेति अंतरवान्नभयोरेकधर्म्मिनिष्टत्वेन सोपाधिभावस्यादक
भेदवानित्यर्थः ज्ञानकर्मणोःसमुच्चये फलितमुपसंहरतितस्मादिति
५५ ॥

स्वामिकृत टीका ३

ततश्चभक्त्यामामिति तयाचपरयाभक्त्यातत्त्वतोमामभिजानाति
कथंभूतोमायावान्सर्वव्यापीयश्चास्मिसच्चिदानंदघनंततश्चमं तेनतश्च
मामेवंतत्त्वतोज्ञात्वातदनंतरंतस्यज्ञानस्योपरमेसतिमां विशतेपरमा
नंदरूपोभवतीत्यर्थः [illegible] ॥

पिशाचभाष्यटीका ४

इदानींब्रह्मस्वरूपावगतौश्रवणसत्त्वेकारणमाह भक्त्याभजनेनमांसर्वे
श्वरमभिजानातिअवगच्छतियावानहमुपाधिकृतानिप्रपंचस्वरू
पेणयश्चास्मीतिश्रवणमसमस्तोपाधिस्वरूपेणतिचततत्त्वतः परमार्थः
एवंतत्त्वतोज्ञात्वातुमांतदनंतरंविशतेप्रविशतिब्रह्मैवसर्वेशतिपद्य
तेइत्यर्थः चतुर्थेध्यायेउदाराःसर्वएवतेज्ञानीत्वात्मैवमेमतमित्यु
क्तवान् ५५ ॥

रामानुजभाष्यटीका ५

भक्त्येति स्वरूपतः स्वभावतश्चयोहंगुणतोविभूतितोपियावांश्चाहंतं
मामेवंरूपयाभक्त्यातत्त्वतोविजानातिमांतत्त्वतोज्ञात्वातदनंतरंततोभ
क्तितोमांविशतेप्रविशति तत्त्वतः स्वरूपस्वभावगुणविभूतिदर्शनो
त्तरकालभाविन्यानवधिकातिशयभक्त्यामांप्राप्नोतीत्यर्थः अत्रततइ
ति प्राप्तिहेतुतयानिर्दिष्टाभक्तिरेव भक्त्यात्वनन्ययाशक्यइतितस्याप
वतत्त्वतः प्रवेशहेतुताभिधानात् [illegible] मोह ५५ ॥

अभिनवगुप्तकृतटीका ६

स्पष्टार्थम् ५५ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

परमार्थप्रपा टीका ७

ततश्चभक्त्येति तयासर्वात्मकत्वभावनारूपयाभक्त्याअहंयावान्वि
श्वव्यापीयश्चपरमानंदस्वरूपः एवंभूतेमामभितःस्थावरजंगमेषु

प्रवर्तमानेज्ञानानितनतस्थमांतत्वतस्थितंविनत्वरूपत्वेनज्ञात्वातदनं
तरंतत्वज्ञानोपरमेमांविशतेमद्राकारोभवतीत्य ५५ ॥

वनमाली टीका ८

तयाभक्त्यासरनेनतगुणमाकाशवदसंगोदासीनमपिविश्वोदेदिकर्ता
रेसर्वभूतसममपिस्वाश्रितवत्सलेदुष्टनिग्रहतमेरंमांयत्प्रसादलब्धज्ञा
नेनतत्वतोज्ञानातियावानच्चिदच्चिदनापदीयोनंतशक्तिमान्यस्थित
नेदंच्चिनस्वरूपस्तमांतत्वतोज्ञानातिनतेंद्रजालिकमिवाविद्यमानप्र
दर्शकमताकंमायाविनेदेमहवज्ञानाति यथादेयाप्रचिदच्चिदनापदी
यःसामर्थ्यमिथ्यायेत्रतारकश्रुतिज्ञानेत्यस्याज्ञानिनादयेतथानजाना
तिकिंतुयादृशमवाधितेसदचिंत्यसामर्थ्यतादृशंस्वयोग्यतानुसारेणस्म्य
गज्ञानातीत्यर्थः ततोभक्तिपूर्वकमपरोक्षज्ञानंतरंमांतत्वतःप्रसत्वज्ञात्वा
मांविशतेमत्सामरूप्यसायुज्यंप्राप्नोतीतितदनंतरंमत्प्रसादयुक्तापरोक्ष
ज्ञानाव्यवहितोत्तरक्षणमेवनतुकिंचिद्विलंवेनेत्यर्थः यद्वाततोभ
क्तिपूर्वकमदपरोक्षज्ञानेनतरंतत्वतःप्रारब्धकर्मक्षयपूर्वकंज्ञात्वातदनंत
रंप्रारब्धकर्मक्षयसहितभगवदपरोक्षाव्यवहितोत्तरक्षणंविशतीत्यर्थः
५५॥

उत्तमवैजयंती टीका ९

ननुकिंमाज्ञानस्यकिंफलंस्यादित्यपेक्षायामाहभक्त्येतिस्वरूप
तःस्वभावतश्चाहंयावान्यश्चास्मितत्वतोमांभक्त्योक्तरूपिकयापरा
यामह्मनात्त्वतःस्वरूपस्वभावगुणशक्तिविभूतीनांयथार्त्म
नाभिजानात्यनुभवतिततोमत्प्राप्तिहेतुभूतायामसंसारापाश्रविमो
चारिणाः मद्भक्तेनोहेतोर्भक्त्यात्वनन्ययाशक्यइत्युक्तत्वात्मांयतः
प्रवृत्तिर्भूतानांयेनसर्वमिदंततं उत्तमःपुरुषस्त्वन्यःपरमात्मेत्यु
दाहृतइत्यादिनोक्तलक्षणंपुरुषोत्तमंतत्वतःस्वरूपादियाथात्म्य
नज्ञात्वाःनभ्यतदनंतरंतत्साभक्तेरनंतरंप्रश्नमांविशतेदेवदत्तो।
ग्रामंप्रविशतीत्यादिवन्मयासहयुज्यते नतुमत्स्वरूपंभवतीत्यर्थः
यद्वाततइतिल्यव्लोपेकर्मणिपंचमीपरयाभक्त्यामांतत्वतोज्ञात्वा
ततमांभक्तिमाहात्म्येवमांविशतेःतोमोक्षेपिभक्तिरस्तीत्येवमुक्तंका
रेणाहः श्रवणानत्रापिहिदृष्टमिति श्रवणादामोक्षात् न

श्री
गी॰टी॰
भ्र॰

240

ज्ञापि मोक्षे च भक्तिरनुवर्तते उक्तं तोहृष्टमिति सूत्रार्थः भक्त्या विना ज्ञा
विद्यानोभक्त्या स्याद्वोधविवर्द्धनेसितया नष्टपिशानोगीतास्याद्यथा भवे
दिति वचनात् ५५ ॥

मधुसूदनी टीका ॥

तथा भक्त्या निदिध्यासनात्मिकया ज्ञाननिष्ठया मामद्वितीयमात्मानमभिजा
नाति साक्षात्करोति यावान् विभुर्नि[illegible]श्च परिहीणः सत्यज्ञानानंदघनः
सदा विध्वस्तसर्वोपाधिर्हवैद्वैकरस एकत्वेनैवाभिजानाति ततो मामेवंत
त्वतो ज्ञात्वाहमस्मीत्यभेदेनाद्वितीये ब्रह्मणि साक्षात्कृत्य विशते ज्ञानानन्त
न्कार्यनिवृत्तौ सर्वोपाधिरहितो मद्रूप एव भवति तदनंतरं बलवत्प्रारब्धकर्मभोगे
न देहपातानंतरं न तु ज्ञानानंतरमेव ज्ञानप्रतिबन्धेनैव तल्लाभेन तदनंतरमित्य
स्यैवैयर्थ्यापातात् तस्मात्प्रसनादेव विदेवावत्र विमोक्ष्ये अथ संपत्स्य इति
श्रुत्यर्थएवात्र दर्शितो भगवता यद्यपि ज्ञानेनाज्ञाने निवर्तिते मवदीपने
व तमस्तस्य तद्विरोधिस्वभावत्वात् तथापि तदुपादेयमहंकारदेहादि निरु
पादानमेव यावत्प्रारब्धकर्मभोगमनुवर्तते दृष्टत्वादेव न हि दृष्टेऽनुप
पन्नं नाम तार्किकैरपि समवायिकारणनाशात् द्रव्यनाशमंगीकुर्वद्भि
र्निरुपादानं द्वित्त्वणमात्रं तिष्ठतीत्यंगीकृतं निमेरमाणसमवेतद्वाणुक
नाशेन समवायिकारणनाशादेव द्रव्यनाशः समवायिनिरूपितकारणना
शत्वमभयोरनुगतमिति नानन्तरगमः येन समवायिकारणनाशमेव स
र्वत्र कार्यद्रव्यनाशकमिच्छति तेषामाशुपनाशस्थले त्वणद्वयमनुपादाने
कार्ये तिष्ठति एवं च तत्त्वे च प्रतिबन्धसंनिपाते बहुकालावस्थितिः केनवा
र्यते प्रारब्धकर्मणश्च प्रतिबन्धकत्वं क्लृप्तमिति सिद्धं यतः करणदेहाद्यवस्थि
त्यन्यथानुपपत्तिसिद्धं च एवं शिष्टसेवकाद्यदृष्टमपि तत्प्रतिबन्धके तद
भावमपेक्ष्य च सर्वसिद्धत्वात् ज्ञानेन नाशस्तत्कार्यमतः करणादि केनाशय
तीति तस्मिन्नपेक्षाने तदुक्तं तीर्थे श्वपचगृहे वा नष्टस्मृतिरपि परित्य
जन्देहं ज्ञानसमकालमुक्तः कैवल्यं याति हतशोक इति नजानामी
त्यादिश्रमप्रस्तु तस्य निवृत्ताज्ञानस्याप्यज्ञाननाशजनितात् तदुपादाना
त् सार्वात्म्याध्यासादेवाज्ञानसंस्कारात् तत्त्वज्ञानसंस्कारनिवर्त्यादंतःकर
णस्थितमवधेयरिति विवरणकृतः श्रद्धेयाः स्थितिश्चरमसाक्षात्कारान्
तरमदेहत्वं न भवामि नजानामीत्यादिभ्रमः पीनरास्यव्यादिपरिवर्ते न
जानामीत्यादिभ्रमः स्यात् उपपादनायैव संस्कारकल्पनेति नानुप

पत्रे अज्ञानलेशपदेनाप्ययमेव संस्कारो विवक्षितः नतुदग्धावय
वमज्ञानं येन किंचित्र स्पतिकियत्तिष्ठतीति वाच्यं अनिर्वचनीयत्वा
देकदेशाभ्युपगमेन तन्निवृत्तसमर्थश्चनश्वरं संस्कारमपेक्षते तमेवतत्त्व
स्मृतिकालेउद्बुद्धमितितत्वज्ञानेसंस्कारनाशपतातस्याभ्युपेयात्वात्।
अस्संस्कारपक्षात्रकोपिविशेषः इति सर्वैवकल्पनाश्रेयसी ईदृशा
जीवन्मुक्तापेक्षया च भगवतो व्यपदेश इति तत्त्वज्ञानेऽज्ञानेन तत्त्वद
र्शिनः स्थितप्रज्ञलक्षणानि व्याख्यातानि तस्यास्त्याष्टके विशाने तद
नंतरमिति। ननु योगात्मनोः शुद्धान्तःकरणः सोऽतः करणशुद्धिपर्यं
तं सहजं कर्म न त्यजेत्। यस्तु शुद्धान्तःकरणः स नैष्कर्म्यसिद्धिं संन्या
सेनाधिगच्छतीत्युक्तं संन्यासश्च ब्राह्मणेनैव कर्तव्यो न क्षत्रियवैश्या
भ्यामिति प्रागुक्तं भगवता कर्मणैव हि संसिद्धिमास्थिता जनकाद
य इत्यत्र तत्र शुद्धान्तःकरणेन क्षत्रियादिना किं कर्माण्यनुष्ठेयानि।
किं वा सर्वकर्मसंन्यासः कर्तव्यः नाद्यः आरुरुक्षोर्मुनेर्योगं कर्म।
कारणमुच्यते योगारूढस्य तस्यैव शमः कारणमुच्यते इत्यादिना
योगमंतःकरणशुद्धिमारूढस्य कर्मानुष्ठाननिषेधात् न द्वितीयः
स्वधर्मे निधनं श्रेयः परधर्मो भयावह इत्यादिना ब्राह्मणधर्मस्य स
र्वकर्मसंन्यासस्य क्षत्रियादिकं प्रति निषेधात् न च कर्मानुष्ठानक
र्मत्यागयोरन्यतरमंतरेणान्यतृतीयः प्रकारोस्ति तस्मादुभयोरपि प्र
तिषिद्धत्वेनानुष्ठानाभावेन चावश्यं कर्तव्ये प्रतिषेधातिक्रमे कर्मत्या
गएव श्रेयान् बंधहेतुपरित्यागेन मोक्षसाधनपोषकत्वात् न तु क
र्माणि वैधानि चित्तविक्षेपहेतुत्वेन मोक्षसाधनज्ञानप्रतिबंधक
त्वादित्यभिप्रायमर्जुनस्यालक्ष्याह भगवान् ५५ ॥

सदानंदी टीका ॥

निदिध्यासनरूपिणा भक्त्यात्मज्ञाननिष्ठया मामद्वितीयमात्मा
नं सम्यक् साक्षात्करोति सः १ यावान्विभुश्च नित्यश्च यश्चानंदघनोऽ
द्वयः समस्तज्ञानवपुः सर्वोपाधिसमुज्झितः सदामलः २ सर्वदैकरसः
शुद्धस्तत्त्वमेवाचलतनोः अभिजानाति सर्वज्ञस्ततो मां सत्यथार्थतः
३ ततोनादरमस्यांतेऽकानंदघवलितिसाद्दिपा साक्षात्कृतनिजात्मा।
ज्ञानस्य सकलस्य च ४ सर्वोपाधिविनिर्मुक्तो मद्रूपः केवलो भवेत्

श्री- गी टी- अ-

प्रारब्धकर्मभोगेनदेहपातावधेस्ततः ५ कैवल्याख्यंपरंधाममामेव
विशतेमतिः यद्यपिज्ञानसंप्राप्तिसमयेभगवद्वपुः ६ ज्ञानीतथा
पिप्रारब्धकर्माभासेननरवपुः नराकारतयाभातिव्यवहारेऽन्यदेह
वत् ७ प्रारब्धकर्मणिक्षीणेव्यक्तामायामयेवपुः चिदानंदपरेस्वा
त्मन्येतद्रूपएवसन् ८ तिष्ठतीतिहरेरेवनान्यदीमिहगम्यते य
द्यपिब्रह्मबोधेनाज्ञानेसर्वंनिवर्तते ९ दीपेनेवतमस्तस्यनहिरोधि
स्वभावतः तथापितदुपादेयंदेहादिब्रह्मवेदिनः १० निरुपादान
मेवानुवर्ततेनिजकर्मणा दृष्टत्वादेवदृष्टेनानुपपन्नेमनागपि ११
तार्किकैरपिहेतोश्चविनाशान्तमवाप्यतः निरुपादानकंद्रव्यंक्षण
मात्रंहितिष्ठति १२ इत्येवंस्वीकृतंतद्वदस्माकमपिसंभवेत् तत्रा
पिकल्पनादितयायोग्यःक्षणःकिल १३ शरीरादिस्थितेरेवमिथ्या
तेनोप्यदोषता येरप्यज्ञानलेशोत्रस्वीकृतस्तैरपिस्फुटं १४ देहादि
स्थितिसिद्ध्यर्थंनिर्वाहायनत्कथंचन आभासमात्रदेहादावहंकारोपि
नादृशः १५ नहितेनविनानन्तदेहादिस्थितिसंभवः नवातेना
प्यहंकाराभासेनात्मविदःक्षतिः १६ तदुक्तंजानकीनाथेराघवंप्र
तिसहचः वसिष्ठेनापिनिर्वाणप्रकरणाख्यायिकास्थले १७ अहं
भावंविनादेहस्थितिस्तज्ज्ञानयोरिह आधेयस्यनिराधारानसंस्थेहो
पपद्यते १८ अहंभावपिशाचोयमज्ञानशिशुनामुना अविद्यमान
एवान्तःकल्पितस्तेनसंस्थितः १९ अज्ञानमपिनास्त्येवविद्यतेय
त्नलभ्यते विचारिणादीपवतास्वरूपेणसोयथा २० किलसत्याम
विद्यायामज्ञतोदेतिशाच्यती बुद्धिर्मोहात्मिकापूर्णानिर्देहेनपथानि
शि २१ एवंस्थितेऽज्ञतःसर्वःज्ञतोःविद्याकृचाज्ञता ब्रह्मशांतेच
नंसर्वंकाहंकारादयःस्थिताः २२ अहंभावस्संशांतिरेषासौकथि
तानव अहंभावःपरिज्ञातःपिशाचश्चशाम्यति २३ चिंतामणिर्दा
होविज्ञातोयथाहाल्पस्तुनिष्फलः तथाहंभावसर्गोदिज्ञातेनिष्फल
तामियात् २४ एवंतत्त्वविदोहस्यानात्माहंकारएवच अतोनिर्वि
मत्कःसन्नत्यात्मसंन्निवर्तते २५ इत्येवंश्रीहरेर्भावोगम्यतेवेदवाक्यतः
२६ ४५ ॥

अस्याअद्वैतात्मतत्त्वज्ञानलक्षणायाभक्तेःफलमाह भक्त्येतिमाउ

क्तविधया भक्त्या ज्ञानी प्रमितः साकल्येन जानाति साकल्यमेवा
ह यावानिति किमहमणुपरिमाणो वा देहसंमितो वा नार्किका
णामिवाकाशवत्सकलमूर्त्तद्रव्यसंयोगित्वलक्षणविभुत्वाश्रयो
वा समयपंचाद्दैतवादिनामिव स्वगतभेदवान्वाऽद्वैतैकरसो वेति परि
माणतस्तत्त्वतो मां तत्त्वादार्थं जानाति तथा यश्चास्मीति देहेंद्रियप्रा
णमनसामसमतमः किं यत्कालस्थायी वा क्षणिकविज्ञानरूपो वा पूर्णो
वा कर्त्ता भोक्ता वा जडो वा जडाजडरूपो वा चिद्रूपो भोक्ता वा कर्त्तृत्वभोक्तृ
त्ववर्जितश्चानंदघनो वेति तत्त्वतः सर्वसंशयराहित्येन मामजरममरम
भयमशोकं जानाति तथा च श्रुतिः भिद्यते हृदयग्रन्थिश्छिद्यंते सर्वसं
शयाः क्षीयंते चास्य कर्माणि तस्मिन्दृष्टे परावरे इति आत्मदर्शने स
ति सर्वसंशयोच्छेदं दर्शयति एवं तत्त्वतश्चापि मां विदित्वा सर्वतत्त्वेषु
भारतेष्वसकृतः सर्वतत्त्वेष्वेकं मां विभक्तं चिदानंदघनं तत्त्वतो ज्ञात्वा सर्वो
पाधिविनिर्मुक्तयाथात्म्येन ज्ञात्वा मां ज्ञात्वानंतरं ततो ब्रह्मभावे
गतो भवतीत्यर्थः ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवतीति श्रुतेः यद्वा तत इति कारण
ब्रह्मभावापत्तिः सर्वात्मरूपाप्रथमतस्तक्ता यदेवं वेदाहं ब्रह्मास्मीति स
इदं सर्वं भवति स एतमेव पुरुषं ब्रह्म ततममपश्यदिदमदर्शमिती
तत्कालं सार्वात्म्यावगमात् ततमं तत इति सं एकवाक्यतादर्शनाद्
क्रियायोग्यत्वमादर्शयन्नित्युक्तिभाष्ये अनंतरं कारणभावापत्तेव
तृ पदमेव तत्र ब्रह्म तत्त्वज्ञानविधेयं तदितिवापत्तस्य महतोभूतस्य ना
मभवतीतिश्रुतेः अहं ब्रह्म विशति दर्पणगायेव प्रतिबिंबो बिंबमिव
प्रविशति कार्योपाधीनां जीवानां कारणोपाधीश्वरश्च मिद्धौ ब्रह्मनि
ष्कलं ब्रह्म प्रविशति रिक्तावेदितं प्राग्भेव यद्वा मां ज्ञात्वानंतरं विशतीत्येताव
तेव ज्ञानप्रवेशयोः पौर्वापर्यं सिद्धं तदनंतरमिति पदेन तत्क्त्वेतत् नव
हितस्य देहपरासुश्यतमानानंतरमिति व्याख्येयं यतो ज्ञानेपि तत्त्वज्ञा
नेप्रावदेहपातं प्रारब्धकर्मणाप्रतिबंधाद्देहकेवल्यं न प्राप्नोति प्रथम
ण ज्ञानसमकालमेव देहपातापत्तिः स्यात् विमुक्तश्च विमुच्यते भूयो।
ऽपि तेविषमायाप्निवृत्तिरिति सकसामु किं निवृत्ताया अप्रमायायाः पु
नर्निवृत्तिर्वद जीवन्मुक्तिशास्त्रं वाधितं स्यात् यथा नार्किकाणां न
ऽपि समवायिकारणोपदादिकं तत्क्षणमात्रमवतिष्ठते एवमस्माक।

श्री
गी टी
प्र

मपिअनादिकालायाः देहाद्युपादानभूताया अविद्याया विनाशेपि
किंचित्कालं देहादिप्रतिभानं तु उपपन्नं ईदृशमेव जीवन्मुक्तमपेक्ष्य
भगवतोक्तं उपदेक्ष्यंति ते ज्ञानं ज्ञानिनस्तत्त्वदर्शिन इति स्थितप्र
ज्ञलक्षणस्मृतिश्चापि तल्लक्षणादिविधिस्तथैव प्रवर्तते इति दिक् ५५

२४२

आनंदीटीका ॥

भक्तिफलमाह योहं परमात्मरूपः सर्वज्ञः सर्वकर्ता सर्वेश्वरः
अशरीरः सशरीरो वास्मि तमीदृशं मां भक्त्या योगसिद्धया पर
मात्मज्ञानलक्षणया हि पुरुषः मामीश्वरं परमात्मानमभिजा
नाति ˟ तदनंतरं तदुत्तरकाले मां तत्त्वतः परमार्थतो ज्ञात्वा विशते
कैवल्यमापद्यते ५५ ॥

˟ साक्षात्करोति प्रकृति
पुरुषकालेश्वरसं
ख्यानेन चातुरात्म्यप्र
तिपत्त्या वासुदेवः सर्वमि
ति प्रत्यभिजानाति ॥˟

रामकंठीटीका ॥

एवंविधया निरंतरया ज्ञानरूपया भक्त्या मां परमात्मानमेकं त
त्त्वमभिजानाति आत्मत्वेनाभिमुख्येन वेत्ति कस्माज्जानाति तत्त्व
तः परमार्थतो हि यच्चित्प्रकाशात्मकोहमत्स्वरूपः यश्चास्मि यो भ
वामि तो परासत्ताभजेस्तादृक्स्वभावप्रत्यवमर्शरूपया स्वशक्त्या
नित्यमविप्रमुक्तस्तिष्ठामि अतत्त्वविदो हि नैवंविधमात्मत्वेन मां प्र
त्यभिजानते किंतु तेव्यतिरिक्तं परं वेद्यं च मायावशाद्विपर्यस्तज्ञा
नतया जानंति यथोक्तभक्तिप्रकर्षेस्त्वेवंविधं मां सत्येन रूपेण ज्ञात्वा च
त्वषामत्यभिज्ञाय ततः परं मय्येव विशते हमेव संपद्यते एवंविधे
हि मय्युपास्योपासकोपासाविकल्पहानाद्वस्त्वेव परं भूत्वा सिद्धार्थी
भवतीत्यर्थः एषा च परा सिद्धिः काष्ठाक्रमप्राप्यात् न त्वेवंविध
ज्ञाननिष्ठोपि यो नियतशरीरसंबंधतावदतिक्रांतो भवति योगी
तस्य प्रवृत्तिं प्रतिपादयितुमाह ५५ ॥

लासिकी टीका

यतः यावान् सर्वव्यापी अनंत इत्यर्थः यश्च सच्चिदानंदघनस्तत्त्वतः
परमार्थतोस्मि तादृशमेव मामीश्वरं भक्त्या सर्वात्मकत्वलक्ष
णेनोपासनेनाभिजानात्यात्मत्वेन प्रत्यभिजानाति ततः प्रत्य
भिज्ञानानंतरं मामीश्वरं तत्त्वतः सम्यङ्निःशेषतया ज्ञात्वा प्रा
प्य जीवन्मुक्तिमनुभूय तदनंतरं सम्यङ्निःशेष

तया प्रतिपन्नानंतरं मामीश्वरमभेदेन समाविशते अहमेवस
र्वात्मक ईश्वरः संपद्यते इत्यर्थः [illegible]
[illegible] ५५

पंचोलीटीका

ततश्च भक्त्येति ततो ज्ञानलक्षणया भक्त्या हं यावद्रूपाधिकृतविस्ता
रभेदः यश्चाहं विधस्तसर्वोपाधिभेदः उत्तमः पुरुषः आकाशकल्पः
तेमां अद्वैतचैतन्यमात्रैकरसं अजमभयमप्रतिबंधनेतत्वतोऽभिजा
नाति तदनंतरं मां तत्वतो ज्ञात्वा मामेव विशते ५५

श्रीधरीसमिद्बोधिनी

तया च भक्त्या मां परमेश्वरमभिजानाति कथं यावान् यद्विभूतिका
इत्यर्थः तत्वतः परमार्थतो यश्चाहं सर्वात्मकोस्मि ततश्च मां तत्व
तः परमेश्वरस्यैवेयं विभूतिर्यदिदमुपलभ्यते स एव चास्य सर्ग
स्थितिप्रलयेषु स्वतंत्रः कर्ता निमित्तमात्रं त्वमादृशा स्तत्प्रेरितो वय
इत्येवं विज्ञाय तदनंतरं तदित्यनभिसंधाय फलं यज्ञतपः क्रियाः
दानक्रियाश्च विविधाः क्रियते मोक्षकांक्षिभिरिति शास्त्रकदिशा तदि
ति परमेश्वर नामोच्चारादनंतरं विधीयमानं यथावर्णादितयज्ञादिक
मीविशतेन तिष्ठति ५५

मधुभाष्य

५५॥

243

भाषा अनुवाद टीका

तिसके अनंतर वही उत्तम भक्तिके द्वारा हमको यथार्थरू पसे जानताहै और मै कैसाहूं इस अपेक्षापर कहते हैंकि जिसरूपहम सर्वव्यापी और सचिदानंदस्वरूपहै तैसा हम कोजानतेहै और तिसके अनन्तर हम को ऐसे यथार्थरूप से जानिके फेर उसज्ञान के उपर करे शान्तहोने पर हमा रे ही मेप्रवेश करते अर्थात् परमानंदस्वरूप होते है ५५

दोहा

मोकों जानहि भक्तिसें यावत होंतत्वजोहि तत्वसें मो

हि जानके प्रविशोहि फिर मोहि ५५॥

244

सर्वकर्माण्यपि सदा कुर्वाणो मद्व्यपाश्रयः
मत्प्रसादादवाप्नोति शाश्वतं पदमव्ययं ५६

शांकरभाष्यटीका १

स्वकर्मणा भगवतोऽर्चनभक्तियोगस्य सिद्धिप्राप्तिः फलं ज्ञा
ननिष्ठायोग्यता यन्निमित्ता ज्ञाननिष्ठा मोक्षफलावसाना स भगव
द्भक्तियोगोऽधुना स्तूयते शास्त्रार्थोपसंहारप्रकरणे शास्त्रार्थनि
श्चयदार्ढ्याय सर्वकर्माणि प्रतिषिद्धान्यपि सदा कुर्वाणोऽनुतिष्ठ
न् मद्व्यपाश्रयोऽहं वासुदेव ईश्वरो व्यपाश्रयो यस्य स मद्व्यपाश्रयो मय्य
र्पितसर्वात्मभाव इत्यर्थः सोऽपि मत्प्रसादान्ममेश्वरस्य प्रसादा
दवाप्नोति शाश्वतं नित्यं वैष्णवं पदमव्ययं ५६ ॥

आनंदगिरिकृतटीका २

तर्हि ज्ञाननिष्ठयैव मोक्षसंभवान्न कर्मानुष्ठानसिद्धिरित्याशंक्या
ह स्वकर्मणेति तामेव सिद्धिप्राप्तिं विशिनष्टि ज्ञानेति ज्ञान
निष्ठायोग्यतार्थं स्वकर्मानुष्ठानं भगवदर्चनरूपं कर्तव्यमित्यर्थः
ज्ञाननिष्ठायोग्यतापि किमर्थेत्याशंक्य ज्ञाननिष्ठासिद्ध्यर्थमित्याह य
न्निमित्तेति ज्ञाननिष्ठापि कुत्रोपयुक्तेत्याह मोक्षेति स्वकर्मणा
भगवदर्चनात्मनो भक्तियोगस्य परम्परया मोक्षफलस्य कार्यत्वे
न विधेयत्वे विधित्सिते स्तुतिमवतारयति स भगवदिति ज्ञा
ननिष्ठा कर्मनिष्ठेत्युभयं प्रतिज्ञाय तत्र तत्र विभागेन प्रतिपा
दिते किमिदानीं कर्मनिष्ठा पुनस्तूयते कर्तव्यतयोच्यते त
त्राह शास्त्रार्थेति तत्र तत्रोक्तस्यैव कर्मानुष्ठानस्य प्रकरणवशा
दिहोपसंहारः सर्वशास्त्रार्थनिश्चयस्य दृढतां द्योतयतीत्यर्थः
यद्यपि कस्यचित् कर्मानुष्ठायिनो बुद्धिशुद्धिद्वारा कैवल्यं सिध्य
ति तथापि पापबाहुल्यादकर्मानुष्ठायिनोऽपि कस्यचिद्बुद्धिशुद्ध्यभा
वे कैवल्यासिद्धिरित्याह सर्वकर्माणीति सर्वशब्दान्निषिद्धाना
मपि संग्रहान्निषिद्धत्वेन श्लोकं व्याचष्टे प्रतिषिद्धान्यपीति निमित्ते मिलि
कवदित्यर्थः निषिद्धाचरणस्याप्रामाणिकत्वं व्यावर्तयति सदे

श्री॰
गी॰ टी॰
५॰

ति अव्रतिष्टत्वेसर्वं पदमाप्नोतीति संबंधः पापकर्मकारिणो
यथोक्तपदप्राप्तौ पापस्यापि मोक्षफलत्वमापद्यतेस्यादितत्राह म
द्व्यपाश्रय इति तस्यैव तात्पर्यमाह मयीति तर्हि ज्ञानस्य मोक्षहे
तुत्वमपैतीतिस्यादित्यत्राह सोपीति ५६ ॥

245

+स्वकर्मभिः श्रीपरमेश्वराराधनायुक्तं मोक्षप्र
कारमुपसंहरति
सर्वकर्माणीति +

स्वामिकृत टीका ३

सर्वकर्माणि नित्यानि नैमित्तिकानि स्वोक्तानि च कर्माणि काम्यानि
क्रमेण मद्व्यपाश्रयः सन् कुर्वाणः अहमेव व्यपाश्रयआश्रयणीयः
न तु स्वर्गादिफलं यस्य सः मत्प्रसादाच्छाश्वतमनादि अव्ययं नित्यं स
र्वोत्कृष्टं वैसर्वं पदंप्राप्नोति ५६ ॥

पिशाचभाष्यटीका ४

सर्वकर्माणि सर्वाणि कर्माणि प्रतिषिद्धान्यपि सदा कुर्वाणो मदा
त्मा व्यपाश्रयो यस्य समद्व्यपाश्रयः ईश्वरमेवाहं शरणं प्रपन्नः
स एव मम योगक्षेम निर्वाहक इत्यभिनिवेशवानित्यर्थः मत्प्रसादा
देवाप्नोति शाश्वतं पदमनादिव्ययमनंतं विष्णोः प्राप्नोतीत्यर्थः ५६

+एवं वर्णाश्रमोचितनित्य
नैमित्तिककर्मणां परित्यक्तफलादिकानां परमपुरुषाराध
नरूपेणानुष्ठितानां विपाक उक्तः इदानीं काम्यानामपि
कर्मणामुक्तेनैव प्रकारे
णानुष्ठीयमानानां सएव
विपाक इत्याह ॥

रामानुजभाष्य टीका ५

सर्वेति न केवलं नित्यनैमित्तिकानि कर्माणि अपि तु काम्यान्यपि स
र्वाणि मयि न्यासेन्यस्तकर्तृत्वादिकः कुर्वाणः मत्प्रसादाच्छाश्वत
पदमव्ययं अविकलं प्राप्नोति पद्यत इति पदं मां प्राप्नोतीत्यर्थः यस्मा
देवं तस्मात् ५६ ॥

अभिनवगुप्तकृत टीका ६

स्पष्टार्थम् ५६ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

परमार्थप्रपा टीका ७

अथ शुद्धा विशुद्धयेत्याद्युक्तमोक्षप्रकारस्यातिप्रयाससाध्यत्वा
त्सुगमं प्रकारमाह सर्वकर्मेति सदा निरंतरं मद्व्यपाश्रयः अह
मेवाश्रयआश्रयणीयो न तु स्वर्गादिफलं यस्य सः सर्वकर्माणि नि
त्यनैमित्तिकादीनि कुर्वाणोपि सन् मत्प्रसादान्मम सर्वोत्कृष्टं च पदस्था
नं अवाप्नोति श्रुतिरपि ऋक्संहितायां अहमेव स्वयमिदं वदा
मि जुष्टं देवेभिरुत मानुषेभिः यं कामये कामये तं तमुग्रं कृणो
मि तं ब्रह्माणं तमृषिं तं सुमेधामिति भाष्यं अहमेव स्वयमिदं

५०४

ब्रह्माख्यं वस्तु वदामि इदं ब्रह्मस्वरूपमेवास्मीति वदामीत्यर्थः दैवे
भिर्दैवैर्गिरिशादिभिर्जुष्टं सेविते उतापि मानुषेभिर्मनुष्यैः सेविते अ
थैतदेव प्रकटयन्नाह ईदृग्वस्त्वात्मिकाहं सोमायामयि शापष्टतमा
नुषवेषा सती यं कामये कामये यं पुरुषं रक्षितुमहं वांछामि तं तं पुरुषं
उग्रं कृणोमि सर्वेभ्योप्यधिकं तदं करोमि रुद्रपदवीं प्रापयामि तमेव ब्र
ह्माणं स्रष्टारं करोमि तमेव ऋषिमतीन्द्रियद्रष्टारं करोमि तमेव सु
मेधां शोभनप्रज्ञावंतं करोमि ५६ ॥

वनमाली टीका ८

ननु शुद्धांतःकरणेन तत्त्वज्ञानादिना किं कर्माण्यनुष्ठेयानि किं वा सर्व
कर्मसंन्यासः कर्तव्यः नाद्यः शुद्धांतःकरणस्य कर्मानधिकारात् योगा
रूढस्य तस्यैव शमः कारणमुच्यत इत्यादिना योगारूढस्य कर्मनिषेधा
त् न द्वितीयः स्वधर्मे निधनं श्रेयः परधर्मो भयावह इत्यादिना ब्राह्मण
धर्मस्य सर्वकर्मसंन्यासस्य क्षत्रियादिकं प्रति निषेधात् न च कर्मानुष्ठा
न कर्मत्यागयोरन्यतरमन्तरेण तृतीयः प्रकारोस्ति तस्मादुभयोरपि
प्रतिषिद्धत्वेन संन्यासाभावेन वा बंधकत्वे प्रतिषेधातिक्रमे कर्मत्या
गपक्षे यो बंधहेतुपरित्यागेन मोक्षसाधनपोषकत्वादनुष्ठेयकर्माण्यनु
ष्ठेयानि चित्तविक्षेपहेतुत्वेन मोक्षसाधनज्ञानप्रतिबंधकत्वादित्यभि
प्रायमर्जुनस्यालक्ष्याह सर्वेति यः पूर्वोक्तैः कर्मभिः शुद्धांतःकरणः सोऽव
श्यं भगवदेकशरणतापर्यंतत्वादंतःकरणशुद्धेः एतादृशश्च ब्राह्मणः
संन्यासप्रतिबंधरहितः सर्वकर्माणि संन्यस्यतु नाम संसारविमोक्षस्तु
तस्य भगवदेकशरणस्य भगवत्प्रसादादेव एतादृशश्चेत् क्षत्रियादिः सं
न्यासानधिकारी स करोतु नाम कर्माणि किंतु मद्व्यपाश्रयः अहं वासुदेवः
सर्वेश्वरो व्यपाश्रयः शरणं यस्य स मदेकशरणो मय्यर्पितसर्वात्मभावः
संन्यासानधिकारात्सर्वाण्यपि स्वधर्मरूपाणि लौकिकानि च सदा कुर्वा
णो मत्प्रसादात् मम सर्वेश्वरस्यानुग्रहाद्वा मोक्षेति शाश्वतं नित्यं वैष्णवम
व्ययमपरिणामि मदेकशरणो निषिद्धकर्माणि न करोत्येव यदि कुर्यात्त
थापि मत्प्रसादात्तस्यावायानुत्पत्तिमहिम्नानेनैव मोक्षभागेव न तु प्रत्यवै
तीति भावः ५६ ॥

उक्तमेवेजयंतीत्यर्थः ९

एवं यदि यो मदेकाश्रयस्वर्णाश्रमोचितानि मदाराधनलक्षणानि कर्माणि
करोति तर्हि स मत्प्रसादान्मत्पदमेवाप्नोतीत्याह सर्व... कर्माणीति

246

मद्व्यपाश्रयो मदनन्यः कुर्वाणः सर्वकर्माणि स्ववर्णाश्रमयोग्यानि नित्यनै
मित्तिकानि महायज्ञादीनि सर्वशास्त्रोक्तान्यनिषिद्धानामपि प्रान्ते सत्यपि म
शब्देनतानि निराकृतानि मत्प्राप्तौ नैव संगृह्यंते सदा सर्वस्मिन्काले सर्वा
वस्थायां वा कुर्वाणः सन्मत्प्रसादान्मदनुग्रहात् शाश्वतं नित्यमव्ययमप
रिणामशून्यं पदं लोकं वैकुंठाख्यं यद्वा पद्यते गम्यते इति श्रुत्या पदं
प्राप्यरूपं मामवाप्नोति ५६ ॥

मधुसूदनी टीका १०

यः सर्वैः कर्मभिः शुद्धांतःकरणः सोऽवश्यं भगवदेकशरणः भगव
देकशरणतापर्यंतत्वात् अंतःकरणशुद्धेः एतादृशश्चेद्ब्राह्मणः सोऽव
श्यं भगवदेकशरणः भगवदेकशरणतापर्यंतत्वात् अंतःकरणशुद्धेः
एतादृशश्चेद्ब्राह्मणः संन्यासपूर्वकं निवृत्तः सर्वकर्माणि संन्यस्तना
म संसारविमोहस्तु तस्य भगवदेकशरणस्य भगवत्प्रसादादेव एतादृश
श्चेत्तत्रियादिः संन्यासानधिकारी सकरोतु नाम कर्माणि किंतु मद्व्य
पाश्रयः अहं भगवान्वासुदेव एव व्यपाश्रयः शरणं यस्य स मदेकश
रणो मय्यर्पितसर्वात्मभावः संन्यासानधिकारात् सर्वकर्माणि सर्वा
णि कर्माणि वर्णाश्रमधर्मरूपाणि लौकिकानि प्रतिषिद्धानि वा सदा
कुर्वाणो मत्प्रसादान्मम परमेश्वरस्यानुग्रहात् अवाप्नोति हिरण्यगर्भव
न्नहितानेस्यया शाश्वतं नित्यं पदं वैष्णवमव्ययमपरिणामि एता
दृशो भगवदेकशरणः करोत्येव न प्रतिषिद्धकर्माणि यदि कुर्यात्तथापि
मत्प्रसादात्प्रवाधान्नु सत्या महिम्ना तेन मोहभावो भवतीति भगवदे
कशरणतात्पर्यं सर्वकर्माणि सर्वदा कुर्वाणोपीत्युक्तं [illegible]
[illegible]
[illegible] ५६ ॥

सदानंदी टीका ११

अशक्तो धीशुद्धिपर्यंतं सहजं कर्म न त्यजेत् शुद्धांतःकरणो यस्तु नैष्क
र्म्यं सोधिगच्छति संन्यासेनेति पूर्वोक्तसंन्यासो ब्राह्मणेनैव कर्तव्यो ना
न्यवर्णेनेत्युक्तं भगवता तथा २ कर्मणो विहितस्यापि हिंसाप्रियत्वादिजनका कार्यो वा कर्म
दयः चित्तशुद्धिमतस्तत्र किं कर्मकरणं वरं ३ [illegible] संन्यासर
तत्राह जगत्पतिः पूर्वोक्तैः कर्मभिर्यस्तु शुद्धांतःकरणः पुमान् ४
सोऽवश्यं भगवत्कमलपादैकशरणो भवेत् श्रीमद्भगवतः पादसरोजे भ
क्तिकृत्तमा ५ चित्तशुद्धेः फलं श्रेष्ठं नैव ज्ञानादिमुक्तता इति यो ब्राह्म

श्रेत्स्यात्परवैराग्यसंभृतः ६ स सर्वकर्मसंन्यस्य भगवच्छरणंव
ज्रेत् तस्य संसारतो मोक्षः स्याद्भगवत्प्रसादतः ७ ईदृशः स्वविधादि
श्रेत्संन्यासेपिकृततो नरः स्वधर्मेनिधनंश्रेयः परधर्मो भयावहः ८
इति शास्त्राणां धर्मस्य संन्यासस्य च कर्मणां स्वविधादिं प्रतिषिद्धमहिंस्त्र
नैवनिषेधतः ९ संन्यासानधिकारात्सकुर्वाणः सन्स्तदेवच सर्व
कर्माणि वर्णादिधर्मरूपाणि मत्परः १० भगवान्वासुदेवोहंकल
एवव्यपाश्रयः शरणंयस्यनित्यसमेदेकशरणोमहान् ११ मय्येवार्पि
तसर्वात्मभावोसौमदनुग्रहात् हिरण्यगर्भवत्सम्यक्प्राप्तिस्तानज्ञानेतत्त
तः १२ नित्यकूटस्थसज्ज्योतिःपदंप्राप्नोतिवैस्वयं १३ ॥ ५६ ॥

नीलकंठी टीका १२

नवतपश्चेषीकातूलमग्नौप्रोतंप्रदूयेतैवंहास्यसर्वेपाप्मानःप्रदूये
न्तइतिसर्वकर्मणांज्ञानेनप्रायश्चित्तेनेवसम्यग्विनाशश्रवणाज्ज्ञानो
त्तरकालीनानांकर्मणांतापाभावात्ज्ञानोत्तरमपिदेहधारणेस्वाभा
विकानांकर्मणांवर्जनस्यासंभवात्सर्वथापत्तानितानिपिंधःस्यादित्या
शंक्याह सर्वकर्माणीति मद्व्यपाश्रयोहमेवप्रत्ताननचनःप्रत्यगात्मा
व्यपाश्रयआश्रयोयस्यसमद्व्यपाश्रयोज्ञानी सर्वकर्माणिविहितानि।
निषिद्धानिवासदाःसकृत्कुर्वाणोपिमत्प्रसादात्मदनुग्रहात्शा।
यं श्वतंनित्यमव्ययंपरमसर्वोत्कृष्टपदंनीयमोक्षमवाप्नोति ननुज्ञानोत्त
रमपिक्रियमाणैःकर्मभिर्बध्यते तस्यप्रसादादापनपश्येतिसहृदःसा
धुकृत्याद्दिषतःपापकृत्यामिति नहवाएवंविदिकिंचनरजःप्रायध्वं
सनेनंविदित्वानलिप्यतेकर्मणापापकेनइत्यादिशास्त्रेणतत्वज्ञा।
निनःकर्मालेपश्रवणात् ५६ ॥

आनंदी टीका १३

तदेवंसंयमयोगोद्दलितस्यसर्वसाधारणंकर्मयोगस्यज्ञानेनस
मुच्चयमस्यसर्वतःपरीक्षयित्वाश्रेयःसाधनतांप्रतिप्र
स्तंकर्मयोगमेवसिद्धांतयति मद्व्यपाश्रयःब्रह्मार्पणप्र
कारेणाहमेकएवव्यपाश्रयःतमत्कर्मफलप्रापणंयथारोय द्या
स्य ५६ ॥

श्री· गी·टी· अ·

247

रामकंठी टीका १४

सर्वाणियज्ञदानादीनिसदानित्यंकुर्वन्ननुतिष्ठन्नपिमद्व्यपा
श्रयः अहंसर्वकर्तृत्वेनप्रतिपन्नआश्रयोवलंबनंयस्यता
दृशः सन्ममप्रसादान्ममपरमात्मनःस्वाभाविकप्रसादाद
नुकूलात्मनमितियतामापन्नात्मनोहेतोः शाश्वतंनित्य
मतएवाव्ययमव्ययपदंपरंब्रह्मस्वरूपंस्थानंप्राप्नोत्यधिग
च्छति यस्मात्मैवंवस्वरूपेणात्मानमधिगच्छतियतदेहसं
बंधलक्षणबंधात्मकविनाशरूपांपरांसिद्धिंप्राप्नोतीत्यर्थः
एवंयथोक्तमुपदेशंसर्वंसम्यगवधार्यतमथैवसमाचरे
त्यर्जुनायोपदेशमाह ५६ ॥

लासिकी [illegible]टीका

+एवमात्मबोधयुक्तस्यनिष्ठारोपायमुक्त्वा बोधरहितस्यापितमाह॥

+मद्व्यपाश्रयेमामीश्वरमुक्तयुक्त्यापरमेणप्रेमणाश्रितवान्
सर्वाणिविहितानिनित्यनैमित्तिककाम्यरूपाण्यप्रतिषिद्धा
निस्वाभाविकानिचकर्माणिकुर्वन्नपिममेश्वरस्यप्रसादाद
नुग्रहाच्छाश्वतंनित्यमव्ययमविनाशिपदंमोक्षाख्यंधाम
ज्ञानप्राप्तिद्वाराप्राप्नोति [illegible]
[illegible] ५७

पंचोलेटीका

सर्वकर्मभिः परमेश्वराराधनोक्तमोक्षप्रकारमुपसंहरति।
ति सर्वकर्माणि सर्वकर्माण्यपिप्रति षिद्धान्यपिसदाकुर्वाणः
अनुतिष्ठन्मद्व्यपाश्रयोमय्यर्पितसर्वात्मस्वभावःसोपिमत्प्रसा
दात्शाश्वतंवैसर्वंपदंप्राप्नोति ५७

शणवीरसमिद्धोधिनी

ततश्चमद्व्यपाश्रयः अहमेवव्यपाश्रयआश्रयणीयोवलंबनंयस्य
सतादृशः सर्वाण्यपिहिंसाप्रायाणिमदितराणिचकर्माणिस्ववर्णाश्र
मोचितानिसदानुतिष्ठन्नपिमदनुग्रहाच्छाश्वतंनित्यमतएवाव्यय
मव्ययंपदंवैष्णवंधामप्राप्नोति ५८॥

२५०

मधुभाष्य

सर्वकर्माणीत्यादिना परोक्षवचनंतुश्लोकाणांप्रतिभी
मवचनवत् यमत्यागः फलत्यागः कथमत्यथा
युद्धविधि यत्तुकर्मफलत्यागीसत्यागीत्यभिधी
यते इतिचोक्तम् दूरीदोषमहाविसोगीतामा।
श्रित्यलेशानतः निरूपणंकृतंतेनप्रीयतांमेसदावि
भुः ५८॥

भाषा अनुवाद टीका

अपनेअधिकार अनुसार कर्म के क्रमसे भगवनकी आराधना
हेतु से कहा जो भक्ति कामकारसोकहतेहै कि नित औ नैमिति
कसर्वकहेहुये सर्व कर्म्मका निरन्तर अनुष्ठानकारी और मत्व्य
पाश्रय करे जिस केमैंही आश्रयणीय हौ और स्वर्ग आदि फल
अ४ आयणीय नहीं है ऐसा पुरुष मेरी अनुग्रह से सासत अर्थात्
अनादि औ अव्यय करे नित जो सर्व श्रेष्ठ ब्रह्मपद तिसको प्राप्त
होतेहै ५६ ॥

दोहा

सर्वकर्म नित करत भी मोरे आश्रयहोय मोरेकृपासे प्रा
पति नित्य अव्यय पदहूकोय ५६॥

248

चेतसा सर्वकर्माणि मयि संन्यस्य मत्परः
बुद्धियोगमुपाश्रित्य मच्चित्तः सततं भव ५७

शांकरभाष्य टीका १

यस्मादेवं तस्मात् चेतसा विवेकबुद्ध्या सर्वकर्माणि दृष्टादृष्टार्थानि मयीश्वरे संन्यस्य यत् करोषि यदश्नासीत्युक्तन्यायेन मत्परोऽहं वासुदेवः परो यस्य तव स त्वं मत्परः सन् मय्यर्पितसर्वात्मभावः बुद्धियोगमपि समाहितबुद्धित्वं बुद्धियोगस्तं बुद्धियोगमुपाश्रित्य आश्रयोऽनन्यशरणत्वं मच्चित्तः मय्येव चित्तं यस्य स मच्चित्तः सततं सर्वदा भव ५७ ॥

आनंदगिरिकृत टीका २

प्रसादोऽनुग्रहः सम्यक् ज्ञानोदयफले पदनीये उपनिषन्मात्रपर्यधिगम्यमव्ययमपक्षयरहितं परमेश्वरप्रसादस्यैवं माहात्म्यं यतः सिद्धं तस्मात्तत्प्रसादार्थं भवता प्रयतितव्यमित्याह यस्मादिति भगवत्प्रसादादासादितसम्यक्ज्ञानादेव मुक्तिर्न कर्ममात्रादिति ज्ञाने विवेकबुद्धिः आश्रयशब्दार्थमाह अनन्यशरणत्वमिति किमतो भवति तदाह मच्चित्त इति ५७ ॥

स्वामिकृत टीका ३

यस्मादेवं तस्माच्चेतसेति सर्वाणि कर्माणि चेतसा मयि संन्यस्य मत्परः अहमेव परः प्राप्यः पुरुषार्थो यस्य स मत्परः व्यवसायात्मिकया बुद्ध्या योगमुपाश्रित्य सततं कर्मानुष्ठानकालेऽपि ब्रह्मार्पणं ब्रह्म हविरित्यादिन्यायेन मय्येव चित्तं यस्य तथाभूतो भव ५७

पिशाचभाष्य टीका ४

सर्वलोकाध्यक्षः सकलकर्मफलभोक्ता वासुदेवो मे शरणमित्यनेन सर्वकर्माणि ममेश्वरस्याराधनमिति मयि संन्यस्य समर्प्य मत्परः अहं वासुदेवः प्रधानं यस्यासौ मत्परः बुद्धियोगमुपाश्रित्य उक्तया बुद्ध्या योगमाश्रित्य [illegible] प्राप्य मय्येव चित्तं यस्य स। मच्चित्तः सततं सर्वकालं भव जायस्व ५७ ॥

रामानुजभाष्य टीका ५

श्री
गी टी
अ

चेतसेति चेतसाआत्मनोमदायत्तेनात्मनोसर्वदुःखात्कर्तारमयि
सर्वाणिसंन्यस्यात्मचेतसेति सर्वकर्माणिसकर्तृकानिसाराण्या
निमयिसंन्यस्यमत्परः अहमेवफलतयाप्राप्यइमन्तेसेदथातःकर्मा
णिकुर्वन्मामेवबुद्धियोगमपाश्रित्यसततंमयिअर्पितचित्तोभव ५७ ॥

अभिनवगुप्तकृत टीका ६

स्पष्टार्थम् ५७ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

परमार्थप्रपाती टीका ७ ॥

यस्मादेवंतस्मात्त्वमपितथाभवेत्यर्थ चेतसेति चेतसासहसर्वकर्माणि
मयिसंन्यस्यसमर्प्यमत्परः अहमेवपरः परमोयस्यतथाविधःसततं
भवनतत्रव्यवसायात्मिकबुद्धियोगमुपाश्रित्यमच्चित्तंमदाकारंचित्तंय
स्यतथाविधोभवअनेनविशानेनदर्शनंतस्मिन्नेवपर्यवसाणोक्तमित्यर्थः ५७

वनमाली टीका ८

यस्मान्मदेकशरणतामात्रेमोक्षहेतुर्नकर्मानुष्ठानंकर्मसंन्यासोवा
तस्मात्त्वमपिमदेकशरणोभवेत्याशयेनाहचेतसेतिचेतसाविवेकाद्यि।
यासर्वाणिदृष्टादृष्टार्थानिवासर्वकर्माणिमयीश्वरेसंन्यस्यत्वत्कर्तृत्वक
त्यासमर्पणमत्परः अहंवासुदेवः परमप्रियः सर्वोत्तमः प्राप्योयस्यसः
मयिसर्वोत्तमत्वबुद्धियोगंप्रागुक्तलाभालाभसमत्वरूपबुद्धियोगंवा।
पाश्रित्य अनन्यशरणतयाश्रीकृतमच्चित्तः मय्येवसर्वेश्वरेचित्तंयस्यसः
पुत्रदारादिनश्चित्तेयावत्सूतैलधारावदविच्छिन्नप्रवाहतयामच्चित्तः
सततंभवेत्यर्थः ५७ ॥

ऊसमैवजयन्ती टीका ९

यस्मादेवंतस्मात्त्वमपीदृशोभवेत्याह चेतसेति चेतसाहंपुरुषोत्तमा।
धीनस्तत्कारितमेवेदंसर्वंकरोमिनतुस्वाधीनेनेमेवंत्वस्तमदधीनस्थि
तिप्रवृत्तिकत्वेनमदनन्यत्वेनमदीयत्वेचानुसंधायस्वकर्तृत्वाभिमानादि
रहितेनचित्तेनसर्वकर्माणिसर्वाणिस्वोचितानिनित्यनैमित्तिकयज्ञ
प्रदानादीनिकर्माणिमयिपरमपुरुषेस्वस्वामिनिसंन्यस्यार्पयित्वामत्प
रस्त्वमदेकपुरुषार्थः सन्बुद्धियोगंबुद्धिनिश्चयात्मिकायायोगः सयो
गोयस्यसतंमामुपाश्रित्याश्रित्यसततंकर्मानुष्ठानसमयेपिमच्चित्तोभ
वचित्तंयस्यसततंदृष्टत्वंभवनपिसर्वाणिकर्माणिसंन्यासाध्यात्मचेतसा

+ यस्मान्मदेकशरणता मात्रं मोक्षसाधनं न कर्मानुष्ठानं वा कर्मसंन्यासो वा तस्मात्त्वियत्नम्

यत्करोषीत्यादिनाऽर्पयेतेवोक्तत्वात् ५७ ॥

मधुसूदनी टीका ९

+ चेतसा विवेकबुद्ध्या सर्वकर्माणि दृष्टादृष्टार्थानि मयीश्वरे संन्यस्य यत्क
रोषि यदश्नासीत्युक्तन्यायेन समर्प्य मत्परः अहं भगवान्वासुदेव एव परः
प्रियतमो यस्य स मत्परः सन् बुद्धियोगं पूर्वोक्तसमत्वबुद्धिलक्षणं यो
गं व्यवसायात्मिकबुद्ध्या कर्मणो मोक्षहेतुत्वसंपादकं उपाश्रित्य अनन्यशर
णतया स्वीकृत्य मच्चित्तः मयि भगवति वासुदेव एव चित्तं यस्य न राज
निकादिष्वित्यादौ वा स मच्चित्तः सततं भव [illegible] ५७

सदानंदी टीका ११

यस्मान्मदेकशरणभावो मोक्षस्य साधनं न कर्मकरणं नापि कर्मसं
न्यास एव वा १ तस्माद्विवेकबुद्ध्या त्वं दृष्टादृष्टार्थकान्यपि सर्वक
र्माणि मय्याद्ये वासुदेवे समर्प्य च यत्करोषि यदश्नासीत्युक्तन्यायेन म
त्परः भगवान्वासुदेवोऽहं यस्य प्रियतमः परः २ समत्वरूपं पू
र्वोक्तं समत्वबुद्धिलक्षणं योगं त्वमनन्यशरणतया स्वीकृत्य मर्व
दा ४ वासुदेवे भगवति यस्य चित्तं मयीश्वरे नान्यत्र राजनिकादि
ष्वेवं मच्चित्तः सदा भव ५ हृतेवस्तुमनाविलं स्वपदं हास्यप्रकाशो
ज्ज्वलं कारुण्यादृशि शोचशोभनशरणांशात्स्वाग्नितच्छायया अज्ञाना
र्कजतापशमने सच्छ्रान्तकैरर्थितं त्वल्लानंदप्रवर्षणोन्मुखमहंक
स्मात्वामेवाश्रये ६ ॥ ५७ ॥

नीलकंठी टीका १२

एवं वर्णाश्रमादिधर्मपुरस्कारेण ससाधना सफला च ब्रह्मविद्या निरू
पिता अस्याः प्रागपेक्षितः साधनत्वेन भक्तिमेव विधत्ते चेतसेति चे
तसा विवेकबुद्ध्या सर्वाणि कर्माणि नित्यनैमित्तिकानि मयि भगवति
वासुदेवे संन्यस्य यत्करोषि यदश्नासीत्युक्तरीत्या समर्प्य मत्परः अहं
मेव परः प्राप्यो यस्य न तु मनःकामादीन्स्वार्थयतः बुद्धियोगं
पूर्वोक्तं सिद्ध्यसिद्ध्योः समत्वलक्षणं व्यवसायात्मिकं कर्मणां मोक्षहेतुत्व
संपादकं उपाश्रित्य मच्चित्तः मदेकशरणः सततं सर्वदा भव ५७

श्री॰
गी॰ टी॰
प्र॰

आनंदी टीका १३

तदेवं सर्वानुग्रहसाधारणेन गीतार्थोपदेशः सर्वस्वमुद्देश
लक्षणपरीक्षाभिरवधार्य स्थिरीकृतम् इतः परं प्रकरण
र्थमुपसंजिहीर्षुरर्जुनमेव प्रस्तुतकार्यसाधनार्थं नियो
जयति सर्वाणि कर्माणि क्रियमाणान्येव चेतसा फलति
स्नेहेण मयि संन्यस्यानिदिध्य बुद्धिस्तीनतस्त्वैकं योगंकर्म
करणयुक्तिं समाश्रित्य सततं सर्वास्ववस्थासु मच्चित्तो मदेक
शरणो भव ५७ ॥

२५०

रामकंठी टीका १४

सततं नित्यमेव सर्वास्ववस्थासु मच्चित्तो मय्येकस्मिंस्तत्प
रब्रह्मणि चित्तमन्तःकरणं यस्य स तथाविधो भव परमार्थ
तो मद्व्यतिरिक्तपदार्थान्तरसंभवात्तेव ततो व्यवहारभूमौ यद
पीदं त्वया प्रतिपद्यते तत्सर्वं प्रतिपादितोपपत्त्या परप्रका
शचित्स्वरूपतया भावयेत्यर्थः किं कृत्वा मच्चित्तो भव सर्वा
णि स्वकर्माणि क्रियमाणान्येव चेतसा मनसैव तत्फलतिः
स्नेहेण मयि यथोक्तस्वरूपे परमात्मनि संन्यस्य तत्कर्ताभि
मानत्यागेन निक्षिप्य कथं चैतत्संपद्यत इत्याह बुद्धियोग
समाश्रित्य बुद्धिर्येयाप्रतिपादिते ज्ञानं तत्र योगः सततम
व्युत्थानसमाधिस्तं समाश्रित्यालंब्य तन्निष्ठो भूत्वा मच्चित्तो भ
वेति वाक्यार्थः तत्त्व । ५७ ॥

+एवमर्जुनाय श्रीगीताशास्त्रमुपवर्ण्याधु
नाधिकारानुसारेणानियोज
यति॥

लासिकी [illegible]टीका

+सर्वाणि विहितानि शरीरित्वाव्यभिचारीणि च कर्माणि वि
वेकयुक्तेन मनसा मयीश्वरे उक्तयुक्त्या समर्प्य मत्परो मदे
न' कशरणः सन्बुद्धियोगं कर्मणि क्रियमाणेष्वात्मबोधसमा
धानमुपाश्रित्य स्वीकृत्य मच्चित्तो मयीश्वरात्मनि चित्तं यस्य
तादृशः सततं सर्वास्ववस्थासु व्यावहारिकीष्वपि भव

पंचोलीटीका

चेतसेति यस्मादेवं तस्मात्वं चेतसा विवेकबुद्ध्या सर्वकर्माणि दृष्टा
दृष्टार्थानि मयि ईश्वरे संन्यस्य मत्परः मच्छरणः सन् बुद्धियोगं समवि
समाहितबुद्धित्वं समाश्रित्य मच्चित्तः सततं सर्वदा भव ५७

रणवीरसमिद्धोधिनी

एवं यथोक्तमुपदेशसर्वस्वं सम्यगवधार्य त्वमप्येवं स्वधर्ममनुति
ष्ठेत्यर्जुनायोपदेष्टुमाह चेतसेति सर्वकर्माणि विहितानि चेत
सांतःकरणेन मय्येव परमेश्वरे संन्यस्य समर्प्य फलमनभिसं
धाय मत्प्रीणनार्थमेवानुष्ठाय मत्परः अहमेव परः पालयिता
वाञ्छापूरयिता च यस्य सत्वं बुद्धियोगं प्रशस्तबुद्धिसंबंधसमाश्रित्य
सततं सर्वास्ववस्थासु मच्चित्तो भव ५७

मधुभाष्य

५७॥

251

भाषा अनुवाद टीका

जिसहेतु नित्यआदिकर्मोके अनुष्ठान से ब्रह्मप्राप्ति होतीहै इससे
सर्वकर्म्म बुद्धिकेद्वारा हमको समर्पण करिके मत्परक हे मेंही होय प
रमप्रार्थनीय आपपरमपुरुषार्थ सर्वस्वरूप जिसके अथवा व्यव
सायात्मिकाबुद्धि केद्वारा कर्म्मयोगकोआश्रयकरके सततक हे क
र्म्म अनुष्ठान काल मेभी मद्गतचित्तपुरुष ब्रह्मार्पणं ब्रह्महविः ब्रह्मा
ग्नौब्रह्मणाहुतं इस ४ अध्यायके २४ श्लोकसे कहे ज्ञानके द्वारा
मेरेमेचित्तसमर्पित होताहै सो अर्जुन तुम बुद्धियोग सेतद्रूपसम
चित्त होउ ५७ ॥

दोहा

चित्तसेंसर्वहि कर्मकों करोसमर्पण मोहुं बुद्धियोगके आ
श्रितमो मे चित नित होहु ५७॥

मच्चितः सर्वदुर्गाणि मत्प्रसादात्तरिष्यसि अ
थ चेत्त्वमहंकारान्न श्रोष्यसि विनंक्ष्यसि ५८

शांकरभाष्यटीका १

मच्चित्तः सर्वदुर्गाणि सर्वाणि दुस्तराणि संसारहेतुजातानि मत्प्र
सादात्तरिष्यसि अतिक्रमिष्यसि अथ चेत् यदि त्वं मदुक्तम् अहंकारात्
पंडितोऽहमिति न श्रोष्यसि न ग्रहीष्यसि ततस्त्वं विनंक्ष्यसि विनाशंग
मिष्यसि ५८ ॥

आनंदगिरिकृतटीका २

भीत्यापि प्रवर्तितव्यमिति मत्वा तद्विपर्यये दोषमाह अथ चेदिति ५८

स्वामिकृतटीका ३

+ अतो यद्भविष्यति तत्
कृणु ॥ + मच्चित्त इति मच्चित्तः सन् मत्प्रसादात्सर्वाण्यपि दुर्गाणि दुस्तराणि सं
सारिकाणि दुःखानि तरिष्यसि विपक्षे दोषमाह अथ चेद्यदि त्वमन
त्वमहंकारात् ज्ञातृत्वाभिमानात् मदुक्तं न श्रोष्यसि तर्हि विनंक्ष्य
सि अकृतार्थात् भ्रंशयसि [illegible]
[illegible] ५८ ॥

पिशाचभाष्यटीका ४

सर्वदुर्गाणि सर्वाणि दुःखानि मम प्रसादात् मत्प्रसादात्तरिष्यसि ५८

रामानुजभाष्यटीका ५

मच्चित्त इति एवं मच्चित्तः सर्वकर्माणि सांसारिकानि दुर्गाणि मत्प्र
१४ सादादेव तरिष्यसि अथ त्वम् अहंकारात् अहमेव कृत्याकृत्य विषये सर्वज्ञ
ता मीति मदुक्तं न श्रोष्यसि चेत् विनंक्ष्यसि नष्टो भविष्यसि न हि कश्चि
न्मदन्यतिरिक्तः कृत्स्नस्य प्राणिजातस्य कृत्याकृत्ययोर्ज्ञाता प्रशासि
ता वास्ति ५८ ॥

अभिनवगुप्तकृतटीका ६

स्पष्टार्थम् ५८ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

परमार्थप्रपा टीका ७

अतो यद्भविष्यति तच्छृणु मच्चित्त इति मायाकरीत्या मच्चित्तस्त्वं मत्प्र
सादात्सर्वदुर्गाणि आधिदैविकादीनि सर्वदुःखानि तरिष्यसि अथवि

श्री
गी टी
भा॰

२५३

पदे दोषमाह अ येति अथ चेद्यदि त्वमहंकारात् ज्ञानित्वाभिमा
नात् मदुक्तं मे न श्रोष्यसि तर्हि विनंक्ष्यसि पुरुषार्थात् भ्रश्यसे अथ
मेधो निवाम से अत्र भगवता सह ते अरुकुलदलना येदं वेदोक्ते
देन निर्वेदयं मनसे धर्मज्ञ नैषि दंसु धनवेति लाजलिंयसादिति ५८

वनमाली टीका ८

भगवदेकनिष्ठचित्तस्य फलमाह मदिति मच्चित्तो न ष्ठितस्सम्यकथ
मीपितेसर्वदुर्गाणि दुस्तराणि कामक्रोधादीनि संसारदुःखसाधना
नि केवलं प्रसादात् स्वव्यापारं विनैव तरिष्यसि अनायासेनैवातिक्रमि
ष्यसि त्वया पापस्य स्वधर्मानुष्ठानादेर्मत्प्रसादपर्वोपक्षीणत्वं संसार
दुःखमोचकत्वं मत्प्रसादपर्वेतिभावः अथ चेत् यदि त्वमहंकारेविषा
त्मम कृतमाहं पंडितोहमिति गर्वात् न श्रोष्यसि मद्वचनार्थं न करिष्यसि त
तो विनंक्ष्यसि पुरुषार्थात् भ्रष्टो भविष्यसि सात्वा संसारदुःखमोचक
मत्प्रसादार्थं स्वोचितकर्मानुष्ठानं कुर्विति भावः ५८ ॥

ॐ समैव जयंतीपथः ९

यद्यहं त्वच्चित्तो भविष्यामि तर्हि मम किं फलं भविष्यति नो चेद्वा किं
भविष्यतीत्यपेक्षायामाह मच्चित्त इति यदि त्वं मच्चित्तः उक्तप्रकारेण
कर्म कुर्वन् मन्मना भविष्यसि तर्हि मत्प्रसादात् मदनुग्रहादेव सर्वदु
र्गाणि सर्वाणि कामक्रोधादिदुर्गाणि जन्मा स्यादिदुःखानि अध्या
त्मिकादीनि तापत्रयाणि देहापत्यकलत्रादिष्वात्मात्मीयाभिमानरूपा
णि च मद्भजनदेवार्चनादि संसारदुःखानि दुर्गाणि प्राणान्तपर्यन्तेना
५म पिदुःखेन गंतेशकान्ति तरिष्यसि भक्तप्रियो हं स्वात्मानमपि दत्वा
५अ त्वाच्चिन्तस्य तेषां नययमेष्यामि त्वं सर्वेनैवमोक्षमाप्स्यसीत्याशयः
विपक्षे दोषमाह अथ चेति अथ पुनर्यदि त्वमहंकारात्स्वकार्या
कार्यविषयकज्ञानाभिमानात् न श्रोष्यसि मदुक्तं कृत्वा न करिष्य
सि तर्हि विनंक्ष्यसि मत्प्रसादाभावात् हिमवत्वोभूत्वा न संसारं प्राप्स्य
सि मदन्यः कोपि संसारादुत्तारकोनास्ति तो मदुक्तमेवांगीकर्तव्यमित्य
थः ५८ ॥

मधुसूदनी टीका ९

ततः किं स्यादित्यत आह मच्चित्तस्त्वं सर्वदुर्गाणि दुस्तराणि कामक्रोधादीनि संसारदुःखसाध
नानि मत्प्रसादात् स्वव्यापारमन्तरेणैव तरिष्यसि अनायासेनैवाति

क्रमिष्यसि अथचेत्यदित्वंमदुक्तेविश्वासमकृत्वाहंकारात्त्वं।
पंडितोहमितिगर्वान्नश्रोष्यसिमद्वचनार्थंनकरिष्यसि ततोविने।
ङ्क्ष्यसिपुरुषार्थाद्भ्रष्टोभविष्यसिकामकारेणसंसारापावरन् ५८

सदानंदी टीका ११

मच्चित्तस्त्वंहिसर्वाणिदुस्तराणिसमुद्रवत् संसारदुःखदायीनि।
कामक्रोधादिकान्यपि १ मत्प्रसादात्स्वभावेनैवस्वव्यापारंविनापि
च अतिक्रमिष्यसिप्रत्यग्ब्रह्मज्ञानस्वभावेनच २ यदित्वंमदुक्तेवी
प निःसंदिग्धेपिमोहात्तः अविश्वासादहंकारात्पंडितोस्मीतिगर्वि
तः ३ नश्रोष्यसिवचोमत्तः श्रुत्वापिनकरिष्यसि विनंक्ष्यसि।
तदासम्यक्पुरुषार्थात्परिच्युतः ४ कामकारेणयत्किंचि
त्कुर्वन्नाप्नोतिशोभने अज्ञानार्कसुतापितेभवमरौधावेत
मर्त्योक्तितेरसात्तस्वरितापितेंद्रियगणोभोगांबुकामाकु
ले व्यर्थक्रोधमरुप्रतप्तसिकतादग्धोगमाध्वोग्निकेदीनवा
धारणागतेयद्रुपतेमामाश्रयेतस्वभोः ६ ५८ ॥

नीलकंठी टीका १२

एतस्यभक्तियोगस्यकरणेगुणमकरणेदोषंचाह मच्चित्तइति
दुर्गाणिआध्यात्मिकाधिलौकिकादीनिसंकटानि अहंकारा
त्स्वपांडित्याभिमानात्नश्रोष्यसिमहाकांतहिंविनंक्ष्यसिपु
रुषार्थभ्रष्टोभविष्यसि ५८ ॥

आनंदी टीका १३

मच्चित्तोमदेकाश्रितःमत्परमेश्वरस्यानुग्रहात्सर्वाणिदुः
खानिप्रथमाध्यात्मिकादीनितरिष्यसि परमार्थतस्तु
हर्षशोकमोहादीनिसंसारबंधकारणानितीर्त्वामत्सायु
ज्यमापत्स्यसे अथचेद्यदित्वं तंरजस्तमसोरुद्रेकेणसत्वाभि
भवान्मदुपदेशमनादृत्यअहंकारंनमोहितसिममैनेबंधवः
पुत्रमित्रयते ममत्वेनस्मरणादिहपरत्रवाविरुद्धेवगानिस्मा

दितियुद्धत्यागएवश्रेयानित्येतन्मिथ्याज्ञानंनत्यजसि ततोवि
नंक्ष्यसि स्वधर्मकीर्तिंचहित्वापापमवाप्स्यसि इतिसमुद्दिष्टमु
भयलोकविभ्रंशमाप्स्यसीत्यर्थः ५८ ॥

257

रामकंठी टीका १३

मत्प्रसादान्मदनुग्रहान्मूलकारणभूतान्मच्चित्तोमदेकालम्ब
नमानसः सर्वदुर्गाणि सर्वकृच्छ्राणि हर्षशोकमोहमूलानि
बंधकारणानि तरिष्यसि लंघयिष्यसि अथैवमप्युपदिष्टस्त्वं य
द्यहंकारं जात्यभिमानावच्छिन्नशरीराद्यात्मप्रत्ययं न मोक्ष्यसि
तर्हि नंक्ष्यसि पारमार्थिकस्वरूपाप्रतिपत्तेर्विनाशमभावमेव
प्राप्स्यसि न चैतत्स्वाधीनं तवेत्याह ५८ ॥

लासिकी टीका

+यतः परमसतत्तेमच्चित्ततत्त्वस्यायंप्रभावइत्याह ॥

+मच्चित्तो मयीश्वरात्मनि चित्तं यस्य स एवंविधः सन् सर्वा
णि दुर्गाणि देहाद्यात्मप्रत्ययादीनि आध्यात्मिकादिदुःखा
नि च मम ईश्वरस्य प्रसादात्स्वस्वरूपप्रकाशनरूपादनुग्रहा
त्तरिष्यसि प्रयत्नं विनैवानायासेनातिक्रमिष्यसि व्यतिरे
के दोषमाह अथ चेद्यदि पुनस्त्वमहंकाराद्देहाद्यात्मप्रत्य
याभिनिवेशान्न श्रोष्यसि कृत्वानानुष्ठास्यसि तर्हि विनं
क्ष्यसि प्रमादपि बुद्धियोगाद्भ्रंशसि आत्मबोधेऽपि विस्मृ
तिपर्यंयास्यसीत्यर्थः [illegible]

पंचोलीटीका

ततोयदहंविष्यतितक्लुरण मच्चित्त इति मच्चित्तः सर्वदुर्गाणि सं
सारे तम्भूतानि मत्प्रसादात्तरिष्यसि अथ चेत् परित्वमहंकाराम हं
कारामंडितं मत्त्वः सन् न श्रोष्यसि ततस्त्वं विनाशं गमिष्यसि ५८

ततश्च मच्चित्तस्त्वं सर्वाणि दुर्गाणि दुस्तराणि कृच्छ्राणि मदनुग्र
हात्तरिष्यसि अथेति पक्षान्तरे अथैवमप्युपदिष्टस्त्वं चेदहंकारा
त् कोयं मम महाकुलोत्पन्नस्य प्राप्तज्ञानस्य चोपदेष्टेत्यभिमा
नात् शास्त्राख्यानलक्षणात्स्वजाते वर्तमानदेशकालयोश्चो
चितस्य क्रोधस्य परित्यागाच्छ्रोतिमार्गो दुःखत्वाद्धेतोर्मदुक्तं नश्रो
ष्यसि श्रवणस्यानुष्ठानसाधनत्वात्स्वधर्मयुद्धं मानुषास्यसि
तर्हि नंक्ष्यसि ऐहिकामुष्मिकोभयार्थाश्रमालोकेस्तीति संभावना
भावाद्धिनाशमभावमेव प्राप्स्यसीत्यर्थः ५८॥

मधुभाष्य

५८॥

भाषानुवाद टीका

और समचित्त होने से जो होगा सो सुनो तात्पर्य यह कि मद्गत चि-
त्तहोके मेरीकृपासे तावत्दुर्ग अर्थात् दुस्तर सांसारिकदुःखस-
मूह से तरिजावेगा औरइसके विपरीत आचरणमें दोषकहतेहैं
कि और जो इस प्रकार कहने परभी तुम अपने अहंकार अर्थात्
हम बड़े ज्ञानी इस अभिमानसे हमारे कहने पर कान न करोगेतो पु-
रुषको उचित औरहित करनेवाला जो धर्म तिससे भ्रष्ट होउगेअर्था-
त् विनष्ट हो जावेगे औरदुर्गतिभी भोगना पड़ेगा ५८ ॥

दोहा

मोचित होय समकदनको मोरि कृपा तरैंगो दुःखि अरुजोतैं
हंकारसें सुनहि न नाश हुंगो दुःखि ५८॥

255

यदहंकारमाश्रित्य न योत्स्य इति मन्यसे मि
थ्यैष व्यवसायस्ते प्रकृतिस्त्वां नियोक्ष्यति ५९

शांकरभाष्य टीका १

इदं च त्वया न मन्तव्यं स्वतन्त्रोऽहं किमिति परोक्तं करिष्यामीति
यदि चेत्त्वमहंकारमाश्रित्य न योत्स्य इति न युद्धं करिष्यामीति
मन्यसे चिन्तयसि निश्चयं करोषि मिथ्यैव व्यवसायो निश्चयस्ते
तव यस्मात्प्रकृतिः क्षत्रस्वभावस्त्वां नियोक्ष्यति ५९ ॥

आनंदगिरिकृत टीका २

स्वातन्त्र्ये सति भीतेरवकाशो नास्तीत्याशंक्याह इदं चेति इत्यस्य
त्वयाश्रुतान्न वैमत्ये कर्तुमुचितमित्याह मिथ्येति ५९ ॥

कामं विनेष्यामि न तु बंधुभि स्वामिकृत टीका ३ र्युद्धं करिष्यामीति चेत्तत्राह

यदिति मदुक्तमनादृत्य केवलमहंकारमवलंब्य युद्धं न करिष्यामीति त्वंय
न्मन्यसे एष व्यवसायः एष ते व्यवसायो मिथ्यैवास्वतंत्रत्वात्
तव तदेवाह प्रकृतिस्त्वां रजोगुणरूपेण परिणता सती नियोक्ष्यति
युद्धे प्रवर्तयिष्यत्येवं [illegible] ५९ ॥

पिशाचभाष्य टीका ४

अथ त्वमहंकारमाश्रित्य मद्वचनमविज्ञाय अहमेव सर्वशास्त्रवि
दिति मत्वा न योत्स्य इति मन्यसे मिथ्यैष व्यवसायस्ते प्रकृतिस्त्वां नि
योक्ष्यतीति नैवैष निश्चयो मिथ्या वितथीभूतः यतः प्रकृतिः स्वभावः
त्वां नियोक्ष्यति ५९ ॥

रामानुजभाष्य टीका ५

यदहमिति यद्यहंकारमात्मनो हिताहितज्ञाने स्वातंत्र्याभिमानमाश्रि
त्य मन्नियममनादृत्य न योत्स्य इति मन्यसे एष ते स्वातंत्र्यव्यवसायो मिथ्या
भविष्यति यतः प्रकृतिस्त्वां युद्धे नियोक्ष्यति मत्स्वातंत्र्यतो हितं त्वा
मज्ञं मदायत्ता प्रकृतिर्नियोक्ष्यतीति तदुपपादयति ५९ ॥

अभिनवगुप्तकृत टीका ६

स्पष्टार्थम् ५९ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

श्री-
गी.टी.
म

परमार्थप्रपाती टीका ७

कामेविनेत्यामिनतवेशुभिः सहयोत्स्य इति चेदित्याह यदि।
ति यद्यदिमउक्तमनाहत्य केवलमहंकारमवलंब्य युद्धं न करि
ष्यामीति मन्यसे तर्हि एष व्यवसायः निश्चयो मिथ्या निरर्थक एव
व यतः प्रकृतिस्त्वां नियोक्ष्यति प्रवर्तयिष्यत्येव तस्याः प्रपि।
मदधीनत्वादिति भावः ५९ ॥

वनमाली टीका ८

तत्राधिकारे कर्मैवश्रेयइत्याह यदीति अहंकारं स्वामिकोऽहंयु
द्धात्मकमेनं करिष्यामीति मिथ्याज्ञानमाश्रित्य न योत्स्य युद्धं न क
रिष्यामीति मन्यसे मिथ्या वृथा निष्फलत्वादस्थिरत्वाच्च व्यवसायो
निश्चयस्ते न च यतः प्रकृतिः त्वज्जन्मारंभको रजोगुणस्वभा
वस्त्वां नियोक्ष्यति प्रवर्तयिष्यति युद्धे यद्वा प्रकृतिः भगवदिच्छा प्र
कृतिर्वासनेनैव न वेच्छानेनकथ्यत इति वचनात् प्रभवस्यासर्व।
स्यास्वतंत्रत्वेन स्वतंत्रतयाप्रेरकत्वासंभवात् ५९ ॥

ऊसमवैजयंतीपथः ९

ननु यदहंकारो विनाशहेतुर्भवति तदा किं सर्वजीवानां कल्या
णरूपा भवति तथापीदृशादहंकारादीदृशी गुरुगोत्रादिमारणा।
गर्भिकां त्वं दुष्कितां स्मरणाभिवेत्सनकारातिरितिचेत्तत्राह यदह।
कारमितियद्यदि अहंकारं यद्यपि त्वं त्रियाणां युद्धं एव परमं धर्मोऽ
स्ति तथापीदृशो गुरुगोत्रादिवधरूपकस्तु नरकप्रापकं एवेत्य
वेत्स्वातंत्र्येण स्वहिताहितविषयकज्ञानाभिमानरूपकमाश्रित्य
स्वीकृत्याहं न योत्स्य इति त्वं मन्यसे स्वस्वाभाविकं परं तेजरूपं धर्ममपि
विज्य स्वतंत्ररूपपरधर्मांगीकारेण मितर्हि ते एष यदीदृशो व्यव नयोत्स्य
सायो निश्चयो मिथ्या निष्फलो भविष्यति कुतः एव यतः प्रकृतिर्म।
न्मायादेवी जगन्मोहिनी त्वत्कर्मानुसारिणी मदाज्ञया त्वां प्रकृति
जरजोगुणस्वाभिमानसंस्कारं त्वां भिमानेन नियोक्ष्यति मत्सम
नंभूतेगुरुगोत्रादिवधात्मके युद्धे प्रवर्तयिष्यत्येवातो मद्वचनमेव
करणं न करोषीत्यभिप्रायः ५९ ॥

निर्बध्यमानलक्षणानस्यैवेच्छानियमेनोभयलक्षणाप्रकृति
स्त्वांस्वधर्मेप्रवर्तयिष्यत्येवेत्यर्थः ५९॥

मधुभाष्य

५९॥

251

मधुसूदनी टीका १०

अहंकारं धार्मिकोऽहं क्रूरं कर्म न करिष्यामीति मिथ्याभिमानमा
श्रित्य न योत्स्ये युद्धं न करिष्यामीति मन्यसे यत् मिथ्या निष्फल एष
व्यवसायो निश्चयस्ते तव यस्मात्प्रकृतिः क्षत्रजात्यारंभको र
जोगुणस्वभावस्त्वां नियोक्ष्यति प्रेरयिष्यति युद्धे [illegible]
५९॥

सदानंदी टीका ११

धार्मिकोऽहं न च क्रूरं कर्म हिंसादिलक्षणं करिष्यामीति मिथ्याभि
मानमाश्रित्य केवलं १ अहं नैव करिष्यामीत्येवं त्वं यदि मन्यसे ए
ष ते निश्चयो मिथ्या निष्फलः सर्वं त्वं यतः २ रजोगुणस्वभावस्त्वां क्ष
त्रियत्वनिबंधनः संप्रेत धार्मिके क्रूरे प्रेरयिष्यति संगरे ३ अतो
मिथ्याग्रहं त्यक्त्वा मद्वचः शरणं कुरु ४ ॥ ५९ ॥

नीलकंठी टीका १२

स्वतंत्रोऽहं त्वदुक्तं न करिष्यामीत्याशंक्याह यदिति यत्तु यदि अहं
कारं गर्वमाश्रित्य न योत्स्ये युद्धं न करिष्ये इति मन्यसे एष ते तव व्य
वसायो निश्चयो मिथ्या यतः प्रकृतिः क्षात्रस्वभावः त्वां नियो
क्ष्यति प्रकृतिं यांति भूतानि निग्रहः किं करिष्यतीति चोक्तं ५९

[illegible]री टीका १३

तथा रजस्तमसो ह्येकार्यदाकरणनिश्चयोऽपि न पर्यवस्यती
त्याह अहंकारम् यद्यपेतेन पश्यसि कथं न ते यमस्माभिरि
त्येवंरूपं मिथ्याभिमानमाश्रित्य न योत्स्येऽहमिति यन्मन्य
से हे धनंजय से अयं व्यवसायो निश्चयस्तव मिथ्यैव व्यर्थ एव
यतः प्रकृतिः क्षत्रियजात्यारंभको रजोगुणस्वभावस्त्वां नियो
क्ष्यति युद्धे त्वं प्रेरयतीत्यर्थः ५९ ॥

रामकंठीटीका १४

एवंविधमवस्तुविषयमहंकारं कर्तृत्वाभिमानमाश्रित्य धर्म्यं

मवश्यकरणीयं युद्धं न करिष्यामीति यन्मन्यसे तद्यासे ए
षएवं वितथस्ते व्यवसायो बुद्धिर्निश्चयो मिथ्या निष्फल एव
यतः प्रकृतिः स्वभावः परमेश्वरेच्छा नियमित युद्धादिकर्तृ
कत्वं नियोक्ष्यते वर्णस्वभावे कर्मणि प्रवर्तयिष्यते एतदे
व स्फुटयितुमाह ५९ ॥

+नन्वात्मबोधाविध्वंसायत्वाश्चित एव कालमतिवाहयेय यतिष्टनबंधुवधादिकारणं युद्धकरणमित्याशंक्याह॥

लालसिकी [illegible]टीका

+अहंकारं मयि सुध्यमाने सति युद्धं च टेतेत्येवं कर्तृत्वाभि-
मानमवलंब्य युद्धं न करिष्यामीति यत्त्वं मन्यसे व्यवस्यसि
एष ते व्यवसायो निश्चयो मिथ्यैव निष्फल एव प्रकृत्यधी-
नत्वात्तवतदेवाह यतः प्रकृतिरुक्तलक्षणा रजोगुणेन प्र-
वृत्तिस्वभावा नियोक्ष्यति [illegible]
५९

पंचोलीटीका

बंधुभिः सह युद्धं न करिष्यामि यतः पंडितोहं तदुक्तं किमर्थं क-
रोमीति चेत्तत्राह यदहंकारमिति यद्यदि त्वमहंकारमाश्रित्य मा-
न योत्स्ये युद्धं न करिष्यामीति मन्यसे तर्हि तेन एष व्यवसायो नि-
श्चयो मिथ्या यतः प्रकृतिः तव स्वभावस्त्वां नियोक्ष्यति प्रेरयति ५९

रत्नावीरसमिद्बोधिनी

नचैतत्स्वाधीनं तवेत्याह यदहंकारमिति मदुक्तमनादृत्य केव-
लमहंकारमाश्रित्य यावत्तावन्न योत्स्ये धर्म्यमवश्यानुष्ठेयं युद्धं नानु-
ष्ठास्यामीति यत्त्वं मन्यसे एष ते व्यवसायो निश्चयो विपरीतो मिथ्यै-
व निष्फल एव तव विषयाक्रांतेरसंभवादस्वतंत्र्यत्वात्तवेति भावः अ-
त एव प्रागुक्तव्यवसायात्मिका बुद्धिः समाधौ न विधीयते इति यतः
प्रकृतिः सत्वोपसर्जनरजोगुणरूपेण परिणतः क्षत्रियप्रतिः परमे-
श्वरेण प्रतिनियतस्त्वां क्षत्रियजातिकमस्वतंत्रं नियोक्ष्यति युद्धे प्र-
वर्तयिष्यत्येव यद्वा प्रकृतेः परमेश्वरसंबंधत्वादव्यभिचारिणीः कृ

भाषा अनुवाद टीका

और जो कहो कि अब चाहे इस धर्मसे भ्रष्ट होय परन्तु तौभी भाई और बन्धुवोंके साथ युद्ध न करैंगे तिस पर कहते हैं कि मेरी कही सब बातों को अनादर करिके अहंकारके भरोसे जो कहो कि मै युद्ध न करूंगा ऐसी जो तुम मनमे निश्चय करते हो तो तुम्हारा यह निश्चय करना स्वाधीनता के अभाव है तैसे अर्थात् तुम स्वाधीन नहीं हौ मिथ्या कहे [illegible] मत वह है सोई कहते हैं कि जो तुम्हारी प्रकृति कहे क्षत्री को रजोगुण की अधिकाई सो तुमको अवश्य ही युद्धमे प्रवृत्त करेगी शत्रुको तुम मारोगे और लडोगे और इस पीटने से केवल जगतमे दुर्यश छोड और कछु हाथ लागना नहीं है यह जानो ५९ ॥

दोहा

जो अहंकार हियुक्त होय करौं न युद्ध यहमान मिथ्या यह
तव निश्चय जोइ हि प्रकृति तो हि जान ५९॥

स्वभावजेन कौंतेय निबद्धः स्वेन कर्मणा
कर्त्तुं नेच्छसि यन्मोहात्करिष्यस्यवशोपि तत्
६० ॥ ८ शांकरभाष्य टीका १
यस्माच्च स्वभावजेन शौर्यादिना कौंतेय यथोक्तेन निबद्धो
निश्चयेन बद्धः स्वेनात्मीयेन कर्मणा कर्त्तुं नेच्छसि यत् क
र्म मोहादविवेकतः करिष्यस्यवशोपि परवश एव तत्कर्म य
स्मात् ६० ॥ आनंदगिरिकृत टीका २
यस्माच्चेति स्वभावजेन कर्मणा निबद्धस्त्वमिति सम्बन्धः
इतोपि त्वया युद्धं कर्त्तव्यमेवेत्याह यस्मादिति ६० ॥
किंच स्वभावेति ॥ स्वामिकृत टीका ३
स्वभावः क्षत्रियत्वहेतुः पूर्वसंस्कारस्तस्माज्जातेन स्वकीयेन क
र्मणा शौर्यादिना पूर्वोक्तेन निबद्धो यंत्रितः त्वं मोहात् युद्धमु
दललक्षणं कर्त्तुं नेच्छसि अवशोपि तत्कर्म करिष्यस्येव [illegible]
[illegible] ॥
पिशाचभाष्य टीका ४
स्वभावजेन स्वभावसिद्धिनिबद्धः नियोगतो बद्धस्त्वं स्वेनात्मी
येन कर्मणा क्रियां कर्त्तुं निवर्तयितुं स्वभावसिद्धं कर्म ६० ॥
रामानुजभाष्य टीका ५
स्वभावजेनेति स्वभावजं हि क्षत्रियस्य कर्म शौर्यं स्वभाव
जेन शौर्याख्येन कर्मणा निबद्धः परपराभवमसहमानः त्वमेव युद्धे करिष्यसि यदिदा
नीं मोहादज्ञानात्कर्त्तुं नेच्छसि सर्वं हि भूतजातं सर्वेश्वरेण म
या सर्वकर्मानुगुण्येन प्रकृत्यनुवर्तनेनेति यमितेन कृष्णेन ६०
स्पष्टार्थम् ६० ॥ अभिनवगुप्तकृत टीका ६
॥ ॥ ॥ ॥ ॥

श्री·
गी· टी·
स·
२५९

स परमार्थप्रपा टीका ७

किंच स्वभावजेनेति स्वभावः क्षत्रियत्वज्ञापकः पूर्वकर्मसंस्कार
स्तस्माज्जातेन स्वेन स्वकीयेन कर्मणा शौर्यादिना पूर्वोक्ते
न निबद्धो नियंत्रितः सन् यदि मोहाद्युद्धलक्षणं कर्म कर्तुं नेच्छसि त
थाप्यवशः सन् कर्म करिष्यस्येव नह्युक्त भावसंस्कारपरंप
रा परिशान्ता प्रायो मनःप्राणिनो कस्तस्य प्रकृतिनिरस्य सहजो
कर्ता स्वयाप्यान्तरः दीर्घीभावलक्षुनादिकस्य सहजं यत्राप्यन्त
रयत्नेरम्भवि तेनातिकः सरभितां कर्तुं स्वरूपस्य वर्तते ६० ॥

वनमाली टीका ८

स्वभावे विहृणोतिस्वेति स्वभावजेन पूर्वोक्तक्षत्रियस्वभावजेन
शौर्यादिना स्वेनानागतेकेन कर्मणा निबद्धो वशीकृतः सन्यद्युद्ध
वधादिनिमित्ते पूर्वं मोहात्त्वं तेजो हेयं यदिच्छामि तथा तेषाद पि
ष्यामीति अज्ञानात्कर्तुं नेच्छसि पुनरिच्छेत्त्वपि स्वाभाविककर्मप
रतंत्रः परमेश्वरपरतंत्रश्च करिष्यस्येव यद्वेश्वरेच्छायाश्च पिभावनि
यमनेस्वभावादिकं निमित्तं दृष्ट्वेवं विहृणोति स्वेति स्वभावे
संस्कारस्तज्जन्मेन कर्मणेत्यर्थः ६० ॥

ऊसमवैजयंतीसमेतः ९

उक्तमर्थमुपपादयन्नाह स्वभावजेनेति हे कौंतेय मोहादज्ञानात्
युद्धाख्यकर्म मद्युक्तमपि कर्तुं नेच्छसि वैक्लव्यमपि न करोषि तत्कर्म
प्रवशस्तत् प्रपिशाहः वथा रणे तं करिष्यस्येव उक्तमेव विशदयन्ना
थाहेत्यागर्भितविशेषणमाह स्वभावेन स्वभावजेन मन्मायोपस्थितो
यो रजोगुणस्तन्नस्य वशोऽवधि हिनाविहिकर्मकरणप्रवर्तकः केला न
ष्युपायेनानिवार्यः स्वभावः स्वस्य क्षत्रियस्य भावः पूर्वकर्मसंस्कार
जन्यः उग्रत्वादिरूपस्तस्माज्जातमिति स्वभावजं शौर्यादिलक्षणक
र्म तेन स्वेन स्वकीयेन कर्मणा यस्मात्त्वं निबद्धो मर्कटवद्वशीभूतोऽसि
तस्मात्करिष्यस्येवेत्यर्थः कौंतेयत्वेनेन यथा कुंती स्वस्वभावेनैव
वर्तते तथा त्वमपि वर्तस्वे ति सूचितं ६० ॥

मधुसूदनी टीका १०

प्रकृतिं विहृणोति — स्वभावजेन पूर्वोक्तक्षत्रियस्वभावजेन शौर्यादिना स्वेनानागतकेन।

कर्मणा निबद्धो वशीकृतस्त्वं हे कौंतेय यद्युद्धं वधादिनिमित्तं युद्धं
मोहात् त्वं तन्नो हं यधेष्ठकामितथास्यपादयिष्यामीति भ्रमात्कर्तुं
नेच्छसि तत् अवशोपि प्रतिकूलं त्वपि स्वाभाविककर्मपरतंत्रः प
रमेश्वरपरतंत्रश्च करिष्यस्येव [illegible]
[illegible] ६० ॥

स्वहानंदी टीका ११

प्रकृतिर्विहणोनीशः सर्वतोपि बलीयसी यस्मात्क्षात्रशौर्यादिना
त्वेनयथोक्तेनात्मकर्मणा १ वशीकृतस्त्वं कौंतेय त्वं त्रियत्वे कर्तुं
त्वं न युद्धं बंधुहिंसादिनिमित्तमविवेकतः २ त्वं तन्नो हं यथे।
ष्टामि करिष्यामि नेच्छसि च भ्रमादेच्छसि कर्तुं त्वमनिच्छन्नपि क
र्मतत् ३ स्वभावपरतंत्रः सन्नीश्वराधीन एव च करिष्यसे वतस्मात्वं
माकार्षीराग्रहं वृथा ४ मत्काग्रहं कुसलपदार्थविदेभक्तिपुरस्कृत्य
समाप्य कर्म जर्वैर्मानोनैतिपराभवं श्रीमद्वेदगामेतिनसंशयो च ६०

नीलकंठी टीका १२

प्रकृतिस्त्वां नियोक्ष्यतीत्येतदेव व्याचष्टे स्वभावजेनेति स्वभाव
जेन स्वीकेन शौर्यादिना अवशोपि परवशःसन्करिष्यसि ६०

आनंदी टीका १३

एतदेव स्फुटमाह अवशोपि सन् मदुपदेशविषयाता मना
श्रयन्नपीत्युपालम्भः ६० ॥

रामकंठी टीका १४

व्याख्यातमेवैतत् किंबहुनोक्तेनेममुपदेशसर्वस्वसिद्धांतम
याप्रतिपद्यस्वेत्यर्थः ६० ॥

नकेवलं यत्र तत्र क लासिकी [illegible] टीका र्मणि प्रवर्तयिष्यति यावत्स्वभावनियतेष्वेत्याह ॥
हे कौंतेय स्वभावात्प्रकृतेराविर्भूतेन स्वकीयेन शौर्यादिल
क्षणेन कर्मणा प्रकृत्या निबद्धो नियंत्रितस्त्वं यत्कर्म युद्धादि
लक्षणं प्रकृतिमोहादविवेकात्कर्तुं नेच्छसि अवशोपि सन्
तदेव कर्मकरिष्यस्येव प्रकृत्यधीनत्वात् किं बहुनो
क्तेन [illegible]
६०

पंचोलीटीका

तत्रहेतुमाह स्वभावजेनेति हे कौंतेय स्वभावजेन शौर्या
दिना यथोक्तेन स्वेनात्मीयेन कर्मणा निबद्धः अतिशयेन ब
द्धः मोहादविवेकतः यत्कर्म कर्तुं नेच्छसि तत्कर्म अवशोऽपि
परवशोऽपि सन् करिष्यसि ६०॥

श्णवीरसमिद्धोधिनी॥

एतदेव स्फुटयति स्वभावजेनेति स्वभावो जन्मांतरीयकर्मसं
स्कारो येन त्वज्जन्मनोद्भवः यद्वा स्वभावः आख्याख्यातलक्ष
णः क्षत्रियोचितः सोत्र पराक्रमजः प्रधानः यद्वा स्वभावो ध्या
त्ममुच्यते इत्यव्याख्यातलक्षणो ध्यात्मपाहवाच्यः परमेश्वरसं
बंधी दुष्टनिग्रहसज्जनपालनलक्षणो सोऽपि वयुक्तोऽभिप्रायः स्व
भावस्तस्माज्जातेनोऽस्वचितेन कर्मणा दुष्टनिग्रहादिलक्षणेन नि
बद्धस्त्वमित्यर्थः प्रोक्तं तत्त्व प्रथमपक्षाभिप्रायः दुष्टनिग्रहायधर्मे
मेव ध्यानावताराद्वं भवाद्दृष्टान्तरादितवानव्यभिचारिणीवत
दिक्षात्मन्महतो क्षेत्यवपर्यभाविनि दुष्टे स्वधर्मे त्वं प्रवृत्तो भूरि
त्यस्माज्जातेन स्वेन स्वजात्युचितेन कर्मणा युद्धादिलक्षणेन
निबद्धो नियंत्रितोऽपि सं त्वं मोहाद्यद्यत्कर्म युद्धलक्षणं कर्तुं ने
च्छसि तदवशोऽन्यतंत्रस्त्वं करिष्यस्येवानुष्ठास्यस्येवेत्यर्थः
६०॥

मपुभाष्य

६०॥

भाषा अनुवाद टीका

और हे कौंतेय कुंतीनंदन अर्जुन स्वभावकहे जो पूर्व कर्मका संस्कार जिस से रजोगुण विशिष्ट क्षत्री के जाता को प्राप्त है और शूरता आदि गुणकर्मों से निबद्ध कहे वशीभूत तमोह कहा रे जो इस समय मे युद्ध कर्म करने की इच्छा नहीं करते हो परंतु सके बाद अवश होय यही कर्म अवश्य ही करोगे इस मे कुछ संदेह न मानो ६० ॥

दोहा

स्वभावज सें निजकर्मसें कुंतिसुत बंधाय करणा न इच्छे मोहसें अवश्य करेगा भाय ६०॥

261

ईश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशेऽर्जुन तिष्ठति भ्रा
मयन्सर्वभूतानि यन्त्रारूढानि मायया ६१

शांकरभाष्यटीका १

ईश्वरः ईशनशीलो नारायणः सर्वभूतानां सर्वप्राणिनां हृद्देशे
हृदयदेशेऽर्जुन शुक्लान्तरात्मस्वभावो विशुद्धान्तःकरण इति
अहश्च कृष्णमहरर्जुनंचेति दर्शनात् तिष्ठति स्थितिं लभते स।
कथन्तिष्ठतीत्याह भ्रामयन् भ्रमणं कारयन् सर्वभूतानि यन्त्रा
रूढानीव यन्त्राण्यारूढान्यधिष्ठितानीवेति इवशब्दोऽत्र द्रष्टव्यो य
था दारुकृत पुरुषादीनि यन्त्रारूढानि मायया छद्मना भ्रामयन्
तिष्ठतीति सम्बन्धः ६१ ॥

आनंदगिरिकृतटीका २

अर्जुनशब्दस्योक्तार्थत्वे श्रुतिमुदाहरति अहश्चेति अहश्च कृ
ष्णमहरर्जुनंच विवर्तेते रजसी वेद्याभिः इत्यत्र किंचिदहस्ताव
त् कृष्णमहः कलुषितमिव लक्ष्यते किंचित् पुनरहरर्जुनमति
स्वच्छं शुद्धस्वभावमुपलभ्यते एवमर्जुनशब्दस्य शुक्लशब्दपर्याय।
तया प्रयोगदर्शनादुक्तार्थत्वमुचितमित्यर्थः यन्त्रारूढानीवेति
कथमुच्यते तत्राह इवशब्द इति तदेव प्रपंचयति यथेति दारुम
यानि यन्त्राणि यथा लौकिको मायावी मायया भ्रामयन्वर्तते
तथेश्वरोपि सर्वाणि भूतानि भ्रामयन्नेव हृदये तिष्ठतीत्यर्थः ६१

स्वामिकृतटीका ३

+ तदेवश्लोकद्वयेन सांख्यादिम
तेन प्रकृतिपारतंत्र्यं स्वभाव
पारतंत्र्यं कर्मपारतंत्र्यं चोक्तं
इदानींस्वमतमाह ॥

+ ईश्वर इति द्वाभ्यां सर्वभूतानां हृदयमध्ये ईश्वरोऽन्तर्यामी तिष्ठति
किंकुर्वन् सर्वाणि भूतानि मायया निजशक्त्या भ्रामयन् तत्तत्क
र्मसु प्रवर्तयन् यथा दारुयन्त्रमारूढानि कृत्रिमाणि भूतानि सू
त्रधारो लोके भ्रामयति तद्वदित्यर्थः यद्वा यन्त्राणि शरीराण्यारू
ढानि भूतानि देहाभिमानिनो जीवान् भ्रामयन्नित्यर्थः तथाच
श्वेताश्वतराणां मन्त्रः एको देवः सर्वभूतेषु गूढः सर्वव्यापी सर्वभूता।
न्तरात्मा सर्वाध्यक्षः सर्वभूताधिवासः साक्षी चेताः केवलो निर्गुणश्च

श्री-
गी टी-
अ-

ति येनर्यामित्वलक्षणं च यद्रात्मनि तिष्ठन्नात्मानमंतरो यमय
ति यमात्मा न वेद यस्यात्मा शरीरमेष त आत्मान्तर्याम्यमृत इत्या
दि ६१ ॥

पिशाचभाष्यटीका ४

ईश्वरो वासुदेवः सर्वभूतानां सर्वेषां प्राणिनां हृद्देशे हृदयपुंडरीके शु
द्धेनं शुद्धे निर्मलमनःकरणे प्रकाशोपि तेषां वैधाद् अर्जुनः हे अर्जुन
तिष्ठति सन्निधत्ते यथा कश्चित् शैलोदारुचक्रयोगारूढानि भ्रामयं
स्तिष्ठतीति प्रकृतेन संबंधः ६१ ॥

रामानुजभाष्यटीका ५

ईश्वर इति ईश्वरः सर्वनियमनशीलो वासुदेवो सर्वभूतानां हृदि दे
शे सकलप्रवृत्तिनिवृत्तिमूलज्ञानोदये हृद्देशे तिष्ठति किं कुर्वं
स्तिष्ठति यंत्रारूढानि स्वसर्वभूतानि स्वकीयया गुणमय्या मायया भ्रा
मयन् स्वेनैव निर्मितं देहेंद्रियावस्थ प्रकृत्याख्यं यंत्रमारूढानि सर्व
भूतानि सत्त्वादिगुणमय्या मायया गुणानुगुणं प्रवर्तयंस्तिष्ठतीत्य
र्थः पूर्वमप्युक्तं सर्वस्य चाहं हृदि संनिविष्टो मत्तः स्मृतिर्ज्ञानमपो
हनं चेति मत्तः सर्वं प्रवर्तते इति च स्मृतिश्च आत्मनिष्ठत्रिमादिको
६१ ॥

अभिनवगुप्तकृतटीका ६

स्पष्टार्थम् ६१ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

परमार्थप्रपा टीका ७

तदेवं सांख्यमीमांसकादिमतेन प्रकृतिपारतंत्र्यं स्वभावपारतंत्र्यं च
निरूप्य ज्ञानादरो निषिद्धः इदानीमप्यध्यक्षेण प्रकृतिः सूयते
सचराचरमिति स्वमतमपि दिशयस्य अप्रवर्तित्वं चाह ईश्वर इति
भोर्जुन सर्वभूतानां हृद्देशे ईश्वरो नर्यामिमेव न तिष्ठति किं कुर्वन्
सर्वभूतानि सर्वजीवान् यंत्राणि शरीराणि आरूढानि प्रविष्टानि
मायया स्वशक्त्या भ्रामयन् सन्निधिमात्रेण व्यापारयन् न तु स्वयमि
त्यर्थः श्रुतिरपि काण्वशाखारण्यके यो वै स संवत्सरः प्रजापति
षोडशकलो यमेव स यो यमेवंवित्पुरुषस्तस्य वित्तमेव पंचदशाक

लाःप्रात्मैवास्यषोडशीकलासविज्ञेनैवात्यर्थ्यतेःपत्तीयतेतदेत
न्नभंयदयमात्माशपिर्विनतस्मात्सर्वस्मान्निर्जीयतस्मात्मनाचेजी
वतिप्रपिनाशादित्याद्रीयिति भाष्य यद्गति पूर्वोक्तः संवत्सरः कालरू
पः सोपिषोडशकलः प्रजापतिः प्रथमपितत्त्विदिष्णासनातनरूपप्
वहूर्वोक्तपवेविन पुरुषः सोपिषोडशकलः प्रजापतिः तस्यविनपे
चपंचस्तन्मभूतेंद्रियप्राणात्मकेलिंगदेहेनापवपंचदशकलाः तेषा
तष्करणावाक्विनप्रात्मैवास्यषोडशीकलासप्राप्तकेनविनेनश्यर्थ्यते
पत्तीयतेच प्रहतिमार्गेणास्पर्धंतेनिहतिमार्गेणापत्तीयतेउपरमं
प्राप्नोतितदाषोडशीकलावशिष्टाभवति तवतदेतन्नभंपनाभोभ
वेनाभ्यमिमनवक्लादसः प्रयोगोनभ्यासिति यद्वा मध्यमदेशोप
स्थितेस्थि[illegible]रंवत्तविवर्तितेतेननभसित्द्रस्याकाशेवस्थितेनेभं
तार्कि यदणमात्मात्रजसनाभाववंधेकमर्पितमितिस्फुतेः प्रयम
र्थः यथाकुलालचक्रस्यमध्यछिद्रेस्थितः कीलकम्रकृचलने
पिनचलति तद्देवनभ्यातयाविनमात्रेऽत्रूपितेलिंगदेहेयर्णिः प
रिधिःचक्रपरिधिवत्वाह्यपरिधिस्थानीये तस्माद्विनापिसर्व
ज्ञानिसर्वस्वहानिर्जीयतेप्राप्नोतितयापिप्रात्मनाचेत्संपद्यते।
तदाजीवन्निर्जीवन्मुक्तोभवति प्रथमपिनाशरीरेणचेत्संपद्य
तेतदा[illegible]गात्रारामनराममनेकरोति ८ ॥

वनमाली टीका ८

स्वभावाधीनत्वमत्कापरेशाधीनत्वंदर्शयति ईश्वरइतिईश्वरईश।
नशीलोनारायणः सर्वातर्यामीयःपृथिव्यांतिष्ठन्पृथिव्याअंतरो
येपृथिवीनवेदयस्यपृथिवीशरीरंयःपृथिवीमंतर[illegible]यमयति य
आत्मनितिष्ठन्नात्मनोंतरोयमात्मानवेदयस्यात्माशरीरंयआत्मा
नमंतरोयमयत्येषतआत्मानर्यायम्यमृतइतिश्रुतिसिद्धः सर्वभू
तानांसर्वप्राणिनांहृद्देशेतःकरणेतिष्ठतिसर्वव्यापकोपिसनुप।
विशेषेणतत्रनियामकतयाभिव्यज्यते सर्वदीपादिपतिविदा
मउत्तरंकोपालायाकिंकुर्वन् भ्रामयति[illegible]तत्त्वालयतसर्वभूता
निप्राणिनः यंत्राणिशरीराणितदारूढानिमाययास्वस्वरूपभूतेन

श्री॰गी॰
टी॰
त्रं

963

या यथा दारुयंत्रारूढानि कृत्रिमाणि भूतानि सूत्रधारो भ्राम
यति तद्वदित्यर्थः अहमात्मा गुडाकेश सर्वभूताशयस्थितः सर्वस्य
चाहं हृदि संनिविष्टः मत्तः प्रकृतं तान्यदिमादिना सत्वस्य सर्वभूतांतःस्थ
त्वस्य सर्वभूतनियामकत्वस्य सर्वांतर्यामित्वस्य चासकृदुक्तत्वादर्जुनेन
विदितत्वाज्ज्ञेयो दासीनतयोक्तमिति भावः ६१ ॥

ऊतमवैजयंतीटीका ८

एवमर्जुनेनोपलक्षितस्य सर्वजीवनिकायस्य प्रकृतिगुणस्वभा
वकर्मादिभिरचेतनवस्तुभिः कर्मकारणत्वात्तेषामभावशंकेदानी
तस्येश्वर पारतंत्र्यं दर्शयन्नीश्वरप्रपत्तेरेव तत्प्रसादादेव संसार
निवृत्तिरित्याह द्वाभ्यां ईश्वर इति हे अर्जुन ईश्वरो निखिलचिद
चिद्वस्तुनियमनशीलः परब्रह्मभूतः पुरुषोत्तमो देवकीनंदन
स्त्वत्सारथिः सर्वभूतानां सर्वेषां ब्रह्मादिस्थावरांतानां भूतानां चे
तनाचेतनरूपाणां समष्टीनां हृद्देशे निखिलभूतप्रवृत्तिनिवृ
त्तिमूलज्ञानोदयस्थले हृदये तिष्ठति इति किं कुर्वन् मन्मायया म
दात्मकया सत्त्वादिगुणमय्या प्रकृत्या यंत्रारूढानि तत्कर्मानुगुणदेव
न नैव निर्मिते शरीरेंद्रियगणादिरूपे यंत्रे स्थितानि भूतानि आरूढा
क्षतं वेति भूतानि चराचररूपाणि भ्रामयन् सन् यथा सूत्रधारो दा
रुयंत्रारूढानि कृत्रिमाणि भूतानि भ्रामयन् स्वयं स्वातंत्र्येण स्वस्था
नेतिष्ठति तद्वत् एवं श्रुतिरप्याह य आत्मनि तिष्ठन्नात्मानमंतरो यम
यतीत्यादिका अत एवाह सर्वस्य चाहं हृदि संनिविष्टः मत्तः सर्व
प्रवर्तते इत्यादि अर्जुनेन अनेन ईश्वरः परोक्षरूपेण तत्र तत्र स्थित्वा
तानि तानि भ्रामयति स एवाहं मया परोक्षरूपेण रथ एव स्थित्वा
न यावत्फलार्थे न भ्रामयामि तत्त्वं स्वदर्शनेन कोऽपि गुणवानिति निवृ
चिंत ६१ ॥

मधुसूदनीटीका ९

+स्वभावाधीनता मुक्तेश्व
राधीनतां विवृणोति ॥ +

ईश्वर ईशनशीलो नारायणः सर्वांतर्यामी यः पृथिव्यां तिष्ठन् पृथि
व्या अंतरो यं पृथिवी न वेद यस्य पृथिवी शरीरं यः पृथिवीमंतरो यमय
ति यच्च किंचिज्जगत्सर्वं दृश्यते श्रूयतेऽपि वा अंतर्बहिश्च तत्सर्वं व्याप्य ना
रायणः स्थित इत्यादिश्रुतिसिद्धः सर्वभूतानां सर्वेषां प्राणिनां हृद्दे

शेंतः करणे तिष्ठति सर्वव्यापकोपि तत्राभिव्यज्यते समस्तदीपा
धिपतिरिवासमुद्रस्य कोसलायां हृद्देशेर्जुन हेर्जुन हृदंतःकर
णपताटशमीश्वरंतज्ञानंयोभ्यासीतियोमते किंकुर्वन् तिष्ठति
भ्रामयन् तत्तत्स्थालयन् सर्वभूतानि परतंत्राणि मायया वक्र।
ग्रनायेत्रारूढानीव सूत्रसंचारादियंत्रमारूढानि दारुनिर्मित
पुरुषादीन्[illegible]ति [illegible] परतंत्राणि यथा मायावी भ्रामयति तद्वदि
त्यर्थशेषः [illegible]
[illegible] ६१ ॥

सदानंदी टीका ॥

स्वभावाधीननामकेस्वराधीनवमद्यते हरिरीशानशीलोयो
नारायणपदाभिधः १ सर्वान्तर्यामितायस्य प्रसिद्धा वेदशा
स्त्रतो निःसम्यगिवायस्तस्याश्रांतरोयेनवेदस २ यस्यश
रीरंशरीरंयस्यामंतर्यामयत्यजः यत्तुकिंचिज्जगत्सर्वं दृश्य
तेश्रूयतेपिवा ३ अंतर्बहिश्चतत्सर्वं व्याप्यनारायणस्थितः ३
त्यादिश्रुतिवाक्यानि संतिश्रीपरमेश्वरे ४ समर्वव्यापकोपी
शः सर्वेषां प्राणिनां विभुः अंतःकरणदेशे तिनिर्मले तिष्ठती
त्यसौ ५ सर्वभौमो यथा रामो महाराजो रघूत्तमः उत्तराको
सलायां वै तिष्ठतीति नवैवत ६ व्यापकोपि प्रदेशानंतत्रापि
व्यज्यते विभुः हृदंतःकरणत्वात्वमीदृशं परमेश्वरं ७ ज्ञानयो
गपश्यतिसिद्धं स्तव्यानेर्जुनशहतः किंकुर्वंस्तिष्ठतीशानश्च मया
हृत्स्वयं विभुः ८ भ्रामयंश्चालयन्सर्वभूतानीशश्चतत्त्वतः
दारुनिर्मितपुत्रस्थादीन्यवशानि यथा नरः मायया कल्पनात
त्सर्वभूतानि सर्वतः सयंत्रारोपितानीव भ्रामयंस्तिष्ठन्
ईश्वरः १० यंत्रारूढानि मायावी भ्रामयंस्तिष्ठतिनरः यद्वाम
माममेयंशरीरस्थितयंत्रजं ११ तत्रारूढाभिमानेनप्राणिजा
तेहि तिष्ठति ततस्तु भगवानीशो मायया भ्रामयञ्जगत् १२
तिष्ठतीतिस्वतंत्रः सन्निर्लेपो निरुपद्रवः नतु केसर्वविधानां
पारंगेरपियोगिभिः १३ देहादिपंजरं यंत्रं तदारोहोभिमनिता

श्री· गी·टी· प्र·

g 64

विहितप्रतिषिद्धेषु प्रवृत्तिर्भ्रमणं भवेत् १४ अविद्याकामक
र्मादिसामग्री सकलाज्ञता जीवोप्यज्ञानया भ्राम्यमाणस्तेयोग
ज्ञानगः १५ न किंचित्कर्तुमल्पस्य सामर्थ्यं च स्वतंत्रतः
अतः श्रीभगवानेवानंतशक्तिर्महेश्वरः १६ समस्तं स्ववशी
कृत्वा लोके लोकेश्वरेश्वरः मायया भ्रामयन्स्वामी तिष्ठति
प्राणिनां हृदि १७ समस्तानुपपत्तीनां परिहाराय सर्वथा मा
ययेति स्वयं श्लोके श्रीमद्भगवतेऽपि १८ हृदिगतममलाभम
र्वलाभाद्विलासैर्विराजितनयनाभश्यामभेचोज्ज्वलाभं स्फाति
ऽस्तनाभं विषयरसाभपद्मनाभं सकलमनिमनाभं नौमि कुलरमाभं १९
समस्तलोककर्तारं गोप्तारं सर्वदेहिनां सर्वविश्वनियंतारं भजे
देहहृदिगं श्रये २० ६१ ॥

नीलकंठी टीका १२

कोसौ परो यद्वशोहमस्मीत्यत आह ईश्वर इति ईश्वर ईशनशी
लो नियामी एषविष्यादीनामस्माकं च सर्वभूतानां सर्वप्राणिनां
हृद्देशे बुद्धिगुहायां सर्वप्राणिप्रवर्तकस्तिष्ठति कीदृशः सर्व
भूतानि भ्रामयन् ऊर्ध्वाधोमार्गेषु संचारयन् काष्ठपुत्तलिकाइ
व सूत्रधारः यंत्रारूढानि यंत्रमिव यंत्रं उत्क्रमणादिसाधनं
सर्वप्राणिनामात्मकं लिंगं तदारूढानि मायया स्वशक्त्या भ्रामय
न्निति संबंधः हे अर्जुन शुक्लविशुद्धान्तःकरण ईश्वरोस्मीति
भावः अत्राहंकारस्यैव कर्तृः कर्म करोति यच्चेश्वरपरवशो
हं करोमीति व्याख्या करोति तयोरंतरबलं च तत्प्रदर्शनार्थमिम
मोभाष्य उदाहृतः ग्रहस्थूलमहर्जने च विवर्तंते रजसीवेषा
भिरिति भारद्वाजार्षं ग्रहस्थूलमहर्जने चेत्यग्निमारुतस्य
प्रतिपदिति ब्राह्मणेन प्राग्निमारुतेशस्त्रविनियुक्ता प्रथमेय
मृक् यस्मिन्दिवसे सोमः सूयते यागार्थं तद्देवजन्मसाफल्य
दिनेऽक्षमहः शाद्वाच्य अत्तस्तद्दिनमहर्दिनमेवतनिष्फलत्वा
त् तथा च स्मृतिः दशभिर्जन्मभिर्वेदान्प्राप्य तान्यशान्तजन्मभिः स
हस्रैर्जन्मभिः सोमं ब्राह्मणः पातुमर्हतीति सोमयागाः स दौर्लभ्य

दर्शयति तदयमर्थः शास्त्रं कालवचनोपि सोमेकर्मणि वर्तते
यथा दर्शपौर्णमासशब्दो तथैवं सतिग्रहः यागः कृतस्तत्र विदुषा
कृते प्रकाशमिवभवति तथाहर्कोनस्वच्छेनदेवविदुषा कृते
प्रकाशरूपमिवभवति तएते उभे गुणविदत्कृते ग्रहनी रजसो
प्रकृतिरूपत्वात् रजोगुणकार्यैरपि वैधाभिर्विधाभिः कर्मणाव
वद्देणापसनारूपावापरमेश्वरे सर्वकर्मार्पणरूपावा अहंकर्त्तामी
त्यभिमानरूपावाविद्याविचित्राभिर्विवर्तते वैपरीत्येनव
र्तते तेषामनेकमेधेन परमात्मतत्त्वप्रकाशकैवंधविक्षेपहेतुः
मूढकृतकर्मफलस्वरूपावरकैवंधहेतुरित्यर्थः तदेवं भगवान्
पार्थप्रजेनेतिसंबोधयन्पतत्सर्वं कोंतःकरणवद्योतनेन
शुक्लेधर्मेपिकारं दर्शयति ६१ ॥

आनंदी टीका ६१

एवं प्रकृतिपरवशतामुपदिश्येश्वराधीनतामप्याह एषो
स्मिन्प्रकरणेउद्देशलक्षणपरीक्षाभिर्वक्ष्यमाणोनिरूपितः ई
श्वरः परमात्मा प्राणिनां कर्मविपाकं विदित्वा कर्मफलप्रा
पणसमर्थः मायया दैवी ह्येषा गुणमयीतिलक्षितया तम
मचुरया हंकारिकाप्रकृत्यायापरमेश्वर्यासतत्वप्रकाशावरणश
क्त्या सर्वाणि भूतानि प्राणिजातानि यंत्रारूढानि रजसा तमसा
चैवसमाविष्टोभ्रमतिह भावैरनिष्टैः संयुक्ताः संसारप्रतिप
द्यते इत्यादि यात्रवल्क्यादिस्मरणात् नानायोनिषु परिभ्राम
कं संसारचक्रमारूढानि भ्रमयन् स्वस्वकर्मफलभोगार्थं
जन्ममरणे पुनः पुनरनुभावयन् सर्वेषां भूतानां प्राणिनां
हृदये चैतन्यादिकरणे देशे वसति नित्यमन्तर्यामितया तत्त
त्कर्मविपाककालस्वरूपेण कलयन् गणयंस्तिष्ठति अथवा ए
मनात्कोरथवसेन्यास्त्वयामारयि तीत्यर्थः ६१ ॥

एषप्रबंधतः पुनः पुनः प्रतिपादितईश्वरः परमात्मा सर्वभू
तानां समस्तप्राणिनां हृदि हृदये सर्वसंविदधिकरणभूते
देशेवसतिनियंतितिष्ठति किंकुर्वन्यत्किंचिदेषां सर्वभूतानां
ज्ञानात्मकं क्रियात्मकं वा परिस्पन्दितं तत्सर्वं स एवैकः पर
मार्थः कुर्वन्नपि मायाशक्त्यावभासितपरस्परविभिन्नरूप
नानारूपाणितानि सर्वभूतानि प्रत्येकमहंकरोमीति मिथ्या
भिमाननिवेशनेनभ्रामयन्व्यामोहयन्यंत्रारूढानि यंत्रसू
त्रसंचारादियुक्तिसंपाद्याचेतनवस्तुचेतनक्रियाभिव्यंजक
काष्टादिसन्निवेशविशेषमारूढानि यथा केनापि युक्ति
मता विशिष्टसन्निवेशविरचिते यंत्रेऽधिरूढेष्वचेतनेषु भावे
ष्वचेतनक्रियाविशेषः क्रियते तथा परमेश्वरेण शरीरयंत्र
मारोप्याकर्तृभूतान्यपिभूतानि कर्त्रभिमानावेशभांजि क्रि
यंते इत्यर्थः एतद्यंत्रारूढाइवेति छांदसनपुंसकवत्कुर्वचन
विवक्षया पाठ एवं ति तेच शरीररूपत्वेन व्यावर्तते न तद्व
स्तुनि न कश्चिद्विशेषः ६१ ॥

+अधुनोपदेशसर्वसंस्पृष्टएवेत्याह॥

लासिकी [illegible]टीका

+ईश्वरोन्तर्यामी सर्वेषां चतुर्दशविधानां प्राणिनां हृद्देशेस
र्वसंविदधिकरणे देहैकदेशे तिष्ठति अप्रच्युतज्ञानबल
वीर्यएवस्थितिविभाति किं कुर्वंस्तिष्ठति यंत्रारूढानि दे
हमेवयंत्रंचक्रमारूढानि प्रभ्राप्तानि सर्वाणि भूतानि जीवा
न्मायया निजशक्त्या भ्रामयंस्तादात्म्याध्यासेन मोहयन् ६१

पंचोलीटीका

तदेवं श्लोकद्वयेन सांख्यादिमतेन प्रकृतिपारतंत्र्यं च उक्त्वेदानीं स्वातंत्र्यमाह ईश्वरमिति हे अर्जुन ईश्वरः ईशनशीलः सर्वभूतानां सर्वप्राणिनां हृदयदेशे विशुद्धांतःकरणे तिष्ठति किं कुर्वन् सर्वभूतानि मायया भ्रामयन् यंत्रारूढानि स्वयंयारोह निर्मितपुरुषादीनि भ्रामयति कश्चित्तथा सर्वभूतानि भ्रामयन् हृदि तिष्ठति ६१

रणवीरसमिद्धोधिनी

उक्तमेवार्थं द्रढयति ईश्वर इति ईश्वरोंतर्यामी परमात्मा सर्वभूतानां समस्तप्राणिनां हृद्देशे हृदयमध्ये तिष्ठति किं कुर्वन् मायया स्वमायया प्रान्तया सर्वाणि भूतानि कर्तृमस्वतन्त्रत्वाज्जडानि भ्रामयन् चेतनतासंपादनेन तत्र तत्र कर्मणि प्रवर्तयन् कथमित्याह यथा सूत्रधारो यंत्रारूढानि यन्त्रसूत्रसंचारादियुक्तिसंपाद्यचेतनवत् अचेतनक्रियाभिव्यंजकं काष्ठादिसन्निवेशमारूढानि कृत्रिमाणि भूतानि भ्रामयति तद्वदित्यर्थः ६१॥

मधुभाष्य

६१॥

इससे पिछिले दोनो श्लोकमे सांख्य आदिमतानुसारी मनु
ष्यों की प्रकृतिपारतंत्र्य कहे स्वभावाधीनता कही गई अव
दो श्लोकसे निजकहे अपना मत कहते है कि हे अर्जुन सक
ल भूतोंके हृदयमे नियामक रूपसे अंतर्यामी ईश्वर स्थिति
करतेहैं तो किसप्रकारसे टिके है इस आकांक्षापर कहते है
कि भूतमात्र कोमाया जो अपनी शक्ति तिसकेजोर से भ्रमण
कहे उपस्थित समस्त कर्मोमे प्रवृत्त करावते भये सव मे टिके
है जैसे कठपुतली को सूत्रधार वाजीगर लोगोके सामनेभ्र
मने वचावे है अथवा यंत्रकहे शरीर आरूढ कहे जीवको
भ्रमण करावते स्थिति करतेहै इसपरश्वेताश्वतर उपनिषद
के मंत्र काप्रमाण देतेहै कि एक स्वये प्रकाशजोपरमात्मा सो
भूतोमे निगूढ भावसे स्थितऔसर्वव्यापी सव का अंतर्यामी
औ कर्मोका नियंता औ भूतोंका आधाररूप औ द्रष्टा देखनेवा
ला औ भूतमात्रको चेतनकारी अद्वितीय औ गुणातीत है औ
र अंतर्यामी जो वुद्धिमेस्थिति करकेवुद्धिका नियम करैहै औ
र जिसकोवुद्धिनही जानती और वुद्धि जिसकी लघाधि है सो
ई तमोरे आत्मा औ अंतर्यामी तथा केवल्यस्वरूपदे ६१ ॥

दोहा

ईश्वर हि सभ जीवके स्थित अर्जुन हृदि देस मायासें सभ
जीवकों भ्रमावे यंत्र निवेस ६१

तमेवशरणंगच्छसर्वभावेनभारत तत्प्र।
सादात्परांशांतिंस्थानंप्राप्स्यसिशाश्वतं ६२

शांकरभाष्यटीका १

तमेवेश्वरं शरणमाश्रयं संसारार्तिहरणार्थं गच्छ आश्रयं सर्व
भावेन सर्वात्मना हे भारत ततस्तत्प्रसादादीश्वरानुग्रहात परां प्र
कृष्टां शांतिं उपरतिं स्थानंच मम विष्णोः परमं पदमवाप्स्यसि
शाश्वतं नित्यं ६२ ॥

आनंदगिरिकृतटीका २

ईश्वरः सर्वाणि भूतानि प्रेरयति चेत् यातं कैवल्यार्थी सोपि पुरुष
कारस्यानर्थकामित्याशंक्याह तमेवेति सर्वात्मना मनोवृत्त्या वाचा
कर्मणा चेत्यर्थः ईश्वरस्यानुग्राहात् तत्वज्ञानोत्पत्तिपर्यंतादि।
स्मि, विशेषः मक्कात्विज्ञानप्राप्ति स्थानं ६२ ॥

स्वामिकृतटीका ३

यस्मादेवं सर्वेजीवाः परमेश्वरपरतंत्रास्तस्मात् त्वमिति तस्मादहंकारं
परित्यज्य सर्वभावेन सर्वात्मना तमीश्वरमेव शरणं गच्छ ततस्तस्यैव
प्रसादात् परमामुपशांतिं स्थानं च पारमेश्वरं नित्यं प्राप्स्यसि [illegible]
[illegible] ६२ ॥

पिशाचभाष्यटीका ४

तमेव शरणं सकलदुःखनिवारणमाश्रयं गच्छ भजस्व सर्वभावेन
सर्वैः सकलैश्वर्यं मम चास्ति स्वामी श्रयं मम पोषकः श्रयमेवा
चार्यः स एवमादिभिस्तत्प्रसादात्तस्य शरणागतवत्सलस्यानुग्रहा
त्परां प्रकृष्टां शांतिं स्वपरतिमधिगमस्य स्थानं वैष्णवं प्राप्स्यसि गमि।
ष्यति शाश्वतं नित्यं ६२ ॥

+ एतन्मायानिवृत्तिहेतुमाह ॥

रामानुजभाष्यटीका ५

+ तमेवेति यस्मादेवं तस्मात्त्वमेव सर्वस्य प्रशासितारं माश्रितवात्स
ल्येन तत्वत्प्रारब्धमवस्थितमित्युक्तविंतिच शासितारं मां सर्वभावेन स
ना र्वात्मना शरणं गच्छानुवर्तस्व मम यामन्मायाप्रेरितेनाज्ञेनैव तया प्रह्ला
दिकरणमवर्जनीयं तथा सति तत्प्रभविष्यसि ततो मदनुकंप्रकारेण

दन्य

श्री
गी टी
प्र

268

ब्रह्मादिकं कुर्वीथ इत्यर्थः एवं कुर्वाणो मत्प्रसादात्परां शान्तिं सर्वक।
र्मोपशमं नैश्शाश्वतं च स्थानं प्राप्स्यसि यदभिधीयते श्रुतिशते
स्तद्विष्णोः परमं पदं सदा पश्यन्ति सूरयः ते ह नाकं महिमानः सचं
ते यत्र पूर्वे साध्याः सन्ति देवा इत्यादिभिः ६२ ॥

अभिनवगुप्तकृत टीका ६

स्पष्टार्थम् ६२ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

परमार्थप्रपा टीका ७

एवमन्वयव्यतिरेकाभ्यां प्रकृतेस्तद्रूपसंस्काराणां वा ईश्व
राधीनत्वात्सर्वत्र एव शरणमिति मद्भक्त मन्त्रसारमाह तमेवेति
तस्मात्तमेव मामीश्वरं सर्वान्तर्यामिणं सर्वभावेन सर्वात्मना शरणं
व्रज ततस्तत्प्रसादात्परां मत्कृष्टां शान्तिं निवृत्तिं शाश्वतं नित्यं स्था
नं च प्राप्स्यसि तदुक्तं स्थूलेवसः पारिपार्श्वे तरस्य सम्भु त्वमेदेवाले
यं तेन रहितरेव पतिः परात्मा तत्सुजनीयकरणाम्यविलोदि
याणिकत्वात्तमेव शरणं व्रज जीवनाय मिति ६२ ॥

वनमाली टीका ८

तमेवेश्वरं सर्वनियामकं शरणमाश्रयं भवसमुद्रोत्तरणा
र्थं गच्छ सर्वभावेन मनसा वाचा कर्मणा साधनान्तरमनादृ
त्येश्वरशरणमेवाश्रयेत्यर्थः तत्प्रसादात्तस्येश्वरस्यानुग्रहात्प
रां शान्तिं देहेन्द्रियादिकनिष्ठानामविद्यानिवृत्तिं च ततः शाश्वतं
स्थानं नाशादिषड्भावविकाररहितं वैकुण्ठाख्यलोके नित्यैकान्तिकं प्रावि
ष्टतरणाकं दत्तस्वस्वरूपं प्राप्स्यसि ६२ ॥

ऊसमवैजयन्ती टीका ९

संसारनिस्तरणोपायमाह तमेवेति हे भारत सर्वभावेन देहेन्द्रि
यमनोव्यापारेण तमेवेश्वरं सर्वभूतस्थं सर्वनियन्तारं शरण
मनुवर्तनेन गच्छ तथा च हि शरणं भक्तदास्यपालनरूपं से
वितं ब्रह्मादिकं कर्म कुरुतो वै तन्मायाकृतात्तानेनतत्त्वेभवि
ष्यसीत्यर्थः तच्छरणागमनेवममकिं फलं भविष्यतीति चे
त्तत्राह तदिति तत्प्रसादात्तस्येश्वरस्यानुग्रहात्परां सर्वोत्क।

शांतिं निखिलकर्मबंधोपशमनलक्षणां प्राप्स्यसि पुनस्प्रणा।
श्रुतं निस्सेकोरं स्थानं महाविभूतिविस्तपदादिशब्दाभिधेयं वैकुं
ठं प्राप्स्यसि तद्विष्णोः परमं पदमित्यादिश्रुतेः परं ब्रह्म परं धाम प
द्दाम परमं ममेत्यादिस्मृतेश्च यस्मादेवं तस्मान्मदुक्तमंगीकृत्य स्व
धर्मभूतं यज्ञदानादिरूपं कर्म कुर्वित्यभिप्रायः भारतेत्यनेनोक्त
सुकुलप्रसूतत्वात्त्वमहं च नोंगीकारयोचितो न त्वनंगीकार इति
सूचितं ६२ ॥

मधुसूदनी टीका १०

+ तमेव सर्वेश्वरं शरणमाश्रयं संसारसमुद्रोत्तरणार्थं गच्छ आश्रय सर्वभा
वेन सर्वात्मना मनसा वाचा कर्मणा च हे भारत तत्प्रसादात्तस्यैवे
श्वरस्यानुग्रहात्तत्त्वज्ञानोत्पत्तिपर्यंतात् परां शांतिं सकार्याविद्या
निवृत्तिं स्थानं च द्वितीयं स्वप्रकाशपरमानंदरूपेणावस्थानं शाश्व
तं नित्यं प्राप्स्यसि [illegible] ६२ ॥

+ ईश्वरः सर्वभूतानि परतंत्राणि प्रेरयति चेत्तर्हि विधिनिषेधशास्त्रस्य सर्वस्य पुरुषप्रकारस्य चानर्थक्यमित्यत्राह ॥

सदानंदी टीका ११

ईश्वरः सर्वभूतानि परतंत्राणि मायया प्रेरयत्येव चेत्तशास्त्रमानर्थ्य।
क्यं श्रुतेः स्मृतेः १ विध्यादिप्रतिपाद्यस्य पौरुषस्य तथैव च इत्य
त्राह तमेवेशं शरणं गच्छ सर्वथा २ संसारजलधेः पारोत्तरणार्थ
तमाश्रय मनसा कर्मणा वाचा सर्वभावेन भारत ३ तस्येश्वरस्य श्री
विष्णोः कल्याणगुणवारिधेः अनुग्रहात्परब्रह्मज्ञानोत्पत्त्यवधेः प
रां ४ सकार्याज्ञानबाधाख्यां शांतिं स्थानं परं पदं स्वप्रकाशपरानंद
त्मनैवस्थानमक्षरं ५ नित्यकूटस्थमद्वैतं निर्मलं प्राप्स्यसि स्वयं प्र
तो विध्यादिशास्त्रस्य पौरुषस्य च सर्वथा ६ इदमेव हि सार्थक्यं यदी
शशरणं व्रजेत् न स्यात्तेनान्यथा किंचिद्विश्रामो नीह फले नरः ७ ईश
रानुग्रहादेव सर्वं सर्वस्य जायते ईश्वरानुग्रहे नस्याद्यतितव्यं मुमु
क्षुभिः ८ यथाप्रसन्नो भगवान्प्रपदे वैकदातनः सर्ववेदेषु शा
स्त्रेषु पुराणे भारते तथा ९ सर्वं विहाय कर्तव्यमिदमेव सुनिश्चितं वा
सुदेवैकशरणः सर्वं प्राप्नोति शोभनं १० अतस्तमेव शरणं गच्छेमा
रमापतिः ११ ईशावेन हरिं भज स्वनिगमप्रोक्तेन मार्गेण भो दा

श्री-
गी· टी·
१८·

स्य तस्य समाश्रयस्य स्वमनोभक्त्याभयेनादरात् सर्वेषां हृदमाश्र
यस्य नृहरेः प्रेमाणुकत्वेन च स्वात्मानं प्रकटीकरोति भजतामेवं
सर्वदेहहरिः १८ ६२ ॥

269

नीलकंठी टीका १२

तमेव ईश्वरं सर्वभावेन सर्वात्मना शरणमाश्रयं गच्छ प्रयस्व त
त्प्रसादात् तदनुग्रहात् परां शांतिं उपरतिं समाधिमिति यावत् त
था च स्थे च समाधिस्तिहिरीश्वरप्रणिधानादिति स्थाने च परं वि
ष्णोः पदं मोक्षे शाश्वतं नित्यं प्राप्स्यसि ६२ ॥

आनंदी टीका १३

तमेवोक्तलक्षणपरीदितं च नरं शात्मकं परमेश्वरं सर्वेषां मनो
वाक्कायानां भावेन सात्विकेन स्वकर्मानुष्ठानेन शरणं गच्छ म
हृचनप्रामाण्येन संसारबंधमोक्षार्थमाश्रय तस्य परमेश्वरस्या
नुग्रहात् परां शांतिं शोकमोहादिभिः कृतस्य चित्तविक्षेपस्याभा
वं स्थितप्रज्ञत्वं प्राप्स्यसि स्थितप्रज्ञत्वफलं च शाश्वतं स्थानं परस्व
रूपस्वरूपं प्राप्स्यसि ६२ ॥

रामकंठी टीका १४

यत एवं तत्त्वत एव सर्वकर्ता परमेश्वरस्तदा सर्वथा निरस्तमि
थ्याभिमानस्तमेवैकं शरणं गच्छात्मत्वेन प्रतिपद्यस्व मिथ्याभि
मानजेभ्यो हर्षशोकादिबंधनेभ्यो विमुक्तः मत्प्रसादात्तमे
वैकस्येश्वरस्य प्रसादादनुग्रहादभिव्यक्तादात्माभाविकात्मेभ
ल्पात्परसिद्धिं निरुत्तरां ज्ञाननिष्ठां तत्फलं च परं स्थानं निरुत्तरं
धाम ब्रह्मरूपं प्राप्स्यसि अधिगमिष्यसि [illegible]
[illegible] ६२

+ अथ तादात्म्यापाक्ष उतिनीरोरुपाय
माह ॥

लासिकी [illegible] टीका

+ हे भारत तमेव हृद्देशे स्थितमीश्वरं सर्वभावेन सर्वात्मना शरणं
गच्छ उपाः स्मृतस्यैवेश्वरस्य प्रसादात्स्वरूपप्रकाशनरूपादनुग्रहा
त्परां सन्त्कृष्टां शांतिं सर्वविकल्पोपरमं प्राप्स्यसि जीवद्दशायां
देहपातेन शाश्वतं स्थानं मोक्षाख्यं च प्राप्स्यसि [illegible]
६२

पंचोलीटीका

यस्मात्सर्वेजीवापरमेश्वरपरतंत्राः तस्मात्त्वमितिहेभारत तमेव मीश्वरंशरणमाश्रयंसंसारार्तिहरणार्थंगच्छआश्रयसर्वभावेन। सर्वात्मनातत्प्रसादादीश्वरानुग्रहात्परांप्रकृष्टांशांतिं उपरतिंचश्र मत् स्थानंममविष्णोःपरमंपदंशाश्वतंनित्यंप्राप्स्यसि ६२

रणवीरसमिद्धोधिनी॥

यस्मादेवं सर्वेषांपरमेश्वरपारतंत्र्यंतस्मात्तमेवेति स्पष्टार्थोऽयं श्लोकः ६२॥

मधुभाष्य

६२॥

भाषा अनुवादटीका

जब कि ईश्वर ही सर्वभूतमात्रकाप्रेरकहै और उसीकीप्रेरणासेसकल कर्म प्राणी करते हैतो फेरि अपनाअहंकार्यकरना वृथा है इस अभिप्रायसेकहतेहै कि जिसहेतसेजीवमात्र परमेश्वरके वशीभूत है इससेहेभारत अर्जुन तुम अहंकारकोपरित्यागकरके सम्यक प्रकार से उसी ईश्वरकी शरणागहण करो तदनन्तर तिनकी कृपासे परा कहे उत्तम शान्ति औ परमेश्वर सम्बधी नित्यजो स्थान सो पावोगे यह भगवान अर्जुन सेकहा ६२

दोहा

ताकी शरणी हि जाहु तं सर्वभावभरभारत ताकीकृपा
परमशांतिको स्थानप्राप्यहि शाश्वत ६२॥

921

इति ते ज्ञानमाख्यातं गुह्याद्गुह्यतरं मया वि
मृश्यैतदशेषेण यथेच्छसि तथा कुरु ६३

शांकरभाष्य टीका १

इत्येतत्ते तुभ्यं ज्ञानमाख्यातं कथितं गुह्यात् गोप्यात् गुह्यतरम्
अतिशयेन गुह्यं रहस्यमित्यर्थः मया सर्वज्ञेनेश्वरेण विमृश्य वि
मर्शनमालोचनं कृत्वैतद्यथोक्तं शास्त्रमशेषेण समस्तं यथोक्तं
चार्थजातं यथेच्छसि तथा कुरु ६३ ॥

आनंदगिरिकृत टीका २

शास्त्रमुपसंहरन्निच्छन्नाह इतीति ज्ञानमिति ज्ञानं करणव्यु
त्पत्त्या गीताशास्त्रं यथेच्छसि तथा कुरु ज्ञानं कर्म वा यदुपदिष्टं
तदनुतिष्ठेत्यर्थः ६३ ॥

स्वामिकृत टीका ३

सर्वगीतार्थमुपसंहरन्नाह इतीति इत्यनेन प्रकारेण ते तुभ्यं सर्वज्ञेन परमकारुणिकेन श्रीपरमेश्व
रेण मया ज्ञानमाख्यातमुपदिष्टं कथंभूतं गुह्याद्गोप्याद्रहस्यमन्त्र
योगादिज्ञानादपि गुह्यतरमेतन्मयोपदिष्टं गीताशास्त्रमशेषतो वि
मृश्य पर्यालोच्य पश्चाद्यथेच्छसि तथा कुरु एतस्मिन्पर्यालोचिते स
ति तव मोहो निवर्तिष्यत इति भावः [illegible]
[illegible]
[illegible] ६३ ॥

पिशाचभाष्य टीका ४

इति इत्येतत्तव ज्ञानं ब्रह्मसंबोधलक्षणमाख्यातं कथितं गुह्यतरं
रहस्यतमं विमृश्य विचार्य एतत् अशेषेण साकल्येन यथेच्छसि त
था कुरु ६३ ॥

रामानुजभाष्य टीका ५

इति ते ज्ञानमिति इत्येवं ते मुमुक्षुभिरधिगन्तव्यं ज्ञानं सर्वस्मात्
गुह्यात् गुह्यतरं कर्मयोगविषयं ज्ञानयोगविषयं भक्तियोगविष
यं च सर्वमाख्यातं एतदशेषेण विमृश्य स्वाधिकारानुरूपं यथेच्छ

२७२

स्तिनयाऽकृतकर्मयोगेभक्तियोगेवायथेष्टमातिष्टेत्यर्थः ६६

अभिनवगुप्तकृत टीका ६

स्पष्टार्थ ६६ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

परमार्थप्रपा टीका ७

अथ सर्वगीतार्थसंग्रहं कुर्वन्नाह इतीति इहमेवं प्रकारेणानेन
धर्मं मयाकरुणार्णवेन ज्ञानमात्मानात्मविवेकरूपं आख्यातं
किंभूतं गुह्यात् मंत्रादिरहस्यादपि गुह्यं गोप्यतमं एतदशेषेणाशे
षेणपरवाक्यानुसंधानपूर्वकं विमृश्य विचार्य यथा इच्छसि तथा
गमयैवोक्तमाचर ६६ ॥

वनमाली टीका ८

सर्वगीतार्थमुपसंहरन्नाह इतीति इत्यनेन प्रकारेणानेन अध्याय
त्रियात्मज्ञानं भगवदेकस्वात्मचमादिविषयकर्मा सा एतत् गुह्यात् त्य
गुह्यतरं परमरहस्यादपि संन्यासात्मकर्मयोगाद्रहस्यतरं भगवदे
कस्वात्मज्ञानस्य संन्यासादिफलत्वात् आख्यातं सम्यक्कथि
तं मया सर्वज्ञेन परमात्मना एतत् विमृश्य पर्यालोच्य पतन्मयोप
दिष्टं गीताशास्त्रमशेषेण सामस्त्येन सर्वमेकवाक्यतया तात्पर्यस्वा सं
यिकार्णन रूपेण यथेच्छसि तथा कुरु न त्वेतद्विमृश्य एव कामका
रेणेत्यर्थः अयं भावः चेदन्तःकरणस्य मलदोषो भगवदर्पणबु
द्ध्या निष्कामकर्मानुष्ठानं ततः शुद्धचित्तस्य विविदिषोत्पत्तौ श्रवण
युक्तज्ञानसाधनवेदान्तवाक्यविचाराधिकारिणस्य कर्मसंन्यासस्त
तो भगवदेकशरणतया विविक्तसेवादिज्ञानसाधनाभ्यासाच्छ्रव
णमनननिदिध्यासनैर्भगवदपरोक्षं ततस्तत्प्रसादो मोक्षः तत्र
यदि त्वं संन्यासानधिकारिणामन्तःकरणशुद्ध्यन्तरमपि भ
गवदाज्ञापालनीयत्वात्कर्मसु शरणागत्यर्थाकर्म्यविकर्माणि कुर्वतो
पि भगवदेकशरणतया सर्वजन्मकृतसंन्यासादिपरिपाकाद्वा भगव
दनुग्रहमात्रेणैव वा भगवदपरोक्षो मोक्षप्राप्तिः जन्मान्तराण्यजन्म
लाभेन संन्यासादिसर्वकर्त्तव्यान्यन्यथावा मोक्षो भगवदेकशरणानामस्ति
सर्वेषामपेक्षितेनान्या विनापि वनमयिक्रियेति विचार्यैतेन नास्ति मोहावका
शइति ६६ ॥

उत्तमैवजयंती टीका ४

सकलगीतार्थमुपसंहरन्नाह इतीति इति पूर्वोक्तप्रकारकेनानेन।
ज्ञायेनेकर्मभक्तिज्ञानात्मकेनेति निरूक्तेगीताशास्त्रगताध्यायवेला
त्मंत्रयेत्ररहस्य शास्त्रदपि गुह्यतरमुक्तिगोप्यं मया सर्वेश्वरेणात्मा
ख्यितानेतन्ममाख्यातं तेशेक्तेपत्तद्गीताशास्त्रमशेषेणसामग्र्येण
विमृश्यशास्त्रोक्तस्ववर्णाश्रितयत्कर्तव्यंभवेत्तत्कर्मभक्तिर्वाज्ञानं
वाविचार्ययथेच्छसियथातवेष्टंभवेत्तथाकुरुमद्वचनात् प्रवृत्त
रु प्रवृत्तस्तवात्मज्ञानाभि[illegible]मानादिदोषादनेकोविमर्षः ६३

+ सर्वगीतार्थमुपसंहरन्नाह॥ मधुसूदनी टीका ९

+ इति एवेनप्रकारेणतेतुभ्यमतिप्रियायज्ञानमात्मतत्त्वविषयंमो।
क्षसाधनंगुह्याद्गुह्यतरंपरमरहस्यादपिसंन्यासात्कर्मयोगादह
स्यतरंतत्फलभूतत्वात् आख्यातंसमंतात्कथितंमयासर्वज्ञेन
परमेश्वरेणअतोविमृश्यपर्यालोच्यएतन्मयोपदिष्टंगीताशास्त्रम।
शेषेणसामस्त्येनसर्ववाक्यार्थतयाज्ञात्वास्वाधिकारानुरूपेणय
थेच्छसितथाकुरुतत्त्वेनतद्विमृश्यैवकामकारेणयत्किंचिदिच्छ
र्थः अत्रैवमवबुद्धं अशुद्धांतःकरणस्यमंदस्यमोक्षसाधनज्ञा
नोत्पत्तियोग्यताप्रतिबंधकपापक्षयार्थंफलाभिसंधिपरित्यागेन
भगवदर्पणबुद्ध्यावर्णाश्रमधर्मानुष्ठानेततःशुद्धांतःकरणस्य
विविदिषोत्पत्तौगुरुमुपसृत्यज्ञानसाधनवेदांतवाक्यविचारायश्र
वणस्यसर्वकर्मसंन्यासः ततोभगवदेकशरणतयाविविक्तदेशसे
वादिनासाधनाभ्यासाच्छ्रवणमनननिदिध्यासनैरात्मसाक्षात्का
रेणन्मामोक्षइति तत्रियादिस्त्रसंन्यासानधिकारिणामशुद्धांतः
करणस्यापिनेतरमपिभगवदाज्ञापालनायलोकसंग्रहायचयथा
कथंचित्कर्माणिकुर्वतोपिभगवदेकशरणतयासर्वजन्मकृतसं
न्यासादिपरिपाकाद्धिरण्यगर्भन्यायेनतदनेपक्षणाद्भगवदनु
ग्रहमार्गेणैवतत्त्वज्ञानोत्पत्तिमजन्मांतरीयश्रवणजन्मलाभेन
संन्यासादिपूर्वकज्ञानोत्पत्त्यावामोक्षइत्येवंविचारेणचनास्तिमो
हावकाशइतिभावः

मदानंदी टीका १९

इदानीं सर्वगीतार्थमादेहमुपसंहरन् अनेन प्रकारेण तु श्लोकमास
हायच १ ज्ञानमात्रैकाधिकारो मोक्षसाधनमात्रके यद्देवान्येन संगोप्याद
पि गोप्यतरं महत् कर्मसंन्यासपर्यन्तात् कर्मयोगादुपोदितात् २ रहस्यतर
मत्तीक्ष्णफलत्वादन्तमे ३ सर्वेतेन स्वरेणाम न तेमेनागमैस्तुना शा
स्त्रेणात्म्यपासा साक्षात् कथितं परमेष्ठिना ४ यत्नमयो यदिष्टं गीता।
शास्त्रमशेषतः पर्यालोच्य धियास्यास्याकल्पेन विवेकतः ५ ए
कवा कर्तयाज्ञात्वा साधिकारानुरूपतः श्रेयोमार्गे विनिश्चित्य येच
स्थितया उरु ६ यत्तदुक्तं भगवता गीतायां शास्त्रसंग्रहे तस्मात्तदवि
तस्यं मतो मोक्षसाधने ७ कर्मयोगो यथाशास्त्रं फलासंगविव।
र्जितः ईश्वरार्पणधिया सम्यक्कृतः सत्वविशुद्धिकृत् ८ ज्ञानसम
यतेर्सतनयामायस कर्मणः कषायैः कर्मभिः पक्वैर्ततो ज्ञानं प्रवर्त।
ते ९ इति स्मृत्यात्मयाक्रमात् मनमितिवाक्यतः निष्कामः कर्मयो
गोसौ प्रथमं साधनं मतं १० ततः शुद्धधियः सम्यग्वैराग्यादियुतस्य
च सम्यग्विविदिषोत्पन्नावाचार्यमुपसृत्य च ११ ज्ञानसाधनवेदां
तगीर्विचारायशास्त्रतः समस्तकर्मसंन्यासो ब्राह्मणस्य विधीयते
१२ ततं कर्मकशरणं तथाप्यवीक्षसाधनैः श्रमानित्यादिभिर्नित्यं।
श्रवणादिपरस्य च १३ ब्रह्मात्मैकावबोधस्य साक्षात्कारस्य संततेः
प्रादुर्भावेन मोक्षोस्ति सिद्ध इत्येव निर्णयः १४ तथापि यदि संन्यासा
नधिकारितया तथा स्वस्वलोकं स सः शुद्धो ज्ञानतायोग्य अनन्तरं १५ ई
शाज्ञापालनार्थं च लोकसंग्रहसिद्धये यथा कर्मविभक्तकर्माणि कु
र्वतोपि विरागिणः १६ कर्मैकशरणत्वेन पूर्वजन्मकृतादपि संन्या
सादेः परब्रह्मज्ञानं कृत्स्नप्रसादनः १७ जायते तेन सिद्धः स्यान्मोक्ष
स्तस्येति निर्णयः एवं विचारितं शास्त्रे पौर्वापर्याविरोधतः १८ ना
स्ति मोहावकाशोत्र मिमांसापदुभिः सकलनिगमसारैर्मोक्ष
दानेन सारं समतिभिर्विदार्यमस्तिति कुरुतहृदमति सविमोर
ब्रह्मविद्याविहारं निखिलगुणविचारैमेमिलस्येकदारं १९ ६३ ॥

नीलकंठी टीका १२

सर्वगीतार्थमुपसंहरति इतीति इतिएवंप्रकारेणतेतुभ्यंमयास
र्वज्ञेनपरमकारुणिकेनज्ञानमाख्यातं गुह्याद्गुह्यतरंरसायनरू
तुं ५ पाद्यतनरंप्रतिशापितरहस्यं एतदशेषेणशास्त्रार्थजातंविमृ
श्यसम्यगालोच्ययथेच्छसितथाकुरु ६३ ॥

आनंदी टीका १२

एवंनिरवशेषेणसर्वज्ञानसर्वस्वमुपदिश्यतटस्थीभूयसौ
हार्देनसप्रणयकोपमिवप्रस्तुतकार्यसिद्धयेप्रोत्साहयति
इतितेइति इतिचेतसासर्वकर्माणीत्यादिसमनन्तरोक्तप्र
कारेणमयातवगोपनीयादपिपरमगोपनीयंकस्यापिनप्र
काशितं ममेश्वरस्यभूभारभूताःक्षत्रियाएतेवर्णसंहरणी
याइतिभविष्यदर्थाववोधनमाख्यातंसर्वथाप्रकटीकृतं
एतज्ज्ञाविनोर्थस्यज्ञानमशेषेणपूर्वापरार्थानुसंधानेनवि
मृश्ययथेच्छसितथाकुरु अस्मद्वचनमात्रेणकरोषीत्युपाल
म्भः ६३

रामकंठीटीका १४ ॥ इतिनिरवशेषमत्तरज्ञानसर्वस्वमुपसंहरन्नाह ॥

स्पष्टार्थः श्लोकः ६३ ॥

+सर्वगीतार्थमुपसंहरन्नाह ॥

लासिकी ~~[illegible]~~टीका

+इत्युक्तेनप्रकारेणमयासर्वज्ञेनपरमकारुणिकेनश्रीपर
मेश्वरेणतेतुभ्यंभक्ताय ज्ञानंगर्भीकृतबुद्धियोगादिकंम
हेतलक्षणमाख्यातमुपदिष्टं कथंभूतंगुह्याद्रहस्यान्मंत्र
निरोधयोगादिज्ञानादपिगुह्यतमं नातःपरतरंकिंचिद्रहस्यं
वक्तव्यमस्तीति एतन्मयोपदिष्टंशास्त्रमशेषतःसामस्त्येन
नत्वेकदेशेन विमृश्यपर्यालोच्यस्वाधिकारानुसारेणयथे
च्छसि तथातेनैवप्रकारेणकुरुप्रवर्तितेष

गी॰
टी॰अ॰

२७५

सर्वगीतार्थमुपसंहरति इति हेअर्जुनेन मया सर्वज्ञेनतेन
भ्यमिति एतद्गुह्याद्गुह्यतरं रहस्यं ज्ञानमाख्यातं उक्तं तेन
यथोक्तं शास्त्रमशेषेण समस्तं यथोक्तं वार्थजातं विमृश्य
विमर्शनमालोचनं कृत्वा यथा इच्छसि तथा कुरु ६३

श्रीधरीसुबोधिनी

सन्दर्भार्थमुपसंहरन्नाह इतीति एषोऽपि व्यक्तार्थः परं
यथेच्छसि तथा कुरु इत्युपेक्षाभासः स्वाज्ञयवहुमितत्वाभास
श्रमभक्तमत्यपेक्षातो विनत्यात् विमृश्यैतदशेषेण तत्त्वेन निः
शेषमुक्तार्थविमर्शस्य प्राग्विधानानुपपत्तेश्च किंच
शेषोक्तं भवति तदुपदिष्टार्थविमर्शनात्मा ... कृत्स्नेन
वर्तनमयोग्यत्वात्कन्यान्निषिद्धमेव मया विमृश्येति तस्मि
नवसरे मद्देशस्य निवृत्तेः संभवात्स्वधर्ममेवाचरसीति स्वाज्ञ
न्यां तव निरपालमेवानुमिष्टमिति ६३ ॥

मधुभाष्य

६३॥

भाषा अनुवाद टीका

अब समस्त भगवद्गीता का अर्थ कहके तात्पर्य कहते हैं कि इस प्र
कार से मैंने दया करके तुमको ज्ञान उपदेश दिया और सो।
ज्ञान कैसा है इस अपेक्षा से कहते हैं कि गुह्य कहे गोपन क
रने योग्य तथा मंत्रयोग आदि से भी जो ज्ञान गुह्यतर अति र
हस्य है सोई मैंने कहा इससे तुम गीताशास्त्र को अच्छी तर
ह आलोचन करके फेर तुमारी जैसी इच्छा होय तैसा करो
भावार्थ यह कि इस गीता के अर्थ को विचार करने से अवश्य
ही तुमारा मोह निवृत्त हो जायगा यह भगवान ने कहा ६३

दोहा

कह्यो ज्ञान यह तोहि कों अतिगुह्यतम हि मैं हु याहि वि
चार अशेष सें जो चाहत करसेहु ६३॥

275

464

सर्वगुह्यतमं भूयः शृणु मे परमं वचः इष्टो
सि मे दृढमिति ततो वक्ष्यामि ते हितं ६४ ॥

शांकरभाष्य टीका १

तथाभूतोपि मयोच्यमानं शृणु सर्वगुह्यतमं सर्वगुह्येभ्योऽत्य
न्तगुह्यतमं रहस्यं उक्तमप्यसकृद्भूयः पुनः शृणु मे मम परमं
प्रकृष्टं वचो वाक्यं न भयात् नाप्यर्थकारणाद्वा वक्ष्यामि किं तर्हि इ
ष्टः प्रियोसि मे मम दृढमव्यभिचारेणेति कृत्वा ततस्तेन कार
णेन वक्ष्यामि कथयिष्यामि ते तव हितं परं ज्ञानप्राप्तिसाधनं ६४

आनंदगिरिकृत टीका २

गीताशास्त्रस्य पौर्वापर्येण विमर्शनद्वारा तात्पर्यार्थप्रतिपत्त
मसमर्थं प्रत्याह भूयोपीति किमर्थमित्युक्तं पुनः पुनरभि
दधासीत्याशंक्याह न भयादिति ६४ ॥

इति गंभीरं गीताशास्त्रार्थमशेष स्वामिकृत टीका ३ तः पर्यालोचयितुमशक्नुवंतः कृपया स्वयमेव तस्य सारं
संगृह्य कथयति सर्वगुह्यतममिति ॥

त्रिभिः सर्वेभ्यो गुह्येभ्यो गुह्यतमं मे वचस्तत्र तत्रोक्तमपि भूयः पु
नरपि वक्ष्यमाणं शृणु पुनः पुनः कथने हेतुमाह दृढमत्यंतं मे म
मत्वमिष्टः प्रियोसि इति मत्वा ततएव हेतोस्ते हितं वक्ष्यामि यद्वा त्वं
ममेष्टोसि मया वक्ष्यमाणं च दृढं सर्वप्रमाणोपेतमिति निश्चित्य
ततस्ते वक्ष्यामीत्यर्थः दृढमतिरिति केचित्पठंति [illegible] ६४

पैशाचभाष्य टीका ४

सर्वगुह्यतमं सर्वरहस्यतमं भूयः पुनरपि शृणु मे परमं वचस्तत
स्मात्स्मात् हितं कुशलम् ६४ ॥

रामानुजभाष्य टीका ५

सर्वगुह्यतममिति सर्वेष्वेतेषु गुह्येषु भक्तियोगस्य श्रेष्ठत्वात् गु
ह्यतममिति सर्वमेवोक्तं इदानीं तद्गुह्यतमं प्रवक्ष्याम्यनन्यत्वेनमा
दां भूयोपि तद्विषयं परमं मे वचः शृणु इष्टोसि मे दृढमिति तत
स्ते हितं वक्ष्यामि ६४ ॥

श्री·
गी·टी·
म·

276

अभिनवगुप्तकृतटीका ६

ब्राह्मणादीनां कर्मप्रविभागनिरूपणं स्वभावो वस्तु मतिका
मतीति तत्र यत्स्वभावस्य भवतो निष्कृतोऽपि शक्तिः स्वभावाद्या
न्नियोक्तानामव्यभिचारेण भजते केवलेन पातित्रुक्तस्य गुणपाप
संबंधः अतो मदभिहितविज्ञानप्रमाणपरः सरीकारेण कर्मा
णि कुर्वन्नपि तथा सति वै योनिवृत्सनी मस्यार्थस्य पारिकर्वंवपघट
नतात्पर्यमहावाक्यार्थस्य अवान्तरवाक्यानां स्वशार्थेः संदेयेण
ज्ञानस्य शाश्वतस्य निशेवाग्जालपरिहारेण निश्चितमाहत्वद्याद्वि
सुहृद्येमादि सर्वमेतद्व्याख्यातमिति नवं तरायस्ते पठ ईश्वरः
परमात्मा वर्षं पुरस्ताते नग्राह्यः तत्र ह्यपि प्रातः कर्मरि वैद्वरिभ्वा
त्मन्येव विस्पष्टेन कर्माणि स्थितिभाजि भवंति नहि निशित
तरनखरकोटिविदारितमदकरिकरटगलितमुक्ताफलानि
करपरिकरप्रकाशितप्रतापमहसि सिंहकिशोरके गृहाणस्थिति
रपि चपलमनसो विद्रवणमात्रवत्सशालिनो हरिणपोतकाः
स्वैरं स्वव्यापारपरिशीलनापटुभावमवलंवंते इति तमेव शरणं
गच्छेत्युपक्रममत्प्रसादादिति निर्वाहवाक्यमभिदधद्भगवान्पर
मात्मानमीश्वरं वासुदेवं चैकतया योजयतीति तद्देवदेवज्ञानमुक्त
शत्वादेहेदोत्ताट पिशुनत्वपरमार्थप्रकाशनात् एतच्चाशेषेणावि
स्तरेणेति तात्पर्यमत्र विचार्यमर्थः तत्त्वतात्पर्यं यथावसरमस्माभिः
स्वेगीतार्थिकेदेवप्रकाशितम् यद्यपि तथापि स्फुटमशेषविमर्श
नेप्रदर्शयिते उपादेयतमेतत् नास्मिन्निरूप्यमाणेऽनुष्यमाणे वा
मतिरस्पर्शि [illegible]
॥

परमार्थप्रपा[illegible] टीका ७

अयोक्तप्रकारेण पापेकर्तृत्वभ्रमाकुलं नं प्रतिपरमकारुणि
कः परमात्मा संदेशं तेन सर्वगीतार्थसारं चरममुपक्रमते सर्वगु
ह्यतममिति त्रिभिः सर्वेभ्यो गुह्येभ्योऽपि परमगुह्यतममवधारणी
मेव वचः शृणु तत्र संगीतासीनस्य परमात्मतत्त्वमभिकथयेत्ता

वान्ममतान्ववेधस्माह इष्टइति यतस्त्वंदृढमतिरिष्टोसेक
स्य इतिमेइष्टोमीष्टः सेमतोसितनेस्तेनकारणेनतेहितमुप।
कारकेवक्ष्यामि ६४ ॥

वनमाली टीका ८

इतिगंभीरस्यगीताशास्त्रस्याशेषतः पर्यालोचनक्लेशानिवृ
त्तयेकृपयास्वयमेवतस्यसारंसंक्षिप्यकथयितुंप्रतिजानी।
ते सर्वेति सर्वेभ्योगुह्यात्कर्मयोगादितोगुह्यतममतिरहस्यंप
सेकसैयाविक्तमनर्थंपरमंसर्वतःप्रकृष्टंमेममवचोवाक्यं
भूयः तत्रतत्रोक्तमपिलववगहार्थंपुनर्वक्ष्यमाणंशृणुन
लाभक्ष्याणोव्यासायपुनर्ब्रवीमि किंविष्टः प्रियोसिममदृ
ढमतिशयेनइतियतस्तेनैवइष्टत्वेनवक्ष्याम्यहंइष्टोपिसन्तंहे।
तेनवक्ष्येपरंश्रेयः दृढमतिरितिपाठे यतस्त्वंदृढमतिरितिव
तिपाठेयतस्त्वंदृढमतिरतोवक्ष्यामीत्यर्थः ६४ ॥

उत्तमवैजयंती टीका ९

सर्वेभ्यः कर्मज्ञानादिसाधनेभ्योभक्तेः साधनसाध्यरूपत्वाछ्रे
ष्ठत्वंतेप्रतिजानीतेसर्वगुह्यतममिति भूयः इदंतुतेगुह्यतमं
प्रवक्ष्याम्यनसूयवेइत्यादिनापूर्वंयद्गुह्यतमंमयोक्तंतदेवभूयः
पुनरपिमेममसर्वगुह्यतमंसर्वेभ्योगुह्येभ्यःसमेभ्यआदिमध्यैः
निशायितेगुह्येगोप्यमितिसर्वगुह्यतमंतत्रतत्रगुह्यतममुक्त
मत्रतुसर्वगुह्यतममितोयान्विशेषः परमंराजविद्याराजगुह्य
पवित्रमन्मनाभवेत्यादिनापूर्वंयदुक्तंतत्सारभूतंशृणुवचः स
र्वगीताशास्त्रसाररूपंवचनंस्मरणमात्रयानतयाश्रवणोक्तंत
त्रशास्त्रसारमत्रतुसर्वगीतासारमितिविशेषः पुनः कथनस्य
पिष्टपेषणत्वात्किंप्रयोजनमित्याशंकायांतत्रसहेतुकंप्रयो
जनमाह इष्टइति यतस्त्वंमेममइष्टःपरमप्रियोसितथापिदृढम
तिर्दृढोनिश्चयबुद्धिः नह्यप्रियप्रणामिसमापन्नायकोक
स्त्रोषणामिंद्रियाणामिन्यायविद्यासाभावस्यमपितथैवोक्ते
तान् ननोहितोस्तिनवहितेनरोणिनीमहोषपिविहितकारंवचोवक्ष्या

+ अतिगंभीरस्य गीताशास्त्रस्याशेषतः पर्यालोचनेन क्लेशनिवृत्तये कृपया स्वयमेव तस्य सारं संक्षिप्य कथयति ॥

श्री. गी. टी. ग्र.

277

मित्रयाप्येतदेवानुशंसेनात्मदिग्याशयः ६४ ॥

मधुसूदनी टीका ९

+सर्वं हि गुह्यात्कर्मयोगाद्गुह्यतरं ज्ञानमाख्यातमधुनातु क
र्मयोगानन्तरं भक्तज्ञानाच्च सर्वस्मादतिगुह्यं रहस्यं गुह्यतमं पर
मं सर्वतः प्रकृष्टं मे मम वचो वाक्यं भूयः तत्र तत्रोक्तमपि त्वदनुग्र
हार्थं पुनर्वक्ष्यमाणं शृणु न लाभपूजाख्यात्यर्थं त्वां ब्रवीमि किं
तु इष्टः प्रियोसि मे मम दृढमतिशयेन इति यतस्तेनैव इष्टेन तव
हितं वक्ष्यामि कथयिष्याम्यहं इष्टोपि सन्न हितं न वदितं परमेश्वरः
६४ ॥

सदानंदी टीका ११

अतिगंभीरभावस्य गीताशास्त्रस्य सर्वतः पूर्वापरपरामर्शाद्दुरि
लेशनिवृत्तये १ कृपया स्वयमेवेशः संक्षिप्य नमव कथय
त्यत्र सिद्धांते भगवान्कारुणानिधिः २ कर्मयोगात्पराशस्याद्ज्ञाने
गुह्यतरे कृते इदानीं कर्मयोगाच्च तत्फलाच्च नवोद्यतः ३ सर्व
स्मादपि संयोगाद्रहस्यमतिदुर्लभं प्रकृष्टं सर्वतो वाक्यं ममास्य
म रस्य च ४ मूलतत्रोक्तमपि त्वनन्तप्रीतिकाम्यया वक्ष्यमाणं शृणुत्वं
भोः किमर्थं तेब्रवीम्यहं ५ न लाभपूजाख्यात्यादिसिद्धये किं तु मे दृ
ढः प्रियोस्यतिशयेनेति यस्मात्तेनैव हेतुना ६ कथयिष्याम्यहं श्रेयो
पि श्रेयस्ते परमं हितं ७ भक्तिर्हरे प्रेमलक्षणा नितदुर्लभा न सिद्धा वाक्ये
न्तः इतः परं नूनं प्राप्तिमतो मोक्षपदं करे स्थिते ननो विना श्रेय उपैति
कश्चन ८ ६४ ॥

नीलकंठी टीका १२

एवं यथोक्तकरणमभ्यन्तरायापि अतिवात्सल्यात् श्लोकद्वयेनैव कृ
त्स्नशास्त्रार्थमुपदिशन्तत् हृदयोपेक्षाभ्रमस्य संपादयितुमाह सर्वे
ति सर्वेभ्यो गुह्येभ्यः अतिशयितं गुह्यं सर्वगुह्यतमं भूयः पुनरस्य
कृतमपि मे मम वचनं शृणु परमं परमार्थविषयत्वात् न लोभा
न्नापि भयात्त्वां वदामि किं तर्हि मे मम दृढोसि परमात्मोसि इति हेतो
र्हे कृष्ण अतिशायिनं ते तव हितं यतस्ततो वक्ष्यामि न वृष्टत्वात् विषा
यासहितत्वात् तद्वचनेयाने त्वयि श्रवणेपक्वत्वमिति भावः ६४

आनंदी टीका १३

एवमुपालंभेनसत्रपमभिमुखीकृत्यनिराकाराद्रूपपरमेश्वरसा
मान्येनोक्तएर्वमपिस्वंसाकारमीश्वरंप्रत्यक्षावस्थितंनिर्दिशन् प्रे
मातिशयेनहृदयेसन्निवेशयितुंपुनरपिसिद्धांतयति भूयःपु
नरपिमेमत्तःपरमंश्रेष्ठंपरमेश्वरस्यवचः सर्वगुह्यतममपरम
मुपादेयार्थप्रतिपादनादत्युत्कृष्टमेतदवधारय इतस्त्वंमेदृढः
प्रियःसखाहृढमतिः मदुपदेशाकरणेनिश्चितबुद्धिस्तेहितंव
क्ष्यामि ६४ ॥

रामकंटी टीका ४

केवलंनार्जुनंप्रतिभगवतएवंसंभावना नातःपरंरहस्यंवक्तव्य
मस्तीत्यनेनावधार्यमेतत् अर्जुनःसाक्षात्परस्वरूपदर्शित्वेनानुगृ
हीतःकथमेवंविधोक्तिविषयःस्यात् तथासर्वोपदिष्टानामुपदि
ष्टपरमरहस्यज्ञानविषयेश्रद्धाविशेषोदर्जनार्थंभगवतेतदादि
ष्टम् तथाचानुगृहीतात्यतिप्रसादेनतत्परमेश्वरःपुनःपुनः
प्रतिपादितमर्थमुपसंहारसमयेसिद्धान्ततयाहृदिनिवेशयन्स
विशेषप्रशंसापूर्वंपुनरप्याह इदंमेपरमंनिरुत्तरोपादेयार्थप्रति
पादकत्वात्प्रकृष्टंवचोवचनमतएवसर्वगुह्यतमं सर्वेषांगुह्यानां
रहस्यभूतानामर्थानामुत्तरोत्तरातिशयसंभवादिदंनिरतिशयार्थ
प्रतिपादकंगुह्यतमंसर्वगुह्यानांनिष्टारूपंश्रुत्वावधारय यतस्त्व
त्वंमेप्रियोहृढमतिश्चास्थिरबुद्धिरतोहेतोस्तेहितमत्युत्तरमत्यु
त्कृष्टंवक्ष्यामि कथयिष्यामि प्रियायार्थिनेस्थिरचित्तायशि
ष्यायरहस्यपरमपिवक्तव्यमित्यनेनोपदिष्टंतवक्तुंप्रतिज्ञातमर्थ
माह ६४ ॥

लास्तिकी [illegible] टीका

+ इति गंभीरं गीताशास्त्रमशेषतः पर्यालोचयितुमशक्तं वीक्ष्य कृपया तस्य सारं संगृह्य कथयितुं प्रतिजानीते ॥

+ सर्वेभ्योगुह्येभ्योगुह्यतमंपरममुत्कृष्टमेवचः तत्रतत्रोक्तमपि
भूयःपुनरपिवक्ष्यमाणंशृणु पुनःपुनःकथनेहेतुमाह इष्ट
मत्यंतंमेममदृढःप्रियोसीतिमत्वा ततएवहेतोस्तेहितंवक्ष्यामि
यद्वात्वंममप्रेष्ठोसि मयावक्ष्यमाणंदृढंप्रमाणोपेतमितिनिश्चि
त्यततस्तेवक्ष्यामीत्यर्थः ६४ ॥

पंचोलीटीका

अतिगंभीरं गीताशास्त्रमशेषतः पर्यालोच्य चिन्तमशक्नुवतः कृपयास्वयमेव तस्य सारं संगृह्य कथयति सर्वगुह्यतममिति सर्वगुह्यतमं सर्वगुह्येभ्यो ऽत्यन्तरहस्यभूतं भूयः असकृत् उक्तमपि पुनः मे मम परमं उत्कृष्टं वचो वाक्यं शृणु न भयात् नाप्यन्यकारणात् वक्ष्यामि किं तर्हि मे मम दृढमव्यभिचारेण इष्टोसि प्रियोसि इति कृत्वा ततस्तेन कारणेन ते तव हितं परं ज्ञानसाधनं वक्ष्यामि ६४

रणवीर समिद्बोधिनी॥

अथातिगंभीरार्थं गीताशास्त्रमशेषतो विमर्ष्टुमशक्नुवतः कृपया पूर्वोक्तमतिशयेन सारतः संक्षिप्य नरम्याह सर्वगुह्यतममिति त्रिभिः भूतानामर्थानामत्यन्तं तत्त्वातिशयसंभवादिदं निरतिशयार्थप्रतिपादकत्वात्सर्वगुह्यतमं सर्वेभ्योपि रहस्येभ्यो रहस्यतमं परमं पार्थहिंसाया प्रवर्तकं परमिहिंसयति हेतुत्वेन प्रकृष्टं वा से मम वो च वचनं मा पृष्ट्वा निगदितमपि भूयोपि कथ्यमानं पुनः श्रुत्वा वधारय दृढमतिः स्थिरबुद्धिर्यतस्त्वं मम इष्टः परमप्रेमास्पदमसि ततो हेतोस्ते हितं वक्ष्यामीत्यन्वयः ६४॥

मधुभाष्य

६४॥

भाषा अनुवाद टीका

अतिगूढ अर्थसे युक्त जो गीताशास्त्र तिसकी सम्यक आलो
चनाकरने कोअसमर्थ जो अर्जुन तिनसे अनुग्रह करके भग
वान आप ही गीता का सारसंग्रह करि इस श्लोकसेले तीन
श्लोकके द्वारा कहतेहैं कि उस सब गोपनीयसे भी अतिगुह्यत
म जो हमारे वचन यद्यपि प्रसंग प्रसंगपरकहे भी गये हैंपर
तो भी फेर कहताहूं सो तुमसुनो औरवार वार कहने मे हेतु
कहतेहैं कि तुम हमारे दृढकरके अत्यन्त प्रियहो इसीसे तुमारी
प्रीति औ हितके अर्थफेरभी कहूंगा अथवा मेरीवाक्य कोतु
म ने दृढ प्रमाण करके जाना इससे तुम हमै अति प्रिय
हो इससेफेरितुमारे हितकेजोवचनहै सोकहूंगा ६४ ॥

दोहा

सर्वगुह्य अति फिर सुनहुं मोरे वचन हितोय दृढमति
मोराप्रियहै तातें तोहि कहों सोय ६४

279

मन्मना भव मद्भक्तो मद्याजी मां नमस्कुरु मा
मेवैष्यसि सत्यं ते प्रतिजाने प्रियोऽसि मे ६५ ॥

शांकरभाष्य टीका १

तद्धि सर्वहितानां हिततमं किं तदित्याह मन्मना भव मच्चित्तो भ
व मद्भक्तो भव मद्भजनो भव मद्याजी मयि यजनशीलो भव मां
नमस्कुरु नमस्कारं मयि ममैव कुरु तत्रैवं वर्तमानो वासुदेव ए
व सर्वसर्वसमर्पित साध्यसाधनप्रयोजनो मामेवैष्यसि आगमिष्य
सि सत्यं ते तव प्रतिजाने सत्यां प्रतिज्ञां करोम्येतस्मिन्वस्तुनीत्य
र्थः यतः प्रियोऽसि मे एवं भगवतः सत्यप्रतिज्ञत्वं बुद्ध्वा भगवद्भक्तेरव
श्यंभाविमोक्षफलमवधार्य भगवच्छरणैकपरायणो भवेदिति वा
क्यार्थः ६५ ॥

आनंदगिरि टीका २

हितमिति साधारणनिर्देशे कथं परमिमादिविशेषणमित्याशं
क्याह तद्धीति तदेव प्रश्नद्वाराविष्करोति किं तदित्यादिना उत्तरा
र्द्धं व्याचष्टे तत्रेति एवमुक्तया रीत्या वर्तमानस्त्वं तस्मिन्नेव वासुदे
वे भगवति अर्पितसर्वभावो मामेवागमिष्यसीति सम्बन्धः सत्यप्र
तिज्ञाकरणे हेतुमाह यत इति इदानीं वाक्यार्थं श्रेयोऽर्थिनो प्रवृत्त्य
पयोगित्वेन संगृह्णाति एवमिति ६५ ॥

स्वामिकृत टीका ३

मन्मन इति मन्मना भव मच्चित्तो भव ममैव भक्तो भव मद्याजी मद्यजनशीलो भव
मामेव नमस्कुरु एवं वर्तमानस्त्वं मत्प्रसादाल्लब्धज्ञानेन मामेवैष्यसि
अत्र संशयं माकार्षीः त्वं हि मे प्रियोऽसि अतः सत्यं यथा भवत्येवं तुभ्यमहं
प्रतिजाने प्रतिज्ञां करोमि [illegible] ६५

पिशाचभाष्य टीका ४

मन्मना मद्गतमनाः मद्याजी मद्पूजकः मामीश्वरं सकलगुरुं नमस्कु
रु तत्फलमाह मामेव वासुदेवाख्यं परमेश्वरमेष्यसि प्रतिजाने उपदिशा
मि ६५ ॥

रामानुजभाष्य टीका ५

मन्मनेति वेदांतेषु वेदाहमेतं पुरुषं महांतं आदित्यवर्णं तमसः परस्ता
त् तमेवं विद्वानमृत इह भवति नान्यः पंथा विद्यतेऽयनाय

श्री॰
गी॰टी॰
अ॰

२८०

न विहितेन तु वेदनोपासनध्यानादिशास्त्रवाच्यदर्शनसमानाकारेस्मृ
तिसंतानमनसर्थोपि येन तस्मिन्मयि मनो यस्येति इह मन्मना भवेति विधी
यते मद्भक्तः अत्यर्थमतिप्रियः अत्यर्थमतिप्रियत्वेन त्वमनिरतिशयप्रियो
स्तीति संततिं कुरुष्वेत्यर्थः मद्याजी नत्वापि मां नमस्कुरु इमं तु षड्भिर्यज
नैर्यजते अत्यर्थप्रियमदाराधनपरो भव आर्थ्यते हि परिपूर्णो ब्रह्म
इति॰ तिः मां नमस्कुरु नमो नमः ममेपातिमात्रमात्मीभाव मनसर्थप्रियेयुक्त।
विमृश्यः एवं वर्तमानो मामेवैष्यसि इति एतत्सत्येन प्रतिज्ञाने न तव प्र
तिज्ञां करोमि नोपच्छेदमात्रं यतस्त्वं प्रियोसि मे प्रियो हि ज्ञानिनोत्यर्थ
महं स च मम प्रिय इत्युक्तं एवं समोवोक्ते यस्मम यातिमात्रप्रीतिर्वर्तते न मम
पि तस्मिन् तिमात्रप्रीतिर्भवति नहि योगमसहमानो हं तं मोचयामि
अतः सत्यमेव प्रतिज्ञाने मामेवैष्यसीति ६५ ॥

अभिनवगुप्तकृतटीका ६ ॥ गुह्यतमं यदत्र निश्चितं तज्ज्ञान
मिदानीं स्पष्टयित्वाह॰ मन्मना भवेत्यादिना शास्त्रे ब्रह्मार्पण एव सर्वथा प्राधान्यमिति निश्चितं ब्रह्मार्पण एव
कारिणः शास्त्रमिदमर्थ

परमार्थप्रपा टीका ७ वदितुकाम ६५

तत्किमित्याह मन्मना इति यदा नर्दृष्टिर्भवसि तदा मन्मनाः अहमेव
मनसि यस्यासौ मन्मनाः न विषयान्तरे चित्तमभिनो विवक्षितमिवमाकु
विमृश्यः वासुदेवो भक्तो भव न वपकारभक्तियुक्तो भव कर्मणाक्रि
यमाणेन मद्याजी मद्यजनशीलो भव न अन्यकर्मागदेवतास्वेतया मिति न।
स्थितं मामेव नमस्कुरु अनेनोपायेन मामेवैष्यसि प्राप्स्यसीति न प्रो
चना मात्रं किं तु सत्यं यथा स्यात्तथा प्रतिजाने प्रतिज्ञां करोमि यतस्त्वम
हमत्तानेमि प्रियोसि परमप्रेमास्पदमसि नतु मंके टिप्पणिकास्य ब्रह्माका
रमनस्येन्न भवति सह स्यान्तमदाकारमे तत्कार्यं सवेदसाध्यं सकल
करणेन कर्म मत्प्रदेहिनो वेत्रिसार तमप्यणमनन्न मयापि स्थिते
मतज्ञानत्वकेनानु सर्वधर्मान् व्रजशरणं [illegible] पार्थमामेकमेव म॰
६५ ॥

वनमाली टीका ८

तदेवाहमदितिमपि सदनेन गुणो निरन्तरावृत्तिं त्वमनो यस्य स मन्मा।
नारागिणा विषयेष्विवातिप्रीमास्वा विकमनो हृती मत्येवत्तु विमर्थः भा॰
ननु केंसादिरपि तथात आह मद्भक्तः आणादिसहस्वेष्विवातिप्रमाण
मत्पत्रकः मद्विषयेणानुरागेण सदा मां नमस्कुर्विति विधीयते न

द्विषयोनुरागएवकिंतस्मादित्यतआह मद्याजीमांयष्टुंपूज।
यितुंशीलंयस्यसतदामद्याजीपरोभवपूजोपकरणाभावेतुमां
नमस्कुरु कायेनवाचामनसाचप्रह्वीभव इदंचार्चनवंदनेचा
मेषामपिभागवतधर्माणामुपलक्षणंउक्तंचश्रीभागवते श्रव
णंकीर्तनंविष्णोःस्मरणंपादसेवनं अर्चनंवंदनंदास्यंसख्यमात्म
निवेदनमिति एवंसदाभागवतधर्मानुष्ठानेनमय्यनुरागोम
न्मनस्कताःसनमत्प्रसादाद्विहताशेषाविद्यादिदोषः प्रविर्भू
तपूर्णानंदस्वरूपः सन्मामनंतगुणंवैकुंठनाथंवासुदेवमेव
प्राप्स्यसि त्वमत्रसंशयंमाकृथाःसत्यंतेतवप्रतिजानेसत्याम
वप्रतिज्ञांकरोम्यस्मिन्नर्थेयतःप्रियोसिमेप्रियस्यप्रतारणानुचि
तमेवेतिभावः अनेनयत्सर्वमुक्तंयतःप्रवृत्तिर्भूतानांयेनसर्व।
मिदंततं स्वकर्मणातमभ्यर्च्यसिद्धिंविंदतिमानवइत्याद्युक्तं
मत्कृद्देनसारत्वप्रकटनात् ६५ ॥

ऊसमवैजयंतीटीका ९

तदेववचःप्राह मन्मनाभवेतिमद्भक्तोम ममभक्तोदेवान्तरभाव
रहितेनसर्वंसर्वथावच्छिन्नेनमदेकनिष्ठस्तविधेयात्मीयेरिभ
क्तेषुमध्येचिदचिदात्मकजगद्विचित्राभिन्नेष्वस्तितत्तानवानमस्ते
वकस्त्वंभवकीदृशः सर्वमपेक्षापाविशेषणाचयेणनलक्षणमा
हमन्मनाइतिमय्येवदानेकवैयजगद्विचित्रनिर्मितोपादानका।
रणोनन्तगुणशक्तिकेमहाविभूतिपतौजगज्जन्मादिलीलेज
गदुपकृतिमतिहिमजचरभजरूपेमय्यमातद्विस्वरयोरादि
व्यालंकारालंकृतेगोपीकदाचिंचितेनंदनंदनेवसुदेवसुतेनव
न्मारव्यौसर्वेश्वरेकेलिमनोःपवित्रंतेलयावाच्छिन्नध्यवास्टित
लक्षणंध्यानसंतानरूपंकेयस्यसमन्मनाभव पुनःकीदृ।
शः मद्याजीमांयष्टुमर्चितुंशीलंयस्यसमन्निरतिशयप्रियत्वेनमदा
राधनपरोभवमांनमस्कुरुतनमोनमनंममपिनिरतिशयप्रियत्वेनप्र
ह्वीभावंकुरु मन्मनाइत्यनेनान्तःकरणेनामयाजीत्यनेनवाह्य
करणानां नमस्कुर्वित्यनेनदेहस्यचवृत्तीर्मय्येवकुर्वितिसूचितं
एवंमद्भक्तस्त्वंभविष्यसिचेत्तर्हिमामेवएवकारेणमार्यपवयत्तुर्ह

श्री·
गी·टी·
म·

रइति वदन्योगो व्यवच्छिद्यते तेन मामेव नीलोत्पलं श्यामलत्वादि
गुणकं चतुर्भुजमभिरामलालितपदारुजेराधाननारविंदं चरीकेक्र
प्र· लमेवैष्यसि प्राप्स्यसि न तु मम स्वरूपान्तरे तत्त्वसाक्षात्कारेण मे गुष्टमात्र
मेतत्त्यामि गणवानस्मिहृवा राहादिरूपं वेमे तत्त्वसेने प्रियमित्र
सत्वा तेन अहं प्रतिजाने प्रतिज्ञां करोमि यतस्त्वं मे मम प्रियो
ऽसि प्रियस्याग्रे मिथ्याभाषणमनुचितं यस्य मय्यति प्रीतिर्भवा
ति तद्वियोगे सोढुमहं न शक्नोमीति मयाहं वे मे वोके प्रियो हि
ज्ञानिनोऽत्यर्थमहं स च मम प्रिय इत्यादि नाश्रे मदाचितिविश्व स्मि ९०
हि मामेवैष्यसीत्यर्थः यद्वा मामेवैष्यसीत्येतत्वा गुरुसंसप
यं करोमि सत्येन यच्च तथ्यमेवे तिनानार्थवर्णनात् न तु मा गुरा
णाम पृथ्व्यकरणादपि मे संशयनाशो नास्तीति चेत्तत्राह प्रतिजा
ने प्रतिज्ञां करोमि हे पाण्डव यतस्त्वं मे प्रियोऽसि मा शुचः अस्मामेव वद
६ ति प्रियं नयताः यन्ति यतैर्हरिभवान्ध्वी चन्द्रगिरिशाकल्लीभवेत
प्रत्येनो यत्निः कृस्नेन ममेति वचो भवेदिम योगप वर्णाभारते म
यैवोक्तं नान्यरामो हि नाभिभाषते इति वाल्मीकीयश्रीरामवचनाच्च
६५॥

मधुसूदनी टीका ९

तदेवाह— मय्येव भगवति वासुदेवे मनो यस्य स मन्मनाः भव सदा मामेव चिंतय वे
षेणाकेसरिशिखपालादिरपि तथाः तत्राह मद्भक्तः प्रेम्णा मद्भजन
रतः मद्विद्वेषेण तु रागेण सदा मद्विषयमनः कुर्वित्ति विधीयते
त्वद्विषयोऽनुराग एव केन स्यादित्यत आह मद्याजी मद्यजनशीलः
शीलं यस्य स सदा मम पूजापरो भव पूजोपकरणाभावेन मां नमस्कु
रु कायेन वाचा मनसा च प्रह्वीभावेनाराधय इदं चार्चनं वंदनं चा
न्येषामपि भगवद्धर्माणामुपलक्षणं तथा चोक्तं श्रीभागवते श्र
वणं कीर्तनं विष्णोः स्मरणं पादसेवनं अर्चनं वंदनं दास्यं सख्यमा
त्मनिवेदनं इति पुंसार्पिता विष्णौ भक्तिश्चेन्नवलक्षणा क्रियते भ
गवत्यद्धा तन्मन्येऽधीतमुत्तममिति एतच्च भक्तिरसायने व्याख्यातं
विस्तरेण एवं सदा भगवद्धर्मानुष्ठानेन मय्यनुरागो मम मन्मना
तन्मयो भगवन्तं वासुदेवमेव एष्यसि प्राप्स्यसि वेदांतवाक्यजनितेन
न महोपेनतच्चात्र संशयमाकार्षीः सत्यं यथार्थं ते तुभ्यं प्रतिजाने

सत्यामेव प्रतिज्ञां करोम्यस्मिन्नर्थे यतः प्रियोसि मे प्रियस्य प्रतारणानो
चितैवेति भावः सत्यं ते प्रारब्धकर्मणोंते सत्यं मामेष्यसीति वा प्रत्यवा
दापेत्तयाविश्वासस्वार्थं प्रयोजने प्रथमव्याख्यानमेव श्रेयः अनेन य
त्सर्वमुक्तं यतः प्रवृत्तिर्भूतानां येन सर्वमिदं ततं स्वकर्मणा तमभ्य
र्च्य सिद्धिं विंदति मानवः इति तद्व्याख्याने मच्छब्देनेश्वरत्वे प्रकटना
त [illegible]
[illegible] ६५ ॥

सदानंदी टीका ११

तदेवाह कृपासिंधुः स्वभक्तायार्जुनाय एव वासुदेवे भगवति मयि
यस्य मनः स त्वं १ सदा मां चिंतयेत्यर्थः मद्भक्तो भव सर्वदा प्रेम्णा
मय्यनुरक्तः सन्नहिंषयेमनः कुरु २ मामेव प्रीणयितुं यष्टुं शीलं य
स्य तथाभव मयि वा मनयागेयेण मद्याजी तन्मयोभव ३ इज्योपकर
णाभावे मामेव त्वं नमस्कुरु कायेन मनसा वाचा भक्तोभावेन मोभ
ज ४ एवंच भगवद्धर्मानुष्ठानेन मयीश्वरे अनुरागोद्रेकेनैव भगवद्भ
गवतो नमः ५ एवं भागवतो भूत्वा भगवंतं मामाहरिं प्राप्यसि अ
तिगीर्भिः अयत्नेनात्मानमहं ६ त्वमत्र संशयं दुर्हृष्टं मा कार्षीः मद्वच
स्यतः सत्यामेव प्रतिज्ञां तेह्यस्मिन्नर्थे करोम्यहं ७ यतः प्रियोसि म
तस्मात्प्रियस्य प्रतारणा अनुचिता नोति विश्वासं मद्वक्ये सदा कुरु ।
८ यतः प्रवृत्तिर्भूतानां येन सर्वमिदं ततं स्वकर्मणा तमभ्यर्च्य सिद्धिं ।
विंदति मानवः ९ इत्यनेनोक्तस्य यच्छब्दस्य तत्त्रिपाद्यस्य वस्तुनः मच्छब्दे
नात्र कथनं कृतं भगवता स्वयं १० स एव भगवान् कृष्णो वासुदेवोऽभि
न्नो विभुः अद्वैतीयस्तस्यात्मैव यः शरण्य इति निश्चिते ११ नान्तस्य र
तेः किंचिद्विक्लेपः साधनमिष्यते समस्तेभ्यदेवेभ्यः प्राणादिभ्य वास्त
वे ११.६५ ॥

नीलकंठी टीका १२

तदेव गुह्यतमं हितमाह मन्मना इति ग्रहेशमगात्मानंदैकघनः
परिपूर्णस्तदाकारं मनो यस्य स मन्मनाः भव एतेन ब्रह्मात्माभेदो
पिसाक्षात्कर्तव्य इति उत्तरषट्कार्थ उक्तः कथमेवंविधं ज्ञानं ।
निश्चलं स्यात्तत्राह मद्भक्तो भव एतेन भगवदुपासनात्मको मध्य
मषट्कार्थ उक्तः कथं मत्स्वरूपभक्तिरुदेष्यतीत्यत आह मद्या

जीभगवदर्थकर्मकरणशीलोभव एतेनकर्मप्रधानस्याप्यधिका
र्योविहितः नत्वयस्यभगवद्याजित्वंनसंभवतिदारिद्र्यान्न्यायभावा
द्वातस्यभगवद्भक्तिदौर्लभ्याद्वालोकारावेनोश्रुतिर्दुर्लभनरेत्याशीत्याह
मांनमस्कुरु प्राकृतभक्तोऽप्रतिमादौभगवन्तंसर्वोपचारसमर्पणेन
नमस्कारादिनासम्यगाराधयेत्यर्थः तथाचास्यलाघवेनोनमस्कारस्यै
वयत्नत्वमुदाहरति योनमस्यत्स्वच्छरत्नियतोवैनमस्कृतिद्विस्वाल
णंभवतीतिच एवमत्रसोपानत्रयारूढस्यफलमाह मामिति
मामेवत्वत्पदार्थंसर्वजगत्कारणंसर्वैश्वर्यंसर्वशक्तिमखंडैकरसंत्व
मेष्यसिप्राप्स्यसिबिंबइवप्रतिबिंबंघटाकाशइवमहाकाशं अस्मिन्न
र्थेशपथंकरोतितेतवपुरःसत्यंब्रवीमितात्पर्यभूतंप्रतिजानेप्रतिज्ञां
करोमिमामेवैष्यसीति प्रियोऽसिमे यतस्त्वंममप्रियोऽसिअतःप्र
तारणानर्हंत्वयिसत्यमेवाहंब्रवीमीत्यर्थः ६५ ॥:

आनंदी टीका १३

पदार्थोत्रवक्तृशोकाव्याख्यातःसर्वःवाक्यार्थस्तुज्ञानकर्मसमुच्चया
नुष्ठानोपदेशोपसंहारोऽयमिति मत्प्रियोऽसि अतस्त्वंप्र
तिजाने अग्रिमश्लोकोक्तमानांप्रतिज्ञासत्यांयथार्थमेवक
रोमि ६५

रामकंठी टीका १४

मामेवैष्यसीत्यत्रदंतंनवमेवितत्यव्याख्यातं किंतेनावन्मात्र
ज्ञानसर्वस्वमितिप्रतिपादयितुंभगवान्प्रतिज्ञांवधातियतः
स्वभावतएवप्रियोऽसिमे ततःसत्यमस्वानवप्रतिजानेप्र
तिज्ञांकरोमि यथानेनभक्तिलक्षणेनपरेणसमाधिनामा
यथोक्तस्वरूपमेष्यसिप्राप्स्यसिमदेकभावमिति किंच ६५

लासिकी [illegible]टीका

प्रतिज्ञातमर्थमाह ×

×एवंविधोममेश्वरस्यभक्तउपासकोभवकीदृशोमन्मनाम
यिप्रतीविमनोमनआत्मकमंतःकरणंयस्यसः तथामद्या
जीमदर्पणार्थमेवोक्तोपत्यायजनशीलःयजनमत्रसर्वस्य
कायिकस्यकर्मणउपलक्षणं तथामामीश्वरंसामान्यास्य
देहमष्टिरूपंनमस्कुरुनमस्कारोत्रवाचिकस्यकर्मणउपल

त्राणं एवंमनोवाक्कायव्यापारैर्मदेकनिष्ठैर्युक्तस्त्वमामेवै-
ष्यरमेष्यस्युपैष्यसि अत्रचसंशयंमाकार्षीःत्वंहिमेप्रियोऽसिप्रि-
यस्यप्रतारणंनोचितेतिभावः अतःसत्यंयथाभवत्येवंतुभ्यंप्र-
तिजानेप्रतिज्ञांकरोमि ६५

पंचोलीटीका

किंतर्हितत्राह मन्मनाइति हेअर्जुनत्वंमन्मनामच्चित्तःमद्भक्तःम। म
याजीमत्पूजनशीलोभवमांनमस्कुरुएवंप्रवर्तमानोमामेवैष्यसि
अस्मिन्नर्थेनैनवप्रतिज्ञानेसत्यंप्रतिज्ञांकरोमियतस्त्वंमममप्रियो
सि ६५

भगवीरसमिद्धेपिनी

वक्ष्यंप्रतिज्ञातमेवाह मन्मनाइति पादत्रयंचनवमेव्याख्यातं य
तः स्वभावतएवप्रेमातिशयास्पदमसिततःसत्यमेतदव्यभिचा
रीति तेनचप्रतिज्ञांकरोमि इति सर्वसारसंग्रहणंत्वयेनकृत्या
दोषः ६५॥

मधुभाष्य

६५॥

283

भाषा अनुवाद टीका

अब समस्त हितों से बढ़ के हित क्या है इस शंकापर कहनेको अंगीकार कियेहुयेगीताशास्त्र सारको कहते हैं कि मन्मना कहे मत्चित्त होउ और मेरहीभक्त कहे आश्रित होउ औ मतयाजी कहे मेरेही पूजनकारी होउ और हमीको नमस्कार करो इस प्रकार वर्तमान रहनेपर मेरी अनुग्रह से आमतत्वज्ञानके द्वारा जो हमको प्राप्तहोवेगो इस मे कछु संशय नकरो क्योंकि तुम हमारे प्रियपात्र हो इसपर तुमको सत्य शपथ करके प्रतीति जिसमे होय इस से हम तुमको प्रतिज्ञा करके कहते हैं ६५

दोहा

मोमे मन ममभक्त हो पूज हुं वंदहुं मोहि मोह पावें तो-
हि सत्त करों प्रतिज्ञा प्रिय है तोहि ६५॥

सर्वधर्मान्परित्यज्य मामेकं शरणं व्रज अहं
त्वा सर्वपापेभ्यो मोक्षयिष्यामि मा शुचः ६६

शांकरभाष्यटीका १

स्या१ कर्मयोगनिष्ठायाः परमरहस्यमीश्वरशरणतामुपसंहृत्याथेदानीं क
र्मयोगस्यागनिष्ठाफलं सम्यग्दर्शनं सर्ववेदान्तविहितं वक्तव्यमि
त्याह सर्वधर्मान् सर्वे च ते धर्माश्च सर्वधर्माः तान् धर्मशब्देनात्रा
धर्मोऽपि गृह्यते नैष्कर्म्यस्य विवक्षितत्वात् नाविरतो दुश्चरितादिति
श्रुतेरिति त्यज धर्ममधर्मं चेत्यादिश्रुतिस्मृतिभ्यः सर्वधर्मान्परि
त्यज्य संन्यस्य सर्वकर्माणीत्येतन्मामेकं सर्वात्मानं सर्वभूतस्थमी
श्वरं अच्युतं गर्भजन्ममरणविवर्जितमहमेवेत्येवमेकं शरणं व्रज न
मत्तोऽन्यदस्तीत्यवधारयेत्यर्थः अहं त्वामेवं निश्चितबुद्धिं सर्वपापे
भ्यः सर्वधर्माधर्मबन्धनरूपेभ्यो मोक्षयिष्यामि स्वात्मभावप्रकाशी
करणेन उक्तं च नाशयाम्यात्मभावस्थो ज्ञानदीपेन भास्वता इत्यतो मा
शुचः शोकं माकार्षीरित्यर्थः ६६ ॥

आनंदगिरिकृतटीका २

वृत्तमनूद्यानन्तरश्लोकतात्पर्यमाह कर्मयोगेति धर्मविशेष
णादधर्मानुज्ञां वारयति धर्मेति ज्ञाननिष्ठेन मुमुक्षुणा धर्माध
र्मयोस्त्याज्यत्वे श्रुतिस्मृती उदाहरति नाविरत इति मामेकमित्या
देस्तात्पर्यमाह न मत्तोऽन्यदिति अर्जुनस्य क्षत्रियत्वादुक्तसंन्यासद्वा
रा ज्ञाननिष्ठायामनधिकारेऽपि तं पुरस्कृत्याधिकारिभ्यस्तस्योप
दिष्टत्वादविरोधमभिप्रेत्याह अहं त्वेति उक्तेऽर्थे दाशमिकं वाक्य
मनुकूलयति उक्तं चेति ईश्वरस्य त्वदीयबन्धननिरसनद्वारा त्वत्पा
लयितृत्वान्न ते शोकावकाशोऽस्तीत्याह अत इति ६६ ॥

ततोऽपि गुह्यतममाह स्वामिकृतटीका ३

सर्वधर्मानिति मद्भक्त्यैव सर्वं भविष्यतीति दृढविश्वासेन विधिकैंकर्यं त्यक्त्वा मदेकश
रणो भव एवं वर्तमानः कर्मत्यागनिमित्तं पापं स्यादिति मा शुचः शोकं
माकार्षीः यतस्त्वां मदेकशरणं सर्वपापेभ्योऽहं मोक्षयिष्यामि ६६ ॥

पैशाचभाष्यटीका ४

सर्वेति श्रुतिस्मृत्याचारसिद्धान्परित्यज्य मो नारायणाख्यमाश्रयेत्र। जगत्स्रष्टुरेशुव स्सर्वशक्तिर्वा सदेवस्त्वां सर्वपापेभ्यो मोक्षयिष्यामि मा शुचः मा शोकं कार्षीः ६६ ॥

रामानुजभाष्यटीका ५

सर्वेति कर्मयोगज्ञानयोगभक्तियोगरूपान् सर्वान्धर्मान् परमनिःश्रेयससाधनभूतान्मदाराधनत्वेनातिमात्रप्रीत्या यथाधिकारं कुर्वाण एव उक्तरीत्या फलसंगकर्तृत्वादिपरित्यागेन परित्यज्य मामे। कं शरणं व्रज कर्तारमाराध्यं प्राप्यमुपायं चानुसंधत्स्व एष एव धर्माणां शास्त्रीयस्त्यागः परित्याग इति निश्चयं शृणु मे तत्र त्यागे भरतसत्तम त्यागो हि पुरुषव्याघ्र त्रिविधः संप्रकीर्तितः इत्यारभ्य यस्तु कर्मफलत्यागी स त्यागीत्यभिधीयत इत्यादौ सुदृढमुपपादितः अहं त्वा सर्वपापेभ्यो मोक्षयिष्यामि एवं वर्तमानं त्वां मत्प्राप्तिविरोधिभ्यो ह्यनादिकालसंचितानन्ताकृत्यकरणकृत्याकरणादिरूपेभ्यः सर्वेभ्यः पापेभ्यो मोक्षयिष्यामि मा शुच शोकं मा कृथाः अथवा सर्वपापविनिर्मुक्तिपूर्वकभक्तियोगारंभस्यात्यर्थभगवत्प्रियपुरुषनिर्वर्त्यकत्वात् संयोगस्य तदारंभविरोधिपापानामानंत्यात् तत्प्रायश्चित्तरूपैर्धर्मैः परिमितकालकृतैः तेषां दुस्तरतयात्मनो भक्तियोगारंभानर्हतामालोच्य शोचतोर्जुनस्य शोकमपनुदन् श्रीभगवानुवाच सर्वधर्मान्परित्यज्येति भक्तियोगारंभविरोध्यनादिकालसंचितानानाविधानंतपापानुगुणान् तत्प्रायश्चित्तरूपान् कृच्छ्रचान्द्रायणकूश्माण्डवैश्वानरव्रातपतिपवित्रेष्टित्रिवृदग्निष्टोमादिकान्नानाविधाननंतान् त्वया परिमितकालवर्तिना दुरनुष्ठानान् सर्वधर्मान्परित्यज्य भक्तियोगारंभसिद्धये मामेकं परमकारुणिकमनालोचितविशेषाशेषलोकशरण्यमाश्रितवात्सल्यजलधिं शरणं प्रपद्यस्व अहं त्वा पापेभ्यो यथोदितस्वरूपभक्त्यारंभविरोधिभ्यः सर्वेभ्यः पापेभ्यो मोक्षयिष्यामि मा शुचः ६६ ॥

श्रीमन्नवरामकृतटीका ६

...आह च सर्वध
र्मान्परित्यज्येति यदिदं गुरुकरणाश्रमसैनिकवेषधारणादि तत्सर्वं
मया त्वत्कर्तव्यात्मधर्मत्वेन परित्यज्य तथाचार्यादिहननक्रियानिषेधम
सधर्मो भविष्यतीति मनसा विहाय मामेवैकं सर्वकर्तारं परमेश्वरं
त्वं तत्र शरणं सर्वस्वभावाधिष्ठायकतया व्रज अतएवाहं सर्वज्ञः
सर्वेभ्यः पापेभ्यस्त्वां मोक्षयिष्यामीति मा शुचः किं कर्तव्यतामो
हेमागाः ६६ ॥ परमार्थप्रपा टीका
अतोपि गुह्यतममाह सर्वधर्मानिति मद्भक्त्यैव सर्वं भविष्यती
ति दृढविश्वासेन विधिकैंकर्यमुक्ता मामेकमद्वितीयं शरणं व्रज
मदेकशरणो भव एवं वर्तमानस्य कर्मत्यागाद्भवेत्पापं भविष्यती
त्याह मा शुच इति शोकं मा कार्षीः यतो हं त्वां मदेकशरणं सर्व
पापेभ्यो मोचयिष्यामि यथाप्यनेकशरणस्य चातकस्य घनादेवा
भीष्टसिद्धिरित्यर्थः अनेन स्वसामर्थ्यातिशयो दर्शितः एतदर्थो
स्वामिभिः एवमहमेव स्वयमिदं वदामीति श्रुतिरपि दर्शिता यद्वा
एवं श्लोके सत्यमेव कर्तृभावेन मत्तनाभवेन्नाद्योगमन्यापकास्वता
रीयमः सोर्क्त्वा तु सर्वधर्मान्परित्यज्य सर्वाणीवमस्मत्तनतो मामे
कमद्वितीयं करसं शरणं व्रज मद्भावात्सकलविकारराहित्येन मदाका
रो भव एवं ज्ञाने सति सर्वमात्मैव ब्रह्म महमस्मीति भेदभावनोत्थे
भ्यः पापेभ्यो दुःखहेतुभ्यः मोचयिष्यामि तदुक्तं नावस्तु विधिनि
षेधौ वस्तुभावे गतस्य श्रुतिभिरभिहितौ नोत्तानशूद्रस्य मैत्रः प्र
भवति हि चिकित्सा रोगिणां प्राणभाजि प्रसभमितनगादे स्मिन्
भेषजे वार्थमेवेति तथा तदुक्तं दृश्याविलासे विकारवेषद्वसत्ता
नागतेनास्मृतिः वर्तमानः श्रुतेमयि भिनैव स्याद्धि पिकिं करतीति
यामा शुचः अनेन शोकः कामक्रोधो लोभश्च तदुक्तं स्मानेकोतिमपा
गते यदुपन्तं शोभास्य सम्यकीडितेति यानेवाद्वैतं त्वं गगनमिति त्वमा
श्रुतिभिः सात्त्विकैः प्राणापानगतौ मनसा ग्रहणे स्वात्मनो दृष्टमन्तः
करणानामनाहतभूतिभ्रवं नैव त्वाह जगतः यतदर्थोपास्मि
वाणीमतानिशान्तेवाभाहिजानतरति श्रुतिः एवं समाख्या दर्शिता

श्री
गी टी
मु
९८६

प्रपन्नानामीश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशे तिष्ठति तमेव सर्वभावेन शरणं ग
छेति पठ्यते तदिहशरणेति सर्वधर्मानिति वर्णधर्मा आश्रमधर्माः
सामान्यधर्माश्च ये वर्णाद्युद्देशेन श्रुत्यर्थेनाविहितास्तान्स्ता। ता^
वान्धर्मान्परित्यज्य विद्यमानानविद्यमानान्वा नाहं समामीश्वरं सर्व
धर्माणामधिष्ठातारं सर्वफलदातारं शरणं व्रज धर्माः सन्तु न सन्तु
वा किं तेरनुष्ठापितैरस्तु तैः भगवदनुग्रहादेव नस्य निरपेक्षादहं
कृतार्थो भविष्यामीति निश्चयेन परमानन्दघनमूर्तिमनन्तगुणस
र्वनियामकं वासुदेवं मामनन्तं भजस्व इदमेव परमं तत्त्वं नातोऽधिक
मस्तीति विचारपूर्वकेण प्रेमप्रकर्षेणानन्यविषयतया मनोवृत्ति
लधारावदविच्छिन्नया सततं चिन्तयेत्यर्थः अत्र मामेकं शरणं व्रज
मनेनैव शरणपदातिरिक्तधर्मपरित्यागलब्धे सर्वधर्मान्परित्यज्येति
निषेधानुवादस्तत्कार्यकारितालाभाय पद्यते यथा सान्निपवे क्रु
त्वोद्वेयमित्युक्ते न शिरारोगिचेति कृपादिनिवत् तथा च ममैव सर्वध
र्मकार्यकारित्वान्मदेकपरायणस्य नास्ति धर्मापेक्षेत्यर्थः न च सर्वध
र्माधर्मसापेक्षा विधीयते संन्यासशास्त्रेण निषेधशास्त्रेण वा लब्धत्वा
त्तत्त्वेदमपि संन्यासशास्त्रं भगवदेकशरणत्वस्य विधित्सितत्वा
त् तस्मात्सर्वधर्मान्परित्यज्येत्यनुवाद एव सर्वशास्त्राणां परमं रहस्य
मीश्वरशरणमेवेति तत्र वशास्त्रपरिसमाप्तिर्भगवता कृतातो विना
संन्यासस्यापि स्वफलापर्यवसायित्वात्ततः संन्यासादिधर्मप्रयत्नाद
रेण भगवदेकशरणतामात्रेणानन्यर्प भगवतः ननु मोक्षहेतु
संन्यासादिधर्मसनादेरणादि प्रवहत्प्रवाहानादिसंसरणहेतुविद्या
यानिवृत्तिरानन्दाविर्भावरूपमोक्षश्च कथं स्यात् नहि स्वधर्मानुष्ठानं
विना चित्तशुद्धिर्विना भगवदपरोक्षं तत्त्वहिना च मोक्षः संभवति तत्रा
ह अहमिति अहं मदेकशरणलक्षणपरमधर्मेण प्रसादितः त्वाम
देकशरणायनपापेभ्यः कृतक्रियमाणकर्मभ्यः सर्वाभ्यो मो मात्र^
चयिष्यामि रक्षयिष्यामि अत्र पापपदेन संसृतिः हेतुः कर्म मात्रमुच्यते
य^ तदधिगम उत्तरपूर्वाघयोरश्लेषविनाशौ तद्व्यपदेशादिति सूत्रे त
था यथापद्मपलाशमापो न श्लिष्यन्त एवंविदि पापं कर्म न श्लिष्यते।

ये ये षी कात्तलमग्नोऽत्रो नेऽत्र हृयेनैवेद्वासर्वपापेभ्यःप्रहृयेनेद्
निश्चानोकर्मचपापपदेनोक्तं तथाचमदेकशरणस्यसर्वकृतस्यमा
रथमिन्नस्यकर्मणोमत्प्रसादात्राशः क्रियमाणकरिष्यमाणयोःक
र्मणोरस्त्रेषोनिर्लेपःमात्रुचोनादिकालप्रवृत्तप्रवाहानादिकर्मन्
पात्विषानोहंकथंमुक्तोभविष्यामीतिशोकंमाकृथाःयावद्भगव
न्निस्वाभाविकोनुरागोनास्तितावद्गुणशुभमर्धर्मात्र्मादेशानुष्ठे
याजातेत्वनुरागेधर्मानंतादृशमदेकशरणेनतेलपारावदवच्छि।
नामादेशमनोहृतिमेथेवसंपाद्यानवकस्वधर्मानुष्ठानफलस्यम
य्यनुरागस्यातत्वान्यानादेशेनाभेनवाधर्मानन्तादृशमदेकशर
णपव्रजतित्वमितिभावः यद्वत्सैवाहंमामेवाशोसुपवाद्द मि
ति त्रिविधंभगवच्छरणत्वमितिनन्नाययोः शरणत्वंसंभवेपिन्नलोके
शरणपदमदृष्ट राजाहमेवेतिवदन् भक्तादिर्हिराज्ञोहं पवनन्नवरत
णीयः ६६ ॥

उत्तमवेजयंती ४

नन्वीदृशात्वदुक्तोपिभवितमहंकथंशक्यानियतः कर्मनिष्ठाया।
त्वदुक्तेमेनुदेवताधुणपरिहरणिताभावात्फलकरैखादित्यागकरण
ह्यासाध्यत्वेकर्मासिद्ध्यान्तःकरणशुद्ध्यभावेनतातज्ञिष्ठायाज्ञाभावः
स्वपरूपादिज्ञानाभावेविशुद्धयायुक्तिरेवकथनुपपद्यतेइत्येवविब्र
वाङ्कल्पेनालभत्रङ्केत्वयानेकविविधत्वधर्मोचितकर्मादेसाधन
न्यतुपदिष्टस्यापिममशोकनिवृत्तिर्नभवेत् तस्मात्त्विमर्थेयच्छ्रेयः ६०
स्यात्त्रिश्चितंवृहितन्मेशिष्यस्तेहंशाधिमांत्वांप्रपन्नमितकृप्यमस्यपु
नस्थानरद्भूपमहाशोपायमेवृहीतिचेन्नयाह सर्वधर्मानिति सर्वधर्मा
न्सर्वानमद्याप्तिविरोधिरूपान् यद्येवंभूतावेदोक्तास्ववर्णाश्रमोवि
तकर्मत्वात भक्तादयोपिसत्तार्हेतानपिज्ञानिकुलविहितान्पितृ
मातृगुर्वादिवचनाचरणादिरक्षणरूपानप्याविलान्धर्मान् पद्ध
सर्वान्प्रतिसमभावरूपानकालस्वभावरूपोस्त्रतत्वशाकृतस्वभावात्
परित्यज्यत्वरूपतस्त्यक्त्वामामस्मच्छ्रूवाच्याहंस्वरूपमनंताचि
न्त्यस्वाभाविककल्याणगुणशक्त्याद्यैश्वर्यप्राकृतसच्छ्रेपान्नम
गलविग्रहेकेशवशाधमनरतिकरवेदितपारमीतेमहाविभूतिपति
परवलसुकृतानमनारायणादिशब्दाभिधेयमशेषस्वरूपंव्रजन्

श्री॰ गी॰ टी॰ अ॰ २८७

देवपुत्रं त्वत्सारथिमेकेन त्वमतोऽमेव च त्वं मे रवत्रि नयनाद्विजीवात्मा
नेशरणं व्रज मम परमाराध्यं परमशरण्यं परमो पायो पेयं श्रीकृष्णमे यं
वार्पन्नमेयायमत्स पत्नी भवत न सर्वैर्ति सामान्यपदेन धर्ममात्राणा
त्यागः प्राप्तः त्व प्यासि विरोधिधर्माणामेव त्यागस्यात्र तन्त्र कुर्माणा।
मिति कुतो लभ्यते चेन्मामेकम हामिन्त्वाभगावद्दमी दित रध
र्माणामेव त्यागस्यान्य त्वेस्याद्दतो न दोषः न तु त्वत्यागिमात्रसिद्धये
इति हिंसानां सर्वधर्माणां त्यागे मम महत्पापं भविष्यतीति चेत्तत्रो।
६६ गुह्यमदमर्थाभित्र सर्वज्ञः सर्व सर्वेश्वरत्वादेशात्त्वात्मानेमन्त्वं सर्वशरण्यः
मच्छरणागतं सर्वपापेभ्यो मत्प्राप्तिविरोधिभ्यो वेदविहितस्ववर्णो
चितधर्मत्यागजन्येभ्यो पहासर्वपापेभ्यो मद्भक्तिविरोधिभ्यः प्राग
पापमिश्रितरूपसंचितक्रियमाणकर्मभ्यः प्रपत्त्यसमसारप्रापकेते
न पापाभिधानं चरतः एवमोक्षयिष्यामि मोक्षत्वापयिष्यामि मा स्व
व स्वमेतद्विषये शोकं माकार्षीः अयं भावः आनुकूल्यस्य संकल्पः प्र
तिकूलस्य वर्जनं रक्षिष्यतीति विश्वासो गोप्तृत्ववरणं तथा आत्मनिक्षे
प कार्पण्ये षड्विधा शरणागतिः अस्यार्थः आनुकूल्यस्य संकल्पः श्री
गुरुपूर्वकस्य सर्वात्मनेति श्रितब्रह्मादिस्थावरांतस्य प्राणिमात्रस्यान
कूलाचरणं प्रवत्सायः चराचराणि भूतानि सर्वाणि भगवद्वपुः
अतस्तदानुकूल्यमेकर्तव्यामिति निश्चय इति वचनात् प्रातिकूल्यस्य व
र्जनं पूर्वोक्तविपरीतहिंसामात्सर्यादित्यागः सर्वथा उज्झायेय
गास्तसंपदं निरोधे उक्तः विश्वासो नाम भगवान् तत्त्वादिगुणसागरः स
त्र॰ र्वेशरण्यः अपचानस्मानिष्यते वेति निश्चयः रक्षिष्यत्यनुकूलान्न
इति याम हटा मतिः सविश्वासो भवेच्छक्र सर्वदुष्कृतनाशन इति
वचनात् गोप्तृत्ववरणं नाम सर्वज्ञः सर्वशक्तः समर्थः सर्वशरण्यः
कारुण्यवात्सल्यादिगुणसागरोपि पुरुषार्थं मः प्रार्थनामपेक्षते।
त्यप्रार्ज्ञुर्विज्ञेनेर प्रार्थितो न गोपायति अप्रार्थ्य सर्वमोहप्रसं।
गात् शास्त्रमेन भंगापत्तेश्वर्तिनिष्ठिरसुहेः सदैव प्रार्थनीया प्राव्याप
प्राप्तानाविष्यकत इदि त्वदावसायविशेष इति यावत् अप्रा
र्थितो न गोपायेदिति या प्रार्थनामतिः गोपायिता भवत्वेवं गोप्तृ
त्ववरणाक्षं ते प्रार्थनाद्रूपतन्त्री कृष्णस्य रुक्मिणीकान्त गोपीजनमनो
हर्षं मम सारसागरे मग्नं मामुद्धर जगद्गुरो इत्यादिकं आत्मनिक्षेप

अप्रपन्नवत्सलमाधवस्यासाधारणधर्मादहेतुः प्रपत्तिरेवेति निश्च।
येन तेन वक्ष्यमाणात्मात्मनोऽहंममत्वफलकस्वाम्यादीनां भारस्य श्री
भगवत्यर्पणं आत्मात्मीयभरन्यासोऽन्मनिपंदेत्युच्यते श्रुतिवचनात्
आत्मा राज्यं धनं मित्रं कलत्रं वाहनानि च एतद्भगवते सर्वमिति तत्
प्रेक्षितं सदा त्वपरिचरायोनेराज्यवाहुचरामस्य धर्मं वक्तुमिहा
र्हसीति वाल्मीकीये भरतवचनात् धातारमभवेन्नस्यतत्त्वैप्र
शाश्वतमिति भारते वचनात् कार्पण्यं च उपायानाम सिद्ध्यानन्दिपा
तानाम् उपायानां स्वतः साध्यत्वकर्तृत्वाद्यभिनिवेशरूपवर्गहानिः
उपायानिवसिद्ध्यतीमर्यादिविधास्तथा इति पावर्गहानिस्त्वेदं त्व
कैवण्यमच्युत इतिवचनादिमेवषडंगरूपिकया मत्प्रपत्त्या सर्वदो
षविनाशकारिण्या उक्तो मत्प्रपत्तो भविष्यसि चेत् तथा मङ्किं।
आश्यमोहंत्वेशाप्पसिमेशयमाकुंष ६६ ॥

+अधुना तु ईश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशेऽर्जुन नश्चारणंग छेतियडकं ताहिहृणोति॥

मधुसूदनी टीका १-

तिष्ठति तमेव सर्वभावे केचित्सामान्यधर्माः

+केचिद्धर्माः केचिदधर्मा इत्येवं सर्वान्विधर्मान् परित्यज्य
विद्यमानानविद्यमानान्वा शरणत्वेनानादृत्य मामी सर्वमेकं हितीं न
यं सर्वधर्माणामधिष्ठानं फलदातारं च शरणं व्रज धर्माः सन्तु न
सन्तु वा किं तैरन्यसापेक्षैः भगवदनुग्रहादेव त्वन्यनिरपेक्षादहं कृ
तार्थो भविष्यामीति निश्चयेन परमानन्दघनमूर्तिमनन्तं श्रीवासु
देवमेव भगवन्तं मन्वन्तं भावनया भज इदमेव परमं तत्त्वं नातो
धिकमस्तीति विचारपूर्वकेण प्रेमप्रकर्षेण सर्वानात्मचिन्ताशून्य
या मनोवृत्त्या तैलधारावदविच्छिन्नया सततं चिन्तयेत्यर्थः अत्र
मामेकं शरणं व्रजेत्यनेनैव प्रकारेण सर्वधर्मशरणतापरित्या
गे लब्धे सर्वधर्मान्परित्यज्येति निषेधानुवादस्तत्कार्यकामिना
कं लाभाय यत्ताय [illegible] केवादेद्य मिम्यन्नगिगारिरेतिव
यादिवत् तथा च ममैव सर्वधर्मकार्यकारित्वान्मदेकशरणस्य
नास्ति धर्मापेक्षेत्यर्थः एतेनेदमपास्तं सर्वधर्मान्परित्यज्येत्यनेना
धर्माणामपि परित्यागो लभ्यते अतो धर्मपदं कर्ममात्रपरमिति न तत्र
कर्मत्यागो विधीयते अपि तु विद्यमानेऽपि कर्माणि तथानादरेण भगव

श्री॰
गी॰टी॰
फ॰
२८४

देकशरणतामात्रेऽल्पत्वाविरहस्यत्वात्प्रस्याभिदृणातार्थारणे।
नविधीयतेतत्रसर्वधर्मान्परित्यज्येतितेषांस्वधर्मादरस्तेभवेन्नत।
न्निवारणार्थंप्रधर्मेवानर्थफलेकस्याप्यादराभावात्तत्परित्यागवच
नमनर्थकमेवशास्त्रेतस्याप्राप्तत्वाच्च तस्माद्वर्णाश्रमधर्माणामभ्यु
दयहेतुत्वप्रसिद्धेर्मोक्षहेतुत्वमपिस्यादितिशंकानिराकरणार्थ
मेवैतद्वचनंद्रष्टव्यं नचसर्वधर्माधर्मपरित्यागोऽत्रविधीयते।
तस्यासशास्त्रेणप्रतिषेधशास्त्रेणचलब्धत्वादेवनचेदमपिस्मृ
मशास्त्रंभगवदेकशरणतायाविधिपरत्वात् तस्मात्सर्वधर्मा।
न्परित्यज्यमत्वादयवसर्वेषांतशास्त्राणांपरमरहस्यमीश्वरशरण
तैवेतितदेवशास्त्रपरिसमाप्तिर्भगवताकृतातामन्तरेणसंन्यास।
स्यापिस्वफलपर्यवसायित्वात् अर्जुनेचतद्विधसंन्यासानधिका
रिणमपिसंन्यासोपदेशायोगात् अर्जुनव्याजेनान्यस्योपदेशेत्व
द्यामितेहितंत्वामोक्षयिष्यामिसर्वपापेभ्यस्त्वमाशुचइतिचोपक्र
मोपसंहारौनस्यातांतस्मात्सर्वधर्मेष्वप्यनादरेणभगवदेकश
रणतामात्रेणासर्वभागवतः यस्मात्त्वमदेकशरणःसर्वधर्मानाद
रेण अतोहंसर्वधर्मकार्यकारित्वात्सर्वपापेभ्योबन्धवधादिनिमि
त्तेभ्यःसंसारहेतुभ्योमोक्षयिष्यामिप्रायश्चित्तंविनैवधर्मेणपापं
प्रपद्येरितीतिश्रुतेर्धर्मस्यानीयत्वाच्च मम अतोमाशुचः प्रत्युत
तेष्वममैवयुववादितिमितप्रत्यवायात् कथंनिस्तारःस्यादितिशो
कंमाकार्षीः भाष्यकारैर्निरस्तानिदुर्मतानीहविस्तरात् ग्रंथगौ।
रवान्नमामाभिर्नतद्दर्श्यमस्यते तस्मैवाहमस्मैवासौसपवादमिति
त्रिधाभगवच्छरणत्वंस्यात्साधनाभ्यासपाकतः विशेषोवर्णितो।
स्माभिःसर्वाभक्तिरसायने ग्रंथविस्तरभीरुत्वात्संक्षेपादिहो
च्यते तत्राद्यस्तुयथासत्यपिभेदापगमेनाथतवाहंनमामकी
नस्त्वं सामुद्रोहितरंगःक्वचनसमुद्रोनतारंगः द्वितीयमप्यय
थाहस्तमुत्क्षिप्ययातोसिबलात्कृष्णकिमद्भुतं हृदयाद्यदिनि
र्यासिपौरुषंगणयामिते तृतीयमपिमात्रयथासकलमिदमहं
चवासुदेवःपरमपुमान्परमेश्वरःसएकः इतिमतिरचलाभ

वस्यनेतेहृदयगतेव्रजनान्विहायहरादिति इतेप्रतियमवचनेश्रे
वरीषप्रह्लादगोपीप्रभृतयश्चास्यांभूमिकायामुदाहर्तव्याः अस्मिन्
हितीतास्त्रेनिष्ठात्रयसाध्यसाधनभावापन्नेविवक्षितेसमंकंचवेद
धा तत्रकर्मनिष्ठासर्वकर्मसंन्यासपर्यंतोपसंहृतास्वकर्मणातमभ्य
र्च्यसिद्धिंविंदतिमानवः इत्यत्रसंन्यासपूर्वकश्रवणादिपरिपाकसहि
ताज्ञाननिष्ठोपसंहृता ततोमांतत्त्वतोज्ञात्वाविशतेतदनंतरमित्यत्रभ
गवद्भक्तिनिष्ठातुभयसाधनभूताभयफलभूताचभवतीत्यनेनोपसं
हृतासर्वधर्मान्परित्यज्यमामेकंशरणंव्रजेत्यत्र भाष्यकृतस्तुसर्वधा
मान्परित्यज्येतिसर्वधर्मसंन्यासानुवादेनमामेकंशरणंव्रजेतिज्ञाननि
ष्ठोपसंहृतेत्याहुः भगवदभिप्रायवर्णनेकेवयंवराकाः वंचोपह्लीना
त्वपरमगुरुचरणारविंदा रहस्यंतत्पुरुषाणामननतनिपुणाः कोविद
तेनाग्रहंनैतदालंब्ययदिहकृतवानस्मिकथमप्यहंतःस्वहातोनदपि
कृतकार्यैवमहतो

[illegible] ६६ ॥

सदानंदी टीका ॥

सर्वोक्तभक्तियोगस्यारंभस्यविरोधिनः पापाद्यप्रतिबंधायनेक
स्व॰ जन्मार्जितामलाः १ तत्त्रिमुक्तिश्रमः स्याद्भक्तियोगाधिकारिता श्रा
नैस्वाश्चैवपापानामभ्यारंभविरोधिनां २ तत्पापश्चितरूपेस्तुधर्मैर्नाना
विधैरपि अत्यकालकृतैस्तेषांपापानांदुस्तरत्वतः ३ इत्येवमात्मनो
भक्तियोगारंभेप्ययोग्यतां आत्मनोज्ञशोचतोजिष्णोः शोकेनापनुदन्
तिः ४ प्राहानुग्रहवान्सत्यवारिधिः पार्थसारथिः सर्वधर्मानकृति
प्रोक्तप्रायश्चित्तात्मकान्बहून् ५ कृच्छ्रचांद्रायणाद्यादींस्तत्तत्पापापन
रूपिणः नानाविधान्बहुपापधर्मान्स्वल्पकालान्तुयायिनो ६ तुरवस्था
तत्त्वंतान्परित्यज्यैवसर्वशः निर्विघ्नभक्तियोगस्यसम्यगारंभसिद्ध
ये ७ मामेकमीश्वरंसर्वान्सर्वाधारंगुणाश्रयं सर्वापकरुणासिंधु
शरणागतवत्सले ८ तवास्मीतिधियाभक्त्याप्रपद्यस्वसदात्मदं
शरणेरेहरेकृष्णमांरक्षाराणामसेवकं ९ त्वनस्यशरणात्वान्नेत्वमेव
शरणंभव इत्येवमनुसंधायसर्वकृत्यविहायमां आश्रयस्वततोऽह

श्री
गी टी
प्र.
289

त्वा पापेभ्यो संसृतेर्वा किंवै भक्तारंभविरोधिभ्यो मोक्षयिष्यामि माशु
चः ११ सकलमपि विहाय भ्रांतिजालेषु मार्गं व्रजहरिशरणं श्रीव
त्सविधामिहैतं भजनमपि हरेः श्रीहस्तं चेदर्थ्यं त्वाप्युमिहस्व
जनस्ये प्रेमयुक्ते समिरोधेन १२ यदाश्लोकद्वयस्याहं तात्पर्यं भगवा
न्हरिः ईश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशेर्जुन तिष्ठति १३ तमेव शरणं गच्छे
त्येवं शास्तीति तस्यैव धर्माः केवलवर्णानां केचिदाश्रमवासिनां केचि
त्सामान्यधर्माश्च वेदस्मृतिनिरेरिताः विद्यमानाश्च तान्धर्मान्समस्ता
न्फलानपि १५ अविद्यमानान्वाशास्त्रविहितानपि सर्वशः संत्यजे
त्स्थितिरूपेर्थं वेशरणेनेव समन्ततः १६ आसेत्तास्त्वमनारतमामीश
रमजं विभुं ज्ञानंदं सर्वधर्माणामधिष्ठातारमव्ययं १७ धर्माणां फल
दातारमदादेशरणं व्रज धर्माः स्वतन्त्रवा सेतान्तकिमेतैः परतन्त्रकैः
१८ भगवद्दासदेवस्यानुग्रहादेव सर्वथा कृतार्थोहं भविष्यामीत्य
वेनिश्चितचेतसा १९ वासुदेवमनंतं श्रीपरमानंदविग्रहं करुणा
सागरं सर्वकल्याणगुणाश्रयं २० कृतांतेदीनवंधुमाभगवंतमन
न्येन भक्तिभावनया सारं भजस्व सततं हरिं २१ इदमेव परं तत्त्वं नान्यदपि
कमिति स्वयं विचार्य वैकोपि बुद्धिमाधिकोन्न सर्वथा २२ चिंतयत्वमनो
वृत्त्या सम्यक्नानानाचिंतया तैलधारावदच्छिन्नरूपया मैतत्स्पृहया २३
मदेकशरणस्यास्य नास्ति धर्मापेक्षणं सर्वेषामपि शास्त्राणामिद
स्य परमं विदुः २४ यदीशशरणं स्यान्नाणं प्रसत्तितिर्हितक श्रेत्रवर्णा
नाशास्त्रस्य समाप्तिर्हि शरणागतता २५ भगवच्छरणत्वेन विना सर्वस
कर्मणः सम्यास्त्वफलेनास्तिसतः पर्यवसायिता २६ मदेकशर
णाय स्मात्वं धर्मानपेक्षणात् मच्चिंतनपरो नित्यं तिष्ठ त्वं तन्मयमानसः
२७ यतोहं सर्वधर्माणां कार्यकारितयेश्वरः संसारानर्थहेतुभ्यः स
र्वपापेभ्य एव च २८ वेधहिंसादिजेभ्यो मोक्षयिष्यामि माशुचः म
मयुद्धे प्रवृत्तस्य स्वकुलाचार्यघातिनः २९ निस्तारोत्र कथं मे स्या
न्माकार्षीरिति शोचते प्रायश्चित्तं विनैवाहं धर्मस्थानीय ईश्वरः ३० पा
पं यतममस्त्वा वै मोक्षयिष्यामि भास्करः संदेहो नात्र कर्तव्यो मानसो
लोवचमतः ३१ निगमविहितधर्मास्तद्विरुद्धान धर्मान्जनिमृति

भवन्त्वेतास्तत्र भोगान्नपेक्षा भवन्ति भगवत्स्थियोपात्तमन्ते शरणं च
हरिपदमकरंदविन्नमिवाश्रयत ३२ सर्वधर्मानमित्यज्ये मत्वमाक्ष्य
कृतो मतं समस्तकर्मसंन्यासान्नवादैनैवसक्तिभिः ३३ मामेकं श
रणं चेति ज्ञाननिष्ठोपसंहृता श्रीमद्भगवतेन्यैवेसमतं साधुसंमते
३४ प्रज्ञाप्रमाणयोभाति श्रीमद्भाष्यकृता सता गीतास्तत्ववेदार्थे
संग्रहैकक्रमाणि विधिः ३५ श्रोकवांश्रुस्मानायोबोधसौकर्यसिद्धये
उक्तमष्टादशाध्यायेनूपसंहृतवांश्चते ३६ सर्वधर्मान्परित्यज्य मयश्लो
के स्मापतिः प्रशोच्चात्रिमपक्रमप्राप्तवेश्रांतिसंहृतिः उपक्रमोप
संस्थारावेकस्मिन्नर्थेर्दृशितौ ज्ञाननिष्ठोपक्रान्तात्मयोगमविदाम
ता ३७ नत्रापिकारसिद्ध्यर्थकर्मनिष्ठेतिताप्रा तयापिकोरसिद्धेपि
भगवद्भक्तिरुत्तमा ३८ प्रेमरागतयाप्रोक्तास्तृतीयज्ञानसाधनेय
स्यदेवेपराभक्तिर्यथादेवेतथागुरौ ३९ तस्यैते कथिताह्यर्थाः प्र
काशंते महात्मनः इति श्रैतिकाजिज्ञासो भक्तिः साक्षात्साधनं परं ४०
प्रधानाद्गुणान्साक्ष्यभिमतैते हरिः स्वयं उपसंहृतवाज्ज्ञाननि
ष्ठामेवससाधनां ४१ नत्रापि प्रथमे पादे सर्वधर्मपदेन च धर्माधर्मे
द्वये प्रोक्तेऽत्याज्यत्वेनात्र संमते ४२ तेनोपसंहृतः कर्मसंन्यासोज्ञान
साधने चित्तशुद्धिंविना नासौ स्यान्कर्म विना भवेत् ४३ तेनोपसंहृता
कर्मनिष्ठापि सफलापरा पादे द्वितीये भगवन्नक्तीरुपसंहृता ४४
भगवद्भक्तिसहिता श्रुकथार्थैकजन्मभूः उत्तरार्द्धेन व्याख्यातानिष्ठा।
याः फलमीरितं ४५ अविद्यायाः सकार्याया निवृत्तिः श्रेयसोहरिः प्र
तिश्रुत्तजगादेमं श्लोकं गुह्यतमं परं ४६ इमं वै गूढतात्पर्यमविदि
त्वान्यथान्यथा कल्पयित्वामतेस्वीयदर्पणोद्धाटने कृते ४७ केचि
द्यन्नत्रसाध्वसमिमलेवद्भ्रुत्वात्रता तत्त्वज्ञानैकसंपीणाश्रीमद्भाष्यकृ
तांवरः अस्मदादिजनः स्वल्पः सर्वथोनयनेनकिं अस्मिन्नेवव्यवस्था
वश्याद्वयोपसंहृतौ ४९ साध्यसाधनभावेनगीताशास्त्रे विवक्षिते
निष्ठाद्वयं भगवता ख्यापयेस्मिन्नुपसंहृते ५० नत्रैतमात्मपर्यन्तकर्मनि
ष्ठोपसंहृता स्वकर्मणा तमभ्यर्च्य सिद्धिं विंदति मानवः ५१ इत्यत्र

श्री
गी टी
ग्र

२१०

सफलासोगाश्रीमद्भगवतास्तवं सेव्यासद्भिर्विवेदांतश्रवणादि
निरंतरा ५२ सफलाचसहोपायैर्ज्ञाननिष्ठोपसंहृता ततोमां
तत्वतोज्ञात्वाविशतेहेतिविस्तृता ५३ भगवद्भक्तिनिष्ठात्मेफो
भूतादयोप्यपि सेवांतेवासद्दैवेनसम्यगेवोपसंहृता ५४ सर्वधर्मा
न्परित्यज्येत्यसेवासेतपावनी यसद्वैपराभक्तिरितिस्फुरणाद्धरेर्वि
भोः ५५ पराभक्तिःपरंब्रह्मज्ञानेनख्यातयेरिता सर्वोपायेनभग
वान्शरणोभक्तवत्सलः ५६ आपाप्पर्शतितामर्थे सर्ववेदविदांस
तो सारापिनेहरिमोचदे तत्तीनमवांतरे भवत्येवफलंतस्माद
राध्योहरिरीश्वरः इत्यस्यामपिनिर्णीतव्यवस्थायामनागपि ५८
विरोधोनास्तिभगवत्प्राप्तिकारकयोर्धिनो निर्विवादाहरेर्भक्तिर्ज्ञा
नमोक्षप्रदायिनी ५९ सर्वोपरिवरीवर्तिसिद्धमित्येवमंगलं ६०
क्वचनिगमशिरोवाक्येष्वेकंवाणीक्वचपरिमितब्रह्मिमोहशः
कर्मवश्यः हरिपदशरणायेदुर्लभंनास्तितेषांकिमपिजगतिहृत्से
ते यमाध्यविचार्यं ६१ विषयविषयभावभावातिरस्केविमुद्रसकल
निगमवाणीभावगम्भस्तभामंहृदिसकलजनानामीषितार्थेनिरवि
ष्टेयजुपतिमभिवंदेसर्वविज्ञानसारम् ६२ ६६ ॥

नीलकंठी टीका ५२

एवंमनयजनभजनमननक्रमेणसांख्यनिष्ठाउक्ता शास्त्रं।
ध्यानेनात्मनिपश्यंतीत्यनेनश्लोकेनदर्शिता इदानींग्रंथेनैवम
ज्ञानेनःश्रुत्वान्येभ्यउपासते तेपिचातितरंत्येवमृत्युंश्रुतिपरायणा
इतिकेवलोपास्तिनिष्ठायोगाख्योक्तानामाह सर्वेतिसर्वधावर्णाना
माश्रमाणांदेहेंद्रियबुद्धीनांचधर्मान्अग्निहोत्रादीन्सत्त्वडःखादींश्च
त्यक्त्वामामेकंसर्वव्यापंसर्वशक्तिसोपाधिनिरुपाधिवाःपुंवदेकरसमा
नेदशनेपरमात्मानं पारायणप्रागिनिहिनमप्यविषादीनस्त्रैशादीन्
शरणमाश्रयःपरायणंगच्छप्राप्नुहि मदेकशरणोभवेत्यर्थः अत्र
अत्रभक्तैवतत्पदानितनज्जलमात्रेपीवनिवर्तहेतन्वक्ताशपापांधः
सर्वधर्मपरित्यागेनमांशरणंव्रजेत्यर्थः यथोक्तं श्रुतात्मदर्शनेनेव

परात्मानमुपास्वहरिमिति एतस्माभगवत्कृतशीकरणस्यफ
लमाह अहंत्वेति अहंपरमात्मात्वामधीनत्वयामीतारणाः सक
लपापविनिर्मुक्तः सम्यग्ज्ञानं सम्यक्त्वात्सर्वपापेभ्यः सेवित
क्रियमाणोयोगोयथाविजेभ्यः मोक्षयिष्यामिमाशुचः शोकंमा
कार्षीः तथाहि तत्वज्ञानफलेपापास्पर्शः शोकतरणंचसर्व
श्रुतिस्मृतिप्रसिद्धमादित्योनबैलिनेनारायणोब्रह्मसक्वोदोपेश्
यते सएषसर्वेभ्यः पाप्मभ्यः उदितउदेतिहवैसर्वेभ्यः पाप्मभ्यो
यएवंवेद तरतिशोकमात्मवित् तत्रकोमोहः कः शोकएकत्वम
नुपश्यतइति उदितः कर्मविनिर्मुक्तः पापान्मुक्त्यागतोनिष्पा
पइतिश्रुतिपदार्थः वर्णाश्रमधर्मसेवासर्वकेषांयायेनोक्ते
नयोगेनदेहादीनांधर्मास्त्वात्मानिर्विकल्पमात्मानंसाक्षात्कुर्व
तोनकर्मलेपइत्यर्थः ६६ ॥

प्रतिज्ञामेवाह। आनंदी टीका १३

सर्वधर्मान् उत्सीदन्तेजातिधर्माः कुलधर्माश्चेतियेत्वयानिश्चे
वाध्यवसितास्तान्सर्वान्परित्यज्यतत्फलशंकांसर्वतस्त्यक्त्वा
मामेकंशरणंव्रजमदुक्तमेवानुतिष्ठरागद्वेषाभ्यांविनायुद्धंनः स्व
जातिविहितमावश्यककर्मयुद्धंकुर्वाणः शोकमोहवशान्नाप
रित्यजमद्वचनानुरूपप्रवृत्तिर्भवेत्यर्थः अहंत्वासर्वपापेभ्य उत्सन्न
कुलधर्माणां नरकेनियतंवासइतिसंभावितान्नरकावासाद्दृष्टापा
पफलान्मोक्षयिष्यामि तथायद्धाजयेमयदिवानोजयेयुरितिशं
कितात्पापफलादृष्टाच्चमोक्षयिष्यामि माशुचः शोकाक्रांतो
माभवः सर्वप्रकरणार्थोपसंहारोयम् तथाहि स्त्रीषुदुष्टासु
वार्ष्णेयजायतेवर्णसंकरइत्येतावपशंकामयाश्रयपर्वणिवी त
रपत्नीनामभरिभिः सहान्तर्भावनादपाकरोत् विजयस्तपांडवा
नांस्फुटमेवसम्पादितः ६६ ॥

291

इतिप्रतिपादितज्ञानसहभावोपदिष्टस्वकर्मानुष्ठानरूपा
न्सर्वानशेषान्धर्मानाचारान्परित्यज्य परिहृत्य मामेवासंह
त्वप्रतिपादितस्वरूपमेकमद्वितीयं परमात्मलक्षणं परं तत्त्व
शरणमाश्रयं परां गतिं व्रज गच्छ मत्समापन्नो भवेत्यर्थः य
द्वानुष्ठेयत्वेनोपदिष्टानां सर्वधर्माणां संगादिदोषरहितत्वे
[illegible]फलानभिसंधानमेव परित्यागः न त्वयथोक्तस्वभाव
परमात्मसमापत्तिमात्रैकफलालम्बनमनस्यामवतीति
सर्वधर्मानकुर्वन्नपि मदेकशरणमानसो भवेत्यक्तम् त
थाचानन्यशरणतया समाश्रितः सन् त्वां सर्वपापेभ्यः संप्र
तिपापबुद्ध्यागृहीतेभ्यो ज्ञातिगुरुवधादिभ्यो निःशेषेभ्यः
पापेभ्यो मोक्षयिष्यामि व्यतिरेचयिष्यामि अतो यथोक्तज्ञान
शिथिलमतित्वान्माशोकं कार्षीः इदमत्र तात्पर्यम् एकस्मि
न्परमार्थसति मत्स्वरूपे परस्मिंस्तत्त्वे यदा पश्यंश्शृण्वन्स्पृशञ्जिघ्र
न्नित्यादिना प्रतिपादितक्रमेण निर्विघ्नावधानलीनचित्तत्वात्त
देकभावमापन्नो भविष्यसि तदा सर्वास्तु क्रियास्तज्ज्ञानेन पुवचेन
पुच पुण्यपापविकल्पापस्रवः स्वयं विगलिष्यतीति निःशेषं
परं रहस्यमुपदिश्य पात्रानुपदेश्यप्रपुरुषपरिहारद्वारेण संग्रह
न उपदेश्यलक्षणं प्रतिपादयितुमाह ६६ ॥

लासिकी [illegible]टीका

किंच सर्वान्वर्णाश्रमविभागेनोक्तान्धर्मानाचारान्परित्यज्य मु[illegible] न्त्वा
वहायतेधर्मायैवेत्येवं शरणत्वेन विहाय मामेकमीश्वरं शर
णं व्रज मत्समर्थं भक्त्युक्त्योपास्व यथा हि जिजीविषोः पुरु
षस्य मूढान्सर्वान्भोगान्विहायान्नेन सर्वथाभाव्यमित्यन्नैका
जीवनहेतोरन्नस्यावश्यकता गम्यते नान्येषामन्यभोगानां

नन्वत्र यदृच्छोपनतानां मृष्टभोगानां परिहारोऽत्र विवक्षितः एव
मत्र सुसुतो भगवदुपासनमवश्यमनुष्ठेयतयोपदिष्टं ननु सर्व
धर्मत्यागो विवक्षितः एवं वर्तमानस्य मे कदाचित्कर्मत्यागनि
मित्तं पापं स्यादिति मा शुचः शोकं मा कार्षीः यतस्त्वां मदेकश
रणं सर्वपापेभ्योऽहमीश्वरो मोचयिष्यामि [illegible] ६६
[illegible]

पंचोलीटीका

एवं ततोऽपि गुह्यतमं कर्मयोगनिष्ठाफले सम्यग्दर्शने सर्ववेदांतसं
ग्रहे विहितं सर्वकर्मसंन्यासं सहितमुपदिशति सर्वधर्मानिति सर्वध
र्मान् धर्मांश्च सर्वकर्माणि नित्यनैमित्तिककाम्यनिषिद्धानि परित्यज्य
संन्यस्य मामेकं सर्वान्तरं सर्वभूतस्थमात्मत्वेन शरणं व्रज न मत्तो
ऽन्यत्किंचिदस्तीत्यवधारय अहं त्वामेवं निश्चितबुद्धिः सर्वपापेभ्यः सर्व
धर्माधर्मबंधरूपेभ्यः स्वात्मभावप्रकाशीकरणेन मोक्षयिष्यामि मा
शुचः शोकं मा कार्षीः ६६

रणवीर समिद्बोधिनी॥

ततोऽपि गुह्यतममाह सर्वधर्मानिति सर्वधर्मान्कृच्छ्राचरणादी
न्परित्यज्य मामेकं परमेश्वरं शरणं व्रज अहं च त्वां सर्वपापेभ्यो
गुरु पुत्र पितृ मित्र बंधुजेभ्यो मोक्षयिष्यामि अतस्त्वं मा शुचः क
थं मे पापविशुद्धिः स्यादित्येवं शोकं मा कार्षीरित्यर्थः यद्वा सर्वान्ध
र्मान्धर्मप्राप्यान्स्वर्गादिभोगान्परित्यज्यानभिसंधाय मामेकं शर
णं व्रज मयि कर्मफलानि समर्प्य स्वधर्ममनुतिष्ठ एवं चेत्तव पाप
संबन्धः इति एतेन च संन्यासत्यागौ संदर्शितौ बोध्यौ ६६॥

मधुभाष्य

६६॥

292

भाषा अनुवाद टीका

एवं कही गुह्यतम बातसे भी जोगुह्यकहै गोपनीय सोकहते
है किहमारी भक्तिही सेसकल सिद्धि होतीहै इसप्रकार दृढवि
श्वास करिके विधि कहै शास्त्र औवेद शास्त्र केविधान काभरोसा
छोडि एक हमारी ही शरण लेलअर्थात्मेरे कहेपरविश्वास करोतो
ऐसे हमारी शरणागत रूपमेवर्तमान तुमारे कर्म्मयोगसे जोफेरि
औरपापहोयगे ऐसा शोचकरना क्योंकि एक मेरे शरण मेप्राप्त
तुमको मैयावत पापसे उद्धार औमुक्त करूंगा इसनसे शोकहर
करो औ अपना काम देखो ६६ ॥

दोहा

सर्वधर्म को त्यागके मोरीशरणहुं होहु मैं तोहि सब
हि पापसें न शोच छुडावों तोहु ९९ ॥

293

इदंतेनातपस्कायनाभक्तायकदाचन नचा
शुश्रूषवेवाच्यंनचमांयोभ्यसूयति ६७ ॥

शांकरभाष्यटीका ९

अस्मिन् हि गीताशास्त्रे परं निश्रेयससाधनं निश्चितं किंज्ञानं
किंकर्मवा आहोस्विदुभयमितिउक्तः सन्देहः यत् ज्ञात्वामृत
मश्नुते ततोमांतत्त्वतोज्ञात्वा विशते तदनन्तरमित्यादीनि वाक्या
नि केवलात् ज्ञानात् निश्रेयसप्राप्तिं दर्शयंति कर्मण्येवाधि
कारस्ते कुरुकर्मैवतस्मात्त्वमित्यादीनि कर्मणां अवश्यकर्तव्यतां द
र्शयंति एवंज्ञानकर्मणोः कर्तव्यतोपदेशात् समुच्चितयोरपि
निश्रेयसहेतुत्वं स्यादिति भवेत् संशयः किंपुनरत्र मीमांसाफ
लं नन्वेतदेव एषामन्यतमस्य परमनिश्रेयससाधनत्वावधारणम्
अतोविस्तीर्णतरं मीमांस्यमेतत् आत्मज्ञानस्य तु केवलस्य निःश्रे
यसहेतुत्वं भेदप्रत्ययनिवर्तकत्वेन कैवल्यफलावसानत्वात्
क्रियाकारकफलभेदबुद्धिरविद्ययात्मनि नित्यप्रवृत्ता ममक
र्माहं कर्ताऽमुष्मै फलायेदं कर्म करिष्यामीतीयमविद्या अना
दिकालप्रवृत्ता अस्याअविद्याया निवर्तकमयमहमस्मि केव
लोऽकर्ताक्रियोऽफलोन मत्तोऽन्योऽस्ति कश्चिदित्येवं रूपमात्म
विषयं ज्ञानमुत्पद्यमानं कर्मप्रवृत्तिहेतुभूतायाभेदबुद्धेर्निवर्त
कत्वात् तुशब्दःपक्षद्वयव्यावृत्त्यर्थः नकेवलेभ्यःकर्मभ्यः न
च ज्ञानकर्मभ्यां समुच्चिताभ्यां निःश्रेयसप्राप्तिरिति पक्षद्वयं
निवर्तयति अकार्यत्वाच्च निःश्रेयसस्य कर्मसाधनत्वानुपपत्ति
र्नहिनित्यं वस्तु कर्मणा ज्ञानेन वाक्रियते केवलज्ञानमपि
अनर्थकं तर्हि न अविद्यानिवर्तकत्वे सति दृष्टकैवल्यफला
वसानत्वादविद्यातमोनिवर्तकस्यज्ञानस्य दृष्टं कैवल्यफला
वसानत्वं रज्ज्वादिविषये सर्पादिज्ञानतमोनिवर्तकप्रदी
पप्रकाशफलवत् विनिवृत्तसर्पादिविकल्परज्जुकैव

श्री
गी टी
भ्र

२९५

त्यावसाने हि प्रकाशफले ज्ञाने तथा दृष्टार्थायां च छिदिक्रि-
याग्निमन्थादीनां व्यापृतकर्त्रादिकारकाणां द्वैधीभावायोगादृशी-
नादिफलादन्यफले कर्म्मान्तरे वा व्यापारानुपपत्तिर्यथा तथा
ज्ञाननिष्ठा क्रियायां दृष्टार्थायां व्यापृतस्य ज्ञानादिकारक-
स्यात्मकैवल्यफलादन्यफले कर्म्मान्तरे वा प्रवृत्तिरनुपपन्नेति
न ज्ञाननिष्ठा कर्म्मसहितोपपद्यते ज्ञाननिष्ठा भुजिक्रियाग्नि-
होत्रादिक्रियावत् स्यादिति चेत् न कैवल्यफले ज्ञाने क्रियाफला- फ
र्थित्वानुपपत्तेः कैवल्यफले हि ज्ञाने प्राप्ते सर्वतः संप्लुतोदके
का फले कूपतडागादिक्रियाफलार्थित्वाभाववत् फलान्तरे तत्सा-
धनभूतायां वा क्रियायामर्थित्वानुपपत्तेः नहि राज्यप्राप्तिफले
कर्म्मणि व्यापृतस्य क्षेत्रमात्रप्राप्तिफले व्यापारोपपत्तिस्तद्वि-
षयं वार्थित्वं तस्मान्न कर्म्मणोऽस्ति निःश्रेयससाधनत्वं न च ज्ञा-
नकर्म्मणोः समुच्चितयोरपि ज्ञानस्य कैवल्यफलस्य कर्म्मसाहा-
वं य्यापेक्षा अविद्यानिवर्त्तकत्वेन च विरोधात् नहि तमस्तमसो निवर्त्तक-
मतः केवलमेव ज्ञानं निःश्रेयससाधनमिति न नित्याकरणे
प्रत्यवायप्राप्तेः कैवल्यस्य च नित्यत्वात् यत्तावत् केवलज्ञानात्
कैवल्यप्राप्तिरित्येतदसत् यतो नित्यानां कर्म्मणां कृत्स्नाना-
मकरणे प्रत्यवायो नरकादिप्राप्तिलक्षणः स्यात् नन्वेवं तर्हि
कर्म्मभ्यो मोक्षो नास्ति इत्यनिर्मोक्षप्रसंग एव नैष दोषो नित्य-
त्वान्मोक्षस्य नित्यानां कर्म्मणामनुष्ठानात् प्रत्यवायस्याप्राप्तेः
प्रतिषिद्धस्य चाकरणादनिष्टशरीरानुपपत्तिः काम्यानां च प्रव-
र्जनादिष्टशरीरानुपपत्तिः वर्त्तमानशरीरारंभकस्य च कर्म्मणः
फलोपभोगक्षये पतितेऽस्मिन् शरीरे देहान्तरोत्पत्तौ च कार-
णाभावादात्मनः रागादीनां चाकरणात् स्वरूपावस्थानमेव
कैवल्यमित्ययत्नसिद्धं कैवल्यमिति अतिक्रान्तानेकजन्मान्तर-
कृतस्य स्वर्गनरकादिप्राप्तिफलस्यानारब्धकार्यस्योपभोगानुप-
पत्तेः क्षयाभाव इति चेन्न नित्यकर्म्मानुष्ठानायासदुःखोपभोगस्य
तत्फलोपभोगत्वोपपत्तेः प्रायश्चित्तवद्वा इत्येवोपात्तदुरितक्षयार्थ- त
त्वे नित्यकर्म्मणां आरब्धानां च उपभोगेनैव कर्म्मणां क्षीणत्वाद्

पूर्वाणां च कर्मणामनारम्भोऽप्यस्मिन्निह कैवल्यमिति न तमेव
विदित्वातिमृत्युमेति नान्यः पन्था विद्यतेऽयनायेति विद्यायाश्रमः
पन्था मोक्षाय न विद्यत इति श्रुतेश्चर्मवदाकाशवेष्टनासंभवद्
विदुषो मोक्षासंभवश्रुतेः ज्ञानात् कैवल्यमाप्नोति इति च पुराण
स्मृतेश्चानारब्धफलानां पुण्यानां कर्मणां त्यागानुपपत्तेश्च यथा
पूर्वोपात्तानां दुरितानामनारब्धफलानां सम्भवस्तथा पुण्यानाम
प्यनारब्धफलानां सम्भवस्तथा पुराणस्मृतेरनारब्धफलानांस्या
त् सम्भवे तेषां च देहान्तरमकृत्वा त्यागानुपपत्तेर्मोक्षानवाप्तेः
धर्माधर्महेतूनां च रागद्वेषमोहानामनुत्पन्नात्मज्ञानानामुच्छे।
दानुपपत्तेः धर्माधर्मोच्छेदानुपपत्तिः नित्यानां च कर्मणां पुण्य
लोकफलश्रुतेर्वर्णाश्रमाश्च स्वकर्मनिष्ठाः पुण्यलोका भव
न्ति इत्यादिस्मृतेश्च कर्मत्यागानुपपत्तिः येनाहुर्नित्यानि कर्माणि
दुःखरूपत्वात् पूर्वकृतदुरितकर्मणां फलमेव न तु तेषां स्वरूप
व्यतिरेकेणान्यत् फलमश्रुतत्वात् जीवनादिनिमित्ते च विधा
नादिति नाप्यनुमानाच्च फलदानासम्भवात् दुःखफलविशेषानु
पपत्तिः कर्मणां स्यात् ~~यदुक्तं पूर्वजन्मकृतदुरितानां कर्मणां फ~~
ने यदुक्तं पूर्वजन्मकृतदुरितानां कर्मणां फले नित्यकर्मानुष्ठा
नायासदुःखं भुज्यत इति तदसत् यदि मरणकाले फलदानायै
कीभूतस्य कर्मणः फलमनारब्धे जन्मन्युपभुज्यत इत्युपपत्तिः
अन्यथा स्वर्गफलोपभोगायाग्निहोत्रादिकर्मारब्धे जन्मनि नरक।
फलोपभोगानुपपत्तिर्न स्यात्तस्य दुरितदुःखविशेषकफलत्वानुप
पत्तेश्च अनेकेषु हि दुरितेषु सम्भवत्स्वपि च दुःखसाधनफलेषु
नित्यकर्मानुष्ठानायासदुःखमात्रफलेषु कल्प्यमानेषु देहरोगा
दिबाधानिमित्तं दुःखं नाहि शक्यते कल्पयितुं नित्यकर्मानुष्ठाना
यासदुःखमेव पूर्वोपात्तदुरितफले न शिरसा पाषाणवहनादिदुः
खमिति अपह्नुते चेदभ्युच्यते नित्यकर्मानुष्ठानायासदुःखे पूर्वकृ
तदुरितकर्मफलमिति कथमश्रुतफलस्य हि पूर्वकृतदुरितस्य
क्षयो नोपपद्यत इति प्रकृते नेत्राश्रुतफलस्य कर्मणः फले नि
त्यकर्मानुष्ठानायासदुःखमाह भवानत्राश्रुतफलस्यान्यथा सवि

गी॰ टी॰ भ॰
295

मेव पूर्वकृते दुरिते तत्प्रसूतफलमेवेति मन्यते भवांस्ततो
नित्यकर्मानुष्ठानायासदुःखमेव फलमिति विशेषणमयु
क्तं नित्यकर्मविधानवैयर्थ्यप्रसंगाद्वोपभोगेनैव प्रसूतफल
स्य दुरितकर्म्मणः क्षयोपपत्तेः किंच प्रकृतस्य दुःखस्य तत्
फले नित्यकर्मानुष्ठानायासादेव तत् दृश्यते व्यायामादिवत्
दृष्टस्येति कल्पनानुपपत्तिः जीवनादिनिमित्तेन च विधानान्नि
त्यानां कर्मणां प्रायश्चित्तवत् पूर्वकृतदुरितफलत्वानुपपत्तिः य
स्मिन् पापकर्मनिमित्ते यद्विहितं प्रायश्चित्तं तत् तस्य पापस्य
तत्फलमथ तस्यैव पापस्य निमित्तस्य प्रायश्चित्तदुःखं फलं जी
वनादिनिमित्तमपि नित्यकर्मानुष्ठानायासदुःखं जीवनादिनि
मित्तस्यैव तत्फलं प्रसज्येत नित्यप्रायश्चित्तयोर्नैमित्तिकत्वाविशे
षात् किंचान्यन्नित्यस्य काम्यस्य चाग्निहोत्रादेरनुष्ठानायासदुः
खस्य तुल्यत्वान्नित्यानुष्ठानायासदुःखमेव पूर्वकृतदुरितस्य फ
लं न तु काम्यानुष्ठानायासदुःखमिति विशेषो नास्तीति तदपि
पूर्वकृतदुरितफलं प्रसज्येत तथा च सति नित्यानां फलाश्रव
णात् तद्विधानान्यथानुपपत्तेश्च नित्यानुष्ठानायासदुःखं पूर्वकृत
दुरितफलमित्यर्थापत्तिकल्पना चानुपपन्ना एवं विधानान्यथा
नुपपत्तेरनुष्ठानायासदुःखव्यतिरिक्तफलत्वानुमानाच्च नित्या
नां विरोधाच्च विरुद्धं चेदमुच्यते नित्यकर्मणानुष्ठीयमानेनान्य
स्य कर्मणः फलं भुज्यत इत्यभ्युपगम्यमाने स एवोपभोगो नि
त्यस्य कर्मणः फलमिति नित्यस्य कर्मणः फलाभाव इति विरु
द्धमुच्यते किंच काम्याग्निहोत्रादावनुष्ठीयमाने नित्यमप्यग्नि
होत्रादितन्त्रेणैवानुष्ठितं भवतीति तदायासदुःखेनैव काम्या
ग्निहोत्रादिफलमुपक्षीणं स्यात्तन्त्रत्वादथ काम्याग्निहोत्रादिफ
लमन्यदेव स्वर्गादि तदनुष्ठानायासदुःखमप्यभिन्नं प्रसज्येत
नच दैतोस्ति दृष्टविरोधात् नहि काम्यानुष्ठानायासदुःखात् केव
लनित्यानुष्ठानायासदुःखं भिद्यते किंचान्यदविहितमप्रतिषि
द्धं च कर्म तत्कालफलं न तु शास्त्रचोदितं प्रतिषिद्धं वा तत्
कालफलं भवेद्यदि भवेत् तदा स्वर्गादिष्वप्यदृष्टफलशास्त्रे

वोद्यमेव स्यात् अग्निहोत्रादीनामेव कर्मस्वरूपाविशेषेऽनु
ष्ठातृमात्रेणापत्तयः काम्यानांच स्वर्गादिमहाफ
लत्वमेवेतिकर्तव्यताख्याधिक्ये त्वसति तत्फलकामित्वमात्रे
णेति न शक्यं कल्पयितुं तस्मान्न नित्यानां कर्मणामदृष्टफ
लाभावः कदाचिदप्युपपद्यते अतस्त्वविद्यापूर्वकस्य कर्मणो
विद्यैव शुभस्याशुभस्य वा बन्धकारणं अशेषतो न नित्यकर्मा
नुष्ठानमविद्याकामबीजं हि सर्वमेव कर्म तथा चोपपादितं प्र
विद्वद्विषया सर्वकर्मसंन्यासपूर्विका ज्ञाननिष्ठा उभौ तौ न वि
जानीतो वेदाविनाशिनं नित्यं ज्ञानयोगेन सांख्यानां कर्मयो
गेन योगिनामज्ञानां कर्मसङ्गिनो तत्त्ववित्तु गुणा गुणेषु वर्तन्त
इति मत्वा न सज्जते सर्वकर्माणि मनसा संन्यस्यास्ते नैव किं
चित्करोमीति अक्रोममेतत्तत्त्वविदर्थादज्ञः करोमीत्याद्यहंकृतेः
कर्मकारणमारुरुक्षोर्योगस्थस्य शमएवकारणमुदाहृतोऽय।
तोऽज्ञानी त्वात्मैव मे मतमज्ञाः कर्मिणो गतागतं कामकामा
लभंते अनन्याश्चिन्तयन्तो मां नित्ययुक्ता यथोक्तमात्मानमाका
शकल्पमल्पयमुपासते ददामि बुद्धियोगं तं येन मामुपयान्ति
ते अर्थात्कर्मिणोऽज्ञा उपयान्ति इति भगवत्कर्मकारिणो ये
अक्तमात्रपि कर्मिणोऽज्ञास्ते उत्तरहीनफलत्यागावसानाः।
साधना अनिर्देश्यादेरुपासकास्त्वद्वेष्टा सर्वभूतानामित्यध्या
यपरिसमाप्तिमक्तसाधनाः क्षेत्राध्यायाद्युपदेशोक्तज्ञानसाध
नानां चाधिष्ठानादिपंचहेतुकसर्वकर्मसंन्यासिनामात्मैकत्वा
कर्तृत्वज्ञानवतां परंसा ज्ञाननिष्ठायां वर्तमानानां भगवत्तत्त्ववि
दामनिष्टादिकर्मफलत्रयं परमहंसपरिव्राजकानामेवलब्ध
भगवत्स्वरूपात्मैकत्वशरणानां न भवति भवत्येवमेषामज्ञा
नां कर्मिणामसंन्यासिनामिति गीताशास्त्रोक्तस्य कर्तव्याकर्तव्या
र्थस्य विभागः अविद्यापूर्वकत्वे सर्वस्य कर्मणो सिद्धमिति चेन्न
नहस्यादिलक्षणवत् यद्यपि शास्त्रागतं नित्यं कर्म तथाप्यवि

श्री·
गी·टी·
प्र·

290

णावत एव भवति यथा प्रतिषेधशास्त्रवशात् अपि ब्रह्महत्यादिल
क्षणं कर्मानर्थकारणं अविद्याकामादिदोषवतो भवति अन्यथा।
प्रवृत्त्यनुपपत्तेस्तथा नित्यनैमित्तिककाम्यान्यपीति व्यतिरिक्तात्म
न्यज्ञाते प्रवृत्तिर्नित्यादिकर्मस्वनुपपन्नेति चेन्न चलनात्मकस्य क
र्मणोऽनात्मकर्तृकस्याहं करोमीति प्रवृत्तिदर्शनात् देहादिसंघा
ते अहं प्रत्ययो गौणो न मिथ्या इति चेन् न तत्कार्येष्वपि गौणत्वो
पपत्तेरात्मीये देहादिसंघाते अहंप्रत्ययो गौणो यथात्मीये पुत्रे
आत्मा वै पुत्रनामासीति लोके चापि मम प्राण एवायं गौरिति
तद्वन्नैवं मिथ्याप्रत्ययो मिथ्याप्रत्ययस्तु स्थाणुपुरुषयोरगृ
ह्यमाणविशेषयोर्न गौणप्रत्ययस्य मुख्यकार्यार्थत्वं अधिकर
णस्तुत्यर्थत्वाल्लुप्तोपमाशब्देन यथा सिंहो देवदत्तोऽग्निर्माणव
क इति सिंह इवाग्निरिव क्रौर्यपैङ्गल्यादिसामान्यवत्त्वात् दे
वदत्तमाणवकाधिकरणस्तुत्यर्थमेव न तु सिंहकार्यमग्नि
कार्यं वा गौणशब्दप्रत्ययनिमित्तं किंचित् साध्यते मिथ्याप्रत्य
यकार्यं त्वनर्थमनुभवति गौणप्रत्ययस्य विषयं जानाति
नैवं सिंहो देवदत्तः तथाग्निर्माणवक इति तथा गौणेन दे
हादिसंघातेनात्मना कृतं कर्म न मुख्येनाहंप्रत्ययविषयेणा
त्मना कृतं स्यात् न हि गौणसिंहाग्निभ्यां कृतं कर्म मुख्यसिंहा
ग्निभ्यां कृतं स्यात् न च क्रौर्येण पैङ्गल्येन वा मुख्यसिंहाग्न्योः का
र्यं किंचित् क्रियते स्तुत्यर्थेनोपक्षीणत्वात् स्तूयमानौ च जानी
तो नाहं सिंहो नाहमग्निरिति न सिंहस्य कर्म ममाग्नेश्चेति त
था न संघातस्य कर्म मम मुख्यस्यात्मन इति प्रत्ययो युक्ततरः स्या
न्न पुनरहं कर्ता मम कर्मेति यच्चाहुरात्मीयैः स्मृतीच्छाप्रयत्नैः
कर्महेतुभिरात्मा करोतीति न तेषां मिथ्याप्रत्ययपूर्वकत्वात् मि
थ्याप्रत्ययनिमित्तेष्टानिष्टानुभूतक्रियाफलजनितसंस्कारपूर्वका हि
स्मृतीच्छाप्रयत्नद्वेषादयो यथास्मिन् जन्मनि देहादिसंघाताभिमा
नरागद्वेषादिकृतौ धर्माधर्मौ तत्फलानुभवश्च तथातीते

तेऽतीतेतरेऽपि जन्मनोऽम्यनादिरविद्याकृतः संसारोऽतीतोऽनागत
श्चानुमेयः ततश्च सर्वकर्मसंन्यासात् ज्ञाननिष्ठाया आत्यन्ति
कः संसारोपरम इति सिद्धं अविद्यात्मकत्वाच्च देहाभिमान
स्य तन्निवृत्तौ देहाद्यनुपपत्तेः संसारानुपपत्तिः देहादिसंघाते
आत्माभिमानोऽविद्यात्मकः न हि लोके गवादिभ्योऽन्योऽहमस्मा
त्स्वामी गवादय इति जानन् तेष्वहमिति प्रत्ययं मन्यते कश्चिद्
ज्ञानतस्तु मन्येत स्थाणौ पुरुषविज्ञानवत् अविवेकतो देहादिसं
घाते कुर्यादहमिति प्रत्ययं न हि विवेकतो जानन् यस्त्वात्मा वै
पुत्रनामासीति वेदेऽहंप्रत्ययः स तु जन्यजनकसम्बन्धनिमित्तो गौ
णो गौणेन चात्मना भोजनादिवत् परमार्थकार्यं न शक्यते क
र्तुं गौणसिंहाग्निभ्यां मुख्यसिंहाग्निकार्यवत् अदृष्टविषय
चोदनाप्रामाण्यादात्मकर्तव्यं गौणैर्देहेन्द्रियात्मभिः क्रियत इति
चेन्न अविद्याकृतात्मकत्वात् तेषां गौणा आत्मानो देहेन्द्रियादयः
किं तर्हि मिथ्याप्रत्ययेनैवासंगस्यात्मनः संगात्मत्वमापाद्यन्ते
तद्भावे भावात्तदभावे चाभावादविवेकिनां ह्यज्ञानकाले बाला
नां दृश्यते स्थूलोऽहं गौरोऽहमिति देहादिसंघातेऽहंप्रत्ययो भवति
न तु विवेकिनां अन्योऽहं देहादिसंघातादिति ज्ञानवतां तत्का
ले देहादिसंघातेऽहंप्रत्ययो भवति तस्मात् मिथ्याप्रत्ययाभावे
ऽभावात्तत्कृत एव न गौणः पृथग्गृह्यमाणविशेषसामान्य
योर्हि सिंहदेवदत्तयोरग्निमाणवकयोर्वा गौणः प्रत्ययः शब्दप्रयो
गो वा स्यान्नागृह्यमाणसामान्यविशेषयोः यथा शुक्तिरजतयोर्यत्तू
क्तं श्रुतिप्रामाण्यादिति तन्न प्रामाण्यस्यादृष्टविषयत्वात् प्रत्यक्षादि
प्रमाणानुपलब्धे हि विषयेऽग्निहोत्रादिसाध्यसाधनसम्बन्धे श्रु
तेः प्रामाण्यं न प्रत्यक्षादिविषये अदृष्टदर्शनार्थविषयत्वात् प्रामा
ण्यस्य तस्मान्न दृष्टमिथ्याज्ञाननिमित्तस्याहंप्रत्ययस्य देहादिसं
घाते गौणत्वं कल्पयितुं शक्यं न हि श्रुतिशतमपि शीतोऽग्निरप्रकाशो
वेति ब्रुवत्प्रामाण्यमुपैति यदि ब्रूयात् शीतोऽग्निरप्रकाशो वेति त

श्री
गी टी
भ॰

२९७

याद्यर्थान्तरे कृते विवक्षिते कृत्स्ने प्रामाण्यस्यानुपपत्तेः न तु
प्रमाणान्तरविरुद्धं स्ववचनविरुद्धं वा कर्मणो मिथ्याप्रत्ययवत्
कर्तृकत्वात् कर्त्रभावे कृतेरप्रामाण्यमिति चेत् न ब्रह्मविद्याया
मप्येवत्त्वोपपत्तेः कर्मविधिकृतिवत् ब्रह्मविद्याविधिकृतेरप्रामा
ण्यप्रसंग इति चेन्न बाधकप्रत्ययानुपपत्तेः यथा ब्रह्मविद्याविधि
कृतात्मप्रत्ययतो देहादिसंघाते ऽहंप्रत्ययो बाध्यते तथात्मन्येवा
त्मावगतिर्न कदाचित् केनचित् कथंचिदपि बाध्यते शक्याफला
व्यतिरेकावगतेर्यथाग्निरुष्णः प्रकाशश्चेति न च कर्मविधिकृ
तेरप्रामाण्यं पूर्वपूर्वप्रवृत्तिनिरोधेनोत्तरोत्तरापूर्वप्रवृत्ति
जननस्य प्रत्यगात्माभिमुख्यप्रत्ययोत्पादनार्थत्वात् मिथ्यात्वेऽप्यु
पायस्यापि पत्ययतया सत्यत्वमेव स्यात् यथार्थवादानां विधिशे
षाणां लोकेऽपि बालोन्मत्तादीनां पयआदिपाययितव्ये चूडावर्द्ध
नादिवचनं प्रकारान्तरस्थानां च साक्षादेव प्रामाण्यसिद्धिः प्रा
गात्मज्ञानात् देहाभिमानप्रत्ययादिप्रामाण्यवत् सत्त्वमयतेस्व
यमव्याप्रियमाणोऽप्यात्मा संनिधिमात्रेण करोति तदेव च मुख्यं
कर्तृत्वमात्मनो यथा राजा युध्यमानेषु योधेषु युध्यत इति प्र
सिद्धं स्वयमयुध्यमानोऽपि संनिधानादेव जितः पराजित
श्चेति तथा सेनापतिर्वा नैव करोति क्रियाफलसम्बन्धश्च रा
जसेनापत्योर्दृष्टः यथा च ऋत्विक्कर्म यजमानस्य तथा दे
हादीनां कर्म आत्मकृतं स्यात् तत्फलस्यात्मगामित्वात् यथा
वा भ्रामकस्य लोहभ्रामयितृत्वाद् भ्राम्यत एव [illegible] मुख्य
मेव कर्तृत्वं तथा चात्मन इति तदसदकुर्वतः कारकत्वप्रसंगा
त् कारकमनेकप्रकारमिति चेन्न राजप्रभृतीनां मुख्यस्यापि
कर्तृत्वस्य दर्शनात् राजा तावत् स्वव्यापारेणापि युध्यते योधानां
योधयितृत्वेन धनदानेन च मुख्यमेव कर्तृत्वं तथा जयपराज
यफलोपभोगेन तथा यजमानस्यापि धनत्यागेन दक्षिणादाने
न च मुख्यमेव कर्तृत्वं तस्माद्यदव्यापृतस्य कर्तृत्वोपचारः स गौ

णाऽवगम्यते यदि मन्यसे कर्तृत्वे स्वव्यापारलक्षणे नो
पलभ्यते राजयजमानप्रभृतीनां तदा सन्निधिमात्रेणापि क
र्तृत्वं मुख्यं परिकल्प्यते यथा आत्मनः तथा राजयजमाना
दीनां स्वव्यापारेणोपलभ्यते तस्मात् सन्निधिमात्रेणापि क
र्तृत्वं गौणमेव तथा च सति तत्फलसम्बन्धोऽपि गौण एवस्या
न्न गौणेन मुख्यं कार्यं निर्वर्त्यते तस्मादसदेवैतदुच्यते देहादीनां
व्यापारेणाव्यापृत आत्मा कर्ता भोक्ता च स्यादिति भ्रान्तिनिमित्त
न्तु सर्वमुपपद्यते यथा स्वप्ने मायायां चैवं न च देहाद्यात्मप्रत्य
यभ्रान्तिसन्तानविच्छेदेषु सुषुप्तिसमाध्यादिषु कर्तृत्वभोक्तृत्वा
द्यनर्थ उपलभ्यते तस्मात् भ्रान्तिप्रत्ययनिमित्त एवायं संसारभ्र
मः न परमार्थ इति सम्यग्दर्शनादत्यन्तमेवोपरम इति सिद्धं सर्व
गीताशास्त्रार्थमुपसंहृत्यास्मिन्नध्याये विशेषतश्चान्त इह शा
स्त्रार्थदार्ढ्याय संक्षेपत उपसंहारं कृत्वाथेदानीं शास्त्रस
म्प्रदायविधिमाह इदं शास्त्रं ते तव हिताय मयोक्तं संसारवि
च्छित्तये अतपस्काय तपोरहिताय न वाच्यमिति व्यवहितेन
सम्बध्यते तपस्विनेऽप्यभक्ताय गुरुदेवभक्तिरहिताय कदाचन क
स्मिंश्चिदप्यवस्थायां न वाच्यं भक्तस्तपस्वी अपि सन् अशुश्रूषुर्यो
भवति तस्मा अपि न वाच्यं न च यो मां वासुदेवं प्राकृतं मनुष्य
मत्वा अभ्यसूयति आत्मप्रशंसादिदोषाध्यारोपणेन ममेश्वरत्व
मजानन्न सहते सोऽप्ययोग्यस्तस्मा अपि न वाच्यं भगवत्यनसू
याशक्ताय तपस्विने भक्ताय शुश्रूषवे नसूयवे च वाच्यं शा
स्त्रमिति सामर्थ्याद्गम्यते तत्र मेधाविने तपस्विने वेत्यनयो
र्विकल्पदर्शनात् शुश्रूषाभक्तियुक्ताय तपस्विने भक्ताय मेधावि
ने वा वाच्यं शुश्रूषाभक्तिवियुक्ताय न तपस्विने नापि मेधाविने वा
च्यं भगवत्यसूयायुक्ताय समस्तगुणवतेऽपि न वाच्यं गुरुशुश्रूषा
भक्तिमते च वाच्यमित्येष शास्त्रसम्प्रदायविधिः ६७ ॥

श्री॰
गीटी॰
ग्र॰

298

र्वापरालोचनानन्तरं गीताशास्त्रे व्याख्योपसंहरन्नस्य तात्पर्यार्थं
निर्धारितमपि विचारद्वारा निर्धारयितुं विचारमवतारयति अ
स्मिन्निति किं शास्त्रार्थमेव ग्रंथा विभजेत ज्ञानमिति निमित्ताभावे
संशयस्याभाववान्न निरस्यतामिति मत्वा पृच्छति ऊतइति तत्त
द्वार्थविद्योतकानेकवाक्यदर्शने नत्रिमितनिमित्ताह यत्ज्ञात्वेति क
र्मणामवश्यकर्तव्यत्वोपलंभात्तेभ्योपि निःश्रेयसप्राप्तिर्भातीत्या
ह कर्मण्येवेति तथापि समस्त्रयमापके नास्तीत्याशंक्याह एव
मिति सम्यक् सामग्र्यां कार्यमवश्यंभावीत्युपसंहरति इतिभवे
द्विति संदिग्धे सफलेच विचार्यमिति स्थिते सति फले संदिग्ध
मपि नविचार्यमिति उक्त्या पृच्छति किंपुनरिति प्रत्येके ज्ञान
कर्मणोः समुच्चितयोर्वा मुक्तिंप्रति परमसाधनत्वमवधारणमे
व विचारफलमिति परिहरति नन्विति सन्देहप्रयोजनयोर्विचा
रप्रयोजकयोर्भावात् विचारद्वारा परममुक्तिसाधनं निर्धारणी
यमिति निगमयति अतइति एवं विचारमवतार्य सिद्धांतं संग
ृह्णाति ज्ञानेति संग्रहवाक्यं विवृण्वन् आदावात्मज्ञानापोह्याम
विद्यां दर्शयति क्रियेति आत्मयोनित्वा तदनादित्वमाह आत्मनी।
ति नामेवाविद्यामनाद्यविद्योत्थामनर्थात्मिकां प्रपंचयति ममे
ति अनाद्यविद्याकार्यत्वात् प्रवाहरूपेणानादित्वमस्या विवक्षित्वा
विशिनष्टि अनादीति तत्र कारणाविद्यानिवर्तकत्वमात्मज्ञानस्यो
पपादयति अस्याइति नचभेदस्यच्चे ज्ञाने निवर्तयस्यविरोधेनास्य
त्वेनात्र चावयत्रमलत्यात्मकस्यार्थक्रियाकारित्वाभावानत्राह
उत्पद्यमानमिति कथं तस्य कारणाविद्यानिवर्तकत्वमित्याशं
क्य कार्याविद्यानिवर्तकत्वं दृष्टमित्याह कर्मेति आत्मज्ञानस्यान्या
दिसंग्रहवाक्येनशाब्दयोग्यविशेषाभावादानर्थक्यमाशंक्याह न
शाब्दइति यत्तद्ययावर्तकत्वमेवास्य स्फुटयति नेत्यादिना इतश्च
कर्मासाध्यता मुक्तेरित्याह अकार्यत्वाच्चेति एषनित्योमहिमेति
प्रकृतेः नियतत्वेन मोक्षस्याकार्यत्वान्न तत्र हेतुत्वेनोपपादयति

नहीति ज्ञानेनापि मोक्षो न क्रियते चेत्तर्हि केवलमपि ज्ञानं मुक्त्य।
नुपयुक्तमिति ज्ञानेत्यस्य तत्र हेतुत्वधीरित्याशंक्य केवलेति ज्ञाना
नर्थक्यं दूषयतिनेति तदेव प्रपंचयति यद्विषयेति यद्गतमविद्या।
निवर्तकज्ञानस्य कैवल्यफलावसायित्वं दृष्टमिति तत्र दृष्टान्तमा
ह रज्ज्वादाविति उक्ते विषये तमोनिवर्तकप्रकाशस्य कस्मिन्फले
पर्यवसाने तथाह विनिवृत्तमेति प्रदीपप्रकाशस्य सर्पभ्रमनिवृ।
त्तिद्वारा रज्जुमात्रे पर्यवसानवदात्मज्ञानस्यापि तदविद्यानिवृत्त्या
त्मकैवल्यावसानमिति दार्ष्टान्तिकमाह तथेति ज्ञात्रादीनां ज्ञान
निष्ठाहेतूनां कर्मान्तरे प्रवृत्तिसंभवात् कर्मसहितैव सा कैवल
वसायिनीति चेत्तत्राह दृष्टार्थायामिति कर्मसाहित्यं ज्ञाननिष्ठा
या दृष्टान्तेन साधयन्नाशंक्य भजतीति भुजिक्रियायां लौकि।
कायां वैदिक्यामग्निहोत्रादिक्रियायाः सहानुष्ठानवदग्निहो
त्रादिक्रियाया ज्ञाननिष्ठायाश्च साहित्यमित्यर्थः भुजिफले तृ
प्त्याख्येऽपि स्वर्गादौ तद्धेतौ चाग्निहोत्रादावर्थित्वदृष्टेस्त
त्र साहित्यं न तथा मुक्तिफलज्ञाननिष्ठालाभे स्वर्गादौ तद्धेतौ
वा कर्मण्यर्थित्वेन ज्ञाननिष्ठाकर्मणोर्न साहित्यमिति परि
हरति नेत्यादिना सेत्स्यदाकांक्षाविहीनेति केवलेति ज्ञाने फलव
ति लब्धे फलान्तरे तद्धेतौ च नार्थितेत्यत्र दृष्टान्तमाह सर्वतइति
सर्वत्र संप्लुते ग्राममहदकमिति समुद्रादिस्नानफले स्नाना।
दि तस्मिन् ग्रामे तडागादिनिर्माणक्रियायां तदर्थित्वे च स्नाना
दौ कस्यचिदर्थित्वं तथा प्रकृतेऽपीत्यर्थः निरतिशयफले ज्ञाने
लब्धे सातिशयफले कर्मणि नार्थित्वमित्येतद्दृष्टान्तेन स्फुटयति
नहीति कर्मणः सातिशयफलत्वमनुक्रम्योपजीव्य फलितमाह त
स्मादिति ज्ञानकर्मणोः साहित्यसंभवमपि पूर्वोक्तं निगमयति न
चेति नहि प्रकाशतमसोरिव मिथो विरुद्धयोस्तयोः सात्त्वादेक
स्मिन्फले साहित्यमित्यर्थः ननु ज्ञानमेव मोक्षसाधनं यदात्मस
हायत्वेन कर्मापेक्षते करणस्योपकरणापेक्षत्वात्तत्राह नापी
ति ज्ञानमुत्पत्तौ यज्ञाद्यपेक्षमपि नोत्पन्नं फले तदपेक्षं मोक्ष

श्री·
गीटी·
भ्रु·
299

त्तिनान्तरीयकत्वेन मुक्तेस्तन्मात्रायत्तत्वादित्यर्थः यदुक्तमिति कर्तव्यते
न ज्ञाने कर्मापेक्षमिति तत्राह अविद्येति ज्ञानस्याज्ञाननिवर्तकत्वा
त्तत्र कर्मणो विरुद्धतया सहकारित्वायोगान्न फलेऽपेक्षेत्यर्थः क
र्मणोपि ज्ञानवदज्ञाननिवर्तकत्वे कथं विरुद्धतेत्याशंक्याह नहीति
केवलस्य समुच्चितस्य वा कर्मणो मोक्षे साक्षादनन्वये फलितमाह
अत इति केवलज्ञाने मुक्तिसाधनमित्युक्ते तन्निषेध[illegible]त्र शंकते नेत्या
दिना निषेध्यमनूद्य तदर्थमाह यतावदिति नित्याकरणे प्रत्यवाया
पत्तेरिति हेतुं प्रपंचयति यत इति ज्ञानवतोपि नित्यानुष्ठानस्यावश्य
कत्वाच्च केवलज्ञानस्य कैवल्यहेतुतेत्यर्थः कैवल्यस्य च नित्यत्वादि
त्यस्य व्यावर्त्यं दर्शयति नन्विति यदि नित्यनैमित्तिककर्माणि श्रौतान्य
करणे प्रत्यवायकारीण्यवश्यानुष्ठेयान्येवं तर्हि तेभ्यः समुच्चितेभ्योऽस
मुच्चितेभ्यश्च मोक्षो नेष्टत्वात् केवलज्ञानस्य वा नहेतुत्वादनिबन्ध
ना मुक्तिर्न सिध्येदित्यर्थः कैवल्यस्य चेत्यादि व्याकुर्वन्ननिर्मोक्षप्रसं
गे प्रत्यादिशति नैषदोष इति मुक्तेर्नित्यत्वेनायत्नसिद्धेर्न तदभावशं
केत्युक्तं प्रपंचयति नित्यानामिति काम्यकर्मवशादिष्टशरीरापत्ति
शंकितेत्युक्तं काम्यानां चेति आरंभकर्मवशात्तर्हि देहान्तरं नेत्याह व
र्तमानेति तर्हि देहान्तरं शेषकर्मणा स्यादित्याशंक्य कर्माशयस्यै
कभविकत्वान्नेत्याह पतिते तस्मिन्निति रागादिना कर्मान्तरं ततो दे
हान्तरश्च भविष्यतीत्याशंक्याह रागादीनां चेति आत्मनः स्वरूपावस्था
नमिति सम्बन्धः अतीतानेकजन्मभेदार्जितस्य कर्मणो नानाफल
स्यानारब्धस्य भोगेनाक्षयात् ततो देहान्तरारंभादैकभविकत्वस्याप्रमा
णिकत्वान्न मुक्तेरयत्नसिद्धतेति चोदयति अतिक्रान्तेति नोक्तकर्मनि
मित्तं देहान्तरं शंकितव्यमित्याह नेति नित्यनैमित्तिककर्माणि श्रौता
न्यवश्यमनुष्ठेयानि तदनुष्ठानेन महानायासस्ततो दुःखोपभोगा
त्तस्याक्तानारब्धकर्मफलभोगत्वोपगमान्न ततो देहान्तरमित्याह नित्ये
ति नित्यादिना दुरितनिवृत्तावप्यविरोधान्न सुकृतनिवृत्तिस्ततो देहान्तर
मित्याशंक्य सुकृतस्य नित्यादेरप्यनेनारब्धत्वेन च पापविरुद्धस्य तस्यासि
द्धत्वात्ततो देहान्तरायोगान्नित्यादेरनन्यत्वे च न तस्य फलान्तरमिति स

त्वा यथा प्रायश्चित्तमुपात्तदुरितनिवर्हणार्थं न फलान्तरोपहन्तृत्वे दे
सर्वमपि नित्यादिकर्म्मोपात्तपापनिराकरणार्थं तस्मिन्नेव पर्यवस्यन्न
देहान्तरारम्भकमिति यद्वान्तरमाह प्रायश्चित्तवदिति तथापि प्रारब्ध
वशादेव देहान्तरे शेकतेनार्जितजन्मारम्भकाणामपि तेषां यावदपि
कारम्भायेन सम्भवादित्याशंक्याह आरब्धानां चेति हवार्जितकर्म्म
णामेव क्षीणत्वेऽपि कानिचित्सर्वकर्म्माणि देहान्तरमारभेरन्नित्या
शंक्याह प्रक्षीणानीति विनाज्ञानेन कर्म्मणैव मुक्तिरिति पक्षं दू
स्यवष्टम्भेन निराचष्टे नेत्यादिना विपतेयतायेति ब्रूतेरिति सम्बन्धः
एवकारार्थं विवृण्वन्नित्यादिभागं व्याकरोति श्रमइति यदा चर्म्मव
दाकाशं वेष्टयिष्यन्ति मानवाः तदा देवमविज्ञाय दुःखस्यान्तो भवि
ष्यतीति श्रुतिमर्थतोऽनुवदति चर्म्मवदिति श्रौतार्थे स्मृतिसंवादय
ति ज्ञानादिति किंच तदीयमायस्यानुग्राह्यमानहीनत्वेनाभासतया
ज्ञाणकर्म्मणामनारब्धफलानां तथाभावे देहान्तरारम्भसम्भवान्न
ज्ञानं विना मुक्तिरित्याह अनारब्धेति तथाविधानां कर्म्मणां नास्ति
सम्भावनेत्याशंक्याह यद्येति अनारब्धफलकाम्यकाम्माभेवेऽपि क
थं मोक्षानुपपत्तिरित्यत आह तेषां चेति इतश्च कर्म्मत्वमानुपपत्या
मोक्षानुपपत्तिरिति तत्राह धर्म्मेति कर्म्मणा पितृलोक इति श्रुति
माश्रित्य कर्म्मात्मके हेत्वन्तरमाह नित्यानामिति स्मृत्यापि यथोक्तार्थं
समर्थयते वर्णा इति प्रेत्य कर्म्मफलमनुभूय ततः शेषेण विशिष्ट
जात्यादिभाजो जन्म प्रतिपद्यन्त इत्येतदादिपदार्थः यत्तु नित्यानु
ष्ठानायासदुःखभोगस्य तत्फलभोगत्वमिति तदिदानीमनुवदति
यत्त्विति नित्यानुष्ठीयमानानामायासपर्यन्तानीति शेषः तथापि
नित्यानां काम्यानामिव स्वरूपातिरिक्तं फलमाशंक्य विश्वदेवेन
दृष्टवाणमेवमित्याह नत्विति विश्वदेवे फलाश्रुतौ तत्कामनाया
निमित्तस्याभावान्न नित्यानितिविधीयेरन्नित्याशंक्याह जीवनेति न
नित्यानां विध्यसिद्धिरिति शेषः प्रत्यभाषितं द्रूषयति नेत्यादिना त
देव विशदयन्निषेध्यमन्तर्भूय तदर्थमाह यद्रूपमिति पञ्चमानामित्या
दिकेत प्रोपचयतित्वहीति कर्म्मान्तरारब्धेऽपि देहे दुरितफले नित्या
नुष्ठानायासदुःखं भुञ्जानानामनुपपत्तिरित्याशंक्याह अन्यथेति

श्री
गी टी
प्र

300

यदुक्तं दुःखफलविशेषानुपपत्तिश्च स्यादिति तदुपपादयति न
सेति संभावितानि तावदनन्तानि संचितानि दुरितानि च नानादुः
खफलानि यदि तानि नित्यानुष्ठानायासरूपं दुःखं तन्मात्रफला
नि कल्प्येरन् तदा तेषैवं कल्प्यमानेषु सत्स्वनित्यस्यानुष्ठितस्यायासमा
मादयतो यो दुरितकृतो दुःखविशेषो न तत्फलं दुरितफलानां दुःख
नां वक्तव्यत्वान्नित्यकर्म यथा विशेषे ते दुरितकृतो दुःखविशेषफ।
लकमित्यनुपपत्तिमित्यर्थः किंच नित्यानुष्ठानायासदुःखमात्रफलानि
चेत्दुरितानि कल्प्येरन्तदा देहस्थाहितरोगादिबाधस्य रोगादिबाधाया
श्च दुरितनिमित्तत्वानुपपत्तेः सुकृतफलत्वस्य चासम्भवादनुपप।
त्तिरेवोदीरितबाधयाः स्यादित्याह देहेति इतश्च नित्यानुष्ठानायास
दुःखमेव दुरितफलमित्ययुक्तमित्याह नित्येति दुःखमिति तथा
काने कल्पयितुमिति द्वैण सम्बन्धः यदि तदेव तत्फलं न तर्हि
शिरसा पाषाणवहनादि दुःखं दुरितकृतं नच तत्कारणं सुकृतं दुः
खं स्यात्तत्कार्यत्वादतस्तदाकस्मिकं स्यादित्यर्थः नित्यानुष्ठानायासदुः
खमनुपात्तदुरितफलमित्येतदप्रकृतत्वाच्चायुक्तं वक्तुमित्याह अप्रकृ
तेचेति तदेव प्रपंचयितुं पृच्छति कथमिति तत्रादौ प्रकृतमाह प्र
प्रसक्तेति तथापि कथमस्माकमप्रकृतत्वादित्यत आह तत्रेति प्रसक्
तफलत्वमप्रसक्तफलत्वमिति प्राचीनदुरितगतविशेषानवगमाद्वि
शेषेण सर्वस्यैव तस्य प्रसक्तफलत्वान्नित्यानुष्ठानायासदुःखफलत्वस
म्भवान्नाप्रकृतत्वादिदं तेनेति शंकते अथेति स्वोपात्तदुरितस्याविशेषाणा
रब्धफलत्वे विशेषणामर्थकमिति परिहरति तन्नेति दुरितमात्रस्या
रब्धफलत्वे नानारब्धफलस्य तस्याकृतफलविशेषवत्त्वानुपपत्तेरित्यर्थः
स्वोपात्तदुरितमारब्धफलं चेद्रोगेणेव तत्तत्क्षयसम्भवात्तन्निवृत्त्यर्थं
नित्ये कर्म न विधातव्यमिति दोषान्तरमाह नित्येति इतश्च नित्यानु
ष्ठानायासदुःखं नोपात्तदुरितफलमित्याह किंचेति तदेव स्फोरयति
कृतस्येति यथा यागायासगमनादिकृते दुःखं नागसस्य दुरितस्यापाने न
तत्फलत्वसंभवात्तथा नित्यस्यापि कृतस्य तस्याष्ठितस्यायासपर्यन्तस्य
फलान्तरानुपगमादनुष्ठानायासदुःखमेव चेत्फलं तर्हि तस्मादेव
तदर्शनात्तस्य तद्दुरितफलत्वे कल्प्ये नित्यफलत्वसम्भवादित्यर्थः दुः

खफलत्वे नित्यानामननुष्ठानमेव श्रेयः स्यादित्याशंक्याह जीवनादि
ति नित्यानां दुरितफलत्वानुपपत्तौ हेत्वन्तरमाह प्रायश्चित्तवदिति
दृष्टान्तं प्रपञ्चयति यस्मिन्निति तथा जीवनादिनिमित्ते विहितानां
नित्यानां दुरितफलत्वासिद्धिरिति शेषः सत्यं प्रायश्चित्ते न निमित्त
स्य पापस्य फले किन्तु तदनुष्ठानायासदुःखं तस्य पापस्य फलमि
ति शंकते अथेति प्रायश्चित्तानुष्ठानायासदुःखस्य निमित्तभूतपा
पफलत्वे जीवनादिनिमित्तनित्याद्यनुष्ठानायासदुःखमपि जीवनादे
रेव फले स्यान्नोपात्तदुरितस्येति परिहरति जीवनादीति प्रायश्चि
त्तदुःखस्य तन्निमित्तपापफलत्ववज्जीवनादिनिमित्तनित्यादिकर्म
कृतमपि दुःखं जीवनादिफलमित्यत्र हेतुमाह नित्येति एतच्च
नित्यानुष्ठानायासदुःखमेवोपात्तदुरितफलमित्याशंक्य वक्ष्यमित्या
ह किञ्चेति काम्यानुष्ठानायासदुःखमपि दुरितफलमित्युपगमा
त् प्रसंगस्येष्टत्वमाशंक्याह तथा चेति विहितानि तावन्नित्यानि न
च तेषु फलं श्रुतं न च विना फलं विधिः तेन दुरितनिवर्हणार्थानि नि
त्यानीत्यर्थापत्त्या तेषु च सा युक्ता काम्यानुष्ठानादपि दुरितनिवृत्ति
सम्भवादित्यर्थः किञ्च नित्याद्यनुष्ठानायासदुःखातिरिक्तफलाति
विहितत्वात् काम्यवदित्यनुमानमेषां दुरितनिवृत्त्यर्थत्वे त्याह्नप
वमिति काम्यादिकर्म दृष्टान्तयितुमेवमित्युक्तं स्यात्क्रियाभावाच्च
नित्यानुष्ठानात् दुरितफलभोगोक्तिरयुक्तेत्याह विरोधाच्चेति तदेव
प्रपञ्चयति विरुद्धस्येति एतदेशाद्यार्थमेव विशदयति नित्येति श्रुत्या
स्य कर्मणो दुरितस्येति यावत् सपद्येति यदन्तरं यद्भवति तत्तस्य
कार्यमिति नियमादित्यर्थः एतच्च नित्यानुष्ठाने दुरितफलभोगेन
सिध्यतीत्याह किञ्चेति काम्यानुष्ठानस्य नित्यानुष्ठानस्य च यौगपद्या
न्नित्यानुष्ठानायासदुःखेन दुरितफलभोगवत् काम्यफलस्यापि भु
क्तत्वसम्भवादिति हेतुमाह तन्त्रत्वादिति नित्यकाम्यानुष्ठानयोर्यौ
गपद्येऽपि नित्यानुष्ठानायासदुःखादन्यदेव काम्यानुष्ठानफलं श्रुत
त्वादिति शङ्क्य अथेति काम्यानुष्ठानफले नित्यानुष्ठानायासदुः
खाद्भिन्नत्वे न हि काम्यानुष्ठानायासदुःखं नित्यानुष्ठानायासदुःख

श्री·
गी·टी·
प्र·

301

ण्व मित्येवमितैः स्यादित्याह तदनुष्ठानेनेति प्रसंगात्स्वेष्टत्वमाशंक्य निरा
चष्टे नचेति दृष्टविरोधमेव सम्प्रदर्शयति नहीति आत्मज्ञानवदग्निहो
त्रादीनां मोक्षे साक्षादन्वयो नेत्यप्रामाण्यदपि कारणमस्तीत्याह किंचान्य
दिति तदेव कारणं विवृणोति अविहितमिति यत्कर्म मर्दनभोजनादि
तत्र शास्त्रे विहिते निषिद्धे वा तदनंतरफले तथानुभवादिरूपः शास्त्री
ये कर्मत्व नानन्तरफलमानन्तर्यस्याचोदितत्वादनोक्ताने दृष्टफलेना
दृष्टफलकर्मसहकारि भवति नापि स्वयमेव दृष्टफले मोक्षे कर्म
प्रवृत्तिः स्यादित्यत्र विवक्षितमाह नचेति शास्त्रीयस्याग्निहोत्रादेरपि फ
लानन्तर्यस्वर्गादीनामनन्तरमनुपलब्धिविरुद्धत्वेन ननलेशोपि तथा
विधफलापि तथा प्रवृत्तिरग्निहोत्रादिषु तस्यादित्याह नेदिति किंच
नित्यानामग्निहोत्रादीनां नादृष्टफले तेषामेव काम्यानां नादृष्टफ
ले न च हेतो विनाशे विभागो भागीत्याह अग्निहोत्रादीनामिति फ
लकामित्वमात्रेणेति न स्यादिति पूर्वेणान्वयः यानि नित्यान्यग्नि
होत्रादीनि यानि च काम्यानि तेषामुभयेषामेव कर्मस्वरूपविशे।
षाभावेपि नित्यानां तेषां अनुष्ठानात्प्रत्यवायदुःखमात्रेण तयोर्न फ
लान्तरमस्ति तेषामेव काम्यानामंगवाधिकाभावेपि फलकामित्व
मधिकारिण्युपस्थितेस्तावन्मात्रेण स्वर्गादिमहाफलत्वमित्ययं विभा
गोन प्रमाणाभावान्निरर्थः उक्तविभागायोगे फलितमाह तस्मान्नेति
काम्यवन्नित्यानामपि पितृलोकाद्यदृष्टफलवत्वे दुरितनिवृत्त्यर्थत्वा
योगादर्श्य नास्मिन् विधेनाभ्युपगन्तव्यमित्याह अनुतश्चेति शुभाशुभात्मके
कर्म सर्वमविद्यापूर्वकं चेदविशेषेण स्यात्तर्हि तस्य त्वयकारणे विद्यो
पपद्येत न तत्र सर्वं कर्माविद्यापूर्वकमिति सिद्धमित्याशंक्याह अवि
द्येति तत्र हिंसावृषोतितां अक्तिं दर्शयति तद्येति इतस्त्राविद्वद्विष
ये कर्मेत्याह अविद्वदिति अधिकारिभेदेन निष्ठाद्वयमित्यत्र वाक्यो
पक्रममनुकूलयता आत्मनि कर्तृत्वे कर्मत्वमध्यारोपयन् न जाना
त्यात्मानमिति वदता कर्माज्ञानमूलमिति दर्शितमित्याह उभावि
ति आत्मानं याथात्म्येन जानन् कर्तृत्वादिरहितो भवतीति ब्रुवता
कर्मसंन्यासे ज्ञानवतोऽधिकारित्वं सूचितमित्याह वेदेति निष्ठाद्व।

यमाधिकारिभेदेन बोद्धव्यमित्यत्रैव वाक्यान्तरमाह ज्ञानेनेति न बु
द्धिभेदं जनयेदित्यत्र चाविद्यावत्त्वेन कर्मणः सूचयता कर्मनि
ष्ठाविद्वद्विषयात्मोदितेत्याह अज्ञानामिति यदुक्तं विद्वद्विषया
सन्न्यासपूर्विका ज्ञाननिष्ठेति तत्र तत्त्ववित्तु महाबाहो गुणकर्म
विभागयोरित्यादि वाक्यमुदाहरति तत्त्वविद्विति तत्रैव वाक्यान्तरं
पदनिसर्वेति विदुषो ज्ञाननिष्ठायां तत्रैव पांचमिके वाक्यान्तरमाह नै
वेति तत्रैवार्थसिद्धमर्थं कथयति अज्ञश्चेति मयनश्चेति सम्बन्धः
अज्ञस्य चित्तशुद्ध्यर्थं कर्म शुद्धचित्तस्य कर्मसन्न्यासो ज्ञानयोगो हेत
रित्यत्र वाक्यान्तरमाह आरुरुक्षोरिति यथोक्ते विभागे षाष्ठिके वा
क्यमनुगुणमित्याह उदारा इति एवं त्रयीधर्ममित्यादि नावमिके वा
क्यमविद्वद्विषये कर्मण्यत्र प्रमाणयति अज्ञा इति विदुषः सन्न्यास
पूर्विका ज्ञाननिष्ठायां तत्रैव नावमिके वाक्यान्तरमाह अनन्या इति
मामित्येतद्व्याचष्टे यथोक्तमिति तेषां सततयुक्तानामित्यादि दा
शमिके वाक्ये तत्रैव प्रमाणयति ददामीति विद्यावतामेव भग
वत्प्राप्तिनिर्देशादितरेषां तदप्राप्तिः सूचितेत्यर्थसिद्धमर्थमाह
अर्थादिति ननु भगवत्कर्मकारिणो युक्ततमत्वात् कर्मिणोपि
भगवन्तं यान्तीत्याशंक्याह भगवदिति ये मत्कर्मकृदित्यादिना
येन भगवत्कर्मकारिणस्ते यद्यपि युक्ततमाः तथापि कर्मिणो
ऽज्ञाः केनापि भगवन्तं सहसा गन्तुमर्हन्तीत्यर्थः तेषामज्ञत्वे ग
मकं दर्शयति उत्तरेणेति चित्तसमाधानमारभ्य फलत्यागप
र्यन्ते पाठक्रमेणोत्तरोत्तरं हीनसाधनोपादानादभ्यासासमर्थ
स्य भगवत्कर्मकारित्वाभिधानाद्भगवत्कर्मकारिणामज्ञत्वं वि
ज्ञातमित्यर्थः येत्वक्षरमनिर्देश्यमित्यादिवाक्यावष्टम्भेन विद्वद्वि
षयत्वं सन्न्यासपूर्वकज्ञाननिष्ठायां निर्धारयति अनिर्देश्येति उ
क्तसाधनास्ते सन्न्यासपूर्वकज्ञाननिष्ठायामपि क्रियेरन्निति शेषः
किंच त्रयोदशेऽध्यायमानित्वादीनि चतुर्दशे च प्रकाशञ्च प्रवृत्तिञ्च
इत्यादीनि पंचदशे च निर्मानमोहादीनि उक्तानि तैः सर्वैः साध
नैः सहितानां भगवन्निर्देशात्तेषां सन्न्यासकास्ततोपि ते ज्ञाननिष्ठा

यामेवाधिक्रियेरन्नित्याहतेत्रेति निष्ठाद्वयमधिकारिभेदेन प्रति
ष्ठाप्य ज्ञाननिष्ठानामनिष्टमिष्टं मिश्रितमिति त्रिविधं कर्मफलं न
भवति किंतु मुक्तिरेव कर्मनिष्ठानां तु त्रिविधं कर्मफलं न मुक्ति
रिति शास्त्रार्थविभागमभिप्रेत्य उपसंहरति अधिष्ठानादीति य
दुक्तमविद्याकाममबीजं सर्वं कर्मेति तत्र शास्त्रावगतस्य कर्मणः
विद्यापूर्वकत्वानुपपत्तेरित्याक्षिपति अविद्येति दृष्टान्तेन समाध
त्ते नेति तत्राभिमतो प्रतिज्ञो विभजते यद्यपीति उक्तं दृष्टान्तेना
चष्टे यथेति अविद्यादिमतोऽब्रह्महत्यादि कर्मात्र हेतुमाह अ
मत्येति दार्ष्टान्तिके रक्ताति तथेति तस्याप्यविद्यादिमतोऽभवं
तीत्यविद्यादिपूर्वकत्वं तेषामेषितव्यमित्यर्थः पारलौकिक
मसेदेहातिरिक्तात्मज्ञानं विना प्रवृत्त्ययोगात्तु तेषामविद्या
पूर्वकत्वेति शंकते व्यतिरिक्तेति तथापि व्यतिरिक्तात्मज्ञा
ने पारमार्थिकात्मज्ञानाभावान्मिथ्याज्ञानादेव तिष्ठादिक
र्मस्व प्रवृत्तेरविद्यापूर्वकत्वं तेषामप्रतिहतमिति परिहरति
तेष्वादिना कर्मणामुपलभ्यमानात्मकर्तृत्वे तस्य निष्क्रि
यात्वात् देहादिसंघातस्य तु सक्रियत्वात्कर्तृके कर्मण्युक्ते
तथापि संघातेऽहं ममाभिमानद्वाराहं करोमीत्यात्मनो मिथ्या
धीपूर्विका कर्माणि प्रवृत्तिर्दृष्टान्तेनाविद्यापूर्वकत्वं तस्य
युक्तमित्यर्थः यदुक्तं देहादिसंघातेऽहमभिमानस्य मिथ्या
ज्ञानत्वे तदाक्षिपति देहादीति अहंधियो गौणत्वे तत्पूर्वक
कर्मस्वपि गौणत्वापत्तेरात्मनोऽनर्थाभावात्तन्निवृत्त्यर्थं दे
वान्वेषणं न स्यादिति दूषयति नेति यदेतदेव प्रपंचयन्वादी
बोधं प्रपंचयति आत्मीयेति तत्र कुमदष्टमेव दृष्टान्तमाह यथेति
दर्शित कुलीनात्मीये पुत्रेऽहं प्रत्ययो गौणस्तथा संघातेऽप्यात्मीयेऽहं प्रत्य
यस्तथा युक्तमर्थः भेदधीपूर्वकत्वं गौणधियो लोके प्रसिद्धमित्याह लो
के प्रसिद्धमित्याह लोके चेति लोकवेदानुरोधेनात्मीये संघातेऽहंधीरपि
गौणी स्यादिति दार्ष्टान्तिकमाह तद्वदिति मिथ्याधियोऽपि भेदधीपूर्वकत्व
सम्भवादात्मीयसंघातेऽहंधियो मिथ्यात्वमेव किंतत्सादिगौणत्वमाह नेव

मिति भेदधीरविकलाभावे कथं मिथ्याधीरित्येतीत्याशंक्याह मिथ्येति
गुणविशिष्टानारोपयोर्विवेकाग्रहात्तद्भावनिर्विशेषः देहादावहंप्रत्ययो गौण
नेति चोद्यं विहन्तुं तत्कार्यविषयीस्यादित्यभिप्रायं विवृणोति नेत्यादि हे
तुभागं विभजते यथेति सिंहो देवदत्त इति वाक्ये देवदत्तः सिंह इवेत्यु
पमया देवदत्ते क्रौर्याद्यधिकरणत्वात्तत्प्रहते अग्निर्माणवक इत्यपि
वाक्ये माणवको ग्निरिवेत्युपमया माणवकस्य पैङ्गल्याधिकरणस्य
स्फुटमेव न तथा मनुष्योहमिति वाक्यस्याधिकरणस्तस्मिन्ना भातीत्य
र्थः देवदत्तमाणवकयोरधिकरणत्वे कथमित्याशंक्याह क्रौर्येति किंच
गौणशब्दे तत्वतत्त्वे च निमित्तीकृत्य सिंहकार्यं न किंचिद्देवदत्ते सा।
ध्यते नापि माणवके किंचिदग्निकार्यं मिथ्याधीकार्यं तत्वेमात्मानु
भवमतोन देहादावहंधीर्गौणीत्याह नान्विति इतोपि देहादौ नाहं
धीः गौणीत्याह गौणेति यो देवदत्तो माणवको वा गौणप्रत्ययोवि
षयत्वे यतो नैव सिंहोनाग्निरिति जानाति नैवमविद्वानात्मनः सं
घातस्य च सत्यपि भेदे संघातस्यानात्मत्वे प्रमेयत्तोन संघातेहंशब्द
प्रत्ययौ गौणाविष्येते संघाते तयोर्गौणत्वे दोषान्तरं समुच्चिनोति
तथेति तथा समानात्मनि कर्तृत्वादि प्रतिभासासिद्धिरिति शेषः गौणत्वेन
कृते त्वग्निविना कृतमित्यादारणेन स्फुटयति नहीति यद्यपि देवदत्तो
माणवकाभ्यां कृते कार्ये मुख्याभ्यां सिंहाग्निभ्यां न क्रियते तथापि दे
वदत्तगतक्रौर्येण मुख्यसिंहस्य माणवकनिष्ठपैङ्गल्येन मुख्याग्नेरिव
च संघातगतेनापि जडत्वेनात्मनो मुख्यस्य किंचित्कार्यं कृतं भविष्य
तीत्याशंक्याह न चेति देहादावहंप्रत्ययो गौणत्वायोगे हेत्वन्तरमाह स्व
यमात्माविति देवदत्तमाणवकयोः सिंहाग्निभ्यां भेदधीरविवेके तथा
पारवश्याभावधीवदात्मनोपि मुख्यस्य संघाताद्भेदधीद्वारा तदीयव्याप
राद्यमात्मनि दृष्टं स्यादित्यर्थः व्यावर्त्यं दर्शयति तद्गतामिति संघा
ते हंप्रत्ययो मिथ्याधीत्वमपि न तत्कृतमात्मनि कर्तृत्वं किंत्वात्मा य
जमानेत्याश्रयत्वेनास्य कर्तृत्वं वास्तवमिति मतमनुवदति यच्चेति त्वा
नादिकृतमपि कर्तृत्वं मिथ्याधीकृतमेव तावन्मिथ्याधीकार्यत्वादिति
दूषयति तन्नेत्यमिति तदेव प्रपंचयति मिथ्येति मिथ्याज्ञाने निमित्त
कर्तृकिंचिदिष्टं किंचिदनिष्टमित्यारोप्य तदापातभृते नास्मिन् प्रेक्षा

303

जिहासाभ्यां क्रियो निर्वर्तितयेष्टमनिष्टं च फलं भुक्त्वा तेन संस्कारेण
ततः स्वर्विकाः स्मरणादयः स्वाकानि क्रियो र्वन्तीति भुक्ते कर्तृत्वस्य च
मिथ्यात्वमित्यर्थः अतीतानागतजन्मनोरिव वर्तमानेऽपि जन्मनि कर्तृ
त्वादिसंसारस्य वस्तुत्वमाशंक्याह यथेति विमतो कालाद्यविद्याकृत सं
सारश्चैतो कालत्वाद्वर्तमानकालवदित्यर्थः संसारस्याविद्याकृतत्वे फलि
तमाह ततश्चेति तस्याविद्यकत्वेन विद्यापोह्यत्वे हेतुत्वमाह अविद्येति
कृतो स्याविद्याकृतत्वं धर्माधर्मकृतत्वसंभवादित्याशंक्याह देहादी
ति आत्मनो धर्मादिकर्तृत्वस्याविद्यकत्वात् अविद्यां विना कर्मिणां दे
हाभिमानः संभवत्यतश्च आत्मनः संघातेऽहमभिमानस्याविद्यया विद्य
मानत्वमित्यर्थः आत्मनो देहाद्यभिमानस्याविद्यकत्वमन्वयव्यतिरेकाभ्यां
साधयन् व्यतिरेकं दर्शयति नहीति अन्वयं दर्शयन् व्यतिरेकमनुवद
ति अज्ञानवृत्तिति पुत्रे पितुरहंधीरात्मीये देहादावहंधीर्गौणीत्युक्त
मनुवदति यदीति तत्र दृष्टान्तमुक्तं गौणात्मविषयत्वमङ्गीक
रोति सत्विति नहि देहादावपि तथैव स्वकीये स्यादहंधीर्गौणीत्याशंक्या
ह गौणेनेति नहि स्वकीयेन पुत्रादिना गौणात्मना पितुर्भोजनादिकार्यं
क्रियते तथा देहादेरपि गौणात्मत्वे तेन कर्तृत्वादिकार्यमात्मनो न वा
स्तवं सिद्धमित्यर्थः गौणात्मना मुख्यात्मनो नास्ति वास्तवं कार्यमित्य
त्र दृष्टान्तमाह गौणेति नहि गौणेन सिंहेन देवदत्तेन मुख्यसिंहका
र्यं क्रियते नापि गौणाग्निना माणवकेन मुख्याग्निकार्यं दाहपाका
दि तथा देहादिना गौणात्मना मुख्यात्मनो न वास्तवं कार्यं कर्तृत्वादिक
र्तुं शक्यमित्यर्थः स्वर्गकामादिवाक्यप्रामाण्यात् आत्मनो देहाद्यतिरेकज्ञा
नस्य च केवलस्याकर्तृत्वात्तत्कर्तव्यं कर्म गौणेनैव देहादिनात्माभिःमन्या
य तेनहि समेव प्रोतातिरेकज्ञाने देहादावात्मत्वमात्मनो मुख्ययुक्त
मिति चोदयति अदृष्टेति न देहादीनामात्मत्वं गौणं तदीयात्मत्वस्याविद्य
त्वेन सिद्धत्वादतो न गौणात्माभिरात्मकर्तव्यं कर्म क्रियते किं तु मिथ्या
त्मभिरिति परिहरति नाविद्येति तदेव विवृण्वन्नर्थं स्फुटयति गौणा
त्मेति कथं नहि देहादिविषयात्मत्वप्रत्ययस्याशंक्याविद्याकृतेत्यादि दैवे
विभजते किं तर्हीति देहादीनामनात्मनामेव सतामात्मत्वं मिथ्याप्रत्ययकृ
तमित्यन्वयव्यतिरेकमुदाहरति तत्रापि उक्ते न्याये शास्त्रीयं स

स्वात्मभूतमनुभवं प्रमाणयति अविवेकिनामिति व्यतिरेकेऽपि दर्शि
ते शास्त्राभिज्ञानामनुभवमनुकूलयति नन्विति अन्वयव्यतिरेकाभ्या
मनुभवान्तसाक्षिभ्यां सिद्धमर्थमुपसंहरति तस्मादिति तत्कृत एव दे
हादावहं ममायमिति शेषः किंच व्यवहारभूमौ भेदग्रहस्य गौणत्व
व्यापकत्वात्तस्य प्रकृतेऽभावान्न देहादावहंशब्दप्रत्ययौ गौणाविमा
द इत्यगिति अदृष्टविषयचोदनाप्रामाण्यं तु कर्तुरात्मनो व्यतिरे
कावधारणात्तस्य देहादावहंममाभिमानस्य गौणत्वेऽकमनुवद
ति यत्त्विति श्रुतिप्रमाणस्याज्ञातार्थविषयत्वात् मानान्तरसिद्धे व्यति
रिक्तात्मनि चोदनाप्रामाण्याभावान्न तदवष्टम्भेन देहादावात्माभि
मानस्य गौणत्वमित्यत आह नत्विति श्रुतिप्रमाणस्यादृष्टविषयत्वं
स्पष्टयति अप्रवृत्तादीनि अज्ञातार्थज्ञापकं प्रमाणमिति स्थिते तज्ज्ञा
ते श्रुतिप्रामाण्यमित्याह अदृष्टेति अज्ञातसाध्यसाधनसम्बन्धबो
धिनः शास्त्रस्यातिरिक्तात्मन्यौदासीन्ये फलितमाह तस्मादिति अन्व
यव्यतिरेकाभ्यां दृष्टो मिथ्याज्ञाननिमित्तो देहादिष्वात्माहं ममाय
स्येति यावत् अन्यविषयत्वाच्चोदनाया नातिरिक्तात्मविषयत्वमुक्तमि
दानीं तद्विषयत्वाङ्गीकारेऽपि न तन्निर्वाहः शक्योऽध्यक्षविरोधादित्या
ह नहीति अपौरुषेयायाः श्रुतेरसम्भावितदोषायाः मानान्तरविरोधे
ऽपि प्रामाण्यमप्रत्याख्येयमित्यभिप्रेत्याह यदीति स्वार्थबोधपरायाः श्रु
तेरविरोधापेक्षत्वाद्विरुद्धार्थवादित्वे तत्परिहाराय विवक्षितमर्थान्त
रमविरुद्धं तस्या स्वीकर्तव्यं विरोधे तत्प्रामाण्यानुपपत्तेरित्याह तथा
पीति अविरोधमवधार्य श्रुत्यर्थकल्पना न शक्येति व्यावर्त्यमाह न
न्विति अविद्यावत्कर्तृत्वे कर्मेति त्वयोपगमादित्यन्वयो विद्यायामवि
द्यायाम विद्याभावे तदधीनकर्तृत्वाभावात्तेन कर्त्रात्मनः शास्त्राप्रसि
द्धौ कर्मकाण्डाप्रामाण्यमित्यध्ययनविधिविरोधः स्यादिति शङ्कते क
र्मणा इति कर्मकाण्डश्रुतेर्विरोधात् एवं व्यावहारिकप्रामाण्यस्य
तात्त्विकप्रामाण्याभावेऽपि सम्भवाद्ब्रह्मकाण्डश्रुतेश्च तात्त्विकप्रामाण्य
स्य ब्रह्मविद्याजनकत्वेनोपपन्नत्वान्नाध्ययनविधिविरोध इति परिहर
ति नचेति कर्मकाण्डश्रुतेस्तात्त्विकप्रामाण्याभावे ब्रह्मकाण्डश्रु
तेरपि तदसिद्धिरविशेषादिति शङ्कते कर्मेति उत्पन्नाया ब्रह्मविद्या
या बाधकाभावेन प्रमाणान्तरेऽतः श्रुतेस्तात्त्विकं प्रामाण्यमिति दृष्ट

श्री
गीटी
प्र

यति न बाधकेति ब्रह्मविद्याया बाधकानुपपत्तिं दृष्टान्तेन साधयति
यथेति देहादिसंघातवद्विषय इत्यर्थः लौकिकावगतेरिवात्मावगतेर
पि फलाव्यतिरेकमुदाहरणेन स्फोरयति यथेति फलमज्ञाननिवृत्तिः
कर्मविधिश्रुतिवदित्यस्य दृष्टान्तं विघटयति नचेति अनादिकालप्र
वृत्तस्वाभाविकप्रवृत्तिश्रुतीनां प्रतिबंधेन योगाद्यलौकिकप्रवृत्तिश्रु
तीर्जनयति कर्मकाण्डश्रुतिस्तज्जननं च चित्तशुद्धिद्वारा प्रत्यगात्मा
भिमुख्यप्रवृत्तिमुत्पादयति तथा च कर्मविधिश्रुतीनां पारंपर्येण
प्रत्यगात्मज्ञानार्थत्वान्नाप्रामाण्यमिति हि इत्यर्थः नन्वेवमपि श्रुतेर्मि
थ्यार्थत्वादाभासवदप्रामाण्यमिति चेत्तत्राह मिथ्यात्वेपीति स्वरूपेण
सत्यत्वेपि सत्योपेयद्वारा प्रामाण्यमित्यत्र दृष्टान्तमाह यथेति मंत्रार्थ।
वादेतिहासपुराणानां श्रुतेर्थेऽप्रामाण्याभावेपि शेषविध्यनुरोधेन प्रा
माण्यवत् प्रकृतेपि श्रुतेः स्वरूपेणासत्याया विषयसत्यतया समन्व
यंतायाः प्रामाण्यमविरुद्धमित्यर्थः वाक्यस्य शेषविध्यनुरोधेन प्रामा
ण्यं नालौकिकमित्याह लोकेपीति कर्मकाण्डश्रुतीनामश्रुत्यापर
म्परया प्रामाण्येपि साक्षात्प्रामाण्यमपेक्षितमित्याशंक्याह प्रकारान्त
रेति आत्मज्ञानोदयात् प्रागवस्था प्रकारान्तरं तत्र स्थितानां कर्मका
ण्डश्रुतीनामज्ञानसम्बंधबाधकत्वेन साक्षादेव प्रामाण्यमिष्टमित्यर्थः
ज्ञानात् पूर्वं कर्मश्रुतीनां व्यावहारिकप्रामाण्ये दृष्टान्तमाह यावदि।
ति प्रतीचि कर्तृत्वस्याविद्याकत्वेपि श्रुतिप्रामाण्यमप्रत्यूहमित्युक्ते
सेप्रतिकर्तृत्वस्य प्रकारान्तरेण पारमार्थिकत्वमुत्पादयति यद्वेति
स्वव्यापाराभावे सन्निधिमात्रेण जनानाममुख्यकर्तृत्वमित्याशंका दृष्टान्त
माह यथेति स्वयमयुध्यमानत्वे कथं तत्फलवत्त्वमित्याशंका प्रसिद्धि
वशादित्याह जितइति कायिकव्यापाराभावेपि कर्तृत्वस्य सद्भावे दृ
ष्टान्तमाह सेनापतिरिति जितस्यापि फलवत्त्वे राजवद्विशिष्टमित्याह
क्रियेति श्रमकर्मणा श्रमस्य सन्निहितस्य मुख्यकर्तृत्वे वैदिकमु
दाहरणमाह यथा चेति कथमृत्विजां कर्म यजमानस्येत्याशंक्याह
तत्फलस्येति स्वव्यापारादृते सन्निधेरेवास्य व्यापारहेतोर्मुख्यकर्तृत्वे
दृष्टान्तमाह यथावेति क्रियाकर्तृत्वेन कारणकारकमित्यगीकारवि
रोधाच्चैतदिति द्रूषयति तदसदिति कारकविशेषविषयत्वेनाङ्गी
कारोपपत्तेरविशेषकत्वे कारकमिति स्वव्यापारमन्तरेण न किंचिद।

पि कारकमिति परिहरति न राजेति दर्शनमेव विशदयति रा
जेति यथा राजा युद्धे योद्धृभिरनेन धनदानेन च स्वाम्यं कर्तृत्वं तथा
फलभोगोपि स्वाम्यमेव तस्य कर्तृत्वमित्याह तथेति यदुक्तमृत्विक्क
र्म यजमानस्येति तत्राह यजमानस्यापीति स्वव्यापारादेव स्वाम्यं क
र्तृत्वमिति स्थिते फलितमाह तस्मादिति तदेव प्रपंचयति यदीति त
र्हि सन्निधानादेव स्वाम्यं कर्तृत्वं राजादीनामपगतमिति नेत्याह तथा
येति राजादीनां स्वव्यापारगतं स्वीकं सिद्धमित्याह तस्मादिति रा
जप्रभृतीनां सन्निधेरेव कर्तृत्वस्य गौणत्वे जयादिफलवत्त्वस्यापि सि
द्धं गौणत्वमित्याह तथा चेति तच्च श्लोके हेतुत्वेन स्मारयति नेति स्व
स्वव्यापारेणास्य स्वाम्यकर्तृत्वाभावे फलितमुपसंहरति तस्मादिति
कथं तर्हि तथाप्यात्मनि कर्तृत्वादि स्वीकृतं नहि बुद्ध्यादिष्टकर्तास्या
श्रवत्वादिति मायात्वाह भ्रान्तीति कर्तृत्वाद्यात्मनि भ्रान्तमित्येतदुदा
हरणेन स्फोरयति यथेति मिथ्याज्ञानकृतमात्मनि कर्तृत्वादीत्य
त्र व्यतिरेकं दर्शयति तथेति उक्तव्यतिरेके फलं कथयति तस्मादिति
संसारभ्रमस्याविद्याकृतत्वे सिद्धे परमप्रकृतमुपसंहरति इति सम्य
गिति शास्त्रतात्पर्यार्थं विचारद्वारा निर्धार्यानन्तरश्लोकमवतारय
ति सर्वमिति प्रकृते त्वष्टादशाध्याये गीताशास्त्रार्थं सर्वं प्रतिप
त्तिमोक्षार्थमुपसंहृत्यान्ते च सर्वधर्मान् परित्यज्येत्यादौ विषय
तत्त्वस्य संक्षेपेणोपसंहारं कृत्वा संप्रदायविधिवचनमवसरे स
तीदानीमिति योजना किमिति विस्तरेणोपसंहृतः शास्त्रार्थः संक्षि
प्योपसंह्रियते तत्राह शास्त्रार्थेति संक्षेपविस्ताराभ्यामुक्तेऽर्थे सर्वे
षां दृढतया बुद्धिमधिरोहतीत्यर्थः हितायेत्येतदेव व्याचष्टे सं
सारेति कदाचनेति सर्वैः संबध्यते प्रतिषेधसामर्थ्यसिद्धमर्थं क
थयति भगवतीति शुश्रूषितेऽर्थे सत्यन्तरमनसूय मेधाविना
मनसि भावयति तत्रेति विकल्पदर्शनाच्च मेधाविनमपि प्र
विशतीत्यर्थः विकल्पपदे कथमधिकारित्वनियतिरिति तत्राह
शुश्रूषेति ताभ्यां युक्ताय भगवत्यसूयारहिताय तपस्विने वाच्यमि
ति संबन्धः तद्युक्ताय शुश्रूषाभक्तियुक्ताय भगवत्यनसूयारहि
तायेत्यर्थः तपस्वित्वमेधावित्वानियतत्वमधिकारिविशेषणमि।

श्री
गीटी
४

305

ति शंक्यां शांतयति सुश्रूषेति भगवद्विषयास्यागाहिये नासर्वं
सूचयति भगवतीति कस्मै तर्हि वाच्यमेतदित्याशंक्य इवोक्तसर्व
गुणसम्पन्नायेत्याह गुरुसुश्रूषवेतिग्रन्तेतत्र विशेषणैपलक्षण
र्थसुभक्तग्रहणं मेधाविनस्तपस्विने नानीवाषितत्वे सर्वेषामधिकारि
काभावादयेक्षितमेवेति भावः ६७ ॥

स्वामिकृतटीका ३

एवंगीतार्थतत्त्वमुपदिश्य तत्सम्प्रदायप्रवर्तने नियममाह इद
मिति इदंगीतार्थतत्त्वंते त्वया तपस्काय स्वधर्मानुष्ठानहीनाय नवाच्य
नचतपस्विनेऽप्यभक्ताय गुरावीश्वरे च भक्तिशून्याय कदाचिदपि नवाच्यं नचाशु
श्रूषवे परिचर्यामकुर्वते तपस्विने भक्तिमतेवावाच्यं मांपरमेश्वरंयोभ्य
सूयति मनुष्यदृष्ट्या दोषारोपेणानिंदति यस्तस्मैचनवाच्यं पतेर्दोष
विरहितेभ्यो भक्तेभ्यो [illegible] ॥

पिशाचभाष्यटीका ४ ॥

इदंशास्त्रंतवहिताय मयोक्तंसंसारविच्छित्तये न विद्यते तपः स्वधर्मवृत्ति
लक्षणं यस्य सो तपस्कस्तस्मै नाविद्यते मयि भक्तिर्भजनं सेवा यस्य सो
भक्तस्तस्मै कदाच न कदाचिदपि न चाशुश्रूषवे यो गुरोस्सुश्रूष
ते च मामीश्वरं सर्वप्राणिसुहृदं यो भ्यसूयति दोषदृष्टिः इदंशास्त्रं तव यासु
तपस्काय शिष्याय न वाच्यं न चापि शिष्योऽभक्ताय न वाच्यं मां योऽसूयति
तस्मै न वाच्यं ६७ ॥

रामानुजभाष्यटीका ५

इदमिति इदं ते परमं गुह्यं शास्त्रं मयाख्यातं तेनैवातपस्काय न त्वया
नेतव्या न वाच्यं त्वयि वक्तरि मयि चाभक्ताय कदाचन न वाच्यं न मत
यसे चाभक्ताय न वाच्यमित्यर्थः न चाशुश्रूषवे भक्तायाप्यशुश्रूषवेन
वाच्यं न च मां योऽभ्यसूयति मत्स्वरूपे मदैश्वर्ये मद्गुणेषु च कथितेषु
योदोषमाविष्करोति न तस्मै वाच्यं असमानविभक्तिनिर्देशेन या
स्तेन परिहरणीयता तापनाय ६७ ॥

अभिनवगुप्तकृतटीका ६

इदंते इत्यादिना स्पष्टार्थम् एवमानंदेसिद्धिदं सर्वजनाविषयत्वात् तपस्
तावत्पापग्रंथ्योविपूर्णीकृतात्तपविपाकोभ्युदयेनाभवतीति पूर्वंतपस्तप
सः श्रद्धाजायते सैवात्रभक्तिः श्रद्धायुपजाताकदाचित्तप्ररोहति सोदामिनी
वत्क्षणदृष्टनष्टत्वात् ततस्तत्परोहेश्रोतुमिच्छाभवति इयदपि च कस्यचि
दनीश्वरेवस्तुनिशुश्रूषासंभावितानभवति सेश्वरेपिवाकस्यचित्फलार्थितया
फलमेवप्रधानीकृत्य भगवंतं च स्वात्मानं तदुपकरणपात्रीकरणे नास्य कृता
स्यभवेत् यदुक्तं पुरुषस्य कर्मार्थत्वात्कर्मण्यपि फलार्थत्वादिति एवमभय
थापिभगवत्पराये तानादरइत्यर्थः ६७ ॥

परमार्थप्रपाटीका

एवं गीतार्थतत्त्वमुपदिश्य तत्संप्रदायप्रवर्तननियममाह इदमिति
इदं गीतातत्त्वं ते त्वयातपस्काय स्वधर्मानुष्ठानहीनाय न वाच्यं न
चाभक्ताय परमेश्वरभक्तिशून्याय न चाशुश्रूषवे परिचर्यामकुर्वते
न चायो मां परमेश्वरमभ्यसूयति मनुष्यदृष्ट्या दोषारोपेण निंदति
तस्मै च न वाच्यं श्रुतिरपि नेत्कं विद्या ह वै ब्राह्मणमाजगाम गोपा
य मा शेवधिष्टेऽहमस्मि असूयकायानृजवेऽयताय न मा ब्रूया वी
र्यवती तथा स्यामिति भाष्यं विद्यास्त्रोपनिषद्यात्मविद्या प्रतदकं ब्रा
ह्मणं ब्रह्मनिष्ठं प्रति श्रीभिमुख्येन समक्षं त जगाम प्राप्ता मां किं मां इति मां
त्वं गोपाय रक्षमाणां यस्य कस्मायेति च न द्यां हि तीयोक्ता तं प्रकटय
तितमां कुरु न कथ्यं यस्मात् यतो हे ते शेवधिर्निधिंस्मि चतुर्विधपुरु २५
षार्थसाधनत्वात् यथा निधिर्गुप्तः क्रियते तद्वदर्थः किंतत्कारणमा
ह असूयकायानिंदकाय अनृजवे सरलाय अयताय नियमरहि
ला॰ ताय मामात्मविद्यां न ब्रूयाः न कथय एवं सति यदि तु नैवं तर्हि अ
वीर्यवती स्या न च पुनः सामर्थ्येन स्यास्मीत्यर्थः ६७ ॥

वनमालीटीका ८

समासतः शास्त्रार्थोपदेशः शास्त्रसंप्रदायमिदानीं कथयति इदमि
ति इदं गीताख्यं सर्वशास्त्रार्थरहस्यं ते त्वया संसारोच्छित्तये मयोक्तं नात
पस्काय संयतेंद्रियाय न वाच्यं कदाचन कस्मिन्नप्यवस्थायामिति पर्यु
येपि सेवध्यनेतपस्विने प्यभक्ताय गुरौ देवे च भक्तिरहिताय न देयं कदा
चन तपस्विने भक्तायाप्यशुश्रूषवे परिचर्यामकुर्वते न देयं कदाचन न
च मां योऽभ्यसूयति मामीश्वरं वासुदेवं मनुष्यमसर्वज्ञत्वादिगुणकं म
त्वाभ्यसूयति आत्मप्रशंसादिदोषाध्यारोपणेनेश्वरत्वमसहमा
नो द्वेष्टि च तस्मै श्रीकृष्णोत्कर्षासहिष्णवे तपस्विने भक्ताय शुश्रूषवे
पि न वाच्यं कदाचनेत्यनुकर्षार्थश्चकारः तपस्विने भक्ताय शुश्रूष
वे श्रीकृष्णानुरक्ताय च वाच्यमित्यर्थः एकैकविशेषणाभावेप्ययो
ग्यताप्रतिपादनाय चत्वारो नकाराः मेधाविने तपस्विने वा अत्र
विकल्पदर्शनात् शुश्रूषा गुरुभक्ति भगवदनुरक्तियुक्ताय तप
वा॰ स्विने तपस्काय मेधाविने वा वाच्यम् ६७ ॥

वा॰ ऊमसमवेजपेयीटीका ९ ॥

श्री
गी टी
अ

एवं तूपदिष्टं यद्गीताशास्त्रं तन्न यथाधिकारिभ्यो देयं न त्वनधिकारिभ्य इ
ति सूचयन्ननधिकारिस्वरूपमाह इदमिति यत्परमं गुह्यं मयाख्यातं तत
दिदं गीताशास्त्रं ते त्वया अतपस्काय देवद्विजगुरुप्राज्ञपूजनं शौच
मार्जवं क्षमादिनोक्तं यच्छारीरादि तपस्तद्रहिताय पुरुषाय न वाच्यं न व
क्तव्यं तत्राप्यभक्ताय शास्त्रोपदेष्टरि शास्त्रे प्रतिपाद्ये मयि सर्वेश्वरे गुरु
षोत्तमे भक्तिवर्जिताय न कदाचन कदापि न वाच्यं च पुनस्तत्राप्यशुश्रू
षवे इदं श्रोतुमनिच्छवे जनाय न वाच्यं यः पुरुषोत्तमं सर्वेश्वरं मामभ्य
सूयति मयि निरस्ताभाविकानेककल्याणात्मकगुणरत्नाकरे मायि
कगुणान्विग्रहादिकमारोपयति चावधारणे तस्मै त्वकदापि न येदं
नैव वाच्यं चतुर्भिर्नकारैः अतपस्काय न वाच्यमिति न यदि स भक्त श्च
स्तर्हि तस्मै वाच्यमेव अशुश्रूषवे न वाच्यमिति न यदि सोऽनसूयस्तर्हि
तस्मै वाच्यमेवेति सूचितम् भिन्नया विभक्त्या अतपस्कायाभक्ताया शु
श्रूषवे कदाचिन्न येदं वाच्यं मयि मायमभ्यसूयति तस्मै तु कदापि नैव
वाच्यमिति सूचितम् भिन्नया विभक्त्या यद्वा अतपस्त्वभक्तित्वतयो या
स्य तस्मै शुश्रूषणं चेतनाचेतनयोर्बलाणां सद्भावा भाविकभिन्नाभि
न्नस्वरूपमनुभवे कर्त्तव्ये दं न वाच्यमिति ना किं न वाच्यमेव अव
स्थितिश्रुतेः अप्रमेयं वासुदेवस्य [illegible] भक्तस्तस्मै न वाच्यमिति न वाच्यमे
व श्रीवासुदेवं तद्गुणादिकं वा श्रोतुमिच्छतीत्यशुश्रूषुस्तस्मै न वाच्य
मिति न वाच्यमेव अत्रैवकारो वासुदेवः स्यात् अत्रैरागाणामकारोऽस्मीति
स्मृतेः यस्तु न पस्कादीनडीनूच पुनर्मामभ्यसूयति तस्मै नैव वाच्यमि
त्यर्थः ६७ ॥

+समासः शास्त्रार्थः शास्त्र संप्रदायविधिं प्रयुनाकथयति ॥

मधुसूदनीटीका १-

+इदं गीताख्यं सर्वशास्त्रार्थरहस्यं ते तव संसारविच्छित्तये मयोक्तं ना
तपस्काय तपोरहिताय असंयतेन्द्रियाय न वाच्यं कदाचन न तपस्वि
ने भक्तायापि अशुश्रूषवे शुश्रूषा परिचर्या गुरुर्वे तेच न वाच्यं कदा
च न च शब्दः वाच्यं कदाचने निपदद्वयाकर्षणार्थः न च मां यो ऽभ्य
सूयति मां भगवन्तं वासुदेवं मनुष्यं सर्वज्ञत्वादिगुणकं मत्वा अभ्य
सूयति आत्मप्रशंसादिदोषाध्यारोपणेनेश्वरत्वमसहमानो द्वेष्टि यः
तस्मै च कृत्स्नो न वाच्यमस्मि समवेतपस्विने भक्ताय शुश्रूषवे पि न वाच्यं
कदाचने त्यनुकर्षणार्थश्चकारः तपस्विने भक्ताय शुश्रूषवे श्रीक

सानुरक्तायचवाच्यमित्यर्थः एकैकविशेषणाभावेप्ययोग्यताप्रति
पादनार्थास्त्वनेकाराः मेधाविनेतपस्विनेवेत्यन्यत्रविकल्पदर्श
नात् शुश्रूषागुरुभक्तिभगवदनुरक्तिश्रद्धायतपस्विनेनतद्भक्ताय
मेधाविनेवाच्यं मेधानपत्सेः पाक्षिकत्वेपिभगवदनुरक्तिगुरुभक्ति
शुश्रूषाणांनियमएवेतिभाष्यकृतः
६० ॥

सदानंदी टीका ॥

समासः सर्वशास्त्रार्थः शास्त्रमेवाप्युनाहरिः संप्रदायविधिंप्राहस
र्वज्ञोभगवानिति १ इदंसमस्तशास्त्रार्थरहस्यंत्रकृष्णेनगीता
ख्यनवसंसारबंधविच्छित्त्यैमया २ सर्वज्ञेनेरितंसम्यज्ञानसाध
नमुत्तमं नास्यतेश्रियायोक्तंनयः शुश्रूषाकरिष्यति ३ वाच्यय
स्मात्तपोहीनेनिष्फलंसाधुदीरितं नपस्विनेपिनोवाच्यंभक्तिही।
नायकेशवे ४ सद्गुरौभक्तिहीनायनवाच्यंकर्हिचित्तथा कस्यां
चिदप्यवस्थायांभक्तायापितपस्विने ५ नचाशुश्रूषवेवाच्यंपरि
चर्यामकुर्वते योमांश्रीवासुदेवंहिभगवंतमथोत्तजे ६ स्वम
शंसादिदोषाध्यारोपणेनममेशानं अज्ञानयत्नतोद्वेष्टि मंदभाग्य
नवाघमः ७ शुश्रूषवेपिभक्तायगुणवतेतपस्विने नतस्मैज्ञान
वाच्यंश्रीकृष्णोक्तंपाससूहेतवे ८ सर्वधर्मात्रतिक्रान्तानानन्तगुर्वस्ता
हशोमहान् अनर्थज्ञालयदृक्श्रीकृष्णासूयाकरोम्यपि ९ यतोवेदां
तसिद्धांतरहस्यंतन्निसम्मतं श्रीकृष्णाख्यपरंधामसदानंदधनंपरं १०
अतोयस्यहृषीकेशेकृष्णेभगवतीस्थिरे अवज्ञास्तिनसोन्यज्ञः सभा।
ष्योपिकदाचन ११ कृष्णकमलपत्राक्षनाचेविद्यन्तियेनराजीव
न्मुक्तास्ततेनैतेयानसंभाष्याः कदाचन किंपुनर्ब्रह्मविद्यायास्तेनस्यो
भगवद्भिः नतेवाच्याःस्वधीमद्भिर्नरपेहतेगीतोरिते १२ नपस्वि
नेचभक्तायगुरुशुश्रूषवेमते श्रीकृष्णेचानुरक्तायवाच्यंशास्त्रमिदं
परं विशेषणानांसर्वेषांमत्सापेक्षत्वमितिसिद्धये चत्वारोत्रनकाराःश्री
हरिणासंप्रयोजिताः १४ विशेषणानांसर्वेषांएकस्याप्यभावेन
योग्यताप्रतिपद्यते अतोविचार्यगीताख्यशास्त्रंज्ञायामसत्वे ५६०

श्री गी टी अ

307

एवं श्लोकद्वयेन ज्ञानयोगेन सांख्यानां कर्मयोगेन योगिनामिति निष्ठा
द्वयं योगोपहितं याध्यायेदर्शितावुपसंहृत्याविद्यासंप्रदायविधिमा
ह इममिति अत्र पञ्चाध्याय्यां तत्पदालोचनेनैतदुहितायश्च यत्नशीला
येत्यर्थः अभक्ताय शुश्रूषाहीनाय अशुश्रूषवे गुरुसेवामकुर्वते मा
परमात्मानं योऽभ्यसूयति मदीयगुणासहिष्णुतया मयि दोषारोप
परो भवति तस्मै नञः प्रत्येकं संबंधत्वात् एतेषां विशेषणानाम
न्यतमाभावेपि कदाचन महत्यपि संकटे इदं न वाच्यं नोपदेष्टव्यं अ
त्र विद्या ह वै ब्राह्मणमाजगाम गोपाय मा शेवधिष्टेहमस्मि असू
यकायानृजवे यतायनमा ब्रूया वीर्यवती तथा स्यां यस्य दे
वे परा भक्तिर्यथा देवे तथा गुरौ तस्यैते कथिता ह्यर्थाः प्रकाश
न्ते महात्मन इति श्रवणादसूयारहिताय श्रार्जवोपेताय अभ्या
सशीलाय गुरुपरमेश्वराराधनपरायच एतद्रहस्यं देयं नाम
स्मै इत्यर्थः ६७ ॥

आनंदी टीका ६७

एवं प्रतिज्ञयाशोकमपाकृत्य इदं विवस्वते योगं प्रोक्तवानहमव
यमित्यादि स एवायं मया तेऽद्य योगः प्रोक्तः पुरातन इत्युक्तस्य
योगस्याध्ययनप्रतिपत्तेः संप्रदायस्य पुरस्तादविच्छेदाय परेषामु
पदेशानामादिशन् तथाऽत्र निरन्तराभ्यासेन परनिष्ठाप्रयस्या
ऽरण्यमार्गवहः किलाभूदधीत्यवेदं न विजानाति योऽर्थं स योऽर्थ
ज्ञ इत्सकलं भद्रमश्नुते नाकमेति ज्ञानविधूतपाप्मेति श्रुतेः अ
धीतार्थस्य विचारः तत्त्वाच तस्यार्थस्य स्वयमनुष्ठानेन शिष्टप्र
तिशिष्टमार्गेण परैरप्यनुष्ठापनमिति विधिरित्यर्थानुगमात् स्वा
नुपदेशेनापदेशेनान्दर्शयति इदमुक्तं गीताशास्त्रार्थं सर्वं खल्वास
देवः सर्वमिति ममचतुरंशोऽत्र नैकात्म्यज्ञानेन नियतकर्म समुच्चि
तेन श्रेयः साधनमित्येवं रूपम् अतपस्काय प्रोक्तकर्मनिष्ठामन
नुतिष्ठते शुश्रूषायते तया कदाचन न वाच्यम् एवमभक्ताय ग्रात्मे

२०

जित्वासुरित्यादिप्रकारकभक्तिहीनाय ज्ञानिने च कदाचिन्न वाच्यम्
न तपश्चाशुश्रूषवे परिचर्याहीनाय न वाच्यम् यश्च मामभ्यसूय
ति यादवेषु लब्धजन्मनानेन केनापि सामान्यजीवेन स्वाभिप्राये
ण निजप्रतिष्ठापरप्रतारणाद्यर्थमिदमुक्तमित्येवमासुरीप्रकृ
तिश्रितः यो मां द्वेष्टि तस्मै श्रद्धारहिताय कदाचिन्न वाच्यम् अत्र
पौनःपुन्येन निषेधाद्ध्यावेष्टयाव्यतिरेकादिदमुपदिष्टम् तप
स्विने भक्ताय शुश्रूषवे मयि श्रद्धावते सात्विकाय देवप्रकृतयेवश्यं
वाच्यमिति ६७ ॥

रामकंठीटीका १८

+ निःशेषं परं रहस्यमुपदिश्य तत्रानुपदेश्यपुरुषपरिहारद्वारेण संग्रहं तदुपदेश्यलक्षणं प्रतिपादयितुमाह ॥

+ यदि चैतद्यथोपदिष्टं सर्वमवधारितं भवता सुगृहीतं च कृतं यदि नि
त्यानुशीलनात्स्वं श्रवणप्रवचनयोग्यतां प्रतिपन्नस्य सेतदिदं वक्त
व्यं नातपस्काय त्रिप्रकारतया व्याख्यातेन तपसा रहिताय न वक्तव्यं तप
स्विनेऽप्यभक्ताय प्रतिपादितचतुरवस्थभक्तिलक्षणयोगशून्याय
तथाऽशुश्रूषवे श्रवणेच्छारहिताय शुश्रूषवेऽपि मदभ्यसूयापराय न
वक्तव्यं सन्निहितेनानेन तद्धेतुनाऽशुश्रूषवे यथोक्तस्वरूपाय म
ह्यं पुनः पुनः परमेश्वराय मदनुग्रहाभावात्तु ज्ञानलक्षणप्रकृष्टगुण
विनाकृताः सन्तोऽभ्यसूयन्ति नास्त्येवैवंलक्षणः कश्चिदेकः परमेश्व
रः इति तत्सद्भाववादिभिः सह विवदमाना गर्हामेवारभन्ते तदिद
मत्र संक्षेपतः उपदेश्यलक्षणमुक्तं यो यथाप्रतिपादितस्वरूपाभ्यां
परमेश्वरानुग्रहैकनिमित्ताभ्यां दैवसर्गाव्यभिचारिणीभ्यां भक्तिश्र
द्धाभ्यां युक्तः स एव चतुर्ष्वपि वर्णेषु तज्ज्ञानविषयः यतो भगवता
वर्णानां कर्माण्येव प्रविभक्तत्वेन प्रतिपादितानि ज्ञानं तु साधार
णेन यतस्तेषां स्वकर्मविभागं प्रतिपाद्याह यतः प्रवृत्तिर्भूताना
येन विश्वमिदं ततम् स्वकर्मणा तमेवार्च्य सिद्धिं विंदति मानव
इत्यनेन स्वकर्मानुष्ठाननिरतानां सर्ववर्णानां परसिद्धिप्राप्तिः सा
धारणत्वेन निर्दिष्टा न च स्वकर्मणा यथोक्त ज्ञानशून्यानां परसि
द्धिप्राप्तिहेतुत्वमस्तीति ज्ञानस्य सर्ववर्णसाधारण्यं स्फुटमेव भग

वतादिष्टम् एवंविधस्योपदेष्टुः गुरुषः यथावदधीतावगतानुष्ठितार्थगीताशास्त्ररूपम् ६७ ॥

लासिकी [illegible] टीका॥

+एवंगीतार्थमुपदिश्य तत्संप्रदायप्रवर्तने नियममाह॥

+इदंश्रीगीतातत्वंतेत्वयातपस्काय शारीरादित्रिविधतपोहीनाय स्वधर्मानुष्ठानहीनायवाकदाचिदपिनवाच्यं नतपस्विनेप्यभक्ताय गुरौश्रीपरमेश्वरेचभक्तिहीनायचनवाच्यं नतपस्विनेभक्तायाप्यशुश्रूषवेपरिचर्यामकुर्वतेश्रोतुमनिच्छतेवानवाच्यं नचमांश्रीपरमेश्वरंयोभ्यसूयतिमनुष्यदृष्ट्यादोषारोपेणनिन्दतितस्मैचनवाच्यं [illegible] ६७

पैठोलीटीका

एवंसर्वगीताशास्त्रार्थमस्मिन्नध्यायेउपसंहृत्यविशेषतश्चान्ते इदा शास्त्रार्थस्यसंक्षेपतः उपसंहारंकृत्वाग्रेदानींशास्त्रसंप्रदायप्रसिद्धिमाह इदंतेइति इदंशास्त्रंत्वयाममसारविच्छिन्नयेनेनभवतु नैतत् अतपस्काय तपोरहिताय नवाच्यं नतपस्विनेप्यभक्ताय गुरौदेवेचभक्तिरहिताय कदाचिन कस्मांचिदवस्थायां नवाच्यं तपस्वी अपिसन्यःशुश्रूषुर्नभवति नतस्मैअपिनवाच्यं योमांवासुदेवं मनुष्यशङ्कनेमन्ताभ्यसूयति आत्मप्रशंसादिदोषाध्यारोपेणनममईश्वरत्वंजानाति नसहते तस्मैअपिनवाच्यं तपस्विभक्तिशुश्रूषायुक्तस्यानसूयतश्चयुक्तायवाच्यमित्यर्थः ६७

रामवीरसमिद्धोधिनी

एवंगीतार्थमुपदिश्यतत्संप्रदायप्रवर्तनायानुपदेश्यपरिहारद्वारेणसंप्रदत्तउपदेश्यलक्षणं प्रतिपादयितुमाह इदमिति यदिदं येनयथोपदिष्टमवधारितंस्वगृहीतंचकृतंपरं प्रत्यपिप्रवक्तामिष्यते तदिदंगीतातत्वमतपस्कायोक्तलक्षणत्रिविधतपोहीनायनवाच्यं तपस्विनेप्यभक्तायप्रतिपादितानादिचतुरवस्थगुर्वीश्वरविषयभ०

क्तिरहितायापि न वाच्यम् तथाशुश्रूषवे परिचर्यामकुर्वते श्रव
णेच्छारहिताय च न वाच्यं योपि मानी स्वरमभ्युत्थितिनास्त्येवं ल
क्षणः कश्चिदेकः परमेश्वरः स्त्येवं मनुष्यदर्शनदोषारोपेणागतो
करोति तस्मै च न वाच्यं एतेन चोक्तलक्षणस्वधर्माचरणनूपत
योनिष्ठो भक्तिश्रद्धायुक्तं उपासनप्रक्रिकउपदेशपात्रमिति प्र
तिपादितम् ८० ॥

मधुभाष्य

८० ॥

भाषा अनुवाद टीका

इस प्रकारसे श्रीभगवत गीताका तत्व अर्थ उपदेश करके अ
बगीताकी संप्रदायरूप प्रवर्तन करनेमे अर्थात् दूसरे कोउप
देश देने मे नियम कहतेहै किहे अर्जुन इस गीतार्थके तत्व
को तुम अतपस्क कहे स्वधर्म अनुष्ठान रहितमनुष्य सेनक
हना औरतुमकभी अभक्त कहे ईश्वर गुरु तथा ब्राह्मणकी भक्ति
विहीन को कहना और अशुश्रूष अर्थात् ब्राह्मण गुरुतथा ईश्व
र की शुश्रूषा सेवा जो नहीं करता अथवा गीता श्रवण करने
की जिसको अनिच्छा होय ऐसे मनुष्योंकोभीकभीनकहियोऔ
रजो परमेश्वर स्वरूप हमारे मे मनुष्यबुद्धि लायकर दोष आरो
पकरता झूठा निन्दा करै उसको भीनकहना यह तुमसेहमअ
नुपकार वाचतेहै ६७ ॥

दोहा

नातपही नहिकोयहनाहि अभक्तहिकोहि नाकथना
हिअसेवीको जो मोहि निंदततोहि ६७॥

309

य इदं परमं गुह्यं मद्भक्तेष्वभिधास्यति भक्तिम
यि परां कृत्वा मामेवैष्यत्यसंशयः ६८ ॥

शांकरभाष्यटीका १

सम्प्रदायस्य कर्तुः फलमिदानीमाह य इमं यथोक्तं परमं निः
श्रेयसार्थं केशवार्जुनयोः संवादरूपं ग्रन्थं गुह्यं गोप्यतमं
मद्भक्तेषु मयि भक्तिमत्स्वभिधास्यति वक्ष्यति ग्रन्थतोर्थतश्च स्था
पयिष्यतीत्यर्थः यथा त्वयि मया भक्तेः अनुग्रहणात् भक्तिमात्रे
ण केवलेन शास्त्रसम्प्रदाने पात्रं भवतीति गम्यते कथमभिधा
स्यतीत्युच्यते भक्तिं मयि परां कृत्वा भगवतः परमगुरोः अच्युतस्य
शुश्रूषा मया क्रियत इत्येवं कृत्वेत्यर्थः तस्येदं फलं मामेवैष्यति
मुच्यत एवात्र संशयो न कर्तव्यः ६८ ॥

आनंदगिरिकृतटीका २

सम्बन्धः नाभक्तायेति भक्तेरधिकारिविशेषणत्वोक्तेर्मद्भक्ते
ष्विति पुनर्भक्तिग्रहणमनर्थकमित्याशङ्क्याह भक्तेरिति शुश्रूषा
दिसहकारिराहित्ये केवलया श्रद्धयोपि यद्यपि मात्रशब्देन सूचितमे
तत्तथापीतरेण स्फुटीकृतमिति विरोधः प्रश्नपूर्वकमभिधानप्र
कारमभिनयति कथमित्यादिना भगवति भक्तिकरणप्रकारं प्र
कटयति भगवत इति गच्छत्येवेति स्मरयति तस्येति मामेवै
ष्यत्येवमन्वयं गृहीत्वा व्याचष्टे मुच्यत एवेति ६८ ॥

गीताशास्त्रोपदेष्टुः फलमा स्वामिकृतटीका ३ ॥
ह य इति मद्भक्तेषु मद्भक्तेभ्यो यो वक्ष्यति स मयि परां भक्तिं करोति
ततो निःसंशयः सन् मामेव प्राप्नोति ६८ ॥

पिशाचभाष्यटीका ४

य इदमावयोः संवादरूपं परमं निःश्रेयससाधनत्वात् गोप्यं मद्भक्ते
षु मयि परमेश्वरे भक्तिमत्स्वभिधास्यति मयि परमेश्वरे परां भक्तिं
विधाय तस्येदं फलमुच्यते मामेवैष्यत्यसंशयः ६८ ॥

रामानुजभाष्यटीका ५ ॥

श्री
गी टी
अ.

य इदमिति इदं परं गुह्यं मद्भक्तेष्वभिधास्यति व्याख्यास्यति यः
परमां भक्तिं कृत्वा मामेवैष्यति न तत्र संशयः ६८ ॥

अभिनवगुप्ताचार्यकृतटीका ६ ॥

भक्तिमिति एतदेव मयि भक्तिकरणं यद्भक्तेष्वेतन्निरूपणं अभिधास्यति आभिमुख्येन शास्त्रोक्तप्रक्रियया धास्यति वितरिष्यति समन्वयतामेतीति विधिरेवैष नार्थवादः एवमन्यत्र ६८ ॥

परमार्थप्रपा टीका ७ ॥

एतैर्दोषैर्विरहितेभ्यो भक्तेभ्यो गीताशास्त्रोपदेष्टुः फलमाह य इति
यश्चाचार्य इदं परमेश्वरेण गोप्यं गीतार्थं नित्यं मद्भक्तेषु शिष्येषु आत्मा
मेव सन्तमभिधास्यति वक्ष्यति साभिप्रायं निरूपयिष्यति स म
यि जगदीश्वरे परामव्यभिचारिणीं भक्तिं कृत्वा असंशयः सन्
मामेव प्राप्नोति आत्मा त्वदन्तिकादानं किमस्य फलं वा चामि
तर्थीः श्रुतिरपि यस्य वेदे आविरभून्महि माघोनमेषां विश्वं जीवं
तमसो निरमोचि महि ज्योतिः पितृभिर्दत्तमागादुरुः पन्था दक्षि
णाया अदर्शीति अत्र वा भाष्यं एषामाचार्याणां माघोनं महः
आविरभूत् इदं नि जानातीति शुश्रूषमाणेभ्यः इदं परमात्मनः इदं
माघोनं महिम इदं आविरभूदाविर्भूतं जातं एषां महीनां महिम
इदं ज्योतिर्ज्ञानं च पितृभिर्दत्तं सदागात् आमेन याचा
र्येण परिणतं येन ज्योतिषा विश्वं जीवं सर्वं जगत्तमसो ज्ञानान्नि
रमोचि निर्मोचितं अध्यात्मशास्त्राभिज्ञेभ्यः प्रापितमिमा हेतोः उ
रुर्निरवधिकफलो दक्षिणायाः पन्था मार्गः अदर्शि दृष्टः मोक्षा
र्थिभिरात्मा त्वदन्तिकायाः मार्गस्य फलं निरवधिकमिति ज्ञातमि
त्यर्थः अत एव सावधिकफलाद्दक्षिणामार्गमस्य माह उच्चादिवि
ति ६८ ॥

वनमालीटीका ८ ॥

एवं संप्रदायविधिमुक्त्वा तदनुष्ठातुः फलमाह य इति यः मामाव
योः संवादरूपं ग्रन्थं परमं निरतिशयपुरुषार्थसाधनं गुह्यं रहस्यार्थं
मानं सर्वत्र प्रकाशयितुमनर्हं मद्भक्तेषु मां भगवन्तं वासुदेवं प्रमत्तु
रक्तेषु अभिधास्यति अभितो ग्रन्थतोऽर्थतश्च धास्यति अभितोऽस्थापयि
ष्यति भक्तेः उत्पत्तेः कारणत्वात्कृष्णोक्तिविशेषणं अपरिहितस्य भगवद्भ
क्तिमात्रेण पात्रता सूचिता भवति कथमभिधास्यतीत्याह भ ॥

क्तिंमयिपरांकृत्वाहेतुःपरमगुरोःशुश्रूषैवेयंमयाक्रियतइत्येवंकृत्वा
निःसंशयोभविष्यति समांसर्वस्यवासुदेवमेवैष्यतिमामेष्यत्ये
वत्यवधार्यते १८ ॥ उत्तमैवेजयंतीटीका ९

यस्त्विदंशास्त्रमधिकारिभ्योवदिष्यतिसमामेवप्राप्स्यतीत्याह
यइदमिति योमद्भक्तोजनइदंगीताशास्त्रंपरमंसर्वशास्त्रोत्कृष्टं।
गुह्यमतिगोप्यंमद्भक्तेष्वित्युपलक्षणंतपस्कादित्रयाणामत्र।
पस्कभक्तशुश्रूषुतत्स्वपकेष्वभिधास्यतिकथयिष्यतिसपुरुषो
मयिसर्वेश्वरेपरमात्मस्वरूपयाथात्म्यानुभवलक्षणांप्रेम
रूपांभक्तिंकृत्वामद्भक्तिप्राप्यमानेवपरब्रह्मरूपंसर्वेश्वरमेवनतु
ब्रह्मरुद्रादीनेष्यत्ययंसंशयस्तथातत्रसंशयःशङ्केरूःकार्यःअ
धिकारिणेतदुपदेशकर्तुःप्रथमंमत्परायाभक्तेर्लाभस्ततोमत्प
दलाभइत्यर्थः १८ ॥

मधुसूदनीटीका १०

एवंसंप्रदायस्यविधिमुक्त्वातस्यकर्तुःफल
माह — यःसंप्रदायस्यप्रवर्तकःइमंआवयोःसंवादरूपंग्रंथंपरमंनिर।
तिशयपुरुषार्थसाधनेगुह्यंरहस्यार्थत्वात् सर्वत्रप्रकाशयितुम
नर्हंमद्भक्तेषुमोभगवतेवासुदेवेप्रत्यनुरक्तेष्वभिधास्यति अभितो
ग्रंथतोऽर्थतश्चव्याख्यास्यतिस्थापयिष्यतिभक्तेःश्रवणग्रहणात्सर्वोत्कृवि
शेषणाद्यपरहितस्यापिभगवद्भक्तिमात्रेणपात्रतास्तिविनाभवतिक
थमभिधास्यतीतत्राहभक्तिंमयिपरांकृत्वाभगवतःपरमगुरोः।
शुश्रूषैवेयंमयाक्रियतइत्येवंकृत्वानिःसंशयोभविष्यति स
मामेवैष्यतिमांभगवंतंवासुदेवमेष्यत्येवंप्रवृत्तिमन्तोवानप
वसंसारादत्रसंशयोनकर्तव्यः अथवामयिपरांभक्तिंकृत्वा।
असंशयोनिःसंशयःसन्मामेष्यत्येवेतिवामामेवैष्यतीतिनान्य
मितियथाश्रुतमेवावधार्यं ॥

सदानंदीटीका ११

व्य संप्रदायविधिंप्रोतेनकर्तुःफलमुच्यते यःआवयोरिमंग्रंथंसंवा
दात्मकमद्भुतं १ रहस्यार्थतयागुह्यपुरुषार्थैकसाधनंवक्तंयो
ग्येनसर्वत्रमद्भक्तेष्वभिधास्यति २ सोऽपिमद्भासदेवाख्येभगवं
तेजगद्गुरौ हरौपरमानुरक्तिपूर्वोऽभितोग्रंथतोऽर्थतः ३ स्थापयि

श्री· गी·टी· अ·

ष्यतिमद्भक्तासंप्रदायप्रवर्तकः भागवद्वासुदेवस्यममत्वज्ञातो
गेः ४ शुश्रूषैवमयापीयंक्रियतेमनसागिरा इत्येवंनिश्चया
कारांभक्तिंकृत्वामयीश्वरे ५ योभिधास्यतिसोंतेनश्चियंमामे
वविंदते भगवंतंजगन्नाथंवासुदेवमधोक्षजं ६ एष्यतिवाशु
संसारान्मुच्यतेनात्रसंशयः भगवद्भक्तिमात्रेणपात्रतांयाति
मानवः इतिसूचयितुंभक्तेरुपादानंपुनः कृतं ७६८ ॥

३॥

नीलकंठीटीका १२

एवंसंप्रदायविधिमुक्त्वासंप्रदायकर्तुः फलमाह यइदमिति इ
दंपरमंगुह्यंयोभक्तिहीनोमानवःजायतोसमेमद्भक्तेष्वभिधा
स्यतिसोपितत्त्वपदवाच्यान्मयिपरमेश्वरेविदेकरसेपराभक्ति
श्रद्धेनलक्षणांउपासनांकृत्वानाप्रादंप्राप्यतामनुशयश्च।
मामेवैष्यतिमुक्तिंप्राप्स्यतीत्यर्थः असंशयःसंशयोत्रना
स्ति स्मर्यतेहिप्रजामिलादीनांभक्तिगंधहीनानामपिप
वसंकेतितेननारायणेतिनाम्नास्नेहवशादाकर्णितानाव
त्रात्तवेनभगवतासद्गतिर्दत्ताकिमवक्तव्योयोवाचापता
वस्तिस्वरहस्यंप्रतिपादयतितस्यभक्तिलाभादिक्रमेण।
कृतकृत्यत्वंभविष्यतीति ६८ ॥

आनंदीटीका १३

एतदेवाह यइदंपरमंगुह्यंगीताशास्त्रार्थतत्त्वम् मद्भक्तेष्विति
स्या लक्षणात् नपुं[illegible]दिसकलक्षणेषुज्ञाननिष्ठासमयेभिधास्य
ति ग्रंथायनार्थावबोधादिद्वारेणोपदेक्ष्यति समयिभक्तिं
परांकृत्वाउक्तस्यार्थानुगमेनस्वस्यपरेषांचनिष्ठांप्रापय्य
निस्संदेहंमामेष्यति मयिपरमार्थस्वरूपेसमापद्यते ६८ ॥

रामकंठीटीका १४

यःकश्चिदिदंयथोक्तंपरमंगुह्यंसर्वज्ञानोपनिषद्भूतंमद्भक्तेषा
नीयवस्यावतिष्वभिधास्यति उपदेक्ष्यति सोंतेमामेष्यति व्रतेनै
वपरंमयपत्स्यत इत्यर्थः किंकृत्वाभिधास्यति मयिपरमेश्वरेपरां

यथोक्तज्ञाननिष्ठात्मिकां भक्तिं समर्पयीकृत्वा निष्पाद्य किमुक्तं भव
ति स्वयं परभक्तः दृष्टापि रोहपर्यंतं ज्ञानेन मद्‌मात्मीकृत्य यः पर
स्मै भक्ताय प्रयच्छति स मामप्येति फलमाप्नोतीत्येवं विधाज्ञानिनः
६८ ।

लासिकी [redacted]टीका

एतैर्दोषैर्विरहितेभ्यो भक्तेभ्यो गीताशास्त्रोपदेष्टुः फलमाह ॥
यः कश्चिन्मयीश्वरे परामनवच्छिन्नतयोत्कृष्टां भक्तिमुपासनां
कृत्वा स्वयमात्मसात्कृत्येदमावयोः संवादरूपं परमरहस्यं मम
भक्तेषु परमप्रेमयुक्तेष्वभिधास्यत्युपदेक्ष्यति ततो संशयः देहाद्य
भिमानरहितः सन्मामेवेश्वरं प्राप्स्यति ६८

पैबोलीटीका

सम्प्रदायस्य कर्तुः फलमाह य इदमिति यः मद्भक्तेषु भक्तेभ्यः इमं
परमं गुह्यमभिधास्यति वक्ष्यति स मयि परां भक्तिं करोति ततो निः
संशयः सन् मामेव प्राप्नोतीत्यर्थः ६८

रत्नावीर समिद्धोधिनी

एवं प्रकारेण गीताशास्त्रोपदेष्टुः फलमाह य इदमिति इदं य
थावदधीताध्ययनानुष्ठितार्थं गीताशास्त्ररूपं परमं गुह्यं रहस्यं
मद्भक्तेषु अनर्घवस्त्वावर्तिष्वभिधास्यति उपदेक्ष्यति स मयि परां
प्रकृष्टां भक्तिं कृत्वा मामेवैष्यति मत्सायुज्यमाप्स्यतीति निःसंश
यमेवैतदित्यर्थः ६८ ॥

मधुभाष्य

६८ ॥

313

भाषा अनुवाद टीका

सर्व कहे ज्ञये सव दोषोंसे वर्जित भक्तजनों कोगीतार्थके उपदेश करनेवाले पुरुषकाफल कहते हैं किजोयह परम गुह्यगीतार्थ का उपदेश मेरे भक्तको करैगा सोमनुष्यमेरी परकहे उत्तम भक्ति कारी होयगा और तदनंतर सोमनुष्य सर्वसंशय सेरहितहोयह मको प्राप्त होयगा यह जानो ६८ ॥

दोहा

याहि परम हुंउम जो मोभक्तनमे कहिगोहि मोमे परमहि
भक्तिकर मोहि प्रापहि सोहि ६८ ॥

313

नचतस्मान्मनुष्येषुकश्चिन्मेप्रियकृत्तमः भ
वितानचमेतस्मादन्यः प्रियतरोभुवि ६९ ॥

शांकरभाष्यटीका १

किंच नच तस्मात्संप्रदायकृतो मनुष्येषु मनुष्याणां मध्ये
कश्चिन्मे मम प्रियकृत्तमोऽतिशयेन प्रियकृत्तमो नास्त्येवेत्यर्थः
वर्तमानेषु नचभविता भविष्यत्यपि काले तस्मात् द्वितीयोऽन्यः
प्रियकृत्तरोभुवि लोकेऽस्मिन् भविता ६९ ॥

आनंदगिरिकृतटीका २

ननु सर्वेषां भक्तिमाधनानां ध्यानस्य श्रेष्ठत्वात्तन्निष्ठस्य श्रेष्ठत्वा
न्नोक्ति विद्यासम्प्रदाने प्रवृत्तिरिति तत्राह किंचेति इतश्च विद्या
सम्प्रदाने प्रवृत्तव्यं यथोक्तविशेषणवता कर्तव्यमित्यर्थः वर्त
मानेषु मध्ये त्वत्तोऽन्यो नास्त्येव प्रियकृत्तमो नाप्यतीतेषु तादृक्क
श्चिदासीदिति शेषः तस्माद्विद्यासम्प्रदायकर्तुः सकाशादित्यर्थः ध्या
ननिष्ठस्य श्रेष्ठत्वेपि स्वसम्प्रदायप्रवर्तकः श्रेष्ठतमत्वात्त्वयापि वि
द्यासम्प्रदाने प्रवृत्तिरितिभावः ६९ ॥

स्वामिकृतटीका ३

किंच नचेति तस्मात्मद्भक्तेभ्यो गीताशास्त्रव्याख्यातुः सकाशादन्यो
य मनुष्येषु मध्ये कश्चिदपि मम प्रियकृत्तमः अत्यंतपरितोषकर्ता ना
स्ति नच कालांतरे भविता भविष्यतीति ममापि तस्मादन्यः प्रियतरो
भुवि भविता वर्तमाने नच कालांतरे भविष्यतीत्यर्थः ६९ ॥

पिशाचभाष्यटीका ४

नचतस्माच्छास्त्रसंप्रदायकृतः मनुष्येषु मनुष्यमध्ये कश्चिन्मे प्रिय
कृत्तमः अतिशयेन प्रियकृदन्यो नास्ति प्रकृतेन संबंधः नचभवि
ता तस्मादन्यः प्रियतरो नास्ति भुवि भूमौ ६९ ॥

रामानुजभाष्यटीका ५

नचेति सर्वेषु मनुष्येषु इतः पूर्वं तस्मादन्यो मनुष्यो मे न कश्चित्

श्री
गी. टी.
अ.

३१५

प्रियकृत्तमोऽस्तत्र तदनन्तरं च न भविता अयोग्यानां प्रथमस्या
पादाने योग्यानां चकथनात् इति तत्कथनस्यातिश्रुतममत्वात् ६९ ॥

अभिनवगुप्तकृतटीका ६

स्पष्टार्थम् ६९ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥:

परमार्थप्रपाटी टीका ७

अथैतमेवाभिप्रायमाह न च तस्मादिति तस्मान्मद्भक्तेष्वस्मा
न्मनेभ्यो मद्भक्तेभ्यो दातुः उक्तृणास्सकाशादन्यः कश्चिदपि मे प्रियकृ
त्तमो न चास्ति न वर्तते कालान्तरेऽप्यनादृतकप्रियकरो भविता भवि
१क ता अनेन जननेनकृत सत्कृत सामग्री सत्वाद्व्यतिरेकेणान्यत्र
कान्न भविष्यतीति तस्मादुक्तं भवति तथा सर्वभजनापेक्षया इदं
भजनं मम परमप्रीतये भवतीत्यर्थः ६९ ॥

वनमालीटीका ८ ॥

तस्मान्मद्भक्तेषु शास्त्रसंप्रदायकृतः सकाशादस्मीमनुष्येषु मध्ये
कश्चिदपि मम प्रियकृत्तमः अतिशयेन प्रियकृत् मद्विषयप्री
त्यतिशयवान्नास्ति वर्तमाने कालेनापि आगामीत्याह कश्चित्त
चाग्रे भविता भविष्यति ममापि तस्मादन्यः प्रियतरः प्रीत्यतिशय
विषयः कश्चिदस्यामीषि भुवि लोके नास्ति न चाग्रे भवि
तेत्याहनस्यायोज्यः ६९ ॥

ऊरुमवैजयंती टीका ९

एतदुपदेशमम्याति प्रियो भवतीत्याह नचेति तस्माद्गीताशा
स्त्रोपदेष्टुः सकाशान्मनुष्येषु मध्ये कश्चिन्मे वसुदेवनंदनस्य मम
प्रियकृत्तमः परितोषकर्ता न भविता च कारान्नाभूत्न भवति च
न तस्मादन्यः कश्चित्प्रियतमोऽतिश्रेष्ठो भवि भूमौ नाभूत्न भवति न
भविष्यति ६९ ॥

मधुसूदनी टीका १० ॥

किंच तस्मान्मद्भक्तेषु शास्त्रसंप्रदायकर्तुः सकाशादस्मीमनुष्येषु मध्ये
कश्चिदपि मम प्रियकृत्तमः अतिशयेन प्रियकृत् मद्विषयप्री

मतिशयवान्नास्तिवर्तमानकालेनापिनागामीनातःकश्चिन्न
चकालांतरेभविता ममापितस्मादन्यःप्रियतरःप्रीत्यतिशयवि
षयःकश्चिदासीन्नाधुनाचभुविलोकेस्मिन्नास्तिनचकालांतरेभ
वितेत्याहसमोहं [illegible] २९ ॥

सदानंदी टीका ११ ॥

तस्मान्मय्यनुरक्तेषुसंप्रदायप्रवर्तकात् पुरुषादपरःकश्चिन्न
ष्टुमध्येममप्रियतरः १ नचैवातिशयेनास्तिप्रियकृत्तस्मात्प्रेक
चित् नापिकश्चित्परानागामीहापुरुषोत्तमः २ नचकालां
तरेकश्चिद्भविष्यतितेनातमः तस्मात्कश्चिन्ममाप्यतोनासीत्प्रि
यतरोभवि ३ वर्तमानेऽधुनानास्तिनवापाग्रेभविष्यति ४ २९

नीलकंठी टीका १२ ॥

ननुप्रपन्नदयाकृतेसर्ववार्थमितितैवैवोक्तेःकथंसमभक्तस्यापि।
पतत्कथास्याभिधानतोभक्तादिलाभःसेभवेदित्याशंक्याहनचे
ति तस्मात्पतत्कथाप्रवर्तकात्प्रमोमनुष्येषुमेममप्रियकृ
त्तमःनचकश्चिदस्ति इयमेवममहतीवाचिकीभक्तिस्ताक
त्तासोपानारोहक्रमेणमेममप्रियतरोभविताभविष्यति श्रु
तिश्चयापिसंस्पृष्टोदहत्येववह्निःपावकइति नचभविपतस्मात्
मत्परमार्थसाधनमस्तीतिभावः प्रत्यार्थःस्पष्टः २९ ॥

आनंदी टीका १३

दिति पर्नंस्तौति नचतस्मायःस्वयंगीतार्थतत्वाभ्यासेनपरांनिष्ठां
प्राप्तःपरानपिमद्भक्तानध्यापनादिक्रमेणयथावज्ज्ञानोपदे
शेनोपकरोति तस्मात्पुरुषधौरेयात्सर्वमनुष्येषुमध्येकश्चिद
न्योतिशयेनप्रियकारीनास्ति मद्भक्तजनाहिममात्मभूतास्तेषा
यःप्रियंकरोति तेनसर्वथाममैवप्रियंकृतमित्यर्थः अस्यफल
माह तस्मात्समात्मभूतभक्तजनोपकारकादन्यःभुविमेप्रिय
तरोनचभविता प्रियोहिज्ञानिनोत्यर्थमहंसचममप्रियःइत्युक्त
त्वादितिमत् २९ ॥

श्री॰ गी॰टी॰ अ॰ ६

315

तस्मात्परमगुह्यज्ञानोपदेशेन मदनुगृहीतभक्तजननिरुपमोप
कारकारिणः पुरुषात्तमात्सर्वमनुष्येषु मध्येन कश्चिदन्यः प्रि
यकृत्तमः इष्टवस्तुसंपादनेसातिशयोभविताभविष्यति एतदे
वहिममप्रियं यद्भक्तजनानुग्रहः तमेवयः पुष्णातितेनमेसा
तिशयप्रियंकृतंस्यात् किंच नचतस्मात्तथाविधादन्यः कश्चि
न्मेप्रियतरइष्टतरोभवितातस्यैवाहंप्रियकारीत्यर्थः [illegible]
[illegible]
[illegible] ६९ ॥

लासिकी [illegible]टीका

किंच तस्मादेवंविधान्नरोत्तमात्सकाशात्कश्चिदपिमनुष्येषु मध्ये
प्रियकृत्तमोऽत्यंतपरितोषकर्तानास्ति नचकालांतरेभविता॰
भविष्यति ममापितस्मादन्यः प्रियतरोऽधुनाभुविनावनास्ति
नचकालान्तरेभविष्यतीत्यर्थः [illegible]
[illegible] ६९

पैठोलीटीका

किंच नचतस्मादिति तस्मात् मद्भक्तेभ्यो गीताशास्त्रस्य
व्याख्यातुःसकाशादन्यः मनुष्यमध्ये कश्चिदपिमेममप्रियकृत्त
मः अत्यंतप्रियोऽपिकर्तानास्तिनचकालांतरेभविष्यतीत्यर्थः ६९

रसावीरसमिहोयिनी॥

तस्यमाहात्म्यं सोतितस्माद्गीताशास्त्रोपदेष्टुःसकाशान्मनुष्ये
षुमध्येनकश्चिदन्यः प्रियकृत्तमः इष्टवस्तुसंपादनेसातिशयो
स्तिनचकालांतरेभविताभविष्यति एतदेवहिममप्रियंयद्भ॰
क्तजनानुग्रहस्तमेवयः पुष्णातितेनमेप्रियंसातिशयंकृतंस्या
दितिभावः किंच भूमौतस्मात्सकाशादन्यः कश्चिन्मेममप्रियतर

अच्युतोऽरनवागिकाल्लांतरेवभविता तस्यैवाहं स्मातिघायप्रियक
रीत्यर्थः ८९॥

मधुभाष्य

८९॥

भाषा अनुवाद टीका

तिससे हे अर्जुन उपदेश करने औ संप्रदाय चलानेवाले मनुष्यो
के मध्यमे मेरा भक्त गीता का उपदेशकारी जो है उसके समान औ
र कोई भी नहीं मेरा अत्यन्त परितोष करनेवाला है और न होगा और
पृथिवी मे उससे अधिक प्रिय हमारे और कोई नहीं है न होगा ६९

दोहा

ताते अति प्रिय नरन मे नाहिन मो हद कोय होहि न मोकों और
कोय भुव में अति प्रिय मोय ६९

316

अध्येष्यते च य इमं धर्म्यं संवादमावयोः ज्ञान
यज्ञेन तेनाहमिष्टः स्यामिति मे मतिः ७० ॥

शांकरभाष्यटीका १

योऽपि अध्येष्यते च पठिष्यति य इमं धर्म्यं धर्मादनपेतं संवादरूपं
ग्रंथमावयोः तेनेदं कृतं स्यात् ज्ञानयज्ञेन विधिजपोपांशुमानसानां
यज्ञानां ज्ञानयज्ञो मानसयज्ञाद्विशिष्टतमइत्यतस्तेन ज्ञानयज्ञेन गी
ताशास्त्रस्याध्ययनं स्तूयते फलविधिरेव वा देवतादिविषयज्ञानय
ज्ञफलतुल्यमस्य फलं भवतीति तेनाध्ययनेनाहमिष्टः पूजितः स्या
म्भवेयमिति मे मम मतिर्निश्चयः ७० ॥

आनंदगिरिकृतटीका २

सम्प्रदायप्रवक्तुः सर्वाधिकं फलं सवक्ता विस्तरितरूपेण सविद्याधि
देवतमिति भाष्येनोक्ता सम्प्रत्यध्येतुर्विवक्षितं फलमाह योऽपीति य
थोक्तस्य शास्त्रस्य योऽध्येता तेनेदं कृतं स्यादिति सम्बन्धः तदेवाह
अध्येष्यत इति तेनेदं कृतमित्येतदेवं शब्दार्थं विशदयति ज्ञानेति ते
नाहमिष्टः स्यामिति सम्बन्धः चतुर्विधानां यज्ञानां मध्ये ज्ञानयज्ञ
स्य श्रेयान् द्रव्यमयात् यज्ञात् ज्ञानयज्ञ इति विशिष्टत्वाभिधानात्तेना
हमिष्टः स्यामित्यध्ययनस्य स्तुतिरभिमतेत्याह विधीति पक्षान्तरमा
ह फलेति फलविधिमेवं प्रकटयति देवतादीति यद्धि ज्ञानयज्ञस्य फ
लं केवलस्यैव तत्तुल्यमस्याध्येतुः सम्पद्यते नच देवताद्यात्मत्वमित्य
र्थः कथमध्ययनादेव सर्वात्मकं फलं लभ्यते तस्मात्सर्वमसंभवदि
ति शंकितस्तत्राह तेनेति तेनाध्येत्रा ज्ञानयज्ञतुल्येनाध्ययनेन भगवा
निष्टस्तथा च तज्ज्ञानादुक्तफलमविरुद्धमित्यर्थः ७० ॥

स्वामिकृतटीका ३ ॥

पठतः फलमाह अध्येष्यत इति आवयोः श्रीकृष्णार्जुनयोः इमं धर्म्यं ध
र्मादनपेतं संवादं योऽध्येष्यते जपरूपेण पठिष्यति तेनेदं सर्वय
ज्ञेभ्यः श्रेष्ठेन ज्ञानयज्ञेनाहमिष्टः स्यां भवेयमिति मम मे मतिरिति
यद्यप्यसौ गीतार्थमबुध्यमान एव केवलं जपति तथापि मम शृण्वतः स्व

श्री-
गी-टी-
अ-

तिं प्रापवतो मामेवासौ प्रकाशयतीति बहिर्भवति तथा लोके यदेक
याकदाचित्कस्यचित्रामग्रहणानितदासौमामयमाकर्षयतीतिमत्वातस्या
र्थमागच्छतितथाहमपितस्यसन्निहितोभवेयं अतएवचाज्ञामिलद्व
वेभयप्राप्तानांकयाचित्रामोच्चारणमात्रेणाप्यसन्नोस्मितथैवतस्यापिप्रस
न्नोभवेयमित्यर्थः ७० ॥

पिशाचभाष्यटीका ४ ॥

अध्येष्यतेपठिष्यतियइममावयोःसंवादंधर्म्यंधर्मादनपेतंतेनपाठकेन
ज्ञानयज्ञेनद्रव्यजपोपांशुयज्ञेभ्यःफलेसहस्रगुणेभ्यःश्रेष्ठेनाहमिष्टःपूजि
तःस्यांभवेयमितिमेमतिर्निश्चयः ७० ॥

रामानुजभाष्यटीका ५ ॥

अध्येष्यतइतियइममावयोर्धर्म्यंसंवादमध्येष्यतेतेनज्ञानयज्ञेनाहमि
ष्टःस्यामितिमेमतिः अस्मिन्योज्ञानयज्ञोभिधीयतेतेनाहमेतदध्ययनमात्रेणेष्टः स्यामित्यर्थः ७० ॥

अभिनवगुप्तकृतटीका ६ ॥

स्पष्टार्थम् ७० ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

परमार्थप्रपा टीका ७ ॥

अथगीताशास्त्रस्यपठनफलमाह अध्येष्यतेचेति आवयोःकृष्णा
र्जुनयोरिमंधर्म्यंधर्मादनपेतंसंवादंयोध्येष्यतेजपरूपेणमंपठिष्यति
तस्यजपयज्ञफलेनभवितव्यं परंतुतेनजपसाम्येभ्यःश्रेष्ठेनज्ञा नयज्ञेनाहमिष्टःस्यां
ज्ञानयज्ञेनसंतर्पितोभवेयमितिमेमतिः ममसंमतं यद्यप्यसौगीतार्थ
मबुध्वाजपतितथापिमत्प्रसादकएवयतोगीतारूपःछंदर्षिदेवता
युतोमालामंत्रोस्तितत्रछंदोऽनुष्टुभादीनिऋषिर्वेदव्यासःदेवता
श्रीकृष्णः तत्रमंत्रशब्दार्थस्तुमननात्त्रायतेसोमंत्रइतिबुध्यमानस्यजपमा
त्रेणैवसिद्धिदोभवतिनहितत्रमंत्रार्थोऽपेक्ष्यतेतथाचयद्देवताकोयोमं
त्रस्तेनमंत्रेणसादेवताप्रीयतेऽविनष्टहिदाराप्रहृष्टोऽतःमन्त्रस्वंदर्श
यामीत्यर्थः ७० ॥

वनमालीटीका ८

अथाध्यापकस्यफलमकृत्याध्येतुःफलमाह आवयोःसंवादमिमंग्रंथंय

र्म्यं धर्मादनपेतम् अध्येष्यते जपरूपेणापठिष्यति ज्ञानेन यज्ञेन
चतुर्थाध्यायोक्तेन द्रव्ययज्ञादिषु तत्कष्टेनाहं सर्वेश्वरेणानेनाध्येत्राइ
ष्टः पूजितः स्यामिति मे मतिर्निश्चयः एषु सोगीतार्थमबुध्यमान एव
जपति तथापि तत्कुण एवतो मम मामेवासौ प्रकाशयतीति मतिर्भव
ति अतो जपमात्रादपि ज्ञानयज्ञफलं मोक्षं लभते सत्त्वशुद्धिज्ञानम
त्पादद्वारा अर्थानुसंधानपूर्वकं पठतस्तु साक्षादेव मोक्ष इति कि
मु वाच्यम् ७० ॥

उत्तमैवजयंती टीका ९

एतच्छास्त्राध्ययनकर्तुः किं फलं भवतीत्यपेक्षायामाह अध्ये
ष्यते इति यः पुरुषः आवयोः कृष्णार्जुनयोर्नारायणावतारयोरिमं गी
ताशास्त्ररूपं धर्म्यं धर्मयुक्तं संवादं प्रश्नोत्तररूपमध्येष्यति वक्ताऽद
ध्यापयिष्यति तेन प्ररूपेण कर्त्रा ज्ञानयज्ञेनास्मिन्नेवात्मप्रकारके
णाहं सर्वेश्वर एतदध्ययनमात्रेणैव ईष्टो भविष्यति स्यामभवेयमिति मे
म मतिर्निश्चयात्मिका बुद्धिरेव कर्त्तरं हं सर्वेश्वरो भवामीत्याशयः ७०

+अध्यापकस्य फलमुक्त्वाध्येतुः फलमाह ॥

मधुसूदनी टीका १०

+आवयोः संवादमिमं ग्रन्थं धर्म्यं धर्मादनपेतं योऽध्येष्यते जपरूपे।
णापठिष्यति ज्ञानयज्ञेन तेनानामकेन यज्ञेन चतुर्थाध्यायोक्तेभ्यः
द्रव्ययज्ञादिभ्यः श्रेष्ठेनाहं सर्वेश्वरः तेनाध्येत्राहमिष्टः पूजितः स्यामिति
मे मतिर्मम निश्चयः यद्यप्यसौ गीतार्थमबुध्यमान एव जपति तथा
पि तच्छृण्वतो मम मामेवासौ प्रकाशयतीति बुद्धिर्भवति अतो जप।
मात्रादपि ज्ञानयज्ञफलं मोक्षं लभते सत्त्वशुद्धिज्ञानोत्पत्तिद्वारा अ
र्थानुसंधानपूर्वकं पठतस्तु साक्षादेव मोक्षो भवति किं वक्तव्यमिति
फलविधिरेवायं नार्थवादः श्रेयान्द्रव्यमयाद्यज्ञाज्ज्ञानयज्ञः परं
तपेति हि प्रागुक्तं

सदानंदी टीका ११

फलमध्यापकस्योक्त्वा फलमध्येतुरुच्यते य आवयोरिमं ग्रन्थं संवा
दात्मकमादरात् । स्वधर्मादनपेतं च पठिष्यति जपात्मना ज्ञानात्म

श्री
गी सि
ग्र·

318

केन यज्ञेन तुर्याध्यायेरिति नैवे २ इत्यग्यज्ञादिश्रेष्टेन सर्वयज्ञेभ्यो ज्यायद्दे
ने नाध्येत्रा निश्चयेन इज्जितः स्यामिती शितः ३ ममास्तिनिश्चयस्तेन इक्
न इत्युक्तोस्तिमनि यः यद्यप्यसौ ज्ञपमेवानुस्ख्यमानोऽयमाशये ४ न इस्तु
एव नस्त्वथापीतिभवमेवं मतिर्मम प्रकाशयतिमामेवाध्येतायमितिधी
यतेः ५ ज्ञानयज्ञफलेनस्याज्ञपमाज्ञादपीतिते चित्तशुध्यात्मविज्ञा
नस्तारामोक्तमदारथीः ६ प्राप्नोति भगवद्गीताशास्त्राध्येतानसंश
यः पठतोर्थान्संधानसर्वकेवचस्यन्न ७ सात्त्वादेवप्रभवेन्मो
त्त इति किंवाच्यमिमये साताफलविधेर्वेदोहेणानास्थावादता ८
श्रेयान्द्रव्यमयाद्यज्ञाज्ञानयज्ञः परंतप इत्येवं पूर्वमेवोक्तमतो निम
नमवतामिः ९ प्रमादेरेणगीताख्यशास्त्रमध्येयमिष्यते १०॥७०॥

नीलकंठी टीका १२

अध्यापकस्यफलमुक्त्वाऽध्येतुः फलमाह अध्येष्यतेचेतिज्ञान
यज्ञेननिर्विकल्पसमाधिनाइष्टः पूजितः सहस्थमितिमेच्छनाभाव
फलग्रपपहस्तिकरस्त हदेनस्य शास्त्रस्याध्ययनमपीत्यर्थः इतिम
मम सर्वेश्वरस्य मतिः तेनावृत्तिमात्रमेतदितिनमंतव्यं किंत्वभू
तार्थवादएवायमितिभावः ७० ॥

आनंदी टीका १३

अस्यशास्त्रस्यपदपदार्थाविबोधादिद्वाराज्ञाननिष्ठातावदास्ता
मेतदध्ययनमपि महाफलमित्युपदिशति धर्म्यं वणीमद्यथ
मेरदृणोह्वितम् ७० ॥

^एवं निष्पन्नस्य योगिनो ज्ञानस्योपदेशफलमु
क्त्वाः पाठफलं प्रदर्शयति

रामकंठी टीका १४ न्काशद्दधानस्याहरु

तुमाह यश्चदेवसर्गभाक्कुक्षिश्रद्धासंस्कृनचिन्तोपिप्रथममकल्पि
तत्वात्प्रश्नानुष्ठानप्रावीण्यसमापन्नेर्ध्येष्यतेवल्लभावनाय
रतयेममावयोस्तवचममचसंवादसंकथनेधर्म्यज्ञानलब्ध
रामारस्याहमीदनयेतंपठिष्यति तेनाहयथोक्तज्ञानात्मकेनप्रज्ञ
ष्ठेनयोगेनेष्टःसन्तर्पितःस्यामितिमेमतिर्निश्चितासतिपतिः
७० ॥

ःस

लासिकी [illegible] टीका

गीतार्थमनुध्यमानस्य पठत एव फलमाह ॥
आवयोः संवादमिमं ग्रंथं धर्मादनपेतं योध्येष्यते पठिष्यति तेन
पुरुषेण ज्ञानयज्ञेनोक्तलक्षणेन सर्वयज्ञेभ्यः श्रेष्ठेनेष्टः पूजितः
स्यां भवेयमिति मम मतिर्निश्चयः

पंचोलीटीका

पाठतः फलमाह अध्येष्यत इति य एतं आवयोः कृष्णार्जुनयोः इ
मं धर्म्यं धर्मादनपेतं संवादमध्येष्यते जपरूपेण पठिष्यति तेन पुंसा
सर्वज्ञानेभ्यः तेन ज्ञानयज्ञेन श्रेष्ठेनाहमिष्टः स्यां भवेयमिति मे मतिः य
द्यप्यसौ गीतार्थमनवबुध्यमान एव केवलं जपति तथापि मां मनसि
एव तोपि मामेवासौ प्रकाशयतीति बुद्धिर्भवति यथा लोके यदा क
दापि यदा कश्चित्कस्यचिन्नाम गृह्णाति तदासौ मामेवाह्वयती
ति मत्वा तत्समीपमागच्छति तथाहमपि तस्य सन्निहितो भवेयं अनय
वबुद्धजनाखिलहितबंधुप्रमुखो नाकथ्यचिन्नामोच्चारणमात्रेण प्रस
न्नोस्मि तथैव तस्यापि प्रसन्नो भवेयमिति भावः ७० ॥

रणवीर समिद्योधिनी

एवं योगारूढस्य ज्ञानोपदेशफलमुक्त्वा मन्दधानस्याकृतज्ञोः
पाठफलमाह अध्येष्यते चेति यः कश्चिदावयोस्तव च मम चेमं
प्रागुक्तप्रकारं धर्म्यं संवादं वर्णाश्रमविभागेन व्यवस्थापितधर्मा
दनपेतं संकथनं गीतासन्दर्भरूपमध्येष्यते पठिष्यति तेनाप्यहं
परमेश्वरः सर्वयज्ञेभ्यः सकाशात्श्रेष्ठेन ज्ञानयज्ञेन श्रेयान्द्रव्यम
याद्यज्ञाज्ज्ञानयज्ञः परंतपेति चतुर्थे प्रतिपादितलक्षणेन संभाव
वितभाव्यनुष्ठानविषयाकेन करणभूतेनेष्टः संपूजितो भवेयमि
ति मे मतिर्निश्चिता प्रतिपत्तिरित्यर्थः ७० ॥

मधुभाष्य

७०॥

319

भाषा अनुवाद टीका

अब गीतापाठ करनेका फल कहतेहैं कि जो मनुष्य हमरा और तुमारा यह धर्मयुक्त संवाद नियमसे पाठ करेगा सो उसने समस्त यज्ञोसे श्रेष्ट ज्ञानयज्ञ से हमारा पूजन किया यह मेरी निश्चित बुद्धिहै भावार्थ यह कि जो अर्थन जानिके भी जपके समान गीता पढ़ै तो उसके ऊपर हम उसपर प्रसन्न होतेहै ज्ञान अज्ञान किसी तरह हमको स्मरण करे हम उसके निकट जायंगे जैसे अजामिल औ व्याध आदिकोंके निकट हम गये ७० ॥

दोहा

अध्ययन करै गो पाहि जो धर्मसंवाद हमार ज्ञानयज्ञ सें ते हि दों पूज्यो यह मतिसार ७०॥

320

श्रद्धावाननसूयश्च शृणुयादपि यो नरः सो-
ऽपि मुक्तः शुभाँल्लोकान्प्राप्नुयात्पुण्यकर्मणां ७१

शांकरभाष्य टीका १

अथ श्रोतुरिदं फलं श्रद्धावान् श्रद्दधानो नसूयश्चासूयावर्जितः
सन् इमं ग्रंथं शृणुयादपि यो नरोपिशब्दात् किमर्थज्ञानवान्
सोपि पापान्मुक्तः शुभान् लोकान् प्राप्नुयात् पुण्यकर्म्मिणाम
ग्निहोत्रादिकर्म्मवतां ७१ ॥

आनंदगिरिकृतटीका २

अध्ययनस्य फलमुक्त्वा श्रोतुरिदानीं फलं कथयति श्रद्धेति ७१

स्वामिकृतटीका ३

अन्यस्य जपतो यो नरः कश्चिच्छृणोति तस्यापि फलमाह श्रद्धावानि
ति यो नरः श्रद्धायुक्तः केवलं शृणुयादपि श्रद्धावानपि कश्चित्
किमर्थमसौ जपति अथ वृथा जपतीति वा दोषदृष्टिं करोति तद्व्यावृत्त्य
र्थमाह अनसूयश्चासूयारहितो यः शृणुयात्सोपि सर्वैः पापैर्वि
मुक्तः सन् अश्वमेधादिपुण्यकृतां लोकान्प्राप्नुयात् ७१ ॥

पैशाचभाष्य टीका ४

श्रद्धा कर्मणां श्रद्धा विद्यते यस्य सो श्रद्धावान् अनसूयः असूयार
हितः श्रद्धेन निःशृणुयादपि किं पुनरर्थस्य प्रतिपत्तौ सोपि श्रोता
मुक्तः निर्गतः अस्माच्छरीरात्स मुक्तः शुभान्पुण्याँल्लोकान्प्रा
प्नुयात्पुण्यकर्मणां तेषां लोकानिति संबंधः ७१ ॥

रामानुजभाष्य टीका ५ ॥

श्रद्धावानिति श्रद्धावाननसूयश्च यो नरः शृणुयादपि भक्तिविरो
धिपापेभ्यो मुक्तः पुण्यकर्मणां मद्भक्तानां लोकान्समूहान्प्राप्नुयात् ७१

अभिनवगुप्तकृतटीका ६

स्पष्टार्थम् ७१ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

श्री॰ गी॰टी॰ अ॰

321

परमार्थप्रपा टीका ७

अथ श्रवणफलमाह श्रद्धावानिति यो नरः श्रद्धायुक्तः सन् केवलं
शृणुयादपि कश्चित्किमर्थमयमस्मै जेप स्ववद्वेति दोषदृष्ट्या
शृणोति न त्विहार्थमाह अनसूयश्चेति असूयारहितः शृणुयात्
सोपि सर्वैः पापैर्मुक्तः सन् अश्वमेधादिपुण्यकृतां लोकान् प्राप्नुयात् ७१

वनमाली टीका ८

इदानीं श्रोतृफलमाह श्रद्धेति यो नरो मत्सोच्चैः पठतः सकाशात् श्र
द्धावान् किमर्थमयमस्मै जपमश्रद्धेव जपतीति दोषदृष्ट्यासूया
रहितो नसूयश्च केवलं शृणुयादिममपि शास्त्रं किमुतार्थज्ञान
वान् सोपि केवलात्तरमात्रश्रोतापि मुक्तः पापैः शुभान् प्रशस्तान्
लोकान् पुण्यकर्मणामश्वमेधादिकृतां प्राप्नुयात् ७१ ॥

उत्तमवैजयन्ती टीका ९

एतच्छ्रोतुः किंफलं स्यादित्यपेक्षायामाह श्रद्धावानिति यो नरो
मनुष्यः केवलमेतच्छास्त्रश्रवणे श्रद्धावान् नतु श्रवणे वा हंसमा
नः क्षोभविषयामि नायं नेति विषयाः सर्वे विकाश्रद्धाविषयमेयस्य
सतथा अनसूयः किमर्थमस्य अश्रुतमन्यथा वावदतीति दोषदृ
ष्टिमकुर्वन् सन् चकाराद् भेदधीर्मिथ्या [illegible] दिरहितः शृणुयाच्छ्र
वणं कुर्यात् सोपि श्रवणकर्तापि सर्वैः पापैर्मुक्तः सन् पुण्यकर्मणा
मश्वमेधादियज्ञकर्मणां शुभान् मंगलरूपान् लोकान् स्वर्गादिकान्
प्राप्नुयात् चशब्देन यः श्रवणमात्रेणोत्तमलोकं यातिनर्हि यस्त
तदुक्तमाचरति स याति इति किमु वक्तव्यमिति सूचितम् ७१ ॥

+प्रवक्तृश्रोत्रोस्तु फलमुक्त्वा श्रोतुरिदानीं कथयति ॥

मधुसूदनी टीका १० ॥

+यो नरः कश्चिदपि अस्मै वेजेयतः कारुणिकस्य सकाशात् श्र
द्धावान् श्रद्धायुक्तः न तु किमर्थमयमस्मै वेजेय स्ववदवाजयती
ति दोषदृष्ट्या असूयापरहितोऽनसूयश्च केवलं शृणुयादिमं ग्रन्थ
मपि शाब्दात् किमुतार्थज्ञानवान् सोपि केवलादक्षरमात्रश्रोतापि

321

मुक्तः पापैः शुभान् प्रशस्तान् लोकान् पुण्यकर्मणामश्वमेधादि
कृतां प्राप्नुयात् ज्ञानवतस्तु किं वाच्यमिति भावः [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] ७१ ॥

सदानंदीटीका ११

फलेऽप्येवं श्रद्धया श्रोतुः फलं हरिः इदानीं कथयन्महा
करुणारससागरः १ यः कश्चन मन्दधीरपि जनपदीयस्य कस्य
चित् उच्चैर्द्यानि यः शुभ्रः सकाशाद्गृह्यान्वितः २ उच्चैर्जपम
वदेवा किमर्थमिति दोषहृत्क् श्रद्धयान्वितो हीनः सन्केवलम्प्र
णुयादिमं ३ शेषमज्ञोऽपि शास्त्रस्य किंनार्थावबोधवान् केवला
क्षरमात्रस्य श्रोतापि त्यक्तकिल्बिषः ४ लोकान्प्रशस्तानाप्नो
ति सोऽश्वमेधादियाजिनां किंवाच्यं भगवद्गीताशास्त्रार्थविद्
मलम् ५ ॥ ७१ ॥

नीलकंठी टीका १२

एवं कर्तव्ये तस्य फलमुक्त्वा श्रोतुरपि फलमाह श्रद्धावा
निति शृणुयादपि श्रुतं स्वश्रवणं कुर्यादपि किमु वक्तव्यमादरे
णार्थग्रहणे यः कुर्यात्स उक्तं फलं प्राप्नुयादिति स्पष्टार्थः श्लोकः
तथा चोक्तं श्रीभागवते वासुदेवकथाप्रश्नः पुरुषांस्त्रीन्पुना
ति हि वक्तारं प्रच्छकं श्रोतॄंस्तत्पादसलिलं यथेति ७१ ॥

आनंदी टीका १३

येत्वध्ययनेऽप्यनधिकारिणः स्त्रीशूद्रादयः तेषामप्युपकारक
मिदमित्याह श्रद्धेषवाकार्यः अस्मिंजन्मनि एतच्छ्रवणमात्रात्पु
ण्यकर्मणां लोकान्प्राप्य जन्मांतरेऽत्यनध्ययनार्थावबोध
ज्ञानाधिकारमाप्नो मुक्तः स्यादिति ७१ ॥

रामकंठी टीका १४

इदानीमध्ययनासमर्थस्यापि श्रद्धयान्वितस्य श्रवणफलमाह ।

श्री॰
गी॰ टी॰
अ॰

योप्येतच्छ्रवणमात्रं श्रद्धाभक्त्यादिगुणयुक्तोस्य शास्त्रस्याज्ञ
यीत्सोपि यज्ञदानादिपुण्यकर्मकृतां संबंधिनो लोकान् भोगभ
वनानि प्राप्नुयादित्यस्यात्मज्ञानार्थस्य शास्त्रोपदेशाध्ययनश्र
वणभेदेन परस्सूक्ष्मस्थूलविभागेन श्रद्धादिगुणविशिष्टम
नुष्यमात्रसामान्येन त्रिविधं फलमादिशता भगवता सर्वेषां य
थोक्तगुणविशिष्टानां ज्ञानाधिकारवतामुपदेशादिष्वधिका
रोनुज्ञातः [illegible] ७१ ॥

+अध्ययनासमर्थस्य श्रद्धयाशृण्वतः फलमाह॥

लासिकी [illegible]टीका

+ अवइंजपन्नश्रद्धं जपन्नेव मत्सरया रहितो यो नरः सोपि पापेभ्यो
मुक्तोश्वमेधादियाजिनां पुण्यकर्मणां शुभान्सर्वोत्पदीभूता
ल्लोकान्भुवनानि प्राप्नुयात् [illegible]
[illegible] ७१

पंचोलीटीका

अन्यस्यपदतो यो न्यः कश्चिच्छृणोति तस्यापि फलमाह श्रद्धा
वानिति यो नरः श्रद्धावान् च पुनः अनसूयः असूयारहितः शृ
णुयात् सोपि मुक्तः सन् पुण्यकर्मणां शुभांल्लोकान्प्राप्नु
यात् अपिशब्दात् अर्थज्ञानवान् शुभांल्लोकान्प्राप्नोत्यत्र किं
वक्तव्यं ७१ ॥

रणवीरसमिद्धोधिनी ॥

अधुनाध्येतुमशक्नुवतः केवलं श्रोतुरपि श्रवणफलमाह
श्रद्धावानिति यश्च नरः श्रद्धादिगुणयुक्तोन्यस्मादपि उभयो
योः संवादं शृणुयात् सोपि सर्वैः पापैर्विमुक्तः सन् अश्वमेधादि
पुण्यकर्मकारिणां संबंधिनः शुभांल्लोकान्प्राप्नुयात् इत्यर्थः ७१

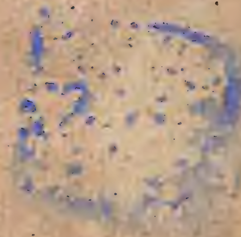

সপ্তমাধ

৮২॥

भाषा अनुवाद टीका

अबगीताश्रवणकरनेकाफलकहते किजोकोई श्रद्धाकरिके विश्वास युक्त होय केवलगीतापाठ श्रवणकरै और अनसूय कहे यह मनुष्य कौंखिलायकेपढ़ताहै अथवा ग्रन्थहूनिकले तोइसे टोकै ऐसेदोष नदेवै ऐसेमनुष्य तावतसकल पापसेमुक्तहोय अश्वमेधयज्ञ आदि कर्मकरनेवाले जोलोक पावतेहैं यभीउसीलोककोप्राप्तहोय और जोग्रन्थपुस्तकप्रति प्रीति पूर्वक श्रवण करैंतोवेजीवनमुक्तहैं औरवेअन्त को साक्षात्ब्रह्मस्वरूप होयेंगे इसमे कछु सन्देह नहीहै ७१ ॥

दोहा

श्रद्धावंत अनिंदक श्रवणहिं मानवजोय सोभी मुक्तहोय
पावहि लोकपुन्यात्मक कोय ७१ ॥

383

कच्चिदेतच्छ्रुतं पार्थ त्वयैकाग्रेण चेतसा कच्चि
दज्ञानसंमोहः प्रनष्टस्ते धनंजय ७२ ॥

शारीरकभाष्यटीका १

शिष्यस्य शास्त्रार्थग्रहणविवेकबुभुत्सया पृच्छति तदग्रहणे ज्ञा
ते पुनर्ग्राहयिष्याम्युपायान्तरेणापि इति प्रष्टुरभिप्रायो यत्नान्तर
मास्थाय शिष्यः कृतार्थः कर्तव्य इत्याचार्यधर्मः प्रदर्शितो भव
ति कच्चित् किमेतत् मयोक्तं श्रुतं श्रवणेनावधारितं पार्थ किं
त्वया एकाग्रेण चेतसा एकचित्तेन किम्वा प्रमादितं कच्चिदज्ञान
संमोहो ऽज्ञाननिमित्तः संमोहो वैचित्तभावो ऽविवेकता स्वाभावि
कः किं प्रनष्टो यदर्थोयं शास्त्रश्रवणायासस्तव मम चोपदेष्टृत्वा
यासः प्रवृत्तस्ते धनंजय ७२ ॥

आनंदगिरिकृतटीका २

आचार्येण शिष्याय यावदज्ञानसंशयविपर्यासास्तावदनेकधोप
देष्टव्यमिति दर्शयितुं भगवानर्जुनं प्रति पृष्टवानित्याह शिष्य
स्येति प्रष्टुरभिप्रायं प्रकटयति तदग्रहण इति शिष्यस्याश्रुते त
दीये चेष्टते ऽर्हति प्रयोदासीन्यमाचार्यस्योचितं तस्य मन्दबुद्धि
त्वादित्याशंक्याह यत्नान्तरमिति कच्चिदिति कोमलप्रश्ने तमेव
व्याचष्टे किमेतदिति द्वितीयं किंपदं पूर्वस्य व्याख्यानतया स
म्बध्यते कच्चिदिति द्वितीये प्रश्ने विभजते किं प्रनष्ट इति मो
हनाशस्य प्रसंगं दर्शयति यदर्थ इति ७२ ॥

स्वामिकृतटीका ३ ॥

सम्यग्बोधानन्तरं पुनरुपदेक्ष्यामीत्याशयेनाह कच्चिदिति प्र
स्पार्थ अज्ञानसंमोहः तदज्ञानकृतो विपर्ययः स्पष्टमन्यत्
[illegible] ॥

पिशाचभाष्यटीका ४

कच्चिदिति प्रश्नेन यथोक्तं श्रुतमिति संवेद्यः अज्ञानमनिश्चयस्त

श्री-
गी-टी
अ

३२५

न्निमितसंशयस्संमोहः स कच्चिन्नष्टः एवं पृष्टो भगवता ७२ ॥

रामानुजभाष्य टीका ५

कच्चिदिति मयाकथितमेतत्त्वयावहितेन चेतसा कच्चिच्छ्रुतं तेनवा
ज्ञानसंमोहः प्रणष्टः कच्चित्येनमूढो न योत्स्यामीत्युक्तवान् ७२ ॥

अभिनवगुप्तकृत टीका ६

इदंतेइत्यादिना एतज्ज्ञानस्य गोप्यमानत्वं सिद्धं सर्वजनाविषयत्वात्
तपसा तावन्मायत्नेभ्यो विशीर्णाकुशलपरिपाकोन्मुखतामवनीतिर्
वैतपस्तपसः सुसूजायते सेवाद्भक्तिः सुश्रूषुपजानाकदाचित्र
नष्टः सुरोहति सौदामिनीवत्स्वाह्रष्टैनात् ततस्तन्मुरो हृष्टौनमिच्छाभव
ति इयदपिचकस्यचिदनीषरेवस्तानिसृक्षसाख्यादिज्ञानं भवतिसे
कू स्वरेपि वाकस्यचित्फलार्थितयाफलमेवप्रधानीकृत्यभगवंतेवस्ता
न्मानेत उपकरणापात्रीकरणोनसंभाव्यमवेत् यदुक्तं मुरुषप्रकर्षाधितात्
मेणापिफलार्थित्वादिति एवमभयथापि भगवत्स्वयेवानादरइम
षः भक्तिमितिएतदेवमपि भक्तिकत्वाय उक्तेषुतत्रिरूपणा अभि
धास्यतिश्चाभिमखेनशास्त्रोक्तप्रक्रियया यास्यतिविनरिष्यतिसम
न्मयतामेनंतिविधिरेवैषनार्थवादः एवमत्र ७२ ॥

परमार्थप्रपा टीका ७

सम्यक्बोधानुमतेनाप्रनरूपदेशामीमांसायेनाह कच्चिदिति अज्ञा
नसंमोहस्तेप्रणष्टः कच्चिदिति परमार्थविपर्ययः स्पष्टमन्यत् ७२

वनमाली टीका ८ ॥

शिष्यस्यज्ञानोत्पत्तिपर्यंतंगुरुणाप्रयासः कार्य इति गुरोर्धर्मं शिक्ष
यितुं सर्वज्ञोप्यपुनरुपदेशापेक्षानास्तीति विज्ञापयन्पृच्छति कच्चिदिति नाय
अस्मिन्मयोक्तेगीताशास्त्रेयकाग्रेणाव्यासंगरहितेन चेतसा हे पार्थ
त्वया किंश्रुतं तथ्यैतोवधारितं कच्चित् किं अज्ञानेकर्मस्वपाविधाप्र
न्निमित्तः हानायतं संमोहो विपर्ययस्तद्धेतुकोवा प्रणष्टः पुनरुपमानितिविशेष
तेन प्रनष्टः स्यान्नोचेत्पुनरुपदेशं करिष्यामीति भावः ७२ ॥

उत्तमवैजयंती टीका ९

एवमस्यगीताशास्त्रस्यदानेनाध्ययनस्वाध्यायमादिश्रद्धावानित्यने
नवाचनादिमाहात्म्यमुक्त्वेदानीमेतच्छास्त्रार्थज्ञानादिन ग्र'
वमोहनिवृत्तिर्नैस्यानर्हिपुनरुपदेक्ष्यामीत्यभिप्रायेणाह क
च्चिदिति हेपार्थकच्चिदितव्यायंपरमार्थएकाग्रेणावहितेनचेत
सात्वयामयाकथितमेतच्छास्त्रंकच्चित्सम्यक्ज्ञातं हेधनंजयते
नवकच्चिदज्ञानसंमोहः ज्ञानेनात्मानात्मयाथात्म्यस्वरूपाज्ञा
नेनसंमोहः सम्यग्विपर्ययः पापमेवाश्रयेदित्यादौ भोक्तेमेहम
पीहलोकेनयोस्येत्यादिरूपकः प्रनष्टोभवतिनवानोचेत्पुन
रपिमयउपदेक्ष्यामीत्यर्थः पार्थत्वनेनसमवादिमाः ज्ञेयाः प्र
श्नस्यतोमुत्कंष्ठंतेचेत्समत्वमेववदेदितिसूचितम् धनंजयेत्य
नेनयदितवपरिधनविजयोपिप्रयासोनास्तिनहिस्वाज्ञानजनि
तमोहविजयेकथमायासोभवेदितिसूचितम् ७२ ॥

+ शिष्यस्याज्ञानोत्पत्तिपर्यंतं गुरुणा का
+ रुणिकेन प्रयासः कार्य इति शरीरे
र्मं शिक्षयितुं सर्वज्ञोपि पुनरुपदे
शापेत्तानास्तीतिज्ञापनायाह
क्वचिति ॥

मधुसूदनी टीका ९ ॥

+ कच्चिदितिप्रश्नोपलक्षणयोक्तंगीताशास्त्रंएकाग्रेणव्यासंगर हि
तेनचेतसाहेपार्थत्वयाकिंश्रुतं श्रवणेनावधारितंकच्चिदज्ञान
सम्मोहः अज्ञाननिमित्तःसम्मोहोविपर्ययः अज्ञाननाशात्
प्रनष्टःप्रकर्षेणपुनरनुत्पत्तिविरोधित्वेननष्टस्तेनवहेधनंजयय
दिस्यात्पुनरुपदेशंकरिष्यामीत्यभिप्रायः [illegible]
[illegible] ७२ ॥

सदानंदी टीका ॥

विज्ञानोत्पत्तिपर्यंतंशिष्यस्यानुगतस्यैव सम्यकप्रयासः क
र्तव्योगुरुणाकरुणाब्धिना १ इतिशिक्षयितेसम्यग्गुरोर्धर्मंकृ
पानिधिः सर्वज्ञोपिस्वयंशिष्यंपृच्छतिस्वानुगंजयं २ एतन्म
योक्तंगीताख्यशास्त्रंहेपार्थचेतसा व्यासंगांतरशून्येनकिंत्वया
श्रुतमर्थतः ३ अवधारितमेतत्किंमोहोज्ञाननिमित्तकः प्र
ज्ञाननाशनोनष्टःप्रकर्षेणैवकिंनवा ४ यदर्थोयंममायासः
उपदेशनयात्वया नवापिश्रवणायासः सकिंनष्टोधनंजय ५ ग

श्री·
गी टी·
अ·

३२५

दिष्याउपदेशेनेकरिष्यामिवचनंत्वहं ६ ७२ ॥

नीलकंठी टीका १२

सर्वांतर्यामीसर्वज्ञोपिभगवांल्लोकशिक्षार्थंशिष्यस्यज्ञाने
जातेनवेतिपृच्छति श्रमयापुनःपुनःस्वयमेव उपदेशोकृ
वि तवतोभगाणिदानइवमयायेनकृतोप्युपदेशेनकृता।
र्थः कृतोवाइत्याशयेनाह कच्चिदिति कच्चिदितिकामप्रवेद
ने हेपार्थएतत्त्वयाएकाग्रेणचेतसाश्रोतंवशाद्बोधितस्य।
बोद्धव्यमितिममकामोस्तितत्त्वांपृच्छामिकिमिदंत्वयाश्रुत
मिति श्रुतवतोपितवअज्ञानकृतःसंमोहोविपर्ययः अनात्म
न्यात्मधीरूपःस्वधर्मेपरेचाधर्मधीरूपइतिसद्द्विविधोपिनष्टः
कच्चित् मच्छ्रमसाफल्यमिच्छुस्त्वामहंपृच्छामीत्यर्थः ७२

आनंदी टीका १३

तदेवमियताशास्त्रेणज्ञानकर्मसमुच्चयानुष्ठानेकनिमित्ता
निःश्रेयसैकनिष्ठेतिभगवानुपदिष्टवान् तस्यसम्यगव
बोधजिज्ञासयार्जुनमिष्टप्रश्नेनपृच्छति हेपार्थपेटस्वस्थ
तेनस्वहृत्प्रकाशानंत्वयैकाग्रेणसावधानेनचेतसाएतत्प्रक
रणप्रतिपादितंज्ञानकर्मसमुच्चयानुष्ठानरूपमुपदेशसर्वस्व
मिदंकच्चिच्छ्रुतं किंपरमार्थतोवधारितम् कच्चिदितीष्टप्रश्ने
अज्ञानसंमोहः अज्ञानाद्देहादिनोस्तत्वाप्रतिपत्तेःसंजातः
संमोहःप्रथमाध्यायोक्तिक्रमेणतद्विययाणांसहजस्याव
श्यानुष्ठेयस्यकर्मणोयुद्धाख्यस्याकरणायाप्रवृत्तिलक्षणोवि
पर्ययज्ञानंकच्चिन्नष्टःप्रकर्षेणपुनरनुत्पत्त्याध्वंसंतामावप्रा
प्तःहेधनंजयतेनावापुनरुपदेशप्रामीत्यर्थः ७२ ॥

रामकंठी टीका १४

+ अपिनामैतद्यथोक्तमेकाग्रेणानन्यविषयेणमनसात्वया ९
श्रुतं श्रुतिमात्रेणपरिगृहीतं ततश्चवस्तुभावनावशात्त्व
ज्ञाननिश्चयस्तवकच्चित्तथाज्ञानसंमोहाज्ञानात्तत्वाप्रतिप

+ एवंपरंब्रह्मसमावेशलक्षणपरमसमाधिनिष्ठमात्मानंकृत्वाभगवतायदुकुलाव
तीर्णेनपरमेश्वरेणैयतावद्ग्रन्थसन्दर्भेणपरमरहस्यभूतंज्ञानेयम्प्रतिपादितं तस्यसम्य
गवाथाबोधजिज्ञासयार्जुनमाह ॥

नेर्थः संमोहः सहजवशान्द्वेष्यकर्मविचिकित्सालक्षणं वैचित्र्यं
सविनष्टः प्रध्वंसमापन्नो न वेत्यज्ञातामिति शेषः [illegible]
[illegible] ७२ ॥

लास्तिकी [illegible] टीका

सम्यक्प्रतिपादितस्य ज्ञानस्य बोधाबोधजिज्ञासयार्जुनमाह ॥
हे पार्थ त्वयैकाग्रेणानन्यविषयेण चेतसा एतन्मदुक्तं कच्चिद
पि नाम श्रुतमवधारितं तथाज्ञानात्तत्वाप्रतिपत्तेर्यः संमोहो हे दे
हायात्मप्रत्ययोपि नाम प्रकर्षेण नष्टः [illegible] ७२

पंचोली टीका

शिष्यस्य शास्त्रार्थग्रहणाविवेकबुभुत्सया आचार्यधर्मं परिपालय
न् पृच्छति कच्चिदिति हे पार्थ कच्चिदिति प्रश्नार्थः निपातः एतन्म
या प्रोक्तमेकाग्रेण चित्तेन त्वया श्रुतं श्रवणेनावधारितं किं वा प्रमादि
तं कच्चित् अज्ञाननिमित्तः संमोहः अविवेकिता स्वभावकी प्रनष्टः
यदर्थं शास्त्रश्रवणायासस्तवमम च उपदेष्टुरायासः प्रवृत्तस्ते न
मोधनंजय ७२

श्रगावीरमसिद्धोधिनी ॥

अथार्जुनस्य यथोपदिष्टार्थस्य बोधाबोधजिज्ञासया पुनरपि
तं प्रत्याह कच्चिदिति एतद्वयप्रश्नद्वयं स्पष्टार्थोयं श्लोकः ७२

मधुभाष्य

७२॥

326

भाषा अनुवाद टीका

जोसम्यक प्रकार वोधनभया होतोहमफेरभीतमको उपदेश करेंगे इसअभिप्रायसेपूछतेहै किहे पार्थ अर्जुन कहोतोमैनेजोकहासो सवएकाग्र चित होयतुमने सुना और हे धनंजयसंमोह कहे तव ज्ञान के विषयमेअज्ञानजनिततुमारी विपरीत बुद्धि नष्टभई किन ही अर्थात् मेरेवचनोसे अज्ञान दूर भया किनही यह भगवानने पूछा ७२ ॥

दोहा

कछुक याहि पार्थसुन्यत चितएकाग्रहि होय कछु अज्ञा नसंमोहतव नष्टधनंजय सोय ७२॥

327

अर्जुन उवाच नष्टो मोहः स्मृतिर्लब्धा त्वत्प्रसादान्म
याच्युत स्थितोऽस्मि गतसंदेहः करिष्ये वचनं तव ७३

शांकरभाष्यटीका १

अर्जुन उवाच नष्टो मोहोऽज्ञानजः समस्तसंसारानर्थहेतुः
सागर इव दुस्तरः स्मृतिश्चात्मतत्त्वविषया लब्धा यस्या लाभात् स
र्वग्रंथीनां विप्रमोक्षः त्वत्प्रसादात्तव प्रसादान्मया त्वत्प्रसादमाश्रि
तेनाच्युत अनेन मोहनाशप्रश्नप्रतिवचनेन सर्वशास्त्रार्थज्ञानफल
मेतावदेवेति निश्चितं दर्शितं भवतीति यतो ज्ञानात् संमोहनाशश्चा
त्मस्मृतिः लाभश्चेति तथा च श्रुतावनात्मवित् शोचामीति उपन्यस्या
त्मज्ञाने सर्वग्रंथिविप्रमोक्षो भिद्यते हृदयग्रंथिस्तत्र को मोहः कः
शोक एकत्वमनुपश्यत इति च मंत्रवर्णाः अथेदानीं त्वच्छासने स्थितो
स्मि गतसंदेहो मुक्तसंशयः करिष्ये वचनं तवाहं त्वत्प्रसादात् कृता
र्थोऽन मे कर्तव्यमस्तीत्यभिप्रायः ७३ ॥

आनंदगिरी टीका २

प्रेमोपदिष्टात्मज्ञानस्य अज्ञानसंदेहविपर्यासरहितस्योत्पस्य भगव
दनुग्रहप्राप्तिकथनेन भगवंतं परितोषयिष्यन्नर्जुनो विज्ञापितवा
नित्याह अर्जुन इति अज्ञानोत्थस्याविवेकस्य नष्टत्वमेव स्पष्टयति
समस्त इति स्वयं ज्योतिषि प्रतीचि ब्रह्मणि विपर्यासभ्रमं वियातयति
नाविदितं प्रकाशयतीति मत्वाह स्मृतिश्चेति स्मृतिलाभे किं स्यादि
ति चेत्तदाह यस्या इति मोहनाशे स्मृतिप्रतिलम्भे चासाधारणका
रणमाह त्वत्प्रसादादिति प्रश्नेन प्रश्नप्रतिवचनेन लब्धमर्थं कथ
यति अनेनेति यदुक्तं स्मृतिप्रतिलंभादशेषतो हृदयग्रंथीनां विप्रमो
क्षः स्यादिति तत्र प्रमाणमाह तथा चेति ज्ञानादज्ञानतत्कार्यनिवृ
त्तौ क्रममन्तरमपि सम्पादयति भिद्यत इति भगवदनुग्रहादज्ञानकृ
तमोहहानानन्तरमात्मज्ञाने प्रतिलब्धे त्वदाज्ञाप्रतितोऽहमितरा
र्हं व्याकरोति अथेति तव वचनं करिष्येऽहमित्यत्र तात्पर्यमाह अ
हमिति ७३ ॥ ॥

श्री गी टी अ

328

नष्टोमोहः कृतार्थः स्वामिकृतटीका ३ मत्रर्जुनउवाच नष्टइति
आत्मविषयोमोहोनष्टः यतोयमहमस्मीतिस्वरूपानुसंधानरूपास्मृ
तिस्त्वत्प्रसादान्मयालब्धा अतः स्थितोस्मिगतसंदेहोस्थितोस्मि गतोधर्मवि
षयः संदेहोयस्यसोहंतवाज्ञांकरोमि [illegible]
[illegible] ७३

पिशाचभाष्यटीका ४

अर्जुनउवाच नष्टोमोहः नष्टसंशयः भीष्मासीनगुरुपुत्रमित्रादयः हंत
व्याः अहोस्विन्नहंतव्याइतिसंदेहः निःसंदेहतिसम्यग्ज्ञानेसार्वयामानवप्रसा
दत्वत्प्रसादमाश्रियतेनमयाच्युतस्वरूपात्कयमपिनच्यवतइत्यतःस्थि
तोऽस्मितोस्मिकरिष्येवचनमाज्ञां ७३ ॥

रामानुजभाष्यटीका ५ ॥

अर्जुनउवाच नष्टइतिविपरीतज्ञानंत्वत्प्रसादान्ममतद्धिनष्टंसर्वनिर्धे
यावस्थितंतत्त्वज्ञानंत्वत्प्रसादादेवमयालब्धं अनात्मनिप्रकृता
त्माभिमानरूपोमोहः परमपुरुषशरीरतयातदात्मकस्यकृत्स्नस्य
चिदचिद्वस्तुनः अतदात्माभिमानरूपनित्यनैमित्तिकरूपस्यकर्मणः
परमपुरुषाराधनरूपतयातत्प्राप्त्युपायभूतस्यबंधकत्वबुद्धिरूपश्चस
र्वोविनष्टः आत्मनःप्रकृतिविलक्षणत्वतत्स्वभावरहिततातज्ज्ञानैक
स्वभावस्वरूपभगवज्ज्ञानेनेनिखिलजगदुत्पत्तिस्थितिप्रलयलीलाशे
षदोषप्रत्यनीककल्याणैकस्वरूपस्वाभाविकानवधिकातिशयज्ञानबले
श्वर्यवीर्यशक्तितेजः प्रभृतिसमस्तकल्याणगुणमहार्णवपरब्रह्मश
ब्दाभिधेयपरमपुरुषयाथात्म्यविज्ञानेचैवंरूपपरात्मतयाथात्म्यवि
ज्ञानतदभ्यासपूर्वकाहरहरुपचीयमानपरमपुरुषप्रीत्येकफलनिम
नैमित्तिककर्मनिषिद्धपरिहारशमदमाद्यात्मगुणनिर्वर्त्यभक्तिरूपता
योपत्रपरमपुरुषोपासनैकलभ्योवेदांतवेद्यः परमपुरुषोवासुदेवस्त्व
मितिज्ञानंचलब्धंततश्चबंधहेतुकारणप्रवहद्विपरीतज्ञानमूलात
सर्वस्मादवसादाद्विमुक्तोगतसंदेहःस्वस्थःस्थितोस्मिइदानीमेवयुद्धा
दिकर्तव्यताविषयंतववचनंकरिष्ययथोक्तयुद्धादिकंकरिष्यइत्यर्थः
[illegible] ॥

अभिनवगुप्तकृतटीका ६

नष्टोमोहइत्यादिनागुरुप्रवृत्तिस्तावदर्जुनस्योत्पन्नानन्तसम्यक्त्व
ल्लविवेकज्ञानमितिसूचयन्भगवान्विनोगीतार्थस्यावकाशंददाति ७३

परमार्थप्रपा टीका ७

कृतार्थःसन्नर्जुनउवाच नष्टइति आत्मविषयोमोहोनष्टः यतः अय
महमस्मीतिस्वरूपानुसंधानरूपास्मृतिःत्वत्प्रसादान्मयालब्धाअतः
स्थितोस्मि युद्धायोस्थितोस्मिगतःस्वधर्मविषयेसंदेहोयस्यसोहंतववाक्यं
करोमि ७३ ॥

वनमाली टीका ८

नष्टोमोहोविपर्ययोनष्टस्तन्नाशकस्मृतिर्लब्धामयायस्मात्त्वत्प्रसादात्
त्वत्प्रसादेनलब्धा अतस्तज्ज्ञानेनमोहोनष्टइत्यर्थः भगवत्प्रसादादेवत
त्वज्ञानावाप्तिरुपदेशश्रवणस्यार्जुनयादीनामपिसत्वात्तस्याप्र
नं सादाभावात्तेनादृशज्ञानमितिभावः गतसंदेहोनिहतसर्वसंशयःस्थि
तोस्मियुद्धादिकर्तव्यतारूपेव्यवसायंयावज्जीवंकरिष्येवचनंतवभ
गवतःपरमगुरोःपालयिष्यामि ७३ ॥

ॐ स्मैवैजयन्ती टीका ९ ॥

एवंभगवतापृष्टोऽर्जुनःशास्त्रानुभवप्राप्तामात्मस्थितिमाह नष्टोमो
हइति हेऽच्युतत्वत्प्रसादात्त्वदनुग्रहात्ममभोहोदेहात्मस्वरूपस्य
विपरीतज्ञानरूपोनष्टोनाशंप्राप्तः एवंमयास्मृतिर्यथावस्थितव
स्तुविषयालब्धाप्राप्ताअतएवगतसंदेहःछिन्नसंशयःसन्स्थितोऽना
त्तौर्ष्यादिलक्षणस्वधर्मभूतेयुद्धकरणेप्रवृत्तोस्मिइदानींतववचनंकरि
ष्येएतदुक्तंभवतिचेतनाचेतनयोर्मध्येभूतचतुष्टयमेवास्तीतिलोका
यतिकाश्चार्वाकाःतस्यचैतन्यदादावसिद्धान्वितेनदृष्टत्वाद्देह एवात्मे
तिचार्वाकाइतिदेहस्तेचेतनस्तादर्शनाद्देहातिरिक्तत्वपरिमाणक
ति श्चेतनइतिदिगंबराः तत्रमतंप्रमाणागोचरत्वात्तत्त्वेषांइंद्रियैर्विनारूपा
दिविषयज्ञानासिद्धेरिंद्रियाण्येवात्मानमितितदनुयायिनइति सुष
मेतेषांदेहवलयदर्शनात्तएवाहंरूपमज्ञातंसएवाहंप्राणामिगंध
मभगाक्ष्यादिदेहेनभिनेन्द्रियाणामात्मत्वंकिंनचत्वगादिनियामकं।

श्री॰
गी॰टी॰
अ॰
329

शरीराद्यभिमानएवात्मेतिकेचिदितिस्वरूपेमनसोलयेपिविद्यमान
त्वात्प्राणएवात्मेत्यपरेक्षणिकविज्ञानवादिनस्तत्वनाभावात्क्ष
णिकविज्ञानमेवचेतनात्मेतियोगाचार्याइतिनित्याचेतनविरूपा
ज्ञानाधिकरणद्रव्यविशेषः आत्मेतिनैयायिकाइतिस्वरूपतएकमे
वब्रह्माभेदाश्रयभूतंनित्यानाद्युपाधिनाजीवभावमापन्नंनतुजीवस्व
रूपेणभिन्नइतिश्रुत्युक्तनिर्विशेषब्रह्मविज्ञानमेवकल्पितोपाधि
नाजीवत्वेप्राप्तेनतत्स्वरूपतोजीवात्माभिन्नईश्वरप्रतिबिम्बएवजी
वश्चिदाभासएवजीवोबुद्ध्यवच्छिन्नएवजीवोबुद्धेरनन्तत्वादनन्तएवजी
वः अविद्यायाएकत्वादेकएवजीवः अकर्ताभोक्ताज्ञाताकर्तृत्वादि
धर्मोबुद्धेर्नत्वात्मनः तथेश्वरोपिमायोपहितोमायिकैश्वर्यवान् जी
वेश्वरमायातदात्मकंजगच्चसर्वंतत्वज्ञानेमिथ्यैवैकंनिर्विशेषब्र
ह्मैवसत्यमित्येवमाद्यज्ञानसंभूतोविपरीतज्ञानलक्षणोयोमेमो
हः सर्वमभूत्त्वदुपदेशलब्धज्ञानादिनष्टः ज्ञानस्वरूपोज्ञानाद्य
रूपकः परंतत्रोजीवः स्वतेजोव्यापकोजगदभिन्ननिमित्तोपादानका
रणाचेतनाचेतनजगद्भिन्नाभिन्नस्वरूपोऽनंतगुणशक्तिकः परमेश्वरः
परब्रह्मरूपोवासुदेवस्तत्त्वमसीतिस्मृतिस्तात्विकंज्ञानंममाभूत् अतः प ति॰
रंत्वामहमप्रपन्नः स्थितोस्मितेमाकदाचिदपिनष्टह्वासीतिसंदेहप्र
मेच्छिन्नः अथयदिभूभारहरणार्थमवतीर्णोजनेप्रपन्नेनमयाविकीर्षि
तंस्यात्तर्हितेवचनंकरिष्यामीतिस्वसारथिभगवन्नमस्काङ्क्षेनोगाण्डी
वधनुरादायतेनत्वाशुद्धायोदतिष्ठदिति ७३ ॥

+एवंपृष्टः कृतार्थत्वेनपुनरुपदेशानपेक्षतामात्मनः॥

मधुसूदनीटीका ९ ॥

+नष्टइच्छिन्नः मोहश्चाज्ञानकृतोविपर्ययः तत्राशकमाहस्मृतिर्लब्धात्व
त्प्रसादान्मयायस्मात्त्वदुपदेशादात्मज्ञानेलब्धंसर्वसंशयानांकोन्तन
याप्राप्तं अतःसर्वप्रतिबंधभूमिनात्मज्ञानेनमोहोनष्टइत्यर्थः हेअ
च्युतआत्मत्वेननिश्चितत्वाद्धियोगायोगस्मृतिलभेसर्वग्रन्थीनांविप्र
मोक्षइतिश्रुत्यर्थमवभवत्वात् स्थितोस्मिगतसंदेहोनिहतसर्वसं
देहः स्थितोस्मि अहंकर्त्तव्यतारूपेणव्यासनेयावज्जीवंकरिष्येवच
नेनवभगवतः परगोराज्ञांपालयिष्यामीतिमयासमापकल्पकयाने

न भगवेन तमर्जुनेन परितोषयामास अनेन गीताशास्त्राध्यायिनो
भगवत्प्रसादात्स्वयं मोक्षफलपर्यन्तं ज्ञानं भवतीति शास्त्रफलमु-
पसंहृतं तद्धास्यविजृम्भितविवर्तं [illegible]
[illegible] ७३ ॥

सदानंदी टीका ॥

एवं पृष्टः कृतार्थतावाद्युपदेशान्वेषणतो आत्मनो मन्यमानः सत्यवा
चेदं सव्यार्जुनः १ मोहो ज्ञाननिमित्तो यः स उक्तो विपर्ययः आत्म
न्येकविषयास्मृतिस्तत्तदनुग्रहात् २ लब्धा मयाच्युत श्रीमत्पा
दाम्भोजाश्रयेणावै यल्लाभात्सर्वग्रन्थीनां विप्रमोक्षः स्वयं भवेत् ३ अ
नेन सर्वशास्त्रार्थविज्ञानफलमुत्तमं एतावदेव हरिणा दर्शितं च
ज्ञेनेन च ४ यदज्ञानजसंमोहनाशश्चात्मावबोधनात् निहतसंश
योऽस्म्यहं कर्तव्यादिस्वकर्मणि ५ त्वच्छासनेस्थितस्त्वास्मि यावज्जीव
महं तव भगवद्वासुदेवस्य सद्गुरोर्वचनं सदा ६ करिष्ये श्रीमदाज्ञाव
पालयिष्यामि सर्वदा पार्थः प्रयासतः फलकथनेनैव माधवम् ७
सम्यक्तोषयामास शिष्यवृत्तिं प्रदर्शयन् अनेन गीताशास्त्रस्याध्ये
तुर्भगवतो हरेः प्रसादान्मोक्षपर्यन्तं ज्ञानं स्यादिमदीरितं अनेन शा
स्त्रफलं सम्यग्ज्ञानं चोपसंहृतं ८ तत्त्वज्ञाने समुत्पन्ने नष्टे ज्ञाने
सकार्यके स्वरूपे वस्थितिर्लब्धा कृतकृत्यो भवेद्बुधः ९ ततः परं
न तस्यास्ति कर्तव्यं शास्त्रे च लौकिके कर्म हेतोरविद्याया विनष्टत्वात्त
थापि तु ११ श्रीहरेः श्रीगुरोर्वेदमौलेश्चानुपालने स्वभावादेव तज्ज्ञा
नो भवतीत्यपि सूचितं १२ यावदायुस्त्रयो वन्द्या वेदान्तो गुरुरीश्वरः
भावाद्वैतं सदा कुर्यात्क्रियाद्वैतं न कर्हिचित् १३ अद्वैतं त्रिषु लोके
ष्वनाद्वैतं गुरुणा सह इत्यादिवाक्यसिद्धार्थो दर्शितो ऽर्जुनेनैव १४ ७३

नीलकंठी टीका ॥

एवं पृष्टः स्वस्य कृतकृत्यतां ज्ञापयन्नर्जुन उवाच नष्टो मोह इति।
मोहः सर्वोक्तो द्विविधोपि नष्टः स्मृतिरयमहमस्मि परं ब्रह्मेत्यात्मा
नुसंधानरूपात्मतत्त्वविषया लब्धा यस्या लाभेन सर्वे हृदयग्रन्थी
नां याचा मया प्राप्तिता त्वत्प्रसादात्तन्नाविजडेकाममप्रभवानामो
क्षो भवति तथा च श्रूयते स्मृतिलम्भे सर्वग्रन्थीनां विमोक्ष इति त्वत्

श्री
मी टी
अ

330

सादात्म्यादच्युत स्मृतिर्लब्धेति संबंधः स्थितोस्मि त्वच्छासन इति शेषः गतसंदेहो नष्टसंदेह इत्यनेनानात्मन्यात्मधीरूपो मोहो नष्ट इति दर्शितं करिष्ये वचनं तवेत्यनेन स्वधर्मेऽधर्मधीरूपोपि मोहो नष्ट इति दर्शितम् ७३ ॥

आनंदी टीका १३

अत्र प्रस्तुतमर्जुन उवाच हेऽच्युत मोहः अनात्मन्यात्मबुद्धिः प्रथमाध्यायोक्तकश्मलहेतुः नष्टः त्वत्प्रसादात् परमार्थोपदेश दा लक्षणात् तवानुग्रहात् स्मृतिर्लब्धा आत्मपरमात्मस्वरूपानुसन्धानं प्राप्तं अतएव गतसन्देहः स्थितोस्मि यद्वशादहमपि युद्धमधर्मं मन्यमानो निरुत्साहो भवं ससंशयो गत इत्यर्थः तव परमेश्वरस्य वचनमनुलंघनीयं स्वकर्मणो युद्धस्यानुष्ठानात्मकं निःश्रेयसप्राप्तिफलकं करिष्ये संपादयिष्यामि ७३ ॥

+ अत्र प्रस्तुतमर्जुन उवाच ॥

रामकंठी टीका १४

+हे भगवन्नच्युत परब्रह्मस्वरूप स्वात्मैकनिष्ठेति विज्ञाते स्वयं भगवंतमच्युतेनाभिधानेनामंत्र्याह त्वत्प्रसादात्परस्वरूपप्रदर्शनलक्षणान्मम मोहो विनष्टः अनात्मन्यात्मप्रत्ययादिरूपमज्ञानं प्रध्वस्तं यतः स्मृतिर्लब्धा स्वात्मानुस्मरणं प्राप्तं अतश्च गतसन्देहो निवृत्तसंशयः स्थितोस्मि यद्वशादहं मम स्वधर्मत्वेन युद्धं प्रतिपद्यमानो निवृत्तोत्साहो मासं ससंशयो विगलितः ततस्त्वद्वचने यथोक्तं तत्तन्निष्ठतया स्वकर्मानुष्ठानोपदेशात्मकं परब्रह्मसमापत्तिफलं वाक्यं करिष्ये क्रियया संपादयिष्यामीति [illegible]

७३

+ अत्र प्रस्तुतमर्जुन उवाच ॥

लासिकी [illegible] टीका

+हे अच्युत तवानुग्रहान्मोहो देहाद्यात्मप्रत्ययो नष्टः ध्वस्तः स्मृतिरनुभूतस्यापि केनचिद्दोषेण विस्मृति पद्मप्रपन्न

स्यात्मनोऽनुसंधानरूपा लब्धा अधुनागतसन्देहो नष्टदेहाहम्भा-
वः स्थितोऽस्मि आत्मनि विश्रान्तोऽस्मि तव वचनं यथोक्तस्वात्मज्ञा-
ननिष्ठतया युद्धलक्षणस्वधर्मानुष्ठानोपदेशात्मकं करिष्ये [illegible]
[illegible]
[illegible] ७३

पंचोली टीका

कृतकृत्यतामर्जुन उवाच नष्ट इति हे अच्युत मोहः अज्ञानं तः समस्त-
संसारानर्थहेतुः सागर इव दुस्तरः त्वत्प्रसादात् नष्टः स्मृतिश्च आत्मनि-
लब्धा यस्याः प्रसादात् सर्वबन्धविप्रमोक्षः त्वत्प्रसादस्य यात्मा-
माश्रितेन दासेन अनेन मोहनाशं मम यतिवचनेन सर्वशास्त्रार्थज्ञा-
नफलं एतावदेवेति निश्चितं संभवति परज्ञानेन मोहनाशः आत्मस्मृ-
तिप्रतिलाभः ७३

रसावीरसमिद्धोधिनी॥

अथ प्रत्युत्तरमर्जुन उवाच नष्ट इति हे अच्युत परब्रह्मस्वरूपप्रतिज्ञा-
त सर्वहितनिष्ठेति विज्ञातैश्वर्य भगवन्तं अच्युतेनाभिधानेन सम्बो-
धयति मयाऽहं त्वदनुग्रहात् मोहं धर्मेऽधर्मत्व प्रतिपत्तिरूपः कथमहं स्व-
बन्धून् निहन्मि इत्येवंभीष्मादिष्वनुदृष्टाभिमानरूपश्च नष्टः स्मृतिः कोऽहं
किमर्थं च देहमाश्रित इत्येवमनुसन्धानलक्षणा लब्धा आगतः सन्देहः
च तद्धेतुहिंसनेऽधर्म्यमधर्म्यं वेति निश्चयाभावो यस्य तथाविधः सन्
तव वचनमाज्ञां करिष्ये संपादयिष्यामीत्यर्थः ७३॥

मधुभाष्य

७३॥

भाषा अनुवाद टीका

तबतो भगवानकी वाणीसे परम कृतार्थ होय अर्जुन कहते हैं कि हे अच्युत श्रीकृष्ण आपकी कृपासे अब मेरा आत्मज्ञानके विषय में मोह नष्ट होगया औ स्मृति जो ज्ञान सो पाया औ आत्मस्वरूपके अनुसंधानमें स्थिति भई अर्थात् आत्मस्वरूपका ज्ञान प्रकाश भया औ धर्मके विषयमें संदेह मेरे चित्तसे चली गई ऐसा जो मैं हूं सो अब आपकी आज्ञा प्रतिपालन करूंगा औ युद्ध करनेके लिये तयार खड़ा हूं जो आज्ञा होय सो करूं यह अर्जुनने कहा ७३ ॥

दोहा

नष्ट मोह स्मृति लब्ध भइ तव कृपा अच्युत मोहि संदेह रहि
त हो स्थित भयो तोर वचन करों हि ७३॥

332

संजयउवाच इत्यहंवासुदेवस्यपार्थस्यचमहा।
त्मनः संवादमिममश्रौषमद्भुतंरोमहर्षणं ७४

शांकरभाष्यटीका १

परिसमाप्तः सकलाम्नायशास्त्रार्थोऽथेदानीं कथासम्बन्धप्रदर्श
नार्थं संजयउवाच इत्येवमहं वासुदेवस्य पार्थस्य च महात्मनः सं
वादमिमं यथोक्तमश्रौषं श्रुतवानस्मि अद्भुतमत्यन्तविस्मयकरं रोम
हर्षणं रोमांचकरं ७४ ॥

आनंदगिरिटीका २

शास्त्रार्थे समाप्ते तत्सम्प्रत्यवस्थायां संजयवचनं उत्थापयत्यमिति त
दाह परिसमाप्त इति वासुदेवस्य सर्वज्ञस्य सर्वेश्वरस्य कृतार्थस्य पार्थ
स्य पृथासुतस्यार्जुनस्य महात्मनोऽक्षुद्रबुद्धेः सर्वाधिकारिगुणा स
म्पन्नस्य सम्यग्वादं सम्वादं गुरुशिष्यभावेन प्रश्नप्रतिवचनाभिधान
मिममनुक्रान्तमद्भुतं विस्मयकरं रोमाणि हर्षन्ति पुलका भवन्त्यनेने
ति रोमहर्षणमाह्लादकरं यथोक्तं श्रुतवानस्मीत्याह इत्येवमिति ७४

+ तदेवं धृतराष्ट्रं प्रति श्रीकृष्णार्जुनसंवादं स्वामिकृत टीका ३ कथयित्वा प्रस्तुतां कथां अनुसंदधानः संजयउवाच इतीति ॥

+ रोमहर्षणं रोमांचकरं संवादं अश्रौषं श्रुतवानहं स्पष्टमन्यत् ७४ ॥

पिशाचभाष्यटीका ४

संजयउवाच व्यासो भगवान् कृष्णद्वैपायन इमं यथोक्तं परं प्रकृष्टं प
पू४ रमात्मविषयत्वात् योगसम्बन्धानं योगेश्वरा योगिनः तेषामीश्वरात्सा
क्षात्स्वयं हे कथयतः स्वयं स्वमुखेन ७४ ॥

+ धृतराष्ट्राय स्वपुत्राः पांडवाश्च युद्धे किं करिष्यंतीति ॥

रामानुजभाष्य टीका ५ ॥

+ संजयउवाच इतीति इमं वेवासुदेवस्य वसुदेवसूनोः पार्थस्य च तत्
पितृष्वसुः पुत्रस्य च महात्मनेमहाबुद्धेः तत्पदद्वंद्वमाश्रितस्य इमं रोमह
र्षणमद्भुतं संवादमहं यथोक्तं अश्रौषं श्रुतवानहं ७४ ॥

अभिनवगुप्तकृत टीका ६

स्पष्टार्थं ७४ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

परमार्थप्रपा टीका ७

तदेवं धृतराष्ट्रं प्रति श्रीकृष्णार्जुनसंवादं कथयित्वा प्रस्तुतां कथामनु

श्री· गी·टी· अ·

इत्येवं वासुदेवस्य पार्थस्य च महात्मनः । संवादमिममश्रौषमद्भुतं रोमहर्षणम् ॥ ७४ ॥

सेदयानः संजयः प्राह इमद्दमिति अद्भुतमद्भुतमाश्चर्यकरं अनयोर्महर्षणं रोमांचकरं संवादमश्रौषं श्रुतवानहं स्पष्टमन्यत् ७४ ॥

वनमाली टीका ८

अद्भुतं चेतसो विस्मयकरं लोके असंभाव्यमानत्वात् लोमहर्षणं शरीरे रोमांचाख्यविकारकरम् ७४ ॥

कर

333

उत्तमवैजयंती टीका ९ ॥

एवं शास्त्रं परिसमाप्याथ कथासंबंधमनुसंदधानः संजयो धृतराष्ट्रं प्रत्याह इत्येवमिति इत्येवमुक्तप्रकारेण महात्मनो महानपरिमितः आत्मा स्वरूपगुणशक्त्यादिर्यस्य तस्य वासुदेवस्य वसुदेवपुत्रस्य च पुनर्महात्मनो महाबुद्धेः पार्थस्य तत्सखस्य नरस्य तच्चरणाश्रितस्य इमं संजयस्य व्यासकृपया प्रत्यक्षदर्शित्वात् अंगुलिनिर्दिष्टं अद्भुतं चेतसो विस्मित विस्मयकरम् रोमहर्षणं शरीरे पुलकजनकं संवादं प्रश्नोत्तररूपभ केवचनविशेषमश्रौषं यथोक्तमहं श्रुतवान् ७४ ॥ त्व

+ समाप्तः शास्त्रार्थः कथासंबंधमिदानीमनुसं दधानः ॥ मधुसूदनी टीका १०

+ अद्भुतं चेतसो विस्मयाख्यविकारकरं लोके असंभाव्यमानत्वात् रोमहर्षणं शरीरस्य रोमांचाख्यविकारकरं तेनातिपरिस्फुटं विस्मयस्य दर्शितं स्पष्टमन्यत् ७४ ॥

सदानंदी टीका ११

शास्त्रार्थो ऽयं समाप्तो ऽथ कथासंबंधमनुसरतीति इदानीं संजयः प्राह धृतराष्ट्रं प्रति १ इतिशब्दः समाप्तौ स्याच्छास्त्रार्थस्येति तस्य च रोमांचनकरं बुद्धेर्विस्मापकतया ऽद्भुतं २ लोके संभाव्यमानत्वात् स्पष्टमन्यत्तथा ऽर्थितः ३ ७४

नीलकंठी टीका १२

समाप्तः शास्त्रार्थः इदानीं कथाप्रबंधमेवानुवर्तयन् संजय उवाच इत्येवमिति अद्भुतं चेतसो विस्मयकरं रोमहर्षणं रोमांचोद्रेदजनकं शेषं स्पष्टम् ७४ ॥ हृषि

आनंदी टीका १३

एवं श्रीकृष्णार्जुनसंवादद्वारा परमात्मज्ञानमुपसंहृत्याथ स्तत

कथाप्रसंगमनुसंधानः संजयउवाच स्पष्टम् ७४ ॥

रामकंठी टीका ७४॥ धृतराष्ट्रपरिपृष्टसैन्यसन्निवेशकथनप्रसंगे कृष्णार्जुनसंवादद्वारेण परमरहस्यज्ञानमर्थप्रकरणमिदं येनैवप्रक्रांतं तत्परिसमाप्तं सङ्उपसंहर्तुं सएव संजयउवाच॥

स्पष्टार्थः श्लोकः ७४

लासिकी [illegible] टीका

तदेवं धृतराष्ट्रंप्रति श्रीकृष्णार्जुनसंवादं कथयित्वा प्रस्तुतां कथामनुसंदधानः संजय॥
उवाच रोमहर्षणं रोमांचकरं संवादमश्रौषं श्रुतवानहं स्पष्टमन्य
त [illegible]
[illegible] ७४

पंचोली टीका

शास्त्रार्थपरिसमाप्तेः कथाप्रसंगप्रदर्शनार्थं धृतराष्ट्रंप्रति संजयउवाच इत्यहमिति अहंतोवासुदेवस्यच अमन्त पार्थस्य महात्मनः इदं पयोः संवादंअमद्भुतं असंतविस्मयकरं रोमहर्षणं अश्रौषं श्रुतवानस्मि ७४

श्यावीरसमिद्धोधिनी

अथैवं धृतराष्ट्रंप्रति श्रीकृष्णार्जुनसंवादरूपं परमरहस्यरूपकस्य परिसमाप्तं तं उपसंहर्तुं संजयउवाचेति व्यक्तार्थोयंश्लोकः ७४॥

मधुभाष्य

७४॥

334

भाषा अनुवाद टीका

सोई श्रीकृष्णअर्जुनकासंवादराजाधृतराष्ट्रसेसंजयकहतेहै किम
हात्मावासुदेव श्रीअर्जुनका यह अद्भुत संवाद रोंवा खडे करनेवालामै
नेजोसुना सोआपको कह सुनाहै ७४ ॥

दोहा

ऐसें मे श्रीकृष्णका अरुपार्थमहात्मकोहि संवादसुगात
हिअद्भुत हर्षमहोय मोहि ७५

335

व्यासप्रसादाच्छ्रुतवानेतद्गुह्यमहंपरं योगंयो
गेश्वरात्कृष्णात्साक्षात्कथयतः स्वयम् ७५

शांकरभाष्य टीका १

तेचेमे श्रीकृष्णः व्यासप्रसादात्ततोदिव्यचक्षुर्लाभात् श्रुतवान् ज्ञान
वानेतं संवादं गुह्यमहं परं योगंयोगार्थत्वात् ग्रंथोपि योगस्तं सम्वा
दमिमं योगेश्वरात् कृष्णात् साक्षात्कथयतः स्वयं नपरम्परया ७५ ॥

आनंदगिरिकृत टीका २

प्रकृष्टे संवादे कथमश्रौषीरिति चेत्तत्राह तेचेति एतत्पदं संवादपर
त्वात्तल्लिंगत्वेन नेतव्यमित्याह एतमिति परमपुरुषार्थौपयिकत्वात्
परत्वेपरं गुह्यमतिशयेन गुह्यं रहस्यमिति वा योगोक्तानं कर्मिच तद
र्थत्वादयं संम्वादोयोग उक्तः अथवा चित्तवृत्तिनिरोधस्य योगस्याङ्ग
त्वादयं सम्वादयोगः इत्याह संवादमिति योगानामीश्वरो योगेश्वरः
तस्मादनुग्रहहेतुत्वाद्योगानांतत्फलयोः ततः साक्षादव्यवधानेन श्रुतवा
न् न परम्परयेत्याह योगेश्वरादिति स्वयं स्वेन परमेश्वरेणातिरस्कृ
तज्ञानैश्वर्यरूपेणकथयतोवाचनाणादिमर्थः ७५ ॥

स्वामिकृत टीका ३

आत्मनस्तच्छ्रवणे संभावनामाह व्यासइति भगवताव्यासेनदिव्यंच
क्षुःश्रोत्रादिमह्यंदत्तं अतोव्यासस्यप्रसादादेतदहं श्रुतवानस्मि किंत
दित्यपेक्षायामाह परं योगमिति एतत्वमाविष्करोति योगेश्वरादिति
श्रीकृष्णात्स्वयमेवसाक्षात्कथयतः श्रुतवानिति ७५ ॥

पिशाचभाष्य टीका ४

सर्वत्राप उत्तानार्थं स्पष्टार्थं ७५ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

रामानुजभाष्य टीका ५

व्यासेति व्यासप्रसादात् व्यासानुग्रहेणदिव्यचक्षुःश्रोत्रलाभात् ए
तत्परंयोगेश्वरात्ज्ञानबलैश्वर्यवीर्यशक्तितेजसांनिधेर्भगवतःकृ
ष्णात्स्वयमेवकथयतःसाक्षाच्छ्रुतवानहं ७५ ॥

अभिनवगुप्तकृत टीका ६

स्पष्टार्थम् ७५ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

श्री
गी॰टी॰
अ॰

परमार्थप्रपा टीका ७

अथात्मन ईदृशश्रवणसंभावनामाह व्यासेति मन्नेवयास्तत्रेन भग
वता व्यासेन मह्यमलौकिकशक्तिमत्त्वतः श्रवणादिके दत्ते तेनाहं श्रु
तवानस्मि किं तदित्याह परं योगं यदेतमेवाह योगेश्वरात्कृष्णात्स्व
यं स्वरूपं स्वयमेव वासात्ताक्षमवेनार्जुनप्रतिकथयतः शृण्वन् तदुक्तं
महाभारते भीष्मपर्वणि संजयोक्त्या राष्ट्रपति नमस्तस्मै भगवते व्यासपारा
शर्याय धीमते यस्य प्रसादाद्दिव्यमेतत्प्राप्तविज्ञानमुत्तमं दृष्टिश्चातीन्द्रिया
राजन्दूराच्छ्रवणमेव हि परचित्तस्य विज्ञानमतीतानागतस्य च व्युत्थानोपप
त्तिविज्ञानमाकाशे च गतिः सदा शस्त्रैरसंगो युद्धे च वरदानान्महात्मनः अ॰
मत्तेयत्ममयाद्दृष्टं योगबलेन च शृणु तत्त्वं पृथिवीपाल माचयोके मनः
कृथाः ७५ ॥

वनमाली टीका ८

ता॰ वावथानेपितच्छ्रवणं स्वस्य योग्यमाह व्यासेति श्रीव्यासदत्तदिव्यचक्षुःश्रो
त्रादिरूपाद्व्यासप्रसादादेतत्परं गुह्यं योगं योगाधिकारिहेतुं संवादं योगे
श्वरात्कृष्णात्स्वयं स्वेन पारमेश्वरेण कथयतो न तु मध्वादिद्वारा साक्षाद
हं श्रुतवानस्मि न परंपरयेति स्वभाग्यमभिनन्दति ७५ ॥

ज्ञमनवैजयंती टीका ९

ननु वासुदेवार्जुनयोः संवादो गुह्यतमस्त्वया कथं श्रुतस्तत्राह तयोर्देशा
दिभिर्व्यवहितस्यापि गुह्यतमस्यापि तत्संवादस्य श्रवणे स्वयोग्यत्वमाह
व्यासेति व्यासप्रसादाद्व्यासेन प्रसन्नेन दत्तदिव्यचक्षुःश्रोत्रादिलाभरूपा
५॰ देतद्गुह्यमतिरहस्यं परं सर्वोत्कृष्टं योगं कर्मयोगं ज्ञानयोगं भक्तियोगं च यद्वा
एतत्कर्मयोगं गुह्यं ज्ञानयोगं परं ब्रह्मज्ञानाभ्यासयुक्तं भक्तियोगं परत्वमे
व संवादमिति योगेश्वरात् ज्ञानैश्वर्यतेजोबलवीर्यशक्त्यादीनां निधेः यद्वा
कर्मज्ञानभक्तियोगानामीश्वरान्नियन्तुः साक्षात्स्वमुखेनैव न तु नारदादि
परंपरया कथयतो भगवतः स्वयं रूपात्कृष्णात् सच्चिदानन्दस्वरूपाद् दंभप्रतिलो
मजोऽपि श्रुतवानस्मि अहमिति अनेनायं महाकुलप्रसूतानामनुलोम
जानां शास्त्रविदां भीष्मादीनामेतच्छ्रवणेऽधिकारोऽस्ति प्रतिलोमजस्य मम
म तदपि रूपयैव तस्मिन्नधिकारोऽनौपम्योऽस्तीति सूचितम् ७५ ॥ हे॰१

मधुसूदनी टीका १०

व्यवहितस्यापि भगवदर्जुनसंवादस्य श्रवणमस्य यो
ग्यतामात्मन आह — व्यासदत्तदिव्यचक्षुःश्रोत्रादिलाभरूपात् व्यासप्रसादात् इमं परं गुह्यं योगं ।

योगाव्यभिचारिहेतुं संवादं योगेश्वरात्कृष्णात्स्वयमेव न पारंपर्येण तु पेणा
कथयतः साक्षादेवाहं श्रुतवानस्मि न परंपरयेति स्वभाग्यमभिनंदति श्रुतेम
मिति पुंलिंगपाठो भाष्यकारैर्व्याख्यातः एतदिति नपुंसकलिंगपाठस्त्वेव
योगशब्दसामानाधिकरण्येन व्याख्यानमिदमिति तद्व्याख्यातारः ७५ ॥

सदानंदी टीका ११

हरेरेशस्थितस्यापि संवादस्य तयोर्द्वयोः श्रवणे योग्यतामाह स्वात्मनः संजयो
धुना १ चक्षुः श्रोत्रादिकरणं दिव्यं व्यासेन वै यथा प्रदत्तं संजयायादौ श्रुद्धारं
भेयतस्ततः २ व्यासप्रसादतो गुह्यं संवादं योगसाधनं स्वयं स्वेनैव श्रवणेनैव
रूपेणाप्तवांस्तेजसा ३ साक्षात्कथयतो देवे कृष्णे विवानस्मि नाम्नतः इतिह
षितमेधाः स्वभाग्यमभिनंदते ४ संजयो वै महाभाग्यमदीयमहेश्व
रात् योगेश्वराद्भगवतः श्रीकृष्णाच्छ्रुतवानहम् ५ ७५ ॥

नीलकंठीटीका १२

कथमयं त्वया हरस्य योरपि वासुदेवार्जुनयोः संवादः श्रुत इत्यत आह व्या
सप्रसादादिति भगवता व्यासेन दिव्यचक्षुःश्रोत्रादिकं मह्यं दत्तं येनाहं व्य
वहितं विप्रकृष्टं वा सर्वं करतलामलकवद्विजानामि अतो व्यासप्रसादाद्।
तच्छ्रात्वं परं गुह्यं गोप्यमहं श्रुतवान् योगे वपुस्यपमेयोगमेश्वरमिति श्रुति
त्वात्सर्वैकपदर्शितेवेश्वरूपं तमपि दृष्टवानिति शेषः स्वयं कथयत इत्यने
न परमहंतो भूतस्यापि किंचा सितमेतद्घटं वेद इति श्रुतेः स्वनिःश्वसितं वेदं
शिष्याचार्यपरंपरया कथयत इत्यायाति तदर्थं साक्षात्कथयत इति स्व
स्यादौ च लाग्ण प्रतीव इदानीमर्जुने प्रति साक्षात्कथयतः श्रुतवानहमि
त्यर्थः तेन भगवद्वत्ग्रहपात्रतया ब्रह्मणा समत्वं स्वस्य द्योतयते अत्र एतद्यो।
गमित्यभेदेनान्वये नपुंसकत्वेनापि सत्यं पादापेक्षया एतद्योगमिति पुंलिंगयो।
रपि सामानाधिकरण्यं शक्यं च यत्किंचिदस्मत्तावित्व उपदेन्नमित्यादाविव
पूर्वत्र लिंगसंस्कारप्राबल्यादुत्तरत्र भिन्नलिंगविशेष्यलाभेपि पूर्वसंस्का
रो न निवर्तत इति सामानाधिकरण्ये विलिंगयोरपि वक्तुं शक्यमिति ज्ञेयं ७५

आनंदी टीका १३

अद्भुतस्यास्य परमार्थरहस्यस्य श्रवणेऽधिकारप्राप्तिमाह योगं य
थावत्स्थितिपादितज्ञाननिष्ठतया स्वकर्मानुष्ठानलक्षणं चित्तनिरो

द्यो

श्री॰ पलक्षणं चार्जुनं प्रति कथयतः साक्षा[illegible]गेश्वराद्योगस्यास्य हि वि
गी॰ टी॰ पक्षेश्वरात्प्रवर्तकात्कृष्णादेतद्रहस्यमहं स्वयमात्मनैव श्रुतवानस्मी द्वं
अ॰ त्यन्वयः ७५ ॥

रामकंठी टीका ५ धि

337

इत्यमाश्चर्यभूतपरमरहस्यश्रवणे ज्ञानलवाकारइत्याह एतद्व्यासेनेरह
स्यं भगवतो यदुकुलावतीर्णात्कृष्णाभिधानात्परमेश्वरात्प्रयत्नाद्धि
तयोगिनां योगिनः सहजसिद्धनिरतिशयसमाधेः स्वयमात्मनैव
साक्षादव्यवधानेन योगं यथाप्रतिपादितज्ञाननिष्ठतया स्वकर्मानु
ष्ठानलक्षणं निरतिशयसमाधिमर्जुनायोपदिशतोऽहमस्पृणवं
श्रुतोऽहं तो व्यासप्रसादाद्भगवत्कृष्णद्वैपायनानुग्रहात् तेन हि न
स्मैताहज्ञहायोगश्रवणपरमेश्वररूपदर्शनादियोग्यताधानाय
दिव्यं ज्ञानमयं चक्षुर्वितीर्णम् अत्रैतदिमादिपदानां सामान्योपक्र
मविवक्षया नपुंसकत्वं वाक्यस्य विशेषाभिधानपर्यवसितत्वाद्यो
गशब्दः पुंस्येव वाच्यः योगं कर्मयोगाख्यं समाधिं कथयतो भगव
तएतत्प्रकरणं गुह्यतरमहं श्रुतवानिति व्याख्येयम् अत एवाह
७५ ॥

लासिकी [illegible] टीका

व्यवहितस्यापि भगवदर्जुनसंवादस्य श्रवणयोग्यतामात्मनआह ॥

व्यासप्रसादाद्दिव्यचक्षुःश्रोत्रादिदानरूपात्प्रसादादेतत्परमरह
स्यमहं श्रुतवानस्मि किं तदित्यपेक्षायामाह परं निरतिशयं यो
गं कर्मानुष्ठानेप्यात्मसमाधानरूपं कस्मात् श्रुतवानित्याह यदु
कुलावतीर्णात्परमेश्वरात्कृष्णाभिधानाद्योगेश्वराद्योगदातुं
शक्तात् स्वयमेवात्मनैव साक्षादव्यवधानेन कथयतोऽर्जुनायोप
दिशतः केचित्साक्षाद्देवाहं श्रुतवानस्मि न परम्परयेति व्याचक्षते
इममिति पुल्लिंगपाठमप्याहु [illegible] ७५

३३७

पंचोली टीका

आत्मनः तत्श्रवणे संभावनामाह व्यासेति ग्रंथप्रसंगसंयो
गं योगार्थत्वात् योगं संवादं योगेश्वरात्कृष्णात्स्वयं साक्षात्कथ
यतः न परंपरातः व्यासप्रसादात् ततो दिव्यचक्षुर्लाभात् श्रुतवान
स्मीत्यर्थः ७५

रणवीरसमिद्धोधिनी

ननु इदमपरमरहस्य श्रवणे कृतस्तवाधिकारः इत्यत आह व्यास
प्रसादादिति व्यासस्य कृष्णद्वैपायनस्य प्रसादो भवत्प्रार्थनायैमी
इदमपरमाद्भुतव्यवहारावलोकनसमर्थं दिव्यचक्षुर्वितरणरूप
स्तस्माद्धेतोरेतदुक्तलक्षणं परमं गुह्यं रहस्यं योगिनां यथा प्रतिपा
दितलक्षणोभयविधयोगानुष्ठानामीश्वरादयी पितः श्रीकृष्णा
त्मकात्मादहं श्रुतवानस्मि कथंभूतात्कृष्णात् स्वयमात्मनैव सा
क्षादव्यवधानेनार्जुनं प्रति योगं स्वधर्मानुष्ठानलक्षणं कथयतः
प्रतिपादयत इत्यर्थः ७५॥

मधुभाष्य

७५॥

338

भाषा अनुवाद टीका

अब संजय यह वृत्तान्त अपने श्रवण करनेका समाचार कहतेहैं कि भगवान व्यासदेव ने हमको दिव्य चक्षु श्रोत्राणि दियाहै कि उनकी कृपासे परम योगरूप जो परमगुह्य अर्जुन के प्रति साक्षात् योगमाया के ईश्वर श्रीकृष्णने आप कहा सो मैंने श्रवण किया और आपसे कहा ७५ ॥

दोहा

व्यासप्रसादसें सुणनहों परमगुह्य यह योग योगेश्वर श्रीकृष्ण
ने जो आप कह्य यह लोग ७५ ॥

339

राजन्संस्मृत्यसंस्मृत्यसंवादमिममद्भुतं के
शवार्जुनयोःपुण्यंहृष्यामिचमुहुर्मुहुः ७६

शांकरभाष्य टीका १

हेराजन् धृतराष्ट्र संस्मृत्यसंस्मृत्य संवादमिममद्भुतं केशवार्जुनयोः
पुण्यं श्रवणादपि पापहरं श्रुत्वा हृष्यामिच मुहुर्मुहुः प्रतिक्षणं ७६

आनंदगिरिकृत टीका २

यथोक्ते संवादं भगवतः श्रुत्वा किमपेक्षसे नेत्याह राजन्निति पु
ण्यंते सायपति श्रवणादपीति ७६ ॥

स्वामिकृत टीका ३

किंच राजन्निति हृष्यामिरोमांचितो भवामिहर्षंप्राप्नोमीतिवासह
मस्मत् किंच नचेति विस्तरूपंनिर्दिशति सप्तमस्मात् ७६ ॥

पिशाचभाष्य टीका ४

संस्मृत्वापुण्यंपापहरंहृष्यामिचनमामिचमुहुर्मुहुःभूयोभूयः ७६

रामानुजभाष्य टीका ५

राजन्निति केशवार्जुनयोरिमंपुण्यमद्भुतंसंवादंसाक्षाच्छ्रुतंकृत्वामु
हुर्मुहुर्हृष्यामि ७६ ॥

अभिनवगुप्तकृत टीका ६

स्पष्टार्थम् ७६ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

परमार्थप्रपा[illegible] टीका ७

अथव्यासप्रसादसामर्थ्यमेवानुवदति राजन्निति राजन्धृतराष्ट्रइम
मद्भुतंकेशवार्जुनयोः संवादंसंस्मृत्या सकृच्छ्रुतमपिस्मरणारूढं
कृत्वापुनर्यथावत्संस्मृत्यमयिनिष्पन्नोयंगीतार्थसंग्रहइतिहृष्या
मिसरोमांचितोभवामि एतावतैवकृतोस्मीतिहर्षंप्राप्नोमि ७६॥ कृत

वनमालि टीका ८

त्रातं पुण्यंश्रुतमात्रसर्वपापहरं केशवार्जुनयोरिमंसंवादमद्भुतंनकेव
लंश्रुतवानस्मि किंतुसंस्मृत्यसंस्मृत्यसंभ्रमेहितःकिः मुहुर्मुहुर्वारं
वारंहृष्यामि हर्षंप्राप्नोमि [illegible] नतुरोमांचितोभवामीतिवा ७६ ॥

श्री॰ गी॰ टी॰ अ॰

340

ऊसमवेजयेती टीका ९

संवादस्मरणात्स्वानंदातिशयमाह राजन्निति हे राजन् धृतराष्ट्र के
शवार्जुनयोः श्रवणभगवत्स्वरूपायत्वेनाति पवित्रं यद्वा श्रोतव्यविषया
पेक्षयाखिलदोषनाशकत्वेनाध्यात्मादिजन्ममरणादिसंसारिकदुः
खविनाशकत्वेन संचितक्रियमाणकर्मवाहकत्वेन च जीवस्य दृढिकरं श्र
द्धेयप्रकृतिसंवेयमोचकत्वेन मोक्षप्रापकत्वेनात्मासाक्षत्वेन रूपमिमं सं
वादं समकवादे कथनम् संस्मृत्य संस्मृत्य साक्षात्कृतं स्मृत्वा स्मृत्वा च पुन
र्मुहुर्मुहुर्वारं वारं प्रतिक्षणं हृष्यामि रोमांचितोऽस्मि ७६ ॥

मधुसूदनी टीका १०

श्रवणश्रवणेनापि सर्वपापहरं केशवार्जुनयोरिमं संवादमद्भुतं न के
वलं श्रुतवानस्मि किंतु संस्मृत्य संस्मृत्य संभ्रमेद्विरुक्तिः मुहुर्मुहु
र्वारंवारं हृष्यामि च हर्षं प्राप्नोमि च प्रतिक्षणं रोमांचितो भवामीति वा ७६

[illegible]

॥

सदानंदी टीका ११

श्रवणश्रवणमात्रेण सर्वपापहरं शुभं कश्च प्रजापतिः प्रोक्तः ईशः श्री
शंकरस्तु तः १ तयोरपि पितावपि स्वामी चात्मनि केशवः तदुक्तं ह
रिवंशे श्रीशंभुना केशवं प्रति क इति ब्रह्मणो नाम ईशोऽहं सर्वदेहिनां आ
वां तवांगसंभूतौ तस्मात् केशवनामवान् २ अद्भुतं पुत्तु तमाश्चर्यकारं
सर्वदिव्यार्थवाहिजनकार्जुनः संवादोऽयम् तयोः सात्त्वात्रमिमं परमाद्भुतं ४ न
केवलमहं सम्यक् श्रुतवानस्मि विस्मयात् किंतु संस्मृत्य संस्मृत्यद्विरु
क्तिरिति संभ्रमे ५ वारंवारं परं हर्षं प्राप्नोमि प्रतिक्षणं रोमांचि
तो भवामी हृष्यामीहं विस्मयावधि ६ ॥ ७६ ॥

नीलकंठी टीका १२

केशवार्जुनसंवादश्रवणजे विस्मयं रूपात्पार्थयोगदर्शनजे चाह्लादं क्रमे
ण श्लोकद्वयेनाह राजन्निति हे राजन् हे धृतराष्ट्र श्रवणश्रवणपकरप
पहरं च संयतीत् संस्मृत्य संस्मृत्येति संभ्रमे द्विरुक्तिः शेषं स्पष्टार्थं
॥ ७६ आनंदीटीका १३
स्पष्टार्थः श्लोकः ॥

स्पष्टार्थम् ७६ ॥

लासिवी[illegible]टीका

किंच हेराजन् धृतराष्ट्र केशवार्ज्जुनयोः पुण्यं पापहरमिममत्यद्भुतं दू
संवादं संस्मृत्य संस्मृत्य वारंवारं हृष्यामि रोमाञ्चितो भवामि
हर्षं प्राप्नोमीति वा[illegible] ७६

पंवोलीटीका

किंच राजन्निति हेराजन् धृतराष्ट्र केशवार्जुनयोरिममद्भुतं वि
स्मयकारि पुण्यं श्रवणेनापि पापहरं संवादं संस्मृत्य संस्मृत्य मुहु
र्मुहुर्वारंवारं हृष्यामि रोमाञ्चितो भवामि हर्षं प्राप्नोमि च ७६

रसवीरसमिद्धोधिनी

अतएव राजन्निति हेराजन् धृतराष्ट्र केशवार्जुनयोरिमं पुण्य
वदं मद्भुतं संवादमतिप्रायेन वारंवारं संस्मृत्य हृष्यामि ह
र्षभरितत्वेन प्रोद्भिन्नरोमाञ्चो भवामीत्यर्थः ७६॥

मध्वभाष्य

७६॥

341

भाषा अनुवादटीका

सोहे महाराज सुनराइ यह परम पवित्र केशव श्री अर्जुन का अद्भुत संवाद स्मरण करके मैं बारबार हर्षित होता हूं अथवा बारबार मेरे रोम खड़े होते हैं ७६ ॥

दोहा

सिमर सिमर के हे राजन अर्जुन यह संवाद अहहि केशव पार्थको पुन पुन होहिं अह्लाद ७६॥

345

तच्च संस्मृत्य संस्मृत्य रूपमत्यद्भुतं हरेः विस्म
यो मे महान् राजन् हृष्यामि च पुनः पुनः ७७ ॥

शांकरभाष्य टीका १

तच्च संस्मृत्य रूपमत्यद्भुतं हरेर्विश्वरूपं विस्मयो मे महान् हे राजन्
हृष्यामि च पुनः पुनः ७७ ॥

आनंदगिरि टीका २

यत्त विश्वरूपाख्यं रूपं सगुणमर्जुनाय भगवान् दर्शितवान् ध्या
नार्थं तदिदानीं स्तौति तच्चेति ७७ ॥

स्वामिकृतटीका ३

अतस्त्वं प्रजाणां राज्यादि शंकां परित्यजेत्याशयेनाह यत्रेति यत्र येषां प
क्षे योगमायेश्वरः श्रीकृष्णो वर्तते ७७ ॥

पिशाचभाष्य टीका ४

तच्च रूपं विग्रहमत्यद्भुतं हरेर्नारायणस्य विस्मयः जातः हृत्ले ७७ ॥

रामानुजभाष्य टीका ५

तदिति अर्जुनाय प्रकाशितमैश्वरं हरेरत्यद्भुतं रूपं मया साक्षात्कृतं सं
स्मृत्य हृष्यतो मे महान् विस्मयो जायते पुनः पुनश्च हृष्यामि कृष्णवज्जनो म^
क्तेन ७७ ॥

अभिनवगुप्तकृत टीका ६

स्पष्टार्थम् ७७ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

परमार्थप्रपा टीका ७

किंच तच्चेति तच्चात्यद्भुतं हरेः स्व रूपं विश्वरूपमभयवाक्येः स्मृतं त
च दृष्टं तथापि यमपि सम्यममतत्र मे संस्मृत्य पुनरर्थं तस्य संस्मृत्य मे
महान् विस्मयो भवति अहो कथमर्जुनस्य भाग्यं यद् दैवैरपि दुष्प्रेक्ष
णं परमात्मनः समष्टिरूपेण साक्षात्कृतवान् तथा सकलागमा
गोचरोपि परमात्मा कृपया पारमार्थिकं स्वरूपं दर्शितवानिति ।
स विस्मयस्तेनात्र तमस्याविर्भावेन रोमहर्षो पुष्टस्ताल्विकोप्यकशाली
पुनः पुनर्भवामीत्यर्थः ७७ ॥

वनमाली टीका ८

तद्विश्वरूपं हे राजन् मम महान् विस्मयो न एव च हृष्यामि संभ्रमम् ७७

श्री·
गी·टी·
अ·

343

अमृततरंगिणी टीका ९

भगवतो विश्वरूपस्मरणादाह तच्चेति हरेरर्जुनशोकमोहहर्तुरीति हरी
स्तथा भगवतस्सर्वेश्वरस्य जगदभिन्ननिमित्तोपादानकारणस्य चि
दचिदात्मकजगद्भिन्नाभिन्नस्वरूपस्य केशशोभायमरवंदितचरण
कमलस्य देवकीपुत्रस्य पार्थसारथेः चतुर्भुजस्य तत् यत्पार्थायोपदर्शि
तं रूपं सर्वविषमयमैश्वरमत्यद्भुतमलौकिकत्वेनाश्चर्यं तं संस्मृ
त्य संस्मृत्य पुनः पुनः प्रतिक्षणं संस्मृत्य संस्मृत्याह हे महाराज मे हृष्यमाणस्य वि
स्मयो ऽहो किमेतदाश्चर्यमिति चकितचित्तता जायते च पुनरहं पुनः पुनर्वा
रंवारं हृष्यामि निरतिशयानंदेन पुलकितांगो भवामि ७७ ॥

+ यदि विश्वरूपात्मकं सगुणं रूपमर्जुनाय यथानार्थं भग
वान्दर्शयामास नदिदानीमनुस्मरन्नाह ॥

मधुसूदनी टीका १०

+ तच्चेति विश्वरूपं हे राजन्मम महान्विस्मयः अत एव हृष्यामि चाहं
स्पष्टमन्यत् [illegible]

सद्गानंदी टीका ११

यत्सर्वविश्वरूपात्मकं सगुणं रूपमद्भुतं अर्जुनाय हरिः साक्षाद्दर्शयामा
स सर्वविद् १ अहमनुस्मरन्नः सन्निदानीमेव यमेश्वरं तच्चेति वि
श्वरूपं भो राजन् संस्मृत्य चेतसा २ स्मारं स्मारं महानास्ति विस्मयो मे
पुनः पुनः अत एव महाभाग्यफलं हर्षं गतोस्म्यहं ३ ७७ ॥

नीलकंठी टीका १२ ॥

तच्चेति रूपं विश्वरूपं यत्र दर्शनेन्द्रियाणामीशमिति देशतो विप्रकृष्ट
वस्तूनि नरस्मरणाविशतीति कालतो व्यवहितं भीष्मादि तत्पश्यकरत
५४ लामलकवद्दृष्टवान् तच्च जगतो मिथ्यात्वमन्तरेण न संभवतीति प्रति
पादितं वेदांतकतके अतीतानागतं वस्तु वीक्षते करबिल्ववत् यो
गी संकल्पमात्रेण स्यमिति शास्त्रयुक्तिभिः १ मायामात्रं वदाम सर्वं सद्
वस्त्विदं जगत् असीनितद्भुपापि श्रितसर्वान्यात्सर्वमीक्षते २ आरं
भपरिणामाभ्यासेन रूपेण यत्नसत् अतीतानागतं वस्तु योगी न हीक्ष
ते कथं ३ संकल्पमात्रभातं वस्तु तीतादि यदीष्यते न दृष्टो दर्शनाभ
तस्याद्योगिज्ञानमप्रमा ४ योगिसंकल्पमात्रेण तथा त्वं तस्य दीष्यते
ईशसंकल्पमात्रेण सर्वोऽपीति स्वदृष्टता ५ आरंभे परिणामे वा देशका
लायतिक्रमः नैव दृष्टः कश्चिन्मायेऽस्मन्मायादिवस्तु दः ६ अगापकृत

नेऊंभोनानादेशस्थयोगिभिःजलसूर्यउवास्माभिस्तेनासौकल्पि
तःस्यते ७ योगिभिर्दिव्यमाणत्वाद्धटःसर्वत्रसर्वदा सत्वेवास्तीति
चेत्कार्यंकथमीदृशविधंभवेत् ८ याहतेहीष्यतेकार्यंयुगपद्भिन्नदे
शता चेत्कल्पनेविनाप्यष्टादृष्टांतस्तत्रनास्तिवः ९ तस्मान्नाणभि
रारब्धमितिवत्राप्यिगवावत् प्रकृतेःपरिणामोवाजगत्किंविंद्रजा
लवत् १० संभवद्दृष्टशामिंद्रजालेविर्षपराकृदृष्टा अधिष्ठानादेतस्य
६४ दृष्टांतास्त्येवनेद्वयमिति ११ स्पष्टार्थोमूलश्लोकः ७८ ॥

आनंदी टीका १३

स्पष्टार्थम् ७८ ॥

रामकंठीटीका १४

निगदव्याख्यातोश्लोकः [illegible] ७८ ॥

लासिकी [illegible]टीका

किंच तच्चेतिविसदृशंनिर्दिशति स्पष्टमन्यत् [illegible] ७८

पंचोलीटीका

किंच तच्चसंस्मरणसंस्मरणद्रूपमिति यपुनःहेराजन्हरेर्नारा
यणस्यविश्वरूपमद्भुतंदेवानामपिविस्मयकरंस्मृत्वास्मृत्वा
मेममविस्मयोवर्ततेर्वंपतत्पुनःहृष्यामिहर्षंविस्मयंवाप्राप्नो
मि ७८

रणवीरसमिद्धोधिनी

किंचतच्चेति निगदव्याख्यातमेतत् ७८॥

ਸਪੁਮਾਸ

੭੭॥

344

भाषा अनुवाद टीका ॥

औ तत् शब्द से भगवान के विश्वरूप का निर्देश करते अर्थात् कह
ते हैं कि हे महाराज हरि श्रीकृष्ण के उस अद्भुत विश्वरूप का स्मर
ण कर कर के हमको अत्यन्त विस्मय होता है अर्थात् आश्चर्य हो
ता है और बार बार रोमांच होता है ७७ ॥

दोहा

सिमर सिमर के तेहि कों रूप अद्भुत हरि को हि महाराज मोहि
विस्मय पुनपुन हर्ष हि होहि ७७॥

345

त्रयोगेश्वरः कृष्णोयत्रपार्थोधनुर्धरः तत्रश्री
र्विजयोभूतिर्ध्रुवानीतिर्मतिर्मम ७८ इतिश्री
महाभारतेशतसाहस्र्यांसंहितायांवैयासि
क्यांभीष्मपर्वणिश्रीभगवद्गीतासूपनिषत्सुब्र
ह्मविद्यायांयोगशास्त्रेश्रीकृष्णार्जुनसंवादेमो
क्षयोगोनामअष्टादशोध्यायः १८ ॥ ॥

शांकरभाष्यटीका १

किं बहुना यत्र यस्मिन् पदे योगेश्वरः सर्वयोगानामीश्वरस्तत्प्रभ
वत्वात् सर्वयोगबीजस्य कृष्णो यत्र पार्थो यस्मिन् पदे धनुर्धरो गा
ण्डीवधन्वा तत्र श्रीस्तस्मिन् पाण्डवानां पदे विजयस्तत्रैव भूतिः श्रि
यो विशेषविस्तरो भूतिर्ध्रुवा ऽव्यभिचारिणी नीतिर्नय इत्येवं मतिर्मम
ति ७८ इतिश्रीगोविंदभगवत्पूज्यपादशिष्यपरमहंसपरिव्राजका
चार्यस्यश्रीमच्छंकरभगवतः कृतौ गीताभाष्येऽष्टादशोध्यायः १८ ॥

श्रीधरस्वामीकृत टीका २

द्वयोरपि कृष्णार्जुनयोः नरनारायणयोः सम्वादस्य प्रामाण्यार्थं परमत्क
र्षं दर्शयति किं बहुनेति कथं सर्वेषां योगानामीश्वरो भगवानिति तत्राह
तत्प्रभवत्वादिति सर्वयोगो ज्ञानं कर्म च तस्य बीजं शास्त्रीयं ज्ञानं वैरा
ग्यादि तदपि भगवदधीनं तदनुग्रहविहीनस्य तदयोगात् अतो योगतत्फल
योर्भगवदनुग्रहायत्तत्वाद्भगवतो योगेश्वरत्वमित्यर्थः श्रीर्लक्ष्मीर्विजयः
परमुत्कर्षः इतोऽन्यतराष्ट्रस्य सप्रेमविजयाशां शिथिलीकृत्य पाण्डवे
षु जयप्राप्तिमेकान्तिकीमुपसंहरति इत्येवमिति उपायोपेयभावेन निष्ठा
द्वयस्य प्रतिष्ठापितत्वात् कर्मनिष्ठापरंपरया ज्ञाननिष्ठाहेतुः ज्ञाननिष्ठा
तु साक्षादेव मोक्षहेतुरिति शास्त्रार्थमुपसंहृतमितीत्थं काण्डत्रया
त्मके शास्त्रे पदवाक्यार्थगोचरे आदिमध्यान्तषट्केषु व्याख्या गोचरी
कृते संक्षेपविस्तराभ्यां योलक्षणो रूपपादितः सोर्थोन्तिमेन संक्षि
प्य लक्षणेन विवक्षितः गीताशास्त्रमहार्णवोन्त्यमसृते वैकुण्ठक।

श्री॰
गी॰ टी॰
प्र॰

३४८

एवोक्तं श्रीकारुणापरनामवत्सातिकृते निष्ठाद्वयेऽतिते निष्ठायत्रम
ति प्रसादजननी साक्षात् कृते उर्वेती मोक्षे पर्यवसास्यति प्रतिदिने
सेवध्वमेतद्बुधाः प्राचार्यामार्यपादानां पदवीमनुगच्छता गीताभा
ष्ये कृता टीका टीकतां पुरुषोत्तमे ७८ ॥ इति श्रीमत्परमहंसपरिव्रा
जकाचार्यशुद्धानंदपूज्यपादशिष्यभगवदानंदगिरिविरचिते श्री
गीताभाष्यविवेचनेऽष्टादशोऽध्यायः १८ ॥

स्वामिकृतटीका २ ॥

यत्र च पार्थो गांडीवधनुर्धरः तत्रैव श्रीः राज्यलक्ष्मीः तत्रैव च विजयः तत्रै
व च विभूतिः उत्तरोत्तराभिवृद्धिश्च नीतिर्नयोऽपि तत्रैव ध्रुवा निश्चितेति म
दीयं मतं वचने इति मे मतिर्निश्चयः अतस्त्वमिदानीमपि तावत्पुत्रैः सह श्रीकृ
ष्णशरणमुपेत्य पांडवान् प्रसाद्य सर्वस्वं तेभ्यो निवेद्य पुत्रप्राणरक्षणं कुर्वि
त्यर्थः ७८ भगवद्भक्तियुक्तस्य तत्प्रसादात्मबोधतः सुखं बंधविमुक्तिः
स्यादिति गीतार्थसंग्रहः तथा हि पुरुषः स परः पार्थ भक्त्या लभ्यस्त्वनन्य
या भक्त्या त्वनन्यया शक्यमहमेवंविधोऽर्जुनेत्यादौ भगवद्भक्तेर्मोक्षहेतुत्व
साधकत्व[illegible]श्रवणात् तदेकान्तभक्तिरेव तत्प्रसादोत्पन्नज्ञानावांतरव्या
पारमात्रयुक्ता मोक्षहेतुरिति स्फुटं प्रतीयते ज्ञानस्य च भक्त्यवांतरव्यापार
त्वमेवमुक्तं तेषां सततयुक्तानां भजतां प्रीतिपूर्वकं ददामि बुद्धियोगं
तं येन मामुपयांति ते मद्भक्त एतद्विज्ञाय मद्भावायोपपद्यते इत्यादि
न चैवं ज्ञानमेव भक्तिरित्युक्तं समः सर्वेषु भूतेषु मद्भक्तिं लभते परां भक्त्या
मामभिजानाति यावान्यश्चास्मि तत्त्वतः इत्यादौ भेदेन निर्देशात् न चैवं सति
तमेव विदित्वातिमृत्युमेति नान्यः पंथा विद्यतेऽयनायेत्यादिश्रुतिविरो
धः शंकनीयः भक्त्यवांतरव्यापारत्वात् ज्ञानस्य न हि काष्ठैः पचतीत्युक्ते
ज्वालानामसाधनत्वमुक्तं भवति यस्य देवे परा भक्तिर्यथा देवे तथा गु
रौ तस्यैते कथिता ह्यर्थाः प्रकाशंते महात्मनः देहांते देवः परं ब्रह्म ता
रकं व्याचष्टे यतो वैष्णवास्तेनेनत्वम इत्यादिश्रुतिस्मृतिपुराणवचना
न्येवं सति समंजसानि भवंति तस्माद्भक्तिरेव मोक्षहेतुरिति सिद्धं तेनैव
दत्तया सन्मत्या गीताविवृतिः कृता सैव परमानंदस्तया गीता तु माधवः
परमानंदपादाब्जरजःश्रीधारिणाधुना श्रीधरस्वामियतिना कृता गीता
तात्पर्यबोधिनी सम्यगल्पवस्ताहितोऽरु भगवद्गीतासु तदेव गीतेन तंत्रेण

ह्रदेति किंगुरुकृपापीयूषदृष्टिं विना संतुसोजलिनानिरस्ताज
लयेरादित्यरेत्नमरिणनाव नेषु न किंनिमज्जतिजनः सत्कर्णधा
रेविना ॥७२॥ इतिश्रीमहाभारतेशतसाहस्र्यांसंहितायांवैया
सिक्यांभीष्मपर्वणि श्रीभगवद्गीतासूपनिषत्सुब्रह्मविद्या
यांयोगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे योगशास्त्रेनिर्णयसंन्यासादि
नत्वनिर्णयपरायां इतिश्रीभगवद्गीताटीकायांसुबोधिन्यांश्रीधरस्वा
मिकृतौमोक्षयोगोनामाष्टादशोध्यायः १८ ॥ रामः

पिशाचभाष्यटीका ४

किंबहुनायत्रममयस्मिन्पक्षेयोगेश्वरः कृष्णस्थितः यत्रपार्थः
धनुर्धरः उपलक्षणं गांडीवः तत्रतस्मिन्पक्षेश्रीर्देवताविजयार्थः
विजयः शत्रूणांपराभूतिः नीतिर्नयः प्रज्ञाजयस्याधिकार
नीत्येममतिर्निश्चयः इतिकरणंगीताशास्त्रपरिसमाप्त्यर्थं ७८
इतिश्रीपिशाचभाष्येष्टादशोध्यायः १८ ॥ ॥

स्वः^ रामानुजभाष्यटीका ५

यत्रेति यत्रयोगेश्वरः कृष्णः कृत्स्नस्यउच्चावचरूपेणावस्थितस्यचेत
नाचेतनस्यवस्तुनः येयेस्वभावयोगास्तेषांयोगानामीश्वरः स्वसंक
ल्पायत्तस्वेतरसमस्तवस्तुस्वरूपस्थितिप्रवृत्तिभेदः कृष्णोवसुदेव
सूनुर्यत्रचपार्थोधनुर्धरः तत्पितृष्वसुःपुत्रः तत्पदद्वंद्वैकाश्रयः
तत्रश्रीर्विजयोभूतिर्नीतिर्ध्रुवा नियतेतिमतिर्ममेति ईश्व
रेकर्तृताबुद्धिः सत्वोपादेयतेतिपाठःस्वकर्मपरिणामकथनात्सुसा
रार्थमुच्यते ७८॥ इतिश्रीभगवद्गीतारामानुजविरचितभव ना^
द्गीताभाष्येष्टादशोध्यायः १८ ॥ ॥ रामः

अभिनवगुप्तकृतटीका ६

संजयवचनेनसंवादमुपसंहरन्नेतदर्थमागाढप्रवेशक्रमेणनिरं
तरचिंतासंतानोपकृतनैरंतर्यादेवचोनेत्यपरिस्फुटनिर्विकल्पा
नुभवरूपतामापायमानेस्मरणमात्रमेवपरब्रह्मप्रदायकमित्यु
च्यते एवंभगवदर्जुनसंवादमात्रस्मरणादेवतत्त्वावाप्त्याश्रीविज
यविभूतयइतिशिवम् ७८ संग्रहार्थश्लोकः ज्ञानविमोहमंथरम

धीसत्वादिभिन्नोपि येशाप्यस्त्वात्मविबोधस्तदेतन्मया विश्लिष्य विकल्पा
निगमं यत्किंचित्त्वरसोपरि द्विपनिजव्यापारमात्रस्थितेर्हेलातः
कृतनेतदस्मसकलं संपद्यते शंकरे इति श्रीभगवद्गीतार्थसंग्रहे
ष्टादशोध्यायः १८ ॥ श्रीमान्कात्यायनोभूद्वररुचिसदृशः
प्रस्फुरद्बोधतत्त्वमस्तद्वंशालंकृतो यः स्थिरमतिरभवन्सोपि शौका
लोतिविद्वान् विप्रः श्रीभूतिराजस्तदनुसमभवत्तस्य सूनुर्म
हात्मा येनामी सर्वलोकास्तमसि निपतिताः प्रोद्धृता भानुनेव
तस्य चरणकमलमधुपो भगवद्गीतार्थसंग्रहं व्यदधात् अभिन
वगुप्तः सद्द्विजलोटककृतचोदनावशतः अतिगूढमयमर्था।
र्थी वा यथार्थमपि सर्वथा नैव विदुषामस्त्यनीयेह्यत्र समिदं
वोपवार्यीद्धि परिस्फुरति श्रीभगवद्गीतार्थसंग्रहः ह्यति
त्रिनयनचरणचिंतनलब्धप्रसिद्धेरभिनवगुप्तस्येति शिवे
अभिनवरूपाशक्तिस्तद्गुप्तो यो महेश्वरो देवः तदुभयया
मलरूपमभिनवगुप्तं शिवं वंदे ॥ ॥ ॥ ॥

परमार्थप्रपा टीका

तदेवं विश्वरूपदर्शनेद्रोणभीष्मजयद्रथं च कर्णं तथा
न्यानपियोध वीरान् मयाहतांस्त्वं जहीत्यादिभगवद्वाक्या
नितश्च श्रीचक्रोष्ठनताहं स पत्राः संदर्श्य ते तृणीने हत
मोगे निर्व्याजेन स्ववाक्यानि वयायन्न्या बहुनामेव प्रने
तरेन वधुत्राणं जीवनसंदेहः किंपुनराज्यप्राप्तिरिति मन
सा विचार्य पांडुपुत्रेभ्यः सर्वसंदेहाश्रीकृष्णं शरणं गतास्ता
ण रत्नाणां कार्यमित्याशयेनाह यत्रेति यत्रेयेषां पदे योगे
योगेश्वरेश्वरः कृष्णो वर्तते तदुक्तं टिप्पणीकारेण कर्ष
णेन मनोभूमेर्निवृत्तिः फलमाप्यते कृष्णनाम्ना समा
ख्यातः सर्वाख्यातागर्भी ईश्वरः इति यत्रैव तत्र तव पाति साधि
तसकलपुरुषार्थः पार्थोयन्त्वर्धरोगाङ्गीवधन्वापरमेश्व
रस्यविभूतिर्वर्ततेतत्रैव श्री राज्यलक्ष्मीस्तत्रैव विजयस्त
त्रैव भूतिकृतनीति नैश्चर्यं तत्रैव भ्रुवा अच्छवलानीति नयमा

नतुमायिनां नवञ्चाणो लात्तात्रराहृगरदानभ्रात्रजायावह्ना हरणा
दिकूटकारिणामितिमेमतिर्निश्चयः नतु कर्मरत्तश्रादिपर्वणिरु
तराष्ट्रप्रतिसंजयवचनं नवभ्रातुरात्मानः प्रतमोक्षवमधुनानु
थाजुर्हत्तमृधिष्ठाननातःशोचितुमर्हसीति नथाद्यारण्यकेपि द्रोप
दीहरणे भग्नो युधिराजा जयद्रथः शिवं प्रसाद्य तपसा पयाचे जय
मर्जुनात् इतिराजाब्रवीद्देवेनेति देवस्तमब्रवीत्कृतेर्जुनं महाबाहुं दे
वैरपिदुरुत्सहं यमाहुर्जितं देवेशो वचक्रे गदाधरं प्रधानेशाश्च वि
डुषे तेन कृष्णेन गोपितमिति ॥ यद्य संजयस्य धृतराष्ट्रस्य च हार्दं आप
न घते ॥ योतु त्वा वेशमदाहारतिविषमविषाहिप्रशापाहृत्वा ते दुर्हृदू
तास्त भार्याश्च वतिपरिभवान्स्वजगोपस्वभक्तान् हतः स्वजनश्च भूता
सर्वपि निजजनैः किं करिष्यतु पेक्ष्या इमे वैतावकानामित्रण हतः पि
यो जीवितेच्छा ऽद्रा पा उपनिषदुपदेशानीति दावाणीदृ दिवसतो पिज
वानयः सपत्नान् स्वचरणाशरणस्यपं दुस्तोः स च किं ननु भवत्रि
हंतमेतान् कालो विलम्बलयहेत्वरचिमशाक्तिः शमेषुनेनतनयो
युक्तिया नतु मर्त्यः पार्थ स्वावाभिहत मारणकर्तृ राज्ञो द्रोणे पर्श्याभव
तिसंजयनार्जुनेन रणे मरणमस्तिवेच्छरणमार्गोकैः किं भवेन ततो
पियदि जीवनं किमतद् दुःखैतोकिमेवा अथापि यदि जीवनेवरम
नोम्नति भृक्षजामिदं मनसि चिंतयन् जरूपिलायत्सोमभूत् अथा
धायनानर्थे ॥ अथायेयस्य समाधिकदशाभिरभिप्राय उक्तः कमेण
संन्यासत्यागसर्वविहितविषमतिष्ठतिज्ञानकर्तृक्रियादिः ब्रह्मापिरु
पापः पुनरपि गदितो द्वादशे संग्रहार्थं सेनोदनिश्चत्वसमरकृतेन्य
क्रमे देहजातः । जगति समवतीर्णा मवसाक्षाद पर्णास्तदभिसुपदक पाप्य
न्योऊवेता वसुमृत्यारणभुवि निहतानामपाम दुङ्गतानोपदुपतिवि
न्नावा नोरोरवः कौरवाणां रणाधिरसि शागो वैर्याते राष्ट्रानमो हे स्तदव
राजपभीष्मद्रोणकर्णाश्च हत्वा फलितविजयलक्ष्मीर्यादवेशोपदेशा
दधिगतपरमार्थः पार्थ आसीत्कृतार्थः जरूवत्रेऊरुत्वत्रेऊरुत्वेत्रेष
रेहर्षं सदसदसि समेरऊरुत्वेऊसमर्जुने । अनाहता परावाणीमे
वगीतेति भावय निर्जनेतामनःस्तनोऽथवणो विषयीजरुत पतावानेव

प्रागल्भ्याद्विभवावामिहकतुकरताः दंतुमर्हन्तुसन्तः ॥ प्रायशः
प्रायः सकलनिगमान्तामधिगतः सुधीभिर्धैर्येतु भगवदनुकं

श्री॰ गी॰ टी॰ ग्र॰

३४८

गीतार्थः पार्थप्रतिनिवेदितः चतुर्दशप्रकोष्ठैः श्रीकृष्णेनपरा।
त्मनः २ श्रेसमारूढकेसारैः तेषामर्थविलेचय हेमोत्तेसप्रशेमेये
परमार्थप्रपोदिता ३ छेदः संदर्भगर्भप्रभुगाह्नगिरामरण्यजः सासी म॰
मामीमांसामांस लोलनकरणपरिणमव्यंगतीनोगतिः कासाके क्ष॰
पीरथीरानदपिरचयितेभाष्यमयोगभाजो पाश्रयवशात् विरेसा
शेनेदानुभवरसिकास्तेत्रसंततः सविशोंतियातिप्रसभमपरेले
हविहतो गभीराभिप्रायान्स्फुगमवचनेनक्षनवनांकवी नोऽस्तु ग्रंथो न॰
भवतिवहुविस्तारजभये हृतस्तत्रपाठेतुरपिगमनाहप्रगमनः स
विस्तारः स्वाद्यः शमयतिहिपः संशयभरं विदित्वावेदार्थं दृशा।
वदनवाणीपरिणतेशातस्लोकव्याख्यापरमरणीमेषामकरवं ततो
गीताभाष्यनिखिलनिगमार्थैकनिलयविविज्ञार्थः स्वर्यान्द्रहोरक
णपांगशरणः ॥ वेदव्यासमतं कृत्वा वेदव्यासः सएवहि भेदव्या
सेनहामेष वेदविभासस्वैकेशोदोदंकंदर्शणीतीर्थानिकटेपार्थाभि
धानेप्रवंतेत्रजोनिषिकानपेसमभवच्छ्रीज्ञानराजाभिधः तस्यत्व
निगमागमार्थनिपुणः स्वर्याभिधानः कविः कृष्णप्रेरणयानदर्पा।
णधियागीतार्थभाष्यं व्यधात् ७८ इतिश्रीमद्देवव्रतपंडितसूरिविर
चितायांभगवद्गीताटीकायांपरमार्थप्रपायां सकलगीतार्थसंग्रह
न्या॰ वेलापंणसंसयोगोनामाष्टादशोऽध्यायः १८ ॥ ॥

नीटीका ८

एवंचसतिस्तत्रविजयसंभावनोगजेत्याह यत्रेति यत्रयुधिष्ठिरपक्षे धि॰
योगेश्वरः सर्वयोगसिद्धीनामीश्वरः सर्वज्ञः सर्वशक्तिर्भगवान्
भक्तः कृष्णद्वैपायनोनारायणोविष्णोदयादिकतीतिष्ठतियत्रपार्थो
धनुर्धरो गांडीवधन्वार्जुनस्तिष्ठतिनरनारायणौ तिष्ठतोयत्र तत्रैव
युधिष्ठिरपक्षेश्रीराज्यलक्ष्मीः विजयः शत्रुपराजयनिमित्तकउत्क
र्षः भूतिरुत्तरोत्तरराज्यलक्ष्म्यादिवृद्धिः ध्रुवाअवश्यंभाविनी नीतिर्नयः नी॰
एवंममतिश्चयः तस्मात्कृष्णार्जुनविजययोगात्मकाभगवद्वचनार्थं
तेलक्ष्मीविजयभागभिः पांडवैः सहेसपिरेवक्रियतामित्यभिप्रायः
वेदश्रीरूपकंपंस्कृतिशिवाभिर्गीतकीर्तिहरियोगीद्रैः पविभा

विनेमनसिनिमाने दंदेहे समेहेयाभिः परिकंपयंतमस्त्वरांस्त्राने
दयेनेस्त्वरान्स्त्रां श्रीचिंतयनेगिरेमस्वनराविश्राणयंतेमदा १
विजयरस्यमरस्त्वघोरघ्योगोदयानःपरिभवनिहिभीक्षेपार्थसेना
स्त्ववांधा विगलितकदिवासाप्तत्वयप्रादयानेर्भुवमतिष्टमपादोता
८ वतोर्जुनेन २ भगवतौष्किकेजस्यश्रीगोपालस्पेरेणवः क्रिपास्त्वैवी
भवेवाचा मंभुराशेस्त्वशोयनं ३ भुक्त्वाशर्पमाकमाशिंविपदमशम
[illegible] यहीनवंभुर्हिजातेः दत्वाभृतोः पराःस्वाष्टतकरश्रतिमादेहि
मोयो [illegible] नयोनुः श्रीपयाः शाकलेशात्रिभुवनमनुघयत्त्वतोड्ःय
साघःस्थितोनःकामितान्सोक्तिविवरणानोमहगेःप्रीयतोस्तः ४
श्रीगोविंदविहारस्यषितभवोहेदावनात्मागदिशिक्रोशोनाम्निरोप
रेम्नतिभरत्तानानयायेदिताःश्रीसेनाहमचोवसेतिवनमालीन
तकुलेभवुथः श्रीगीताशयचंद्रिका [illegible] परिसमाप्ताविधिनेस्तन्।
हाता ५ ॥१८॥ इतिश्रीभगवद्गीतासूपनिषत्सुब्रह्मविद्यायांयो
गशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादेगीतार्थनिगूढार्थचंद्रिकायांवनमा
लीविरचितायांमोक्षसंन्यासयोगोनामाष्टादशोध्यायः १८ ॥

ॐ नमो वैजयंती टीका १

ननु यतस्योकेतनसर्वं [illegible] मपाकृतेपंतमन्वत्रसविजयोभविष्य
तितवेतिन्वमदेस्यांशंकयत्तपुत्र विजयाशांपरित्यजेत्याह यत्रे
ति यत्र [illegible] पुदारोकर्मिणायोगेश्वरोतिविलासेनतोचेतनानोव
स्तुनोयस्वभावास्तेयोगशास्त्रवाच्यास्तेषामीश्वरोनियंताऽत्रस्यादिस्या
वरोतावलसाशिस्वरूपस्थितिमवकृतिकोःनेत्यगणशक्तिकःश्रीकृ
सोयदुकुलोद्भवोवसुदेवपुत्रःसारथ्यादिपर्येतस्वमित्रसाहाय्यकारि
तयावर्ततेयत्रचपनुर्द्धरोःस्मितोःविश्लोद्गाउमानविज्ञाविज्ञांगी
वकोदंडपाणिः कृष्णानम्यःकेशिकेसाग्रभि [illegible] मित्रोनरावतारःपा
र्थःकृष्णपितृष्वसःपुत्रःपिनाकिनोपितवीर्यानारायणासहायः
कृष्णसारथिः कृष्णोवर्ततेनतत्रैवाभयकृष्णायितेनयमेवत्रयदेश्रीवा
जलक्ष्मीर्धकवासेनाभवेत् नत्रैवविजयःशत्रुपरिभवहेतुकःपरासे
पम्रवति ध्रुवेतिममव्यासकृपापात्रस्यमतिनिश्चयात्मिकाउहिध्रुव

श्री॰
गी॰टी॰
ग्रं॰

349

मीतिशं ७८ कुसुमभूमिसमुद्भूता कुलहृदसमाश्रिता श्रद्धांकुराभा
ववीजासमन्नित्रयमूलिका १ कर्मशाखोन्नतिविस्तारसमायानैकप
ल्लवा संपत्तिसंजातसैविकुलिकामालिकाचिता २ प्रेमानंदात्मिका
भक्तिकुसुमास्तृभूमाश्रिता मुनिसौरभसंभक्ताभक्तभ्रमरसंकुला ३
श्रवणादिपरागाद्यनंतनिर्झरसान्विता नवत्रयविहंगाद्यभेदाभेदास्प
दा ४ भगवज्ज्ञानसंप्राप्तिमुक्तिस्पष्टफलालना गीताकल्पल
तातस्याः स्वार्थवृद्धैर्विनिर्मिता ५ कुसुमभावरत्नाव्हि हृदयैकग्रथि
तामया मालावैजयंत्याख्या कृष्णकंठे समर्पिता ६ यामुपादाय नि
येकं देसर्वशास्त्रार्थसंमता ज्ञानभक्तिरतास्तेवैयास्यंतिभगवत्पदं
७ सकलभुवनबीजं सर्वशास्त्रार्थबीजं नतममरेशैः कुवलयक — श्न॰ १ उ॰ भवे
विदेहकोटिकंदर्पगेहं त्वगामि नरगामि संध्यौमि कुसुमस्य वेधु ८
रागस्वयोनिजगयोर्निगोपीकांतेरमापति परमव्योमनिलयं पार्थसूतं स
मार्ग्ये ९ विपिरसग्रगुलाष्टस्तोकसंख्यावमाना विजयरथकुर्वश्री
त४॰ नयेवैजयंती सगानवंस्व शाकेकार्तिकेस्सुणाचंद्रेस्सरगुरुस्थमवार
एगीनामेतिटीका १० वैशंपायनेगीतास्तुगीताकर्तव्याकिमन्यैःशा
स्त्रविस्तरैः याचेयंपद्मनाभस्यमुखपद्माद्विनिःसृता सर्वशास्त्र
मयीगीता सर्वदेवमयो हरिः सर्वतीर्थमयीगंगा सर्ववेदमयो मनुः
गंगागीता च गायत्री गोविंदेच हृदिस्थिते चतुर्गकारसंयुक्ते पुनर्जन्म
नविद्यते षट्शतानिसविंशानिश्लोकानांप्राहकेशवः अर्जुनःसप्त
पंचाशत्सप्तषष्टिस्तुसंजयः धृतराष्ट्रःश्लोकमेकंगीतायामानमुच्य
म॰४॰ ते भारतान्तरसर्वस्वगीतायांमथितस्य च सारमुद्धृत्यकृष्णेनअर्जुन
स्यमुखेहुतं मंगलेशापिकाकांतनामतंप्राप्नमेवच मंगलेनिपमाने — दू॰ ४॰ २
दनामैवेतद्वोऽस्तुते १ इतिश्रीमत्‌वादींद्रकरींद्रकदंबदंभकुंभ
दमनातिप्रबलकंठीरवातिशयसुकुमारमारदमनियमानंदसंतति
प्रवरप्रबलप्रतापपार्थसखसंहिमाभिनवकमलदासस्यान्तेवासि
नागिरिधारिदासेनविरचितायांश्रीमद्भगवद्गीतार्थकुसुमवैज
यंत्यां संन्यासमोक्षयोगोनामाष्टादशोऽध्यायः १८ ॥

+ एवंभूतमिदंपुत्रे विजयादिसंभावनांपरित्यजन्नित्याह॥

मधुसूदनी टीका १०

+ यत्रयस्मिन्नपि विश्वरूपदर्शनयोगेश्वरः सर्वयोगसिद्धीनामीश्वरः स

र्वज्ञः सर्वशक्तिर्भगवान् श्रीकृष्णः भक्तदुःखकर्षणोस्तीति
नारायणः यत्र पार्थो धनुर्धरः यत्र गांडीवधनुर्धरः शिष्यस्तेन
नरः तत्र नरनारायणाधिष्ठिते तस्मिन्युधिष्ठिरपक्षे श्रीराज्यल
क्ष्मीः विजयः शत्रुपराजयनिमित्त उत्कर्षः भूतिरुत्तरोत्तरा।
ज्यलक्ष्म्यादिवृद्धिः ध्रुवावश्यंभाविनीति सर्वत्र संबध्यते नीतिर्न।
यः एवं मम मतिर्निश्चयः तस्माद्वृथा पुत्रविजयाशां त्यक्त्वा श्रीभग
वदनुगृहीतैर्लक्ष्मीविजयादिभाग्भिः पांडवैः सह संधिरेव विधीय
तामित्यभिप्रायः ७८ वंशीविभूषितकरान्नवनीरदाभात्पीतां
बरादरुणबिंबफलाधरोष्ठात् पूर्णेंदुसुंदरमुखादरविंदनेत्रात् कृ
ष्णात्परं किमपि तत्त्वमहं न जाने कांडत्रयात्मकं शास्त्रं गीताख्यं येन
निर्मितं शास्त्रमध्यांतषट्कैस्तस्मै भगवते नमः श्रीगोविंदमुखा
रविंदमधुनामिष्टं महाभारते गीताख्यं परमं रहस्यमृषिणा व्या
सेन विख्यापितं व्याख्यातं भगवत्पादैः प्रतिपदं श्रीशंकराख्यैः
पुनर्विस्पष्टं मधुसूदनेन मुनिना स्वज्ञानशुद्ध्यै कृतम् २ हृयोस्ति
विमोहयन्मनः परमानंदघनः सनातनः गुणदोषभेद एवन
स्तरणात्सोप्यदयेह्यजनः श्रीरामविश्वेश्वरमाधवानां प्रसाद
मासाद्य मया गुरूणां व्याख्यानमेतद्विहितं सुबोधं समर्पितं तच्च
रणांबुजेषु ७८ ॥ इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीवि
श्वेश्वरसरस्वतीश्रीपादशिष्यश्रीमधुसूदनसरस्वतीविरचिता
यां श्रीभगवद्गीतागूढार्थदीपिकायां मोक्षयोगो नामाष्टादशोध्यायः १८

सप्तश्लोकी टीका ॥

एवं च मतिपुत्रस्य जयस्याशां वलीयसीं त्यजत्वेस सर्वथा राजन् भ
गवंतं हरिं स्मर १ यस्मिन्योधिष्ठिरपक्षे योगमायेश्वरो हरिः समस्त
योगसिद्धीनां योगस्याप्यस्य योगिनां २ ईश्वरो भगवान्कृष्णः स
र्वज्ञः सर्वशक्तिमान् भक्तदुःखहरः श्रीगोविंदो नारायणोऽच्युतः
३ शिष्यस्तस्मीयरूपेण गदहंत्वा पांडुनंदनात् यत्र गांडीवधन्वा च कि
रीटी वीरोर्जुनो नरः ४ तस्मिन्योधिष्ठिरपक्षे नरनारायणाश्रिते श्री
राज्यलक्ष्मीर्विजयः शत्रुहानिनिमित्तकः ५ समुत्कर्षस्तथा भूतिः

श्रीविशेषोतिविस्तरः राज्यलक्ष्मीविहदिसुखाक्षणेभाविनीश्र
वा ६ एवंसमाचयोन्नेयः सर्वत्रैवाविशेषतः नीतिर्नियोयथाशा
स्त्रमेवमेतिष्ठयोन्त्रप ७ तस्मात्वसर्वथाराजन्वृथा७ त्रजयाशिषे
नकाश्रीभगवत्कृष्णा नरहीनेषपांडवैः ८ लक्ष्म्यादिभागिभिः
साकंसंधिरेवविधीयतां इत्यभिप्रायएवास्यसंजयस्यात्रगम्यते ९
यतोधर्मस्ततःकृष्णोयतःकृष्णस्ततोजयः इत्युक्तीमाधर्मोपा
संयचस्माद्दलीयसी १० नसाप्तवजयस्तस्माद्दास्यंयास्त्वपराजयः
महामोहोद्भवासंपन्नाशोत्यासंसंपदा ११ साधर्ममूलिकायस्मा
न्कृष्णपत्ताबलेविनी श्रासनीकृष्णविमुखाबलहीनतयायमा १२
श्रतोथमेसमाश्रित्यकृष्णपादरतोभवेत् तेनैवमेसतेःप्रेमोनिस्ता
रःस्वल्पभःस्वयं १३ इत्येवंरूपकस्योपसंहारोमुनिनाकृतः यतः
सर्वसुसंपन्नेकृष्णपादानुरागिणां १४ नेवास्तिदुर्लभंकिंचिज
न्कदाचैकभागिनां सिद्धमित्येवशास्त्रीयरहस्यंसर्वमंगलं १५ १८
इतिश्रीमहाभारतेशतसहस्र्यांसंहितायांवैयासिक्यांभीष्मपर्व
णिश्रीभगवद्गीतासूपनिषत्सुब्रह्मविद्यायांयोगशास्त्रेश्रीकृष्णा
र्जुनसंवादेमोक्षसंन्यासयोगोनामाष्टादशोध्यायः १८ ॥
स्वाभाविकानवधिकातिशयेशनोजस्तेजोवबोधबलधैर्यगुणो
कवार्द्धिः वेदांतवाक्यपरिशीलनतत्वनिष्ठैर्योगीश्वरैस्तरवदो
वतनोमुकुंदः १ भक्तोद्धृतोविमतकृत्कृतिशिवयोगीतान्यवना
त्पर्थभूमिर्यस्माज्जातेसमस्तजगदिदमस्मतारयापसंवेद्यतोयः
यस्यांशांशावतारैःस्वरनरवनजैरस्तितेसर्वमेतन्नभस्मानमुकुं
देहृदिगतममलंकृष्णमेवप्रपद्ये २ प्रशांतगंभीरमतीवविस्त
तेतिमेघ्यवेदाब्धिमिदंविमिमिंत सथारसंशामृमगाधगोचरं।
सुवोधमिष्टंकिलयेनतंश्रये ३ यदुपतिमपिरामंसर्वविश्राम
धामाभयपदमकामंवामदेवादिधामं सकलसुरललामश्याम
मारामसूर्तिभवजलधिविरामंनौमिकृष्णंससामं ४ कृष्णसंगी
तोयोहरिमवसरोजाद्विगलितंकचामाकेवुद्धिर्विषयविषयंके
निपतिता नयामिश्रीकांतप्रचुरगणालक्ष्मीविरचितंकरादंस्व

द्भुतंह्येवस्मरतवतोकिंतुस्वलभे इदंगीताशास्त्रंपरमपुरुषा
र्थैकनिलयंत्रिकांडंवेदार्थसकलमिहसंगृह्यकथितं सर्वेषांश्री
कृष्णेनकृतिविशदत्वेनविभज्यपाठ्यानाज्ञानाद्दृतमपि
फलमेवस्मिपिबो ६ कृतिभिरपिकृतेयत्रप्रशंसेतिलोकेकिंतु
मिनमतिनेहाहंप्रहृतत्तथापि ममभवतुकथंचित्कृष्णपादे
मपतुसज्जनोमे नुरागःक्षितिमनसितिपार्यतें ७ ॥ ॥ ॥

नीलकंठी टीका १८

यस्मादेतेनैवार्थोभगवांस्तदनुगृहीतोर्जुनश्चअपिहिरपतेस्ति
अतस्तयोजयाशावकार्येत्याह यत्रेति यत्रपदे अत्रेतिसर्वो
त्रसंबध्यते श्रीर्दिव्यसभादिशोभाविजयःप्रसिद्धःभूतिरैश्वर्य
सर्वतिवृत्तत्वे नीतिर्नयश्चएतत्सर्वंतत्रतस्मिन्पक्षेध्रुवमिति
मममतिः अतः पांडवैःसदसंपरिवकर्तव्यइतिभावः ७८
इतिश्रीमत्पदवाक्यप्रमाणज्ञमर्यादाधुरंधरचतुर्धरवंशाव
तंसश्रीगोविंदसूरिसूनोःश्रीनीलकंठस्यकृतौभा
रतभावदीपेभीष्मपर्वणिगीतार्थप्रकाशेअष्टादशोध्यायः १८
॥ ॥ ॥
॥

351

आनंदी टीका १३

अथ स्वपरजयपराजयाभिप्रायेण धृतराष्ट्रेण यदपृष्टं तन्निश्च
यमाह । कृत्स्नसात्त्वतां वरो नारायणो यत्र योगेश्वरः योगस्य
कार्यकारणयोरभेदात् योगसाध्यानामैश्वर्याणां स्फू
र्ति: कान्तिरित्यादीनां याज्ञवल्क्यादिप्रोक्तानां सिद्धीनां वशेशा
वैश्वरूप्यदर्शने प्रयुक्तं तद्दृष्टा हि वा तेषामीश्वरः संपादकः अत
एव योगानां पाण्डवानां जयार्थं युक्तीनां संपादकः तथैव ते
ष्वपरप्रयुक्तानामपद्रवयुक्तीनां निग्राहकश्च यत्रास्ति तथा
पार्थः पृथिव्यामनिसादेनेन्द्राज्जातः नरावतारोऽर्जुनः धनु
र्धरः धनुर्निवातकवचादिवधेष्वप्रतिहतं विजयसाधनं गाण्डीवा
ख्यं चापं धारयन्नाप्युपनास्त्रप्रयोक्तास्ति तत्रैवं नरनारायणपरि
पालिते युधिष्ठिरपक्षे श्रीः सर्वार्थसम्पत्तिः विजयः सकलवि
पक्षक्षपणोत्कर्षातिशयः भूतिरनवच्छिन्नापुत्रपौत्रादिसं
ता ध्रुवाचिरस्थायिनी नीतिः अर्थतो राजनीतिसम्भवा
कीर्त्तिश्वसनात् ममममत्तोक्तं नकृत्स्नार्जुनप्रभावस्यैवं ममेति
निश्चय इति सिद्धम् ७८ ॥ इति श्रीआनंदीभगवद्गीताटीका
समाप्तम् ॥

रामकंठी टीका १४ ॥

+ अथ येनाभिप्रायेण कुरुपांडवसैन्ययोर्जयपराजय जिज्ञासारूपेण धृतराष्ट्रः पृष्टवांस्तन्निश्चयमाह

+ यत्र येन वैश्वरूप्यदर्शनादिना प्रकटितानन्यसाधारणयोगैश्वर्य
महिमा भगवान्हरिरस्ति यत्र चाप्रतिमनिजपराक्रमपरितो
षितपशुपतिः पार्थः पृथासूनुः कार्मुकभृदस्ति तत्र पक्षे श्रीर्ल
क्ष्मीर्विजयः सकलविपक्षक्षपणात्सर्वातिशायित्वं भूतिर्भावः सम्
चस्थिरेतिमन्तद्दृष्टकृत्स्नार्जुनप्रभावातिशयस्येति मम बुद्धिरितो
म् अथ यावत्सनगेन्द्रवः कविवरस्यायं प्रयोगेन वेनिर्व्यूढः फलि
तं विभर्ति सज्जनो यस्मिन्तारामप्रकमम श्रद्धाभक्तिसलीलसमर्पितन
वाकल्पक्रियाज्ञासिनी सर्वैश्वर्यसमागमाभ्युदयदामासाद्य संविह

श्री· गी· टी· ग्र·

352

धूम् शास्त्रार्थाभिनवप्रकर्षसरसामेषाकवीद्रस्यवाग्विस्तव्ये: परिचर्वतांसहृदयैस्तत्कान्तरामादराम् दिव्यामोदरसान्तभूरिकुसुमस्फीतानवोद्यानभूर्भृंगानेवयतस्तनोनयतिवानेषापुनस्तादृशान् दधतिवद्भव:श्लाघ्यैकर्मेणएवशुभमहोनवंक्वचिदपिपुनस्तन्निर्वाह: कथंप्रतिपद्यते नियतिनियतंतेजोभाज:स्फुरंतिसहस्वशक्तिभिरविरलंथात:सर्गं विधात्रमलं रवि: भावेक्वापिविजृम्भतेनिजगुणोचितेनजित्वाजगद्दुर्वार:स्वमनोविशेषविरुषांवीतव्यपेतान्तर: सन्त्येषविविधौषधीरसगुणस्तादैकदेवाकिंनोधावंत्येवहिपंकजेमधुलिहोलुब्धान्यपुष्पस्पृहा: आमोदोमलयद्रुमस्यपवनैर्विस्तार्यतेदक्षिणैराद्यायाप्यलयोयमन्यविषयंलाघमाद्यंतिमंदादरा: स्फीतोपिस्वगुण: स्वयंगुणवतावक्तुंकथंशक्यते तेनावर्जयितुंजयंतसुजना: केचित्तुनाम्नुद्गमा: योनारायणरत्नभक्त्यतनिधि:श्रीकन्यकुब्जेद्विजस्तहंशेस्वगुणप्रकर्षरवचितोमुक्ताकणाख्योभवत् तस्यैषासहशानुजेनरचितारामेणविद्वज्जनश्लाघ्यत्वात्सफलश्रमेणभगवद्गीतापदार्थप्रथा येसमपीनद्धतारानिकरमणिशिखादीपकादिप्रकाशंसंतोप्यत्यन्तमोहस्यात्कचनविनिगतार्यांतितानांशनिशायाम् तत्स्वकुकारप्रगल्भस्वगुणविलसितेनाशुविद्योतयन्तान्सर्वान्सम्यक्पदार्थान्जयतिदिनपतेर्ज्योतिरिस्फूर्जितंतत् ७८ इतिश्रीराजानकरामविरचितेवाक्यार्थान्वयमात्रेसर्वतोभद्रनाम्निभगवद्गीताविवरणेष्टादशोध्याय: १८ ॥

येनाभिप्रायेणकृष्णपांडवासैन्ययोर्जयपराजयजिज्ञासारूपेणधृतराष्ट्र: पृष्टवांस्तत्रनिश्चयमाह ॥

लौकिकी [illegible]टीका

सर्वे + यत्रपदेयोगेश्वर:श्रीकृष्णोवर्तते यत्रचपार्थोगांडीवधनुर्धर: तत्रपदेश्रीराज्यलक्ष्मीस्तत्रैवविजय:सकलविपक्षाभिभवकर्तं तत्रैवविभूतिरुत्तरोत्तराभिवृद्धिर्नीतिर्नयोपि तत्रैवध्रुवानिश्चितेतिसर्वत्रसंबध्यते इतिममप्रत्यक्षदृष्टकृष्णार्जुनप्रभावातिशयस्यमतिर्निश्चयइत्यो गीताशास्त्रंसमस्तंयोष्यममर्थो

टि

३५२

वगाहितं संक्षिप्य च तदर्थयः प्राहतं नौमि माधवं शास्त्राब्ध
स्तत्याविहृतं क्व चित्क्व चित्स्वादात्कृतेः क्वाप्यनुमानतो वहि
प्रामाणिकीत्याश्रियतां बुधाः सदा टीका न चैषा स्वकपोलक
ल्पिता नास्मिन्कार्ये कोपि लोभीलनाय व्यामर्थवा लाभतो वा
प्रवृत्तः किंतु श्रीमन्माधवेनैव सोहमस्मान्न्यः प्रेरितोंतःस्थि
तेन तस्माद्बुद्धा व्याहृतो क्वाप्यवीदृक्पूर्वीत्यो कोदोषदृष्टिर्न
कार्या प्रेक्षावद्भिस्तत्समाधेयमेतत्पर्यालोच्य क्वापि चेद्दृष्टं
स्यात् ७८ इति श्रीमहाभारते शतसाहस्र्यां संहितायां वैयासिक्यां
भीष्मपर्वणि श्रीभगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशा
तिकीर्ति स्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे टीकायां मोक्षयोगो नामाष्टादशोध्या
यः १८

+लक्ष्मीराम इति द्विजोत्तम इव तन्का ध्रमी रम्य मंडले ने रोमी गुरुपादानुदेहजननो राजानगोपालकात् श्रीशाके द्विउ... भूपरि मित माते स्थित ताब्धि ने शुक्लायां प्रतिपद्युजां च्चिनि तोगीतातुटीकां व्यधात् +

पंचोलीटीका

तत्तु त्राणं राज्याभिषेकादिशं कोपरि मं शयेनाह यत्रेति किं ज्यां
बहुना यत्र येषां पक्षे योगेश्वरः सर्वयोगिनामीश्वरः सर्वयोगबीज
भूतः कृष्णो राजते यस्मिन्पक्षे धनुर्धरो गांडीवधनुर्धरः पार्थोर्जुनो व
र्तते तत्र पंडुवानां पक्षे विजयः तत्र श्रीविभूतिः राज्यलक्ष्मीस्तत्रैव वि
जयः भूतिश्चियो विशेषः उत्तरोत्तराभिवृद्धिः ध्रुवा अव्यभिचारिणी।
नीतिरिति मे मतिः ७८ इति पंचोलटीकायामष्टादशोध्यायः १८

रामवीर समिद्बोधिनी

+ येन मेर
अथ येन युद्धजीवितजयो भयाभासाद्रूपेण भिप्रायेण मामकाः पां
डवाश्चैव किमकुर्वतेति धृतराष्ट्रः प्रष्टवांस्तं तस्याभिप्रायं व्यर्थमेव
मेव निरूपयन्नाह यत्रेति यत्र पक्षे योगिनामीश्वरः श्रीकृष्णो वर्तते
यत्र च पक्षे धनुर्धरो गांडीवधनुर्धारी पार्थो प्रतिमपराक्रमः पाण्डितो वि
तः पशुपतिस्तिष्ठति तत्र श्रीर्लक्ष्मीविजयः सकलविपक्षपरा
जयो नित्यप्रायिनी भूतिरुत्तरोत्तराभिवृद्धिर्विभूतिश्च नीतिर्नयोपि तत्रै

353

वधुवास्थिताति प्रत्यहं दएङ्कत्साईन प्रभावातिशायस्य ममेति दृढ
निश्चय इति मद्रूपबोधयप्रवरेममद्दमिति ॥ इति श्रीभगवद्गीतासु
उपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां मष्टादशोध्यायः ॥१८॥ शुभमस्तु श्रम
प्र.१ स.१४ ३९

मधुनाथ

१८ इति श्रीमदानंदतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते श्रीम
द्भगवद्गीताभाष्ये अष्टादशोध्यायः ॥१८॥ श्रीकृष्णार्प
णमस्तु संवत् ११२४॥ चैत्रवदि १४ ॥

भाषा अनुवाद टीका

इससे हे महाराज अब तुम अपने पुत्रोके राज्यलाभकी शंका भी परित्याग करो इस आशय पर कहते हैं कि जिसके पक्षमे योगेश्वर श्रीकृष्ण वर्तमान है और जहा गांडीव धनुर्धारी अर्जुन तयार है तहांई श्रीकहे राज्यलक्ष्मी औ विजय तथा भूति कहे उत्तर उत्तर अभिवृद्धि कहे बढ़ती औ नीति जो न्याय सो सब निश्चयसे है ऐसी मेरी मति है इससे अब तुम पुत्रोंको साथ ले श्रीकृष्णकी शरण जायके औ पांडवोंको अपना सर्वस्व देके प्रसन्न करावते हुये अपने पुत्रोंकी प्राण रक्षामात्र करो यह संजय ने धृतराष्ट्र को कहा ७८ इति श्रीजगन्नाथप्रसादशुक्लविरचित मनभावनी भाषाटीकायां अष्टादशोऽध्यायः १८ ॥

पतितपावनि है अनपावन

दोहा

जहां योगेश्वर कृष्ण है धनुर्धर पार्थ जहांहि तहां जीत वि
भूति नीति स्थिर यह मति मोरी आहि ७८ इति शुभम्
सं १९४९ भाद्र शु ५ ॥